

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXII

Sa. 293

Nisan 2018

ANKARA - 2018

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ÖZDÖL KUTLU, SERAP: Er Baba'dan İçi Buğday Dolu Mınyatür Bir Çömlek ve Çatalhöyük Kanıtları Bağlamında, Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel	1
TAŞÇI, BURCU - AKYÜZ LEVİ, ETİ: Kent İçi Arkeolojik Alanlarda Katmanlaşmanın Analizi ve Koruma Sorunları: Foça Örneği	31
ERKOÇ, HAYRETTİN İHSAN: Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri	51
SAĞLAM, AHMET: Memlûk - İlhanlı Diplomatik İlişkileri	83
GÖHER VURAL, FEYZAN: Çeng Çalgısının Selçuklu Seramiklerine Yansıması	159
ÇÖTELİ, METHİYE GÜL: Vakfiyelere Göre Ticaret Yapılarına Dair Kentsel Bilginin Mekâna İndirgenmesi	185
GEL, MEHMET: Islâhat Çağında Osmanlı Halkının Dinî Hayatını "İslâh"a Yönelik Saçaklızâde'nin İlginç Bir Önerisi: "İlim ve 'Amele Da'vet ve İcbâr"	211
BİRBUDAK, TOGAY SEÇKİN: 1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı - Avusturya İlişkileri	241
DOĞAN, HASAN: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-i Esgâl Kanunu ..	265
ÖZTUNÇ, HÜSEYİN BAHA: 20. Yüzyılın Başında Biga'da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma	295
ŞİMŞEK, MUTTALİP: Alman Misyonerliğinin Yakın Doğu'daki En Büyük Müessesesi: Suriye Yetimhanesi (1860-1917)	325

Kitap Tanıtma:

GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: Süleyman Berk, <i>Zamanı Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları</i>	357
Özetler	361
İngilizce Özetler	369
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	377
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	380

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Mahmut AK
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHIOĞLU
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Ekrem KALAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Alper ALP (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYKUN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Halit ÇAL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. İsmet DOĞAN (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkin EKREM (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Zeki İBRAHİMGİL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Emekli Öğretim Üyesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serhat KÜÇÜK (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret ÖZCAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur ÜNAL (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Fehmi YILMAZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan YÜKSEL (Cumhuriyet Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98

http://www.ttk.gov.tr
basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Nisan 2018 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

BELLE TEN

Cilt: LXXXII

NİSAN 2018

Sayı: 293

ERBABA'DAN İÇİ BUĞDAY DOLU MİNYATÜR BİR ÇÖMLEK VE
ÇATALHÖYÜK KANITLARI BAĞLAMINDA, NEOLİTİK DÖNEMDE
BOĞA SEMBOLİZMİ VE RİTÜEL

SERAP ÖZDÖL KUTLU*

Giriş

Konya İli'nin batısında, Beyşehir Gölü'nün kıyısında) yer alan ve MÖ yak. 6600-6000 yılları arasına tarihlendirilen Erbaba'da (Fig. 1, içi karbonlaşmış buğday taneleri ile dolu oldukça küçük bir çömlek ele geçmiştir (Fig. 2). Aslında Neolitik dönemde Konya havzasında tipik ve yoğun olarak ele geçen pişirme kaplarından olan daralan ağızlı çömleklerin, pişirme kabı olamayacak kadar minyatür bir formunu oluşturan bu çömlek, içindeki buğday kalıntıları ile birlikte nasıl yorumlanabilir? Bulunduğu konum ve tabakası tam olarak bilinmese de, bu çömlekçik ve içindekiler sembolik ve ritüelistik bir anlamı ve kullanımı gösteriyor olabilir mi?

Anadolu Platosundaki Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşmelerinde ele geçen çanak çömleklerin teknolojik, işlevsel ve kronolojik açıdan incelenmesinin yanısıra, sembolizm ve ritüelistik açısından da değerlendirilmesi ile ilgili bazı çalışmalar vardır¹. Bununla birlikte bu çalışmalar hem oldukça az sayıdadır hem de

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm ve Otelcilik Yüksekokulu, İzmir / TÜRKİYE, serap.ozdol.kutlu@ege.edu.tr

¹ Aliye Öztan, "Köşk Höyük A Neolithic settlement in Niğde-Bor Plateau", ed. Mehmet Özdoğan,

MÖ 7. bin yılın sonu ile 6. bin yıl içindeki geç ve bezemeli ve bazı tam plastik örnekleri içermektedir. Bu çalışma ise, burada incelenen minyatür çömleğin de dahil olduğu mineral içerikli, koyu yüzlü, bezemesiz ve yaklaşık olarak MÖ. 7. bin yılın ortalarına ait daha erken çanak çömlek örneklerini konu almaktadır. Makalede küçük çömlekle ilgili yukarıdaki sorulara cevap aranırken, hem Erbaba’da hem de Erbaba’nın yakın çevresindeki komşusu Çatalhöyük’te ortaya çıkarılan çanak çömlek örneklerinden ve diğer bazı kanıtlardan yola çıkılacak ve veriler karşılıklı olarak değerlendirilecektir.

1. Sembolizm Üzerine

Arkeologların, özellikle yazının olmadığı Prehistorik dönemler için kutsallık, dinselilik ve doğaüstü gibi kavramları arkeolojik kanıtlara dayanarak nasıl tanımlayabilecekleri, başka bir deyişle erken dönem halklarının “kutsal” ile ilişkilerinin boyutları ve bu ilişkinin materyal kültür üzerine yansımaları oldukça tartışmalı konulardır². Ayrıca, günümüzden binlerce yıl önce yaşamış Tarihöncesi halklarının dinsel yaşamlarıyla ilgili olarak; sembolizm, mitsel sistem, spiritüel yaşam, doğaüstü ile ilişki, kült sistemi, ideolojik sistem, ruhsal / uhrevi yaşam, dinsel sistem, inanç sistemi ve ritüelistik / ayinsel / törensel sistem vb. birçok tanımın kullanıldığını ve bu terimlerden hangisinin kullanılmasının daha doğru olacağı konusunda ise yine bir ortak karar olmadığını görürüz³. Bununla birlikte tanım ne olursa olsun, özellikle incelediğimiz Neolitik geç evrelerinde, materyal kültür üzerine uygulanmış son derece gelişkin ve incelikli bir sanat ve sembolizm anlayışına, kutsal alanlara, statü eşyalarına, mezar gelenekleri ve buluntularına rastlıyorsak, söz konusu kültürlerin, kendi varlıkları, kimlikleri, yaşam, ölüm ve sonrası, bir bakıma tüm evren ve doğaüstü (aşkın varlık) üzerine düşündüklerini ve bütün bu kavram

Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Central Turkey and Istanbul*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 31-70; Jak Yakar, “The Purpose of Decorating Pottery and Artifacts in Prehistoric Anatolia: Designs with a Hidden Meaning?”, ed. Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Ashihan Yurtsever, *Refik Duru’ya Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 59-68; Gülsün Umurtak, “Anadolu’nun Batı Bölgeleri’nde ve Trakya’da Tunç Çağları Öncesi Yerleşmelerde Bulunmuş Olan Ayrışık Kaplar”, *Prof. Dr. Ajif Erzen’e Armağan, Anadolu Araştırmaları*, S XIV, 1996, s. 479-517; Uğur Silistreli, “Köşk Höyük’te Bulunan İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar”, *Belleten*, C LIII, S 206, 1989, s. 361-374.

² Bkz. Ian Hodder, ed. *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge 2010; Ian Hodder, ed. *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*. Cambridge 2014.

³ Ian Hodder, “Probing religion at Çatalhöyük: An interdisciplinary experiment”, ed. Ian Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge 2010, s. 1-31; Ian Hodder, “Conclusions and evaluation”, ed. Ian Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge 2010, s. 332-355.

ve olguların kurumsallaşmış olsun ya da olmasın “din” kavramı altında toplanabileceğini ileri sürebiliriz. Söz konusu tartışmaları ve Tarihöncesi buluntuları daha iyi yorumlayabilmek için insan doğası ve kültürü içinde din, sembolizm ve kutsal kavramlarının yeri ile ilgili bazı görüşleri ortaya koymak yerinde olacaktır.

Ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade’ye⁴ göre insanoğlunun yaşam süreci içindeki (doğum ve ölüm dahil) ve doğadaki hemen her olgu sembolik anlamlar ve kutsallık içerir. Ona göre “kutsal”, insan bilincinin tarihinde bir aşama değil, bilincin yapısı içindeki bir unsurdur. Kültürün en arkaik düzeylerinde insan olarak yaşamak kendi içinde bir dinsel eylemdir; çünkü beslenmenin, cinsel hayatın ve çalışmanın ayinsel bir değeri vardır. Başka bir deyişle insan olmak ya da insan haline gelmek bizatihi “dinle ilişkili” olmak demektir. M. Aydın’ın aktardığı gibi⁵ Eliade insanoğlunu “homo religious” (dindar insan) terimi ile tanımlar ve bu terimin anlamının dini semboller tarafından oluşturulduğunu ifade eder. Bundan dolayı insanı bir “homo symbolicus” (sembol yapan) olarak da niteleyen Eliade, insanın sembol yapma içgüdüünün son derece esaslı olmasından dolayı din araştırmalarını sembol araştırmalarıyla denk tutar. Bu çerçevede Eliade tarihte bir dereceye kadar kutsal olarak kabul edilmeyen hiçbirşey olmadığına dikkat çeker. Cismani (profane) dünyada kutsal enerjinin güçlü patlamalarından etkilenen insanlar, kutsal güçlerle ilişkili olan sembolik ritüeller, kutsal olayları tanımlamak için öyküler, kutsal taklit etmek ve somutlaştırmak için sanatsal nesnelere yapmış görünmektedirler. Semboller kutsalın tezahürü için adeta bir dublör görevi görürler. Eliade’ye göre, kültürel bağlarla ilişkili olarak, bir karınca, ağaç, kaya, göz, ay ve evrenin bizzat kendisi kutsal bir obje olarak kabul edilebilir. Ona göre kutsal her ne kadar otonom bir yapıya sahip olsa da, o profan dünyamızın ayrılmaz bir parçası olan nesnelere tezahür eder ve kutsalın tezahür ettiği nesne artık kutsallık kazanarak başka birşey haline gelir. Bu bağlamda incelediğimiz Er Baba çömlekçisi ve aynı gelenekteki Çatalhöyük kaplarının da, semboller dünyasında kutsalın tezahür ettiği birer obje haline dönüşüp dönüşmedikleri bu makalede sık sık sorgulayacağımız sorulardan olacaktır.

Ian Hodder’a göre ise, herhangi bir yerleşmede ele geçen arkeolojik bir buluntu gündelik ve işlevsel (ilk anlam) olduğu gibi, ritüelistik ve sembolik anlamlar

⁴ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı, İstanbul 2003, s. 11, 37-38.

⁵ Mahmut Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Yayınevi, İstanbul 2010, s. 32-35, (Aktarılan: Mircea Eliade, *Sacred and Profane*, New York and London, HBJ Book, 1959, s. 10-13).

da (ikincil anlam) içerebilir ve günlük işlevsel olanla, ritüelistik öğeler iç içe girebilir⁶. Ona göre, bir buluntunun sembolik niteliği o nesnenin kullanımının, yani işlevinin ötesine geçen ikincil bir anlama da işaret edebilir. Dolayısıyla bir balta ağaç kesmek için kullanılır ve baltanın ilk anlamı, “işaret ettiği” anlamı budur. Ancak balta aynı zamanda gücü ve tarımsal iktidarı ya da onu kullanan toplumları anlatan ikincil bir anlama da sahip olabilir, hatta bir gruba “adını verebilir” ve onu temsil edebilir. Dolayısıyla Hodder’a göre, herhangi bir eylemin ya da nesnenin simgesel bir anlamdan uzak olduğunu söylemek çok zordur. Ayrıca işlevsel anlamın simgesel ya da temsili anlamdan her zaman önce geldiğini iddia etmek de mümkün değildir. Bu durumda Hodder, Eliade’nin yukarıdaki görüşlerini de destekler biçimde, herşeyin belli ölçüde simgesel olduğunu ya da simgelerin her yerde olduğunu öne sürer. Iskartaya çıkmış bir çöp ya da kazılmış bir çukur gibi en sıradan arkeolojik bulgular ve eylemler dahi eski insanların hayatlarını ortaya koymak açısından önemli bir simgesel boyut içermektedir. Her iki bilim insanının bu yaklaşımları bağlamında, bu makalede incelenen buluntu grubu, yani bir grup kanca tutamakları olan koyu yüzlü çömlek, genel dış görünüşü bakımından sıradan ve işlevsel görünseler de, simgesel anlamlara sahip olabilirler.

Yakındoğu ve Akdeniz’deki Neolitik toplulukların çanak çömlek gelenekleri üzerine çalışmalar yapmış Karen Vitelli⁷ ve Avi Gopher⁸ gibi bazı bilim insanları, Neolitiğin en erken pişmiş toprak kaplarını “dünyevi ve gündelik” bir anlamdan çok, sembolik ve ritüelistik bağlamda yorumlamışlardır. İlk çömleklerin kadınlar tarafından yapıldığı, kapların kadını sembolize ettiği, hatta üzerlerindeki kırmızı rengin menstrüasyon dönemini yani kanı temsil ettiği, ya da toprak ve ateş gibi malzeme ve metodlarla pişirilmesinden ötürü kutsal olarak görülüp, toplum içindeki büyücü ve sağaltıcı gibi insanlar tarafından bazı özel günler, törenler ve ritüellerde, kan, şifalı bitkiler, zehir, tütsü ya da uyuşturucu bitkilerin taşınması ya da işlenmesi amacıyla kullanılmış olabilecekleri öne sürülmüştür. Bazı yiyecek ve içe-

⁶ Ian Hodder, *Symbols in Action*, Cambridge University Press, Cambridge 1982; Ian Hodder, “Sembolik ve Yapısal Arkeoloji” ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn, *Arkeoloji. Anahtar Kavramlar*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınevi, İstanbul 2013 (2005) s. 234-235.

⁷ D. Karen Vitelli, “Pots, Potters, and the Shaping of Greek Neolithic Society”, ed. William K. Barnett, John W. Hoopes, *The Emergence of Pottery: technology and innovation in ancient societies*, Smithsonian 1995, s. 55-63.

⁸ Estelle Orrelle ve Avi Gopher, “The Pottery Neolithic Period: Questions about Pottery Decoration, Symbolism, and Meaning”, ed. Ian Kuijt, *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York 2000, s. 295-308.

cek çeşitlerinin de kutsal ve ritüelistik sayılmaları, yine bu kapların özel bazı olaylarda kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür. Öne sürülen bu olasılıklar pekala çok az sayıda ele geçen Erbaba ve Çatalhöyük çömlekleri için de geçerli olabilir.

Erbaba'da belirgin bir biçimde olmasa da, Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan buluntuların hemen hepsi yukarıda söz edildiği gibi sembolizm açısından büyük önem taşırlar. Bununla birlikte, James Mellaart, Çatalhöyük'te çanak çömleğin rolünün yerleşim boyunca yalnızca dünyevi ve işlevsel olduğunu öne sürer. Ona göre; "...Çatalhöyük'lüler'in erken bir boya bezemeli çanak çömlek türü geliştirmemiş olması ve bu sanatsal faaliyetin duvar resimleri ve heykelcikler üzerindeki boyama ile sınırlı kalmış olması özellikle ilgi çekicidir. Tüm Neolitik dönem boyunca çanak çömleğin Çatalhöyük'teki rolü yalnızca işlevsel olmuş görünmektedir.... Çanak çömlek ahşap kapların ve sepetlerin yanında seyrek olarak kullanılmıştır...". Çatalhöyük'te özellikle erken ve orta tabakalardaki bezemesiz ve "gösterişsiz" çanak çömleğin nadir olarak ele geçen bir eşya olduğu, sepetin bolca kullanıldığı ve oldukça ince bir işçiliğe sahip ahşap kapların üretildiği bilinmektedir. Ancak hem Eliade ve Hodder'ın yukarıda açıkladığımız görüşleri bağlamında hem de kazılarda elde edilen bazı kanıtlara göre Çatalhöyük'teki yerleşme boyunca çanak çömleğin rolünün yalnızca gündelik ve işlevsel olduğu söylenemez. Özellikle bu çalışmanın incelediği malzeme grubu olan koyu yüzlü kanca şeklinde tutamakları olan çömlekler, bazı ritüelistik uygulamalarda kullanılmış ve Neolitik toplumlar için en simgesel hayvanlardan biri olan boğayı sembolize etmiş olabilirler. Aşağıda bu konu daha ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

2. Tabakalanma, Tarihlendirme, Bağlam ve Tanım

1960'lı ve 70'li yıllarda Jacques Bordaz ve ekibi tarafından 6 sezon boyunca kazılan Erbaba'da üç Neolitik tabaka saptanmıştır¹⁰. Bu çalışmalar sırasında, 80 m

⁹ James Mellaart, *Çatalhöyük, Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, çev. Gökçe Bike Yazıcıoğlu (Çeviriye temel alınan baskı: *Çatalhöyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, London, 1967), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 165, 168-170.

¹⁰ Jacques Bordaz, "Erbaba (Beysehir), 1969" *Anatolian Studies*, S 20, 1970, s. 7-8; Jacques Bordaz, "A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba, A Neolithic Site near Beysehir, Turkey" *Türk Arkeoloji Dergisi*, S 18/2, 1971, s. 59-64; Jacques Bordaz, "Current Research in the Neolithic of South Central Turkey: Süberde, Erbaba and Their Chronological Implications" *American Journal of Archaeology*, S 77, 1973, s. 282-88; Jacques Bordaz ve Louise A. Bordaz, "Erbaba excavations, 1974" *Türk Arkeoloji Dergisi*, S 23/2, 1976, s. 39-43; Jacques Bordaz ve Louise A. Bordaz, "Beysehir-Suğla Basin, 1976" *Anatolian Studies*, S 27, 1977, s. 32-33; Jacques Bordaz ve Louise A. Bordaz, "Erbaba, 1977", *Anatolian Studies*, S 28, 1978, s. 20-21; Jacques Bordaz ve Louise A. Bordaz, "Erbaba: The 1977 and 1978 Seasons in Perspective", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S 26/1, 1982, s. 85-92.

çapındaki ve 4 m yükseklikteki höyüğün yak. olarak % 22'si (1 100 m²) açığa çıkarılmıştır. Bununla birlikte, kazı çalışmalarından elde edilen sonuçlar ile ilgili yalnızca birkaç başlangıç niteliğindeki rapor yayınlanmıştır. Bu raporların yanısıra, Konya Arkeoloji Müzesi'nde korunan Erbaba malzemesi kayıtlarında da, yerleşmedeki mimari ve diğer buluntulara ait tabaka ve kontekst bilgilerine ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu durum küçük bir grup dışındaki tüm çanak çömlek buluntu topluluğu için olduğu gibi, bu çalışmanın ana konusunu oluşturan çömlekçik için de geçerlidir. Hafırları tarafından yayınlanmamış söz konusu küçük çömlek, Konya Arkeoloji Müzesi'ndeki teşhirde bu satırların yazarı tarafından belgelenmiş, ancak buluntunun değerlendirilip yorumlanması, Çatalhöyük'ten elde ettiğimiz tecrübe ve kanıtlar ile birlikte bu tarihe kalmıştır.

Erbaba raporlarında, yerleşmedeki Neolitik seramiklerin kazı ekibi tarafından teknolojik, morfolojik ve arkeometrik analizler bakımından incelenmiş oldukları ifade edilmiş olsa da, genel bazı sonuç ve değerlendirmelerin dışında, bunlarla ilgili ayrıntılı sınıflandırma, tanımlama ve sonuçlar bu yayınlara yansıtılmamıştır. Bununla birlikte, içlerinde Erbaba'nın da yer aldığı Konya Havzası Neolitik seramikleri üzerine yapılan bir diğer araştırma sürecinde, müzede karışık biçimde korunan tüm Erbaba seramiği sınıflandırılmış ve tarihlendirme, zamandizin ve çevre merkezlerle karşılaştırma bağlamında ayrıntılı bir biçimde incelenerek, söz konusu içi buğday dolu küçük çömlek ve ait olduğu mal grubu tipolojik ve teknolojik olarak Erbaba'nın en erken yerleşim tabakası olan III. Tabakaya tarihlendirilmiştir¹¹. Erbaba'daki III. Tabaka yaklaşık olarak 6600-6400 yıllarına (%66 güvenilirlik oranı ile yak. MÖ 6690-6430 yılları arası)¹² karşılık gelir. Söz

¹¹ Serap Özdöl, "Anadolu Platosunda En Eski Çanak Çömleklili Neolitik: "Erken Gelenek" Orta Anadolu ve Göller Yöresi Kanıtları", *Arkeoloji Dergisi*, S X/2, 2007, s. 33-54; Serap Özdöl, "Çatalhöyük, Süberde ve Erbaba Neolitik Dönem Çanak Çömleğinin Yeniden Değerlendirilmesi: Erken, Orta ve Geç Gelenekler", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, S 3, 2008, s. 375-392; Serap Özdöl, "Anadolu Platosunda Çanak Çömleklili Neolitik Dönemin Gelişkin Evresi: Çatalhöyük ve Erbaba Kanıtları", *Arkeoloji Dergisi*, S XI/1, 2008, s. 43-64; Serap Özdöl, "Neolitik Çanak Çömlek Üzerine Yeni Bir Yaklaşım ve 'Erken, Orta ve Geç Gelenekler'", ed. Haluk Sağlamtimur, Eşref Abay, Zafer Derin, Aylin Ü. Erdem, Atilla Batmaz, Fulya Dedeoğlu, Mücella Erdalkıran, Mahmut B. Baştürk, Erim Konakçı, *Altın Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2009, s. 445-454; Serap Özdöl, *The Development and Traditions of Pottery in the Neolithic of the Anatolian Plateau*, BAR International Series 2439, 2012.

¹² Bordaz, *Current Research*, s. 287; Burçin Erdoğu, Oğuz Tanındı ve Deniz Uygun, *Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri, 14C Veri Tabanı*, Ege Yayınları, İstanbul 2003; Laurens Thissen, "Appendix I. The CANew 14C databases, Anatolia, 10,000-5000 cal BC", ed. Frédéric Gérard, Laurens Thissen, *The Neolithic of Central Anatolia, Internal developments and External Relations During the 9th – 6th Millennia cal BC*, Ege Yayınları, İstanbul 2002, s. 307, 324, 326.

konusu süreç, Erbaba'ya en yakındaki tarihlendirilmesi güvenilir merkezlerden olan Çatalhöyük'te ise Mellaart VII-IV/III ve Hodder Güney M-P arasındaki orta tabakalara¹³ (MÖ yak. 6700/6600 – 6400/6300) karşılık gelmektedir. Söz konusu süreç Konya Havzası Neolitik çanak çömlek silsilesinde “Orta Gelenek” olarak adlandırılmıştır¹⁴.

Erbaba'da III. Tabakanın çanak çömlek buluntu topluluğu mineral içerikli, koyu yüzü alacalı ve ince duvarlı bir mal grubundan oluşur. Bu tabakanın en tipik kap formu % 62 oranı ile daralan ağızlı derin pişirme çömlekleridir¹⁵. Söz konusu koyu yüzü, daralan ağızlı, derin çömleklerden bu minyatür kap dışında hiçbiri tüm olarak ele geçmemiştir. Bu küçük kap ise, içindeki yanmış buğday taneleri ve 5 cm çapı, 7 cm yüksekliği ile gerçekten de işlevsel olamayacak kadar ufak bir boyuttadır (Bkz. Fig. 2).

Erbaba'daki bu ilk yerleşmenin (III. Tabaka) çanak ve çömlekleri hem hammadde ve teknoloji, hem biçim, hem de kap formlarının kullanım yüzdeleri bakımından Çatalhöyük kaplarına çok benzerler¹⁶. Bu nedenle Erbaba seramiklerinin sınıflandırılması ve tarihlendirilmesinde Çatalhöyük verilerinden yoğun olarak yararlanılmıştır. Ancak ilginç olan bu kapların Çatalhöyük'te orta tabakalarda birdenbire ortaya çıkması ve yerleşmenin Konya ovasındaki yakın çevresinde bu mallara rastlanmaması, diğer taraftan ise içinde Erbaba'nın da yer aldığı Beyşehir-Suğla havzasındaki birçok Neolitik yerleşmede söz konusu mineral içerikli, koyu yüzü, daralan ağızlı çömleklerin yoğun olduğu bir çanak çömlek repertuarına rastlanmasıdır. Bu yerleşmeler arasında Seydişehir-Gökhöyükbağları Höyük (Kanalhöyük)¹⁷ kurtarma kazısı ile kısmen kazılmış bir höyüktür, Alanhöyük ve Çukurkent gibi diğerleri ise yüzey malzemelerinden tanınırlar¹⁸.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Çatalhöyük'te çanak çömlek yapımında VIII. Tabakadan başlayarak (Hodder, Güney L Tabakası) giderek artan, yeni ve ithal bir kil kaynağı ve teknoloji ile karşılaşılır. Yerleşmede, Beyşehir-Suğla havzasının

¹³ Ian Hodder, “Çatalhöyük: the leopard changes its spots. A summary of recent work”, *Anatolian Studies*, S 64, 2014, s. 4, Tablo 1.

¹⁴ Özdöl, *The Development and Traditions of Pottery*, s. 17, Tablo 2.5, s. 27.

¹⁵ Özdöl, *The Development and Traditions of Pottery*, s. 50; Fig. 3.57.

¹⁶ Özdöl, *The Development and Traditions of Pottery*, s. 50; Fig. 3.57.

¹⁷ Enver Akgün ile kişisel görüşme; Özdöl, *The Development and Traditions of Pottery*, s. 56, 105, Fig. 5.1.

¹⁸ James Mellaart, “Early Cultures of the South Anatolian Plateau”, *Anatolian Studies*, S 11, 1961, s. 159-184; Süleyman Özkan ve Mücella Erdalkıran, “Yeni Buluntuların Işığında Çukurkent Neolitik Yerleşimi”, *ADALTA*, S XVII, 2014, s. 25-43.

dan elde edildiği anlaşılan volkanik kökenli bu kil kaynağı¹⁹ ile ince duvarlı yeni çanak çömlek biçimleri yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Orta Gelenek çanak çömlek repertuarı içinde % 71 oranındaki bu ithal hammaddeli mal grubu içinde (“Dark Gritty Ware”, Ware 5) en büyük yüzdeyi oluşturan grup % 76 oranı ile derin pişirme kapları olan daralan ağızlı çömleklerdir²⁰ (Fig. 3).

Yakın bir dönemde kazısı yapılmış ancak malzemesi yayınlanmamış Suğla Gölü kenarındaki Gökhöyükbağları Höyük’te mineral içerikli, daralan ağızlı, koyu yüzü pişirme çömleklerinden tüm ve ocak üstünde *insitu* biçimde bulunmuş düzinelere örneğe rastlanmıştır²¹.

Bununla birlikte, Çatalhöyük’te durum daha farklıdır. Burada orta tabakalarda görülen, hammaddesi Beyşehir-Suğla Havzası kökenli mineral içerikli seramik hem az sayıda bulunmuş - bazen bazı evlerde hiç ele geçmemiştir -, hem de ocak üstünde *insitu* buluntuya rastlanmamıştır. Ancak bazı kaplar üzerinde pişirme izleri görülebilir.

Erbaba’daki kazıların sonuç raporlarında buluntuların kontekst ya da tabaka bilgilerinin yansısı, yerleşmenin sosyal, düşünsel ve ekonomik yapısı ile ilgili veriler de son derece azdır. Yayınlanan tek bir mimari plandan anlaşıldığı kadarıyla evler birbirine bitişik bir sistem içinde inşa edilmiştir. Dışa açılan kapıları olmayan evlere girişlerin damdan olduğu anlaşılmıştır²². Erbaba’daki yerleşme düzeni bu özellikleri ile Orta Anadolu Neolitik yerleşme formatının yani Aşıklıhöyük, Can Hasan ve Çatalhöyük’ten bildiğimiz mimari anlayışın bir parçasıdır. Yaklaşık olarak 150-200 kişinin yaşadığı ve, ya tek ya da iki mahalleden oluşan bir yerleşme olduğu tahmin edilmektedir²³. Erbaba, Beyşehir-Suğla havzasındaki diğer Neolitik yerleşmeler gibi küçük çaplı ve nüfuslu bir höyüktür. Bu anlamda çevresindeki nüfusu bünyesinde toplayan tek ve merkezi bir yerleşme olan Çatalhöyük’ten fark-

¹⁹ Chris Doherty ve Duygu Tarkan-Özbudak, “Pottery Production at Çatalhöyük: A Petrographic Perspective”, ed. Ian Hodder, *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 187.

²⁰ Özdöl, *The Development and Traditions of Pottery*, s. 32, Fig. 3.31; Serap Özdöl-Kutlu, Tristan Carter, Lech Czerniak ve Arkadiusz Marciniak, “The end of the Neolithic Settlement. Çatalhöyük and its Neighbors”, ed. Ian Hodder, Arkadiusz Marciniak, *Assembling Çatalhöyük*, Maney Publishing, Leeds, UK 2015, s. 183.

²¹ Enver Akgün ile kişisel görüşme.

²² Bordaz ve Bordaz, *Erbaba: The 1977 and 1978 Seasons*, s. 89-90; Bordaz, A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba, s. 60; Bordaz ve Bordaz, *a.g.e.*, s. 40.

²³ Bleda S. Düring, *Constructing communities: clustered neighbourhood settlements of the Central Anatolian Neolithic ca. 8500-5500 Cal. BC*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten Faculty of Archaeology, Leiden University, Leiden 2006, s. 258.

lıdır. Erbaba'daki yerleşme Çatalhöyük'teki gibi çok sayıda mahalleden oluşmaz ve buradaki mimari uygulamada birbirine bitişik bir nizam olsa da yapı malzemesi olarak Çatalhöyük'ten farklı olarak taş kullanılmıştır.

Erbaba'nın kazı raporlarında evlerin içinde çok az sayıda *in situ* buluntudan ve malzemeden söz edilmiştir. Ayrıca evlerin iç düzenlemesi tam olarak anlaşılmasa da, III. Tabakaya tarihlenen bir yapı içindeki güney duvarına dayalı olarak inşa edilmiş bir fırın, boyalı sıva parçaları, kilden sekiler ve odaların büyüklüğü gibi bazı ayrıntılar Çatalhöyük yapılarına benzeyen özelliklerdir. Erbaba'da da Çatalhöyük gibi aynı evin planı üzerine inşa geleneği vardır ve diğer yapılardan farklı bir plan ve yerleştirmeye sahip kamusal bir yapı –tapınak ya da kült binası gibi- burada da ortaya çıkarılmamıştır. Erbaba'daki beslenme biçimi ve ekonomi de Çatalhöyük'ün orta tabakalarına benzer bir şekilde evcil koyun-keçi ve az sayıda sığıra dayalıdır. Bununla birlikte, kompleks ev içi gömü geleneklerine –*in situ* olmayan bir kaç dağınık insan kemiği buluntusu dışında, sembolik ve sanatsal değeri yüksek duvar resimlerine, kil mühürlere ve heykelciklere –üç figürin dışında- rastlanmıyor olması²⁴ Erbaba'nın uhrevi yaşam ve sanat anlayışı bakımından Çatalhöyük ile benzeşmediğini düşündürür. Görünüşe göre Erbaba, Konya Ovasındaki yakın komşusu olan varsıl ve merkezi yerleşim Çatalhöyük'ten farklı olarak, çevresindeki diğer Neolitik komşuları gibi görece küçük ve yerel, sembolik unsurların çok az sayıda ele geçtiği tipik çiftçi yaşam biçimine sahip bir Beyşehir-Suğla yerleşmesi idi.

Erbaba ve çevresindeki diğer Neolitik merkezlerde ele geçen seramik örneklerinin simgecilik ve kült açısından değerlendirilmesini içeren böyle bir çalışmada, özellikle “bağlam” bilgisinden yoksun olmamız oldukça büyük bir talihsizliktir. Diğer taraftan aslında benzer bir durum Çatalhöyük için de geçerlidir. Burada da “insan ve boğa yüzlü kap” (face-pot)²⁵ (Fig. 8) gibi sembolik değeri oldukça yüksek olan bir kap dahil çoğu seramik örneğini ve hatta figürinler, kil mühürler gibi çok sayıda önemli ve nadir buluntuyu çöplükler ve dolgular gibi ikincil kontekstlerde ele geçiriyor olmamız, eşyaların mahiyetini ve kullanımını tam olarak değerlendirmemiz yönünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Hatta çöplüklerde en sık ele geçen buluntular arasında seramik kırıklarını sayabiliriz. Daha da ötesi, yukarıda

²⁴ Bordaz, *a.g.e.*, s. 8; Bordaz, A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba, s. 61; Bordaz, Current Research in the Neolithic of South Central Turkey, s. 284.

²⁵ Nurcan Yalman, Duygu Tarkan ve Hilal Gültekin, “The Neolithic pottery of Çatalhöyük: recent studies”, ed. Ian Hodder, *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 165, Fig. 9.27.

daha önce bahsettiğimiz gibi Çatalhöyük'te *in situ* çanak çömlek, üst tabakalardaki birkaç örneğin dışında nerdeyse yok denecek kadar az ele geçirilmiştir. Dolayısıyla hem Erbaba hem de Çatalhöyük seramiklerinin, örneğin Yunanistan ve Balkanlardaki kült yapıları²⁶ içinde ele geçen işlevi ve konteksti belirgin ayrışık seramik örnekleri gibi güvenilir bağlamsal verilerle yorumlanması zordur.

Erbaba'da *in situ* insan gömütüne yani yerleşme içi mezar geleneğine rastlanmamıştır²⁷ ve bu nedenle burada mezarlardan ve mezarlara konulmuş pişmiş toprak kaplardan bahsedilemez. Ancak büyük bir “nekropol” olarak da tanımlayabileceğimiz Çatalhöyük'te de yüzlerce iskeletin yanına hiç çanak çömlek bırakılmamıştır.

Yukarıda bazı benzer ya da farklı yönlerini ortaya koyduğumuz her iki yerleşmenin birbirine en çok benzeyen özelliği ise, bu çalışmanın da konusunu oluşturarak koyu yüzlü, mineral içerikli, ince duvarlı Neolitik çanak çömlek gelenekleridir. Ayrıca içi buğday dolu olarak bulunmuş minyatür çömlek bize Erbaba halkının düşünce yapısı ve sembolik yaşamlarının görünenden daha karmaşık olabileceği ile ilgili fikir vermektedir. Aşağıda açıklayacağımız kanıtlar bağlamında Çatalhöyük'teki tarzda kompleks ev içi ya da dışı ritüeller Erbaba'da da gerçekleştirilmiş midir bilinemez, ancak bu küçük kabın olası işlevi ile ilgili Çatalhöyük'teki verilerden yola çıkarak bazı varsayımlar ileri sürebiliriz kanısındayım.

3. Arkeolojik Kanıtlar ve Sembolizm

Sembolizmin çanak çömlek üzerindeki izleri, Erbaba'dan daha erken, Çatalhöyük'teki ilk yerleşmelerden itibaren izlenebilir kanısındayız. Çatalhöyük'teki ilk pişmiş toprak kaplar, büyük çoğunluğu bitkisel katkı ve çevredeki yerel kil kullanılarak yapılmış çanaklardan oluşur (Mellaart XII-VII, MÖ yak. 7000-6700/600) (Fig. 4). Yerleşmedeki eski ve yeni kazılarda oldukça az sayıda ele geçen bu erken kaplar, sağlam bir bağlamsal (contextual) ve *in situ* malzeme sağlamamıştır ve üstelik tüm kaplar yok denecek kadar azdır. Bazı analiz yapılan örneklerin içlerinde hayvan yağı kalıntısı bulunsa da²⁸, bu ilk Neolitik kapların doğrudan ateş

²⁶ Adela Kovács, “About Ritual Pots from European Neolithic and Copper Age Sanctuaries”, ed. Joan Marler, *Fifty Years of Tartaria Excavations, Papers presented at the international symposium “50 Years of Tartaria Excavations”, Coronini - Pescari, Romania 1-5 September, 2011, Festschrift in Honor of Gheorghe Lazarovici on the occasion of his 73rd Birthday*, Suceava Editura, Romania 2014, s. 196-227.

²⁷ Bordaz, A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba, s. 61.

²⁸ Sharmini Pitter, Nurcan Yalman ve Richard P. Evershed, “Absorbed lipid residues in the Çatalhöyük pottery”, ed. Ian Hodder, *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2003 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 195, Fig. 11.1, 198; Fig. 11.6, 11.8.

üzerinde pişirmeye uygun olmadıklarını biliyoruz. Bu dönemde yoğun olarak ele geçen kil topların ısıtılıp bazı görece büyük ve derin çanakların içine atılarak haşlama tarzında bir pişirme işlemi gerçekleştirilmiş²⁹ ve küçük ve orta boy çanaklar ise bazı yiyecek çeşitleri ya da başka maddeler için bir “konteyner” olarak kullanılmış olmalıdır.

Çatalhöyük’ün ilk pişmiş toprak kaplarını işlevleriyle ilgili olasılıkların yanısıra yukarıdaki görüşler bağlamında da değerlendirdiğimizde; bazı parçalar üzerindeki kırmızı astar kalıntıları, hamura konulan kıyılmış saman parçaları ve bazı az sayıdaki buğday taneleri dikkat çekicidir. Ele geçtikleri halleriyle kaba, kalın ve gösterişsiz bir dış görünümüleri olan bu çanaklar dikkatle incelendiğinde, çoğunun üzerinde kırmızı astar izlerine rastlanır (Bkz. Fig. 4). Daha detaylı bir analizle bu konu daha kesinlik kazanacak olsa da, bu en erken seramiklerin de baştan itibaren kırmızı astarlı yani özenli yapıldıkları, ancak dönemin kötü pişirme koşullarından ötürü bu astarların büyük oranda korunmadıkları kanısındayız. Prehistorik toplumlarda kırmızı rengin yaşamsal bir sıvı olan kanı temsil etmiş olabileceği ve “baş” gibi vücudun bu parçasının da diğerlerinden daha sembolik ve anlamlı olduğu düşünülür. Neolitik’in ileri safhalarındaki tarımcı toplumlar için toprağın ve buğdayın anlamı³⁰, eski dünyanın en iyi bilinen mitindeki “topraktan yaratılan insan” imajıyla birleştirildiğinde, en erken tabakalara ait bu çok az sayıdaki Çatalhöyük çanaklarının da sembolik bir anlam taşıyabileceği ve bazı ritüellerde kullanılmış olabileceği öne sürülebilir.

Çatalhöyük’te orta tabakalarda ise, yerel kil kaynaklarının yanısıra, Beyşehir-Suğla havzasından elde edilen volkanik kökenli yeni ve ithal bir kil kaynağı³¹ ve teknoloji ile birlikte ince duvarlı yeni çanak çömlek biçimleri yapılmaya başlanmıştır. Kap formları içinde en büyük yüzdeyi oluşturan grup, derin pişirme kapları olan daralan ağızlı çömleklerdir³². İçlerinde bu çalışmanın konusunu oluşturan küçük çömleğin de yer aldığı Er Baba’nın III. Tabaka çanak çömleği ile Çatal-

²⁹ Sonya Atalay, “Domesticating clay: the role of clay balls, mini balls and geometric objects in daily life at Çatalhöyük”, ed. Ian Hodder, *Changing Materialities at Çatalhöyük: Reports from the 1995–99 Seasons*, Cambridge 2005, s. 155-159.

³⁰ Jacques Cauvin, “The Symbolic Foundations of the Neolithic Revolution in the Near East”, ed. Ian Kuijt, *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York, 2000, s. 240-243; Mary M. Voight, “Çatal Höyük in Context: Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey”, ed. Ian Kuijt, *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York 2000, s. 287-290.

³¹ Doherty ve Tarkan-Özbudak, *a.g.e.*, s. 187.

³² Özöl, *The Development and Traditions of Pottery*, s. 50; Fig. 3.57.

höyük'ün söz konusu çanak çömlek geleneğinin hammadde, teknoloji ve biçim olarak birbirlerine çok benzediklerinden yukarıda söz etmiştik. Şu ana kadar Çatalhöyük içinde herhangi bir seramik işlik alanı ya da fırını bulunmadığı için bu yeni kapların yerleşmeye söz konusu bölgeden imal edilmiş halde getirilmiş olması dahi mümkündür. İçlerinde Erbaba'nın da yer aldığı Beyşehir-Suğla Havzası Neolitik yerleşmeleri ve Çatalhöyük'te ele geçen bu tipik koyu renkli ve alacalı, kanca şeklinde tutamakları olan derin çömleklerde (Bkz. Fig. 3) ne pişiyordu? Daha önce de açıklandığı gibi, ölümler dünyası ile ilişkili görünmeyen bu seramikler, gerçekten de yalnızca yaşayanların dünyası içinde günlük hayatın işlevsel, zaruri ve sıradan bir parçası mıydı, yoksa sembolik ve ritüelistik işlevleri olabilir miydi?

Erbaba'da bu tür sorulara belirgin kanıtlar ile cevap veremsek de, Çatalhöyük'te bu konu hakkında fikir yürütülebilecek bazı kanıtlar ele geçmiştir. Yerleşmedeki kalıntı analizi ve hayvan kemiği çalışmalarında, mineral içeriğinden dolayı yüksek ısıya dayanıklı bu yeni tip çömleklerde kemikli etlerin pişirildiği anlaşılmıştır³³. İçindeki etlerin kemiklerden ayrılana kadar uzun süre pişirildiği tespit edilen bu çömleklerden hiçbiri bir ocağın üzerinde *in situ* olarak bulunamamış olsa da, kaplar üzerinde pişirme izlerine rastlanır. Görünüşe göre bu dönemde Çatalhöyük halkının besin tüketimi alışkanlıklarında bir değişim olmuş ve etler yoğun olarak fileto edilmeye yani kemiklerden ayrılmaya başlanmıştır. Olası bir senaryoya göre, kap içinde kaynatılan etlerin kemiklerden daha kolay ayrılması nedeniyle bu tür derin ve karınlı çömleklere ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Ancak Çatalhöyük Neolitik halkının sofrasındaki böyle köklü bir değişim için başka nedenler de aranmalıdır.

Ian Hodder'a göre MÖ 6500'den sonraki üst tabakalarda çevredeki arazi kullanımındaki hareketliliğin, hayvan otlatma ve evcilleştirme faaliyetlerinin ve buna bağlı olarak koyun ve sığır nüfusu, işlenmesi ve tüketiminin artması sonucunda Çatalhöyük halkının tüm bu işleri gerçekleştirebilmek için daha fazla zamana ihtiyaç duymuş olması, bu yeni ve etkili pişirme teknolojisi ihtiyacını doğurmuş olabilir³⁴. Diğer taraftan, koyun ve sığır kemiklerinin et, ilik ve yağ elde etmek için işlenmesi evlerin içinde gerçekleşiyordu³⁵. Böylece evlerin içi hayvanlar ile ilgili bu işler için daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Belki de evlerin boyutları bu

³³ Pitter, Yalman vd., *a.g.e.*, s. 195, Fig. 11.1, 198; Fig. 11.6, 11.8.; Nerissa Russell, Kathryn C. Twiss, David Orton ve Arzu Demireği, "More on the Çatalhöyük mammal remains", ed. Ian Hodder, *Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 249-252, Fig. 11.68.

³⁴ Ian Hodder, "Çatalhöyük: the leopard changes its spots. A summary of recent work", *Anatolian Studies*, S 64, 2014, s. 14.

³⁵ Russell, Twiss vd., *a.g.e.*, s. 251, Fig. 11.67.

nedenle zaman içinde büyüdü ve evlerin ekonomik bağımsızlığının ve iş yükünün artması ile birlikte sakinlerin daha fazla zamana ihtiyaçları oldu. Görünüşe göre yeni çömleklerdeki pişirme teknolojisi, kil toprakla uygulanan erken pişirme tekniğine göre daha pratikti ve eski yöntem kadar çok dikkat gerektirmiyordu. Böylece bu dönemde Çatalhöyük halkı ev içindeki ve dışarıdaki diğer işlerine daha fazla zaman ayırabiliyordu.

4. Çanak Çömlekteki Değişimin Sembolizm Açısından Yorumlanması

Erbaba ve Çatalhöyük'te olduğu gibi Beyşehir-Suçla havzasındaki diğer Neolitik yerleşmelerde de yaygın olarak kullanılan, düz ve koyu renkli “gösterişsiz” dış yüzlerine rağmen, örs ve tokmak biçim verme tekniği ile ortalama 0.5 cm kalınlığa kadar inceltilen parlak aklı bu çömlekler son derece kaliteli ve nerdeyse tümüyle “hatasız” bir üretim teknolojisine sahiptirler. Kanımca daralan ağızlı bu çömlekler, boynuz gibi duran tutamakları ve iri yuvarlak gövdeleri ile, Çatalhöyük halkının en önemli sembollerinden ve erken dönemlerdeki toplu ziyafetlerin baş aktörü olan boğa figürünü andırırlar (Bkz. Fig. 3). Daha doğru bir deyişle yerleşmenin orta tabakalarında “klasik” Çatalhöyük evresinde ortaya çıkan bu çömlekler özellikle de boğa başını (bukranyum) sembolize etmek üzere tasarlanmış izlenimi vermektedir. Bu anlamda geç dönemlerin hayvan biçimli, kaliteli yapımlı, törensel ritonlarını hatırlatırlar³⁶. Çömlekler üzerindeki boynuzu andıran kanca şeklindeki dikey delikli tutamaklar MÖ 7. bin yılın ortalarında yalnızca Erbaba ve çevresindeki yerleşmelerde ve Çatalhöyük'te tipiktir ve çağdaşları arasında başka hiçbir bölgede uygulanmamıştır. Bu gelenek benzerliği bu çömlek tipinin bölgeler arasındaki ortak bir sembol olduğunu düşündürmektedir.

Diğer taraftan Çatalhöyük halkının sofrasına yeni giren bu çömlekler içinde pişen yemekler, erken dönemlerdeki yemeklerden kuşkusuz daha farklı olmalıydı. İnsanlık tarihinde uzun bir dönem boyunca olduğu gibi yalnızca ateş üzerinde ya da Neolitik Çağa gelindiğinde fırınlarda pişirilmiş “kuru” et yerine, “sulu sıcak aş” kavramı... İçine kemikli et ile birlikte belki tahılların ya da bazı bitkilerin de katıldığı, ateşte uzun süre pişen bu yemekler beğenilmiş olmalıydı. Bu çalışmada temel bir buluntu olarak ele aldığımız Erbaba'da ele geçen içi karbonlaşmış

³⁶ Bkz. K. Ashlan Yener, “A Zoomorphic Vessel from Alalakh: Diplomatic Emblems in Three Dimensional Form”, ed. Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Ashlan Yurtsever, *Refik Duru'ya Armağan, Studies in Honour of Refik Duru*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, Fig. 1, 3-8.

buğday dolu boynuz gibi tutamakları olan minyatür çömlek, diğer büyük pişirme çömleklerinin içeriğine ve işlevine işaret eden ve sembolik ve ritüelistik değerini düşündüren önemli bir arkeolojik kanıt durumundadır. Yukarıdaki yemek tarifi, hele de işin içinde belirgin bir çömlek formu varsa, günümüzde Anadolu'daki hangi yemeği andırmaktadır?

Anadolu mutfağına bakılırsa bugün hala et ile buğdayın özel çömleklerde uzun bir sürede pişirilmesiyle elde edilen bir bayram ve kutlama yemeği olan “keşkek” belki de en eski Prehistorik yemeklerden biridir. Bu yemek, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı tariflerle yapılıyor olsa da, her zaman bir “özel gün” yemeği olmuştur ve “et ile buğday” ana malzemeleridir. Hatta Amasya, Tokat ve Çorum'da bayram ve düğünlerde yalnızca keşkek yapmak üzere kullanılan ve içine iri kemikli etler ile aşurelik buğday girdiği için derin ve şişkin bir forma sahip özel “keşkek çömlekleri” vardır (Fig. 5). Keşkek özel çömlekler içinde bayram sabahları yemek üzere arefe günü akşamından fırına verilir ve ağzı sıkıca hamurla kapatılan çömlekler sabaha kadar pişirilir, etle buğday lapa haline gelip birlikte özeleşene kadar karıştırılır ve özellikle en büyük aile bireyinin evinde birleşerek toplu halde bir şölen ve şükür havası içinde tüketilir. Konya havzasındaki Neolitik çömlekler içinde pişen bu “arkaik” yemekler, aradan geçen binlerce yıla rağmen “keşkek çömleği”nin ve “keşkek”in tarihöncesi dönemlere ait öncülleri gibi görünmektedirler. Menü ve pişirme gereçleri birbirini andırsa da, o günden bugüne anlam ve işlev değişmiş midir?

İnsanoğlu için yiyecek bulmak ve beraber tüketmek olguları, bir bakıma hayatta kalmayı kutladıkları ve zamanla kutsal saydıkları kavrama bunun için teşekkür ettikleri şölen anlarını ifade etmiştir. Bunun için dünyanın hemen her yerinde ve dininde bugün hala yemeklerden önce ya da sonra Yaratıcıya verdiği nimetlerden ötürü şükür edilir ve her bir şükür küçük bir ritüel havasındadır. Özellikle de Tarihöncesi toplumlarda özel zamanlarda, örneğin doğanın canlanması ya da ölümünü temsilen kutlanan bayramlarda özel yemekler eşliğinde birleşmenin toplumun çekirdek dokusunu birarada tutan törensel ve bağlayıcı bir yanı vardır. Bu özel ziyafet anlarında kutsal sayılan hayvanlar kurban edilir, hatta kutsal bitkiler de tanrılar alemine sunu olarak verilir ve törenin sonunda da kurban edilen her ne ise onun topluluk tarafından paylaşılması ve dolayısıyla kutsallığın tüm topluluk üyelerine geçmesi sağlanırdı. Bu seramoniler sırasında kutsal içeceklerin ya da yiyeceklerin konulduğu ve tanrılara sunulduğu “libasyon ya da riton” gibi kapların kendisi de içine konulan yiyecek gibi kutsal sayılmışlardır.

Çatalhöyük kanıtlarına tekrar geri dönersek; yerleşmenin erken tabakalarında ev dışı açık alanlarda, ev temelleri, evin terkedilmesi ya da ev duvarları arasındaki çöp yığınları gibi bağlamlarda yabancı erkek sığır ziyafetlerinin (feasting) yapıldığına dair bulgular vardır. Kazı çalışmalarında ele geçen neredeyse tüme yakın ve çok sayıda büyük hayvan kemiklerinden anladığımız kadarıyla yabancı boğalar tercihen bu “ziyafet” anlarında tüketilmiştir³⁷. Çatalhöyük’ün erken evrelerinde başta boğa olmak üzere yabancı hayvanların öldürülmesi, ziyafet eşliğinde yenilmesi ve bu hayvanlara ait baş ve diğer bazı vücut parçalarının evlerin içinde belli alanlara yerleştirilmesine dayalı bir ritüel sisteminin varolduğu anlaşılmıştır.

MÖ 6500’lerden sonra ise Çatalhöyük’te sosyal organizasyonun değiştiği anlaşılmıştır. Erken tabakalarda ortak sembolik ve törensel ayrıntılar etrafında birleşen son derece eşitlikçi ve kalabalık bir toplum yapısı varken, bu yapı orta “klasik” tabakalarda artan iş gücü, fiziksel baskılar ve hastalıklara neden olmuştur. Bu baskılar üst tabakalarda evlerin ekonomik bağımsızlığının, çevrenin daha yoğun kullanılmasının artması ve nüfusun çevreye yayılmasıyla biraz daha hafiflemiştir³⁸. Tüm bunların sonucu olarak, evcil sığırın da günlük hayata girdiği³⁹ ve ritüelistik uygulamalarda bir değişimin olduğu gözlemlenmektedir. Artık eskinin toplu halde ve nadiren yapılan, ancak tahrik ve uyarıcı gücü yüksek, coşkulu ritüellerinden, daha sık, ev-merkezli (house-based), günlük ve coşku oranı düşük ritüellere bir geçiş olduğunu görürüz. Bu değişiklik eskinin “imgesel” (imagistic) tarzından, “dogmatik” (doctrinal) bir dinsel tarzına geçiş şeklinde tanımlanmıştır⁴⁰. Üst tabakalarda (III. Tabaka) ortaya çıkarılan ünlü büyük boğa avı sahnesindeki boğanın kızdırılmasına odaklanmış öyküsel sahne bu dogmatik anlayışın ürünlerinden biridir. Ayrıca erken tabakalardaki ev içi düzenlemelerinde görülen “kutsal” (sacred) ile “dünyevi” (secular) arasındaki keskin ayrımının, üst tabakalarda yıkılmaya başladığına tanık oluruz. Bununla birlikte boğa, leopar gibi sembollerin hala hayatın içinde var olduğunu, ancak evlerin içindeki sabit yerleştirmeler şekinden, taşınabilir nesnelere üzerine yerleştirildiğini görürüz.

³⁷ Russell, Twiss vd., *a.g.e.*, s. 251; Nerissa Russell ve Stephanie Meece, “Animal representations and animal remains at Çatalhöyük” ed. Ian Hodder, *Çatalhöyük Perspectives: Themes from the 1995–99 Seasons*, Cambridge 2005, s. 209–230.

³⁸ Hodder, *Çatalhöyük: the leopard changes its spots*, s. 11.

³⁹ Russell, Twiss vd., *a.g.e.*, s. 251.

⁴⁰ Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*; Hodder, *Religion at Work in a Neolithic Society*; Harvey Whitehouse ve Ian Hodder, “Modes of religiosity at Çatalhöyük”, ed. Ian Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge 2010, s. 122–145.; Hodder, *Çatalhöyük: the leopard changes its spots*, s. 17.

Çatalhöyük'te yerleşim boyunca dinsel yaşamda görülen bu değişim ile çanak çömlek, boğa sembolizmi ve ritüelin ilişkisi konusunda bazı varsayımlar ve yaklaşımlarda bulunabiliriz kanısındayım. Yerleşmenin erken dönemlerinde ev dışında yapılan söz konusu yabancı boğa ziyafetlerinin yerini, orta tabakalar ile birlikte yukarıda sözünü ettiğimiz özel çömlekler içinde hazırlanan yemeklerle yapılan ev içi kutlamaları almış olabilir. Bu yeni uygulama; eskiye göre daha kolay, daha temsili ve yukarıda daha önce belirtildiği gibi evlerin artan ekonomik bağımsızlığı ve bireyselleşen toplum yapısı ile birlikte daha sık ve hatta günlük ve “ev-merkezli” kutlamalar şeklinde gerçekleşmiş olabilir. Söz konusu tipik çömleklerle yapılan bu olası ritüellerin, belirli günlerde ya da her gün, belirli sosyal gruplar ya da tüm aileler tarafından gerçekleştirildiği, aynı zamanda sosyal sistemlerini sürdüren ideolojik bir işlev de gördüğü düşünülebilir.

Ayrıca yine Çatalhöyük'te yapılan araştırmalara göre, toplu gömülere rastlanan “tarih/ata evleri” (history houses) içindeki insanlar arasında genetik bağdan çok, ortak bir diyet listesinin hakim olduğu ve beraber yemek / aynı sofrada yemek yemek (co-eating) kavramının daha önemli olduğu tespit edilmiştir⁴¹. Ortak yemek kavramı, ev içindeki özel şölen anlarının da kanıtı olarak görülebilir. Orta tabakalardan itibaren değişen düşünme ve yaşam biçimi ile birlikte, günlük yemek yeme olgusu törensel bir anlama dönüşmüş olabilir ve bu durum yerleşmedeki diğer birçok örnekte gözlemlendiğimiz gibi “dünyevi” ile “kutsal”ın içiçe girmişliğinin göstergesi sayılabilir.

Diğer taraftan Çatalhöyük'teki geç tabakalarda üst üste inşa edilmiş dört tane evde birer adet ele geçen çömleklerin günlük hayatın geçtiği güney bölümdeki merdiven altına bırakılmış oldukları ortaya çıkarılmıştır. Bu koyu renkli gösterişsiz kaplar buldukları yer itibarıyla gündelik görünürler. Ancak, Ian Hodder'a göre bu durum evlerin kendi döngüleri içinde, ev-merkezli bir “geçmişin ya da hafızanın-kaydı / inşası” (memory or history-making) “sosyal hafıza” (social memory) ile ilişkili bilinçli bir eylem olmalıdır⁴². Diğer taraftan kapların hep aynı yere bırakılmış olmaları bunların sıradan bir eşya olmadıklarının ve güney kısımda bulunmuş olsalar da “yemek” ve “kutlama” gibi biri “gündelik” diğeri “kutsal” iki kavram arasındaki keskin farkın azaldığının kanıtı olabilir. Daha da ötesi kapların bu denli az ele geçmeleri –ortalama her bir eve tek bir çömlek düşüyordu-, üstelik bazı evlerde ve tabakalarda hiç rastlanmamış olmaları bu kapları her evin sahip olmadığı özel bir eşya durumuna sokup, özel kullanımına ve anlamına işaret ediyor olabilir.

⁴¹ Hodder, *Çatalhöyük: the leopard changes its spots*, s. 9.

⁴² Hodder, *Çatalhöyük: the leopard changes its spots*, s. 6, 8, 15.

5. Boğa Sembolizmi ve Diğer Yerleşmeler

Neolitik dönem boyunca Yakınoğu halkları için en önemli sembollerden olan insan başı ve boğa başı gibi çeşitli hayvan başlarına ait kalıntıların tüm kültürler için aynı imgeyi anlatıp anlatmadığı sorusunun cevabı çok kapsamlı bir başka çalışmayı gerektirir. Ancak konuyu Neolitik çanak çömlek üzerindeki boğa sembolizminin toplumsal ve dinsel yapı ile ilgili neler anlatmış olabileceği ile sınırlı tuttuğumuzda bazı varsayımlarda bulunabiliriz. Bu konuda fikir yürütmemizi sağlayacak en zengin kanıtlar Çatalhöyük'ten gelir. Çatalhöyük'te orta tabakalardan (Hodder Güney O Tabakası; Mellaart VI. Tabaka) başlayarak çanak çömlekte farklı kap biçimleri, dip ve tutamaklar ortaya çıkar. Bu büyük çeşitlilik işlevleri, kullanıcıları ve özel durumları birbirinden ayırt etmek ihtiyacından kaynaklanmış görünmektedir. Söz konusu değişim aşlında yukarıda da söz ettiğimiz Çatalhöyük halkının sosyal organizasyonu ile ev yaşantısında görülen değişimle ilişkili olmalıdır. Çatalhöyük'te özellikle erken dönemlerde hemen her evin duvarına yerleştirilmiş gerçek boğa başları ya da orta tabakalardan sonra kalıp şeklinde gördüğümüz boğa başları ve sekilere yerleştirilmiş boynuzlar (Fig. 6), üst tabakalarda büyük oranda çanak çömlek üzerinde boğa başlı tutamalara dönüşmüş (Fig. 7) ya da “insan ve boğa yüzlü kap” (Fig. 8) gibi çok özel kaplara yansımıştır. Çatalhöyük'te çanak çömlek üzerindeki en dikkate değer bir diğer sembol ise insan başı betimlemesidir. Bu konu, Yakınoğu'da Akeramik Neolitik Çağın en erken dönemlerinden itibaren rastladığımız “ata kültü” kavramı ile ilişkili görünmektedir⁴³. Figür 8'deki kap, boğa ile insan başları arasındaki ilişkiyi gösteren şimdiye kadar ortaya çıkarılmış en çarpıcı örnektir. Çanak üzerinde, üzeri sıvanmış kafatasları gibi boş gözlerle bir insan başı tasvir edilmiştir. Yüz kabın her iki ucunda tekrar edilmiştir ve her iki yüzünde de sığır boynuzları ve başı vardır. I. Hodder'a göre⁴⁴ “geçmişin/hafızanın kaydını” ve ortak bir “sosyal hafıza” yaratmak için nesilden nesile en çok aktarılan bu iki tip baş, aynı kap üzerinde biraraya getirilmiştir. Gerçekten de Çatalhöyük'te hem önemli bireylere ait olduğunu düşündüğümüz bazı kafataslarının hem de boğa başlarının alt tabakalardan üst tabakalara taşındıklarını ve yeni nesillere birer “rölik” gibi aktarıldıklarını arkeolojik kanıtlar ışığında bilebiliyoruz. Bunlar toplumu bir arada tutan en önemli iki semboldür ve bunların yerleştirilmesi ve sergilenmesi ev içindeki sabit uygulamalardan, yukarıdaki satır-

⁴³ Bkz. Cauvin, *a.g.e.*,

⁴⁴ Hodder, *Çatalhöyük: the leopard changes its spots*, s. 6, 8, 15; Ian Hodder, “Çatalhöyük: a prehistoric settlement on the Konya Plain”, ed. Sharon R. Steadman and Gregory McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 934-949.

larda belirttiğimiz gibi yerleşmenin üst tabakalarında hareketli nesnelere üzerine taşınmıştır. Hatta çanak çömlek repertuarına yerleşmenin orta tabakalarında girer ve bu çalışmanın asıl üzerinde durduğu ilk yemek pişirme çömleklerinin şekli ve tutamakları bile, yerleşmenin başından sonuna kadar en güçlü sembollerden biri olan boğa başını andırmaktadır. Üst tabakalarda boncuk, kemik iğne, toka, mühür gibi bir grup çanak çömlek de “ayırt edici bir sosyal statü” eşyası görünmektedir. Taşınabilir bu nesnelere üzerindeki sembolizm daha bireysel ve dogmatik bir dinsel anlayışı gösteriyor olmalıydı. Söz konusu dönemde hem ev içini hem de çevreyi daha yoğun keşfeden ve kullanan Çatalhöyük halkı, sembollerini gerekirse yanlarında taşıyabiliyor ve evlerin içinde yer değiştirebiliyordu. Böylece sosyal ve ekonomik sistemin dinsel yaşam üzerindeki dönüştürücü etkisi neticesinde, günlük hayatın ritüelistik unsurları arasında pişmiş toprak kap kacağın bir grubu da hem biçimsel hem de işlevsel açıdan yerini almış görünmektedir.

Erbaba’da, çağdaş komşusu Çatalhöyük’teki duvar resimleri ve kabartmaları, karmaşık ölü gömme gelenekleri, mühürler ve figürinler gibi incelikli bir sanat ve sembolizm anlayışı gösteren eser ve uygulamalara bir grup çanak çömlek ve üç figürin parçası dışında rastlanmamıştır. Ayrıca yine Erbaba’da, ev içindeki boğa başı yerleştirme uygulamaları ya da kafataslarının tabakalar arasında taşınması ve ev içinde çeşitli yerlere yerleştirilmesi gibi Çatalhöyük’te sıkça rastlanan uygulamalara dair bir bulgu da ele geçmemiştir. Bununla birlikte Erbaba’da pişmiş toprak kaplar üzerinde, yani taşınabilir nesnelere üzerinde boğa başının sembolize edildiğini hem bu çalışmanın konusunu oluşturan kanca tutamaklı şişkin gövdeli çömlekler üzerinde hem de diğer bazı kap kacak örnekleri üzerindeki ayrıntılarda görebiliyoruz (Fig. 9).

MÖ 6500’lerden sonraya, yani Geç Neolitik Döneme tarihlenen diğer pek çok yerleşimde de boğa sembolizminin seramikler üzerine yansımaları izlenebilir. Örneğin Höyücek⁴⁵ (Fig. 10), Bademağacı⁴⁶ (Fig. 11), Hacılar⁴⁷ (Fig. 12), Kuru-

⁴⁵ Bkz. Refik Duru ve Gülsün Umurtak, *Höyücek, 1989–1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, Levha 110: 2; 84: 5, 7, 10-12; 74: 2; 69: 8; 68: 5; 63: 3, 6.

⁴⁶ Bkz. Refik Duru, “The Neolithic of the Lakes Region Hacilar - Kuruçay Höyük – Höyücek – Bademağacı Höyük” ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Western Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, Fig. 65.

⁴⁷ James Mellaart, *Excavations at Hacilar I-II*, Edinburgh 1970, pl. LXIV, Fig. 2; s. 263, Fig. 1, 3, 5, 7-8.

çay⁴⁸ (Fig. 13), Ege Gübre⁴⁹ (Fig. 14), Ulucak⁵⁰ (Fig. 15), Hoca Çeşme⁵¹ (Fig. 16), Köşkhöyük⁵² (Fig. 17) ve Tepecik-Çiftlik⁵³ (Fig. 18) gibi yaklaşık olarak birbirleriyle çağdaş Neolitik yerleşmelerde çanak çömlekler üzerinde dikey delikli tutamak ya da kulplara kabartma bezeme ile boynuzlar eklenerek ya da doğrudan boya bezeme yöntemiyle ile boğa başı sembolize edilmiştir. Söz konusu yerleşmelerdeki bu seramik örnekleri üzerindeki boğa simgeciliği, bu çalışmada öne sürdüğümüz; derin, yuvarlak gövdeli, koyu renkli pişirme çömleklerinin boğa başlarını ve kanca şeklindeki tutamakların ise boynuzları sembolize etmiş olabileceği şeklindeki varsayımına önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Ayrıca Neolitik Dönem kaplarının üzerindeki herhangi bir ekleme ile sembolik bir anlam verilmemiş görünen tutamakların bile çoğu taşımak ya da kaldırmak için kullanılamayacak kadar küçüktür ve bu formlarıyla işlevsel görünmezler. Görünüşe göre bazı kaplar üzerindeki kulp ve tutamaklar hem işlevsel olması hem de boğa başını simgelemesi amacıyla yapılmış olmalıdır. Tüm verileri birarada değerlendirdiğimizde, kapların tümüyle bir hayvanı temsil ettiği riton benzeri kapların öncülleri ve kaplar üzerindeki boğa başı betimlemeleri başta Çatalhöyük ve Erbaba olmak üzere yaklaşık olarak MÖ. 7. bin yılın ortaları gibi erken bir tarihten itibaren uygulanmaya başlanmış ve bu tür kaplar Kalkolitik (Fig. 19) ve Tunç Çağlar (Fig. 20) boyunca repertuar içinde sıkça yer almış görünmektedir⁵⁴.

Arkeolojik kanıtlara göre, Erbaba ve Çatalhöyük dahil Anadolu platosundaki Geç Neolitik Döneme tarihlenen diğer yerleşmelerde, diğer yapılardan farklılık

⁴⁸ Duru, *a.g.e.*, Fig. 20, 23.

⁴⁹ Haluk Sağlamtimur, “The Neolithic Settlement of Ege Gübre”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Western Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, Fig. 18.

⁵⁰ Altan Çilingiroğlu, Özlem Çevik ve Çiler Çilingiroğlu, “Towards understanding the early farming communities of Central-Western Anatolia: Contribution of Ulucak”, ed. Mehmet, Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Western Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, Fig. 30.

⁵¹ Mehmet Özdoğan, “Neolithic sites in the Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Northwestern Turkey and Istanbul*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, Fig. 76-78.

⁵² Aliye Öztan, “Köşk Höyük A Neolithic settlement in Niğde-Bor Plateau”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Central Turkey and Istanbul*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, Fig. 32.

⁵³ Erhan Bıçakçı, Martin Godon ve Y. Gökhan Çakan, “Tepecik Çiftlik”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Central Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, Fig. 34-35, 37.

⁵⁴ Bkz. Önder Bilgi, “İkiztepe pişmiş toprak applike boğa başı betimlemeleri”, ed. Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Ashhan Yurtsever, *Refik Duru'ya Armağan, Studies in Honour of Refik Duru*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, Res. 5; Yener, *a.g.e.*, Fig. 1, 3-8.

gösteren ve tam anlamıyla “tapınak” olarak nitelendirilebilecek bir yapı ile karşılaşmamıştır. Ancak Höyücek ve Hacılar’daki kimi “ev-planlı” yapıların “kutsal alan” olarak nitelendirildiklerini⁵⁵ ve bu tip yapılar içinde domestik buluntularla birarada, bazı özel kaplar ve figürinlerin yoğun olarak ele geçtiklerini görürüz. Bu durum Çatalhöyük’teki, bazı gösterişli ve ayrıntılı donatılmış yapılar ve “tarih/ata evleri” ile karşılaştırılabilir⁵⁶. Görünüşe göre, Geç Neolitik Dönem yerleşmelerinde sembolik buluntular açısından görece zengin ve ev-planlı bazı özellikli yapılar vardır. Diğer taraftan, söz konusu buluntular herhangi bir “özellikli yapı” içinde bulunsun ya da bulunmasın, incelediğimiz dönemdeki tüm yerleşmelerde yoğun ya da seyrek olarak ve çoğu zaman kontekstinden uzak bir biçimde ele geçmektedir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

İçi karbonlaşmış buğday taneleri ile dolu Erbaba çömlekçiği, koyu yüzlü, mineral içerikli, daralan ağızlı, şişkin küresel gövdeli ve kanca şeklinde tutamaklı olması (Fig. 2) gibi özellikleri ile, Orta Anadolu’da MÖ yak. 6600’lerde ortaya çıkan tipik Neolitik pişirme kaplarının bütün niteliklerini taşır. Ancak pişirme kabı olamayacak kadar küçük bir boyutta yapılmıştır. Söz konusu minyatür çömleği işlevsel ve sembolik açılardan değerlendiren bu çalışma, Erbaba’da ve Erbaba’nın yakın çevresindeki komşusu Çatalhöyük’te ortaya çıkarılan MÖ. 7. bin yılın ortalarına ait olağan boyutlarda ve benzer çanak çömlek örneklerinden ve diğer bazı kanıtlardan yola çıkmıştır.

Arkeolojik verilere göre hem Erbaba hem de Çatalhöyük seramiklerinin, güvenilir bağlamsal verilerle yorumlanması zordur. Erbaba minyatür çömleğinin ve ait olduğu mal grubunun bulunduğu konum ve tabakası kazı raporlarında kaydedilmemiş, Çatalhöyük’te ise seramiklerin çoğu çöplükler ve dolgular gibi ikincil kontekstlerde ele geçmiş ve üst tabakalardaki birkaç örneğin dışında *in situ* çanak çömleğe rastlanmamıştır. Bu durum eşyaların mahiyetini ve kullanımını tam olarak değerlendirmemiz yönünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Bununla birlikte, küçük bir köy yerleşmesi olan Erbaba’da düşünsel ve sembolik yapının görünenden daha karmaşık olabileceği konusunda fikir veren çömlekçiğin işlevi ile ilgili Çatalhöyük’teki verilerden yola çıkılarak bazı varsayımlar ileri sürülebilmektedir.

Çatalhöyük’te özellikle erken ve orta tabakalardaki çanak çömleğin nadir olarak ele geçen ve gösterişsiz bir eşya olduğu, sepetin bolca kullanıldığı ve oldukça

⁵⁵ Duru ve Umurtak, *a.g.e.*, s. 7-23; Mellaart, *Excavations at Hacilar I-II*, s. 166.

⁵⁶ Hodder, *Çatalhöyük: the leopard changes its spots*, s. 5.

ince bir işçiliğe sahip ahşap kapların üretildiği bilinmektedir. Ancak hem yukarıda giriş bölümünde açıkladığımız bilim insanlarının görüşleri bağlamında hem de kazılarda elde edilen bazı kanıtlara göre; James Mellaart'ın iddia ettiği gibi Çatalhöyük'teki yerleşme boyunca çanak çömleğin rolünün yalnızca gündelik ve işlevsel olduğu söylenemez.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Erbaba küçük çömleğinin ait olduğu çanak çömlek geleneği ile Çatalhöyük'ün orta tabakalarında ortaya çıkan gelenek, hammadde, teknoloji ve biçim olarak birbirlerine çok benzerler. Dolayısıyla yukarıda Çatalhöyük'teki söz konusu seramikler için, yalnızca günlük hayatın işlevsel, zaruri ve sıradan bir parçası olmadıkları şeklindeki yorum Erbaba seramiklerinin bir kısmı için de geçerli olabilir.

Erbaba, Çatalhöyük ve diğer Beyşehir-Suğla havzası Neolitik yerleşmelerine özgü koyu renkli “gösterişsiz” bu çömlekler, ortalama 0.5 cm kalınlığa kadar inceltilmiş ve parlak açkılı yüzey işlemleriyle son derece kaliteli bir üretim teknolojisine sahiptirler. Bu çalışmanın ortaya koyduğu en çarpıcı varsayıma göre; daralan ağızlı bu çömlekler, boynuz gibi duran tutamakları ve iri yuvarlak gövdeleri ile boğa figürünü andırırlar (Bkz. Fig. 3). Daha doğru bir deyişle Çatalhöyük'ün orta tabakalarında yani “klasik” evrede ortaya çıkan bu çömlekler, Çatalhöyük halkının en önemli sembollerinden ve erken dönemlerdeki toplu ziyafetlerin baş aktörü olan boğayı, ama özellikle de boğa başını (bukranyum) sembolize etmek üzere tasarlanmış izlenimi vermektedir. Bu anlamda geç dönemlerin hayvan biçimli, kaliteli yapımlı, törensel ritonlarını hatırlatırlar. Çömlekler üzerindeki boynuzu andıran kanca şeklindeki dikey delikli tutamaklar MÖ 7. bin yılın ortalarında yalnızca Erbaba ve çevresindeki yerleşmelerde ve Çatalhöyük'te tipiktir ve çağdaşları arasında başka hiçbir bölgede uygulanmamıştır. Bu gelenek benzerliği bu çömlek tipinin bölgeler arasındaki ortak bir sembol olduğunu düşündürmektedir.

Çatalhöyük'te yapılan kalıntı analizi ve hayvan kemiği çalışmalarında, mineral içeriğinden dolayı yüksek ısıya dayanıklı bu yeni tip çömleklerde kemikli etlerin pişirildiği anlaşılmıştır. Çatalhöyük halkının sofrasına yeni giren bu çömlekler içinde, kemikli et ile birlikte belki tahıllar ya da bazı bitkiler ile birlikte ateşte uzun süre pişebilen yemekler beğenilmiş olmalıdır. Konya havzasındaki Neolitik çömlekler içinde yapılan bu “arkaik” yemekler, aradan geçen binlerce yıla rağmen “keşkek çömleği”nin ve “keşkek”in tarihöncesi dönemlere ait öncülleri gibi görünmektedirler. Anadolu mutfağına bakılırsa bugün hala et ile buğdayın özel çömleklerde uzun bir sürede pişirilmesiyle elde edilen bir bayram ve kutlama yemeği olan “keş-

kek” belki de en eski Prehistorik yemeklerden biridir. Bu yemek, Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde farklı tariflerle yapılıyor olsa da, her zaman bir “özel gün” yemeği olmuştur ve “et ile buğday” ana malzemeleridir.

Bugün Anadolu’da hala “aile ocağı” kavramının etrafında, özellikle bayram, düğün gibi özel zamanlarda, özel yemekler eşliğinde birleşmenin toplumun çekirdek dokusunu birarada tutan törensel ve bağlayıcı bir yanı vardır. Anadolu’da keşkek gibi özel günler için yapılan aşure, helva, baklava, çiğ köfte gibi çok sayıda yemek ile karşılaşılır. İnsanoğlu için yiyecek bulmak ve beraber tüketmek olguları, bir bakıma hayatta kalmayı kutladıkları ve zamanla kutsal saydıkları kavrama bunun için teşekkür ettikleri şölen anlarını ifade etmiştir. Bunun için dünyanın hemen her yerinde ve dininde bugün hala yemeklerden önce ya da sonra Yaratıcıya verdiği nimetlerden ötürü şükür edilir ve her bir şükür küçük bir ritüel havasındadır. Toplumumuzda hala ekmeğin ve suyun kutsandığını görürüz. Suyun oturarak içilmesi ya da yere düşmüş bir ekmeğin üzerine basılmadan öpüp başa konularak bir kenara bırakılması İslami fügürlerden çok, büyük olasılıkla Neolitik’in başlarına kadar uzanan su, buğday gibi bazı içecek ve yiyecek türlerinin insanoğlu tarafından hayati, kutsal ve “tanrıların armağanı” olarak görülmesiyle ilişkili olmalıdır. “Cult”, “cultivate”, “culture” sözcüklerinin hepsinin aynı kökten geldiği gözönüne alınırsa, kutsallık / tapım / inanç olgusunun, ekip biçme / tarım / kültür / medeniyetle ilişkisi etimolojik olarak da ispatlanmış olur. Tunç Çağda içinde kan, şarap, bira, su gibi kutsal içeceklerin konulduğu ve tanrılara sunulduğu kaplar olan “libasyon” kaplarının kendisi de içine konulan yiyecek gibi kutsaldı ve ritüelin baş aktörleriydiler. Bu çalışmada temel bir buluntu olarak ele aldığımız içi karbonlaşmış buğday taneleri ile dolu, boynuz gibi tutamakları ile şekli boğayı andıran minyatür çömlek, diğer büyük pişirme çömleklerinin içeriğine ve işlevine işaret eden ve içinde pişenlerle sembolik ve ritüelistik değerini düşündüren önemli bir arkeolojik kanıt olarak değerlendirilebilir.

Yakındoğu kültürlerinde, sonu “hieros gamos” ile biten ve başrolünde tanrı ve tanrıçalar adına kral ve kraliçenin yer aldığı, doğanın canlanması ya da ölümünü temsilen kutlanan bayramların en önemli bölümlerini canlı ya da cansız kurban törenleri ve ziyafet anları oluşturur. Bu ziyafet anlarında kurban edilen her ne ise onun topluluk tarafından paylaşılması ve dolayısıyla kutsallığın tüm topluluk üyelerine geçmesi sağlanırdı. Hıristiyanlıkta temsili bir kurban töreni olan “ekmek-şarap ayini”nde, ekmek, İsa’nın bedenini temsil eder, şarap ise kanını, yani

Tanrının kendisini. Çatalhöyük'ün erken evrelerinde başta boğa olmak üzere yabani hayvanların öldürülmesi yani bir bakıma kurban edilmesi, ziyafet eşliğinde yenilmesi ve bu hayvanlara ait baş ve diğer bazı vücut parçalarının evlerin içinde belli alanlara yerleştirilmesine dayalı bir ritüel sisteminin var olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu erken tabakalarda ortak sembolik ve törensel ayrıntılar etrafında birleşen son derece eşitlikçi ve kalabalık olan toplum yapısı, “klasik” orta tabakalarda artan iş gücü, fiziksel baskılar ve hastalıklara maruz kalmıştır.

MÖ. yak. 6500'lerden sonra yani orta ve üst tabakalarda, sosyal organizasyonun değişmesi, evlerin ekonomik bağımsızlığının artması, çevrenin daha yoğun kullanılması, nüfusun çevreye yayılması ve evcil sığırın günlük hayata girmesi ile bu baskılar biraz daha hafiflemiş ve ritüelistik uygulamalarda bir değişimin olduğu gözlenmiştir. Artık eskinin toplu halde ve nadiren yapılan, ancak tahrik ve uyarıcı gücü yüksek, coşkulu ritüellerinden, daha sık, ev-merkezli, günlük ve coşku oranı düşük ritüellere bir geçiş olduğu görülür. Bu değişiklik eskinin “imgesel” tarzından, “dogmatik” bir dinsellik tarzına geçiş şeklinde tanımlanmıştır⁵⁷. Ayrıca erken tabakalardaki ev içi düzenlemelerinde görülen “kutsal” ile “dünyevi” arasındaki keskin ayrım, üst tabakalarda yıkılmaya başlamıştır. Boğa, leopar gibi sembollerin evlerin içindeki sabit yerleştirmelerden çok, pişmiş toprak gibi taşınabilir nesnelere üzerinde simgelendikleri anlaşılmıştır.

Yerleşmenin erken dönemlerinde ev dışında yapılan söz konusu yabani boğa ziyafetlerinin yerini, orta tabakalar ile birlikte yukarıda sözünü ettiğimiz özel çömlükler içinde hazırlanan yemeklerle yapılan ev içi kutlamaları almış olabilir. Söz konusu ritüellerin belirli günlerde ya da her gün, belirli sosyal gruplar ya da tüm aileler tarafından gerçekleştirildiği düşünülebilir. Belki de bu tür bir kutlama, bu dönemle birlikte Çatalhöyüklü'lerin sofrasına girmeye başlayan, bir bakıma ev içine alınmış evcil boğanın “temsili kurban edilmesi” idi. Kabın kendisi boğayı andırıyor ve içinde boğa eti pişiyordu –kuşkusuz koyun eti de pişmiştir. Varsıl Çatalhöyük'e göre oldukça küçük boyutlu ve nüfuslu bir yerleşme olan Erbaba ve çevresindeki yerleşmelerde bu türde uygulamalarla ilgili herhangi bir bilgi kaynağımız olmasa da, tarif edildiği gibi olası bir şölen anı, Çatalhöyük dahil tüm bu yerleşmelerde bolluğun, hayatta kalmanın, toprağın, buğdayın, suyun, etin, ateşin, ocağın, toprak kabın tümünün birden kutsandığı ve kutsallığın tüm insanlara geçtiği bir ritüelin bir parçası olarak düşünülebilir. Erbaba minyatür çömleği de,

⁵⁷ Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*; Hodder, *Religion at Work in a Neolithic Society*; Whitehouse ve Hodder, *Modes of religiosity at Çatalhöyük*, s. 122–145; Hodder, *Çatalhöyük: the leopard changes its spots*, s. 17.

içindeki karbonlaşmış buğday kalıntıları ile birlikte özel olarak bu tür bir kutsallığı sembolize etmesi ve ev içindeki bir seromoni anı için kullanılmış olmalıdır.

Çatalhöyük'te orta tabakalardan itibaren değişen düşünme ve yaşam biçimi ile birlikte, günlük yemek yeme olgusu törensel bir anlama dönüşmüş olabilir ve bu durum yerleşmedeki diğer birçok örnekte gözlemediğimiz gibi “dünyevi” ile “kutsal”ın içiçe girmişliğinin göstergesi sayılabilir. Buna ek olarak, çanak çömleğin bazı evlerde ve tabakalarda hiç rastlanmamış olması yani çok az sayıda ele geçmeleri, onları her evin sahip olmadığı özel bir eşya durumuna sokup, özel kullanımına ve anlamına işaret ediyor olabilir. Söz konusu tipik çömleklerle yapılan bu olası ritüel, aynı zamanda sosyal sistemlerini sürdüren ideolojik bir işlev de görüyor olmalıydı. Bu durum aynı zamanda, Hodder'ın vurguladığı toplumsal hafızanın sürekliliğini sağlamak ve geçmişin kaydını tutmak adına yapılan ritüelistik sistemin de bir parçası olarak görülebilir.

Çatalhöyük'te yürütülen çok kapsamlı ve uzun soluklu bir projede (Templeton Projesi), içlerinde teolog, arkeolog, antropolog ve sosyologların yer aldığı kalabalık bir bilim insanları topluluğu, yerleşmedeki arkeolojik kanıtlar ile kendi bilim dallarının kuramsal alt yapılarını birleştirerek Çatalhöyük'teki yerleşim süreci boyunca dinsel ve ritüelistik yaşam ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuş ve bu çalışmada da yer verdiğimiz önemli varsayımlar ileri sürmüşlerdir⁵⁸. Bununla birlikte, Erbaba dahil yukarıda sözü edilen yerleşmelerin hemen hepsindeki olası dinsel yaşam ile ilgili yeniden canlandırma denemeleri elimizde mevcut değildir. Bu nedenle Çatalhöyük'ten elde edilen sonuçları diğer çağdaş Neolitik yerleşmelerde takip edebilmek ve dolayısıyla bu yerleşmelerdeki ilgili resmi tam anlamıyla tahayyül edebilmek zordur. Ancak, yukarıda tek tek ortaya koyduğumuz verileri birleştirdiğimizde, içlerinde Erbaba'nın da yer aldığı Geç Neolitik yerleşmelerin tümünde seramikler üzerinde rastladığımız boğa sembolizminin, Çatalhöyük'teki gibi dogmatik bir hale gelmiş yaygın bir sembolü ve daha çok evlerin içinde uygulanan ev-merkezli bir simgecilik ve ritüel anlayışını temsil ediyor olabileceğini öne sürebiliriz.

⁵⁸ Bkz. Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization*; Hodder, *Religion at Work in a Neolithic Society*.

KAYNAKLAR

- Atalay, Sonya, “Domesticating clay: the role of clay balls, mini balls and geometric objects in daily life at Çatalhöyük”, ed. Ian Hodder, *Changing Materialities at Çatalhöyük: Reports from the 1995–99 Seasons*, Cambridge 2005, s. 139–168.
- Bıçakçı, Erhan - Godon, Martin ve Çakan, Y. Gökhan, “Tepecik Çiftlik”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezh Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Central Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 89-134.
- Bilgi, Önder, “İkiztepe pişmiş toprak applike boğa başı betimlemeleri”, ed. Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez ve Aslıhan Yurtsever, *Refik Duru'ya Armağan, Studies in Honour of Refik Duru*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, 127-130.
- Bordaz, Jacques, “Erbaba (Beşşehir), 1969” *Anatolian Studies*, S 20, 1971, s. 7-8.
- _____, “A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba, A Neolithic Site near Beşşehir, Turkey” *Türk Arkeoloji Dergisi*, S 18/2, 1971, s. 59-64.
- _____, “Current Research in the Neolithic of South Central Turkey: Süberde, Erbaba and Their Chronological Implications” *American Journal of Archaeology*, S 77, 1973, s. 282-88.
- Bordaz, Jacques ve Bordaz, Louise, A., “Erbaba excavations, 1974” *Türk Arkeoloji Dergisi*, S 23/2, 1976, s. 39-43.
- _____, “Beşşehir-Suğla Basin, 1976” *Anatolian Studies*, S 27, 1977, s. 32-33.
- _____, “Erbaba, 1977”, *Anatolian Studies*, S 28, 1978, s. 20-21.
- _____, “Erbaba: The 1977 and 1978 Seasons in Perspective”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S 26/1, 1982, s. 85-92.
- Cauvin, Jacques, “The Symbolic Foundations of the Neolithic Revolution in the Near East”, ed. Ian Kuijt, *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York, 2000, s. 235-251.
- Çilingiroğlu, Altan - Çevik, Özlem ve Çilingiroğlu, Çiler, “Towards understanding the early farming communities of Central-Western Anatolia: Contribution of Ulucak”, ed. Mehmet, Özdoğan, Nezh Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Western Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 139-175.
- Doherty, Chris ve Tarkan-Özbudak, Duygu, “Pottery Production at Çatalhöyük: A Petrographic Perspective”, ed. Ian Hodder, *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 183–192.

- Duru, Refik, "The Neolithic of the Lakes Region Hacilar - Kuruçay Höyük – Höyük – Bademağacı Höyük" ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Western Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 1-65.
- Duru, Refik - Umurtak, Gülsün, *Höyük, 1989-1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- Düring, Bleda S. , *Constructing communities: clustered neighbourhood settlements of the Central Anatolian Neolithic ca. 8500-5500 Cal. BC*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten Faculty of Archaeology, Leiden University, Leiden 2006.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı, İstanbul 2003.
- Aydın, Mahmut, *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Yayınevi, İstanbul 2010. Aktarılan: Mircea Eliade, *Sacred and Profane*, New York and London, HBJ Book, 1959.
- Erdoğu, Burçin - Tanındı, Oğuz - Uygun, Deniz, *Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri, 14C Veri Tabanı*, Ege Yayınları, İstanbul 2003.
- Hodder, Ian, *Symbols in Action*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- _____ ed., *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge 2010.
- _____, "Çatalhöyük: a prehistoric settlement on the Konya Plain", ed. Sharon R. Steadman and Gregory McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 934-949.
- _____, "Sembolik ve Yapısalcı Arkeoloji" ed. Colin Renfrew and Paul Bahn, *Arkeoloji. Anahtar Kavramlar*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınevi, İstanbul 2013 (2005), s. 234-239.
- _____, "Probing religion at Çatalhöyük: An interdisciplinary experiment", ed. Hodder, Ian *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge 2010, s. 1-31.
- _____, "Conclusions and evaluation", ed. Ian Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge 2010, s. 332-355.
- _____, "Çatalhöyük: the leopard changes its spots. A summary of recent work", *Anatolian Studies*, S 64, 2014, s. 1-22.
- _____ ed., *Religion at Work in a Neolithic Society: Vital Matters*. Cambridge 2014.

- Kovács, Adela, “About Ritual Pots from European Neolithic and Copper Age Sanctuaries”, ed. Joan Marler, *Fifty Years of Tartaria Excavations, Papers presented at the international symposium “50 Years of Tartaria Excavations”, Coronini - Pescari, Romania 1-5 September, 2011, Festschrift in Honor of Gheorghe Lazarovici on the occasion of his 73rd Birthday*, Suceava Editura, Romania 2014, s. 196-227.
- Mellaart, James, “Early Cultures of the South Anatolian Plateau”, *Anatolian Studies*, S 11, 1961, s. 159-184.
- _____, *Excavations at Hacilar I-II*, Edinburgh 1970.
- _____, *Çatalhöyük, Anadolu’da Bir Neolitik Kent*, çev. Gökçe Bike Yazıcıoğlu (Çeviriye temel alınan baskı: *Çatalhöyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, London, 1967), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Orrelle, Estelle ve Gopher, Avi, “The Pottery Neolithic Period: Questions about Pottery Decoration, Symbolism, and Meaning”, ed. Ian Kuijt, *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York 2000, s. 295-308.
- Özdoğan, Mehmet, “Neolithic sites in the Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarım-burgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Northwestern Turkey and Istanbul*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 167-269.
- Özdöl, Serap, “Anadolu Platosunda En Eski Çanak Çömleklili Neolitik: “Erken Gelenek” Orta Anadolu ve Göller Yöresi Kanıtları”, *Arkeoloji Dergisi*, S X/2, 2007, s. 33-54.
- _____, “Çatalhöyük, Süberde ve Er Baba Neolitik Dönem Çanak Çömleğinin Yeniden Değerlendirilmesi: Erken, Orta ve Geç Gelenekler”, *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, S 3, 2008, s. 375-392.
- _____, “Anadolu Platosunda Çanak Çömleklili Neolitik Dönemin Gelişkin Evresi: Çatalhöyük ve Er Baba Kanıtları”, *Arkeoloji Dergisi*, S XI/1, 2008, s. 43-64.
- _____, “Neolitik Çanak Çömlek Üzerine Yeni Bir Yaklaşım ve ‘Erken, Orta ve Geç Gelenekler’”, ed. Haluk Sağlamtimur, Eşref Abay, Zafer Derin, Aylin Ü. Erdem, Atilla Batmaz, Fulya Dedeoğlu, Mücella Erdalkıran, Mahmut B. Baştürk, Erim Konakçı, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan, Yukarı Deniz’in Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2009, s. 445-454.

- _____, *The Development and Traditions of Pottery in the Neolithic of the Anatolian Plateau*, BAR International Series 2439, 2012.
- Özdöl-Kutlu, Serap - Carter, Tristan - Czerniak, Lech ve Marciniak, Arkadiusz “The end of the Neolithic Settlement. Çatalhöyük and its Neighbors”, ed. Ian Hodder, Arkadiusz Marciniak, *Assembling Çatalhöyük*, Maney Publishing, Leeds, UK 2015, s. 179-195.
- Özkan, Süleyman ve Erdalkıran, Mücella, “Yeni Buluntuların Işığında Çukurkent Neolitik Yerleşimi”, *ADALYA*, S XVII, 2014, s. 25-43.
- Öztan, Aliye, “Yeni Bir Tanrı Kabartması Işığında Köşk Höyük Kabartmalı Vazolarında Sembolizm”, ed. Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Aslıhan Yurtsever, *Refik Duru’ya Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 69-74.
- Öztan, Aliye, “Köşk Höyük A Neolithic settlement in Niğde-Bor Plateau”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Central Turkey and Istanbul*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 31-70.
- Pitter, Sharmini - Yalman, Nurcan ve Evershed, Richard P, “Absorbed lipid residues in the Çatalhöyük pottery”, ed. Ian Hodder, *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 193–200.
- Russell, Nerissa ve Meece, Stephanie, “Animal representations and animal remains at Çatalhöyük” ed. Ian Hodder, *Çatalhöyük Perspectives: Themes from the 1995–99 Seasons*, Cambridge 2005, s. 209–230.
- Russell, Nerissa - Twiss, Kathryn C. - Orton, David ve Demireği, Arzu, “More on the Çatalhöyük mammal remains”, ed. Ian Hodder, *Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 213–258.
- Sağlamtimur, Haluk, “The Neolithic Settlement of Ege Gübre”, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Western Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 197-225.
- Silistreli, Uğur, “Köşk Höyük’te Bulunan İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar”, *Bellekten*, C LIII, S 206, 1989, s. 361-374.
- Thissen, Laurens, “Appendix I. The CANeW 14C databases, Anatolia, 10,000-5000 cal BC”, ed. Frédéric Gérard, Laurens Thissen, *The Neolithic of Central Anatolia, Internal developments and External Relations During the 9th – 6th Millennia cal BC*, Ege Yayınları, İstanbul 2002, s. 299-337.

- Umurtak, Gülsün, “Anadolu’nun Batı Bölgeleri’nde ve Trakya’da Tunç Çağları Öncesi Yerleşmelerde Bulunmuş Olan Ayrışık Kaplar”, *Prof. Dr. Afif Erzen’e Armağan, Anadolu Araştırmaları*, S XIV, 1996, s. 479-517.
- Vitelli, Karen D., “Pots, Potters, and the Shaping of Greek Neolithic Society”, ed. William K. Barnett, John W. Hoopes, *The Emergence of Pottery: technology and innovation in ancient societies*, Smithsonian 1995, s. 55-63.
- Voight, Mary M., “Çatal Höyük in Context: Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey”, ed. Ian Kuijt, *Life in Neolithic Farming Communities, Social Organization, Identity, and Differentiation*, New York 2000, s. 253-293.
- Whitehouse, Harvey ve Hodder, Ian, “Modes of religiosity at Çatalhöyük”, ed. Ian Hodder, *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*, Cambridge 2010, s. 122-145.
- Yakar, Jak, “The Purpose of Decorating Pottery and Artifacts in Prehistoric Anatolia: Designs with a Hidden Meaning?”, ed. Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Aslıhan Yurtsever, *Refik Duru’ya Armağan*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 59-68.
- Yalman, Nurcan - Tarkan, Duygu ve Gültekin, Hilal, “The Neolithic pottery of Çatalhöyük: recent studies”, ed. Ian Hodder, *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons*, Los Angeles 2013, s. 147-182.
- Yener, K. Aslıhan, “A Zoomorphic Vessel from Alalakh: Diplomatic Emblems in Three Dimensional Form”, ed. Gülsün Umurtak, Şevket Dönmez, Aslıhan Yurtsever, *Refik Duru’ya Armağan, Studies in Honour of Refik Duru*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, 217-228.

Fig. 1. Metinde adı geçen, Orta, Batı ve Kuzeybatı Anadolu Neolitik Dönem Yerleşmeleri.

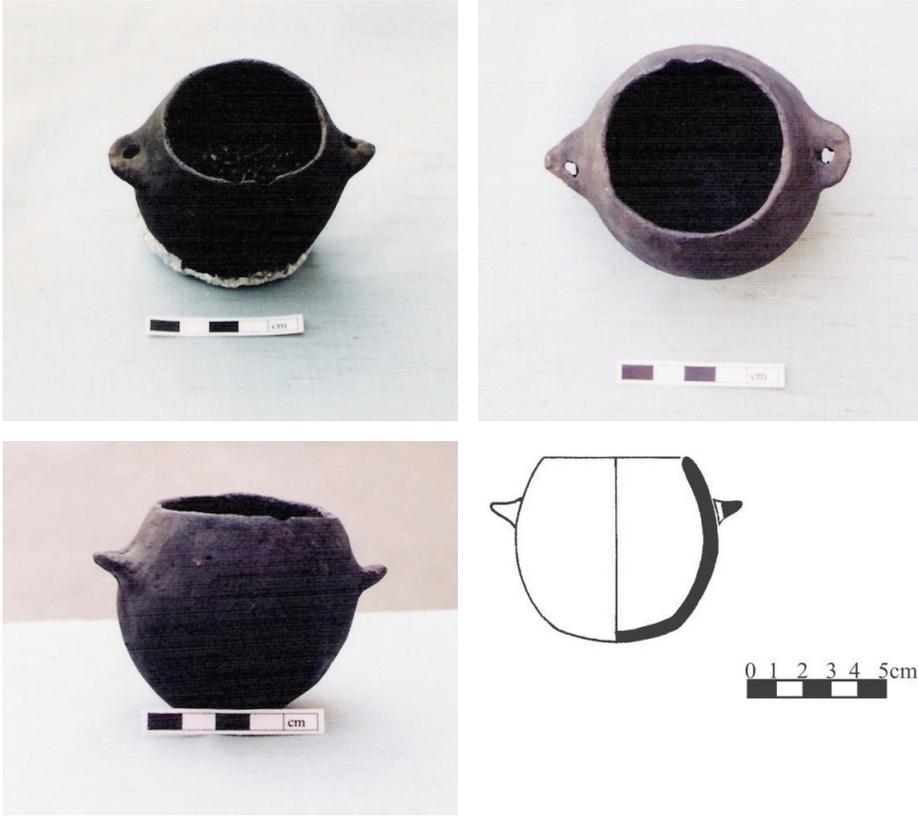

Fig. 2. Erbaba'da ele geçen içi karbonlaşmış buğday dolu minyatür çömlek.

Fig. 3. Çatalhöyük, koyu yüzlü, kanca biçimli tutamaklı, şişkin küresel gövdeli ve çoğu mineral içerikli çömlekler.

Fig. 4. Çatalhöyük, XI-IX. Tabakalara ait kırmızı astarlı çanaklar.

Fig. 5. Amasya keşkek çömlekleri.

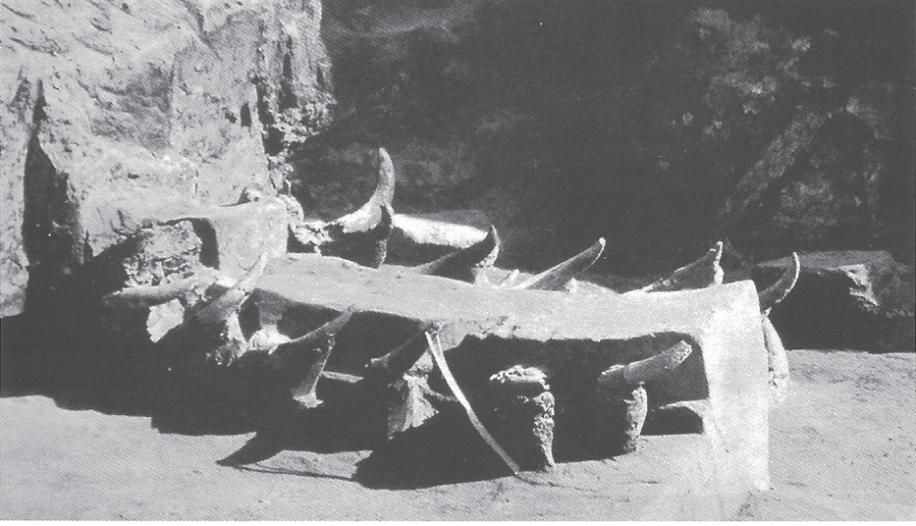

Fig. 6. Çatalhöyük, (a) boğa boynuzlu kil seki ve (b) applike boğa başları.

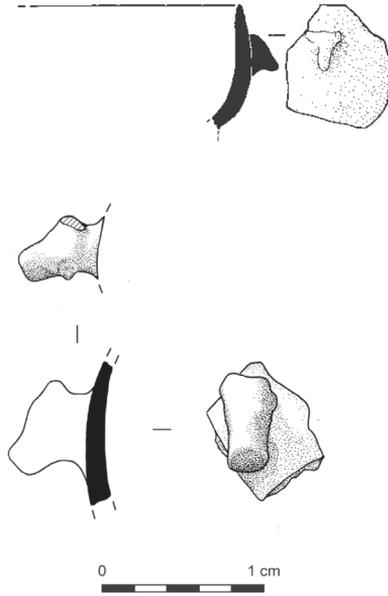

Fig. 7. Çatalhöyük, boğa başı tutamaklar.

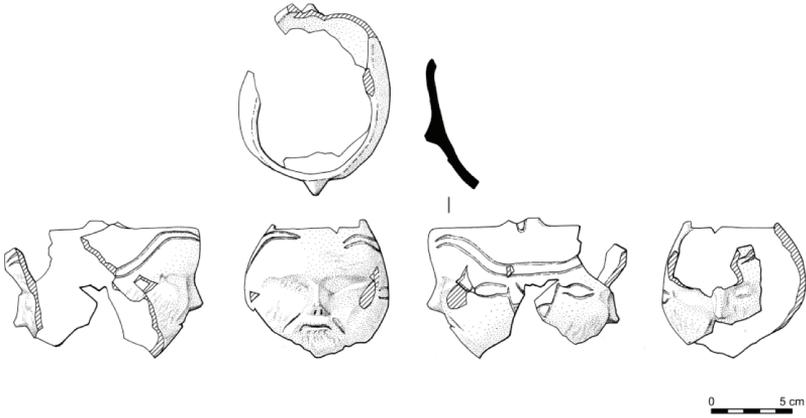

Fig. 8. Çatalhöyük, boğa ve insan başının birarada simgelendiği kap, “facepot” (Yalman, Tarkan-Özbudak vd., *a.g.e.*, Fig. 9, 27 ve 9.81).

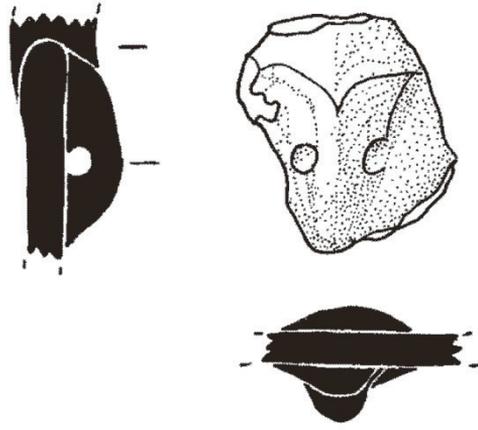

Fig. 9. Erbaba, boğa başlı tutamak.

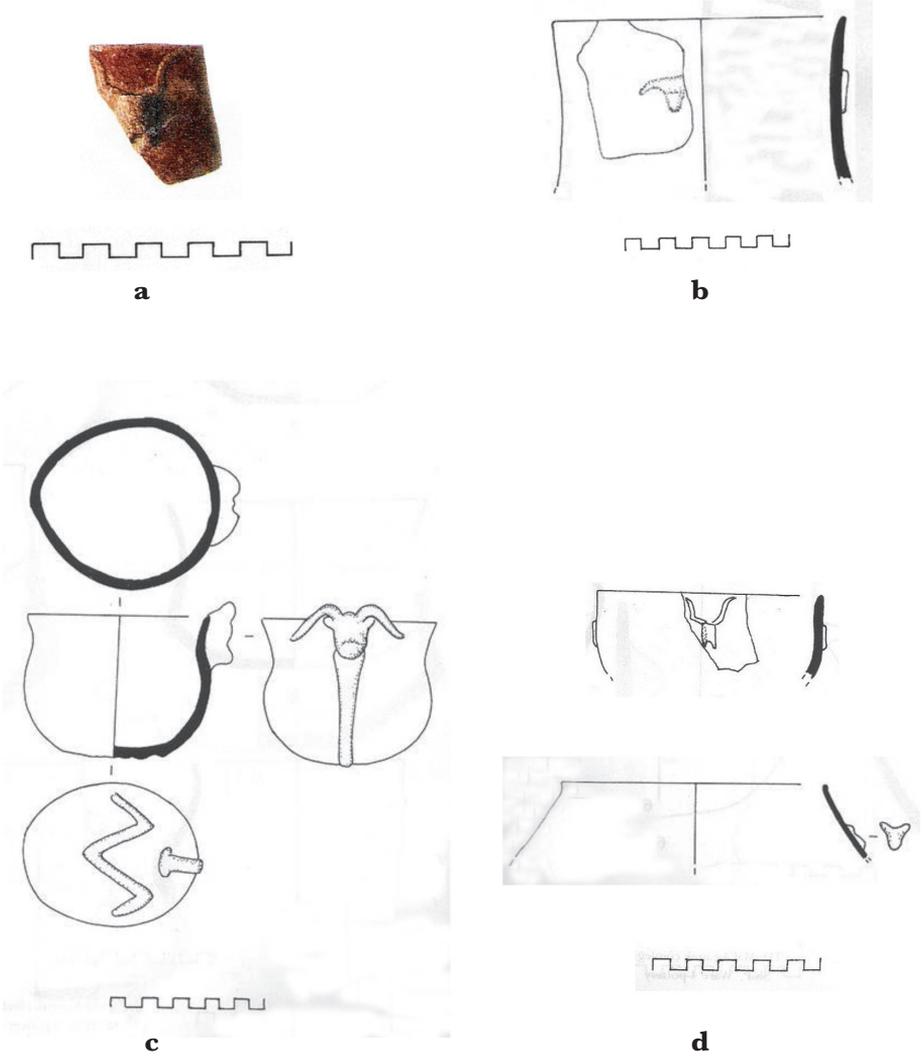

Fig. 10. Höyücek, çanak çömlek üzerinde boğa başlı tutamak ve kabartmalar. (a) Duru ve Umurtak, *a.g.e.*, Lev. 110, 2 (b) Duru ve Umurtak, *a.g.e.*, Lev. 84, 5 (c) Duru ve Umurtak, *a.g.e.*, Lev. 74, 2 (d) Lev. 63, 3, 6.

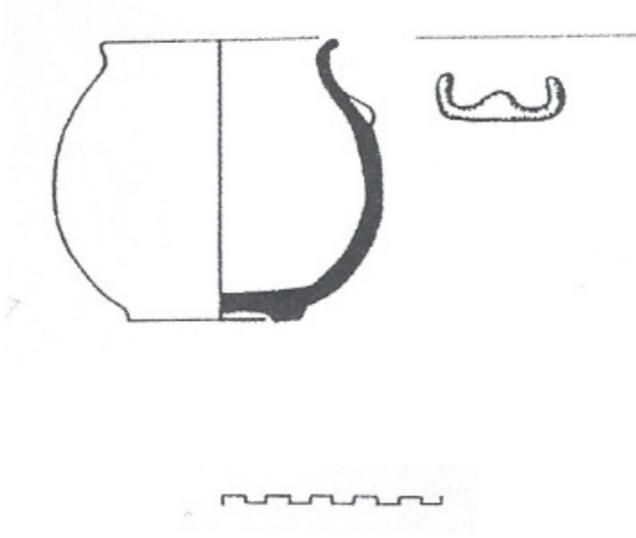

Fig. 11. Bademağacı, çömlek üzerinde boğa başı kabartma (Duru *a.g.e.*, Fig. 65).

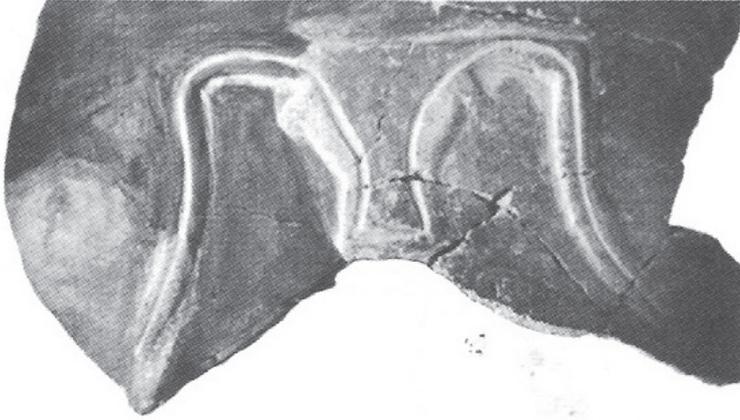
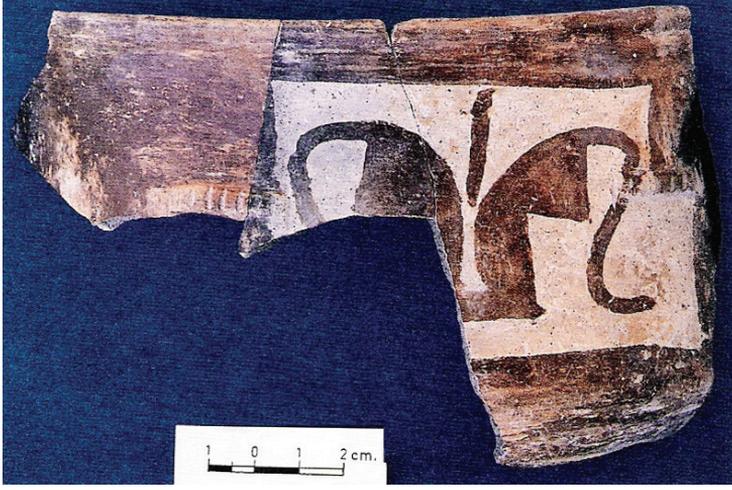

Fig. 12. Hacılar, çömlek üzerinde boğa başı kabartmalı dikey delikli silindirik tutamak (Mellaart, *Hacılar I-II*, pl. LXIV, Fig. 2).

a

b

Fig. 13. (a) Kuruçay, çanak çömlek üzerinde boya bezemeli sivilize boğa başı (Duru *a.g.e.*, Fig. 23) (b) Kuruçay, çanak çömlek üzerinde boğa başı kabartmalı dikey delikli silindirik tutamak (Duru, *a.g.e.*, Fig. 20).

Fig. 14. Ege Gübre, (a) seramik parçası üzerinde boğa başı? kabartması (Sağlamtimur *a.g.e.*, Fig. 18).

Fig. 15. Ulucak, (a) çömlek üzerinde boğa başı kabartmalı dikey delikli tutamak (Çilingiroğlu, Çevik vd. Fig. 30).

Fig. 16. Hoca Çeşme, boğa başı kap, çanak çömlek üzerinde boğa başı tutamak ve bukranıyum kabatması (Özdoğan *a.ge.*, Fig. 76-78).

Fig. 17. Köşk Höyük, sığır kabartmalı çömlek (Öztan, *a.ge.*, Fig. 32).

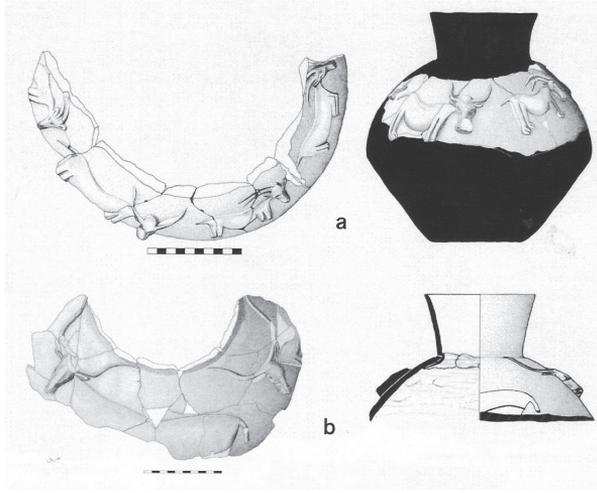

Fig. 18. Tepecik-Çiftlik, boğa kabartmalı çanak çömlekler (Bıçakçı, Godon vd., Fig. 34 a-b; 35, 37).

Fig. 19. Erken Kalkolitik kapları üzerindeki boya bezemeli boğa başı (bukranyum) motifleri (Yakar, *a.g.e.*, Fig. 4 (after Mellaart, *Hacılar I-II*)).

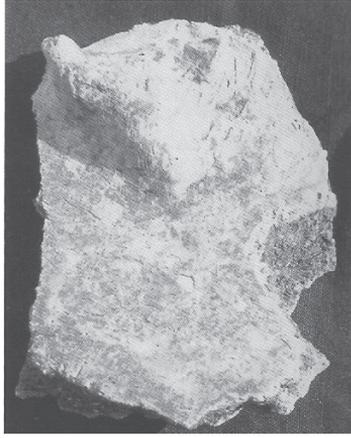

Fig. 20. İkiztepe, Tunç Çağ boğa başlı tutamak seramik parçası (Bilgi, *a.g.e.*, Fig. 5).

KENT İÇİ ARKEOLOJİK ALANLARDA KATMANLAŞMANIN ANALİZİ VE KORUMA SORUNLARI: FOÇA ÖRNEĞİ

BURCU TAŞCI* - ETİ AKYÜZ LEVİ**

Giriş

Foça Batı Anadolu'da Prehistorik dönemden başlayarak Arkaik, Klasik, Helenistik, Roma, Bizans, Ceneviz kolonisi ve Osmanlı dönemlerinde sürekli iskân görmüş, çok katmanlı bir yerleşimdir. Kentte arkeolojik kazı çalışmaları 20. yüzyıl başından günümüze aralıklarla devam etmektedir. Üçüncü dönem kazı çalışmaları Prof. Dr. Ömer Özyiğit başkanlığında 1989 yılından beri sürmektedir. Modern Foça kenti, tarihi yaklaşık M.Ö. 3000'lere dek uzanan antik Phokaia kentinin üstünde bir katman olarak bulunmakta ve kazı çalışmaları da kent içi arkeolojik alanlarda yoğunlaşmaktadır.

Kentin tarihi katmanlaşmasında en üst tabaka olarak Osmanlı dönemi sivil mimarlık örnekleri öne çıkmaktadır. Bununla birlikte modern kent dokusunu az katlı, niteliksiz betonarme yapılar oluşturmaktadır. Kentte ilk sit kararlarının belirlendiği 1977 yılından günümüze dek sit sınırları pek çok kez değişmiş ve bu durum yeni yapılaşmanın önünü açmıştır. Özellikle turizmin ve ikincil konut yapımının artması ise kültür varlıklarına zarar vermiştir. Bu olumsuz durum kent içi arkeolojik alanlarda katmanlaşmanın zarar görmemesi için farklı yaklaşımlara gereksinim duyulduğunu göstermektedir. Kentsel arkeoloji çalışmaları bu gereksinime yanıt verecek nitelikte olup, kapsamlı tarih araştırmaları ile desteklenen kazı çalışmalarında ortaya çıkan verilerin, kentlerin koruma, planlama ve gelişim süreçlerine eklenmesini öngörmektedir.

Kentsel arkeoloji bilimsel bir çalışma alanı olarak II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmıştır. 1939 yılında savaşın başlamasıyla pek çok Avrupa kentin-

* Arş. Gör., İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Mimari Restorasyon Bölümü, İzmir / TÜRKİYE, burcutasci89@gmail.com

** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İzmir / TÜRKİYE, eti.levi@deu.edu.tr

de yıkımlar olmuştur. Savaş sonrasında bu kentlerde fiziksel kültürel miras tahrip olmuş, kentin önceki dönemlerine ait kalıntılar ise görünür duruma gelmiştir. Bu da ortaya çıkan kalıntıların araştırılması isteğini doğurmuş ve kent merkezlerinde kazı çalışmaları başlamıştır¹. 1960'lı yıllardan sonra koruma çalışmalarının kentsel alanlardaki çerçevesi değişmiş, bu süreçte ortaya çıkan “bütünlük koruma” kavramı ile kentler doğal, yapı, sosyal, ekonomik, kültürel ve tarihsel boyutları ile bütüncül şekilde ele alınmaya başlanmıştır².

1980 ve 1990'lı yıllarda dünya çapında yoğun şekilde ele alınan kentsel arkeoloji, “kentlerde arkeolojiden” çok “kent yaşamının arkeolojisi” olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu yeni ele alış kentteki sosyo-ekonomik değişim sonucu kentlerin sürekli tarihine yönelik ilgiyi yükseltmiş ve bu değişime paralel olarak 1970'li yıllarda “kentlerde arkeoloji” biçimi, kentsel arkeolojiyi interdisipliner bir alan durumuna getirmiştir³. Günümüzde uluslararası alanda bu çalışmaların arkeolog, sanat tarihçisi, şehir plancısı, mimar, restorasyon uzmanı ve inşaat mühendisi gibi farklı disiplinlerden uzmanların katılımıyla gerçekleşmesi gerektiği kabul görmektedir.

Türkiye’de kentsel arkeoloji ile ilgili bilimsel çalışmalar ve uygulamalar daha geç döneme tarihlenmektedir. Boylu⁴, Bilgin⁵, Belge⁶, Karabağ⁷, Çırak⁸ ve Doyduk⁹ kentsel arkeoloji alanında yasal çerçeve, tarihsel katmanlaşma, envanterleme ve verilerin analizine yönelik akademik çalışmalar yapmışlardır. Bunun yanında

¹ Herbert, Sarfatij-Piera, Melli, *Report on the Situation of Urban Archaeology in Europe*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 1999, s. 13-29.

² Ayşe Gülliz, Bilgin Altınöz, Çok Katmanlı Kentteki Tarihsel Katmanlaşmayı Çözümlemek: Kent Arkeolojisi, Erişim Tarihi: 21.05.2011, <http://www.metropolistanbul.com/public/temamakale.aspx?tmid=&mid=13>.

³ Ayşe Gülliz, Bilgin Altınöz, *Urban Archaeology: As the Basis for the Studies on the Future of the Town; Case Study: Bergama*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.

⁴ Ayşen, Boylu, *Kentsel Arkeoloji (Türkiye’de Kentsel Arkeoloji İçin Vizyonel Bir Yaklaşım)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

⁵ Ayşe Gülliz, Bilgin Altınöz, *Koruma Kararı Verme Sürecine Katkı Olarak Çok-Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Katmanlaşmanın Değerlendirilmesi; Coğrafi Bilgi Sistemlerini (CBS) Temel Alan Bir Yaklaşım. Uygulama Örnekleme: Bergama*, Doktora Tezi, Ankara 2002.

⁶ Burak, Belge, *İzmir Tarihi Kent Merkezindeki Kentsel Arkeolojik Değerler ve Sorunlar: Keşifsel Bir Örnek Çalışma*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

⁷ Nağme Ebru, Karabağ, *Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözümünerek Korunması: İzmir Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir 2008.

⁸ Ayşegül, Çırak, *Bir Planlama Stratejisi Olarak Arkeolojik Envanterleme ve Kentsel Arkeolojik Değer Yöntemi: İzmir Tarihi Kent Merkezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir 2010.

⁹ Hatice Senem, Doyduk, *Nesne Merkezli Koruma Yaklaşımına Tamamlayıcı Bir Olgu Olarak Kentsel Arkeolojik Yığılma*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Alpan¹⁰ Tarragona, Verona ve Tarsus; Aykaç¹¹ Tarsus; Umar¹² ve Yıldırım¹³ Adana ve Etyemez¹⁴ Amasya çok katmanlı yerleşimleri üzerine sunuma yönelik fikirler ortaya koymuşlardır.

Bu çalışma kapsamında Foça yerleşiminin çok katmanlı yapısının belgelenmesi amacıyla kentin kuruluşundan günümüze yerleşim gördüğü dönemler belirlenmiştir. Bu dönemler Tunç Çağı, Submikro-Protogeometrik-Geometrik dönem, Arkaik dönem, Klasik dönem, Helenistik dönem, Roma dönemi, Bizans dönemi, Ceneviz kolonisi dönemi ve Osmanlı dönemi olmak üzere dokuz alt başlıkta toplanarak incelenmiştir. Prof. Dr. Ömer Özyiğit başkanlığında sürdürülen kazı çalışmalarının yıllık raporlarının bulunduğu Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları ve eski kent haritaları incelenerek kentin halihazır haritası üzerine dönem bulguları aktarılmıştır. Her dönemin temsili için farklı renk seçilmiştir. Foça'nın halihazır haritası güncellenerek, bu dönemlere ait arkeolojik ve mimari veriler paftalara aktarılmıştır. Bu paftaların üst üste çakıştırılmasıyla tarihi kent merkezinde yer alan çok katmanlı kimlik alanları saptanmış ve bu alanlara yönelik envanter fişleri hazırlanmıştır. Bu kapsamda araştırmada alan çalışmaları, örnekleme ve tarihsel yöntem kullanılmıştır.

Foça örneği gibi en üst katmanda tarihi dokuya sahip çok katmanlı kentlerde, bu katmanın altındaki kültürel mirasın ve kent içi arkeolojik alanların tespiti, belgelenmesi, ortaya çıkarılması ve korunması konusu oldukça önemlidir. Özellikle tespit ve belgeleme aşamaları için Foça özelinde katmanlaşmanın ve çakışma alanlarının belirlendiği bir envanter çalışmasının bulunmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Foça'nın çalışma alanı olarak seçilmesinin başlıca nedenleri; kentin Prehistorik dönemden başlayarak sürekli yerleşim görmesi, Foça'nın yer altı ve yer üstünde sahip olduğu katmanlarla çok katmanlılık özelliği taşıması, bu katmanların özellikle turizm ve yapım faaliyetleri nedeniyle yok olma tehlikesi altında olması,

¹⁰ Açalıya, Alpan, *Kentsel Arkeolojik Kaynakların Tarihi Kent Merkezleri Tarragona, Verona ve Tarsus'ta Günlük Hayatla Bütünleşmesi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

¹¹ Pınar, Aykaç, *Determination of Presentation Principles for Multi-Layered Historical Towns Based on Cultural Significance, Case Study: Tarsus*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

¹² Nur, Umar, *Adana Tepebağ - Kızıllıbağ Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanı Koruma Projesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

¹³ Tefik, Yıldırım, *Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanında Adana/Tepebağ Höyüğü ve Planlama Sürecinde Kentsel Arkeoloji, Kentsel Dönüşüm, Rehabilitasyon ile Arkeopark Kavramı*, Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2010.

¹⁴ Leyla, Etyemez, *Çok Katmanlı Kentlerde Tarihsel Katmanlaşmanın Günümüz Bağlamı ile Bütünleşmesinin Değerlendirilmesi. Örnekleme Çalışması: Amasya*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

kente yönelik arkeolojik envanterleme sisteminin bulunmaması, Phokaia kentinin tarih içindeki öneminin ve günümüzde kent tarihsel sürekliliğinin okunamaması olarak belirlenmiştir. Bu çalışma kentte mevcut kültürel miras verilerinin sistematik olarak dijital ortama aktarılması ve bunların süreç içerisinde güncellenmesine yönelik bir envanterlemeye altlık oluşturmak amacıyla yapılmıştır.

1. Çok Katmanlı Bir Kent Olarak Foça

Foça, İzmir İli'ne bağlı bir ilçe olup, İzmir Körfezi'nin kuzeybatısında yer almaktadır. İlçenin kuzey, güney ve batısı Ege Denizi ile çevrili bir yarımada üzerinde konumlanmaktadır. Kuzeyinde Çandarlı Körfezi, güneyinde İzmir Körfezi, batısında körfezin karşısında Karaburun, güneydoğusunda Menemen ve kuzeydoğusunda Aliağa ilçeleri bulunmaktadır (Şekil 1).

Kentte arkeolojik kazılar 1913 yılından günümüze üç ayrı dönemde gerçekleşmiştir. Birinci dönem kazıları olarak adlandırılan çalışmalar Fransız arkeolog Felix Sartiaux tarafından yapılmıştır¹⁵. İkinci dönem kazı çalışmaları 1952 yılında Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ile başlamıştır¹⁶. Günümüzde de süren üçüncü dönem kazıları ise Prof. Dr. Ömer Özyiğit başkanlığında gerçekleştirilmektedir. Özyiğit başkanlığındaki üçüncü dönem kazıları 1989 yılında başlamış ve günümüzde de katımlı kazı olarak sürmektedir¹⁷. Bu dönem çalışmaları ile Foça'nın kuruluşu ve tarihsel gelişimi açısından oldukça önemli bilgilere ulaşılmaktadır.

a. Kuruluşu ve Adının Kökeni

Tarih boyunca Phokaia, Foça-i Atik, Karaca Foça ve Eski Foça olarak bilinen kentin kuruluşuna ve adının kökenine ilişkin pek çok varsayım vardır. Phokaia'nın kuruluşu ile ilgili olarak Pausanias "Klazomenai ve Phokaia kentleri, İonların Anadolu'ya geçmesinden önce kurulmuş değillerdi. (...) Phokaialılar, soy kökeni yönünden, Parnassos altındaki, bugün hala Phokis dediğimiz yerdendirler; bunlar Anadolu'ya Atinalı önderler Philogenes ve Damon ile birlikte göçtüler. Ülkelerini savaşla değil, Kymelilerle bir anlaşma sonucu elde ettiler. Önceleri öteki İonlar onları İon birliğine almak istememişlerdi; fakat Phokaialılar başlarına Kodros soyundan krallar geçirince, aldılar," şeklinde belirtir¹⁸. Strabon da, Phokaia'nın

¹⁵ Felix, Sartiaux, *Eski Foça*, Ege Turizm Cemiyeti Yayınları, İzmir 1952.

¹⁶ Ekrem, Akurgal, "Foça Kazıları ve Kyme Sondajları", *Anadolu / Anatolia*, sy. 1 (1956), s. 32-42.

¹⁷ Ömer, Özyiğit, "Phokaia'da Akurgal'ın Kazıları Işığında Son Dönem Çalışmaları", *Anadolu / Anatolia*, sy. 25 (2003), s. 97-107.

¹⁸ Pausanias, *Description of Greece, Books 7.3.5.*, (Çev:W. H. S. Jones), Harvard University Press, Massachusetts 1918.

Philogenes önderliğindeki Atinalılar tarafından kurulduğunu söyler¹⁹, ancak Phokislilerden söz etmez.

Strabon ve Pausanias'a göre Atinalı önderlerin idaresinde Batı Anadolu'ya gelen Phokaiahlılar, Kymelilerin gösterdiği alana yerleşirler²⁰. Josef Keil ise, bu görüşün doğru olmadığını savunmaktadır. Keil, Phokaialıların Yunanistan'da yaşayan Phokis halkı ile karıştırıldığını ve İon Uygarlığı'nın temellerinin Yunan anakarasına dayandırılmak istendiğini ifade eder²¹. Akurgal da bu konuda Keil ile aynı fikirdedir. Akurgal, Phokaiia'da yaptığı kazılar sırasında ele geçen bol miktardaki gri seramiğin, buraya ilk yerleşenlerin Aioller olduğunu kanıtladığını söyler²². Ancak Özyiğit tarafından yapılan kazılarda ele geçen bulgular kentte Aiollerden önce de yerleşim olduğunu göstermiştir. Kentin güney yamacında ilk yerleşim alanı olarak adlandırılan alanda ele geçen oval yapılar kentte Erken Tunç Çağı'nda yerleşim olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum Phokaiia'nın kuruluşu açısından önemli bir yeniliktir; çünkü yalnız seramik ele geçmemiş, aynı zamanda yerleşim kalıntıları da bulunmuştur²³.

Günümüzde antik yazarların ifadelerinin aksini kanıtlayan arkeolojik veriler ortaya çıkmıştır. Bu durumda Phokaiia, Anadolu'nun yerli halkları tarafından yaklaşık M.Ö. 2000'li yılların sonlarında kurulmuş, M.Ö. 11. yüzyılda göçlerle gelen Aioller kente yerleşmiş, M.Ö. 9. yüzyılda Teos ve Erythrai'den gelen İonlar Phokaiia'yı bir İon şehri durumuna getirmiştir, şeklinde yorumlanabilir.

Kentin adının kökeni ile ilgili olarak Pausanias'ın sözlerine dayandırılarak ortaya atılan fikre göre bölgeye ilk gelenler Yunanistan'ın Phokis bölgesinde yaşayan İonlardır ve bunlar yeni yerleşimlerini "Phokislilerin yurdu" anlamına gelecek şekilde Phokaiia olarak isimlendirmişlerdir. Keil ise, kentin kıyısındaki adaları, uzaktan bakıldığında yüzeye çıkmış fokalara benzediği için, kendi dillerinde "fok yurdu" anlamına gelen Phokaiia olarak adlandırdıklarını söyler²⁴. Bean, Phokaiia'nın adının fok biçimli adalardan geldiğinden söz eder²⁵. Phoke sözcüğü

¹⁹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV* (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 184-185.

²⁰ Strabon, *a.g.e.*, s. 184-186; Pausanias, *a.g.e.*, 7.3.10.

²¹ Josef Keil, *Pauly-Wissowa*, cilt XX, s. 444.

²² Ekrem, Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İzmir 1998, s. 290.

²³ Ömer, Özyiğit, "Phokaiia'da Son Dönem Kazıları", *Ege Üniversitesi arkeoloji kazıları* (Der: Çilingiroğlu, A., Mercangöz, Z., Polat, G.), Arkadaş Matbaacılık, İzmir 2012, s. 295-307.

²⁴ Keil, *a.g.e.*, s. 444.

²⁵ George Ewart, Bean, *Eski Çağda Ege Bölgesi* (Çev: İnci Delemen), Arion Yayınevi, İstanbul 2001, s. 99.

Yunancada “fok” anlamına gelmektedir. Phokaia'nın özellikle erken dönem sikkelelerinde, fok betimine sıklıkla yer verilmesi bu görüşü güçlendirmektedir.

Bu görüşler kentin Helenler tarafından kurulduğu ve isimlendirildiği varsayımına dayanmaktadır. Ancak kentin daha önceki dönemlerde kurulduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Bu görüşü destekler nitelikte Umar, Phokaa/Phokaia adının Helen dilinden olmadığını, Luwi dilinde Pauwaka, yani Pa-uwa-ka, Su-lak-yer anlamına geldiğini; bu isimle kentin Gediz Nehri yakınında konumlandığını anlattığını yazmaktadır²⁶.

b. Tarihsel Gelişim ve Katmanlaşma

Kentin tarihsel süreçte, farklı uygarlıklar tarafından sürekli yerleşim görmesi kültürel ve sosyal çeşitliliği de beraberinde getirmiştir. Bu uygarlıkların yer altında ve yer üstünde bıraktığı izler tarihsel katmanlaşmayı oluşturmakta ve kente çok katmanlılık özelliği katmaktadır. Bu katmanların bütüncül olarak korunabilmesi için öncelikle tespit edilmeleri gerekmektedir. Çalışmada bu katmanlaşmayı oluşturan dokuz dönem kronolojik sırayla başlıca bulguları kapsayacak şekilde aktarılmaktadır.

c. Tunç Çağı

Phokaia'da yapılan son dönem kazılarında ilk yerleşimin Tunç Çağı'nın başlarına, M.Ö. 3000'lere uzandığı ortaya çıkmıştır. Mansel, Ege'deki yüksek uygarlığın Helenlerle başlamadığını, daha eski çağlara dayandığını, Helenlerin bu uygarlığın mirasçısı olabileceklerini belirtir²⁷. Akurgal da, M.Ö. 1050-M.S. 395 yılları arasındaki süreç içinde dünya tarihinin en önemli sosyal, bilimsel ve kültürel atılımlarının Ege'de gerçekleştiğini söyler²⁸.

Akurgal, yaptığı kazıların sonucunun İonların M.Ö. 9. yüzyılın sonundan başlayarak Phokaia'da yaşadığını gösterdiğini yazar²⁹. Bu kazılarda ele geçen Protogeometrik dönem seramiği durumu kanıtlar niteliktedir. Ancak Özyiğit başkanlığında yapılan üçüncü dönem kazılarının sonuçları Phokaia'nın Aiollerden önce de var olduğunu, kente ilk yerleşenlerin Aioller olmadığını göstermiştir. Bu dönemde Anadolu'da Hitit egemenliği vardır. Phokaia Hititler'in Arzawa olarak

²⁶ Bilge, Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 662.

²⁷ Arif Müfid, Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

²⁸ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 290.

²⁹ Akurgal, *a.g.e.*, s. 291.

adlandırdıkları bölgede, Gediz Vadisi'nde bulunmaktadır (Şekil 2). Haritada görülen Apasas kentinin Ephesus olduğu düşünülmektedir³⁰.

Foça'da İlk Tunç Çağı M.Ö. 3000-2000, Orta Tunç Çağı M.Ö. 2000-1500, Geç Tunç Çağı M.Ö. 1500-1250 yılları arasına tarihlenmektedir. Kentin güneyinde ilk yerleşim alanı olarak adlandırılan alanda Tunç Çağı'na ait üç katman bulunmaktadır. Bu alanda İlk Tunç Çağı'na ait mimari kalıntı ele geçmemiş; ancak bu döneme ait seramikler bulunmuştur. Orta Tunç Çağı'nda seramik ile birlikte mimari bağlamda duvar kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Alanda Geç Tunç Çağı'na tarihlenen seramik ve oval ev bulunmaktadır. Tunç çağına ait üç evreyi barındıran diğer alan, yarımada üzerinde Athena Tapınağı'nın bulunduğu yerdedir. Bu alanda da İlk Tunç Çağı'na ait seramikler bulunmuş, mimari kalıntı ele geçmemiştir. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen oval tapınak ile seramikler ortaya çıkarılmıştır. Oval tapınakların sayısı Geç Tunç Çağı'nda artmış, alan tapınma alanı olma özelliğini diğer dönemlerde de sürdürmüştür³¹.

d. Submiken-Protogeometrik-Geometrik Dönem

Bu dönemlere ait kalıntılar kentin güney yamaçlarında, yarımada üzerinde ve yarımadanın kuzeyinde bulunmuştur. M.Ö. 1200-1050 yılları arasına tarihlenen Submiken döneme ait kalıntılar M.Ö. 11. yüzyıla tarihlenen demirci atölyesi, ocaklar ve demir cürufurudur. M.Ö. 1050-900 yılları arasına tarihlenen Protogeometrik dönemde, Athena Tapınağı'nın bulunduğu alanda seramikler, oval tapınaklar, duvar kalıntısı ve taban taşları ele geçmiştir. İlk yerleşim alanında M.Ö. 10. yüzyıla ait iki oval ev kalıntısı ve seramik bulunmuştur. Liman Kutsal Alanı olarak adlandırılan alanda da bu döneme ait seramikler ele geçmiştir. M.Ö. 900-700 yılları arasına tarihlenen Geometrik döneme ait kalıntılar ilk yerleşim alanında seramik, duvar kalıntısı, ocak ve taban taşlarıdır.

Özyiğit, Protogeometrik dönemden başlayarak kentin ilk yerleşim alanı dışında anakarada genişlemeye başladığını ifade eder³². Athena Tapınağı'nda yapılan kazıların sonucu olarak, alanda ortaya çıkan oval tapınma yapılarının ilk yerleşim yeri ile aynı dönemde kullanıldığı anlaşılmıştır. Zamanla yerleşim yarımadanın doğusunda gelişmeye başlamıştır.

³⁰ James G., Macqueen, "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B.C." *Anatolian Studies* 18 (1968), s. 169-185.

³¹ Özyiğit, *Phokaia'da Son Dönem Kazıları*, s. 298.

³² Özyiğit, *Phokaia'da Akurgal'ın Kazıları Işığında Son Dönem Çalışmaları*, s. 98.

e. Arkaik Dönem

Foça, İzmir'in tarihi antik döneme kadar uzanan en eski ilçelerinden biridir. Herodot, Panionion'da toplanan İonların, kentlerini bilinen en güzel gökyüzü altında ve en güzel iklimde kurduklarını yazar ve güneyden başlayarak kentleri şu şekilde sıralar: Miletos, Myus, Priene, Ephesos, Kolophon, Lebedos, Teos, Klazomenai, Phokaia, Samos, Khios ve Erythrai. Bu kentlerden Ephesos, Kolophon, Lebedos, Teos, Klazomenai ve Phokaia'nın diğer kentlerdekine benzemeyen ortak bir bölge dili konuştuğunu söyler³³. Herodot'un saydığı bu on iki kent, topraklarında bir birlik kurarlar. Bu birliğe Panionion adını verirler ve diğer İonları içeriye sokmak istemezler³⁴. Bu birliğin içinde yer alan Phokaia, M.Ö. 6. yüzyılın ilk yarısında antik dünyanın en güçlü kentlerinden biri durumuna gelmiştir. Athena Tapınağı ve Herodot'un söz ettiği kent duvarları bu dönemde yapılmıştır. Phokaiyalılar, Miletoslular ile birlikte Karadeniz ve Akdeniz'e açılarak otuzaya yakın koloni kurmuşlar ve ekonomik açıdan güçlenmişlerdir³⁵. Titus Livius, Marsilya'nın yaklaşık olarak M.Ö. 600'lerde Phokaiyalılar tarafından kurulduğunu söyler³⁶. Phokaiyalılar tarafından kurulan kolonilerden bazıları; Çanakkale Boğazı'nda Lampsakos (Lapseki), Karadeniz kıyısında Amisos (Samsun), Güney Fransa'da Massalia (Marsilya), İspanya'da Emporion (Ampurias), Korsika'da Alilai, Güney İtalya'da Eleia (Velia), Midilli'de Methymna'dır³⁷.

Herodot, Phokaiyalıların uzun mesafeli deniz yolculuklarını gerçekleştiren ilk Helenler olduklarını, bu yolculukları yuvarlak ticari gemilerle değil, beş yüz insan taşıma kapasitesine sahip elli kürekli teknelerle yaptıklarını yazmıştır. Tartessos'a giden Phokaiyalılar Kral Arganthonios ile dost olmuşlar ve kral onlardan İonya'yı bırakıp kendi egemenliğine girmelerini istemiştir. Phokaiyalılar bunu kabul etmeyince Medlerin güçlendiğini bildiği için, kentlerini surlarla çevirsinler diye onlara oldukça yüksek miktarda para vermiştir. Bu para ile çok uzun ve baştan başa büyük taşlarla surlar yapılmıştır³⁸. 1992 yılında yapılan kazılarda, Herodot'un sözünü ettiği kent duvarları ve kent kapısı birlikte bulunmuştur. M.Ö. 590-580 yılları arasında yapıldığı sanılan kent duvarlarının uzunluğu 7-8 kilometreye varmaktadır³⁹.

³³ Herodotos, *Herodot Tarihi* (Çev: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 67.

³⁴ Herodotos, *a.g.e.*, s. 68.

³⁵ Ömer, Özyiğit, "1991 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *XIV Kazı sonuçları toplantısı (II)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, s. 99.

³⁶ Titus Livius, *History of Rome* Liv. 21.20. (Çev: Canon Roberts), E. P. Dutton and Co., New York 1912.

³⁷ Özyiğit, *Phokaia'da Son Dönem Kazıları*, s. 304.

³⁸ Herodotos, *a.g.e.*, s. 73.

³⁹ Özyiğit, *1991 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları*, s. 105.

Hititler zamanında Arzawa olarak adlandırılan bölgede Hititlerin yıkılmasıyla beraber Lidya Krallığı ortaya çıkmıştır. M.Ö. 547 yılında Pers kralı Büyük Kyros ordusu ile Lidyalılara saldırır. Lidyalılar başkentleri Sardes'e çekilir. Kyros Sardes'i fethederek Lidyalılara son verir. Perslerin amacı İonya'dan başlayarak tüm Helen kentlerini fethetmektir⁴⁰. Herodot, Persler'in M.Ö. 546 yılında Sardes'i aldıktan sonra İonya'da ilk vurdukları yerin Phokaia olduğunu yazmakta ve Pers ordusunun komutanı General Harpagos'un M.Ö. 546 yılında Phokaia'yı kuşattığından, kuşattığı kentin duvarlarının önüne toprak yığdırarak askerlerinin kentin içerisine girmesini sağladığından söz eder. Persler, Phokaialılara kent surlarını yıkıp, teslim olmaları durumunda kendilerine zarar verilmeyeceğini söyler. Phokaialılar yanıt vermek için bir gün süre isterler ve bu arada toparlanıp Chios'a (Sakız) doğru yelken açarlar. Persler kente girdiklerinde hiçbir şey bulamazlar⁴¹.

Yurtlarını terk eden Phokaialılar ilerleyen zamanlarda yurtlarına dönerler ve Harpagos'un kentte bıraktığı askeri birliği yok ederler. Bir kısmı Kyrnos'a gider, diğerleri Phokaia'ya geri dönerler. Günümüzde Foça ile ilgili olarak bilinen Karataş efsanesi, bu dönemde gemiden ateşte yakılmış kocaman bir demir parçasını denize atıp, yüzeye çıkmadan ülkelerine dönmemeye karar veren Phokaialıların yolda karar değiştirip geri dönmeleri üzerine kuruludur⁴².

Bean, Pers işgali ile Phokaia'nın nüfusunun en azından yarısını kaybettiğini, zenginliğinin ve ticari etkinliğinin düştüğünü yazar. Phokaia sikkelerinin azalması bu durumun göstergesi niteliğindedir⁴³. Bu dönemde Persler oldukça güçlüdür. Pers Kral Yolu ile zenginleşmiş ve batıya doğru yayılmaya başlamışlardır (Şekil 3). Özyiğit, Foça'nın yedi kilometre doğusunda bulunan ve Pers Mezar Anıtı olarak bilinen anıt mezarın İonya'da Perslere ait tek eser olmasından söz etmektedir⁴⁴.

Phokaia'nın en güçlü dönemini yaşadığı M.Ö. 650-480 yılları arasına tarihlenen Arkaik dönem kalıntıları kentin genelinde otuz bir alanda bulunmuştur. Bu alanlarda ele geçen kent duvarı kalıntıları kentin Arkaik dönemdeki sınırlarını yansıtmaları açısından önemlidir (Şekil 4). M.Ö. 546 yılında Persler ile yapılan savaşta kullanılan mancınık gülleri bulunmuştur. Bu dönemde inşa edilen Athena Tapınağı'na ait mimari parçalar, kentin nekropolis ve sunaklar alanı, seramik

⁴⁰ Herodotos, *a.g.e.*, s. 70-73.

⁴¹ Herodotos, *a.g.e.*, s. 74.

⁴² Herodotos, *a.g.e.*, s. 74.

⁴³ Bean, *a.g.e.*, s. 100.

⁴⁴ Özyiğit, *Phokaia'da Akurgal'ın Kazıları Işığında Son Dönem Çalışmaları*, s. 101-102.

atölyesi ve seramik ihracat deposu ortaya çıkarılmıştır. Bu döneme ait en önemli bulgulardan birisi tam plan verecek şekilde ele geçirilen megaron yapısıdır.

f. Klasik Dönem

Kentte M.Ö. 480-330 yılları arasına tarihlenen Klasik dönem kalıntıları kentin genelinde yirmi alanda bulunmuştur. Kazı çalışmalarında mezarlar, seramik atölyesi, duvar kalıntısı, taş döşeme, su ve drenaj kanalları ile künkler ele geçmiştir. Bu döneme ait en önemli bulgu antik tiyatroya ait kalıntılardır.

g. Helenistik Dönem

M.Ö. 330-30 yılları arasına tarihlenen Helenistik dönem kalıntıları kentin genelinde yirmi dört alanda bulunmuştur. Bulunan mezar ve lahitler kentin nekropolis alanları hakkında bilgi vermektedir. Ele geçen çok sayıda seramik, seramik çöplüğü ve seramik atölyesi kalıntısı seramik üretiminin sürdüğünü göstermektedir. Bu döneme ait avlulu bir konut yapısının içinde mozaik döşemeler bulunmuştur.

h. Roma Dönemi

Büyük İskender M.Ö. 334 yılında Pers egemenliğine son verip, İon kentleri de dahil olmak üzere Anadolu'yu işgal etmiştir. Bu dönemde Pers egemenliği altındaki Phokaia'da özgürlüğüne kavuşmuştur. Büyük İskender'in ölümünden sonra Phokaia ilk olarak Seleukoslar tarafından yönetilmiştir. Seleukos Devleti Büyük İskender'in ardıllarından olup, Suriye ve Batı Anadolu'da M.Ö. 222-187 arasında III. Antiochus tarafından yönetilmiştir. Seleukosların hükümdarı III. Antiochus kendisini Roma işgaline karşı Helen şehirlerinin bağımsızlığının savunucusu ilan etmiştir⁴⁵. M.Ö. 192 yılında Romalılarla savaşımaya başlamıştır. Phokaia bu savaşta Romalılara karşı savaşmıştır. Roma ordusu M.Ö. 190 yılında kenti kuşatmıştır. Kent surlarında yer yer gedikler açılmasına karşın Phokaialılar kararlı bir şekilde savaşmayı sürdürmüştür. Roma ordusunu komuta eden Lucius Aemilius Regillus "Phokaialılar bu şekilde savaşmakla, kentin yıkılması için Romalılardan daha kararlı görünüyorlar," demiştir. III. Antiochus'dan yardım gelmeyeceğini anlayan Phokaialılar kentin kapılarını açma konusunda Romalılarla anlaşmıştır. Ancak komutanın emirlerine uymayan askerler kenti yağmalamıştır⁴⁶.

⁴⁵ Bean, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁶ Titus Livius, *a.g.e.*, 38, 39.

Livius M.Ö. 190 olaylarına yönelik anlatımında kenti şu şekilde betimlemektedir: “Kent dikdörtgen biçimindedir ve bir körfezin başında yer alır. Surlar alanı yaklaşık 2500 adım boyunca çevreledikten sonra, iki yandan ilerleyerek bir üçgen oluştururlar. Yerli halk buraya Lampter adını vermektedir. Bu kısımda genişlik 1200 adımdır. Sonra yaklaşık 1000 adım uzunluğunda bir dil gelir ve körfezi aşağı yukarı tam ortadan ikiye böler, anakaraya bitiştiği noktanın her iki tarafında da çok güvenli birer liman oluşturur. Güneydeki Naustathmos adıyla anılır çünkü çok sayıda gemi barındırabilir: öteki Lampter’in yakınındadır”⁴⁷.

Phokaia daha sonra Attaloslar Krallığı’nın egemenliği altına girmiştir. Bean, Phokaialıların, Attaloslar Krallığı’nın Roma’ya miras kalmasına karşı çıktığını ve Romalıların bu durumda Phokaia’nın yağmalanmasını istediğini yazar. Roma Senatosu kentin yerle bir edilmesine karar vermiştir. Bu durumda Marsilyalılar senatodan Phokaia’nın bağışlanmasını istemiştir. Bunun üzerine Mithridates ile Roma arasında yapılan savaşlarda Phokaia tarafsız kalmıştır. Kent M.Ö. 133 tarihinde Kral Attalos’un Bergama Krallığı’nı Roma’ya bıraktığını vasiyet etmesi sonucu Roma egemenliği altına girmiştir⁴⁸. Akurgal, Pompeius’un Phokaia’ya özgürlüğünü verdiğini ifade eder⁴⁹.

Roma yönetimi süresinden Phokaia’nın Ceneviz kolonisi durumuna geldiği 1275 yılına kadar geçen sürede Phokaia ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Phokaia antik kenti sınırlarının Arkaik, Klasik, Helenistik ve Roma dönemlerindeki değişimine bakıldığında kentin altın çağına yaşandığı Arkaik dönemde en geniş sınırlarına ulaştığı görülmektedir. Klasik dönemde kent büyüklüğünü korumuş, Helenistik dönemden başlayarak küçülmüştür. Roma döneminde ise kentte seramik üretiminin yoğunlaştığı görülmektedir⁵⁰. Bu görüşü destekler nitelikte Özyiğit, kazı sonuçları toplantısı raporlarında, bugünkü yerleşimin kuzeyinde, Çifte Kayalar Tepesi’nin batısında, asfalt yolun yanında bulunan tepe üzerinde yapılan kazılarda, tepenin Roma döneminde günlük kap üretimi yapan atölyelerin bir çöplüğü olduğunu ortaya koymuştur. Farklı alanlarda pek çok seramik, seramik atölyesi ve seramik çöplüğü kalıntısı ele geçmiştir. Seramik atölyelerine ait fırınlar ve kil havuzları da bulunmuştur. Bu dönemde çok sayıda duvar kalıntısı ile birlikte taban döşemesi ortaya çıkarılmıştır. Taş taban döşemeleri yanında mozaik taban döşemelerinin de sık olarak kullanıldığı görülmektedir.

⁴⁷ Titus Livius, *a.g.e.*, 37, 21.

⁴⁸ Bean, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s. 291.

⁵⁰ Özyiğit, *Phokaia’da Son Dönem Kazıları*, s. 296.

Foça'da M.Ö. 30-M.S. 395 yılları arasına tarihlenen Roma dönemi kalıntıları kentte otuz bir alanda bulunmuştur. M.Ö. 190 yılında gerçekleşen deprem ile yıkılan Arkaik dönem Athena Tapınağı Roma döneminde mermer malzeme ile yeniden yapılmıştır. Bu tapınağa ilişkin temel kalıntıları ve mimari parçalar ele geçmiştir. Bu dönemde çok sayıda duvar kalıntısı ile birlikte taban döşemesi de ortaya çıkarılmıştır. Taş taban döşemeleri yanında mozaik taban döşemelerinin de sık olarak kullanıldığı görülmektedir.

1. Bizans Dönemi

Roma İmparatorluğu 375 yılında Kavimler Göçü ile başlayan karışıklıklardan sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılır. Phokaia'nın da içinde bulunduğu Doğu Roma İmparatorluğu 1453 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bilgin, geç Roma devrinde Asya eyaletine bağlı olan Phokaia'nın Bizans devrinde Trakesion Theması'nın bir piskoposluk merkezi olduğunu yazar⁵¹. Dukas, "Bizans İmparatorluğu zamanında Foça, surları yıkılmış bir kasabadan başka bir şey değildir. Bununla beraber yerinin önemi nedeniyle, beklenmedik bir şekilde buraya Cenevizliler gelerek, eski şehrin yanına müstahkem bir yer yapıp, buna Yeni Foça adını verdiler", demektedir.⁵²

Kentin M.S. 395-1275 yılları arasına tarihlenen Bizans egemenliğindeki dönemine ilişkin kalıntılar çoğunlukla yarımada üzerinde bulunmuştur. Bu alanlarda çoğunlukla yalnızca seramik ele geçmiştir. Yarımadayı çevreleyen kent duvarlarına bu dönemde yapılan onarımlar vardır. Athena Tapınağı'nın bulunduğu alanda Bizans nekropolisinde pek çok mezar ortaya çıkarılmıştır.

j. Ceneviz Kolonisi Dönemi

I. Aleksios Komnenos, 1082 Mayıs'ında Venedik Cumhuriyeti ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma ile Venedik'e birçok ayrıcalık tanınmıştır. Böylelikle Foça, Venediklilere açık bir liman durumuna gelmiştir⁵³. 1086 yılında ise Çaka Bey Bizans ile ilişkilerini bozarak Batı Anadolu'yu işgal etmeye başlamış ve Phokaia kentini ele geçirmiştir. 11. yüzyılın sonlarına doğru Çaka Bey'in kurduğu deniz birliği içerisinde İzmir, Foça, Sakız ve Sisam adaları bulunmaktadır⁵⁴.

⁵¹ Ziyaeddin, Bilgin, "Foça açmazı (veya gelin Foça'nın yok olmasına engel olalım)", *Ege Mimarlık*, 2, (1992), s. 25-28.

⁵² Mihail İoannis, Dukas, *Bizans Tarihi* (Çev: Vladimir Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 95.

⁵³ Şerafettin, Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 44.

⁵⁴ Zeki, Ankan, "16. yüzyılda Foça", *Foça Üzerine Yazılar*, İzmir 1998, ss. 4-13.

Foça 1275 yılında Bizans İmparatoru'nun kararı ile Cenevizlilerin yönetimine girmiştir. Bu dönemde Cenevizliler tarafından, yarımadayı çevreleyen kent duvarlarında onarımlar ve iki tane kule yapılmıştır. İbn Battuta sağlam bir surla çevrilmiş bulunduğundan Saruhan Sultanı, onların senelik olarak gönderdikleri hediyeleri kabul etmekle yetinmekte idi⁵⁵, demiştir.

Kent 1455 yılında Osmanlıların kenti almasına kadar geçen sürede bir Ceneviz kolonisi durumundadır. Bizans tarihçisi Yeni Foçalı Dukas, Kasım ayında Yeni Foça'nın savaş yapılmadan Osmanlı Devleti topraklarına katıldığını anlatır. Ancak Aralık ayında alınan Eski Foça ile ilgili ayrıntılı bir bilgi vermez⁵⁶.

k. Osmanlı Dönemi

1455 yılında Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı donanması 15 Kasım'da Yeni Foça'yı, 24 Aralık'ta da Eski Foça'yı Osmanlı topraklarına katmıştır⁵⁷. 1530 yılında Karaca-Foça ve Yenice-Foça Anadolu Eyaleti'nin Saruhan Livası'nın Menemen Kazası'nın nahiyesi durumundadır. Karaca Foça, 1575'te, şehircilik anlamında pek de gelişmiş bir yer değildir. Kale içinde bir Kale Camii, Yeniçeri Mescidi, Yeldeğirmeni Mescidi ve bir mektebin yanı sıra, birkaç dükkân, bir kervansaray, çeşmeler, kuyular ve bahçeler bulunmaktadır⁵⁸.

Piri Reis'in 1512'de yazdığı Kitab-ı Bahriye adlı eserinde Eski Foça ve Yeni Foça'nın haritası yer almaktadır. Piri Reis 16. yüzyılda Foça'yı şu şekilde betimlemektedir: "Foça hakkında şöyle bir rivayet vardır: Eski Foça'yı evvela Venedik tüccarları kurmuşlardır. Yeni Foça'yı Ceneviz tüccarları kurmuşlardır ve Ceneviz tüccarları kendi kumaşlarını ve diğer eşyalarını getirmek için bir depo yapmak üzere yer talep ederler. Böylece de Yeni Foça kurulmuş olur. Ben yazımda anlattığım şekilde Ceneviz tüccarlarının Yeni Foça'da oturduklarını gördüm. Fakat şimdi dağılıp gitmişlerdir...Bu Eski Foça'nın limanı eşi bulunmaz, tabii bir limandır. Yüz parça gemiyi barındırabilir. Büyük gemiler kale önüne kadar varabilir...Bu kalenin üç tarafı da denizdir. Bir taraftan karaya bağlıdır"⁵⁹.

1671 yılında Evliya Çelebi Foça'ya geldiğinde, Foça Kalesi'nde onarım söz konusudur. Evliya Çelebi İzmirli Ahmet Ağa'nın kalenin onarılmasıyla görevlen-

⁵⁵ İbn Battuta, *Voyages d'Ibn Battuta* (Yay. C. Defremery ve B.R. Sanguinetti), II, Paris 1854.

⁵⁶ Dukas, *a.g.e.*, s. 90.

⁵⁷ Dukas, *a.g.e.*, s. 90.

⁵⁸ Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, *Defter-i Evkaf-ı Liva-i Saruhan*, Ankara 2014, s. 27

⁵⁹ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Yay. Fevzi Kurtuluş-Haydar Alpagut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1935, s. 325.

dirildiğini ve onu orada tanıdığını yazar. Kendisinin de iki gün süreyle kalenin onarımında çalıştığını anlatır. Bu anlatıma göre kale içerisindeki han, hamam, camiler, mescitler ve sokakların tümü harapdır. Bu zamanda limana bakan büyük kulelere “Balyemez” denilen uzun menzilli topların konduğunu da söyleyen Evliya Çelebi, karaya ve denize bakan surların iki kapısının da bu zamanda yapıldığını ekler. Kale içerisinde iki yüz kadar iyi korunmuş kiremitli evin olduğunu belirtmesi de bize Foça’nın o zamanki nüfusu hakkında bilgi verir. Evliya Çelebi, Venediklilerin saldırısı sırasında 14. yüzyılda Foça’yı Saruhan’dan iki günlük mesafede olarak anlatır. Venediklilerin saldırısı sırasında kalenin sağlam olduğunu, halkın ise yürekli, kahraman ve yiğit olmadığını dile getirir⁶⁰.

Kentte yapılan kazılarda on alanda Osmanlı dönemine ilişkin bulguya rastlanmıştır. Çoğunlukla seramik ele geçmekle birlikte Athena Tapınağı’nın bulunduğu alanda deprem sonucu yıkılan Türk Mahallesi’ne ait yapı kalıntıları ile Arnavut kaldırımı izleri ortaya çıkmıştır. Osmanlı Mezarlığı ve üç adet yel değirmeninin bulunduğu Değirmenli Tepe de bu döneme ait en önemli alanlardandır. Yarımada’yı çevreleyen sur duvarları ve kuleler restorasyon çalışması öncesi yapılan kazılarda tarihlenerek ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte kentte günümüze ulaşmayı başarmış savunma yapıları (dış kale), dini yapılar (iki cami ve bir mescit), su yapıları (iki hamam, dört çeşme ve su kemeri), mezarlık, yel değirmenleri ve sivil mimarlık örnekleri vardır.

2. Katman Planlarının Çakıştırılarak Değerlendirilmesi

Foça’da belirlenen dokuz katmana ait dönem paftaları üst üste çakıştırılarak yirmi altı çok katmanlı alan (Ç.K.A) saptanmıştır (Şekil 5). Bu alanların katman sayısına ve ele geçen bulgulara göre önem derecelerini ortaya koyan çalışmalar yapılmıştır. Ele geçen bulgulara göre derecelendirmede 1. derece en çok, 5. derece en az önemi temsil etmektedir.

Bu çalışma kapsamında *katman sayısına* göre 1. derece (5 ve üzeri katman) ve 2. derece (4 katman) önemli alanlar ile *ele geçen bulgulara* göre 1. ve 2. derece önemli alanlar belirlenmiştir. Her iki açıdan önemli 12 alan: Ç.K.A 1, Ç.K.A 2, Ç.K.A 3, Ç.K.A 4, Ç.K.A 5, Ç.K.A 6, Ç.K.A 9, Ç.K.A 10, Ç.K.A 11, Ç.K.A 12, Ç.K.A 13 ve Ç.K.A 15 (Levha 1-21) numaralı alanlardır. Bu alanların her birine ait ayrıntılı analiz paftaları hazırlanmıştır. Hazırlanan bu analizlerde, alanın ada ve parsel numaralarına göre konumu belirtilmiş, kazı çalışmaları ve koruma

⁶⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Dokuzuncu Cilt, (Anadolu-Suriye-Hicaz), İstanbul 1935, s. 83-84.

durumları hakkında bilgi verilmiştir. Bu paftalar alanın kazı sırasındaki ve günümüzdeki fotoğraflarını, dönemlere göre bulguları ve bu bulguların renklendirilmiş çizimlerini içermektedir.

3. Koruma Sorunları

Foça sahip olduğu doğal güzellikler yanında yer altında ve yer üstünde bulunan kültürel miras ile Batı Anadolu'da öne çıkan kıyı yerleşimlerindenidir. Kentin tarihi dokusunu büyük oranda Osmanlı dönemi konut ve ticaret yapıları ile kent merkezinde yer alan arkeolojik alanlar oluşturmaktadır. Kentin süreç içerisindeki fiziksel gelişiminde 1923-1952 yılları arasında askeri yasak bölge ilan edilmesi etkili olmuştur. Bu dönemde kentin gelişimi durmuştur. Bu kararın kaldırılmasıyla 1960 ve özellikle 1970'li yıllarda kent yeniden büyümeye başlamıştır. Foça'da planlama çalışmaları 1970'li yılların sonunda başlamıştır. İlk sit kararları da bu dönemde verilmiştir. 1980'li yıllarda turizm faaliyetleri etkisini göstermiş, ikincil konutların yapımı ile tarihi dokuda bozulmalar başlamıştır. Buna karşın büyük ölçekli turistik yapılar yapılamamıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde kentin özellikle güney yamaçları yapılaşmış; kent merkezi ise tarihi dokusunu kaybetmiştir. Planlama kararları var olmasına karşın uygulama sırasında bu kararlara uyulmadığı ve kentin tarihi, doğal ve arkeolojik değerlerinin yoğun şekilde yıpratıldığı görülmektedir. Özellikle kaçak yapılaşmalar, sit derecelerinin düşürülmesiyle imara açılan alanlar, potansiyel arkeolojik alanların projelerin uygulama aşamasında ortaya çıkması, yeni yapılaşma alanlarında gabarilere uyulmaması sonucu kent silüetinin bozulması gibi olumsuz sonuçlarla karşılaşmıştır. Bu kapsamda yapılan alan ve literatür çalışmaları sonucu, Türkiye'de ve özellikle Foça özelinde, çok katmanlılık özelliği gösteren kent içi arkeolojik alanların korunmasına yönelik başlıca sorunlar belirlenmiştir. Buna göre:

1. Türkiye'de kent içi arkeolojik alanlara ilişkin detaylı koruma mevzuatı bulunmamaktadır.

2. Disiplinlerarası çalışma eksikliği nedeniyle planlama, koruma ve kentleşmeye yönelik çalışmalar doğru bir şekilde yürütülememektedir (Resim 1-2).

3. Çok katmanlı kentler için mevcut ve potansiyel kültürel mirasın detaylı bir envanter çalışması bulunmamaktadır. Bu durum Foça özelinde tespit edilmeyen potansiyel arkeolojik alanların imar faaliyetleri ve alt yapı çalışmaları sırasında zarar görmesine neden olmaktadır.

4. Envanter sisteminin bulunmaması sit kararlarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu kararlar alınırken potansiyel arkeolojik alanlar dikkate alınmamış, sit dereceleri düşürülmüş ve sit sınırları küçültülmeye çalışılmıştır (Resim 3). Sit derecelerinin sondaj kazıları ile belirlenmesi, kısa sürede gerçekleşen yüzeysel çalışmalar olması nedeniyle önerilmemektedir.

5. Kaçak kazılar ve eserlerin yurtdışına kaçırılması koruma alanında en büyük sorunlardandır. Bu olumsuz durumu engellemek için denetim ve güvenlik önlemleri artırılmalıdır.

6. Kent içindeki arkeolojik alanlarda kent dışında bulunan arkeolojik alanlar ile aynı yöntemler kullanılarak kazı, koruma ve sergileme çalışmaları yapılmaktadır. Bu yaklaşımın değişmesi ve kentsel arkeolojinin benimsenmesi gerekmektedir.

7. Her katman aynı derecede önemlidir ve katmanlaşmanın bütüncül bir yaklaşımla korunması gerekmektedir. Koruma alanında hangi katmanın daha değerli olduğu konusu tartışılmaktadır. Burada tüm katmanların birlikte korunması ve sergilenmesi yöntemi benimsenmelidir.

8. Koruma alanında en büyük sorun finansal kaynakların yetersizliğidir. Kazı, belgeleme, koruma ve sunum aşamaları için gerekli finansal destek yaratılmalıdır.

9. Kent içi arkeolojik alanların halka sunumuna yönelik projelerin sayısı oldukça azdır. Günümüzde birçok alan ya terk edilmiş, ya da gereksinimi yanıtlamayan, gelişigüzel projeler ile ziyaretçilere açık durumdadır. Gezi platformları, koruyucu çatılar, bilgilendirme ve aydınlatma elemanları, servis birimleri birçok alanda eksiktir (Resim 4). Bu projeler kentlinin de katılımı ile tasarlanmalı ve uygulanmalıdır.

10. Kazı çalışmalarının uzun süreli çalışmalar olduğu kentliye anlatılmalıdır. Çalışmalar sonunda alanın çevresinin güvenlik açısından kapatılması, bu alanları terk edilmiş ve görüntü kirliliğine yol açan şantiye sahaları olarak algılatmaktadır (Resim 5).

11. Foça yerleşimi için arkeolojik kalıntıların kazılması ve ortaya çıkarılması sonrasında zemin sularının yükselmesi büyük bir sorun oluşturmaktadır. 1984-1992 yılları arasında dere yataklarının iptal edilerek, yapılaşmaya açılması sonucu dağlardan gelen suların denize ulaşamaması taban suyunun yükselmesine neden olmaktadır. Bu durum ve beraberinde yoğun bitkilenme özgün kalıntıların sergilenmesini zorlaştırmaktadır. Günümüzde Foça'da üzeri kapatılmayan kazı alanlarında kalıntılar mevsime göre değişmekle birlikte genellikle su içerisinde (Resim 6).

12. Kültürel mirası koruma bilinci toplum tarafından benimsenmemiştir. Kent içi arkeolojik alanlar vandalist etkilere maruz kalmakta, özellikle yer üstündeki kalıntılar kentli tarafından günlük kullanım alanlarına dönüştürülmektedir (Resim 7-8).

Sonuç

Dünya’da ve Türkiye’de arkeolojik alanlara yönelik çalışmalar belirli tekniklerle uzun yıllardır sürmektedir. Arkeolojik alanlarda kullanılan bilimsel yöntemler yerleşim merkezi dışında bulunan alanların gereksinimine doğrudan yanıt vermekle birlikte kent içi alanlarda yürütülen çalışmalar için yetersiz kalmaktadır. Kent içindeki arkeolojik mirasın tespiti, ortaya çıkarılması, belgelenmesi, envanterlenmesi, korunması ve halka sunumuna yönelik çalışmaların yeni bir yaklaşımla, bütüncül olarak ele alınması gerektiği ortadadır. Kentsel arkeoloji kavramı bu eksikliklere cevap verebilmektedir; ancak Türkiye’de bu kavram yeterince benimsenmemiştir. Özellikle çalışmaların envanterleme, koruma ve halka sunum aşamaları yasal, yönetsel, sosyal ve ekonomik nedenlerle doğru bir şekilde yürütülmemektedir.

Bu çalışmada kent içi arkeolojik alanlarda ortaya çıkarılan tarihi katmanlaşmanın envanterleme aşamasına odaklanılmıştır. Ek olarak Türkiye’de kent merkezinde pek çok katmanı birlikte barındıran Foça yerleşimi özelinde başlıca koruma sorunları belirlenmiştir. Söz konusu sorunlar disiplinler arasındaki diyalog eksikliği, yanlış planlama kararları, kentsel gelişmenin sağlanması amacıyla yapılan bayındırlık hareketleri, uygulama aşamasında kontrol eksikliklerinden kaynaklanan sorunlar, bilimsel olmayan kazılar, maddi kaynakların ve kamu bilincinin yetersiz olması gibi ana başlıklara ayrılabilir. Bu olumsuz durumun engellenebilmesi için kentlerde öncelikli olarak sistematik envanterleme çalışmaları başlatılması önerilmektedir. Mevcut durumun tespiti yapılmadan alınan kararlar, hazırlanan ve uygulanan projeler yer altı ve yer üstündeki kültürel mirasa geri dönülmez zararlar vermektedir.

Envanterleme sistemi kapsamında mevcut ve potansiyel kültürel miras verileri sistematik olarak dijital ortama aktarılmalı ve çalışmalar süreç içerisinde güncellenmelidir. Potansiyel alanların belirlenmesi gelecekteki çalışmalar için oldukça önemlidir ve planlama çalışmaları bu veriler doğrultusunda yapılmalıdır. Parsel ölçekli projelerde, projenin hazırlanması aşamasından önce mutlaka bu sistemden alanın olası potansiyelinin farkında olunmalıdır. Bu gibi durumlarda yeni yapının

ve arkeolojik mirasın birlikte korunmasına olanak sağlayan projeler üretilmelidir. Türkiye’de yasal mevzuat bu tip projelerin uygulanmasını kolaylaştıracak şekilde güncellenmelidir. Bu nedenle kent merkezlerinde bulunan çok katmanlı alanlar için çalışmalar arkeolog, mimar, şehir plancısı, sanat tarihçisi, hukukçu, yatırımcı, üniversiteler ve kentlinin katılımı ile disiplinlerarası şekilde yürütülmelidir.

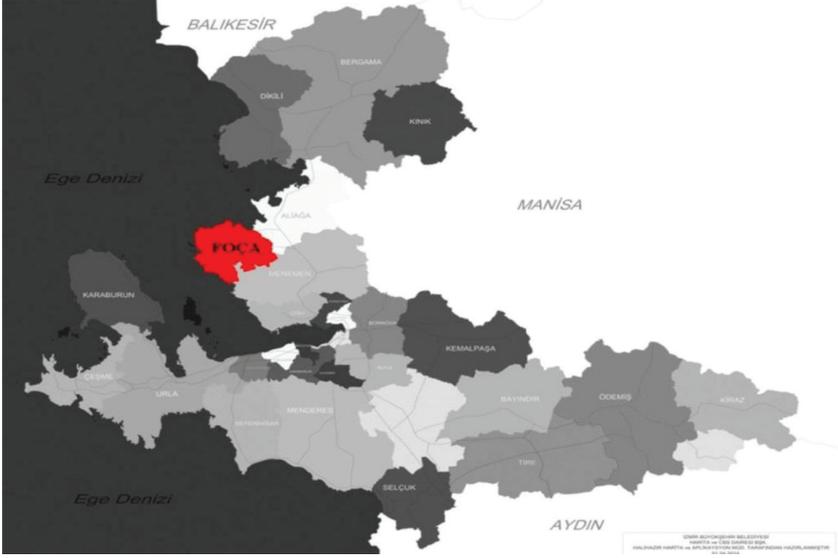
Bu çalışmanın süreç içerisinde çok katmanlılık, kentsel arkeoloji, kent içi arkeolojik alanlar ve özellikle Foça yerleşimine yönelik yapılacak olan çalışmalarda yönlendirici olması amaçlanmıştır. Kent merkezinde üretilecek yeni projelerin hazırlık aşamasında arkeolojik mirasa ilişkin gerekli bilgiye ulaşabilen bir altlık olması hedeflenmiştir.

KAYNAKLAR

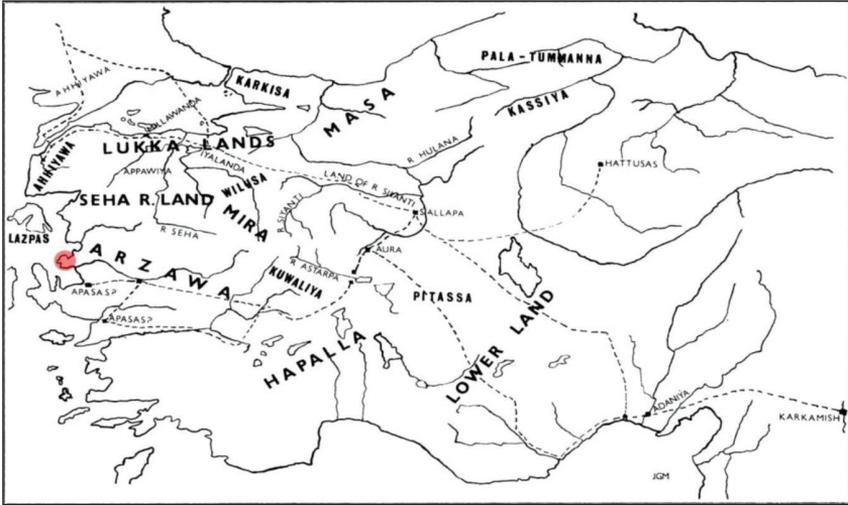
- Akurgal, Ekrem, “Foça Kazıları ve Kyme Sondajları”, *Anadolu / Anatolia*, sy. 1 (1956), ss. 32-42.
- _____, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İzmir 1998.
- Alpan, Açalıya, *Kentsel Arkeolojik Kaynakların Tarihi Kent Merkezleri Tarragona, Verona ve Tarsus’ta Günlük Hayatla Bütünleşmesi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- Ankan, Zeki, “16. yüzyılda Foça”, *Foça Üzerine Yazılar*, İzmir 1998, ss. 4-13.
- Aykaç, Pınar, *Determination of Presentation Principles for Multi-Layered Historical Towns Based on Cultural Significance, Case Study: Tarsus*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Bean, George Ewart, *Eski Çağda Ege Bölgesi* (Çev: İnci Delemen), Arion Yayınevi, İstanbul 2001.
- Belge, Burak, *İzmir Tarihi Kent Merkezindeki Kentsel Arkeolojik Değerler ve Sorunlar: Keşifsel Bir Örnek Çalışma*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- Bilgin Altınöz, Ayşe Güliz, *Koruma Kararı Verme Sürecine Katkı Olarak Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Katmanlaşmanın Değerlendirilmesi; Coğrafi Bilgi Sistemlerini (CBS) Temel Alan Bir Yaklaşım. Uygulama Örnekleme: Bergama*, Doktora Tezi, Ankara 2002.
- _____, Çok Katmanlı Kentteki Tarihsel Katmanlaşmayı Çözümlemek: Kent Arkeolojisi, Erişim Tarihi: 21.05.2011, <http://www.metropolistanbul.com/public/temamakale.aspx?tmid=&mid=13>.

- _____, *Urban Archaeology: As the Basis for the Studies on the Future of the Town; Case Study: Bergama*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.
- Bilgin, Ziyaeddin, “Foça açmazı (veya gelin Foça’nın yok olmasına engel olalım)”, *Ege Mimarlık*, 2, (1992), ss. 25-28.
- Boylu, Ayşen, *Kentsel Arkeoloji (Türkiye’de Kentsel Arkeoloji İçin Vizyonel Bir Yaklaşım)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, *Defter-i Evkaf-ı Liva-i Saruhan*, Ankara 2014.
- Çırak, Ayşegül, *Bir Planlama Stratejisi Olarak Arkeolojik Envanterleme ve Kentsel Arkeolojik Değer Yöntemi: İzmir Tarihi Kent Merkezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir 2010.
- Dillerman, Louis, “*Haute Mesopotamie orientale et pays adjacents*”, Paris 1962.
- Doyduk, Hatice Senem, *Nesne Merkezli Koruma Yaklaşımına Tamamlayıcı Bir Olgu Olarak Kentsel Arkeolojik Yığılma*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Dukas, Mihail İoannis, *Bizans Tarihi* (Çev: Vladimir Mirmiroğlu), İstanbul 1956.
- Etyemez, Leyla, *Çok Katmanlı Kentlerde Tarihsel Katmanlaşmanın Günümüz Bağlamı ile Bütünleşmesinin Değerlendirilmesi. Örnekleme Çalışması: Amasya*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Dokuzuncu Cilt, (Anadolu-Suriye-Hicaz), İstanbul 1935.
- Herodotos, *Herodot Tarihi* (Çev: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
- İbn Battuta, *Voyages d’Ibn Battuta* (Yay. C. Defremery ve B.R. Sanguinetti), II, Paris 1854.
- İzmir Büyükşehir Belediyesi, *Foça’nın Konumu*, Erişim Tarihi:15.10.2014, <http://www.izmir.bel.tr/BuyuksehirSinirHaritasi/125/172/tr>.
- Karabağ, Nağme Ebru, *Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözümленerek Korunması: İzmir Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, İzmir 2008.
- Keil, Josef, *Pauly-Wissowa*, cilt XX.
- Macqueen, James G. “Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B.C.” *Anatolian Studies* 18 (1968), ss. 169-85.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Özyiğit, Ömer, “1989 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *XII. Kazı sonuçları toplantısı (I)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990.

- _____, “1991 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları”, *XIV. Kazı sonuçları toplantısı (II)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992.
- _____, “Phokaia’da Akurgal’ın Kazıları Işığında Son Dönem Çalışmaları”, *Anadolu/Anatolia*, sy. 25 (2003), ss. 97-107.
- _____, “Phokaia’da Son Dönem Kazıları”, *Ege Üniversitesi arkeoloji kazıları* (Der: Çilingiroğlu, A., Mercangöz, Z., Polat, G.), Arkadaş Matbaacılık, İzmir 2012, ss. 295-307.
- Pausanias, *Description of Greece, Books I-II*, (Çev:W. H. S. Jones), Harvard University Press, Massachusetts 1918.
- Piri Reis, *Kıtab-ı Bahriye*, Yay. Fevzi Kurtoglu-Haydar Alpogut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1935.
- Sarfati, Herbert-Melli, Piera, *Report on the Situation of Urban Archaeology in Europe*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 1999.
- Sartiaux, Felix, *Eski Foça*, Ege Turizm Cemiyeti Yayınları, İzmir 1952.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV* (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Taşcı, Burcu, *Çok Katmanlı Yerleşimlerin Koruma Sorunlarının Foça Örneği Üzerinden İrdelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015.
- Titus Livius, *History of Rome* (Çev:Canon Roberts), E. P. Dutton and Co., New York 1912.
- Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.
- Umar, Nur, *Adana Tepebağ - Kayalıbağ Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanı Koruma Projesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Tefik, *Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanında Adana/Tepebağ Höyüğü ve Planlama Sürecinde Kentsel Arkeoloji, Kentsel Dönüşüm, Rehabilitasyon ile Arkeopark Kavramı*, Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2010.

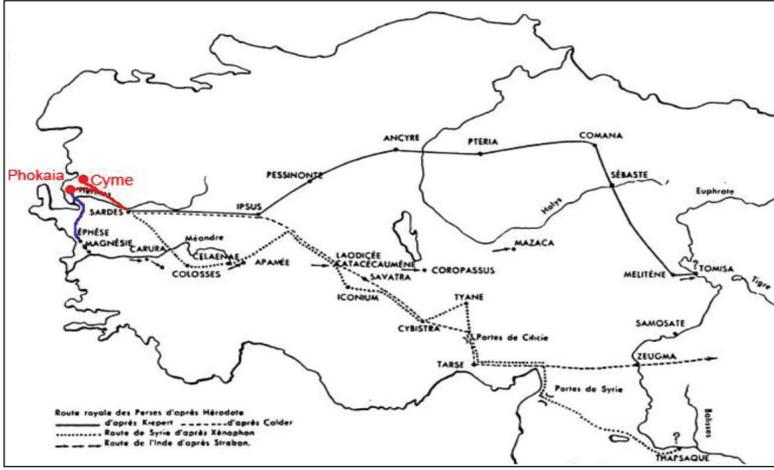
Şekil 1. Foça'nın konumu*

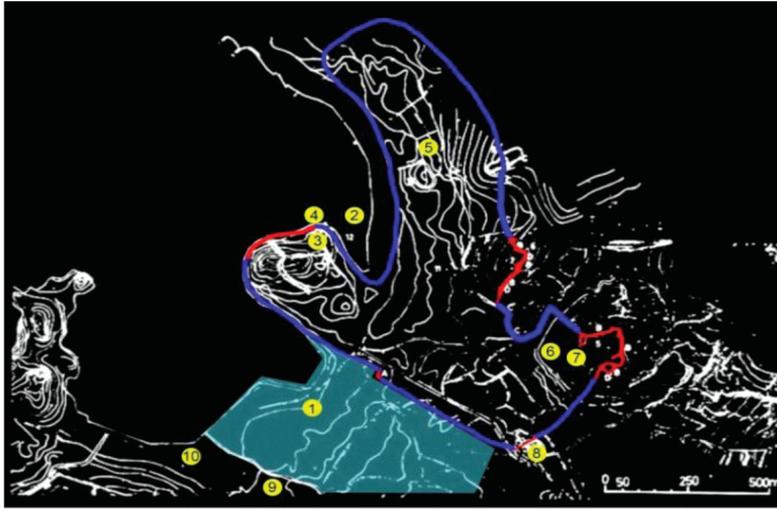
Şekil 2. Hitit Egemenliği'nde Batı Anadolu'da bölgeler ve Foça'nın yeri**

* İzmir Büyükşehir Belediyesi, "Foça'nın Konumu", <http://www.izmir.bel.tr/BuyuksehirSinirHaritasi/125/172/tr.15/10/2014>, sa. 15.30.

** Macqueen James G. "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium B.C." *Anatolian Studies* 18 (1968), s. 176.

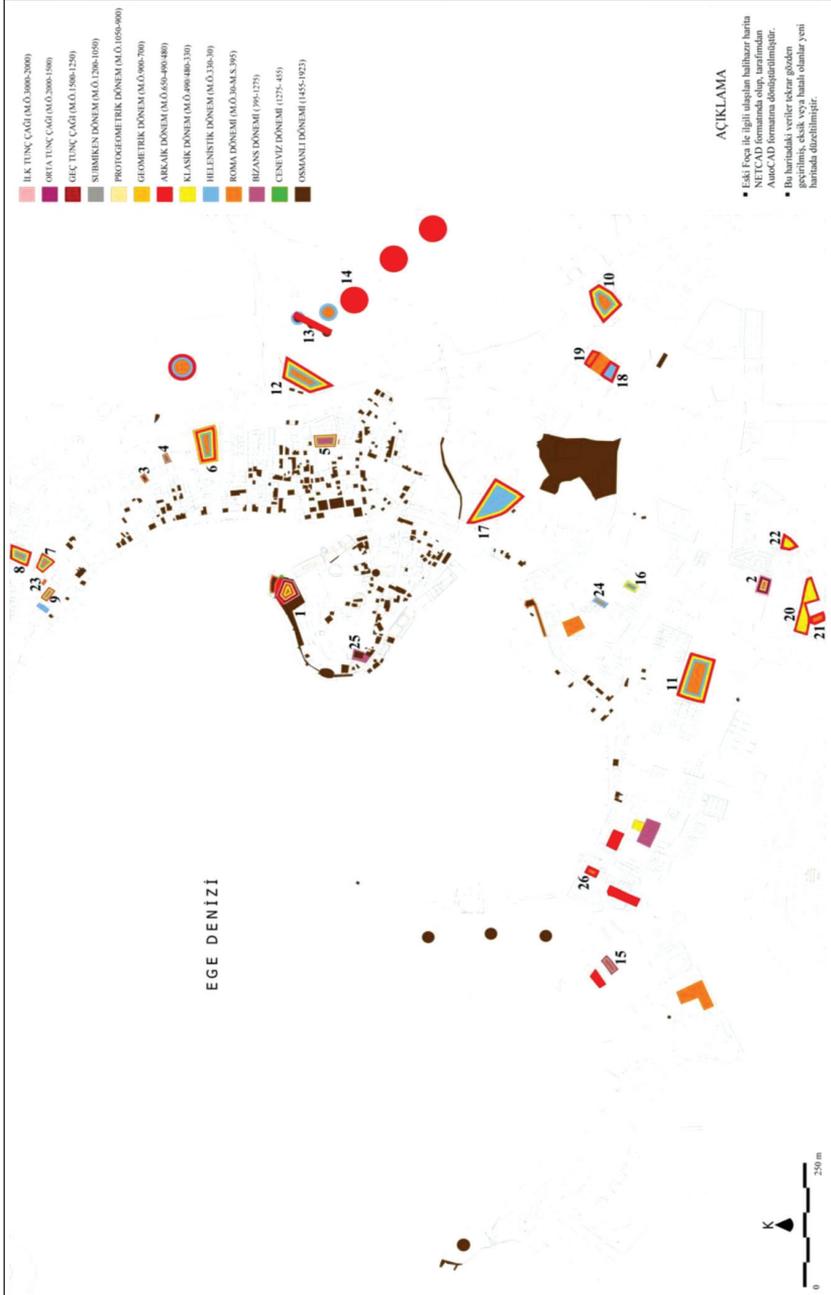
Şekil 3. Pers Kral Yolu ile Sard ve Efes'ten Phokaia'ya olası yollar*

—	Kent Duvarı Kalıntıları	5	Megaron
—	Kent Duvarının Geçtiği Olası Yerler	6	Tiyatro
1	Büyük Liman	7	Kibele Kutsal Alanı
2	Küçük Liman	8	Kent Kapısı
3	Athena Tapınağı	9	Nekropolis ve Sunaklar
4	Liman Kutsal Alanı	10	Seramik İhracat Deposu

Şekil 4. Antik dönemde Phokaia'nın olası sınırları ve önemli yapılar

* Dillerman, Louis, "Haute Mesopotamie orientale et pays adjacents", Paris, 1962, s. 152.

Şekil 5. Foça'da belirlenen çok katmanlı alanlar

- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem
- Geometrik Dönem
- Submikem Dönem
- Geç Tunç Çağı
- Orta Tunç Çağı
- İlk Tunç Çağı

III. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan 1577 ada, 4 parselde ilk kazı çalışmaları 1994 yılında İzmir Arkeoloji Müzesi tarafından yapılmıştır. 1996 yılında Phokaia Kazı Başkanlığı tarafından 4 ve 5 parselde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 4 parseldeki kazı çalışmaları 2000, 2001, 2002 ve 2004 yıllarında da devam etmiştir. Yapılan kazılar bu alanın kentin ilk yerleşim alanı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı, Submikem Dönem, Geometrik Dönem, Arkaik Dönem ve Klasik Döneme ait çeşitli yapı kalıntıları ve seramikler ele geçmiştir. Bunlardan Geç Tunç Çağı'na tarihlenmiş oval ev, Erken Demir Çağı'na ait Demirci Atölyesi ve Protogeometrik Döneme ait oval evler Anadolu'daki en eski oval planlı yapılara örnek teşkil etmesi açısından önemlidir. Alan İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararı ile I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olmuştur (Özyiğit, 2005) Günümüzde etrafı tel örgü ile çevrilidir. Alandaki açmalar kapatılmamıştır ve bulgular görsel olarak algılanmaktadır.

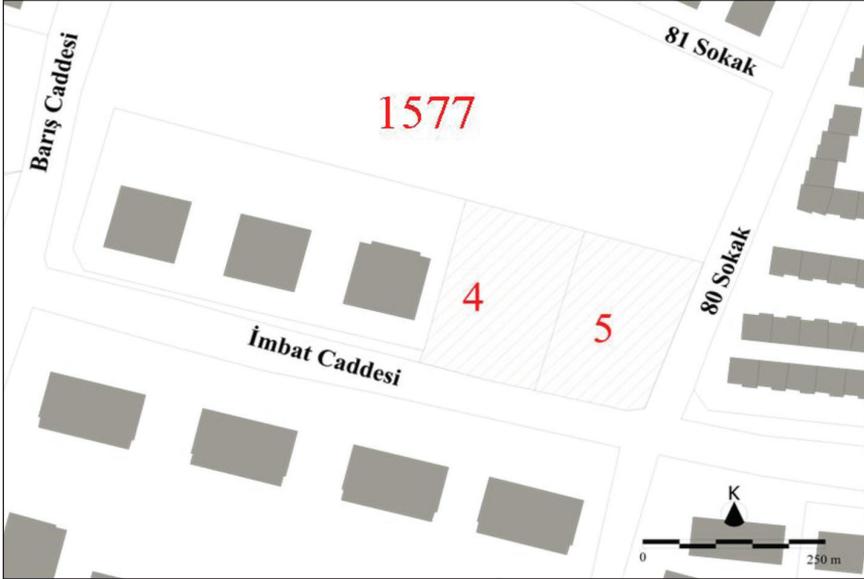

1577 ada, 4 ve 5 parsel genel görünümü

İlk yerleşim alanında farklı katmanlardan görünümü

Vaziyet planı

Levha 2. Çok katmanlı alan 3

Klasik Dönem	Submiken Dönem
Büyük megaron	Amfora
Küçük megaron	Demir çürufu
Su ve drenaj kanalları	Demirci atölyesi
Arkaik Dönem	Geç Tunç Çağı
Büyük megaron	Seramik
Küçük megaron	Oval ev
Koruma duvarı	
Drenaj kanalları	
Geometrik Dönem	Orta Tunç Çağı
Duvar kalıntısı	Seramik
Seramik	Duvar kalıntısı
Protogeometrik Dönem	İlk Tunç Çağı
Seramik	Seramik
İki adet oval ev (M.Ö.10. yy)	

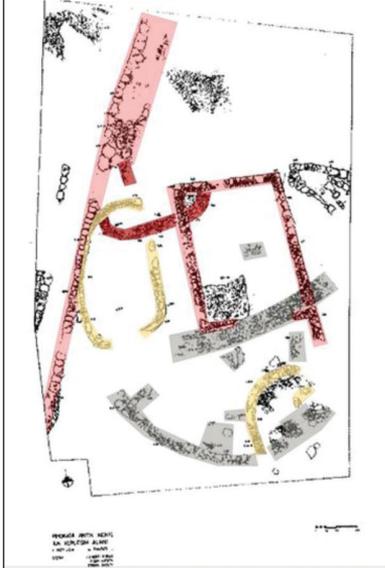
İlk yerleşim alanı kazıları (Özyiğit, 2012b)

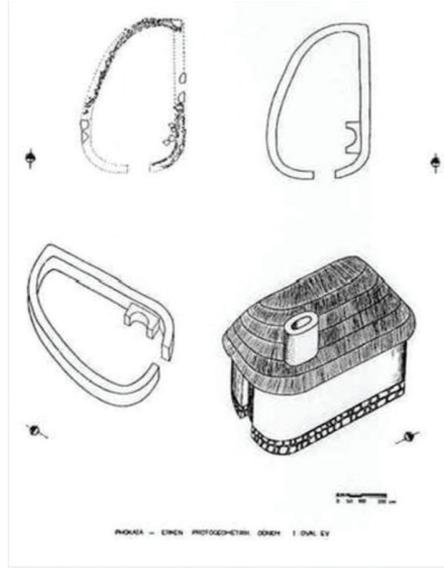
Phokaia'da en eski İon evleri (Özyiğit, 2012b)

Demirci atölyesi ve at nalı ocaklar (Özyiğit, 2012b)

İlk yerleşim alanı açmalarının genel planı (Özyiğit, 2003a)

Erken Protogeometrik Döneme ait I. oval ev (Özyiğit, 2004)

Levha 3. Çok katmanlı alan 2

- Roma Dönemi
- Helenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem
- Geometrik Dönem

III. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan 150 ada, 48 parselde ilk kazı çalışmaları 1994 yılında İzmir Arkeoloji Müzesi tarafından yapılmıştır. Kazılar, parsel sahibinin yeni yapı yaptırmak amacıyla Müze Müdürlüğü'ne başvurması üzerine başlamıştır. Çalışmalar sonucu hazırlanan rapor koruma kurulu tarafından incelenmiş ve kazıların Phokaia Kazı Başkanlığı tarafından yeniden yapılmasına karar verilmiştir. 1995 ve 1996 yıllarında gerçekleştirilen kazılarda Geometrik Dönem, Arkaik Dönem, Helenistik Dönem ve Roma Dönemine ait yapı katları ortaya çıkarılmıştır. Alan İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararı ile I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olmuştur (Özyiğit, 1997). Günümüzde etrafı tel örgü ile çevrilidir. Alandaki bulguların üzeri koruma amaçlı olarak kapatılmıştır ve yoğun bitkilendirme mevcuttur.

150 ada, 48 parselin genel görünümü

Kazı çalışmalarından görünüm (Özyiğit, 1996)

Vaziyet planı

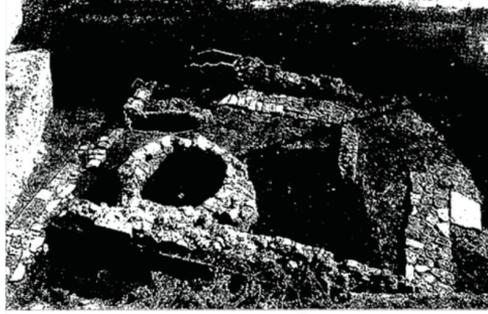

Levha 4. Çok katmanlı alan 3

- Roma Dönemi**
 - Nekropolis
 - Seramik çöplüğü
- Helenistik Dönem**
 - Nekropolis
 - Seramik atölyesi
- Klasik Dönem**
 - Nekropolis (lahit)
 - Kiremit ve seramik atölyesi
 - Su kuyusu
- Arkaik Dönem**
 - Megaron
 - Duvar kalıntıları
 - Taş döşeme
 - Çatı kiremitleri
- Geometrik Dönem**
 - Duvar kalıntısı

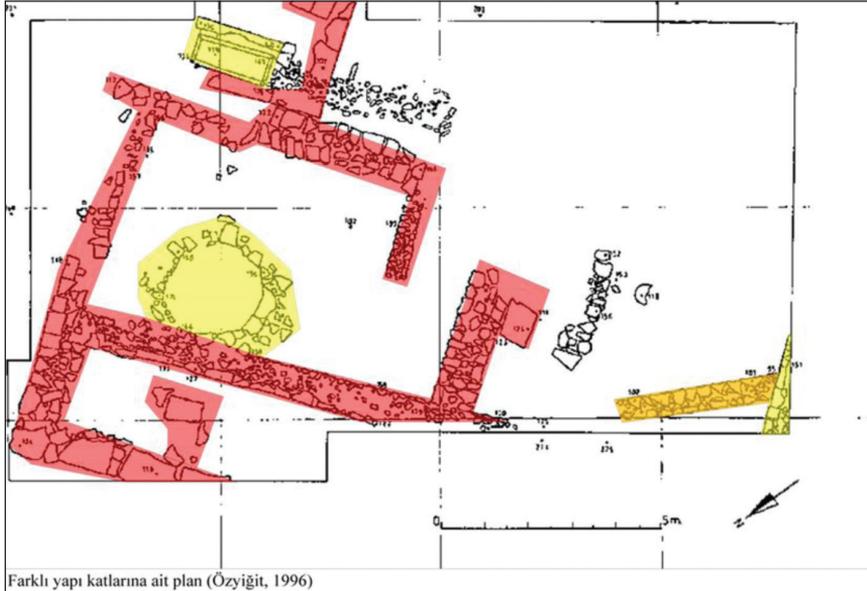
Alandaki yoğun bitkilendirme

Arkaik Dönem megaronunun görünümü (Özyiğit, 1996)

Kazı alanından görünüm (Özyiğit, 1997)

Farklı yapı katlarına ait plan (Özyiğit, 1996)

Levha 5. Çok katmanlı alan 3

- Bizans Dönemi
- Roma Dönemi
- Helenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem

III. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan 150 ada, 62 parselde 1994, 1997 ve 2003 yıllarında İzmir Arkeoloji Müzesi tarafından sondajlar açılmıştır. 2003 yılındaki kazılarda İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararı ile 1994 yılında açığa çıkarılan lahitlerin kaldırılması işlemi yapılmıştır. Bu işlemlerin iş makineleri ile özensizce gerçekleştirilmesi alandaki bulguların tahrip olmasına yol açmıştır. 2006 yılında "alanda gece define arama çalışmalarının olduğunu" belirten yazılı ihbar dilekçesinin ardından, çalışmalar Phokaia Kazı Başkanlığı tarafından tekrar başlatılmıştır. Kazının başlamasının ardından arazi sahibi, İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 08.03.2006 tarih ve 1905 sayılı kararında da belirtildiği üzere alanda butik otel inşaatına başlanmak üzere olduğunu kazı ekibine ilemiştir. Yapılan kazılarda Arkaik Dönem, Klasik Dönem, Helenistik Dönem, Roma Dönemi ve Bizans Dönemine ait yapı katları ortaya çıkmasının ardından, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın temsilcisi tarafından raporlar düzenlenmiştir. Bu raporlarda alanın kültürel olarak değeri ve yapılan tahribatlar belirtilmekte, kurul kararının iptali ve parselin çevresi ile birlikte I. Derece Arkeolojik Sit Alanı yapılması istenmektedir. İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 13.12.2006 gün ve 2582 sayılı kararı ile yapılanma kararı kaldırılmış ve alan I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olmuştur (Özyiğit, 2007). Günümüzde alanın etrafı tel örgü ile çevrilidir. Alandaki açmalar kapatılmamış olmamakla beraber yoğun bitkilenmeden dolayı görsel olarak algılanamamaktadır.

150 ada, 62 parsel genel görünümü

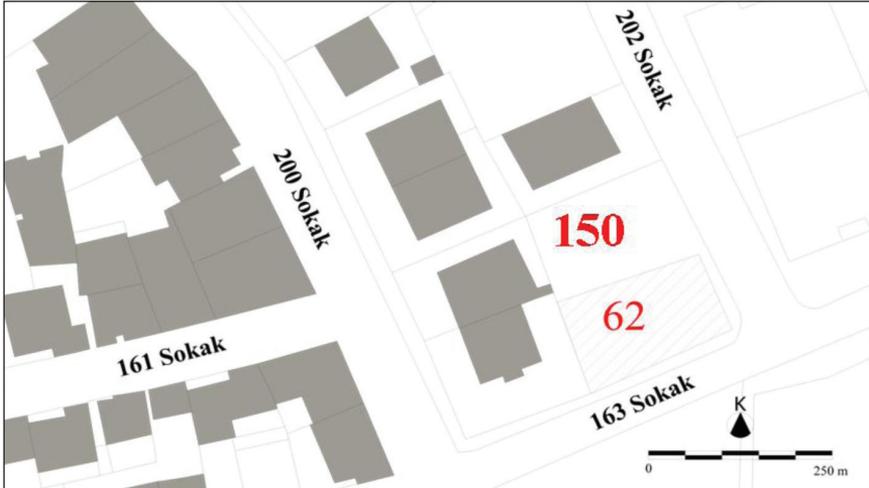

I Nolu açmanın günümüzdeki görünümü

2003 yılında İzmir Müzesi tarafından yapılan çalışmalar (Özyiğit, 2007)

Vaziyet planı

Levha 6. Çok katmanlı alan 4

- **Bizans Dönemi**
Seramik
- **Roma Dönemi**
Seramik çöplüğü
- **Helenistik Dönem**
Seramik
Nekropolis (lahitler)
- **Klasik Dönem**
Mimari yapı kalıntıları
Duvar kalıntıları
- **Arkaik Dönem**
Mimari yapı kalıntıları
Duvar kalıntıları

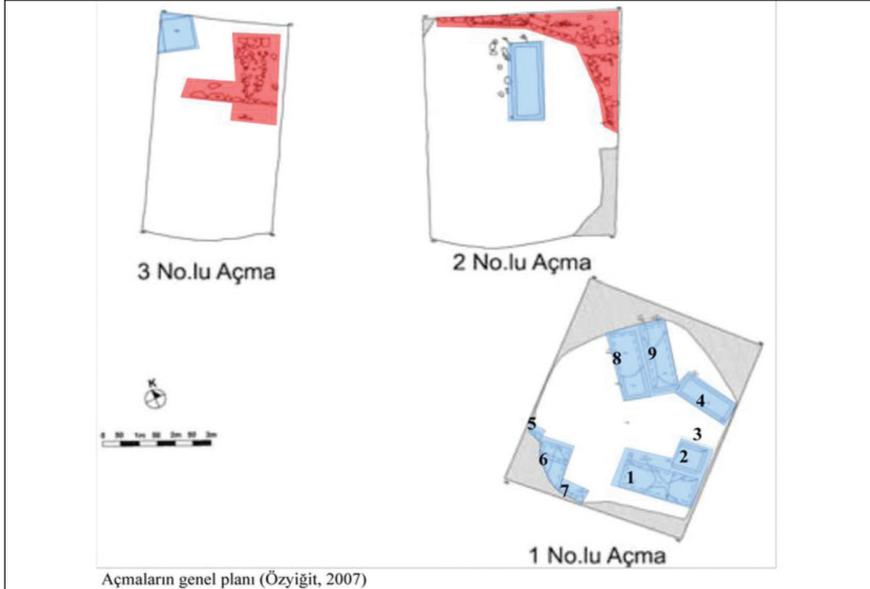
2003 yılında İzmir Müzesi tarafından yapılan lahit kaldırma çalışmaları (Özyiğit, 2007)

İzmir Müzesi tarafından yapılan çalışmalar (Özyiğit, 2007)

2006 yılı kazılarında Helenistik Dönem mezarları (Özyiğit, 2007)

Levha 7. Çok katmanlı alan 4

- Bizans Dönemi
- Roma Dönemi
- Helenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem

III. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan 175. ve 189. Sokaklarda kazılar, belediyenin 1992 yılında kepçeyle yaptığı su kanalı kazıları sırasında çeşitli dönemlere ait eserlerin çıkması sonucu başlamıştır. Yapılan kazılarda Arkaik Dönem'den Roma Dönemi sonuna kadar yerleşim katmanları saptanmıştır. 189. Sokaktaki kazı 1993 yılında sonlandırılmış ve Roma Dönemi mozaiklerinden biri in-situ olarak korunmuştur (Özyiğit, 1994). 1995 ve 1996 yıllarında kazılar 189. Sokağın yanındaki meydana gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda Arkaik Dönem'den Erken Bizans Dönemi'ne kadar yerleşim katmanları ortaya çıkarılmıştır. Bu alan Phokaia antik kentinin merkezi konumunda olması ve pek çok katmanın iyi korunmuş olarak günümüze ulaşması açısından önemlidir. Alan İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararı ile I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olmuştur. Günümüzde alanın etrafı tel örgü ile çevrilidir. Alandaki mozaiklerin üzeri koruma amaçlı olarak kapatılmıştır. 1993 yılında bulunan mozaiklerden biri onarılıp İzmir Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüştür (Özyiğit, 1997). Şahin Apartmanı yanındaki mozaikli alanın üstü kapatılmış, etrafı tel örgü ile çevrilmiş ve koruyucu üst örtü yapılmıştır.

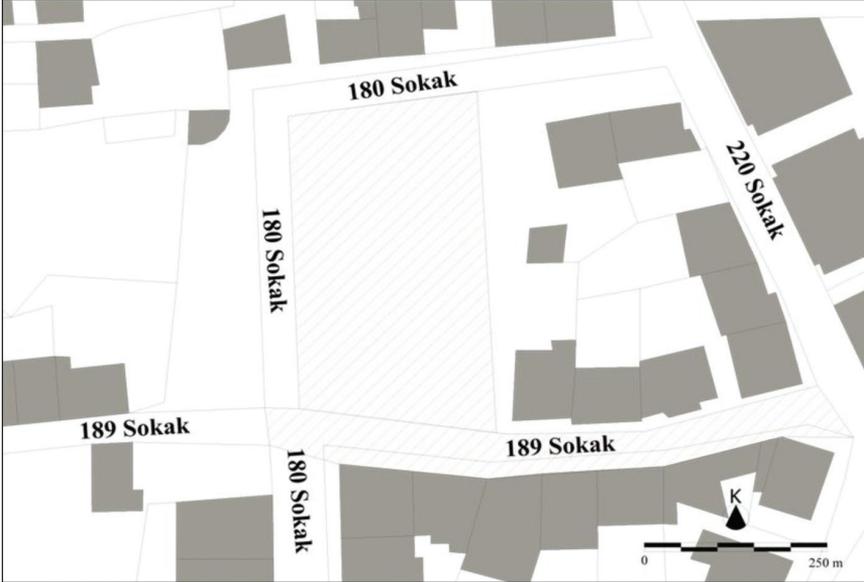

Alanın genel görünümü

Şahin Apartmanı yanındaki mozaikli alanın görünümü

Vaziyet planı

Levha 8. Çok katmanlı alan 5

Bizans Dönemi

Duvar kalıntıları
Mermer plakalar
Mozaik bordürler

Roma Dönemi

Seramik
Duvar kalıntıları
Taban kalıntıları
Mozaik tabanlar

Helenistik Dönem

Seramik
Avlulu ev
Mozaik döşeme
Temel kalıntıları
Duvar kalıntıları
Eşik taşı

Klasik Dönem

Seramik
Duvar kalıntıları

Arkaik Dönem

Duvar kalıntısı

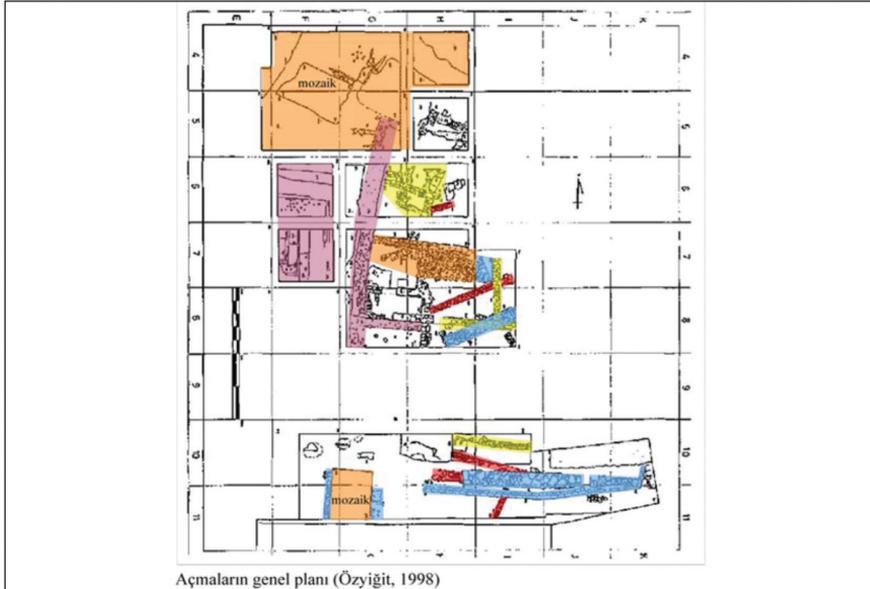
Antik kent merkezindeki kazıların genel görünümü (Özyiğit, 2012b)

Antik kent merkezinde Geç Roma Dönemi mozaiği in-situ durumu (Phokaia Kazı Başkanlığı arşivi)

Antik kent merkezindeki yerleşim tabakaları (Özyiğit, 1994)

Açmaların genel planı (Özyiğit, 1998)

Levha 9. Çok katmanlı alan 5

- Roma Dönemi
- Hellenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem
- Geometrik Dönem

Çifte Kayalar Tepesi'nin batısında bulunan alan I. Derece Arkeolojik Sit Alanı içerisinde yer almaktadır. Phokaia'da üçüncü dönem kazılarının başladığı 1989 yılında, alanda İzmir Arkeoloji Müzesi, Foça Belediyesi ve Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi işbirliği ile kazı çalışmaları başlamıştır. Yapılan kazılarda Geometrik Dönem'den başlayarak Arkaik Dönem, Klasik Dönem, Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi katmanlarına rastlanmıştır. Çalışmalar sonucu alan ve çevresinin Phokaia'nın seramik üretim merkezi olduğu anlaşılmış ve Roma Dönemi'nde seramik atölyelerinin çöplüğü olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Hellenistik Dönemde ise nekropolis olarak kullanılmıştır (Özyiğit, 1990). Günümüzde alanın etrafı tel örgü ile çevrilidir. Alandaki ağaçların bir kısmı kapatılmamış olmakla beraber yoğun bitkilenmeden dolayı görsel olarak algılanamamaktadır.

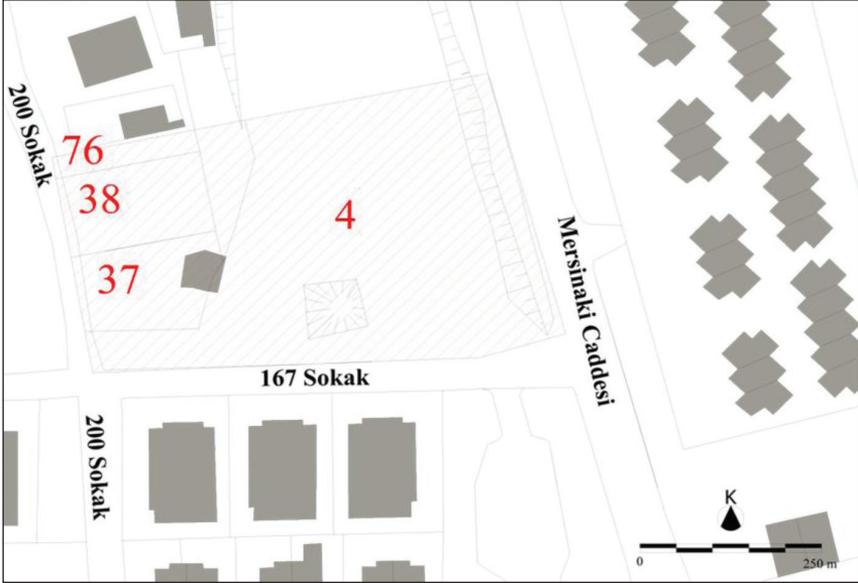

Alanın genel görünümü

Tel örgü ile çevrili açma

Vaziyet planı

Levha 10. Çok katmanlı alan 6

Roma Dönemi
Seramik atölyesi
Seramik çöplüğü
Nekropolis (mezar)

Helenistik Dönem
Nekropolis (mezarlar)

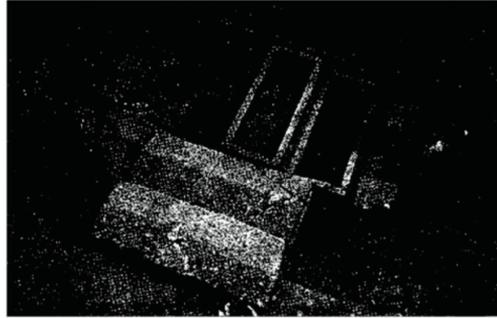
Klasik Dönem
Seramik
Subasman ve temel kalıntıları

Arkaik Dönem
Seramik

Geometrik Dönem
Seramik

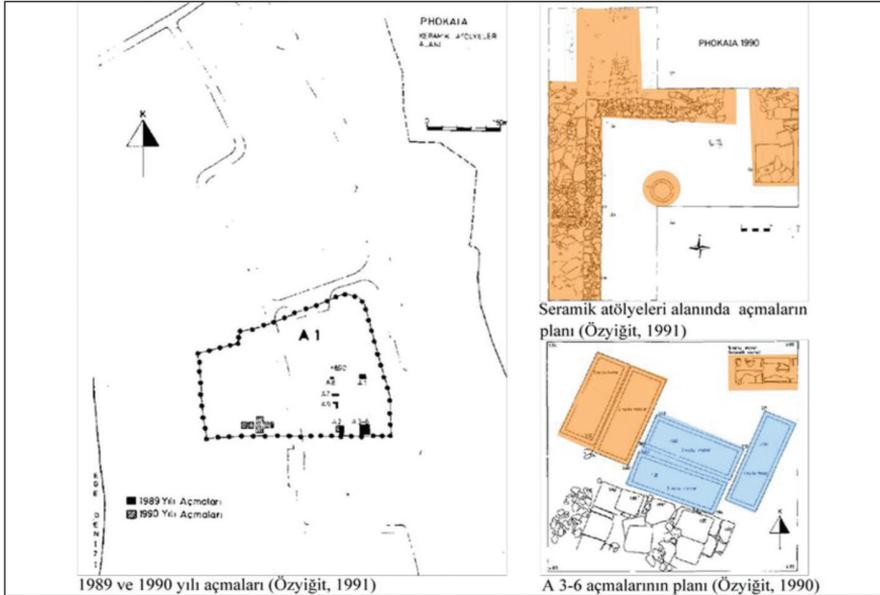
Alanın genel görünümü

A 3-6 açmalarının genel görünümü (Özyiğit, 1990)

Seramik atölyeleri alanındaki açmalar (Özyiğit, 1991)

Levha 11. Çok katmanlı alan 6

- Roma Dönemi
- Helenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem

Kentsel ve III. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan 1661 ada, 2, 3, 4 parselde ilk kazı çalışmaları 1997 yılında İzmir Arkeoloji Müzesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Parsel sahiplerinin yeni yapı yapma isteği üzerine başlayan sondaj kazıları sonucu müze tarafından herhangi bir mimari buluntuya rastlanmadığına dair rapor hazırlanmıştır. Bu rapor doğrultusunda İzmir I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu belediyein inşaat ruhsatı verebileceği yönünde karar vermiştir. Ancak kaba inşaatın başlamasının ardından şikayet üzerine Kültür Bakanlığı tarafından açılan dava sonucu inşaatların yıkılmasına karar verilmiştir. 2010 yılı yazında İzmir Müzesi denetiminde kaba inşaatlar yıkılmıştır. Kurul kararı gereği parsel sahiplerinin Phokaia Kazı Başkanlığı'na başvurması sonucu, 2011 yılında bilimsel nitelikli kazılar başlamıştır. Kazı çalışmaları sonucunda alanda Arkaik Dönem, Klasik Dönem, Helenistik Dönem ve Roma Dönemi'ne ait yapı katları ortaya çıkarılmıştır. Alan İzmir II Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararı ile I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak ilan edilmiştir (Özyiğit, 2012). Günümüzde alanın etrafındaki tel örgü zarar görmüştür. Bulgular yoğun bitkilenmeden dolayı görsel olarak algılanamamaktadır.

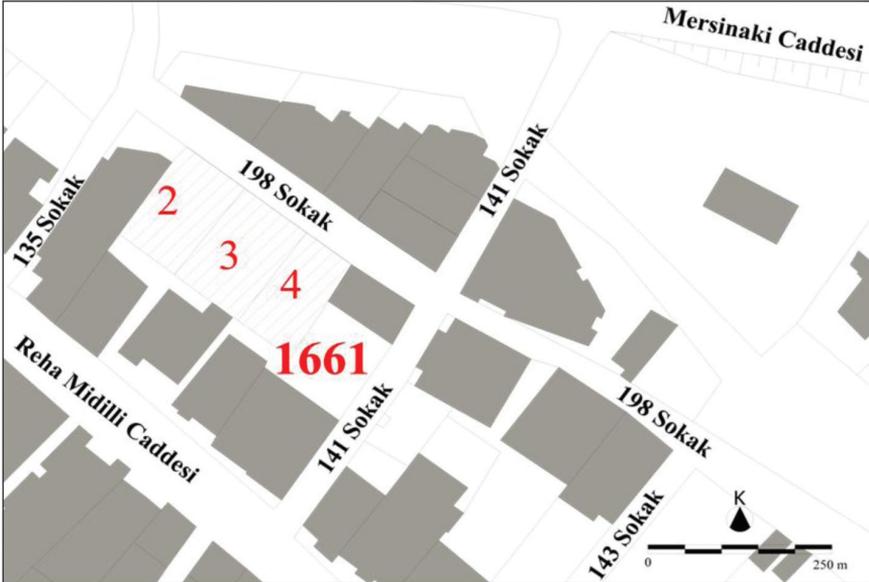

1661 ada, 2, 3, 4 parselin genel görünümü

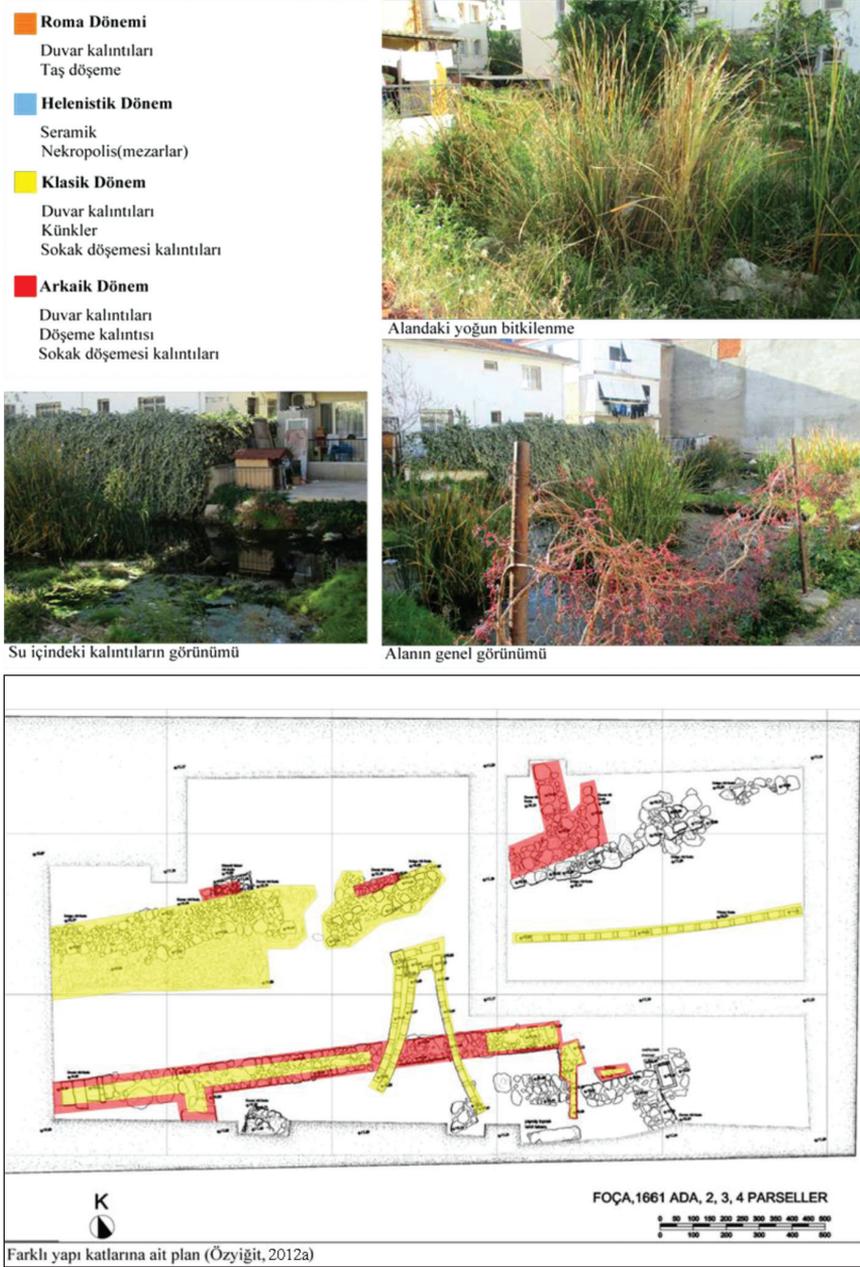

2011 yılı kazı çalışmalarından görünüm (Özyiğit, 2012a)

Vaziyet planı

Levha 12. Çok katmanlı alan 9

Levha 13. Çok katmanlı alan 9

- Roma Dönemi
- Hellenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem

Maltepe Höyüğü olarak bilinen 80 ada, 76 parselde ilk kazı çalışmaları 1953-1955 yılları arasında Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal tarafından yapılmıştır. 1992 ve 1994 yılında Phokaia Kazı ekibi tarafından yapılan kazılar sonucu Arkaik Dönem, Klasik Dönem, Hellenistik Dönem ve Roma Dönemine ait bulgulara rastlanmıştır. Bu alanın bir höyük değil tümülüs olduğu sonucuna varılmıştır. Bu tümülüsün içinde Herodot'un sözettiği kent duvarları, payanda ve Arkaik Dönem kent kapısının olduğu ortaya çıkarılmıştır. 1993 ve 1994 yıllarında kent duvarları ve payandanın onarım çalışmaları yapılmıştır (Özyiğit, 1995). Alan I. Derece Arkeolojik Sit Alanı'dır. Günümüzde alanın çevresinde herhangi bir sınırlayıcı öge bulunmamaktadır.

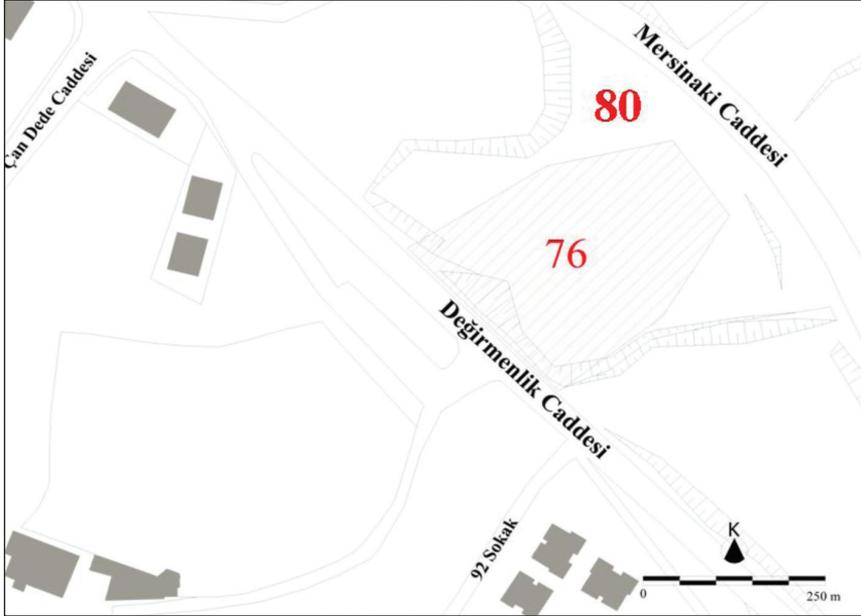

Değirmenlik Caddesi'nden alınan genel görünümü

1994 yılında kent duvarı ve payandanın görünümü (Özyiğit, 1995)

Vaziyet planı

Levha 14. Çok katmanlı alan 10

- Roma Dönemi**
Seramik çöplüğü
- Helenistik Dönem**
Seramik
Seramik çöplüğü
- Klasik Dönem**
Seramik
- Arkaik Dönem**
Seramik
Kent duvarı ve payanda (Herodot Duvarı)
Kent kapısı
Tuf taşı mancınk güllesi
Ahşap direk
Ayak izi
Amfora

Maltepe Tümülüsü ve Değirmenlik Caddesi

Alanın kazıdan önceki görünümü (Özyiğit, 1993)

Kent duvarı ve payanda

Arkaik Dönem kent duvarı ve kapısının planı (Özyiğit, 1995)

- Roma Dönemi
- Helenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem

Büyük Deniz olarak adlandırılan bölgenin güneydoğusunda yer alan 1221 ada, 1208 ada ve Sevgi Caddesi'nde kazılar, ilk olarak 1998 yılında kanalizasyon kazısı olarak başlamıştır (Özyiğit, 1999). 1998 yılındaki kazılarda yoğun arkeolojik bulgulara rastlanması sebebiyle kanalizasyon şebekesi iptal edilmiş, çalışmalar 1999 ve 2000 yıllarında bilimsel nitelikli kazılar olarak devam etmiştir. Yapılan kazılarda Arkaik Dönem, Klasik Dönem, Helenistik Dönem ve Roma Dönemine ait bulgulara rastlanmış, alanın nekropolis olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Aynı zamanda Arkaik Döneme ait üç adet sunak yapısı ortaya çıkartılmıştır (Özyiğit, 2002). Alan I. Derece Arkeolojik Sit Alanı'dır. Sunakların ve mezarların üzeri koruma amaçlı olarak kapatılmıştır. Günümüzde alanın etrafında herhangi bir sınırlayıcı öge bulunmamakta ve alanda seracılık yapılmaktadır.

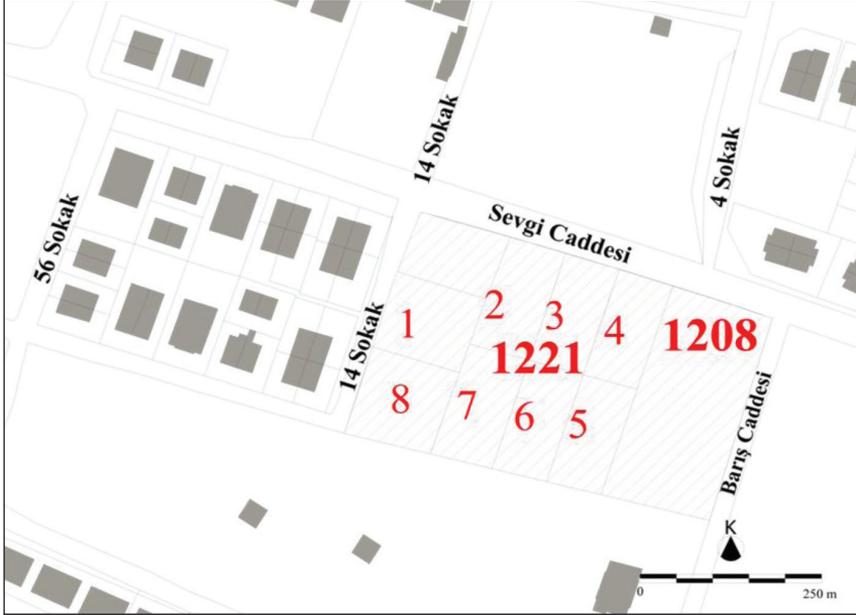

Alanın Sevgi Caddesi'nden görünümü

Alandaki seraların görünümü

Vaziyet planı

Levha 16. Çok katmanlı alan 11

Levha 17. Çok katmanlı alan 11

- Roma Dönemi
- Helenistik Dönem
- Klasik Dönem
- Arkaik Dönem

Değirmenli Tepe olarak bilinen bu alanda ilk kazılar 1913 yılında Felix Sartiaux tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda amaç tiyatro kalıntlarına ulaşmaktır; ancak Sartiaux istediği sonuca ulaşamamıştır. Buna rağmen Foça Kazı Başkanlığı 1990 yılındaki çalışmalarda tiyatronun Değirmenli Tepe'nin kuzeybatı yamacında konumlandığını düşünmüştür. Bu yıllarda Foça'da sit derecelerinin düşürülüp, bir çok alanın imara açılması söz konusudur. Bu alanda da yeni yapılaşma amacıyla inşaatlar başlamak üzeredir (Özyiğit, 1991). İnşaatların başlamasını önlemek amacıyla alanda 1991 yılında Foça Kazı Başkanlığı tarafından kazılar gerçekleştirilmiştir. Yapılan kazılar sonucu antik tiyatronun analemma duvarı ve oturma basamakları ortaya çıkarılmıştır (Özyiğit, 1992). Daha sonra alan 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı ilan edilmiştir. Günümüzde analemma duvarının olduğu bölüm tel örgü ile çevrilidir. Tiyatronun oturma basamakları görsel olarak algılanabilmektedir. Alanın etrafında herhangi bir sınırlayıcı eleman yoktur, etrafta çöpler ve atıklar bulunmaktadır.

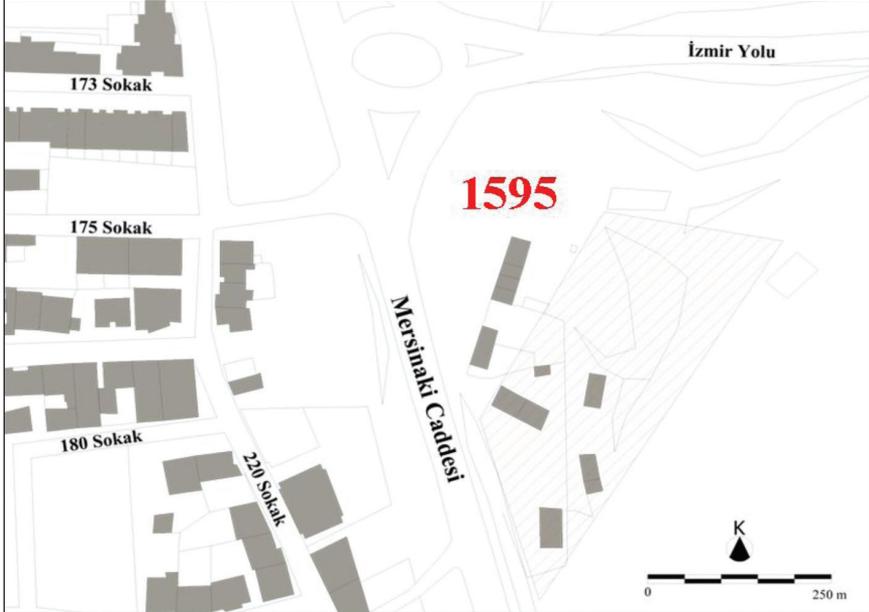

Değirmenli Tepe'nin genel görünümü

1991 yılındaki tiyatro açmalarından görünüm (Özyiğit, 2012b)

Vaziyet planı

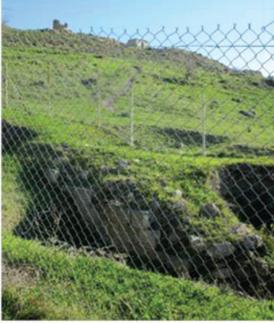

Levha 18. Çok katmanlı alan 12

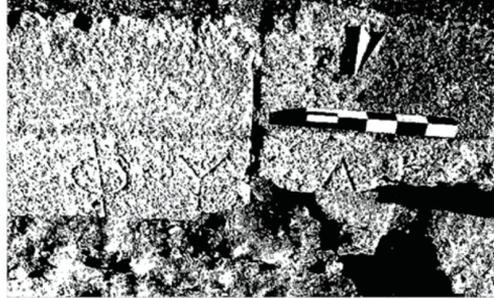
- **Roma Dönemi**
Seramik çöplüğü
- **Helenistik Dönem**
Yazıtlı oturma basamakları
Duvar kalıntısı
- **Klasik Dönem**
Tiyatro (oturma basamakları,
merdiven yeri, analemma duvarı,
taş döşeme)
- **Arkaik Dönem**
Seramik

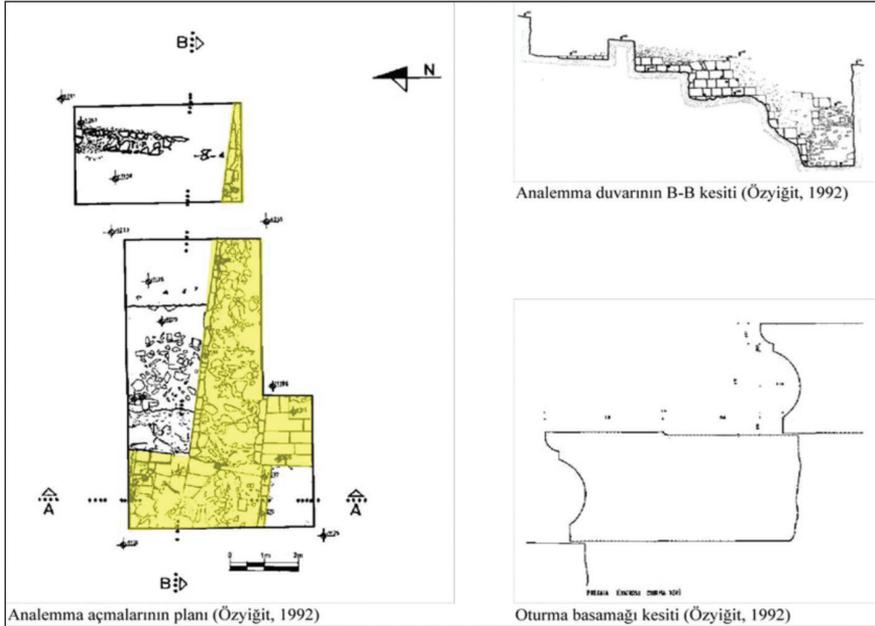
Tiyatronun oturma basamakları

Tiyatronun analemma duvarı

Tiyatronun yazıtlı oturma basamağı (Özyiğit, 1992)

Levha 19. Çok katmanlı alan 12

- **Osmanlı Dönemi**
Yel Değirmenleri
- **Roma Dönemi**
Seramik
Kybele kutsal alanı
- **Helenistik Dönem**
Teras duvarı
Seramik
Kybele kutsal alanı
- **Arkaik Dönem**
Sur Yatakları

80 ada, 2 parselde bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait üç adet yel değirmeninin bulunduğu tepede, İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun restorasyon projesini onaylamasının ardından 1991 yılında kazı çalışmaları başlamıştır. Foça Kazı Başkanlığı tarafından hazırlanan proje İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Foça Belediyesi desteği ile uygulanmaktadır. Foça Kazı Başkanlığı tarafından kazılan alanda Arkaik Dönem sur yatakları, Helenistik Dönem duvarı, Roma Dönemi'ne ait kalıntılar ve 18. ve 19. yüzyıla ait yel değirmenleri bulunmuştur. Alan I. Derece Doğal ve Arkeolojik Sit Alanı'dır (Özyiğit, 1992). Günümüzde yel değirmenlerinin restorasyon projesi ve çevre düzenlemesi devam etmektedir.

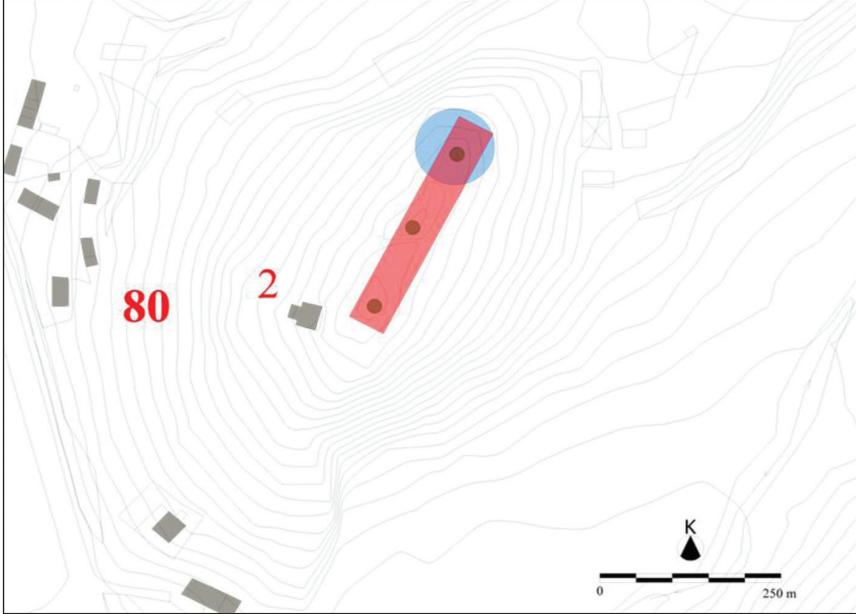

Değirmenli Tepe genel görünümü

Yel değirmeninin restorasyon sırasındaki görünümü

Vaziyet planı

Levha 20. Çok katmanlı alan 13

- Bizans Dönemi
Seramik
- Roma Dönemi
Seramik
Seramik çöplüğü
- Helenistik Dönem
Seramik
- Arkaik Dönem
Seramik
Seramik ihracat deposu

III. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan 1249 ada, 3 parselde kazılar 2012 yılında Foça Kazı Başkanlığı tarafından yapılmıştır. Yapılan kazılarda Phokaia'da ilk kez çift duvar sistemi ile inşa edilmiş Arkaik Dönem yapı kalıntısına ulaşılmıştır. Üst katmanlarda Helenistik Dönem, Roma Dönemi ve Bizans Dönemi seramiklerine rastlanmıştır (Özyiğit, 2013). Günümüzde alanın etrafı tel örgü ile çevrilidir. Açmaların üzeri kapatılmamış olup, alanda yoğun bitkilenme algılanmaktadır.

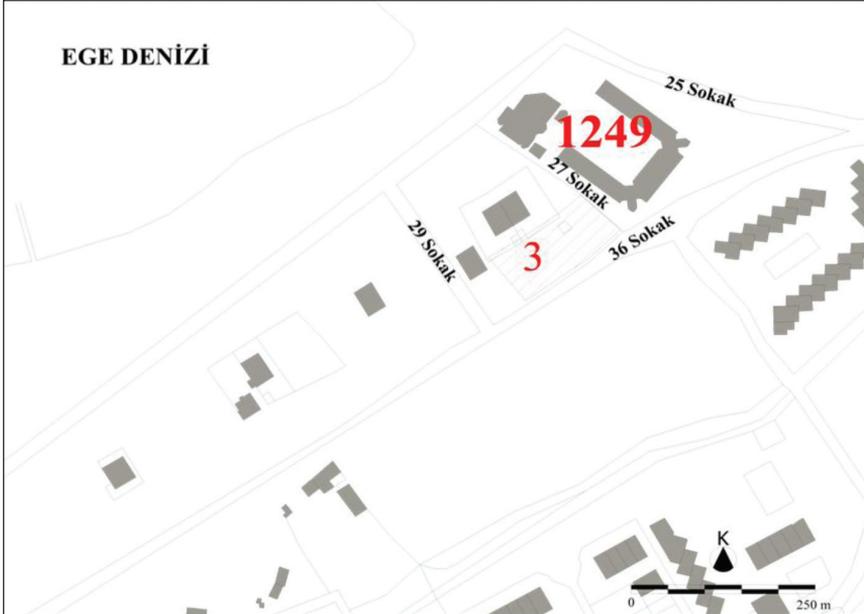

1249 ada, 3 parselin genel görüntüsü

Açmaların görüntüsü

Vaziyet planı

Levha 21. Çok katmanlı alan 15

Resim 1. Kent duvarları, Liman Kutsal Alanı ve Athena Tapınağı'nın bulunduğu alanda yapımına izin verilen otel (Ç.K.A. 1)

Resim 2. Kalıntıları üzerine otel yapılan Ağalar Konağı (Ç.K.A. 25)

Resim 3. Sit alanı olarak boyanması unutulmuş yapıya izin verilen yapıların subasmanları (Ç.K.A. 19)

Resim 4. Foça'da bilgilendirme tabelalarına bir örnek (Ç.K.A. 12)

Resim 5. Antik tiyatronun bulunduğu alan (Ç.K.A. 12)

Resim 6. Kalıntıların su içerisinde görünümü (Ç.K.A. 9)

Resim 7. Osmanlı Dönemi su kemerleri

Resim 8. Kent duvarları kullanılarak yapılan konut.

ÇİN VE TİBET KAYNAKLARINA GÖRE GÖKTÜRK MİTLERİ

HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ*

Giriş

Türk halklarının zengin bir mitolojiye ve çok sayıda efsaneyle destana sahip oldukları bilinmektedir. Ögel, *Türk Mitolojisi* adlı iki ciltlik eseriyle Türkiye’de bu alandaki ilk kapsamlı çalışmayı yapmış ve bu alanın önünü açmıştır. Bu bağlamda Türk halklarının mitolojisinde çok önemli bir yere sahip olan Göktürk mitolojisi de daha önce bazı araştırmalarda ele alınmış ve bu mitolojiye ait anlatuların yer aldığı Çince metinlerin çevirilerinin çoğu yayımlanmıştır.¹ Ancak bazı metinler

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr

¹ Bu metinlerin Avrupa dillerine ilk çevirileri 17.-19. yüzyıllarda d’Herbelot, de Guignes ve Julien tarafından Fransızcaya, Biçürin tarafından da Rusçaya yapılmıştır (Bahaeddin Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleken*, XXI/81, (1957), s. 81-83; Ahmet Taşağul, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 5). Hirth, Göktürk mitlerinden ikincisinin Almanca çevirisini bir araştırmasında aktarmıştır (Friedrich Hirth, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert Nach Chinesischen Quellen”, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, c. II, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987, s. 42). Eberhard, Göktürk mitlerini özetleyerek, kısa cümleler halinde aktarmıştır (Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 86). Ögel, Çince metinleri karşılaştırarak Türkçeye çevirmiş ve buradaki bazı adları, yerleri, motifleri inceleyerek bu mitlerdeki tarihi arka planı ortaya çıkarmaya çalışmıştır (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 84-112; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve açıklamalar ile destanlar)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 19-29, 569-570). Aynı sıralarda Liu da Çince metinlerin Almanca çevirilerini yapmıştır (Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (Tu-küe)*, c. I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958, s. 5-6, 40-41). Liu’nun bu çevirisi Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 13-16, 61-62). Sinor, Göktürklerin efsanevi kökenleri üzerine bir çalışma yapmış ve Göktürk mitlerinin Çin kaynaklarındaki anlatularını İngilizceye çevirmiştir (Denis Sinor, “The Legendary Origins of the Turks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, Bloomington Indiana, 1982, s. 223-253). Benzer bir çalışma Yamada tarafından da yapılmıştır (Nobuo Yamada, “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, 9 (*Niğüca Biçig / Pi Wen Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*), (1985), s. 243-246). Golden, daha önce yapılmış çevirilere, özellikle de Sinor’a dayanarak Göktürk mitlerini tanıtmış ve o güne kadar yapılmış olan incelemelerdeki görüşleri derlemiştir (Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, s. 117-120). Golden’in bu çalışması sonradan Karatay tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ*

Türkçeye tam çevrilmemiş ve özet şeklinde sunulmuştur. Tibetçe bir belgede yer alan üç Göktürk miti ise bugüne kadar Göktürk mitolojisi kapsamında incelenmemiştir. Bu çalışmada Göktürlere ait Çin ve Tibet kaynaklarında aktarılmış olan mitler incelenmiş, metinler arasında karşılaştırmalar yapılmış ve bugüne kadar Türkçeye tam çevirisi yapılmamış bazı metinler üzerinde ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır. Bahsi geçen Çin ve Tibetçe metinler, çalışmanın sonunda ek olarak okuyuculara sunulmuştur.

1. Çin Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri

Göktürlere ait mitlere bakıldığı zaman, bunlardan iki tanesinin köken miti olduğu görülmektedir.² Göktürklerin kendi tarihlerini anlattıkları yazıtlarda, köken miti şaşırtıcı bir biçimde yalnızca bir satırda anlatılmıştır. Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırına göre üstte mavi gök, altta yağız yer kılındığında (yaratıldığında) ikisinin arasında insanoğulları kılınmıştır (yaratılmıştır). İnsanoğullarının üzerine de Bumın Kağan ile İstemi Kağan (hükümdar olarak) oturmuşlardır. Aynı bilgi Bilge Kağan Yazıtı'nda Doğu Yüzü'nün 2. satırında da verilmiştir; an-

ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu, çev. Osman Karatay, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 129-131). Taşağıl ise Çinçe metinleri incelemiş, ayrıca daha önce tercümesi yapılmamış bazı metinlerin Türkçe çevirilerini vermiştir (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 10-14, 95-96, 110-111; Ahmet Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016, s. 41-42). Kirilen, bu kaynaklardan ZS'da bulunan *Türk Bölümü*'nü Türkçeye çevirmiş ve diğer kaynaklardaki metinlerle karşılaştırmalar yapmıştır. Kendisi ayrıca, diğer kaynaklarda bu bölümde verilen bilgilere benzer olan anlatıları da Türkçeye çevirmiştir (Gürhan Kirilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Kimlik Yayınevi, Ankara, 2015, s. 213-239). Göktürlere ait mitlerin yeni bir çevirisi ise tarafımızca yapılmıştır; sözü geçen çalışmamızda yalnızca çeviriler verilmiş ve metin incelemesi yapılmamış, ancak bu mitlerdeki motifler incelenmiştir (Hayrettin İhsan Erkoç, "Türk Mitlerindeki Motifler (VI-VIII. Yüzyıllar)", *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1, (2017), s. 36-75). Son olarak da Kapusuzoğlu, *TPGJ*'deki iki Göktürk mitini Çince'den Türkçeye çevirmiştir (Gökçen Kapusuzoğlu, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 12-13, 20). Çalışmamız sırasında Çinçe metinlerdeki sorunlu kısımların çevrilmesi konusunda değerli zamanlarından ayırıp bize yardımcı olan Sn. Gürhan Kirilen'e ve Sn. Gökçen Kapusuzoğlu'ya şükranlarımızı sunarız.

² Ögel'e göre Göktürklerin türeyiş mitlerinden birincisi bir "devlet efsanesi", ikincisi ise bir "halk efsanesi" idi (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 25, 28-29). Klyastorniy da bu iki mitin, tek bir mitin farklı varyasyonları olduğunu düşünmüştür (Sinor, "The Legendary...", s. 251). Sinor ise Göktürlere ait iki farklı köken mitinin olmasına daha farklı bir açıklama getirmiştir. Bu açıklamaya göre, esas Göktürk halkını oluşturan boylar arasında farklı bölgelerden gelmişlerdir ve bunlar belirli bir amaç için birleşmişlerdir; kendi boylarına ait mitler de kendileriyle birlikte varlıklarını sürdürmüştür. Bu nedenle Çinliler, Göktürklerin farklı mitlerinin olduğunu düşünmüşlerdir (Sinor, "The Legendary...", s. 236-237, 249; Denis Sinor, "Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century A.D.)", *Altai Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7-11 1982*, ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Konferens 12, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1985, s. 151-152; Denis Sinor, "The establishment and dissolution of the Türk empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 288). Golden ve Kirilen de bu düşünceye katıldıklarını belirtmişlerdir (Golden, *An Introduction...*, s. 120; Gürhan Kirilen, "Türk Türeyiş Destanı'nda Geçen "Komşu Ülke (Lin Guo)" Sorunu Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/56, (2014), s. 76).

çak satır zarar gördüğünden dolayı cümle okunamaz durumdadır.³ Göktürkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları ise beş farklı Göktürk mitini ayrıntılı bir biçimde aktarmışlardır.

a. Kurttan Türeyiş Miti

Göktürklerin Doğu Türkistan ve Güney Altaylar sahasında neredeyse bütünüyle imha edildikten sonra mucizevî bir şekilde kurttan türediklerini anlatan Göktürk köken miti, Göktürkler hakkında bilgi veren Çin kaynaklarından *ÇS*'daki, *SS*'daki, *BS*'daki ve *TD*'deki *Türk Bölümleri* ile *CFYG*'de bulunmaktadır.⁴ Aslında metinler karşılaştırıldığında bu mitin iki ana varyasyonu olduğu, bunların *ÇS*'da ve *SS*'da kayıtlı oldukları, diğer kaynakların (*BS*, *TD* ve *CFYG*) ise bu iki ana varyasyonu kopyaladıkları, birbirleriyle bütünleştirdikleri ve bazı yerlerde özetledikleri görülmektedir.⁵ Bütün kaynaklar karşılaştırıldığında, Göktürklerin kurttan türeyiş mitinin ortak anlatışı şu şekildedir:

Ataları Batı Denizi'nin (Xihai 西海)⁶ üstünde (kuzeyinde) ya da sağında (batı-

³ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 8-9, 36-37. Schmidt, bu cümlede yaratıcı varlığın belirtilmemesini dayanak alarak burada yaratıcının muhtemelen Tejri (Tanrı, Gök Tanrı) olmasına karşılık, Göktürklerde Tejri'nin yaratıcı bir vasfının bulunduğuna ilişkin genellikle açık bir vesika ve kanıt olmadığını ileri sürmüştür (P. W. Schmidt, "Tukue'lerin Dini", çev. Sâdettin Buluç, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, (1966), s. 74, 79). Roux ise bu cümlede doğrudan "yaratmak" fiilinin kullanılmaması nedeniyle, burada yoktan var etme biçiminde bir yaratmadan söz edilemeyeceğini savunmuştur (Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 110-111). Ancak Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında ve Güney Yüzü'nün 13. satırında *Tejri Tæg Tejri Yararımış Türiük Bilge Kağan* unvanı geçmektedir (Tekin, *a.g.e.*, s. 36-37, 54-55). Theophylaktos Simokattès de Türklerin (Batı Göktürkler) göğün ve yerin yaratıcısı tek bir tanrıya tapıklarını belirtmiştir (Theophylactus Simocatta, *Historiae* VII.8).

⁴ Metinler için bkz. *BS* 99.3285-3286; *CFYG* 956.11251b-11252a; *SS* 84.1863-1864; *TD* 197.5401-5402; *ÇS* 50.907-908. Göktürklerden kalma Bugut Yazıtı üzerinde ilk yapılan araştırmalarda, yazıtın üst tarafında bebek emziren bir kurt betimlemesi olduğu ileri sürülmüştür. Ancak sonradan yazıt üzerinde yapılan onarımın ardından, söz konusu betimlemenin bir ejderha motifi olduğu önerilmiştir (Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 61-62).

⁵ Ögel de bu duruma işaret etmiş ve metinleri aktarırken *ÇS* ile *SS*'yu ayrı ayrı çevirerek vermiştir (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 84-90). Sinor ise benzer şekilde *ÇS* ile *BS*'yı ayrı ayrı çevirmeyi tercih etmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 224-225).

⁶ Hirth, Batı Denizi'nin Aral Gölü olduğunu yazmıştır (Hirth, *a.g.e.*, s. 88). Ögel ilk başta burasının bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Qinghai Eyaleti'ndeki (Qinghaisheng 青海省) Koko Nor ("Gök Göl", Klasik Moğolca *Höke Nağur*, Modern Moğolca *Höh Nuur* Xəx Hyyp, Çince *Qinghaihu* 青海湖) olduğunu düşünmüştür. *Batı Denizi* adının Han 漢 Hanedanı (MÖ 206-MS 220) döneminde Koko Nor için kullanıldığını belirten Ögel, bu adın sonraki Sui 隋 Hanedanı (581-618) ve Tang 唐 Hanedanı (618-907) dönemlerinde Aral Gölü ve Hazar Denizi için kullanıldığını yazmıştır. Ona göre, Göktürklerin köken miti eski bir karakter taşıdığı için metinde geçen *Batı Denizi* de Koko Nor olmalıdır (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 104). Ancak Ögel sonradan bu gölün Aral Gölü veya Balkaş Gölü olması gerektiğini belirtmiştir (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 24). Sinor da Çinlilerin Sui döneminde *Batı Denizi*'nin Bizans İmparatorluğu'na

sında) oturan, Hunların (Xiongnu 匈奴) farklı bir soyu (biezhong 別種) olup farklı/bağımsız bir bölük (buluo 部落) hâline gelen Türklerin (Tujue 突厥, Göktürkler) soyadları (xing 姓) *Ashina*'dır 阿史那.⁷ Türklerin ataları orada yaşarlarken komşu

yakın bir yerde olduğunu düşündüklerine değinmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 226). Mather'ın incelemelerine dayanan Klyashtorny ve Livšits, *Batı Denizi*'nin Gansu'daki 甘肅 Ecin Irmağı'nın (Etsin-gol, Çince *Ejinahe* 額濟納河) deltası olduğunu yazmışlardır (Sergej G. Kljaštorny ve Vladimir A. Livšic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1, (1972), s. 71). Taşağul da bu görüşü benimsemiştir (Taşağul, *Gök-Türkler*, s. 9, 95, 110; Taşağul, *Ergenekon'dan...*, s. 40-41). Gömeç, bu konuda Hirth'in görüşünü benimsemiştir (Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, s. 48). Kirilen ise burasının Doğu Türkistan'daki Bosten Gölü (Uygurca *Bağraş Kölü*, Çince *Bositenghu* 博斯騰湖) olduğunu belirtmiştir (Kirilen, "Türk Türeyiş...", s. 76, *Eski Çin'in...*, s. 214).

⁷ *SS*'da Göktürklerin atalarının Batı Denizi'nin sağında, *BS*'da ise üstünde oturdukları yazılmış, *TD* ve *CFYG*'de *SS*'daki bilgiler tekrarlanmış, *ZS*'da ise herhangi bir bilgi verilmemiştir. *ZS*'ya göre Göktürkler Hunların farklı bir soyu (biezhong) iken, farklı (bie 別) bir bölük (buluo) olmuşlardır. *BS*'da ise Göktürklerin bağımsız (du 獨) bir bölük iken, Hunların farklı bir soyu hâline geldikleri yazılmıştır. *TD* yalnızca Göktürklerin Hunların farklı bir soyu oldukları bilgisine yer vermiş ve onların bağımsız bir bölük oluşlarına değinmemiştir. *CFYG*'de ise bu bilgilerin hiç birisi bulunmamaktadır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11251b; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401; *ZS* 50.907). Daha önce genellikle "boy" yani "kabile" olarak çevrilen *buluo* teriminin, yeni araştırmalara göre "bölük" olarak çevrilmesi gerektiği anlaşılmıştır (İsenbike Togan, Günül Kara ve Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a: "Türkler" Bölümü: Açıklamalı Metin Neşri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 150-151; Christopher Atwood, "The Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu and the Shatuo Dynastic Myth", *Miscellanea Asiatica: Festschrift in Honour of Françoise Aubin*, ed. Denise Aigle, Isabelle Charleux, Vincent Goossaert ve Roberte Hamayon, Institut de Monuments Serica, Sankt Augustin, 2010, s. 593-596). Taşağul, burada Altayların güney etkeleri tabiriyle uyuşması bakımından *BS*'nin dışındaki kayıtları daha doğru bulduğunu belirtmiştir (Taşağul, *Gök-Türkler*, s. 9). Ancak, Taşağul sonradan *BS*'daki kaydı esas alan bir çeviri yapmıştır (Taşağul, *Ergenekon'dan...*, s. 41). Çin kaynaklarında *Ashina* olarak geçen boy adının Türkçe şekline bugüne kadar Eski Türkçe yazıtlarda rastlanmamıştır. Göktürlere ait olup Soğdça yazılmış olan Bugut Yazıtı'nın Yoshida tarafından yapılmış çevirisine göre, bu yazıtın B1 satırında bu boy adı (*ʿ*)*gy-n's* olarak geçmektedir ve Yoshida bu adı **Aşinas* olarak okumuştur (Ölmez, *a.g.e.*, s. 67, 69). Pulleyblank'e göre *Ashina* 阿史那 adının EOÇ okunuşu *ʔa-ʂi'-na^h* ve *ʔa-ʂi'-na^h*, GOÇ okunuşu da *ʔa-ʂi'-na^h* şeklindedir (Edwin G. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver, 1991, s. 23, 221, 283). Baxter ise a 阿 ve na 那 karakterlerinin Orta Çince okunuşunu vermemişse de *shi* 史 karakterinin Orta Çince okunuşunun yeniden canlandırılmasını *siX* şeklinde yapmıştır (William H. Baxter, *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*, 2000, s. 123). Çince de a 阿 karakteri e şeklinde de okunabilmektedir ve bu karakterin e okunuşunun Orta Çince okunuşu, Baxter tarafından *ʔa* olarak verilmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 31). *Ashina* adının hangi dilden geldiği ve anlamı konusunda araştırmacılar arasında ortak bir görüşe varılamamıştır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Sinor, "The Legendary...", s. 234; Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1993, s. 206-208; Sergej G. Klyashtorny, "The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII/3, (1994), s. 445-447; Gömeç, *a.g.e.*, s. 48; Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton, 2009, s. 411-412; Peter B. Golden, "Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks", *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. Cătălin Hriban, Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2011, s. 47-48; Christopher P. Atwood, "Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus", *Central Asiatic Journal*, 56, (2012-2013), s. 68-78; Christopher I. Beckwith, "The Pronunciation, Origin, and Meaning of *A-shih-na* in Early Old Turkic", *Central Eurasia in the Middle Ages:*

bir ülkenin saldırısına uğrayıp yenilirler; düşmanlar bütün aileleri, erkek-kadın demeden küçük-büyük herkesi öldürürler.⁸ Geriye bir tek yalnızca on yaşında olan bir oğlan çocuğu kalır, askerler onun küçük olduğunu görüp öldürmeye kıyamazlar, böylece ayaklarını ve kollarını kesip onu otlarla kaplı bir bataklıkta (caoze 草澤) ortasında terk ederler.⁹ Bataklıkta bir dişi kurt (pinlang 牝狼) vardır ve çocuğa her seferinde et getirip besler; çocuk müteakiben et yiyerek hayatta kalır ve büyür, kurtla birlikte olur, sonra kurt gebe kalır.¹⁰ Komşu ülkenin hükümdarı bu çocuğun hâlâ yaşadığını duyunca, öldürülmesi için yeniden adamlarını gönderir ve onlara çocuğu öldürmelerini buyurur.¹¹ Gelen kişiler kurdun çocuğun yanında olduğunu

Studies in Honour of Peter B. Golden, ed. Osman Karatay ve István Zimonyi, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2016, s. 39-46 ve Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 41. Golden, bu konudaki görüşlerin çoğunu bir araya getirip özetleyerek okuyuculara sunmuştur: “Rastorgueva & Édel’man (2000–2015, I: 284–286): *axšaina ‘sinij, goluboj, zelenyj, sizyj’ Khotano-Saka āššaina-āššena ‘blue’ = Türk. *kök* ‘blue’, Clauson (1972: 708–709), āššaina ‘blue’, Bailey (2010: 26–27), also Tokharian A āšna ‘blue’ = Türk *Kök* ‘blue’, Kljaštornyj (1994: 445–447) and lengthy discussions in Atwood (2012–2013: 68–81) (Turk. *ašī~aršī* < ultimately Sanskrit *ṛṣi* ‘Vedic poet, sage’ < **Rṣi*la ‘holy sacred’ or ‘Heavenly/Holy origin’) and Beckwith (2016: 39–46) **Aršila* ‘noble kings’ < Tokh. A *ārsi* ‘noble’; cf. Ἀρσίλας above.” (Peter B. Golden, “The Great King of the Türks”, *Turkic Languages*, 20, (2016), s. 42).

⁸ *ÇS*’da yalnızca Göktürklerin komşu bir ülke tarafından yenilgiye uğratıldıkları ve bütün ailelerin yok edildikleri, *SS*’da ise Göktürklerin komşu bir ülke tarafından yok edildikleri, erkek-kadın demeden küçük-büyük herkesin öldürüldüğü anlatılmıştır. *BS* *ÇS*’yu, *TD* ve *CFYG* ise *SS*’yu tekrarlamıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11251b; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401; *ÇS* 50.907). *ÇS*’da, *SS*’da, *TD*’de ve *CFYG*’de geçen *linguo* 鄰國 ifadesini Ögel “Lin memleketi” olarak almış, kesin olmamakla birlikte bu adın Serbi (Xianbei 鮮卑) ya da Tabgaç (Tuoba 拓跋) kavimleriyle bir ilişkisinin olabileceğini düşünmüş, ancak bir sonuca varamamıştır. Taşağıl da bu duruma işaret etmiş ve ifadenin “komşu devlet” anlamına geldiğini belirtmiştir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 85, 103-104; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 8; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 41). Kırilen ise bu ülkenin Kuça olabileceğini yazmıştır. Ayrıca ona göre, mitte geçen hükümdarın Kuça kralı Jinhua 金花 olması mümkündür (Kırilen, “Türk Türeyiş...”, s. 78-86).

⁹ Çocuğun atıldığı yer *ÇS*’da ve *BS*’da “otlarla kaplı bataklık (caoze)” şeklinde verilmişken *SS*’da, *TD*’de ve *CFYG*’de “büyük bataklık (daze 大澤)” biçiminde yazılmıştır. *ÇS*’da çocuğun yaşı verilmişken *SS*’da verilmemiş, buna karşılık *ÇS*’da çocuğun bir tek ayaklarının kesildiği yazılmışken (nai yue qi zu 乃則其足) *SS*’da hem ayakların hem de kolların kesildiği (yue zu duan bi 則足斷臂) yazılmıştır. *BS*’da ve *TD*’de, *ÇS*’daki anlatı kopyalanarak kolların da kesildiği eklenmiştir (*BS*’da *nai yue zu duan qi bi* 乃則足斷其臂, *TD*’de *nai yue zu duan bi* 乃則足斷臂). *CFYG*’de ise *SS*’nun anlatısı kopyalanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401; *ÇS* 50.907). Kırilen de metinler arasındaki bu farkı vurgulamıştır (Kırilen, “Türk Türeyiş...”, s.77). *SS*’da, *BS*’da, *TD*’de ve *CFYG*’de görülen *duan* 斷 kelimesi, Çince hem “kesmek” hem de “kırmak” anlamına gelmektedir. Ögel, Liu, Sinor, Yamada ve Taşağıl bunu “kesmek” anlamıyla vermişlerdir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 85; Liu, *Die Chinesischen...*, c. I, s. 40; Sinor, “The Legendary...”, s. 224; Yamada, *a.g.e.*, s. 243; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11, 95, 110; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 41). Kırilen ise *SS*’daki ve *BS*’daki metinleri çevirirken, bu kelimeyi “kırmak” olarak tercüme etmiştir (Kırilen, “Türk Türeyiş...”, s.77, *Eski Çin’in...*, s. 214).

¹⁰ *ÇS*’da bu anlatı biraz özet geçilmiş, *SS*’da ise biraz daha ayrıntıya girilmiştir. *BS*’da *ÇS*’daki, *TD*’de ve *CFYG*’de ise *SS*’daki anlatı kopyalanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401-5402; *ÇS* 50.907).

¹¹ *ÇS*’da hükümdarın, çocuğun yaşadığını duyunca öldürülmesi için yeniden adamlarını gönderdiği, *SS*’da ise hükümdarın yine adamlarına çocuğu öldürmelerini buyurduğu yazılmıştır. *BS*’da *ÇS*’daki, *CFYG*’de

görürler, kurdu da öldürmek isterler, ancak kurt sanki tanrısal (shen 神) bir yardım almış gibi olur, denizin doğusunda Koçu Ülkesi'nin (Gaochangguo 高昌國, Turfan)¹² kuzeyindeki ya da kuzeybatısındaki bir dağa kaçar.¹³ Dağda bir mağara (xue 穴) vardır, mağaranın içinde otlarla kaplı bir ova (pingrang maocao 平壤茂草) bulunmaktadır, çapı yüzlerce *li* 里 (1 li \approx 0,5 kilometre) olup dört tarafı hep dağdır.¹⁴ Kurt burada saklanıp sonra on oğul doğurur.¹⁵ On oğul büyüyünce dışarı çıkıp eş alıp onları gebe bırakırlar; sonra hepsinden bir soy olur. *Ashina* birisinin soyadı (xing) olup en değerli olandır; sonra *Ashina* uzun süreliğine hükümdar olur.¹⁶ Böylece Türkler otağlarının (ya 牙) kapısına kurt başlı tuğ (langtou du 狼頭纛) dikerler ve soylarını unutmadıklarını gösterirler.¹⁷ Soyları çoğalır, sonunda yüzlerce aile olurlar.¹⁸ Birkaç nesil sonra bütün bölükler ve herkes, Axian Şad'ın

SS'daki anlatı kopyalanmışken, bu cümle *TD*'de atlanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; ζS 50.907).

¹² Koçu'nun tarihi için bkz. Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 89-90 ve Erkin Ekrem, "Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı", *Türkiyat Araştırmaları*, 7, (2008), s. 5-32.

¹³ *SS*'da kurdun tanrısal bir yardım alarak Koçu yakınlarındaki dağa kaçtığı yazılmışken, ζS 'da tanrısal bir yardımdan söz edilmemiştir. Dağın yeri ζS 'da Koçu'nun kuzeyi, *SS*'da ise denizin doğusunda, Koçu'nun kuzeybatısında olarak tarif edilmiştir. *BS*'da ayrıca kurdun denizin doğusuna uçarak dağa indiğinden bahsedilmiş, ancak ζS 'da ve *SS*'da kurdun yalnızca dağa gittiği anlatılmıştır. *TD*'de de tanrısal yardımdan söz edilmemiş ve kurdun denizin doğusuna uçarak dağa inmesi konusunda *BS* kopyalanmıştır. *CFYG* ise yalnızca kurdun dağa gidişinden söz etmiştir (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; ζS 50.907). Ögel, kurdun tanrısal yardım almasıyla ilgili ifadeyi "Fakat onun ilâhlarla irtibatı olduğundan bundan haberdar olarak hemen kaçtı ve denizin doğusundaki bir dağın üzerine gitti." şeklinde çevirmiştir (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 85). Yamada'nın çevirisine göre ise düşman askerleri, çocuğu canla başla koruyan dişi kurdun içine bir şeytanın girdiğini sanmışlardır (Yamada, *a.g.e.*, s. 243). Sinor, düşman hükümdarın çocuğu öldürmek için tek bir kişiyi gönderdiği şeklinde bir çeviri yapmayı tercih etmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 224). Ayrıca onun çevirisine göre kurda yardım eden doğaüstü varlık, bir "spirit" yani ruhtur (Sinor, "The Legendary...", s. 225).

¹⁴ Mağaranın çapı ζS 'da yüzlerce *li*, *SS*'da ise iki yüz *li*'den fazla olarak verilmiştir. *BS*'daki anlatım ζS 'nın, *TD*'deki ve *CFYG*'deki anlatım da *SS*'nın kopyasıdır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; ζS 50.907). Sinor'a göre burada bir mağaradan çok, çevresi yüksek dağlarla çevrilmiş bir açık hava amfityatrosuna benzeyen bir vadi söz konusudur (Sinor, "The Legendary...", s. 235-236, 246).

¹⁵ Kurdun mağarada saklanmasından ζS 'da bahsedilmişken *SS*'da bahsedilmemiştir. ζS 'daki anlatım *BS*'da, *SS*'daki anlatım da *TD*'de ve *CFYG*'de tekrarlanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; ζS 50.907).

¹⁶ ζS 'da on oğlun büyüyüp dışarı çıkmaları, eş alıp onları gebe bırakmaları, hepsinden bir soy gelişmesi ve bunlardan birisinin *Ashina* olması anlatılmışken, *SS*'da *Ashina*'nın bir soyun adı olup en değerli olan soyun o olduğu ve uzun süre hükümdarlık yaptığı anlatılmıştır. *BS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de bütün bu anlatımlar birbirlerine karıştırılıp sentezlenerek yazılmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863; *TD* 197.5402; ζS 50.907).

¹⁷ Bu bilgi ζS 'da ve *TD*'de bulunmazken *SS*'da, *BS*'da ve *CFYG*'de yazılmıştır (*BS* 99.3285; 5402; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1863).

¹⁸ Bu bilgi bir tek ζS 'da yazılmış, *BS* ve *TD*'de tekrarlanmış, *SS* ve *CFYG*'de ise yazılmamıştır (*BS* 99.3285; *TD* 197.5402; ζS 50.907).

(Axian She 阿賢設)¹⁹ önderliğinde mağaradan çıkarlar, Rurulara (茹茹 / 蠕蠕)²⁰ bağlanırlar.²¹ Uluğ Yabğu (Da Yehu 大葉護, Büyük Yabgu) döneminde soyları daha da güçlenirler.²² Altay Dağları'nın (Jinshan 金山) güney yamacında yerleşirler ve Rurular için demircilik yaparlar. Altayların biçimi demir tolgaya benzer, onların dilinde demir tolgaya (doumou 兜鍪) *Türk* (*Tijue* 突厥) denilir, sonra bu yüzden bu adı benimserler.²³ Metinlerde buradan itibaren Göktürklerin bilinen tarihleri anlatılmaya başlanır.

¹⁹ Göktürklerin bu erken dönemlerinde karşılaşılan kişi adlarının ve unvanların asıllarının ne olduğu bugüne kadar ortaya çıkarılamamıştır. Ögel, bu unvanın *A Xian Şad* şeklinde üç ayrı parça olarak okunması gerektiğini düşünmüştür (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 112; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 28). Sinor bu unvanı *A-hsien-shih* (*Axianshi*) biçiminde okumuş, *shih* olarak okuduğu karakterin Göktürklerdeki *Şad* unvanına denk geldiğini belirtmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 225, 227-228). Pulleyblank'e göre *Axian'in* 阿賢 EOÇ okunuşu *ʒa-yen*, GOÇ okunuşu da *ʒa-xfjian* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 23, 335). *A* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiş olan, ancak *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʒa* biçiminde veren (Baxter, *a.g.e.*, s. 31) Baxter ise, *xian* 賢 karakterinin Orta Çince okunuşunu *hen* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 148). Ögel, Golden ve Kirilen, bu unvanda görülen *xian* kelimesinin Çince “bilge” anlamına gelmesinden ötürü, bu unvanın Türkçe aslının da *Bilge* olabileceğine işaret etmişlerdir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 112; Golden, *An Introduction...*, s. 119; Kirilen, *Eski Çin'in...*, s. 217). Gömeç ise bu adın Türkçesinin *Akı* olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, *a.g.e.*, s. 66).

²⁰ Bu metinlerde geçen Rurular, Çin kaynaklarında “Kalabak Kurtçuklar” anlamına gelen *Ruru* ya da *Ruanruan* (茹茹 ve 蠕蠕 olarak yazılmıştır) biçiminde geçen, 350'li yıllarda kurulan, 5. yüzyıl ile 6. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan'a hükmeden, 555'te de Göktürkler tarafından yıkılan devletin sahipleriydiler. Çinlilere göre bu devletin sahipleri kendilerine *Rouan* 柔然 diyorlardı (Eberhard, *a.g.e.*, s. 100-101; Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 782). Rouranlar hakkında ayrıntılı çalışmalar için bkz. Woo Duck-chan, *Juan-juan'lar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995 ve Kürşat Yıldırım, *Bozkarn Yitik Çocukları Juan-juan'lar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015.

²¹ *ŞS*'daki anlatıma göre Göktürkler birkaç nesil sonra hep birlikte mağaradan çıkıp Rurulara bağlanmışlarken, *SS*'ya göre birkaç nesil sonra Axian Şad, bölükleri mağaradan çıkarmış ve Rurulara bağlanmıştır. *SS*'daki anlatım *BS*'da ve *TD*'de kopyalanmış, ancak *CFYG*'de yer almamıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11252a; *SS* 84.1864; *TD* 197.5402; *ŞS* 50.907).

²² Bu bilgi bir tek *SS*'da yazılmış ve *BS*'da tekrarlanmış, *ŞS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de ise yazılmamıştır (*BS* 99.3285; *SS* 84.1864).

²³ Mitin gidişine göre bu bilgiyi burada yazan bir tek *ŞS* ve ondan kopyalayan *BS*'dir (*BS* 99.3285; *ŞS* 50.907). *SS*'da ve ondan kopyalayan *BS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de bölümün başında bu mitin anlatılmasından önce, Türklerin atalarının Gansu'daki Pingliang 平涼 bölgesinin karışık yabancıları (Za Hu 雜胡) oldukları, soyadlarının da *Ashina* olduğu yazılmıştır. Bu kaynaklarda Türklerin Sonraki Wei (Hou Wei 後魏; 386-535) imparatoru Taiwu 太武 (Tuoba Tao 拓拔燾; 424-452 yılları arasında hükümdar) tarafından yok edildikleri, Ashina'yla birlikte 500 ailenin Rurulara sığındıkları, bir dönem Altaylara yerleştikleri ve demirci olarak çalıştıkları belirtilmiştir. Yine bu kaynaklarda Altayların biçiminin demir tolgaya benzediği, onların dilinde demir tolgaya *Tijue* denildiği ve sonra bu yüzden bu adı benimsedikleri anlatılmıştır. Ardından da kaynaklarda “başka bir rivayete göre” denilerek kurttan türeyiş miti anlatılmaya başlanmıştır (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11251b; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401). *Türk* adının “demir tolgâ” anlamına gelmesi, muhtemelen bir halk etimolojisinden ibarettir. *Türk* adının anlamı konusunda bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 43-45 ve Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 12. Kirilen de *Türk* adının Çincesi olan *Tijue* hakkında incelemeler yapmıştır (Kirilen, *Eski Çin'in...*, s. 203-208; Gürhan Kirilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, s. 13).

b. Sibirya'da Türeyiş Miti

Göktürklerin yukarıda incelenen kurttan türeme mitinin yanı sıra, Güney Sibirya'da geçen bir başka köken miti daha bulunmaktadır. Bu mit esasen ζS da bulunmaktaysa da SS 'da yer almamaktadır. *BS*, *TD* ve *CFYG* ise ζS 'daki metni hemen hemen aynı biçimde alarak kopyalamışlardır; yalnızca *TD*'de birkaç cümle eksiktir.²⁴ Metinler karşılaştırıldığında, Göktürklerin Güney Sibirya'da geçen bu türeyiş mitinin ortak anlatısı şu şekildedir:

Başka bir söylentiye göre Türklerin ataları, *Saka Ülkesi'nden (Suoguo 索國) çıkmışlardır ve Hunların kuzeyindelerdir.²⁵ Bölük beyinin (buluo daren 部落

²⁴ Metinler için bkz. *BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *TD* 197.5402; ζS 50.908.

²⁵ Ögel, Çince metinlerde geçen *Suoguo*'yu 索國 tespit etmeye çalışmış ve bunun Tabgaçlar ile bağlantılı olabileceğini düşünmüş, ancak kesin bir sonuca ulaşamamıştır (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 99). Liu, *Suo Ülkesi* meselesinde Serbi ve Tabgaç bağlantısı olabileceğine işaret etmiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489). Ma, bu görüşe yakın olarak *Suo Ülkesi*'nin Serbi kökenli Tabgaçlar tarafından Çin'de kurulan Kuzey Wei (Bei Wei 北魏) Hanedanı (386-535) olduğunu yazmıştır (Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, s. 2). Sinor da Liu'nun görüşüne yakın bir görüş sunmuştur (Sinor, “The establishment...”, s. 287-288). Taşağıl, “Hunların kuzeyi” olarak anlatılan bölgenin, Altayların kuzeyi ile Yenisey Irmağı'nın kaynaklarının bulunduğu geniş havza olduğunu düşündüğünü belirtmiş, Serbi ve Tabgaç bağlantılarını ise kabul etmemiştir (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 10). Başka bir çalışmasında da Taşağıl, *Suo Ülkesi* ifadesindeki *Suo*'nun “ipek gibi beyaz” anlamına geldiğini belirtmiş ve bu kelimeyle kuzeyin yani Sibirya'nın uçsuz bucaksız karla kaplı alanlarının kastedilmiş olabileceğini düşünmüştür (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 40). Beckwith ise *Suoguo*'nun *Saka Krallığı* anlamına geldiğini ve *Suo*'nun Sakaları karşıladığını belirtmiştir (Beckwith, *Empires of...*, s. 405). Nitekim *Suo* 索 karakterinin Orta Çince okunuşu, Pulleyblank ve Baxter tarafından *sak* şeklinde verilmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 130; Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 298) ki bu da ses bakımından *Saka* kavim adına benzemektedir. Esasında *Saka* kavim adı *Hanshu*'da 漢書 ve *Hou Hanshu*'da 後漢書 *Sai* 塞 olarak geçmektedir (*Hanshu* 61.2692, 96A.3884, 3897, 96B.3901; *Hou Hanshu* 88.2924-2925). *Hanshu*'nun Zhonghua Shuju 中華書局 baskısının editörlerine göre, Çince Budist eserlerde geçen *Shizhong* 釋種 adı da *Sai* adı ile aynıdır ve *Shi* 釋 karakteri, ses bakımından *Sai* 塞 karakterine benzemektedir (*Hanshu* 61.2693). Pulleyblank'e göre *Sai* karakterinin EOÇ okunuşu *sək* iken, GOÇ okunuşu *sək* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 271). Bu karakterin Orta Çince okunuşu Baxter tarafından *sok* olarak verilmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 118). *Shi* karakterinin de Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu *ciəjk*, GOÇ okunuşu *xiəjk* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 285). Baxter ise bu karakterin Orta Çince okunuşunu *syek* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 124). *Sai* = *Saka* eşleştirmesi için bkz. Golden, *An Introduction...*, s. 46; İlhami Durmuş, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 40-42; Beckwith, *Empires of...*, s. 378, 405; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 30. Beckwith, *Saka* adının Çin kaynaklarında *Sai*'in yanı sıra başka şekillerde de yazıldığını üzerinde durmuş ve *Suo*'yu bunların arasında saymıştır (Beckwith, *Empires of...*, s. 378, 405). Ayrıca Beckwith, Çin kaynaklarında Hunlar için kullanılan *Xiongnu* adının, *Saka* adıyla bağlantılı olabileceğine değinmiştir (Beckwith, *Empires of...*, s. 72, 405). Menandros'un Türklerle (Göktürkler) eskiden *Sakalar* (*Sakai* Σάκαι) denildiğine ilişkin aktardığı bilgi (Menander Protector Fr. 19; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, c. II, E. J. Brill, Leiden, 1983, s. 264) de Beckwith'e göre Göktürklerin atalarının *Saka Ülkesi*'nden geldiklerine ilişkin Çin kaynaklarında aktarılan söylencenin aynısıdır (Beckwith, *Empires of...*, s. 405). Bizans kaynaklarında Göktürkler için İskitler (*Slythai* Σκῆται) adı da kullanılmıştır, ancak bu adlandırma Göktürklerin İskit olduklarını göstermemektedir ve bu kullanım, Bizans tarihyazımında yabancı halklar için daha eski etnonimleri kullanma geleneğinin bir

大人) adı *Abangbu*'dur 阿謗步, on yedi kardeşin²⁶ en büyüğüdür. Kardeşlerden birisinin adı *Yizhi Nishidu*'dur 伊質泥師都 ve kurttan doğmadır. *Abangbu*'nun kişiliği aptalca (yuchi 愚癡) olduğu için, devleti sonradan yıkılır.²⁷ *Nishidu* farklıdır ve olağanüstü güçlerden etkilenmiştir, yetenek olarak rüzgâr ve yağmur getirebiliyordur.²⁸ Söylenceye göre iki kadınla evlenir, birisi Yaz Tanrısı'nın (Xiashen 夏神),

örneğidir (Golden, "Ethnogenesis in...", s. 55; Moravcsik, *a.g.e.*, c. II, s. 279). Menandros'un Göktürklerle eskiden *Sakalar* denildiğini kaydetmiş olmasının bu geleneğin bir parçası mı olduğu, yoksa buna dair Orta Asya kökenli bir duyum mu almış olduğu ise bilinmemektedir. Golden ise Beckwith'in *Suo = Saka* eşleştirmesine karşı çıkmış, bu terimin Doğu Türkistan'da Hoten'de bulunan Sakaları karşılamasının coğrafi olarak mümkün olmadığını belirtmiş ve Serbi bağlantısının daha muhtemel olduğunu düşünmüştür. Ancak Golden, Menandros'un Göktürklerin atalarına *Saka* denildiğini aktarmasına da dikkat çekmiştir. Golden'ın tespitine göre Menandros, antik geleneğe uygun olarak Avrasya konar-göçer halkları için her zaman İskitler (*Skythai*) terimini kullanmış olmasına karşılık, *Saka* adını benzer bir şekilde hiç kullanmamış ve bu adı bir tek Göktürklerin ataları için kullanmıştır (Golden, "Ethnogenesis in...", s. 43). Esas merkezleri Kazakistan Bozkırları ve Türkistan olan Sakaların, MÖ I. Binyıl'da Moğolistan'ın batısına ve Sibirya'nın güneyine doğru yayıldıkları bilinmektedir (Golden, "Ethnogenesis in...", s. 40-41). Çin kaynaklarındaki *Suo Ülkesi*'nin ve Menandros'un sözünü ettiği Sakaların, Moğolistan'a ve Sibirya'ya doğru yayılan Sakalar olabilecekleri de düşünülebilir. Nitekim Sakaların yayıldıkları bu bölge, Hunların kuzeyinde kalmaktadır.

²⁶ *BS*'da bu sayı yetmiş olarak verilmiştir (*BS* 99.3286). Sinor, *ÇS*'daki metni çevirirken bu sayıyı *BS*'ya uygun olarak vermiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 226).

²⁷ Bu kişinin adı *ÇS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de hem *Abangbu* hem *Bangbu*, bir tek *BS*'da yalnızca *Abangbu* olarak yazılmıştır (*ÇS* 50.908; *BS* 99.3286; *TD* 197.5402; *CFYG* 956.11252a). Yamada bu adı *A-p'ang-pu* (*Abangbu*) şeklinde okumuştur (Yamada, *a.g.e.*, s. 243-244). *Abangbu* ve *Yizhi Nishidu* adlarının asıllarının ne olduğu konusunda bugüne kadar bir karara varılamamıştır. Ögel de bu konuya değinmiş, ancak bir sonuca ulaşamamıştır (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 110-111). Ona göre *Abangbu* adı, *A Bangbu* şeklinde iyi ayrı kısımdan oluşmuştur (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 110; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27). Pulleyblank, *Abangbu* 阿謗步 adının EOÇ okunuşunu *ʔa-paŋ^h-bɔ^h*, GOÇ okunuşunu da *ʔa-paŋ^h-pʰuɔ^h* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, 1991, s. 23, 29, 43). Baxter ise *a* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiş, ancak *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʔa* şeklinde vermiş ve *Bangbu*'nun 謗步 Orta Çince okunuşunun yeniden canlandırılmasını *paŋH-buH* şeklinde yapmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 4, 10, 31). *Yizhi Nishidu*'nun 伊質泥師都 Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu *ʔi-tri^h neŋ-ʃi-tɔ^h*, GOÇ okunuşunu da *ʔi-tri^h niaŋ-ʃr-tuɔ^h* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 81, 223, 281, 365, 408). Baxter ise *Yizhi Nishidu*'nun Orta Çince okunuşunu *ʃj-tyit neŋ-srj-tu* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 29, 96, 123, 161, 181). Kırilen ayrıca *Abangbu*'nun çalışmalarda genellikle "aptalca" olarak çevrilen kişiliğini kendi tercümesinde "aptal ve avare" olarak vermiş, bu ifadenin tam çevirisinin ise "saf ve hastalıklı" olduğunu belirtmiştir (Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 215).

²⁸ *Yizhi Nishidu*'nun adının burada bütün metinlerde yalnızca *Nishidu* olarak yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu ad *Yizhinishidu* şeklinde birleşik bir ad olabileceği gibi, *Yizhi Nishidu* şeklinde iki ayrı addan ya da unvandan oluşturulmuş da olabilir. Nitekim Ögel bu adı iki farklı ad şeklinde yazarken Hirth, Liu, Sinor, Taşağıl ve Kırilen birleşik yazmayı tercih etmişlerdir. Yamada ise bu adı bir yerde birleşik, bir yerde ayrı yazmıştır (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 86, 110; Liu, *Die Chinesischen...*, c. I, s. 6; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27; Sinor, "The Legendary...", s. 226; Yamada, *a.g.e.*, s. 243-244; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11, 96, 111; Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 215). Taşağıl, daha sonra yaptığı bir çalışmasında bu adı *Ī-chih ni-shih-tou* (*Yizhi nishidou*) şeklinde yazmıştır (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Ögel ayrıca *Nishidu*'nun ikinci hecesini bir yerde *ssu* (*si*) şeklinde (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 86), bir yerde *shih* (*sh*) olarak (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 110-111), bir yerde ise *su* biçiminde (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27) okumuştur. Kırilen'in çevirisine göre *Nishidu*'nun hali başka, nefesi farklıdır; burada *Nishidu*'nun falcılık hislerinin güçlü olduğu ve okuyup üfleyerek rüzgâr ya da yağmur çağrabilirdiği anlatılmak istenmiş olabilir (Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 215).

diğeri Kış Tanrısı'nın (Dongshen 冬神) kızıdır. Kızlardan birisi gebe kalır ve dört oğul doğurur. Bunlardan birisi ak bir kuğuya (baihong 白鴻)²⁹ dönüşür. Oğullardan birisinin Abakan Irmağı (Afushui 阿輔水)³⁰ ile Kem Irmağı (Jianshui 劍水)³¹ arasında bir ülkesi vardır, unvanı (hao 號) *Kırgız (Qigu 契骨)*³² olur. Birisinin ülkesi Yenisey Irmağı'nda (Chuzheshui 處折水)³³ iken, birisi de Batı Sayan Dağı'nda

²⁹ Ögel bunu "leylek" olarak çevirmişken, Hirth ve Liu "schwan (kuğu)" olarak tercüme etmişlerdir (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 87; Liu, *Die Chinesischen...*, c. I, s. 6; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27, c. II, s. 140-141). Sinor ve Kirilen de çevirilerini "kuğu" şeklinde yapmışlardır (Sinor, "The Legendary...", s. 226; Kirilen, *Eski Çin'in...*, s. 216). Yamada bu kelimeyi "a magnificent white bird (muhteşem bir ak kuş)" biçiminde çevirmiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Taşağıl ise bu kelimeyi üç yerde "ördek" (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 223; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42), bir yerde de "kuğu" olarak vermiştir (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11, 111).

³⁰ Hirth, *Afu Irmağı'nı* Abakan Irmağı olarak tespit etmiştir (Hirth, *a.g.e.*, s. 42). Liu, Ting'e dayanarak burasının Moğolistan-Tuva sınırındaki Uvs Gölü (Moğolca *Uvs Nuur* Увс Нуур, Tuvaca *Uspa-Hol'* Успа-Холь, Rusça *Ubsu-Nur* Убсу-Нур ve *Ubsa* Убса) olduğunu belirtmiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489). Ögel ise bu Irmağın neresi olduğunu bilinmediğini yazmıştır (Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 103). Klyastorniy (Golden, *An Introduction...*, s. 119), Sinor (Sinor, "The Legendary...", s. 228) ve Taşağıl (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42) da Hirth'in görüşüne katılmışlardır. Pulleyblank, *Afu* 阿輔 adının EOÇ okunuşunu *ʔa-buʔ*, GOÇ okunuşunu da *ʔa-fhijʔ* ve *ʔa-fhuʔ* şekillerinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 23, 100). *A* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiş olan, ancak *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʔa* biçiminde veren (Baxter, *a.g.e.*, s. 31) Baxter ise, *fu* 輔 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ɦjuX* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 37). Bütün bu Orta Çince okunuşlar, söz konusu dağların günümüzdeki adı olan *Abakan*'daki *Aba* kelimesini yansıtmaktadır. *Apa* kelimesi Eski Türkçede "ayı" anlamına gelmekte olup, Abakan Irmağı'nın yer aldığı Hakasya'da konuşulan Hakasçada da bu anlama *aba* şekliyle kullanılmaktadır (Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 5). Hakasçada "ayı" anlamındaki *aba* kelimesi için ayrıca bkz. *Hakasça-Türkçe Sözlük*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, 2007, s. 23.

³¹ Bu Irmağın adı *ʔS*'da *Jianshui* 劍水, *BS*'da da *Jianshui* 劍水 şeklinde yazılmışken, *TD*'de ve *CFYG*'de bu ad verilmemiştir (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *TD* 197.5402; *ʔS* 50.908). Hirth burasını Kem Irmağı olarak tespit etmiş, Ögel, Sinor, Yamada ve Taşağıl da bu görüşü kabul etmişlerdir (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 103; Sinor, "The Legendary...", s. 228; Yamada, *a.g.e.*, s. 244; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Ting'e dayanan Liu, *Jianshui*'nin Tannu Tuva'nın güney sınırındaki Ulu Kem Irmağı, yani Yenisey Irmağı'nın yukarı kısımları olduğunu yazmıştır (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489). Klyastorniy, bu Irmağın Kem/Yenisey olduğunu düşünmüştür (Golden, *An Introduction...*, s. 119). Liu'ya benzer şekilde Sinor, bu Irmağın tam olarak Yukarı Yenisey olduğunu belirtmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 228). Nitekim *jian* 劍 karakterinin Orta Çince okunuşları da Eski Türkçedeki *Kem* sesini yansıtmaktadır. Pulleyblank'e göre bu karakterin EOÇ okunuşu *kianʔ*, GOÇ okunuşu da *kiam* iken, Baxter bu karakterin Orta Çince okunuşunu *ɦjomH* şeklinde canlandırmıştır. *Jian* 劍 karakterinin Orta Çince okunuşları ise, Pulleyblank ve Baxter tarafından verilmemiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 61; Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 148).

³² Bu konuda bkz. Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489; Ögel, "Doğu Göktürkleri...", s. 100-101, 103; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11.

³³ Bu Irmağın Yenisey Irmağı olduğu konusunda görüş birliği vardır (Hirth, *a.g.e.*, s. 42; Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Sinor, *Chuzhe*'nin bu Irmağın orta kısımları olabileceğini belirtmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 228). Bu adın ilk hecesini Yamada *Ch'i* (*Q*) şeklinde okumuştur (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Ögel, bu adın ikinci hecesini *chin* (*jin*) olarak okumuş ve bunun *jin* 斤 karakteriyle yazıldığını belirtmiştir. Ögel'in kullanmış olduğu nüshada bu hece

(Basichuzheshishan 跋斯處折施山)³⁴ oturmaktadır ve oğulların en büyüğüdür.³⁵ Dağın tepesinde Abangbu'nun soyundan gelen başkaları da vardır ve burada çok soğuğa maruz kalmaktadırlar; ayrıca çiy olduğu için yerler ıslaktır.³⁶ Büyük oğul, ateş yakıp götürerek onları ısıtmakta ve hepsine yardım etmektedir.³⁷ Sonra herkes itibarlı büyük oğlu başa geçirir, unvanı (hao) *Türk* olur, bu aynı zamanda *Neduliu Şad*'dır (*Neduliu She* 訥都六設).³⁸ *Neduliu*'nun on eşi vardır; doğurdukları oğulların

jin 斤 karakteriyle yazılmış olabileceği gibi Ögel, *zhe* 折 karakterini bu karaktere benzeyen *jin* 斤 karakteri ile karıştırmış da olabilir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 87, 103). Sinor ise bu heceyi *chih* (*zhi*) şeklinde okumuştur (Sinor, “The Legendary...”, s. 226, 228). Pulleyblank'e göre *Chuzhe* 處折 adının EOÇ okunuşu *tc'ʰɿ̯^h-tciat*, GOÇ okunuşu da *tʂ'ʰɿ̯^h-tʂiat* ve *tʂ'ʰɿ̯^h-tʂiat* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 60, 400). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *tsyhoH-tsyet* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 19, 177). Atwood, *Chushe*'nin aslının **Chodzai* şeklinde bir ad olduğunu ileri sürmüştür (Atwood, “Some Early...”, s. 69).

³⁴ Bu adın ilk hecesi *ʒS*'da *Jian* 踐, *BS*'da ve *CFYG*'de ise *Ba* 跋 karakteriyle yazılmıştır (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *ʒS* 50.908). Liu bu dağın Batı Sayanlar olduğunu belirtmiş, Taşağıl da bu görüşü kabul etmiştir. Ögel ise bu adın üç farklı dağ adından oluştuğunu (*Jiansi* 踐斯, *Chuzhe* 處折, *Shi* 施) düşünmüş, ancak bunların hangi dağlar olduğunu tespit edememiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 489; Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 103; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 11; Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Ögel ayrıca *ʒS*'daki *Jiansichuzheshishan* 踐斯處折施山 adını bir yerde “Chien-su ve Şin dağları” olarak yazmıştır (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 28). Sinor da bu adı *Chien-hsi-ch'u-chih-shih* (*Jianxichuzhishi*; Sinor'ın *ch'u* olarak yazacağı hece, belinde *sh'u* olarak basılmıştır) şeklinde okumuş, upki Ögel gibi bu dağın neresi olduğunu tespit edemediğini belirtmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 226, 228). Yamada ise bu adın okunuşunu *Chien Sü-chu-ché-shih* (*Jian Sızhuzheshi*) biçiminde vermiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Pulleyblank, *Basi* adının EOÇ okunuşunu *bat-si̯* ve *bat-si*, GOÇ okunuşunu da *pfınat-sz* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 27, 291). Baxter'a göre de *Basi*'nin Orta Çince okunuşu *bat-sje* biçimindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 2, 128). Pulleyblank, *Jian* karakterinin EOÇ okunuşunu *dzian*, GOÇ okunuşunu ise *tsfian* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 148). Bu karakterin Orta Çince okunuşu, Baxter'a göre *dzenX* şeklindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 60). *Shi* adının ise Pulleyblank tarafından yeniden canlandırılmış olan EOÇ okunuşu *ci̯* ve *ci*, GOÇ okunuşu *ʂi* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 282). Baxter da bu adın Orta Çince okunuşunu *ʂe* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 123). Atwood'a göre *Jiansichuzheshi*'nin 踐斯處折施 aslı **Dziansi-Chodzai* şeklinde bir addir (Atwood, “Some Early...”, s. 69).

³⁵ Bu cümle *TD*'de yoktur. *Kem Irmağı* ifadesi ise *CFYG*'de yazılmamış, muhtemelen unutulmuştur.

³⁶ Bu cümle *TD*'de mevcut değildir. Metinlerdeki *lu* 露 kelimesini Taşağıl “çığ”, Kirilen de “ıslak” olarak çevirmişlerdir (Kirilen, *Eski Çin'de...*, s. 216; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 111). Ancak Taşağıl, başka bir çalışmada bu ifadeye yer vermemiştir (Taşağıl, *Ergenekon'dan...*, s. 42). Sinor da bu ifadeyi tercüme etmemiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 226).

³⁷ Bu cümle de *TD*'de yoktur.

³⁸ Bu unvan *ʒS*'da *Neduliu She* 訥都六設 ve *Neduliu*, *BS*'da *Naduliu She* 納都六設 ve *Duliu* 都六, *TD*'de ve *CFYG*'de de *Neduliu* ve *Duliu* şeklinde yazılmıştır. *XTS*'daki Türk Bölümü'nün Batı Türk kısmında ise bu unvan *Nedulu* 訥都陸 olarak verilmiştir (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *TD* 197.5402; *XTS* 215B.6055; *ʒS* 50.908). Sinor bu unvanı *Na-tu-liu-shih* (*Naduliushi*) olarak okumuştur (Sinor, “The Legendary...”, s. 227-228). Ögel, bu mitte geçen Göktürk adlarını incelemiş, ancak kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Onun görüşüne göre bu adların kimi zaman eksik yazılmalarının nedeni, bunların birisi unvan birisi ad olacak şekilde iki bölümden oluşması ihtimalidir (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 109-112). Nitekim Ögel, bu unvanın *Na Duliu Şad* olarak okunması gerektiğini düşünmüştür (Ögel, “Doğu Göktürkleri...”, s. 111-112; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 27). Gömeç ise bu adın Türkçesinin *Apa Tuğlu* ya da *Törü* olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, *a.g.e.*, s. 66). *Duliu*'nun Göktürkler arasında kullanıldığına ilişkin bir başka örnek de, Tardu Kağan'ın oğlu

hepsi annelerinin soyadlarını (xing) alırlar, Ashina küçük eşinden³⁹ olan oğludur, unvanı (hao) *Axian Şad* olur.⁴⁰ Neduliu ölünce on anne çocukları arasından birisini seçeceklerdir, böylece büyük bir ağacın altında toplanırlar ve ortak bir karar alırlar. Bu karara göre ağaç yönünde yukarı doğru zıplanacaktır, en yükseğe zıplamayı başaran kişi de aralarından sıyrılacaktır.⁴¹ Ashina'nın oğlu yaşça en küçüktür ama en yükseğe zıplar, bütün oğullar itibar göstererek onu başlarına geçirirler, unvanı (hao) *Axian Şad* olur.⁴² Bu söylence her ne kadar farklıysa da, kurt soyundan gelme konusunda benzemektedir.⁴³

c. Yama'nın Miti

Çin kaynaklarında yukarıda incelediğimiz iki mitin dışında, *YYZZ* da ve ondan kopyalamış olan *TPGJ* de kayıtlı bir mit daha vardır.⁴⁴ Bu mite göre, Türkle-

ve Shegui Kağan'ın (Shegui Kehan 射匱可汗) babası olan *Duliu*'nun 都六 adında görülmektedir (*CFYG* 990.11633a). Pulleyblank, *Neduliu*'nun EOÇ okunuşunu *mwət-tɔ-luək*, GOÇ okunuşunu da *nut-tu-5-liək* olarak yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 81, 198, 222). *BS*'da görülen *na* 納 karakterinin okunuşu, Pulleyblank'e göre EOÇ'de *nəp* ve *nap*, GOÇ'de *nap* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 221). *XTS*'da görülen *lu* 陸 karakterinin EOÇ ve GOÇ okunuşları da Pulleyblank'e göre *liu* 六 karakterinin EOÇ ve GOÇ okunuşlarıyla aynıdır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 201). Baxter ise *Neduliu*'nun Orta Çince okunuşunu *mwot-tu-fjuək* biçiminde vermiş, *XTS*'daki *lu* karakterinin Orta Çince okunuşunun *liu* karakterinin Orta Çince okunuşuyla aynı olduğunu belirtmiş, ancak *BS*'daki *na* karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 29, 84-85, 95-96). *Duliu*'nun Pulleyblank ve Baxter tarafından verilen Orta Çince okunuşları, Kaşgarlı Mahmud'un (Maḥmūd el-Kāšgārī) *Divānu Lüġātī't-Türk*'te (*Divānu Lüġātī't-Türk*) “dölek, oturamaklı, gönüllü sâkin kişi” olarak çevirmiş olduğu ve bugün Türkiye Türkçesinde *Dölek* şeklinde hâlâ kullanılmakta olan *Tölek* kelimesine (Kaşgarlı Mahmut, *Divānī Lüġat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, c. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 387) ses bakımından benzemektedir. Nitekim Eski Uygur Türkçesinde *Tölek*'in kişi adı olarak kullanılmış olduğuna ilişkin bir kayıt da vardır (A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968, s. 249). *Tölek* kelimesi için ayrıca bkz. Clauson, *a.g.e.*, s. 498. *Neduliu*'da ve *Naduliu*'da görülen *ne* 訥 ve *na* 納 karakterlerinin hangi sesi karşıladığı ise henüz çözülememiştir. Sinor'un bu konudaki görüşleri için bkz. Sinor, “The Legendary...”, s. 227-228.

³⁹ Metindeki “küçük eş” anlamına gelen *xiao qi* 小妻 ifadesi, Sinor tarafından “concubine (cariye)” olarak çevrilmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 227).

⁴⁰ Metnin gidişatında burada oğlun unvanının *Axian Şad* olması bir tek *TD*'de yazılıdır (*TD* 197.5402).

⁴¹ Bu cümle *TD*'de yoktur. Bir önceki cümlede olduğu gibi *Neduliu*'nun adı *ZS*'da *Neduliu*, *BS*'da ve *CFYG*'de *Duliu* olarak yazılmıştır (*BS* 99.3286; *CFYG* 956.11252a; *ZS* 50.908).

⁴² Bu cümle de *TD*'de mevcut değildir. Daha doğrusu, Ashina'nın *Axian Şad* unvanını aldığı bilgisi, *TD*'in metninde daha önce verilmiştir. *CFYG*'de ise *Ashina* adı bu cümle içerisinde *Ashi* 阿史 şeklinde eksik yazılmıştır (*CFYG* 956.11252a).

⁴³ Metinlerin sonundaki bu cümle ile de bu mit ile yukarıda verilen kurttan türeyiş miti arasında bağlantı kurulmaktadır. Nitekim bu mitte de kurttan türeme motifi bulunmaktadır.

⁴⁴ Metinler için bkz. *TPGJ* 480.3957 ve *YYZZ* 4.44-45. Bu miti Eberhard ve Ögel, Türkçeye özetleyerek çevirmişlerdir (Eberhard, *a.g.e.*, s. 86; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 569-570). Sinor ise bu miti İngilizceye çevirerek incelemiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 230-231). Yamada da bu miti İngilizceye çevirmiştir; ancak bu çeviri, Sinor'un tercümesinden biraz farklıdır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Golden, Sinor'a dayanarak çalışmasında bu mite yer vermiş ve bu sayede mitin daha yaygın bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamıştır. Golden'in kitabının Karatay tarafından yapılan Türkçe çevirisi sayesinde de bu mit,

rin (Göktürkler) atasının *Yama* (*Shemo* 射摩)⁴⁵ adını taşıdığı söylenir; Şar Gölü'nün

Eberhard'ın ve Ögel'in yapmış oldukları özet çevirilerden sonra ilk kez daha kapsamlı bir şekilde Türkçeye kazandırılmıştır (Golden, *An Introduction...*, s. 119-120; Golden, *Türk Halkları...*, s. 131). Bu mitin Çince'den Türkçeye ilk tam çevirisi, tarafımızca yapılmıştır (Erkoç, *a.g.e.*, s. 42-43). Kapusuzoğlu da bu mitin TPGÇ'de aktarılan metnini Çince'den Türkçeye çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 12-13).

⁴⁵ Pulleyblank'e göre *Shemo*'nun 射摩 EOC okunuşu *zia^h-ma*, GOÇ okunuşu da *şfia^h-mua* biçimindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 217, 279). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *zyeH-ma* olarak vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 93, 121). Paris'teki Bibliothèque nationale de France'da Pelliot tibétain koleksiyonunda bulunan P.T. 1283 numaralı Tibetçe bir belgede BPN 9. satırda on iki Göktürk boyu arasında hükümdar *Zha ma Kha gan*'ın boyu da sayılmıştır (BPN 9; Federica Venturi, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1, (2008), s. 20-21). *Zha ma Kha gan* bu belgede ayrıca BPN 49.-50. ve 69.-70. satırlarda efsanevi bir Göktürk hükümdarı olarak geçmektedir (BPN 49-50, 69-70; Venturi, *a.g.e.*, s. 27, 29). Esasında metinde 9. satırda bu unvan *Zha ma Mo ngan* şeklinde yazılmıştır (BPN 9). Ancak Clauson ve Venturi tarafından bunun bir yazım yanlışlığı olduğu belirtilmiş ve *Zha ma Kha gan* olarak düzeltilmiştir (Gérard Clauson, "À propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283", *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 13; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Nitekim 49.-50. ve 69.-70. satırlarda bu unvan *Zha ma Kha gan* şeklinde doğru biçimiyle görülmektedir (BPN 9, 49-50, 69-70). Clauson'a göre metinde geçen bu hükümdar, son Göktürk hükümdarı Ozmış Kağan'dır; Clauson ayrıca bu unvanı *Özmüş Kağan* şeklinde vermiştir (Clauson, "À propos...", s. 13). Ösawa, *Shemo*'nun 射摩 EOC okunuşunun Tibetçe belgedeki *Zha ma*'ya denk düştiğini belirtmiştir. Ongi Yazıtı'nda geçen efsanevi Göktürk hükümdarı *Yamu Kağan*'ın unvanında görülen *Yamu*'nın *Yama* olarak okunması gerektiğini yazan Ösawa, bunun da *Shemo* ve *Zha ma* ile aynı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Göktürklerin kullandıkları *Yama* adı, Hinduizm'de ve Budizm'de görülen tanrı *Tima* ya da *Yama*'nın adından gelmektedir. Atwood da Ösawa ile aynı fikirde olmuştur. Ona göre *Shemo*, Göktürklerin Ashina boyunun diğer bir adından başka bir şey değildir ve Atwood bu görüşünü desteklemek için, burada incelediğimiz mitte Göktürklerin atasının adının *Shemo* olmasını vurgulamıştır. Çince'de *she* 射 karakterinin *ye* olarak da okunduğunu belirten Ösawa ve Atwood, Çin kaynaklarında *Yabgu* gibi *y-* ile başlayan bazı Türkçe kelimelerin okunumunun alternatif olarak *sh-* ile de olduğunu ve Biçurin ile Chavannes gibi bazı Sinologların böyle durumlarda *sh-*li okumaları tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Onlara göre bu durum, Türkçede o dönemdeki bazı ağız ve lehçe farklılıklarından kaynaklanmış da olabilir ve *Shemo* adı Çince'de *Yemo* olarak da okunabilir. Ösawa'ya ve Atwood'a göre Çince'deki *Shemo* ve *Yemo* ile Tibetçe'deki *Zha ma* biçimlerinin hepsi de *Yama*'ya ve onun Eski Türkçe'deki alternatif okunuşu *Cama*'ya karşılacaktır (Takashi Ösawa, "Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qaγanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt", *Suomalais-Ugrilaisien Seuran Aikakauskirja*, 93, (2011), s. 176-177; Atwood, "Some Early...", s. 78-81). Günümüzde Çince'de 射 karakteri, Ösawa'nın ve Atwood'un da belirttikleri üzere hem *she* hem *ye* hem de *yi* şeklinde okunabilmektedir. Pulleyblank, bu karakterin günümüzdeki *ye* okunuşunun EOC okunuşunu *jia^h*, GOÇ okunuşunu *jia^h* olarak vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 364). Karakterin günümüzdeki *yi* okunuşu da Pulleyblank'e göre EOC'de ve GOÇ'de *jia^h* olarak okunmaktadır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 370). Baxter ise karakterin günümüzdeki *ye* ve *yi* okunuşlarını Orta Çince okunuşlarını vermemiştir. Ongi Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 1. satırında geçen unvana gelecek olursak, yazıtı ilk okuyan kişi olan Radloff, bu unvanı *Yamu Kağan* olarak okumuştur (W. Radloff, *Die Altürkischen Inschriften Der Mongolei*, c. I, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987, s. 246-247). Ona göre bu unvan, *Bumın Kağan* unvanının farklı bir yazılışı olabilir (Radloff, *a.g.e.*, c. I, s. 253). Marquart, Onogawa, Malov, Sawada, Berta ve Aydın da aynı görüşü desteklemişlerdir (S. E. Malov, *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959, s. 8-9; Erhan Aydın, "Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler", *İlmi Araştırmalar: Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 25, (2008), s. 31-32; Árpád Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı İyini*, çev. Emine Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 212, 217; Ösawa, *a.g.e.*, s. 177). Radloff'un yazıtın 1896'da yayımladığı rütuşuz ve rütuşlu fotoğraflarından rütuşlu olan fotoğrafta, bu unvan *Yamu Kağan* şeklinde görülmektedir (Ölmez, *Orhon-Uygur...*, s. 194; Mehmet Ölmez, "Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Türk Dilü Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64/1, (2016), s. 45).

(Shelihai 舍利海)⁴⁶ bir tanrısı (shen 神) vardır ve bu göl, Ashide Mağarası'nın (As-

Orkun, Tekin, Dobrovits, Berta ve Aydın da bu unvanı Radloff'a uygun olarak *Yamu Kağan* şeklinde vermişlerdir (Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Bloomington, 1968, s. 255; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 128; Mihály Dobrovits, "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, (2001), s. 147; Berta, *a.g.e.*, s. 208, 212, 217; Aydın, *a.g.e.*, s. 23, 31-32). Bu unvanı *Yamu Kağan* olarak okuyan Clauson, burada İstemi Kağan'ın kastedildiğini ileri sürmüştür (Gerard Clauson, "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3/4, (1957), s. 182, 184, 188). Malov runik metnin neşrinde *Yamu Kağan* biçimine sadık kalırken, transkripsiyonda ve Rusça çeviride bu unvanı *Bumin Kağan* şeklinde yazmıştır (Malov, *a.g.e.*, s. 7-9). Rybatzki, *Yamu Kağan* olarak okuduğu bu unvanın Bumin Kağan, İstemi Kağan ya da Zha ma Kha gan ile eşleştirilmesi görüşlerine pek sıcak bakmamış ve bu unvanın *Yoluğ Kağan* unvanıyla karşılaştırılabileceğini önermiştir. Ayrıca ona göre bu yazıt Göktürk döneminde değil, Ötüken Uygur Kağanlığı'nın ilk yıllarında yazılmış olabilir ve *Yamu Kağan*'ın, Terh (Tariat) Yazıtı'nda Uygurların atası olarak verilen *Yoluğ* ile aynı kişi olması muhtemeldir (Volker Rybatzki, "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", *Central Asiatic Journal*, 44/2, 2000, s. 209). Tariat Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında geçen *Yoluğ Kağan* unvanı ve Tekin'in bu unvan hakkındaki açıklamaları için bkz. Talât Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, XLVI/184, (1982), s. 804, 811. User ve Ölmez de bu unvanı *Yamu Kağan* şeklinde okumuşlar, ancak yazıtta unvanın *Ya-* hecesinin olduğu yerin okunmamasını problemli olduğuna işaret etmişlerdir (Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya, 2009, s. 468; Ölmez, *Orhon-Uygur...*, s. 190, 194; Ölmez, "Ongi Yazıtı...", s. 51, 53). Osawa ise, Ramstedt'in ve Yadrintsev'in yazıtta aldıkları kopyalarda bu unvanın *Yama Kağan* olarak yazıldığını görüldüğünü belirtmiş ve yazıtın metnini yayımlarken unvanı bu şekilde vermiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Osawa, *Yama*'nın *Shemo* ve *Zha ma* ile aynı olduğunu yazdıktan sonra, bu kişinin aynı zamanda *Bumin Kağan* olduğuna ilişkin görüşü katıldığını eklemiştir (Osawa, *a.g.e.*, s. 168, 176-177). Esasında Thomsen ve onun asistanı Wulff da bu unvanı *Yama Kağan* olarak okumuşlardır. Erdal, *Yama* kelimesinin "denilen" anlamında *ayma* ve "saygı gösterilen" anlamında *ayama* olarak da okunabileceğine işaret etmiş, ancak Thomsen'a ve Wulff'a uygun olarak bu unvanı *Yama Kağan* şeklinde okumuş ve bunun Tibetçe belgedeki *Zha ma Kha gan* ile eşleştirilmesine katıldığını belirtmiştir. Ancak Erdal, bu belgede unvanın geçtiği ilk yerde *Zha ma Mo ngan* olarak yazılmış olmasına dayanarak, Ongi Yazıtı'ndaki *Yama Kağan*'ın ve Tibetçe belgedeki *Zha ma Kha gan*'ın Göktürk hükümdarı Buhan Kağan'ı (Mugan Kehan 木杆可汗) karşıladığını düşünmüştür. Ona göre, bahsi geçen metinlerde askerî seferlerinden ve başarılarından söz edilen bu hükümdar, aynı özellikleri taşıyan ve on dokuz yıl boyunca tahtta kalan Göktürk hükümdarı Buhan Kağan'dan başkası olamaz (Marcel Erdal, "Ongin Yazıtı", çev. Semih Tezcan, "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu – 26-29 Mayıs 2010 – Bildiriler Kitabı, ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2011, s. 364, 366). Ölmez ayrıca, Osawa'nın ve Erdal'ın çalışmaları sonucunda söz konusu unvanı *Yama Kağan* şeklinde okumanın daha doğru olacağını belirtmiştir (Ölmez, "Ongi Yazıtı...", s. 45).

⁴⁶ *THY*'ya göre Türk (Göktürk) boylarından birisinin adı *Sheli Chili* 舍利叱利 idi ve bu boy, Çin'in kuzeyindeki Dingxiang 定襄 bölgesinde yaşıyordu (*THY* 72.1307). Aynı kaynağa göre, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 630 yılında yıkılmasının ardından Çin'in kuzeyinde Yunzhong'a 雲中 yerleştirilen beş Göktürk boyundan birisinin adı *Sheli Tuli* 舍利吐利 idi ve bu boy için *Sheli Vilayeti* (*Shelizhou* 舍利州) kurulmuştu (*THY* 72.1315). *Sheli* Vilayeti, *XTS*'da 630'dan sonra Yunzhong'da yerleştirilen Göktürkler için kurulmuş olan vilayetlerin listesinde geçmektedir (*XTS* 43B.1120). *JTS*'da bu vilayetin adı yazılırken *zhou* 州 karakteri yazılmamış ve yalnızca *Sheli* 舍利 boy adı verilmiştir (*JTS* 38.1414). *Zizhi Tongjian* 資治通鑑 de *Sheli*'nin 舍利 Yunzhong'a yerleştirilerek idarî düzenlemeye tabi tutulduğundan söz etmiştir (Zizhi Tongjian 199.6269). Yaptığı araştırmada kaynaklardaki bu bilgilere yer vermiş olan Cen (Cen Zhongmian 岑仲勉, *Tujue Jishi* 突厥集史, c. II, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1958, s. 1070, 1072), *Sheli Tuli* adında görülen *Tuli*'nin 吐利 de *Sheli Chili*'deki *Chili* 叱利 ile aynı olduğunu belirtmiştir (Cen, *a.g.e.*, c. II, s. 1076).

Nitekim *tu* 吐 ve *chi* 叱 karakterlerinin birbirine benzediği görülmektedir. Ayrıca Çin'de Shanxi'de 山西 *Sheli* 舍利石鐵 adında bir Türk'e (Göktürk) ait bir mezar yazıtı bulunmuştur. Bu yazıtta *Sheli* boyu, Göktürkler 630'da Çin'e teslim olmadan önce iki nesil boyunca Göktürkler arasında düşük rütbeli görevler üstlenen bir boy olarak anlatılmıştır (Atwood, "Some Early...", s. 57). Yazıtta geçen *Shitie* 石鐵 adı da Çince "Taş Demir" anlamına gelmektedir ve eğer başka bir Türkçe adın transkripsiyonu değilse, Türkçenin tarihi dönemlerinde kullanıldığı görülen kişi adı *Taş Temir* ya da *Taş Temür*'ün Çince çevirisi olabilir. Türkçedeki *Taş Temür* adı için bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 323, 330-331, 365, 394. Türkçede bu ada benzer şekilde *Temür Taş* şeklinde de bir ada sıklıkla rastlanılmaktadır; liste için bkz. Sümer, *a.g.e.*, c. II, s. 864. Görüldüğü üzere *Sheli* 舍利, Göktürk boylarından birisinin adıdır. Pulleyblank'e göre *Sheli*'nin 舍利 EOÇ okunuşu *cia^h li^h*, GOÇ okunuşu da *šia^h-li^h* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 188, 279). Baxter ise bu adın Orta Çinçe okunuşunu *syæH-ljH* olarak vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 80, 121). *THY*'da verilmiş olan boy adında görülen *Chili*'nin 叱利 ise Pulleyblank tarafından verilmiş olan EOÇ okunuşu *tc^hit-li^h* ve *tc^hit-li^h*, GOÇ okunuşu da *tš^hit-li^h* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 57, 188). Baxter'a göre ise bu adın Orta Çinçe okunuşu *tsyhit-ljH* biçimindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 17, 80). *Tuli*'nin 吐利 de Pulleyblank'e göre EOÇ okunuşu *t^ho^h-li^h* şeklinde iken, GOÇ okunuşu *t^hu^h-li^h* şeklindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 188, 312). Baxter ise bu adın Orta Çinçe okunuşunu *thuX-ljH* olarak vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 80, 137). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN* 9.-11. satırlarda verilen Göktürk boyları listesinde, 9. satırda *Shar Du-li* adında bir Göktürk boyunun adına rastlanılmaktadır (*BPN* 9; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Atwood, bunun *THY*'daki *Sheli Tuli* olduğunu tespit etmiş ve bunların *Sheli* ile *Tuli* şeklinde iki farklı Göktürk boyu olduğunu öne sürmüştür (Atwood, "Some Early...", s. 57). *Şar* adına sonraki dönemlerde Uygurlar ve Kitanlar (Qidan 契丹) arasında bir kurumun adı olarak rastlanılmaktadır (Atwood, "Some Early...", s. 58-60). Bu adın "kemik" ya da "beden" anlamlarına gelen Sanskrit bir kelimedendir (Akira Hirakawa, *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, The Reiyukai, Tokyo, 1997, s. 1000; Korhan Kaya, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 266; Manfred Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen – A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, c. III, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg, 1956, s. 307) alıntı olabileceği tahmin edilebileceği gibi, *Sarı* kelimesinin Eski Türkçe biçimi olan *Sarğ* ve *Sarı*'nın bir çeşidi olduğu da düşünülebilir. Zuyev, *Sheli*'nin karşılığının Türkçe *Şarı* ya da *Sarı* olduğunu düşünmüştür (Yu. A. Zuyev, "Tamgi loşadey iz vassal'nh knyazestv (Perevod iz kitayskogo soçineniya VIII-X vv. Tanhuuyao, t. III, tszyuan' 72, str. 1305-1308)", *Novyye materialy po drevney i srednevekovoy istorii Kazahstana*, Trudı instituta istorii, arheologii i étnografii, İzdatel'stvo Akademii nauk kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1960, s. 119). Nitekim bazı tarihi Türk lehçelerinde *Sarı* kelimesi, *Şara* ve *Şarı* şeklinde görülmektedir. Hazar-Karadeniz bozkırlarında 5.-6. yüzyıllarda yaşayan Ogur topluluklarından birisinin adı, Bizans kaynaklarında *Saragouroi* Σαράγουροι olarak geçmektedir ki bu adın aslının **Şarağur* yani **Şara Ogur* olduğu belirtilmiştir. Golden ayrıca, Ortak Türkçe *Sarğ*'ın Ogur Türkçesinde *Şara*, Çuvaş Türkçesinde *Şurā*, Ortak Moğolcada *Şıra* ve Macarcada *Sárga* (Macarcada *s* harfi *ş* olarak okunmaktadır) biçimlerinde görüldüğünü eklemiştir (Moravcsik, *a.g.e.*, c. II, s. 267-268; Golden, *An Introduction...*, s. 97). Ayrıca Golden, *Sarı*'nın Ortak Türkçe *Sarğ*'ın ("sarı") Ogur lehçesindeki biçimi olduğunu belirtmiştir (Peter B. Golden, "Cumanica V: The Basmils and Qıpçaqs", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15, (2006-2007), s. 36, 41). El-Mervezî de *Tabâ'î el-Hayawân* adlı eserinde, Türk halklarını anlattığı kısımda *Şârî* adında bir halktan söz etmiştir ki Barthold ve Minorsky, bunun *Sarı*'yı karşılığının tespit etmişlerdir. Bu adın Kıpçaklar ya da Sarı Uygurlar için kullanıldığı tahmin edilmiştir; Mervezî de *Şârîlerin Basmıl* adındaki bir beylerinin adıyla bildiklerini yazmış, yani *Şârîleri* tarihteki Basmıllara bağlamıştır (V. Minorsky, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London, 1942, s. 19, 30, 73, 100; İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 102). *Şarı*' bir unvan olarak açıklayan Atwood, *Tuli*'nin de aslının *Tüli* şeklinde bir unvan olduğunu düşünmüş, bu ada Kaylarda (Tatabılar, Xi 奚), Kitanlarda ve Çin'deki Çürçen kökenli Jin 金 Hanedanı'nda (1115-1234) ad ve unvan olarak rastlanıldığına değinmiştir (Atwood, "Some Early...", s. 60). Göktürklerdeki *Sheli* boyu ve bu boydan olup Çin hizmetine giren Göktürk beyleri için ayrıca bkz. Erkin Ekrem, "Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*

hideku 阿史德窟)⁴⁷ batısında bulunmaktadır.⁴⁸ Yama'nın tanrısal güçleri (shenyi

– 5. Uluslararası Türkiye Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 211-212. İncelediğimiz mite gelince, Yamada'ya göre bu mit, Göktürklerin Ashide boyuna ait bir mittir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Atwood ise bu mitin Göktürklerin ortak bir köken miti olduğunu düşünmüştür (Atwood, “Some Early...”, s. 57-58, 78-79). Ancak bu mitin, Göktürklerin yalnızca Şar boyuna ait bir mit olduğu da düşünülebilir, zira mitin ana karakteri Şar boyunun adını taşıyan bir gölün tanrısıyla ya da gölün tanrısının kızılı ilişki yaşamaktadır. Konuyla ilgili mevcut kaynakların durumu, kesin bir yorum yapmaya şu anda pek izin vermemektedir. *Shelilai* yer adındaki *hai* 海 kelimesi ise “deniz” olarak çevrilebileceği gibi, “göl” olarak da çevrilebilir, çünkü Çin kaynaklarında “deniz” kelimesinin bazı yer adlarında göller için kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Sinor bu meselenin üzerinde durmuş ve bu kelimeyi “göl” olarak çevirmiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 230, 250). Atwood da aynı doğrultuda bir çeviri yapmıştır (Atwood, “Some Early...”, s. 57). Yamada ise bu kelimeyi “deniz” olarak vermiş, ancak bunun “göl” şeklinde çevrilebileceğine işaret etmiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Kırilen de *SS*'daki kurttan türeyiş mitini çevirirken, aynı şekilde bir çeviri yapmıştır (Kırilen, *Eski Çin'in...*, s. 214). Nitekim Ögel, benzer şekilde Eski Türkçe *Tejiz* (deniz) denildiğinde akla ilk gelenin büyük ya da küçük göller olduğunu, bu kelimenin bazen “ırmak” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 467-468). Türk Mitolojisi'ndeki ulu ırmak, deniz, okyanus, göl ve sazlık motifleri için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 367-422. Biz de daha önceki bir çalışmamızda buradaki *hai* kelimesini “deniz” olarak çevirmiştik (Erkoç, *a.g.e.*, s. 39-40, 42-43, 55-57, 59, 66); bu çalışmamızda ise bu kelimeyi “göl” olarak çevirmeyi daha uygun bulduk. Kapusuzoğlu ise bu kelimeyi “deniz” şeklinde çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 13).

⁴⁷ *Ashide* 阿史德, Göktürk boylarından birisinin adıdır (*THY* 72.1307). Zuyev, bu adın aslının **Astak* olduğunu düşünmüştür (Yu. A. Zuyev, *Ranneye tyurki: Oçerki istorii i ideologii*, Dayk-Press, Almatı, 2002, s. 168-169). Gömeç'e göre *Ashide*'nin aslı Türkçe *Arslan*'dir (Gömeç, *a.g.e.*, s. 172-173). Pulleyblank, bu adın EOÇ okunuşunu *ʔa-ʃi'-tək* ve *ʔa-ʃi'-tək*, GOÇ okunuşunu da *ʔa-ʃy'-tək* şeklinde vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 23, 74, 283). Baxter ise *ʔ* karakterinin Orta Çince okunuşunu vermemişken, *e* 阿 karakterinin Orta Çince okunuşunu *ʔa* şeklinde vermiş (Baxter, *a.g.e.*, s. 31), *shide* 史德 karakterlerinin Orta Çince okunuşunu ise *sriX-tok* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 25, 123). *BPN* 9. satırda verilen Göktürk boyları listesinde, *A sha sde* adında bir boyun adı geçmektedir (*BPN* 9; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Clauson, bu listede geçen *A sha sde* boyunun, Çin kaynaklarındaki *Ashide* boyu olabileceğini düşünmüştür (Clauson, “À propos...”, s. 18). Atwood da *A sha sde*'nin *Ashide*'yi karşıladığını kabul etmiş, ancak Tibetçe metinde bir yazım yanlış olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Tibetçe belgedeki *a sha sde'i sde chig* (“A sha sde'nin bir boyu”) ifadesindeki *sde* kelimesi, “kısm, bölüm, boy” anlamına gelen Tibetçe bir kelimedir ve listede bütün boy adlarının hemen ardında bu kelime geçmektedir. *De* 德 karakterinin Orta Çince okunuşlarının bu duruma işaret ettiğini belirten Atwood, bu hecenin Tibetçe de sonu -g ile biten bir heceyle yazılacağını, Tibetçe belgedeki boy adının doğrusunun *A she tig* ya da *A shi teg* şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir (Atwood, “Some Early...”, s. 74-75). Atwood ayrıca, *Ashide* adının *Ashina* adıyla bağlantılı olduğunu belirtmiş ve bu ikisinin Sanskrit *ṛṣi*'den (“kutsal, bilge”) ödünçleme bir kelime olan *Aṣi*/*Aṣi*'den türediğini öne sürmüştür. Atwood'a göre *Ashide*'daki *Ashi* 阿史 karakterleri Sanskrit kelimenin eski bir Prakritleşmiş biçimini, bu adın sonundaki -de 德 karakteri de Eski Türkçe “benzer” anlamına gelen *teg* kelimesini yansıtmaktadır; böylece *Ashide*'nin Eski Türkçesi “Aṣi'ye (Kutsala) Benzer” anlamına gelen **Aṣiteg* olmaktadır (Atwood, “Some Early...”, s. 73-78).

⁴⁸ *YYZZ*'nin Zhonghua Shuju baskısına göre, Türklerin atası *Yama Şar* (*Shemo Sheli* 射摩舍利) adını taşımaktadır; kendisi Göl Tanrısı'dır (Haishen 海神) ve bu tanrı da *Ashide* Mağarası'nın batısında oturmaktadır. *TPGÇ*'de ise bu kısım biraz daha farklı yazılmıştır. Buna göre, Türklerin atasının adı *Yama*'dır (*Shemo*); Şar Gölü'nün (*Shelilai* 舍利海) bir tanrısı (shen) vardır ve bu göl, *Ashide* Balı'nın (*Ashidemi* 阿史得蜜) batısında bulunmaktadır. Aslında *TPGÇ*'nin Zhonghua Shuju baskısının editörlerinin belirttikleri üzere, metnin orijinalinde tpkı *YYZZ*'da olduğu gibi Şar'ın Göl Tanrısı olduğu yazılmıştır. Ancak eserin Ming Hanedanı (1368-1644) nüshasında bu cümle “Şar Gölü'nün bir tanrısı vardır” şeklinde düzeltilmiştir. Metinler arasında bu farklılığın olmasının bir nedeni de, Çin kaynaklarının tarihi nüshalarının noktalama

神異) vardır.⁴⁹ Göl Tanrıçası ya da Göl Tanrısı'nın kızı (Haishennü 海神女)⁵⁰ her gün batımında ak bir geyiğe (bailu 白鹿) binerek Yama'yı karşılar, onunla birlikte göle girer ve ertesi gün onu çıkarıp uğurlar; bu durum on yıllarca sürer.⁵¹ Daha sonra bölüğün (buluo 部落) büyük av zamanı yaklaştığında Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı⁵², bir gece yarısı Yama'ya ertesi gün av sırasında Yama'nın atalarının doğduğu mağaradan altın boynuzlu ak bir geyiğin (jinjiao bailu 金角白鹿) çıkacağını söyler. Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı, Yama'ya bu geyiği ok ile vurursa ilişkilerinin süreceğini ve tam anlamıyla birlikte olabileceklerini, vuramazsa sonsuza dek ayrılacaklarını bildirir. Ertesi gün (Yama kuşatmaya katılır), söylendiği gibi (atalarının) doğduğu mağaranın ağzında altın boynuzlu ak bir geyik belirir. Yama adamlarını kuşatmayı sıkılaştırmaya sevkeder, ancak (geyik) sıçrayıp kuşatmadan çıkacağı sırada, (askerlerinden birisi) boş bulunup (hayvanı) öldürür. Yama

işaretlerine sahip olmamaları ve bu işaretlerin 20. yüzyılda hazırlanan baskılarda editörler tarafından metinlere sonradan konulmasıdır. Sinor da bu miti incelerken çevirisini *YYZZ*'ya göre yapmış ve Türklerin atası olan *Shemosheli*'nin bir göl ruhu olduğunu belirtmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 230). Sinor, metnin bizim çevirdiğimiz şekliyle çevrilebileceğini de yazmış ve Çince metindeki bazı yazım sorunlarına değinmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 231, 250). Yamada ise çevirisini yaparken, Türklerin atasının adının *Shé-mo-shé-li* olduğunu ve Ashide Mağarası'nın batısındaki denizde bir tanrıçanın oturduğunu yazmıştır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Ayrıca görüldüğü üzere, *YYZZ*'daki *Ashide Mağarası* ifadesi, *TPGJ*'de *Ashide Bali* olarak yazılmıştır. Bu duruma *ku* 窟 ve *mi* 蜜 karakterlerinin birbirine benzemesi yol açmıştır. Göktürk Ashide boyunun adındaki *de* 德 karakteri de *TPGJ*'de daha farklı bir şekilde *de* 得 karakteriyle yazılmıştır (*TPGJ* 480.3957; *YYZZ* 4.44).

⁴⁹ Sinor, bu cümleyi "Shemo'ya mucizevi bir şey oldu" şeklinde çevirmiştir (Sinor, "The Legendary...", s. 230).

⁵⁰ Çince metinde geçen *Haishennü* ifadesi hem "Göl Tanrıçası" hem de "Göl Tanrısı'nın kızı" şeklinde çevrilebilir. Eğer bu ifade "Göl Tanrıçası" olarak alırsa, bu tanrıça Şar Gölü'nün Tanrısı'nın eşi midir? Bu mitte muhtemelen Göktürklerin atası Yama'nın bir göl tanrısının eşiyle ya da kızıyla gayrimeşru bir ilişki yaşadığı anlatılmaktadır. Ancak bu mitin aktarıldığı ve esasında derleme eserler olan Çince metinler incelendiğinde, metinlerde aktarılan anlatının eksik ya da özetlenmiş olduğu ve hikâyenin muhtemelen daha uzun olması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yama ile göl tanrıçası/göl tanrısının kızının gün batımından gün doğumuna kadar gölde görüşmeleri ve ak boynuzlu geyik gibi motifler, ay ve güneşle ilgili semboller olabilir. Ancak, incelediğimiz mitin Çince metinlerde büyük olasılıkla eksik kayda geçirilmiş ya da eksik aktarılmış olması nedeniyle, bu konuda kesin bir yorum yapmak güçtür. Metinde geçen terimlerin çevirisi konusunda ise Kapusuzoğlu, *Haishen* ifadesini "deniz tanrıçası", *Haishennü* ifadesini ise hem "deniz tanrıçası kız" hem de "deniz tanrıçası" şeklinde çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 13). Biz de daha önceki bir çalışmamızda bu terimi "Deniz Tanrısı'nın kızı" olarak çevirmiştik (Erkoç, *a.g.e.*, s. 43). Aşağıda da görüleceği üzere bu ifadelerin çevirisi, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde yapılmıştır.

⁵¹ Sinor'un çevirisine göre göl ruhunun kızı, Shemo'yu alıp göle getirmesi için ak bir geyiği göndermektedir (Sinor, "The Legendary...", s. 230). Yamada'nın çevirisine göre ise tanrıçanın kızı, annesiyle buluşabilmesi için Shemo'ya ak bir geyik yollamaktadır. Yamada, metindeki *Haishennü* ifadesini "Deniz Tanrıçası'nın kızı" şeklinde çevirmiştir (Yamada, *a.g.e.*, s. 244).

⁵² Hem *YYZZ*'de hem de *TPGJ*'de bu ifade *Haishen* yani *Göl Tanrısı* olarak yazılmıştır. Ancak hikâyenin devamında, bunun *Haishennü* yani *Göl Tanrıçası* ya da *Göl Tanrıçası'nın kızı* olması gerektiği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla her iki metin de derlenirken ya da sonraki dönemlerde kopyalanırken, burada olması gereken *nü* 女 karakteri atlanmıştır. Bu husus, daha önceki araştırmacıların da gözünden kaçmıştır.

bu duruma çok öfkelenir ve elini kaldırdığı gibi A'er Beyi'nin (A'er Shouling 呵呢首領)⁵³ başını keser, ardından da “Bundan sonra Tejri'ye insan kurban etmek (ren ji Tian 人祭天) zorundayız!” diye yemin eder.⁵⁴ Bu kurbanları çoğunlukla A'er Bölüğü'nden (A'er Buluo 呵呢部落)⁵⁵ seçer, sonra bu bölüğün çocuklarını ve torunlarını yani soyunu öldürerek Tejri'ye kurban eder. Günümüze dek⁵⁶ Türkler bu geleneğe uygun olarak bir tuğa (du 纛)⁵⁷ insan kurban etmektedirler ve her zaman A'er Bölüğü'nden insan seçip kullanmaktadırlar.⁵⁸ Yama, A'er'ın (A'er Beyi'nin) başını kestiği (günün) akşamına geldiğinde (Göl Tanrıçası'nın/Göl Tanrısı'nın kızının yanına) geri döner, ancak Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı Yama'ya şikâyette bulunur ya da Yama'yı tutar⁵⁹ ve “Sen kendi ellerinle birisini öldürmüşsün, çok pis kan kokuyorsun, artık kaderimiz ortak olamaz” diyerek ilişkilerini bitirir.⁶⁰

⁵³ *A'er Shouling* ifadesini Sinor “bey A'er” olarak çevirmiş, yani *A'er*'ı bir kişi adı olarak vermiştir (Sinor, “The Legendary...”, s. 230). Yamada da bu şekilde bir çeviri yapmış, üstelik *A'er* 呵呢 adını da *A-chi (Aji)* biçiminde okumuştur (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Ancak bu ifadede *A'er (Bölüğü'nün) Beyi* anlamı çıkmaktadır. Sinor'a göre bu bölük, adını beyleri A'er'in adından almıştır (Sinor, “The Legendary...”, s. 231).

⁵⁴ *YYZZ*'ya göre insan kurban edilmesi zorunluluğu, öldürme (sha 殺) fiili yüzünden ortaya çıkmıştır. Burada geyiğin öldürülmesi kastedilmiştir. *TPGJ*'de ise “öldürme (sha 殺)” kelimesi yazılmamıştır (*TPGJ* 480.3957; *YYZZ* 4.44).

⁵⁵ Göktürklerin bu bölüğünün adı, kaynaklarda bir tek bu mit içerisinde geçmektedir. Göktürk boylarından söz eden diğer Çin kaynaklarında ise bu bölük adına rastlanılmamaktadır. Metinlerde *A'er Bölüğü* olarak geçen topluluğun, Şar Boyu'na bağlı bir oymak olması da mümkündür. Nitekim mite göre A'er Beyi, Yama'ya bağlıdır ve onun emrine göre hareket etmektedir. *A'er* 呵呢 adının Orta Çince okunuşu ne Pulleyblank ne de Baxter tarafından verilmiştir. Ancak 呵 karakteri Çince'de hem *a* hem de *he* olarak okunabilmektedir ve Pulleyblank ile Baxter'a göre, *he* 呵 karakterinin Orta Çince okunuşu *xa* şeklindedir (Baxter, *a.g.e.*, s. 47; Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 122). Pulleyblank ayrıca, *er* 呢 karakterine yazılış bakımından yakın olan *er* 兒 karakterinin EOÇ okunuşunu *ni5* ve *ni*, GOÇ okunuşunu ise *ri* olarak vermiştir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 88). Baxter da *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşunu *nye* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *a.g.e.*, s. 32). Atwood, Çinesini *He'er* 呵爾 olarak okumayı tercih ettiği bu bölük adının Türkçesinin *Han, Hal, Har* ya da *Hal* şeklinde bir ad olabileceğini düşünmüştür (Atwood, “Some Early...”, s. 57). Pulleyblank, *er* 呢 karakterinin Orta Çince okunuşlarının, *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşlarıyla çok benzer olduğunu göstermiştir. Ona göre bu karakter EOÇ'de *ni5* ve *ni*, GOÇ'de de *ri* şeklinde okunmaktadır (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 88). Baxter da aynı şekilde bu karakterin Orta Çince okunuşunun, *er* 兒 karakterinin Orta Çince okunuşuyla benzer olarak *nyeX* şeklinde olduğunu belirtmiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 32). P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN* 9. satırda verilen Göktürk boyları listesinde görülen ve Türkçe aslının ne olduğu Venturi tarafından tespit edilememiş olan *Hal'* nin (*BPN* 9; Venturi, *a.g.e.*, s. 21) de incelediğimiz bu Göktürk bölüğünü karşılıyor olabileceği düşünülebilir.

⁵⁶ *YYZZ* 9. yüzyılda derlenmiştir ve eserin derleyicisi Duan Chengshi 段成式, 863 yılında ölmüştür. Eserde geçen “Günümüze dek (*zhijin* 至今)” ifadesi de 9. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir.

⁵⁷ *TPGJ*'nin Ming dönemi nüshasındaki metinde “Tejri'yi temsil eden bir tuğ (Tian zuo du 天作纛)” yazılmıştır (*TPGJ* 480.3957).

⁵⁸ Yamada, Göktürklerin Tejri'ye tapınmak için tuğlarının altında toplandıkları zaman insan kurbanını gerçekleştirdikleri yönünde bir çeviri yapmıştır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244).

⁵⁹ Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı *YYZZ*'ya göre Yama'ya şikâyette bulunur (bao 報), *TPGJ*'ye göre ise Yama'yı tutar (zhi 執).

⁶⁰ Yamada'nın çevirisine göre Shemo'ya bu sözleri söyleyen, Deniz Tanrıçası'nın kendisi değil, onun

ç. Türk Başbuğu Miti

Çin kaynaklarında aktarılan bir diğer Göktürk miti, yine *TPGÇ*'de bulunmaktadır.⁶¹ Bu eserde *Türk Başbuğu* (*Tujue Shouling* 突厥首領)⁶² başlığıyla yer alan bu mite göre Sui Hanedanı'nın Kaihuang 開皇 Saltanat Dönemi'nin (20 Şubat 581-7 Şubat 601) başlarında, Türk Apa (Tujue Abo 突厥阿波; Apa Kağan)⁶³ ayaklanmadan önce, başbuğlarının (*shouling*)⁶⁴ onlarca atlısı vardır. Bir tavşanın (tu 兔) peşinden dağa çıkarlar. Dağın başında bir geyik (lu 鹿) vardır. Geyik onlara “Güneydeki ermişlerin ülkesine (nanfang shengren zhi guo 南方聖人之國) saldırılmaktan vazgeçin. Yoksa ülkeniz yok olacak!” der. Kısa süre sonra da ülkelerinde karışıklık çıkar.

d. An Lushan'ın Doğumu Miti

Çin kaynaklarında bulunan son Göktürk miti ise An Lushan'ın 安祿山 *ALSSÇ*'deki ve *XTS*'daki biyografilerinde yer almaktadır.⁶⁵ Bu biyografilerde An

kızıdır (Yamada, *a.g.e.*, s. 244). Eberhard bu miti şöyle çevirmiştir: “Onların dedeleri bir deniz ilâhesi ile münasebette bulunuyordu. İlk dede avda bir ak geyik öldürdüğünden ilâhe münasebetten vazgeçti. Bunun oymağından avneler lu geyiği öldürmüş olduklarından o günden itibaren hep insan kurbanı için insanlar göndermek mecburiyetinde idiler.” (Eberhard, *a.g.e.*, s. 86). Aynı mitin Ögel tarafından yapılan çevirisi ise şu şekildedir: “Göktürklerin atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada dişi bir Deniz-Tanrı ile sevişirmiş. İkisi arasındaki bu aşk ilgileri devam ederken, günün birinde bu Göktürk reisi, bir süre av düzenleyerek ordusu ile ava çıkmış. Askerler geniş bölgelerdeki vahşi hayvanları sürerek, nihayet küçük bir yere sıkıştırmışlar. Bundan sonra da avlarının etrafını çevirip, birer birer avlamağa başlamışlar. Tam bu sırada askerlerden biri, karşısına çıkan bir Ak-geyiği okuyla vurarak öldürmüş. Bundan sonra sevgilisini yerinde bulamayan Göktürk reisi, meseleyi anlamış ve bu Ak-geyiği vuran askerle onun kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerın kabilesinden verilirmiş.” (Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 569-570).

⁶¹ Metin için bkz. *TPGÇ* 138.1003-1004. Kapusuzoğlu, bu miti Çince'den Türkçeye çevirmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 20). Biz de bu yüzden, çevirimizde Kapusuzoğlu'nun çalışmasını temel alarak onda bazı ufak değişiklikler yapmakla yetindik.

⁶² Bu başlıktaki *Shouling* 首領 terimini Kapusuzoğlu “Başbuğ” olarak tercüme etmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 20). Bu terim “başbuğ”, “bey”, “reis” gibi çeşitli yakın anlamlı terimlerle çevrilebilir. Biz de burada bir hükümdar söz konusu olduğu için “başbuğ” şeklinde bir çeviri yaptık.

⁶³ Bu kişi, 583'te Göktürk hükümdarı İşbara Kağan'la (581-587 yılları arasında hükümdar) mücadeleye girerek Batı Göktürk Kağanlığı'nı kuran kişidir. Unvanının açıklanması ve faaliyetleri hakkında bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, “Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33/1, (2016), s. 48-59.

⁶⁴ Kapusuzoğlu, burada *Shouling* şeklinde anılan kişinin muhtemelen Göktürk hükümdarı Taspar Kağan olduğunu belirtmiştir (Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 20). Literatürde genellikle *Taspar Kağan* ya da *Tatpar Kağan* olarak bilinen Tapar Kağan (572-581 yılları arasında hükümdar) için bkz. Erkoç, “Batı Göktürk...”, s. 47.

⁶⁵ Metin için bkz. *ALSSÇ* I,1 ve *XTS* 225A.6411. An Lushan'ın *Jiu Tangshu*'daki 舊唐書 biyografisinde ise bu anlatıya yer verilmemiştir (*Jiu Tangshu* 200A.5367). *XTS*'daki anlatının metni Liu tarafından Almancaya (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 677), Liu'nun çevirisi de Kayaoğlu ve Banoğlu tarafından

Lushan'ın adı, kökenleri ve Ashide boyundan olan annesinin bir kam (şaman) olduğu⁶⁶ anlatıldıktan sonra, onun doğaüstü doğumu aktarılır. Bu anlatıya göre, An Lushan'ın annesinin oğlu yoktur ve bir oğlu olması için Yaluoshan'a 軋犖山⁶⁷ dua eder ki bu, yabancıların Savaş Tanrısı'dır (Zhanshen 戰神). Anlatının bundan sonraki gidişatı iki metin arasında farklar içerdiği için bu iki anlatıyı ayrı vermeyi uygun görüyoruz:

ALSS'ye göre: (An Lushan) Tanrı'nın vesilesiyle doğar. O gece yarı başlarının da kızıl ışıklar çıkar, dört (bir yandaki) vahşi hayvanlar ulur, gökyüzüne bakanlar (wang qi 望氣)⁶⁸ felaket yıldızının onun otağını (üstünde) parladığını görürler. Bu sırada Han Dükü Zhang (Zhang Han Gong 張韓公) adamlarını gönderip, onun otağını aratır (fakat adamlar An Lushan'ı) bulamazlar. (Bunun üzerine adamlar) genç yaşlı (herkesi) öldürürler, (ancak) halk (An) Lushan'ı gizlediği (için öldürülmekten) kurtulur. Garip alametlerin, tuhafıkların haddi hesabı yoktur. Annesi onun tanrısal olduğuna inanır ve ardından (çocuğa) *Yaluoshan* adını verir. Türkler savaşa ve Savaş Tanrısı'na *Yaluoshan* derler.⁶⁹

Türkçeye çevrilmiştir (Liu, Çin Kaynaklarına..., s. 363). Gömeç de An Lushan'ın doğumuyla ilgili bu miti incelemiştir (Saadetin Gömeç, "Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, (2011), s. 194-195). Annesi Göktürklerin Ashide boyundan bir kam (şaman) olan An Lushan, Çin'deki Tang Hanedanı'nın ordusunda general olarak görev yapmaktayken bu hanedanı devirmek için 755'te ayaklanmış, ancak 757'de öldürülmüştür. An Lushan ve ayaklanması hakkında bkz. Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya, 2013.

⁶⁶ Bu konular hakkında An Lushan'ın *Jiu Tangshu*'daki biyografisinde de bilgiler bulunmaktadır (*Jiu Tangshu* 200A.5367).

⁶⁷ Pulleyblank'e göre *Yaluoshan*'ın EOÇ okunuşları *ʔait-laiwk-ʂain*, *ʔait-laiwk-ʂe:n*, *ʔait-læ:wk-ʂain*, *ʔait-læ:wk-ʂe:n*, *ʔe:t-laiwk-ʂain*, *ʔe:t-laiwk-ʂe:n*, *ʔe:t-læ:wk-ʂain* ve *ʔe:t-læ:wk-ʂe:n*, GOÇ okunuşu da *ʔjait-lwa:wk-ʂa:n* şekillerindedir (Pulleyblank, *a.g.e.*, s. 204, 274, 355). Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *ʔe:t-læwk-sre:n* biçiminde vermiştir (Baxter, *a.g.e.*, s. 87, 119, 157). Bazin'e göre, *Yaluoshan* ve *An Lushan* adlarının aslı Türkçe *Atlaşgan*'dır ki bu da *ğ-ş* ses değişimiyle *Atlaşgan*'a dönüşmüştür; Bazin bunu ayrıca Osmanlıca *atla-* fiiliyle karşılaştırmıştır. Eberhard da bu görüş doğrultusunda, söz konusu iki adı Türkçe kabul etmiştir (W. Eberhard, "Remarks on Şiralya", *Oriens*, 1/2, (1948), s. 220. Henning ve Pulleyblank, An Lushan'ın adları olarak Çin kaynaklarında geçen *Yaluoshan*'ın 軋犖山, *Aluoshan*'ın 阿犖山 ve *Lushan*'ın 祿山 aslında Soğdça *Roşşan* (*Rohşan*) adından başka bir şey olmadığını düşünmüşlerdir. Ayrıca Pulleyblank, An Lushan'ın adının Çin kaynaklarında bir savaş tanrısının adı olarak açıklanmasının, onun tanrısal doğumunun anlatısıyla bağlantılı olduğunu vurgulamıştır. Bunun dışında Pulleyblank, *Yaluoshan*'ın Türkçe açıklanmasına ilişkin Bazin'in ve Eberhard'ın verdikleri bilginin, bir halk etimolojisi olarak önem sahibi olabileceğini belirtmiştir (Edwin G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *Toung Pao*, 41, 4/5, (1952), s. 333). Eski Türklerde bir savaş tanrısının var olup olmadığı meselesine ileride başka bir çalışmamızda değineceğiz.

⁶⁸ Liu, *XTS*'daki anlatıda geçen bu kişilerin falcı, yani astrolog olduklarını belirtmiştir (Liu, *Die Chinesischen...*, c. II, s. 677).

⁶⁹ *JTS*'da da Türklerin savaşa *Yaluoshan* dedikleri aktarılmış, ancak bu adı Savaş Tanrısı için kullandıkları yazılmamıştır (*Jiu Tangshu* 200A.5367).

XTS'ya göre: (An Lushan'ın annesi) kısa bir süre sonra gebe kalır. Doğumda bir ışık huzmesi otağa girerek içeriği aydınlatır ve tüm yabancı hayvanlar ulur. Gökyüzüne bakanlar bunun uğurlu bir alamet olduğunu söylerler. Fanyang Askerî Valisi (Fanyang Jiedushi 范陽節度使) Zhang Renyuan 張仁愿, otağın incelenmesi için adam gönderir ve hepsinin öldürülmesini ister, ancak (anneyle bebeği) saklanarak kurtulurlar. Anne, tanrının yardım ettiğine inanır ve ardından (çocuğa) *Yaluoshan* adını verir.

2. Tibetçe Bir Belgede Yer Alan Göktürk Mitleri

Göktürk mitolojisi kapsamında Çin kaynaklarında aktarılan bu beş Göktürk mitinin dışında, bugüne kadar Göktürk mitolojisini inceleyen araştırmacıların dikkatini pek fazla çekmemiş olan üç mit daha vardır. Bu üç mit, Tibetçe bir elyazması belgede aktarılmıştır. Pelliot tarafından 1908 yılında Dunhuang'da 敦煌 bulunan bu elyazması belge, Paris'teki Bibliothèque nationale de France'da Pelliot tibétain koleksiyonunda bulunmaktadır ve koleksiyonda P.T. 1283 numarasıyla kaydedilmiştir. Belgenin bir yüzü Çince iken, diğer yüzünde Tibetçe iki ayrı metin bulunmaktadır. Bu metinlerden ikincisi *Byang phyogs na rgyal po du bzhuvs pa'i rabs gyi yi geo* başlığına sahiptir. Başlığı *Kuzeyde Yanyana Kaç Tane Hükümdarın Yaşadığıyla İlgili Metin* ya da *Kuzeyde Yaşayan Hükümdarların Durumuyla İlgili Metin* şeklinde çevrilebilecek olan bu metin, yukarıda sözünü ettiğimiz üç Göktürk mitini barındırmaktadır. Mitlerden iki tanesi tam şekliyle bugüne ulaşmışsa da metnin üçüncü mitini barındıran yeri zaman içerisinde zarar gördüğü için, mitin yalnızca bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.⁷⁰

⁷⁰ Sözü geçen Tibetçe metin daha önce Bacot, Clauson, Liğeti ve Moriyasu gibi araştırmacılar tarafından incelenmiştir, ancak konuyla ilgili en güncel ve kapsamlı çalışma Venturi tarafından yapılmıştır (Jacques Bacot, "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle", *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153; Clauson, "À propos...", s. 11-24; Takao Moriyasu, "À propos des tribus de l'Asie Centrale qui se trouvent dans les sources tibétaines: DRU-GU et HOR", *Journal of Asian and African Studies*, 14, (1977), s. 1-48; Takao Moriyasu, "La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1/3, (1980), s. 171-184; Venturi, *a.g.e.*, s. 1-35). Tezcan da metinde geçen Türkçe adları incelemiş ve metnin Bacot tarafından yapılan Fransızca çevirisini Türkçeye tercüme etmiştir (Semih Tezcan, "VIII. yüzyıldan kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunular Bildiriler (Ankara, 27-29 Eylül 1972)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 299-307). Metnin Tibetçesi için bkz. *BPV* 1-110 ve Venturi, *a.g.e.*, s. 14-18. Tibetçe metnin Fransızca çevirisi için bkz. Bacot, *a.g.e.*, s. 145-148, Türkçe çevirisi için bkz. Tezcan, *a.g.e.*, s. 304-307 ve İngilizce çevirisi için bkz. Venturi, *a.g.e.*, s. 19-32. Bacot, metnin başlığını Fransızcaya "État des roi et tribus demeurant dans le Nord" şeklinde çevirmişken, Tezcan bunu Türkçeye "Kuzeyde yaşayan hanların ve oymakların durumu" ve Venturi de İngilizceye "Text on the sequence of however many kings live in the north" olarak çevirmeyi tercih etmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 145; Tezcan, *a.g.e.*, s. 304; Venturi, *a.g.e.*, s. 3, 19). Bu konuda Venturi'nin yaptığı açıklama için

Bu belgede kayıtlı Göktürk mitlerinden *BPN* 68.-77. satırlarda yer alan ilk mite göre, Basmların ülkesini geçtikten sonra yaşayan bazı boyların da ötesinde, kumlu bir çöle sahip büyük bir sıradağın⁷¹ ardında göğün hükümdarının (gnamgyi rgyal)⁷² iki boyu yaşamaktadır. Göktürklerin (‘Bug chor)⁷³ hükümdarı Yama Kağan’ın (Zha ma Kha gan) yöneticiliğinin barışçıl olduğu dönemde bu hükümdar, sözü geçen dağlık bölgeye doğru bir ordu gönderir. Ancak ordu bu dağları aşamaz ve ordudan iki asker, yollarını şaşırıp kaybolurlar. Dişi bir devenin izine rastlayan iki asker, saf bir su kaynağına giden izleri takip ederler ve bir dişi deve sürüsü yakınlarında temiz (arı) bir kadınla⁷⁴ karşılaşır. Türkçe konuşan kadın onlara yol gösterir ve askerler saklanmak üzere bu kadını takip ederler. O sırada av hayvanlarını kovalayan bir köpek sürüsü geri gelir ve kokularından askerleri bulur; askerler de köpeklerin önünde yere kapanırlar.⁷⁵ Bunun üzerine köpekler,

bkz. Venturi, *a.g.e.*, s. 19. Metnin başlığının altında, bu belgenin bir Uygur (Hor) kralı tarafından kuzeyde kaç tane hükümdarın yaşadığını tespit edilmesi için beş kişinin gönderilmesiyle ilgili buyruğun metninin Tibet’teki arşivde bulunan kopyası olduğu yazılmıştır. Ancak metinden anlaşıldığı kadarıyla bu metin, sözü geçen buyruğu değil, gönderilen beş kişinin topladığı bilgilerin sunulduğu bir raporu içermektedir. Raporun Uygurlar tarafından yazılmış olan Türkçe orijinali bugüne kadar bulunamamıştır; Tibetçe metin ise Türkçeden çevrilmiştir. Belgenin tarihlendirilmesi konusunda da farklı görüşler sunulmuştur. Genel kabul gören görüş ise, bu belgenin 8. yüzyılın ortalarında Ötüken Uygur Kağanlığı’nın kurulmasından hemen sonra hazırlandığı, Tibet’in bu yüzyılın sonlarında Dunhuang’ı almasıyla da Tibetlilerin eline geçmiş olduğudur. Belgeyle ilgili sözü geçen meselelerin toplu bir şekilde değerlendirilmesi için bkz. Venturi, *a.g.e.*, s. 1-13.

⁷¹ Bu tanımlama Bacot tarafından “la grande chaîne désertique de sable”, Tezcan tarafından “büyük bir çorak kumul sırası”, Venturi tarafından ise “the great mountain chain of sandy desert” olarak çevrilmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 306; Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

⁷² Venturi, “king of heaven” olarak çevirdiği bu unvanın aslında Türkçe *Teñri Kağan* unvanının Tibetçe çevirisi olduğunu belirtmiştir (Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

⁷³ Bu belgede *‘Bug chor* adı, Doğu Göktürkler için kullanılmıştır. Pelliot’ya göre bu unvan, Göktürk hükümdarı Kağan Kağan’ın (691-716 yılları arasında hükümdar) Çin kaynaklarında verilen unvanı *Mochuo*’yu 默啜 (*Beg Çor) karşılıyor olabilir. Clauson da *‘Bug Chor*’un İkinci Kuzey Göktürk Kağanlığı’nı ve Kağan Kağan’ın unvanını karşılıyor olması konusunda kuşku olmadığını belirtmiştir. Ancak Ligeti, *‘Bug chor*’un Doğu Göktürklerle eşleştirilmesi görüşüne karşı çıkmış ve bu adın Gansu’nun batısında Lop Nor’un çevresindeki bölgeyi tanımladığını savunmuştur. Venturi ise bu konuda Pelliot’nun izinden gitmiş ve Türkçe aslımı *Bük Çur* olarak verdiği *‘Bug chor*’un, Kağan Kağan’ın yönettiği Doğu Göktürk topraklarını ifade ettiğini belirtmiştir (Clauson, “À propos...”, s. 13; Venturi, *a.g.e.*, s. 21). Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Sinor, “Some Components...”, s. 152-153. Belgede *‘Bug chor* ülkesinde yaşadıkları belirtilen boyların bir kısmının, *THY* gibi Çin kaynaklarında verilen Göktürk boy listesindeki bazı boylarla eşleşmesi (*THY* 72.1307-1308, 73.1315) de Venturi’nin görüşünü desteklemektedir.

⁷⁴ Bu tanımlamayı Bacot “une jeune fille” ve Tezcan “genç bir kız” olarak vermişken, Venturi bunu “a pure woman” olarak çevirmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 306; Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

⁷⁵ Bacot’un ve Tezcan’ın çevirilerine göre köpekler, genç kızın kokusunu alırlar ve kız da onları selamlamak için durur; Venturi’nin çevirisine göre ise köpekler, askerleri kokularından bulurlar ve askerler köpeklerin önünde yere yatarlar yani köpeklerle karşı korkuyla karışık saygı gösterirler (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 306; Venturi, *a.g.e.*, s. 29).

askerlerin çölü geçebilmeleri için ihtiyaçları olan şeyleri ve suyu on dışı deveye yükleyip onları ülkelerine geri gönderir. Böylece iki asker Türk ülkesine geri dönmeyi başarırlar.⁷⁶

P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN* 77.-84. satırlarda kayıtlı ikinci Göktürk mitine göre, ilk köpek gökten iner. Bu köpekten, birisi kızıl ve diğeri kara renkli olmak üzere iki köpek ortaya çıkar.⁷⁷ İki kurt eş olarak dışı bir kurtla çiftleşse de bu dışı kurt kısır ve yavrulayamamaktadır. Bu yüzden kızıl ve kara kurtlar, bir Türk evinden genç bir kızı kaçıır ve onunla birlikte olur.⁷⁸ Birleşmenin sonucunda doğan erkek yavrular köpek olarak doğarken, kız yavrular insan olarak doğarlar ve temiz (arı) kadınlar olarak gözükürler. Kızıl köpeğin boyuna “Kızıl Burunlular” anlamında **Kızıl Küşü* (*Ge zir Gu shu*)⁷⁹ adı verilirken, kara köpeğin boyuna “Kara Burunlular” anlamında **Kara Küşü* (*Ga ra Gu shu*)⁸⁰ adı verilir. Köpekler de kadınlar da Türkçe konuşmaktadırlar; zenginliklerini ve sığır gibi yiyeceklerini kadınlar bir araya getirerek kullanmaktadırlar. Bu boyların arasında erkeklerin bulunduğuna ilişkin bugüne kadar kimse herhangi bir şey duymamıştır.⁸¹

İncelediğimiz Tibetçe belgede yer alan üçüncü Göktürk miti ise, belge yıpranmış olduğu için tam şekliyle günümüze kadar ulaşamamıştır. Belgede *BPN* 94.-108. satırlarda kayıtlı olan bu mite göre, kuzey bölgelerinde bir grup “vahşi

⁷⁶ *BPN* 68-77; Venturi, *a.g.e.*, s.29-30.

⁷⁷ Bacot'un ve Tezcan'ın çevirilerine göre, gökten inen ilk köpeklerden birisi kızıl, birisi de karadır; Venturi'nin çevirisine göre ise, kızıl ve kara köpekler, gökten inen ilk köpekten türemiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 30).

⁷⁸ Bacot'un ve Tezcan'ın çevirilerine göre dışı kurtla çiftleşen, ancak çocuk sahibi olamayan ve sonra bir Türk kızını kaçıarak ondan çocuk sahibi olan köpek, iki köpekten yalnızca birisidir; Venturi'nin çevirisine göre ise bu işleri iki köpek birden yapmıştır (Bacot, *a.g.e.*, s. 147; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 30).

⁷⁹ Ligeti, Tibetçe metindeki *Ge zir Gu shu*'nun Türkçe **Kızıl Küşü* olduğunu belirtmiştir (Venturi, *a.g.e.*, s.30). Clauson, Eski ve Orta Türkçede “genç hayvan” anlamına gelen *köşek* şeklinde bir kelimeyi vermiştir. Moğolcaya “köpek yavrusu” ve Macarcaya “çocuk ya da hayvan yavrusu” anlamlarıyla geçen bu kelimeye, çeşitli Orta ve Yeni Türk lehçelerinde “deve yavrusu” anlamıyla rastlanılmaktadır (Clauson, *An Etymological...*, s. 753). Kıpçakça sözlüklerde *köşek* kelimesi “Bir yaşındaki deve, deve yavrusu”, bu kelimenin farklı bir yazılışı olan *küşek* kelimesi de “Melez” ve “Deve yavrusu” anlamlarıyla verilmiştir (Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaath, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 160, 169). Ancak Tibetçe metinde verilen kelimenin sonunda -g/-ğ/-k/-k seslerini veren bir yazım görülmediği için, Tibetçe metindeki kelimenin Türkçedeki *köşek* kelimesi olup olmadığı konusunda kesin bir karara varamıyoruz. Ayrıca, Türkçenin tarihi lehçelerinde “burun” anlamında *küşü* şeklinde bir kelimenin var olup olmadığı da tarafımızca bilinmemektedir.

⁸⁰ Tibetçe metindeki *Ga ra Gu shu*'nun Türkçe aslı, Ligeti'nin görüşüne göre **Kara Küşü*'dür (Venturi, *a.g.e.*, s. 30).

⁸¹ *BPN* 77-84; Venturi, *a.g.e.*, s. 30.

Türk⁸² yaşamaktadır. Bu “vahşilerden” birisinin bacağı kırılır ve yürüyemediği için arkadaşları onun bacağının önünde bir at öldürürler. Ardından bu kişiler, çok sayıda odun toplarlar ve bacağı kırık arkadaşlarına bir çakmak taşı verip onu orada terk ederler. Kısa bir süre sonra, çok yorgun düşmüş bir kaplan gelerek kırık bacağı yaklaşır. Kaplanın arkasından bir hayvan gelmektedir; bu hayvanın bedeni bir sıçandan⁸³ daha büyüktür, kürkü demir bir alete sahiptir, boynu ile sağ ve sol yanlarında başparmak büyüklüğünde beyaz bir benek vardır.⁸⁴ Bacağı kırık olan adam, bu hayvanın beyaz benekli yanına doğru bir ok atıp onu öldürür. Hayvanın bedeni bir domuz gibi kamburdur; kürkü demir bir alet gibi sert ve dikenli olup, burnundan kuyruğunun ucuna kadar gitmektedir, bir kılıç gibi de sivri bir uca sahiptir. Hayvana Türkçede *Kög nyo yog* denilmektedir.⁸⁵ Metnin bundan sonra kalan kısmı ise zarar gördüğü için, mitin kalan kısmının tam olarak nasıl olduğu bilinmemektedir.⁸⁶

Sonuç

Göktürk mitolojisini incelediğimiz bu çalışmamızda, Göktürk mitlerinin anlatıldığı Çin kaynaklarındaki kayıtların karşılaştırmasını yaparak, bu beş mitin ortak mit metinlerini oluşturduk. Böylece, metinler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları göstermiş olduk. Yama'yla ilgili Göktürk mitini de Türkçeye ilk kez tam şekliyle çevirip inceledik. P.T. 1283 numaralı Tibetçe bir belgede yer alan üç farklı Göktürk mitini ise yine Göktürk mitolojisi kapsamında inceledik. Bugüne kadar Göktürk mitlerini incelemiş olan çalışmaları gözden geçirerek, çeviri ve yorum

⁸² “Vahşi Türk” olarak çevrilen bu ad, belgede Tibetçe *Drugu’i myi rgod dag* şeklinde yazılmıştır (*BPN* 94-95; Venturi, *a.g.e.*, s. 9).

⁸³ Tibetçe metindeki *byi la* ifadesini Bacot “chat” ve Tezcan “kedi” olarak çevirmişlerken Venturi “rodent” yani genel anlamıyla “kemirici” şeklinde çevirmiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 148; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 32). Burada muhtemelen “sıçan” denilmek istenmiştir.

⁸⁴ Hayvanın beneğinin anlatıldığı kısım, Bacot tarafından “dont la gorge, les flancs droit et gauche et les pouces étaient entièrement blancs”, Tezcan tarafından da “gerdanı, sağ ve sol böğrü ve başparmakları (tırnakları) tamamıyla ak idi” şeklinde çevrilmiştir. Venturi ise bu kısmın çevirisini “the neck and the flanks on the right and on the left with a white spot about [the size of] a thumb” şeklinde vermiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 148; Tezcan, *a.g.e.*, s. 307; Venturi, *a.g.e.*, s. 32).

⁸⁵ Venturi, metnin gidişatından bu hayvanın bir kirpi (hedgheg) ya da dikenli kirpi (porcupine) olduğunun anlaşıldığı, ancak tarihi ve çağdaş hiçbir Türk lehçesinde *Kög nyo yog*’u karşılayan bir kelimenin bugüne kadar tespit edilemediğini belirtmiştir (Venturi, *a.g.e.*, s. 32).

⁸⁶ *BPN* 94-108; Venturi, *a.g.e.*, s. 32. Bacot, bundan sonrasının yalnızca birkaç kelimedenden oluştuğunu belirtmiş ve çevirilerini vermemiştir (Bacot, *a.g.e.*, s. 148). Tibetçe metne ve Venturi’nin İngilizce çevirisine (*BPN* 104-108; Venturi, *a.g.e.*, s. 32) dayanarak, metnin bundan sonraki kısmı Türkçeye şöyle çevrilebilir: “(...) büyük (...) ve kaplanla kirpinin (Tibetçe *lgang*) orada dövüşüklerini gördü. (...) sağlığına kavuşana dek (?); kaplan, vahşi hayvanı öldürdü. Adamın boyutları (?) diğer bedenin boyutlarına benzemektedir; küçük giysi (...) kemik sağa doğru (?) hareket ettiğinde çılgın atı; onun (...) içinde bir (...).”

farklarını okuyucular için bir araya getirdik. Mitlerde geçen kişi adları, unvanlar, topluluk adları ve yer adları gibi unsurları ayrıntılı bir şekilde inceledik, bu konularda daha önce yapılmış çalışmalara yer verdik ve kendimiz de bazı önerilerde bulunduk. Çin ve Tibet kaynaklarında kayıtlı olan Göktürk mitlerini incelediğimiz bu çalışmamızla birlikte, Göktürk mitolojisinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuş olduk.

KISALTMALAR

- a.g.e.* : adı geçen eser
- ALSSJ : An Lushan Shiji 安祿山事蹟
- bkz. : bakınız
- BPN : Byang phyogs na rgyal po du bzhugs pa'i rabs gyi yi geo
- BS : Beishi 北史
- c. : cilt
- CFYG : Cefu Yuangui 冊府元龜
- EOÇ : Erken Orta Çince
- GOÇ : Geç Orta Çince
- s. : sayfa
- SS : Suishu 隋書
- TD : Tongdian 通典
- THY : Tang Huiyao 唐會要
- TPGJ : Taiping Guangji 太平廣記
- XTS : Xin Tangshu 新唐書
- YYZZ : Youyang Zazu 酉陽雜俎
- ZS : Zhoushu 周書

KAYNAKLAR

Birinci El Kaynaklar

- Ban Zhao 班昭, *Hanshu* 漢書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1964.
- Byang phyogs na rgyal po du bzugs pa'i rabs gyi yi geo*, Pelliot tibétain 1283, Bibliothèque nationale de France, Paris (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8305761g>).
- Du You 杜佑, *Tongdian* 通典, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1996.
- Duan Chengshi 段成式, *Yuyang Zazu* 酉陽雜俎, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1981.
- Fan Ye 范曄, *Hou Hanshu* 後漢書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1973.
- İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Kapusuzoğlu, Gökçen, *Tai ping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, 4 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998-1999.
- Li Fang 李昉, *Tai ping Guangji* 太平廣記, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1986.
- Li Yanshou 李延壽, *Beishi* 北史, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1974.
- Linhu Defeng 令狐德棻, *Zhoushu* 周書, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1974.
- Liu Xu 劉昉, *Jiu Tangshu* 舊唐書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1975.
- Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (Tu-küe)*, 2 Cilt, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.
- _____, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Malov, Sergey Yefimoviç, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kürgizii*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959.
- Minorsky, V., *Sharaf al-Zamān Tāhīr Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London, 1942.
- Müller, Karl, *Fragmenta Historicorum Græcorum*, 5 Cilt, Parisiis Editore Ambrosio Firmin Didot, Paris, 1851.

- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Ouyang Xiu 歐陽修, *Xin Tangshu 新唐書*, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1975.
- Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012.
- Radloff, W., *Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei*, 2 Cilt, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987.
- Sima Guang 司馬光, *Zizhi Tongjian 資治通鑑*, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1976.
- Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Theophylactus Simocatta, *Historiae*, ed. Immanuel Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Impensis Ed. Weberi, Bonn, 1834.
- Togan, İsenbike, Kara, Gülnar ve Baysal, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-shu) 194a: “Türkler” Bölümü: Açıklama Metin Neşri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Wang Pu 王溥, *Tang Huiyao 唐會要*, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海, 1955.
- Wang Qinruo 王欽若, *Cefu Yuanguai 冊府元龜*, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1994.
- Wei Zheng 魏徵, *Suishu 隋書*, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1982.
- Yao Runeng 姚汝能, *An Lushan Shiji 安祿山事蹟* (<http://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=901637>).

Araştırma Eserler

- Atwood, Christopher P., “The Notion of Tribe in Medieval China: Ouyang Xiu and the Shatuo Dynastic Myth”, *Miscellanea Asiatica: Festschrift in Honor of Françoise Aubin*, ed. Denise Aigle, Isabelle Charleux, Vincent Goossaert ve Roberte Hamayon, Institute Monumenta Serica, Sankt Augustin, 2010, s. 593-621.
- _____, “Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus”, *Central Asiatic Journal*, 56, (2012-2013), s. 49-86.

- Aydın, Erhan, “Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler”, *İlmî Araştırmalar: Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, 25, (2008), s. 21-38.
- Bacot, Jacques, “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle”, *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153.
- Barthold, W., “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair”, çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, XI/43, (1947), s. 515-539.
- Baxter, William H., *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*, 2000.
- Baykuzu, Tilla Deniz, *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Kömen Yayınları, Konya, 2013.
- Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- _____, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton, 2009.
- _____, “The Pronunciation, Origin, and Meaning of A-shih-na in Early Old Turkic”, *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. Osman Karatay ve István Zimonyi, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2016, s. 39-46.
- Berta, Árpád, *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayın*, çev. Emine Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968.
- Cen Zhongmian 岑仲勉, *Tujue Jishi 突厥集史*, 2 Cilt, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京, 1958.
- Clauson, Gérard, “À propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283”, *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 11-24.
- Clauson, Gerard, “The Ongin Inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 3/4, (1957), s. 177-192.
- _____, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972.
- Dobrovits, Mihály, “Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, (2001), s. 147-150.
- Durmuş, İlhami, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

- Eberhard, W., “Remarks on Šıralıya”, *Oriens*, 1/2, (1948), s. 220-221.
- Eberhard, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Ekrem, Erkin, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- _____, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- _____, “Kao-ch’ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı”, *Türkiyat Araştırmaları*, 7, (2008), s. 5-32.
- Erdal, Marcel, “Ongin Yazıtı”, çev. Semih Tezcan, “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu – 26-29 Mayıs 2010 – Bildiriler Kitabı, ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2011, s. 363-372.
- Erkoç, Hayrettin İhsan, “Batı Göktürk Kağanlığı’nın Kuruluşu”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33/1, (2016), s. 43-72.
- _____, “Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1, (2017), s. 36-75.
- Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992.
- _____, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- _____, “Cumanica V: The Basmls and Qıpçaqs”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15, (2006-2007), s. 13-42.
- _____, “Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks”, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. Cătălin Hriban, Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2011, s. 17-63.
- _____, “The Great King of the Türks”, *Turkic Languages*, 20, (2016), s. 26-59.
- Gömeç, Saadetin, “Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı”, *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, (2011), s. 191-196.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.

- Hakasça-Türkçe Sözlük*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Hirakawa, Akira, *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, The Reiyukai, Tokyo, 1997.
- Hirth, Friedrich, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert Nach Chinesischen Quellen”, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, c. II, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987, s. 1-140.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.
- Kaya, Korhan, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Kırilen, Gürhan, “Türk Türeyiş Destanı’nda Geçen “Komşu Ülke (Lin Guo)” Sorunu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/56, (2014), s. 73-88.
- _____, *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, Kimlik Yayınevi, Ankara, 2015.
- _____, *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.
- Kljaštornyj, Sergej G. ve Livšic, Vladimir A., “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1, (1972), s. 69-102.
- Klyashtorny, Sergey G., “The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII/3, (1994), s. 445-447.
- Mayrhofer, Manfred, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen – A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, 4 Cilt, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg, 1956.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, 2 Cilt, E. J. Brill, Leiden, 1983.
- Moriyasu, Takao, “À propos des tribus de l’Asie Centrale qui se trouvent dans les sources tibétaines: DRU-GU et HOR”, *Journal of Asian and African Studies*, 14, (1977), s. 1-48.
- _____, “La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1/3, (1980), s. 171-184.
- Ōsawa, Takashi, “Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt”, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 93, (2011), s. 147-203.

- Ögel, Bahaeddin, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleten*, XXI/81, (1957), s. 81-137.
- _____, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, 2 Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993-1995.
- Ölmez, Mehmet, “Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64/1, (2016), s. 43-86.
- Pulleyblank, Edwin G., “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, *T’oung Pao*, 41, 4/5, (1952), s. 317-356.
- _____, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver, 1991.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Rybatzki, Volker, “Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions”, *Central Asiatic Journal*, 44/2, (2000), s. 205-292.
- Schmidt, P. W., “Tukue’lerin Dini”, çev. Sâdettin Buluç, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, (1966), s. 63-80.
- Sinor, Denis, “The Legendary Origins of the Türks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, Bloomington Indiana, 1982, s. 223-257.
- _____, “Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century A.D.)”, *Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaic Conference at Uppsala June 7–11 1982*, ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Konferanser 12, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1985, s. 145-159.
- _____, “The establishment and dissolution of the Türk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 285-316.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 2 Cilt, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- _____, *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- _____, *Ergenekon’dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Bloomington, 1968.

_____, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, XLVI/184, (1982), s. 795-838.

Tezcan, Semih, “VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunular Bildiriler (Ankara, 27-29 Eylül 1972)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 299-307.

Toparlı, Recep, Vural, Hanifi ve Karaatlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya, 2009.

Venturi, Federica, “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, 42/1, (2008), s. 1-35.

Yamada, Nobuo, “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, 9 (*Nîguča Biçig / Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*), (1985), s. 243-246.

Zuyev, Yu. A., “Tamgi loşadey iz vassal’nıh knyajestv (Perevod iz kitayskogo soçineniya VIII-X vv. Tanhuyyao, t. III, tszyuan’ 72, str. 1305-1308)”, *Novyye materialy po drevney i srednevekovoy istorii Kazahstana*, Trudı instituta istorii, arheologii i étnografii, İzdatel’sstvo Akademii nauk kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1960, s. 93-140.

_____, *Ranniye tyurki: Oçerki istorii i ideologii*, Dayk-Press, Almatı, 2002.

EKLER

Ek 1. Göktürklerin kurttan türeyiş mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

ŞS 50.907-908: 突厥者，蓋匈奴之別種，姓阿史那氏。別為部落。後為鄰國所破，盡滅其族。有一兒，年且十歲，兵人見其小，不忍殺之，乃刖其足，棄草澤中。有牝狼以肉飼之，及長，與狼合，遂有孕焉。彼王聞此兒尚在，重遣殺之。使者見狼在側，並欲殺狼。狼遂逃于高昌國之北山。山有洞穴，穴內有平壤茂草，周回數百里，四面俱山。狼匿其中，遂生十男。十男長大，外託妻孕，其後各有一姓，阿史那即一也。子孫蕃育，漸至數百家。經數世，相與出穴，臣於茹茹。居金山之陽，為茹茹鐵工。金山形似兜鍪，其俗謂兜鍪為「突厥」，遂因以為號焉。

SS 84.1863-1864: 或云，其先國於西海之上，為鄰國所滅，男女無少長盡殺之。至一兒，不忍殺，刖足斷臂，棄於大澤中。有一牝狼，每啣肉至其所，此兒因食之，得以不死。其後遂與狼交，狼有孕焉。彼鄰國者，復令人殺此兒，而狼在其側。使者將殺之，其狼若為神所憑，歛然至於海東，止於山上。其山在高昌西北，下有洞穴，狼入其中，遇得平壤茂草，地方二百餘里。其後狼生十男，其一姓阿史那氏，最賢，遂為君長，故牙門建狼頭纛，示不忘本也。

有阿賢設者，率部落出於穴中，世臣茹茹。至大葉護，種類漸強。

BS 99.3285: 突厥者，其先居西海之右，獨為部落，蓋匈奴之別種也。姓阿史那氏。後為隣國所破，盡滅其族。有一兒，年且十歲，兵人見其小，不忍殺之，乃刖足斷其臂，棄草澤中。有牝狼以肉餌之，及長，與狼交合，遂有孕焉。彼王聞此兒尚在，重遣殺之。使者見在狼側，并欲殺狼。於時若有神物，投狼於西海之東，落高昌國西北山。山有洞穴，穴內有平壤茂草，周迴數百里，四面俱山。狼匿其中，遂生十男。十男長，外託妻孕，其後各為一姓，阿史那即其一也，最賢，遂為君長。故牙門建狼頭纛，示不忘本也。漸至數百家，經數世，有阿賢設者，率部落出於穴中，臣於蠕蠕。至大葉護，種類漸強。

TD 197.5401-5402: 或云，其先國於西海之上，為鄰國所滅，男女無少長，盡殺之。有一兒，年且十歲，以其小不忍殺之，乃刖足斷臂，棄於大澤中。有牝狼每銜肉至於兒處所，此兒因食之，得以不死。其後遂與狼交，狼有孕焉。負於西海之東，止於山上。其山在高昌西北，有洞穴，狼入其中，遇得平壤茂草，地方二百餘里。後狼生十男，長大外託妻孕，其

後各為一姓，阿史那即其一也。子孫蕃育，漸至數百家。經數代，相與穴處而臣於蠕蠕。

CFYG 956.11251b-11252a: 或云其先國於西海之上為鄰國滅男女無少長盡殺之至一兒不忍殺別足斷臂棄於大澤中有一牝狼每銜肉至其所此兒因食之得以不死其後遂與狼交狼有孕焉彼鄰國者復令人殺此兒而狼在其側使者將殺之其狼若為神所憑然至于海東止於山上其山在高昌西北下有洞穴狼入其中遇得平壤茂草地方二百餘裡其後狼生十男其一姓阿史那氏最賢遂為君長故牙門建狼頭纛示不忘本也

Ek 2. Göktürklerin Sibirya'da geçen türeyiş mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

ŞS 50.908: 或云突厥之先出於索國，在匈奴之北。其部落大人曰阿謗步，兄弟十七人。其一曰伊質泥師都，狼所生也。謗步等性並愚癡，國遂被滅。泥師都既別感異氣，能徵召風雨。娶二妻，云是夏神、冬神之女也。一孕而生四男。其一變為白鴻；其一國於阿輔水、劍水之間，號為契骨；其一國於處折水；其一居跋斯處折施山，即其大兒也。山上仍有阿謗步種類，並多寒露。大兒為出火溫養之，咸得全濟。遂共奉大兒為主，號為突厥，即訥都六設也。訥都六有十妻，所生子皆以母族為姓，阿史那是其小妻之子也。訥都六死，十母子內欲擇立一人，乃相率於大樹下，共為約曰，向樹跳躍，能最高者，即推立之。阿史那子年幼而跳最高者，諸子遂奉以為主，號阿賢設。此說雖殊，然終狼種也。

BS 99.3286: 又曰突厥之先，出於索國，在匈奴之北。其部落大人曰阿謗步，兄弟七十人，其一曰伊質泥師都，狼所生也。阿謗步等性並愚癡，國遂被滅。泥師都既別感異氣，能徵占風雨。娶二妻，云是夏神、冬神之女。一孕而生四男：其一變為白鴻；其一國於阿輔水、劍水之間，號為契骨；其一國於處折水；其一居跋斯處折施山，即其大兒也。山上仍有阿謗步種類，並多寒露，大兒為出火溫養之，咸得全濟。遂共奉大兒為主，號為突厥，即訥都六設也。都六有十妻，所生子皆以母族姓，阿史那是其小妻之子也。都六死，十母子內欲擇立一人，乃相率於大樹下，共為約曰：「向樹跳躍，能最高者，即推立之。」阿史那子年幼而跳最高，諸子遂奉以為主，號阿賢設。此說雖殊，終狼種也。

TD 197.5402: 又云，先出於索國，在匈奴之北。其部落大人曰阿謗步，兄弟十七人，其一曰伊質泥師都，狼所生也。謗步等性並愚癡，國遂被滅。泥師都既別感異氣，能徵召風雨。娶二妻，云是夏神、冬神之女，

一孕而生四男。其大兒名訥都六設，眾奉為主，號為突厥。都六所生子，皆以母族為姓，阿史那是其一也，號阿賢設。此說雖殊，然俱狼種也。

CFYG 956.11252a: 又云突厥之先出於索國在匈奴之北其部落大人阿謗步兄弟十七人其一曰伊質泥師都狼所生謗步等性亦愚癡國遂被滅泥師都既別感異氣能徵召風雨娶二妻云夏神冬神之女一孕而生四男其一變為白鴻其一國於阿輔水之間號為契骨其一國於處析水其一居跋斯處析施山即其大兒也山上仍有阿謗步種類並多寒露火兒為出火溫養之咸得全濟遂共奉火兒為主號為突厥即訥都六設也都六有十妻所生子皆以其母族為姓阿史那是其小妻之子也都六死十母子內欲擇立一人乃相率於大樹下共為約曰向樹跳躍能最高者推立阿史子年幼而跳最高諸子遂奉以為主號阿賢設此說雖殊然皆狼種也

Ek 3. Göktürklerin Yama ile ilgili mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

YYZZ 4.44-45: 突厥之先曰射摩舍利海神，神在阿史德窟西。射摩有神異，海神女每日暮，以白鹿迎射摩入海，至明送出，經數十年。後部落將大獵，至夜中，海神女謂射摩曰：「明日獵時，爾上代所生之窟，當有金角白鹿出。爾若射中此鹿，畢形與吾來往，或射不中，即緣絕矣。」至明入圍，果所生窟中有金角白鹿起，射摩遣其左右固其圍，將跳出圍，遂殺之。射摩怒，遂手斬呵呢首領，仍誓之曰：「自殺此之後，須人祭天。」即取呵呢部落子孫斬之以祭也。至今，突厥以人祭纛，常取呵呢部落用之。射摩既斬呵呢，至暮還，海神女報射摩曰：「爾手斬人，血氣腥穢，因緣絕矣。」

TPGJ 480.3957: 突厥之先曰射摩。舍利海有神。在阿史得蜜西。射摩有神異。海神女每日暮。以白鹿迎射摩入海。至明送出。經數十年。後部落將大獵。至夜中。海神謂射摩曰。明日獵時。爾上代所生之窟。當有金角白鹿出。爾若射中此鹿。畢形與吾來往。或射不中。即緣絕矣。至明入圍。果所生窟中。有白鹿金角起。射摩遣其左右固其圍。將跳出圍。遂殺之。射摩怒。遂手斬阿呢首領。仍誓之曰。自此之後。須以人祭天。常取阿呢。即取部落子孫斬之以祭也。至今突厥以人祭纛。部落用之。射摩既斬阿呢。至暮還。海神女執射摩曰。爾手斬人。血氣腥穢。因緣絕矣。

Ek 4. Göktürklerin Türk Başbuğu mitini aktaran *TPGʃ*deki kayıt

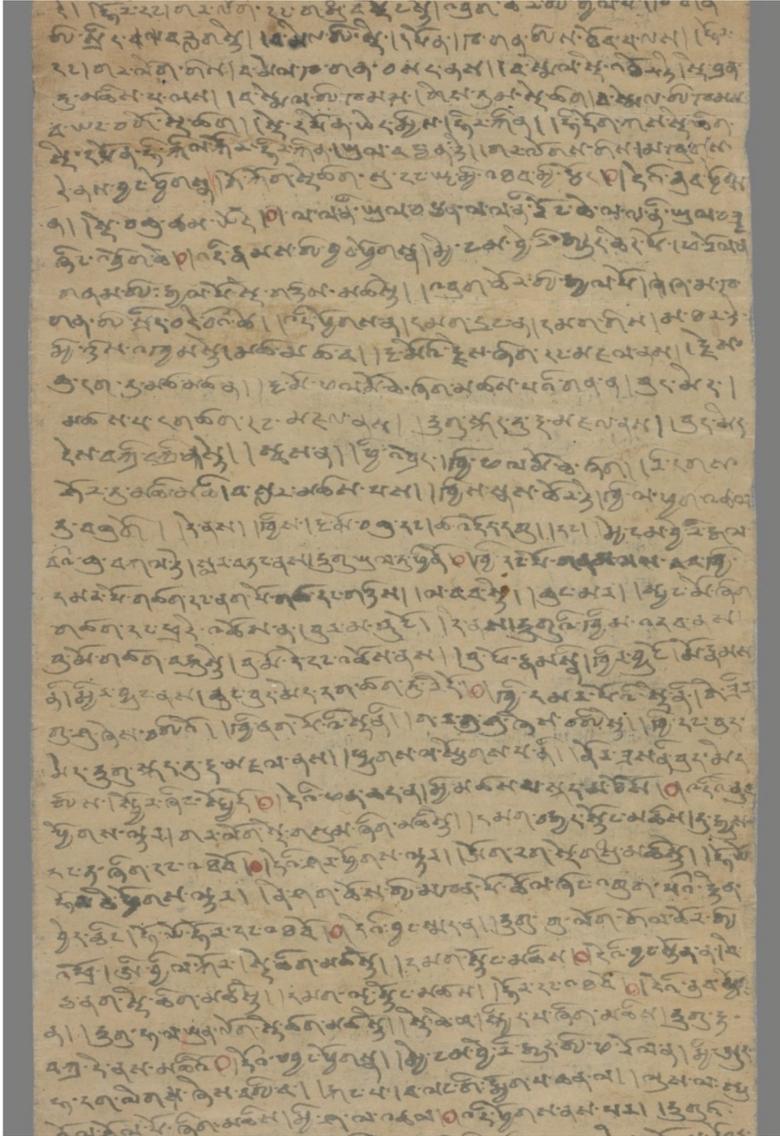
TPGʃ 138.1003-1004: 突厥首領。隋開皇初。突厥阿波未叛之前。有首領數十騎。逐一兔至山。山上有鹿。臨崖告人云。你等無事觸他南方聖人之國。不久當滅。俄而國內大亂。

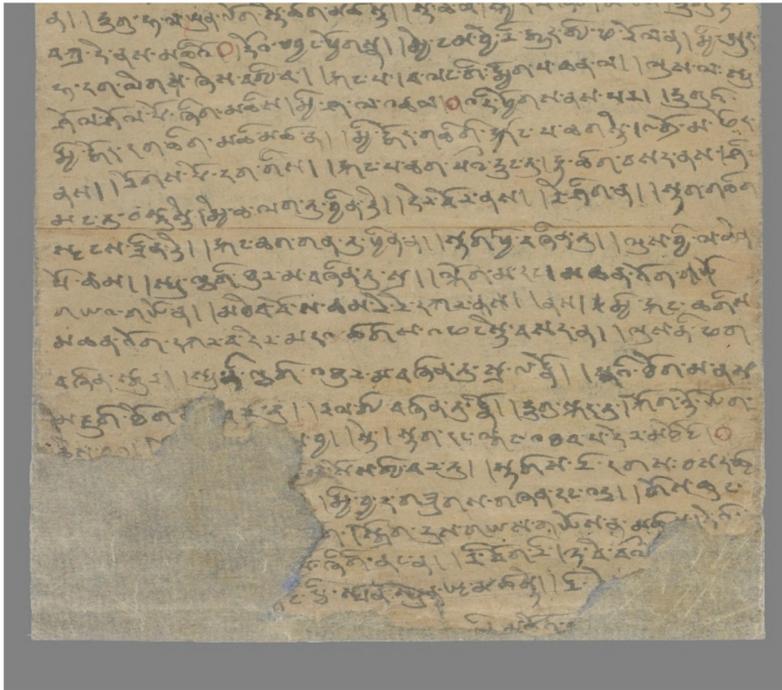
Ek 5. Göktürklerin An Lushan'ın doğumu mitini aktaran Çin kaynaklarındaki kayıtlar

ALSSʃ 1.1: 安祿山，營州雜種胡也，小名軋犖山。母阿史德氏，為突厥巫，無子，禱軋犖山，神應而生焉。是夜赤光傍照，群獸四鳴，望氣者見妖星芒熾落其穹廬。時張韓公使人搜其廬，不獲，長幼並殺之。祿山為人藏匿，得免。怪兆奇異不可悉數，其母以為神，遂命名軋犖山焉。突厥呼鬥戰神為軋犖山。

XTS 225A.6411: 安祿山，營州柳城胡也，本姓康。母阿史德，為覡，居突厥中，禱子於軋犖山，虜所謂鬪戰神者，既而妊。及生，有光照穹廬，野獸盡鳴，望氣者言其祥，范陽節度使張仁愿遣搜廬帳，欲盡殺之，匿而免。母以神所命，遂字軋犖山。

Ek 6. Bibliothèque nationale de France'da bulunan Pelliot tibétain 1283 numaralı Tibetçe belgede *BPN*'de Göktürk mitlerinin aktarıldığı kısımlar

Ek 7. P. T. 1283 numaralı Tibetçe belgedeki *BPN*'nin Venturi tarafından yapılan matbu neşrinde Göktürk mitlerinin aktarıldığı kısımlar

གྲི་སྲིད་བརྒྱུ་གྲོ། །བ་མེལ་གྲི་ལྷོ་དཔོན། །ལ་གན་གྲུ་མེལ་པ་ལས། །རྟོར་
 དང་ལམ་ལོག་གིས། །བ་མེལ་ལ་གན་བསལ་ནས། །བ་སྐྱེལ་ལྷོ་འཛོམ་ཏེ། །ལྷོ་བུ་
 དུ་མཆིས་པ་ལས། །བ་སྐྱེལ་གྲི་ལམས། །ལོས་དུ་མ་ལྷོ་ཆེག། །བ་སྐྱེལ་གྲི་ལམས
 བཡར་བལོ་ལྷོ་ཆེག། །ལྷོ་དཔོན་ཡིད་སྤྱིས། །རྟོར་གྲི་ལྷོ་དཔོན་གྲི་ལྷོ་ཆེག
 65 ལྷོ་དཔོན་རྟོ་གྲི་ལྷོ་ཆེག་རྟོར་གྲི་ལྷོ་ལྷོ་བུ་བུ་རྟོ་ཏེ། །ལམ་ལོགས་གིས། །མ་ལྷོ་གས་
 དེ་ནས་བུང་ལྷོ་གས། །ལོ་གོ་གས་ལྷོ་ཆེག་སུ་དང་ཡང་སྤྱི་འཐབ་སྤྱི་རྩོད། །འདྲི་རུབ་ལྷོ་གས
 ན། །ལྷོ་བརྒྱ་ཆེ་ཡིད། །འལ་ལ་རྟོ་ལྷོ་བུ་བུ་རྟོ་ལ་ལ་རྟོ་རྩོད་ཆེ་ལ་ལ་རྟོ་ལྷོ་བུ་བུ་བུ་
 ཞིང་འཕྲོག་ཆེ། །འདྲི་རྩམས་གྲི་བུང་ལྷོ་གས། །ལྷོ་དམ་བྱེ་རྩུང་ཆེན་པོ་ལ་ལ་རྟོ་
 གན་མ་གྲི་རྩུང་པོ་ལྷོ་གསྐྱིས་མཆི་སྤྱེ། །འབུག་ཆོར་གྲི་རྩུང་པོ་ལོ་ལོ་མ་ལ
 70 གན་གྲི་སྲིད་འདྲི་པོ་ཆོ། །འདྲི་ལྷོ་གས་ན། །དམག་དང་ན། །དམག་གིས། །མ་ཐར་ཏེ།
 ལྷོ་གྲིས་འཕྲུམ་སྤྱེ། །མཆི་མཆི་བ། །རྩོ་མོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་ལོ་
 ལྷོ་གས་པ་དག་ཆེག་དང་མཆལ་ནས། །དུག་སྐྱད་དུ་རྩམས་ནས། །བུང་མེད
 དེས་བལྟ་བལྟ་སྤྱེ། །སྤྱེ་ན། །ལྷོ་འབྲང་ལྷོ་ལམ་མོ་ཆེ་ལོ། །རྩོ་དགས
 75 ཤོར་དུ་མཆི་མཆི། །བསྐྱར་མཆིས་པས། །ལྷོ་སྐྱེས་ཆོར་ཏེ། །ལྷོ་ལྷོ་གས་འཛོམ
 དུ་བརྒྱལ། །དེ་ནས་ལྷོ་ལྷོ་མོ་བརྒྱ་དང་ཆེ་འདྲི་དཔལ། །དང་། །ལྷོ་དམ་བྱེ་རྩུང་
 འདྲི་རུབ་ལྷོ་གས་ཏེ། །སྤྱེ་བུང་ནས། །དུག་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་
 དམར་པོ་གསྐྱེག་དང་ནག་པོ་གསྐྱེད་དགས། །ལ་བབ་སྤྱེ། །རྩུང་མར། །སྤྱེ་མོ་ལོ།
 གསྐྱེག་དང་ལྷོ་འཛོམ་ན། །བུང་མ་རུངོ། །དེ་ནས། །དུག་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་
 80 ལྷོ་ལྷོ་གསྐྱེག་བརྒྱུ་ལྷོ་ལྷོ་དང་འཛོམ་ནས། །བུང་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་
 ལྷོ་
 ལྷོ་
 ལྷོ་
 85 ལྷོ་གས་ལྷོ་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་ལྷོ་གས་
 དང་ཏེ་ལོག་དང་འཐབ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་

Venturi, Federica, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1, (2008), s. 17.

རྟོ་ཅེ་ཕྱོགས་ལྟར། །ཞེ་གཤམ་ཆེས་གྱི་མ་ལན་པོ་ཚོལ་ཞིང་འགྲུག་པའི་རྟེན་
 བྱེད་ཆིང་། རྟོ་ཡོ་རྟེན་དང་འཐབ་ལོ། འདི་བྱང་སྐད་ན། །དུག་གུ་ལོག་གོ་ལ་ཚོར་གྱི་
 འཕྲོ་ལྷི་བྱི་ལ་ཀོར་། །ལྷེ་ཆེག་མཆི་སྟེ། །དམག་ལྟོང་མཆིས། འདི་བྱང་སྐད་ན། །འབྲེ་
 90 ཅན་ག་ལྷེ་ཆེག་མཆི་སྟེ། །དམག་ལྟོང་མཆིས། །རྟེན་དང་འཐབ་ལོ། འདི་རུབ་ཕྱོགས་
 ན། །དུག་ཏུ་ལ་ཡུན་ལོག་ལྷེ་ཆེག་མཆི་སྟེ། །ལྷེ་ཆེ་ལ་ལྷོད་པ་ཞིག་མཆིས། དུག་ཏུ་
 བྲུ་དེ་ནས་མཆི་ལོ། འདི་བྱང་སྐད་སྟེ། །ལྷེ་དམ་བྱེ་རི་རྒྱུད་གྱི་ཕ་རོལ་ན། །ལྷི་ལྷུད་
 ཏུ་དག་ལོག་ཞེས་བགྱི་བ། །ཀར་པ་པ་ལའང་གི་རྒྱུག་པ་ཆན་ལ། །ལུས་ལ་སྐྱུ་
 ཤོལ་ཤོལ་པོ་ཞིག་མཆིས། །ལྷི་གལ་འཚལ། འདི་ཕྱོགས་ནས་པར། །དུག་པའི་
 95 ལྷི་རྟོན་དག་ཆེག་མཆི་མཆི་ན། །ལྷི་རྟོན་ག་ཆེག་ཀར་པ་ཆག་སྟེ། །འགྲོ་མ་ལོང་
 ནས། །རོགས་པོ་དག་གིས། །ཀར་པ་ཆག་པའི་དུང་དུ། །རྟོ་ཆེག་བསད་ནས་ཤིང་
 མང་དུ་བསྐྱེ། །ལྷེ་ཆེ་ལག་ཏུ་བྱིན་ཏེ། །དེར་པོར་ནས། །དེ་ཤིག་ན། །སྟེག་ག་ཆེག་
 ལྷེ་དམ་ཟེན་ཏེ། །ཀར་ཆག་ག་ན་དུ་བྱིན་ན། །སྟེག་ལྷི་བཞིན་དུ། །ལུས་བྱི་ལ་ཆེན་
 པོ་ཚལ། །སྐྱུ་ལྷི་ལྷུར་མ་བཞིན་དུ་སྟེ། །སྟོག་མ་དང་མཆན་ལོག་
 100 གལ་ལ་གཡོན། །མཐེབ་པོ་ས་ཚམ་རེ་རེ་དཀར་ནས། །ནས། །ལྷི་རྟོན་ཆེག་གིས་
 མཆན་ལོག་དཀར་བ་དེར་མདའ་ཆེག་གིས་འཕང་སྟེ་བསད་ན། །ལུས་ནི་ཕག་
 བཞིན་སྟེ། །སྐྱུ་ནི་ལྷི་ལྷུར་མ་བཞིན་དུ་སྟེ། །སྟེ་ལོ་ཐོག་མ་ནས་
 མཆུག་ཐོག་ {...} བར་དུ། །རལ་གྱི་བཞིན་དུ་རྟོ། །དུག་སྐད་དུ་ཀོག་ཉོ་ལོག་
 ཆེས་བའི། །ོ {.....} ས་བྱ། །སྟེ་ལྷུག་དང་སྐད་འཐབ་པ་དེར་མཐོང་། །
 105} ས་མོ་མ་གྲུ་བར་དུ། །སྟེ་གིས་རི་དགས་བསད་ཆིང་
} །ལྷི་བྱུད་ག་སྟེགས་ག་ཞན་དང་འད། །གོས་རྒྱང་
} །ག་སྟོག་རུས་གལས་གཡོས་ན་མཆིས། །དེ་
} ས་ཞིག་ནང་ན། །རི་ལོག་རི་ཉེ་བའི་ {...
} །ད་ཆེ་སྟེན་སྟེན་ཡང་མཆི་སྟེ། །རི ོ {.....
 110} ོ་མཆོའི་ {.....

Venturi, Federica, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1, (2008), s. 18.

MEMLÛK-İLHANLI DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ

AHMET SAĞLAM*

Giriş

İlhanlı Devleti ile Memlûk Türk Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler Suriye bölgesine inen Hülâgû'nun elçilerini Kahire'ye göndermesiyle başlamıştır. Daha sonra bu ilişkiler Baybars-Abâkâ, Kalavun-Ahmed Teküdâr ve Nâsır Muhammed-Gâzân/Olcâyâtû/Ebû Saîd arasında teati edilen elçilik faaliyetleri ile sürdürülmüştür. Hülâgû ve halefleri adına tehdit ve korkutmaya dayalı mutlak itaat isteyen Moğol diplomasisi söz konusudur. Hülâgû'nun oğlu Ahmed Teküdâr'ın Müslüman olmasıyla nispeten yumuşak bir üslup ile bu gelenek sekteye uğramış ancak Teküdâr'ın tahttan indirilmesiyle ilişkiler önceki seyrine dönmüştür. Gâzân döneminde ise artık tamamen değişen İslâmi bir kimliğe bürünen diplomasi anlayışı söz konusudur. Bunun yanında gerek Teküdâr gerekse Gâzân döneminde her ne kadar İslâmi geleneğe uygun mektuplar kaleme alınmış olsa da muhatabından otoritesine boyun eğmesini, hatta tâbi olmasını isteyen aynı zamanda İslâmi literatüre uygun tehdit içerikli mektuplar dikkat çekmektedir.

Gâzân dönemiyle birlikte İslâmlaşan hatta Olcâyâtû'nun son dönemlerinde Şîlik ile Sünnilik arasında gidip gelen İlhanlı devlet anlayışı seleflerine göre daha fazla hüküm süren Ebû Saîd döneminde Sünni İslâm geleneğinde karar kılmış, nihayet bu dönemde Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkileri bir antlaşmayla taçlandırılmıştır. Makalemizde tehditle başlayan sonra değişen ve bir antlaşmayla sonuçlanan Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkilerini detaylı olarak ele alacağız.

Çalışmamızı oluştururken birçok çağdaş kaynaktan yararlandık. İnşâ sanatının en güzel eserini kaleme alan Kalkaşendî, Memlûk-İlhanlı yazışmalarını detaylı olarak anlatıp mektupları şekil ve muhtevalarına uygun olarak arşivlerde gördüğü şekilde eserinde kaydetmiştir. Hülâgû'nun Kutuz'a, Ahmed Teküdâr'ın

* Dr. Öğr. Üyesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur/TÜRKİYE, ahmetsaglam352@gmail.com.

Kalavun'a, Gâzân'ın da Nâsır Muhammed'e gönderdiği mektuplar¹ ile yine adı geçen Memlûk sultanlarının Teküdâr'a, Gâzân'a ve Ebû Saîd'e gönderdiği mektupların² Arapça nüshaları günümüze ulaşmıştır. Kalkaşendî'den başka dönemin çağdaşı birçok müellifin eserinde bu mektupları görmek mümkündür. Bu noktada Ömerî'nin *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*³ adlı Memlûk iç ve dış yazışmaları üzerine kaleme aldığı nadir eseri başta olmak üzere İbn Abdüzzâhir⁴, Baybars el-Mansûrî⁵, Yûnîni⁶, Nüveyrî⁷ ve İbn Devâdârî⁸ gibi birçok Memlûk kaynağı ile Reşidüddin⁹ ve Vassaf¹⁰ gibi İlhanlı kaynakları söz konusu diplomatik ilişkilerden bahsetmişlerdir. Kimi mektupları tamamen verirken kimisi içeriklerinden kısmen söz etmiştir. Bu mektuplar karşılıklı ilişkilerin hasmâne ya da dostâne olup olmadığına dair açık bilgiler vermekte yine bu mektuplarda dönemin siyasi, askeri ve toplumsal meseleleri ele alınmaktadır.

Elçilik teatilerine geçmeden önce mektupların içeriği ile ilgili önemli bazı bilgileri paylaşmak yerinde olacaktır. Bu mektuplar dönemin inşâ divanında görevli memurlar tarafından çok iyi bilinen ve yeri geldiğinde kullanılan üslup ve usuller çerçevesinde tanzim edilmiştir. Muhatabını övmek ya da yermek için kullanılan birçok nazım örneği, dini ve edebi terimlerle süslenmiş klişe ibareler bu münşeât mecmualarının en önemli özelliğidir. Bu ibareler çok geniş anlamlar ifade eden anahtar istilahlara çözümlemesiyle anlaşılabilen gayet belîğ ifadelerdir. Yine bu

¹ Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhü'l-A'sa fi Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut 1333-1334/1915, c. VIII, s. 63-71.

² Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VII, s. 236-250.

³ Ömerî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf* (Thk. Semîr Mahmûd Derubî), Kerek 1992/1413.

⁴ İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah (ö. 692/1293), *er-Ravzü'z-Zâhir fi Sireti'l-Meliki'z-Zâhir* (Nşr. Abdülaziz el-Huveytur), Riyad 1396/1976.

⁵ Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325), *Zübdetü'l-Fikre fi Târîhi'l-Hicre* (Thk. D. S. Richards), Beyrut Das Arabische Buch Berlin, 1998/1419; a.mlf., *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye* (Thk. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987.

⁶ Yûnîni, Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed b. Abdullah Yûnîni (ö.726/1326), *Zeyli Mür'ati'z-Zemân*, I-IV, Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye, Haydarabad 1954.

⁷ Nüveyrî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûmi'l-Edeb*, I-XXXI (Thk. Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez), c. XXXII-XXXIII (Thk. Üstaz İbrahim Şemseddin), Beyrut 2004.

⁸ İbn Devâdârî, Ebü Bekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devadârî (ö. 736/1336), *Kenzü'd-Dürrer ve Câmîü'l-Guer* I-IX, *ed-Dürrü't-Zekîyye fi Ahbâri'd-Devleti't-Türkiyye*, (Thk. Ulrich Haarmann), c. VIII, Kahire 1971; *ed-Dürrü'l-Fâhir fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsır*, (Thk. Hans Robert Roemer) c. IX, Kahire 1379/1960.

⁹ Reşidüddin Fazlullah (ö.718/1318), *Câmîü't-Tevârih* (İlhanlılar Kısmı), (Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Ahmad Hesamipour Khelejanî), TTK basımı, Ankara 2013.

¹⁰ Vassaf, Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdi Şirazi Vassaf (ö. 734/1334), *Tahrîr-i Târîhi-i Vassaf*, (Yay. Abdü'l-Muhammed Ayetî), Tahran 1372/1994.

mektuplarda geçen ayet ve hadisler dönemi de aşan geniş anlamlar taşımaktadır. Ayrıca bu metinlerdeki belîğ ifadeler ve nükteler edebi yönü ağır basan ince mesajlar yüklüdür. Açıkçası metnin yalın haliyle çevirisinin mümkün olmadığını söylemek mümkündür. Yine bu diplomatik faaliyetleri yürüten diplomatlar çok özel kimselerdir. Gerekliğinde sultan ya da hükümdarın huzurunda devlet adalarını muhatap alıp konuşabilecek hukukçular yani kadılar¹¹ arasından seçilmiş kimselerdir. Gerekliğinde siyasi konuşmalar yapıp cevaplar verebilecek donanımlı, yetkili ve mümtaz kimselerdir. Makalemizde bu elçiler ve taşıdıkları mektupların içeriği başta olmak üzere mektupları yazan kâtipler, elçilerin seyahatleri sırasında ağırlanma şekilleri ve sultanlar arasındaki hediyeleşmeler makalemizin konusunu oluşturmaktadır.

1. Sultan Kutuz Dönemi Diplomatik İlişkiler

İlhanlı hükümdarı Hülâgû (654-663/1256-1265) İran bölgesine girdikten sonra önce Alamut kalesini¹² 654/1256 yılında ele geçirmiş,¹³ daha sonra da 656/1258 yılında Bağdat'ı işgal ederek Abbasi hilafetine son vermiştir. Uzun yıllar bir türlü ele geçirilemeyen Alamut kalesini alarak düşmanlarına korku salmayı hedeflemiş,¹⁴ çok geçmeden İslâm dünyasının siyasi merkezi Bağdat'ı alarak ilerleyişini sürdürmüştür.¹⁵ Zira Hilafetin kaldırılmadan Müslümanları itaat altına almak ve Akdeniz'e doğru ilerlemek mümkün olmayacaktır.¹⁶ Hülâgû ilerleyişini sürdürürken korku ve tedhiş saçarak korku salmış, özellikle elçileri korkutma siyaseti ile bölge idarecilerine gözdağı vermeyi bir politika haline getirmiştir.¹⁷ Hülâgû ilerleyişini sürdürerek Halep'i yedi günlük bir kuşatmadan sonra 8 Ocak 1260'ta

¹¹ Memlûk devlet yöneticilerine meşruiyet kazandıran dönemin önemli bir kurumu olan kadılar hakkında bkz. M. Fatih Yalçın, *Bahri Memlûkler Döneminde Dımaşk Kâdilkudâtı (1266-1382)*, Konya 2016.

¹² Alamut kalesi İran-Kazvin'in kuzeydoğusunda yer alan Elburz dağları üzerinde müstahkam bir kaledir. Günümüzde kalıntıları mevcut olan Alamut kalesi adını "Kartal Yuvası" anlamını taşıyan Âlûh ve Âmut kelimelerinden meydana gelir. Abdülkerim Özaydın, "Alamut", DİA, c. II, Ankara 1989, s. 336-337.

¹³ Reşidüddin, Câmîu't-Tevârih, s. 20-26; Aksarâyî, Kerîmüddin Mahmudî Aksarâyî (ö. 733/1332-3), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK. Yay., Ankara 2000, s. 37-38.

¹⁴ Abdüsselam Abdülaziz el-Fehmî, *Târîhu'd-Devleti'l-Muğlîyyeti fi İran*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1981, s. 116.

¹⁵ Reşidüddin, Câmîu't-Tevârih, s. 30-47; Aksarâyî, Müsâmeretü'l-Ahbâr, s. 38-39; Ömerî, *Mesâlik*, c. XXVII, s. 243-244; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 35; İbn Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devadârî (ö. 736/1336), *Kenzü'd-Dürr ve Câmîü'l-Gurer I-IX, ed-Dürrü't-z-Zekîyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Türkiyye*, (Thk. Ulrich Haarmann), Kahire 1971, c. VIII, s. 34-37.

¹⁶ Bertold Spuler, *İlhanlılar Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yay. 3. Baskı, 2011 Ankara, s.59.

¹⁷ Karatay el-İzzî el-Haznedârî, *Târîhu Mecmû'î'n-Nevâdiri minnâ Cerâ li'l-Evâli ve'l-Evâhri*, (Thk. Horst Hein-Muhammed el-Huceyrî), el-Ma' hedü'l-Almâni li'l-Ebbâsü's-Şarkıyyeti, Beyrut, 1426/2005, s. 91.

düştürmüş,¹⁸ daha sonra Çukurova bölgesindeki Ermeniler¹⁹ başta olmak üzere Haçlılar ile antlaşma yapmış, hatta Haçlılara yazdığı bir mektubunda Müslümanlara karşı yardım edeceğini Müslümanların harap ettiği kiliselerin inşa edileceği sözünü vermiştir. Hülâgû'nun bu kucaklayıcı tavrı bölgedeki Hıristiyanların Müslümanlardan intikam alma hırsını tetiklemiştir.²⁰ Hülâgû bununla da yetinmemiş Papa IV Urban (660-663/1261-1264) ile mektuplaşarak Hıristiyanlığa olan yakınlığından ve birlikte hareket etmekten söz etmiştir.²¹

Hülâgû, Suriye bölgesine inmesinin hemen ardından bölgedeki yerel valilere ve Mısır'da yeni kurulmuş olan Memlük Türk Devleti Sultan'ı Seyfeddin Kutuz (657-658/1259-1260)'a mektup göndererek itaatlerini arz etmelerini emretmiştir.²² Hülâgû, "Yeri ve göğü yaratan Allah'ın adıyla ..." diyerek başladığı mektubunu, "Biz Allah'ın ordusuyuz. Allah bizi öfkesinden yaratmıştır. Allah'ın gadabını (öfkesini) çekmiş kavimlere Allah tarafından musallat edildik. İradenizi bize teslim edin ..." şeklinde hak yoldan çıkan Müslümanları cezalandırmak için Allah tarafından görevlendirildiklerini dolayısıyla da itaat etmelerini emretmiş, aksi takdirde başlarına geleceklerden kendilerinin sorumlu olacağına dair de gözdağı vermiştir. Korkutma ve tehdit içerikli dönemin geleneksel Moğol diplomasi dili ile Kahire'ye gelen²³ Hülâgû'nun elçileri 5 Safer 638/21 Ocak 1260 Cumartesi günü üç ay önce tahta oturan Kutuz'a mektubu sunmuşlardır.²⁴ Reşîdüddin, İlanlı elçisinin Sultan'a hitaben; "Yüce

¹⁸ Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁹ Moğol istilâları başlayınca Ermeniler ile Moğollar yani Moğol Büyük Hanı Mengü Han ile Ermeni Kralı I. Hetum arasında yapıldığı söylenen antlaşma şartlarından birisi Müslüman topraklarının Hıristiyanlara iade edileceği şeklindedir. Bu çerçevede Moğolların Çukurova bölgesine inmesiyle bölgedeki konumlarını güçlendiren Ermeniler Müslümanlar için tehdit ve tehlike teşkil etmeye başlamışlardır. Fatma Akkuş Yiğit, "Memlükler Döneminde Çukurova", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 533-554. Haçlıların desteği ile Çukurova bölgesinde devlet kuran Ermeniler, İlanlıların bölgeye dönük hareketlerini dini bir kisse ile desteklemişlerdir. Mustafa Akkuş, "Ermenilerin İlanlı Dini Siyasetindeki Rollerini", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:31, Bahar 2012, s. 205-221.

²⁰ Subhi Abdülmenam Muhammed, *Siyasetü'l-Muğâlî'l-İlhâniyyîn Ticâhî Devleti'l-Memâlik fi Mısır ve's-Şam h. 716-736/m. 1316-1335*, Kahire 2001, s. 18-19.

²¹ Adil Helal, *el-Alakâtü beyne'l-Muğâl ve Evruba ve Eseruha ale'l-Âlemi'l-İslâmî*, Kahire 1997, s. 108, 281.

²² Hülâgû'nun Suriye emirlerine gönderdiği mektup için bkz. Aksarâyî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, s. 40-42. Ayrıca Hülâgû'nun Suriye emirlerine gönderdiği mektup ile aynı içeriğe sahip Memlük sultanı Kutuz'a gönderdiği mektup için bkz. Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 92-93; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 47-48; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s.63-65; İbn İyas, Ebül-Berekât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas (ö. 930/1520), *Bedâi'ü'z-Zühûr fi Vekâi'ü'd-Dihâr*, (Thk: Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1395/1975, c. I, s. 304-305.

²³ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 47-48; Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 93; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s.63-65; İbn İyas, *a.g.e.*, c. I, s. 305-306.

²⁴ Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 93; İbn İyas, *a.g.e.*, c. I, s. 305. İbn İyas heyetin beş kişiden oluştuğundan bahsederken Reşîdüddin kırk nöker ile Mısır'a gönderdiği Moğol elçisinden söz eder. Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s.55.

Tanrı, Cengiz Han ve uruğunu güçlendirip, yeryüzündeki ülkelerin idaresini bize bağışladı. Kim ki, bize itaat etmekten ve tâbi olmaktan yüz çevirir ise karısı, çocukları ve kendisi ve ona tâbi herkes beldeleri ve bendeleri yok oldu. Bunlar sizin kulağınıza ulaşmıştır... Bize boyun eğiyor-san mal (vergi) gönder, kendin gel ve şuhne²⁵ iste, yoksa savaş için hazırlan” dediğini yazar.²⁶ Hülâgû, bu mesajın hemen ardından Moğol Büyük Han’ı Mengü Han’ın ölümü üzerine hanlık seçimi için bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Moğol merkezinde Kubilay ile Arıkboğa arasında yaşanan hanlık mücadelesini yakından takip etmek için²⁷ asıl birlikleriyle Tebriz²⁸’e yerleşir.²⁹ Hülâgû geniş Moğol İmparatorluğu toprakları üzerinde giderek kızışan Cengiz evladı arasındaki rekabette kendisine yakın bir ismin Karakorum’da tahta oturmasını³⁰ Suriye’de kolay ilerleyen istilâlardan daha çok önemsemektedir. Dolayısıyla hanlık/kağanlık seçimini yakından takip etmek için bölgeyi terk etmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde Hülâgû’nun Suriye’den ayrılırken gönderdiği tehdit içerikli mektubunu Sultan Kutuz üst düzey emirler ile istişare etmiş, Hülâgû’nun tâbi olmak ya da savaşa hazırlanmak şeklindeki tercihlerinden savaşı göze almışlardır. Karatay el-İzzî, Halep’te Hülâgû’nun meclisine girip Musul’a kadar eşlik eden Sârim Özbek adlı bir memlûkten naklen Hülâgû’nun bölgeden ayrıldığını, korkmamaları, savaşmaları şeklinde bir casus ile gelişmeleri Kutuz’a bildirdiğini yazar. İlhanlı ordusu hakkında stratejik bilgiler de vererek savaşın seyrini değiştiren gelişmelerden bahseder.³¹ Neticede Hülâgû’nun bölgeyi terk etmesini de fırsat bilerek savaşma kararı almışlar.³² Sultan Kutuz öncelikle Hülâgû’nun elçilerinin başlarını vurdurup kale kapılarına astırarak tehdite çok sert bir şekilde karşılık vermiştir.³³ Böylece ilk İlhanlı diplomatik girişimi İlhan-

²⁵ Şihne ya da şahne merkezi yönetime bağlı olarak bir şehir veya bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî vali, yerel yöneticidir. Bkz. Erdoğan Merçil, “Şahne”, *DİA*, c. XXXVIII, Ankara 2010, s. 292-293.

²⁶ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 55-56.

²⁷ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), I-II, TTK Yay., Ankara 1999, c. II, s. 576.

²⁸ Günümüz Kuzey İnan bölgesinde yer alan Güney Kafkasya’nın önemli yerleşim merkezlerinden Tebriz İlhanlıların bölgeye gelmesiyle tarihinin en parlak dönemlerinden birisini yaşamıştır. Abâkâ döneminde başkent olarak kullanılmış asıl önemine Gâzân döneminde kavuşmuştur. Bayram Arif Köse, “Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8, Sayı:41, Aralık 2015, s. 494-495.

²⁹ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 54-55; Spuler, *a.g.e.*, s. 67.

³⁰ Hülâgû, Kardeşî Mengü’ye tabî siyasi bir konumda meşruiyetini ikame edip kendi adına para dahi bastırmadan idaresini sürdürmektedir. Ömerî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, (Thk. Kamil Selman el-Cebürî,) Beyrut 2010, c. III, s. 105.

³¹ Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 101.

³² *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 576.

³³ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 50; a.mlf., *Tuhtâ*, s. 43; Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 93; Nüveyrî, *a.g.e.*,

lı geleneğine uygun bir şekilde karşılık bulmuştur. Sultan Kutuz savaşa giderken yol üzerindeki önemli Haçlı merkezlerinden Akkahlılardan Moğollara karşı mücadelesinde tarafsız kalacaklarına dair söz almış, sözlerinde durmazlarsa Moğollardan önce Akkahlılar üzerine saldıracığına dair onları tehdit etmiştir.³⁴

Sonuçta Memlûkler olağanüstü bir dirayet ve cesaret örneği göstererek 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260 tarihinde vuku bulan Ayn Câlût savaşında İlhanlılar ilk kez hezimet uğramıştır.³⁵

Hülâgû Moğol başkentindeki hanlık seçiminden dolayı Suriye bölgesini terketmiş, dâhili birçok gelişmelerden dolayı da bir daha bölgeye gelememiştir.³⁶ Dolayısıyla Hülâgû'nun vefat ettiği 663/1265 yılına kadar diplomatik bir ilişki kaynaklara yansımamıştır. Hülâgû'nun karısı Hıristiyan Dokuz Hatun'dan dolayı olsa gerek Hıristiyanlara yakın durmuş, özellikle Bizans ile gizli diplomatik ilişkiler kurduğu kaydedilmiştir.³⁷

2. Sultan Baybars Dönemi Diplomatik İlişkiler

Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkileri Hülâgû'nun halefi Abâkâ (663-680/1265-1282) ile Kutuz'un halefi Sultan Baybars (658-676/1260-1277) arasında yine düşmanca ilişkiler devam etmiştir. Annesi ve eşi Hıristiyan olan Abâkâ Haçlılarla birlikte Suriye bölgesinde Müslüman katliamları yapmış ayrıca Memlûklere karşı Papa ve Avrupalı devletlerle askeri antlaşmalar temelinde diplomatik ilişkiler geliştirmiştir.³⁸ Sultan Baybars İlhanlıların Bîre (Birecik)'yi kuşatmaları üzerine bölgeye asker sevk etmiş kendisi de ordusuyla Suriye'ye geçmiştir. İlhanlı askerinin Bîre'yi terk etmelerine rağmen Sultan bölgedeki Haçlılar üzerine yürüyerek Haçlı işgalindeki Kaysariyya, Yafa, Hayfa, Aslis ve Arsuf gibi birçok kenti

c. XXIX, s. 302; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 48; Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî (ö. 845/1442), *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rîfeti Dîveli'l-Mülûk*, I-IV, (Thk. Muhammed Mustafa Ziyade-Saîd Abdülfettah Aşûr), Kahire 1934, 1958, c. I, s. 429.

³⁴ Ali Aktan, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri", *Belleten*, C. LXIII, S. 237, 1999, s. 415-416.

³⁵ Ayn Câlût Savaşı'nın sebep ve sonuçları hakkında detaylı malumat için bkz. Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, Ankara 2002, c. V, s. 134-143.

³⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 74-75. Hülâgû Suriye seferlerinde iken Gürcü Kralı David'in isyanı söz konusudur. Ayrıca Cengiz ailesinden amcaoğlu Altın Orda Hanı Berke ile giriştiği Azerbaycan ve Güney Kafkasya'ya hâkimiyet mücadelesi söz konusudur. Gürcü Kralının isyanı hakkında bkz. Ömer Subaşı, *Gürcü Moğol İlişkisi, -Güney Kafkasya 1220-1346-*, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 91-109.

³⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 76.

³⁸ Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 24.

664/1265 yılı içerisinde ele geçirmiştir.³⁹ Ayrıca Suriye ve Çukurova bölgelerinin Haçlı işgalinden temizlenip bölgenin Türkleşmesi yönünde istikrarlı bir politika takip etmiştir.⁴⁰

Kaynaklara yansıyan bu dönem ilk diplomatik gelişme Abâkâ'nın elçilerinin Memlûk ordusunun Çukurova bölgesine sefer düzenlediği bir sırada 664/1265 yılında Suriye'de Baybars ile görüşmesidir. Beraberinde getirdikleri hediyeleri Sultan'a takdim edip barış talebinde bulunmuşlar, ancak Sultan bu teklifi olumlu karşılamamıştır.⁴¹ Şifahen konuşup mektup getirmeyen İlhanlı elçilerinin Baybars'a sundukları söz konusu barış hakkında modern araştırmacıların yorumu bunun Abâkâ'ya itaat etme, boyun eğme anlamına gelen tehdit anlamı içeren bir mesaj olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴² Bölgedeki fetih hareketlerine devam eden Sultan Baybars, 1266 yazında Safed ve Remle ile bölgedeki birçok yerleşim yerini ele geçirmiş 1267 yılında Sûr, Hısnü'l-Ekrâd ve Merkab kaleleri için Haçlılar ile on yıllığına bir antlaşma yapmıştır.⁴³ Yine Antakya'nın fethi sonrası 1268 yılı Mayıs ayında Çukurova Ermeni Kral'ı ile de bir antlaşma imzalamıştır.⁴⁴ Burada Çukurova Ermenilerinden bahsetmek gerekir. İlhanlı vasalı olan Ermeniler her iki devlet arasında vuku bulan hadiselerde aktif rol oynamışlardır. Müslümanlara karşı Haçlı ve Moğol desteği ile bölgedeki hâkimiyetlerini güçlü kılmak istemişler, hatta Moğolların bölgeye inmelerini bu politikaları için fırsat olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Ermeniler, Memlûk-İlhanlı savaşlarını körükledikleri gibi İlhanlıların her hezimetinde de asıl darbeyi alan taraf olmuştur. Ermeni Kral'ı ile yapılan bu antlaşma sırasında kaynaklarda yer alan ilginç bir hadise şöyledir. Ermeni Kral'ı Hetum'un oğlu Leon Memlûkler tarafından esir alınmıştır. Kral birçok değerli

³⁹ Aktan, a.g.m., s. 418.

⁴⁰ Cüneyt Kanat, "Memlûkler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu), Bildiriler, Adana, 1999, s.423-434.

⁴¹ Makrîzî, *Sütlük*, c. I, s. 553; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, (2001), s. 39.

⁴² Amitai-Preis, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1995, s. 111-114; Anne F. Broadbridge, "Mamluk Ideological and Diplomatic Relations With Mongol and Turcic Rulers of The Near East and Central Asia (658-807/1260-1405)", *The University of Chicago*, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Chicago 2011, s. 47. Broadbridge, adı geçen tez çalışmasında, Memlûkler'in İlhanlılar'dan başlayıp Timur İmparatorluğu ile yaptığı diplomatik ilişkiler merkezinde memlûk kökenli askerleri sultan yapan ideolojiyi ve devletlerarası ilişkilerde meşruiyet kazanmalarını sağlayan yapıyı ortaya koymaya çalışmıştır. Makalemizle direk alakalı bu çalışmadan yararlandığımız gibi dikkat çekici yorumları değerlendirdik.

⁴³ Aktan, a.g.m., s. 418.

⁴⁴ Aktan, a.g.m., s. 419-420; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk Ermeni Münasebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C. VIII, S. XVI, 2015, s. 179.

hediyeler hatta bazı kaleler karşılığında oğlu Leon'un serbest bırakılmasını istemiş ancak Sultan Baybars bunların yanında Hülâgü'nun Halep'i işgali sırasında Halep'te tutuklu iken ülkesine götürdüğü hüşdâşlı olan Sungur el-Aşkar'ın⁴⁵ ülkesine getirilmesini şart koşmuştur. Çaresiz kalan Ermeni Kral'ı, oğlu Leon'a karşılık Sungur el-Aşkar'ın ülkesine dönmesini sağlamıştır (Şevval 666/Haziran 1268).⁴⁶ Yine bölgedeki Akka ve Hayfa'daki Haçlılarla aynı tarihlerde yapılan on yıllık bir antlaşma da söz konusudur.⁴⁷

Sultan Baybars yoğun diplomatik münâseberleri sonrası Kahire'de 10 Eylül 1268 tarihinde birçok devlet elçisini huzuruna kabul etmiştir.⁴⁸ Elçiler arasında Bizans elçisi de bulunmaktadır. Elçi Abâkâ ile barış yapılması yönünde arabulucu rolünü üstlenmiştir. Sultan sonuçsuz kalan bu girişim sonrası başkentten ayrılmış, Dimaşk'a geldiğinde bir grup Ermeni ile beraber Abâkâ'nın elçilerini huzuruna kabul etmiştir.⁴⁹ Heyette bulunan Mecdüddin Dûlehân (Devlethân) ile Seyfeddin Saîd, İlhanlı Hükümdarı Abâkâ'nın 20 Rabiulahir 667/27 Aralık 1268 tarihli mektubunu⁵⁰ Sultan'a takdim etmişlerdir. Mektupta Ermeni Kral'ının iki devlet arasındaki arabuluculuğundan söz edilmekte ve Baybars'ın makamını koruması için diğer krallar gibi vasalı olması tavsiye edilmektedir. Ayrıca Kutuz'un öldürdüğü elçiler hatırlanmakta bunun yanında yasanın uygulanacağına dair kurultay kararı beyan edilerek gizli bir tehdit dillendirilmektedir. Sonuç olarak Ermeni Kral'ının çaba gösterdiği antlaşmanın bir türlü mümkün olmadığı görülür. Mektup doğudan batıya herkesin itaat ettiği şeklinde tehdit içeren geleneksel Moğol diplomasi diliyle yazılmıştır.⁵¹ Abâkâ'nın tehdit içerikli caydırma politikasına Bay-

⁴⁵ Sungur el-Aşkar (ö. 692/1293) hakkında bkz. Safedî, *Tuhfe*, c. II, s. 174-180; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, c. VI, s. 87-95.

⁴⁶ Yüniñi, *a.g.e.*, 413; Baybars el-Mansûrî, *Zühde*, s. 49, 115; Nüveyrî, *Nihâye*, c. XXX, s. 98-99; Safedî, *Tuhfe*, c. II, s. 174-180; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, c. VI, s. 87-95; Amitai, *Mongols and Mamluks*, s. 118-120.

⁴⁷ Aktan, *a.g.m.*, s. 420.

⁴⁸ Sultan Baybars 10 Haziran 1268'de Dimaşk'tan Mısır'a hareket etmiş ve 23 Temmuz günü Kahire'ye girmiştir. 10 Eylül günü Karakuş meydanında yaptırdığı camiyi teftiş ettikten sonra elçileri huzura kabul etmiştir. Almanya Kralı Konradin von Hohenstufen'in elçileri daha önce kendisi Dimaşk'ta iken gelmiş idi. Burada Abâkâ ile arabulucu rolünü üstlenen Bizans imparatoru elçisi başta olmak üzere Napoli ve Sicilya Kralı Charles d'Anjou'nun elçileri, Nubya kralı ve Barselona sahibi Alphanso de Seville'in elçilerini kabul eder. Ayrıca Charles'in heyetünde yer alan Papa'nın elçisi kendisini gizlemeyi tercih etmiş ancak bu durum sonradan anlaşmıştır. İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 334-337; Ramazan Şeşen, *Haçlılar Önüinde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 92.

⁴⁹ Yüniñi, *Zeylû*, s. 423-424; Şeşen, *a.g.e.*, s. 93; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 103; Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî el-Aynî (ö. 855/1451), *İkdiu'l-Cümân fi Târîhi ehli'z-Zemân: Asru Selâtni'l-Memâlik* (Thk. Muhammed Muhammed Emin), Kahire 1992, s. 198.

⁵⁰ Bağdat'tan 20 Rabiulahir 667/27 Aralık 1268 tarihli mühürsüz mektubun Arapça nüshası için bkz. Aynî, *a.g.e.*, s. 198-199.

⁵¹ İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 342; Aynî, *a.g.e.*, s. 199; Şeşen, *a.g.e.*, s. 93.

bars misli ile karşılık verir. Baybars, mektupta geçen mevzularla alakalı Ermeni Kral'ına gerekenin yazıldığı, Şemseddin Sungur el-Aşkar hakkında yapılacak bir şeyin kalmadığı, açıkçası söylenmesi gerekenin söylendiği hatta sözü uzatmanın gereksiz olduğunu açıkça dillendirir. Nitekim Cengiz yasasını uygulayan İlhanlılarla asla ittifakın mümkün olmayacağı, kaldı ki en büyük yasayı yani şeriatı kendilerinin uyguladığını övünerek anlatır. “*Doğudan batıya herkesin itaatinden bahsediyorsun, Ketboğa Noyan’a ne oldu? Nasıl dümura uğradı?*” şeklinde muhatabı alaya alınarak iddiası çürütülür. Yine Sultan Kutuz’un öldürdüğü İlhanlı elçilerine atıfta bulunarak kendisinin elçileri sağ salim göndererek lütufta bulunduğunu hatırlatmış, düşünmeye sevk etmiştir.⁵² Baybars’ın bu cevabından daha ilginç olanı ise İlhanlı elçisinin huzurunda iken sarf ettiği sözlerdir. Elçi, “*Abâkâ Han doğuya sefere çıktığında her yeri ele geçirdi. Kimse ona karşı gelemedi. Kim karşı çıktı ise öldü. Sen gökyüzüne de çıksan, yerin dibine de girsen kurtulamazsın, tek kurtuluş barış yapmandır*” şeklinde tehditkâr bir şekilde konuşmuştur. Yine Baybars’a hitaben “*Sen Sivas’ta satılmış bir memlûksiün. Nasıl oluyor da yeryüzünün hükümdarlarına karşı geliyorsun?*” diyerek aşağılayıcı sözler sarf etmiştir. Bu sözlere “*Abâkâ merhamete gelip önce kendine bir baksın. Elinde bulundurduğu (hâkimiyetindeki) Irak, Anadolu, Musul, Diyarbakır ve Hicaz’dan er ya da geç çıkacak. Abâkâ’nın kurtuluşu kendisinin ve askerlerinin kamına bağlıdır*” şeklinde elçiye misliyle tehdit içerikli bir mesaj verildiği kaynaklarda yer almıştır.⁵³

Mektubun analizine gelince, Abâkâ adına yazılan mektupta geçen ‘*tek kurtuluş sulh yapmaktır*’ şeklindeki ifadeler gerçekten bir barış isteği midir? Yoksa bir tehdit midir? Bu sorunun cevabı Abâkâ’nın barış yapmaktaki amacının aslında Baybars’ın kendisine tâbi olmasından başka bir şey değildir. Açıkçası aksine davranırsa tehdit edilmektedir.⁵⁴ Yine Kutuz ile Baybars’ın İlhanlı elçilerine farklı muamelede bulunmasına baktığımızda Kutuz, aynı tehdit ve hakaret içeren mektup sonrası elçileri öldürürken Baybars, son derece nazik bir şekilde muamele etmiş, hatta huzurunda aşağılayıcı ifadelerde bulunan elçileri ağırlayıp sağ salim ülkelelerine dönmelerini sağlamıştır. Kutuz’un muamelesini Hülâgû’ya karşı dağınık Mısır ve Suriye ordularını tek çatı altında birleştirip savaşacak cesareti kendilerinde toplamaları için bir teşci unsuru olarak değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan Baybars döneminde siyasi yapısı oturmuş artık kendine güvenen bir devletin

⁵² Baybars adına yazılan mektup için bkz. Aynî, *a.g.e.*, s. 199.

⁵³ Yünini, *a.g.e.*, s. 424; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 139-140; Aynî, *a.g.e.*, s. 199-200; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 55-56. Ayrıca söz konusu diyalogun İngilizce ve Türkçe versiyonları için bkz. Amitai-Preiss, *a.g.e.*, s.121; Kanat, “Baybars Zamanı”, s. 39-40.

⁵⁴ Broadbridge, *a.g.t.*, s. 50-51.

varlığı söz konusudur. Dolayısıyla kadim kurumlarla devletini güçlendirmiş, varlık mücadelesini geride bırakmış, Türk-İslâm dünyasının hamiliğine soyunmuş ve gelişmeleri soğukkanlı ele alma becerisine sahip bir devlet anlayışı karşımızdadır.

Abâkâ bir taraftan Baybars ile diplomatik ilişkilere girerken diğer taraftan da Suriye'deki Haçlılar ile ittifak yapmaktadır. Yine Papalık ve Batı Avrupa devletleri ile geliştirdiği diplomatik faaliyetler ile Memlûklere karşı işbirliği teklif etmektedir. Ancak bu girişimler hep sonuçsuz kalmıştır.⁵⁵ Ayrıca bu dönemde Altın Orda ve Çağatay Hanlığı ile de mücadelesi devam etmektedir.⁵⁶ Hülâgû döneminde olduğu gibi Abâkâ döneminde de bu durum aslında değişmez bir İlhanlı dış politikasıdır. Ayrıca bu gelişmelerin yanında Baybars ile barış yapılması yönündeki yakınlaşmalar diplomatik gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Önce Bizans imparatoru daha sonra Ermeni Kralı son olarak İlhanlı Anadolu idarecilerinin arabulucu girişimleri söz konusudur.

Sultan Baybars Suriye sahillerindeki Haçlılar ile yaptığı antlaşmalara bir yenisini daha eklemiş, Antartus ve Merkab kale sakinleriyle on yıllık bir antlaşma yapmıştır. Yine 1271 Mayıs ayında Trablus hâkimi ile de benzer bir antlaşma imzalamıştır. Böylece Suriye sahilleri dışında iç kesimlerde Haçlılar idaresinde bir yer kalmamıştır. Önemli Haçlı merkezlerinden Kıbrıs'a yapılan bir Memlûk çıkarılması hüsrana neticelense de Moğol ve Ermeni meselelerine öncelik veren Sultan, Akkahlılarla on yıllık yeni bir antlaşma imzalar (21 Nisan 1272).⁵⁷ Baybars'ın Suriye'deki bu başarılı dış politikasına Anadolu'nun kayıtsız kalması mümkün değildir. İlhanlı Anadolu emirlerinden Samğâr ile Selçuklu devlet adamı Muineddin Süleyman Pervane, Abâkâ ile görüştükten bir yıl sonra 670/1272 yılında⁵⁸ Mecdüddin Devlet Han ile Saîd et-Tercüman'ı Sultan Baybars'a elçi olarak gönderirler.⁵⁹ Sultan, Anadolu'dan gelen elçileri 670 Şevval/1272 Mayıs ayında Dımaşk'ta kabul eder.⁶⁰ Elçiler Samğâr Noyan'ın selamını iletip Sultan ile haberleşemediğine dair üzüntüsünü naklederler. Daha sonra da Sultan'ın bu yönde bir girişimi olursa buna icabet edileceği hatta Abâkâ'ya bir elçi göndermesinin uygun olacağı

⁵⁵ Helal, *a.g.e.*, s. 278-281.

⁵⁶ Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 80-108; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 140-141

⁵⁷ Aktan, *a.g.m.*, s. 421.

⁵⁸ Yünîni, *a.g.e.*, s. 449; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 164.

⁵⁹ İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim (ö. 684/1285), *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* (Nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983, s. 34; Yünîni, *a.g.e.*, s. 551; Şerafüddin Yaltkaya, *Baybars Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2000, s. 5-6.

⁶⁰ İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 399-400; Yünîni, *a.g.e.*, s. 451; Şeşen, *a.g.e.*, s. 114; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 123-124; Makrîzî, *a.g.e.*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 78.

şeklinde tavsiyede bulunurlar. Ayrıca Sultan'ın taleplerinin karşılanması için de çaba sarf edileceğine dair güvence verirler.⁶¹ Bunun yanında Sultan'ın daha önce Abâkâ'ya yazdığı mektubuna cevap mahiyetindeki mektubunu takdim ederler. Abâkâ, karşılıklı olarak barış yapılmasını ve bunun için de Sultan'ın bir elçilik heyeti göndermesini talep etmektedir. Sultan bu kez İlhanlı elçileriyle beraber kendi adına Emir-i Tayr Mübarizüddin et-Tûrî ile Emir Fahreddin el-Mukrî el-Hâcib'i aynı ay içinde gönderir.⁶² Elçiler Abâkâ ile Selçuklu devlet adamlarına Sultan Baybars adına sunulmak üzere gönderilen hediyelerle Sîs (Kozan) üzerinden Anadolu'ya geçerler. Sivas ile Köprü arasında kendilerini karşılayan Emir Samğar'a 9 yay ile 9 topuzdan oluşan hediyeleri sunarlar. Daha sonra da Pervane ile görüşerek kıymetli kumaşlardan oluşan hediyeleri takdim ederler. Pervane ile beraber önce Orda kentine giren daha sonra da Abâkâ'nın huzuruna çıkan heyet Sultan'ın hediyelerini kendisine takdim ederler. Hediyeler kirpi tüyü bir zırh ile bir miğfer, bir kılıç, bir yay, bir terkeş (sadak=ok mahfazası) ve 9 ok'tur. Heyetten Mübarizüddin et-Tûrî söz alıp Sultan'ın selamını ilettikten sonra Altın Orda hükümdarı Mengü Temür'ün elçilerinin Abâkâ'nın üzerine birlikte yürümeyi ısrarla dillendirdiklerini ifade edip “*Sultan'umuzun ve Mengü Temür'ün atları nereye giderse zafer onların oluyor*” diyerek Abâkâ'ya Memlûk-Altın Orda ittifakını dillendirir. Abâkâ, tehdit içeren bu sözlerden rahatsız olur ve oturumu terk eder. Atına binerek oradan ayrılır. Çok geçmeden de bir başka oturumda elçileri huzura alıp hil'at giydirir. Gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra da elçiler geri dönerler.⁶³

İbn Şeddâd ve Yûnînî söz konusu elçilik hakkında diğer kaynaklardan farklı olarak Samğar için bir ok Abâkâ için de bir zırhlı hediye götürdüklerine değinirler. Önce Konya'ya uğrayan heyet burada Cuma namazı kılarken halkın Sultan Baybars için dua ettiklerine tanık olurlar. Samğar'a mektubu sunup hediyesini verirler.⁶⁴ Daha sonra da Pervane'nin refakatinde Abâkâ'nın yanına giderler. Heyet Abâkâ'ya kısaca geliş hikâyelerini yani Samğar'ın aracı olduğunu ve bu vesile ile buraya geldiklerini ayrıca Baybars'ın barışı tek bir şart ile kabul ettiğini yani Abâkâ'nın Müslüman topraklardan el çekmesiyle bunun mümkün olabileceğini bildirirler. Ancak Abâkâ bunu ret ederek “*Bu mümkün değildir. En iyisi her iki tarafın*

⁶¹ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 34; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 6.

⁶² İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 399-400; Şeşen, *a.g.e.*, s. 114; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 34-35; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 6-7. Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 123-124; Makrîzî, *a.g.e.*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 78.

⁶³ İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 399-400; Şeşen, *a.g.e.*, s. 114; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 123-124; Süleyman Özbek, “Türkiye Seçukluları-Memluk Münasebetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Mayıs 1999, s. 47.

⁶⁴ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 34-35; Yûnînî, *a.g.e.*, s. 451; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 7.

elinde bulundurduğu topraklar olduğu gibi kalsın” dediğini hatta hoş olmayan sözler sarf ettiğini nakledip elçilerin 15 Safer 671/11 Eylül 1272 Pazar günü Dımaşk’a döndüklerini yazarlar.⁶⁵

Kaynaklardan İbn Abdüzzâhir, Nüveyrî ve Makrîzî tarafından İlhanlı elçilerininin 671 Safer/1272 Eylül ayında Dımaşk’ta Baybars’ın huzuruna çıktıklarına dair⁶⁶ bilgiler sanki yeni bir elçilik teatisiymiş gibi görünmektedir. Oysa yukarıda değindiğimiz üzere İbn Şeddad ve Yünîni’ye göre Abâkâ ile görüşen Memlûk elçileri 15 Safer 671/11 Eylül 1272 Pazar günü Dımaşk’tadırlar.⁶⁷ Karşılaştırdığımızda Dımaşk’a gelen İlhanlı heyetinin muhtemelen Memlûk elçileriyle birlikte Dımaşk’a geldiğini ya da çok kısa aralıklarla önce Memlûk elçilerininin daha sonra da İlhanlı elçilerininin Dımaşk’ta bulunduğunu söylemek mümkündür. Kanaatimizce elçiler birlikte İlhanlı topraklarından Suriye’ye geçip Sultan Baybars tarafından Dımaşk’ta kabul edilmişlerdir. Kaldı ki, aşağıda değineceğimiz üzere daha Halep’te iken elçiler için vurulan nevbetler⁶⁸ de bu iddiamızı kuvvetlendirmektedir.

Yine İbn Abdüzzâhir, Nüveyrî ve Makrîzî elçilerin İlhanlı hükümdarı Abâkâ ve Anadolu Selçuklu sultanı adına Suriye’ye geldiklerini ve Sultan Baybars’ın emri ile tören yapılmaksızın Halep ve Hama nâibleri tarafından günde üç kez nevbet vurularak karşılandıklarını kaydederler. Dımaşk’ta Sultan’ın huzuruna çıkan elçiler Abâkâ’nın barış isteğini bunun için Emir Sungur el-Aşkar’ın aracılığı olmasını teklif ettiğini ifade ederler. Ayrıca Abâkâ’nın “*Sultan ya da nâibini sulh için katına çağırıldığını*” belirtirler.⁶⁹ Baybars yine misli ile cevap vererek “*Abâkâ barış yapmak istiyorsa kendisi gelsin ya da kardeşlerinden birisini göndersin*” şeklinde mukabelede bulunur.⁷⁰ Ayrıca elçilerin Suriye topraklarında görüldüğü günlerde İlhanlı ordularının Fırat üzerindeki Rahbe ve Bîre (Birecik)’ye mütecaviz saldırıları söz konusudur.⁷¹ Elçiler

⁶⁵ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 34-35; Yünîni, *a.g.e.*, s. 451; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 7; Kanat, “Baybars Zamanı”, s. 41; Broadbridge, *a.g.t.*, s. 52-53.

⁶⁶ İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 404; Şeşen, *a.g.e.*, s. 116; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 126; Makrîzî, *a.g.e.*, c. II (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 81.

⁶⁷ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 34-35; Yünîni, *a.g.e.*, s. 451; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁸ Nebbet, genellikle “askeri müzik takımının hükümdarın sarayı veya otağı önünde davul vurarak icra edilen ve hâkimiyet sembollerinden olan bir tür müzik”dir. Abdülkerim Özeydn, “Nebbet”, *DİA*, c. XXXIII, Ankara 2007, s. 38-41. Burada kaynaklarda “çük” ya da “çök” olarak geçen bu nevbet yüksek saygı anlamı ifade ettiği bir gerçektir. Broadbridge, *a.g.t.*, s. 54.

⁶⁹ İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 404; Şeşen, *a.g.e.*, s. 117; Makrîzî, *a.g.e.*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 81; Kanat, “Baybars Zamanı”, s. 42.

⁷⁰ Makrîzî, *a.g.e.*, c. II (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 81.

⁷¹ İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 404; Şeşen, *Sultan Baybars*, s. 116; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 126; Makrîzî, *a.g.e.*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 81.

uğurlandıktan sonra da İlhanlı askerinin Bîre'yi kuşattığına dair haberler gelir.⁷² Görüldüğü üzere Abâkâ bir taraftan barış için elçi gönderirken diğer taraftan askerleri Suriye bölgesine saldırılarda bulunmaktadır.

Yine yukarıda olduğu gibi Memlûk kaynaklarına baktığımızda bir tarafta İbn Şeddad ve Yûnî'nin diğer tarafta İbn Abdüzzâhir, Nüveyrî ve Makrîzî'nin gelişmeleri iki farklı yönde ele aldıklarına dair bir izlenim söz konusudur. Ancak bilgileri disiplin altına aldığımızda birbirini tamamlamaktadır. Ayrıca bu elçilik girişiminin de sonuçsuz kaldığı bir gerçektir. Burada dikkat çeken husus hediye olarak gönderilen oklar Türk devlet geleneğinde tâbi devlet statüsünü çağrıştırmaktadır.⁷³ Baybars'ın Samğâr ve Pervane'ye gönderdiği oklar aslında Anadolu'nun Memlûk Türk Devleti'ne tâbi olması yönünde bir siyaset güdüldüğünün de işaretidir. Gerçekten de Baybars çok geçmeden Kayseri'ye kadar gelip Selçuklu tahtına oturacaktır.⁷⁴ Yine elçiler için nevbet vurdurulmasını Anadolu Selçuklu idarecilerinin elçilerinin heyette bulunduğunu göz önüne aldığımızda bu durum, Anadolu'nun Baybars'a tâbi siyasi bir statüde kabul edildiği ve bu yönde bir politika geliştirileceği izlenimi verildiğini hatta elçiler aracılığı ile Abâkâ'ya bir gözdağı olarak da değerlendirilmek mümkündür.

Sultan Baybars Çukurova bölgesine düzenlediği seferler ile Ermeniler üzerinde etkili yıpratıcı sonuçlar almıştır. Bölge yağma ve talan edilmiş başkent Sis/Kozan başta olmak üzere Mısır-Anadolu güzergâhı üzerinde ve aynı zamanda stratejik önemi haiz bölge askeri açıdan Memlûk aleyhine girişimde bulunamayacak şekilde tahrip edilmiştir.⁷⁵ Böyle askeri bir başarı sonrası Sultan Baybars'ın saltanatının sonlarına doğru İlhanlı hâkimiyetindeki Anadolu'da önemli siyasi gelişmeler yaşanır. Başta Pervane olmak üzere Anadolu Selçuklu devlet adamları Baybars'ı ısrarla Anadolu'ya davet ederler. Bu ısrarlı davete icabet eden Baybars, Memlûk ordusuyla Anadolu'ya doğru ilerlerken Maraş ili sınırlarında Elbistan ovasında İlhanlı ordusuyla karşılaşır. İlhanlı ordusunda Moğolların dışında vasalları Ermeni, Gürcü ve Anadolu Selçuklu askerleri de vardır. Baybars, 675/1275 yılında vuku bulan Elbistan Savaşı'ndan zaferle çıkar. Daha sonra ilerleyişini sür-

⁷² Makrîzî, *a.g.e.*, c. II (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 81-82.

⁷³ Süleyman Özbek-Erkan Göksu, "Türklerde Hakimiyet Alameti Olarak Ok-Yay ve Memlûk Devletinden Bir Örnek", *Žbornik Radova, Filozofski Fakultet Unversiteta U Tuzli*, 32/9, Tuzla 2008, s. 327-332, 338, 340-341.

⁷⁴ Özbek, "Türkiye Selçukluları..", s. 53-57.

⁷⁵ Yiğit, *a.g.m.*, s. 180-183.

dürerek Kayseri’de Selçuklu tahtına oturur.⁷⁶ “İki kablennin (Mekke ve Kudüs) sahibi, doğunun ve batının sultanı, dünyanın ve dinin muzafferî el-Melikü’z-Zâhir” unvanıyla çevre vilayetlere fermanlar gönderilir. Fermanlarda ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedariklerin sağlanması emredilmektedir.⁷⁷ Ancak kendisini Anadolu’ya davet eden Selçuklu devlet adamları sözlerinde durmayınca on gün gibi çok kısa bir ikametten sonra olası bir İlhanlı saldırısını hesaba katarak tedbir amaçlı bölgeden ayrılır.⁷⁸ Diğer taraftan gelişmeler üzerine 675 Safer/1277 Temmuz ayında Tebriz’den harekete geçen Abâkâ ordusuyla geldiği Elbistan’da savaş meydanını gezer. Anadolu Selçuklu veziri Pervane’nin Memlûkler karşısında İlhanlı askerini yalnız bıraktığı kanaatine varır. Abâkâ küplere biner ve öfkesini bölge halkından çıkarır. Bölgeyi yağmalatmakla kalmaz dehşetengiz katliâmlar yapar. Ayrıca Abâkâ, intikam ateşiyle Memlûkler üzerine güz sonunda bir sefer düzenlemeye niyetlenir. Anadolu’yu hızlıca terk ederek ülkesine dönen Baybars’a elçi gönderir;

“Sizler birden bire hırsızlar gibi geldiniz ve karşımıza çıkmadan yine hırsızlar gibi haber vermeden çekip gittiniz. Eğer bizimle karşılaşmak ve savaşmak isterseniz erkek gibi meydana çıkın, kozumuzu paylaşalım. Sen savaşmaya gelmesen de bizim niyetimiz kesindir. Öfkemizin ateşi Suriye’ye ulaştığında yaş ve kuru ne varsa hepsi yanacaktır. Kadim olan Allah dünya memleketlerini Cengiz ve uruğuna bağışlamış, karşı gelenlerin önde gelenlerini bizim itaatimize sokmuştur. Her kim ki, talih erbabına karşı gelir ise bu onun talihsizliğine işarettir”,⁷⁹

şeklindeki tehditkâr mesajını iletir. Baybars Dımaşk’ta iken elçiyi karşılamış hatta Abâkâ’nın üzerlerine geldiğine dair haberlerin yayılması üzerine de savaş hazırlıklarına girişmiştir. Ancak Sultan, 28 Muharrem 676/1 Temmuz 1277 Perşembe günü vefat eder.⁸⁰ Özetle Sultan Baybars döneminde İlhanlı-Memlûk mücadelesi hız kazanmış sık sık Suriye bölgesine dönük İlhanlı saldırıları yaşanmıştır. Elbistan Savaşı’nın dışında büyük çaplı iki devletin kuvvetleri karşılaşmamıştır. Mücadele- nin ağırlık yönü diplomatik yönde seyretmiş ve daha çok soğuk savaşın ağır bastığı bir dönem olarak öne çıkmıştır.⁸¹

⁷⁶ Elbistan savaşı ve sonrasında Baybars’ın Kayseri’de tahta oturması için bkz. İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 453-471; Şeşen, *a.g.e.*, s. 129-133; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 175-179; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 84-85; Yünîni, *a.g.e.*, s. 552-553; Baybars el-Mansûri, *Zübde*, s. 153-157; Reşidüddin, *a.g.e.*, 112-113; Aksarâyi, *a.g.e.*, s. 79-80; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXX, s. 224-229; İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. VIII, s. 177-197.

⁷⁷ Aksarâyi, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁷⁸ İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 470-471; Şeşen, *a.g.e.*, s. 132-133; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 178-179; Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 88-89; Yünîni, *a.g.e.*, s. 555-556; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXX, s. 229; İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. VIII, s. 198.

⁷⁹ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 113-114; Kanat, “Baybars Zamanı”, s. 44-45.

⁸⁰ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 112-115; Şeşen, *a.g.e.*, s. 135-136; Baybars el-Mansûri, *Zübde*, s. 160-162; İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. VIII, s. 209; Nüveyri, *a.g.e.*, s. 233-234.

⁸¹ Kanat, “Baybars Zamanı”, s. 45.

3. Sultan Kalavun Dönemi Diplomatik İlişkiler

Memlûk Sultan'ı Kalavun (678-689/1279-1290) döneminde İlhanlı Hükümdarı Abâkâ ile ilişkiler Baybars döneminin devamı niteliğindedir. İlhanlılar Memlûk dâhili meselesini kendi çıkarlarına uygun olarak kullanmak istemişlerdir. Kalavun'un sultanlığına karşı çıkan Emir Şemseddin Sungur el-Aşkar'ın yardım isteğine olumlu bakan İlhanlılar bu durumu fırsat bilerek Suriye'nin kuzeyinde yağma ve talan girişimlerinde bulunmuşlar, ancak Emir Sungur sözünde durmayınca bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.⁸² Sultan Kalavun bölgedeki Haçlılar ile iyi ilişkiler geliştirip Hospitalier Şövalyeleri ve Trablus Kontu ile Baybars döneminde yapılan antlaşmaları yenilemiştir.⁸³ Böylece arkadan gelecek muhtemel saldırıları diplomasi ile çözen Kalavun nihayet Suriye bölgesine ısrarla saldıran Abâkâ'nın Gürcü⁸⁴, Ermeni⁸⁵, Haçlı ve Moğollardan oluşan kardeşi Mengü Temür komutasındaki müttefik İlhanlı ordusunu Humus Savaşı'nda⁸⁶ hezimate uğratmıştır. Böylece Halep ve çevresini tamamen Memlûk topraklarına dâhil etmiştir. Çok geçmeden de bir ay içinde önce Abâkâ 20 Zilhicce 680/1 Nisan 1282 daha sonra da kardeşi Mengü Temür 16 Muharrem 681/26 Nisan 1282 tarihlerinde sırayla vefat ederler.⁸⁷ Gelişmeler sonrası Hülâgû'nun diğer oğlu Ahmed Teküdâr (681-682/1282-1284) tahta oturur. Ahmed Teküdâr Hülâgû ailesinden Müslüman olan ilk kişidir. Dolayısıyla başta diplomatik ilişkiler olmak üzere münâsebetler kısa süreliğine de olsa iyi yönde seyredecektir.⁸⁸

Sultan Kalavun'un Ahmed Teküdâr ile yaptığı diplomatik ilişkilere baktığımızda iki kez mektuplaştıkları görülür. Şüphesiz Ahmed Teküdâr'ın Müslüman olması diplomatik ilişkilerin temelinde önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Teküdâr adına 15 Cemaziyelevvel 681/22 Ağustos 1282 tarihinde Vâsıt şeh-

⁸² Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 682.

⁸³ Aktan, *a.g.e.*, s. 424.

⁸⁴ Subaşı, *a.g.e.*, s. 127-129. Moğolların Kafkaslara gelmesiyle vasalı olan Gürcülerin İlhanlılarla ilişkileri için bkz. Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi, İstanbul 2015.

⁸⁵ İlhanlı-Ermeni ilişkileri için bkz. Arif Demirel, "İdari ve Mali Alanda Ermeni-Moğol Münasebetleri", *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, s. 65-75.

⁸⁶ 14 Recep 680/30 Ekim 1281 tarihinde vuku bulan Humus Savaş hakkında bkz. *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 607-608; Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 124-125; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 242-244; İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Şihabüddin Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cize 1419/1998, c. XVII, s. 574-575; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 694-695; A. Mesut Ağır, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H. 679/M. 1281", *Akademik Bakış*, S:15, Ekim 2008, s. 1-10.

⁸⁷ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 125-126.

⁸⁸ Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdâr'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklik Araştırmaları Dergisi*, S:12, (2002), s. 233-247.

rinde Teküdâr'ın otağında el-Fahr b. İsa el-Mûsulî hattı ile yazılmış bir mektup⁸⁹ Kahire'de Sultan'a sunulur. Karatay el-İzzî mektupla alakalı olarak mektubun unvanlı açık olarak mühürsüz bir biçimde geldiğini 13 kırmızı damganın bulunduğunu aktarır.⁹⁰ Heyette Sivas kadısı Kutbeddin Mahmud eş-Şirâzî başkanlığında Anadolu Selçuklu Sultan'ı Mesud'un Atabek'i Emir Bahâeddin ile Mardin veziri es-Sâhib Şemseddin Muhammed b. es-Sâhib Şerefüddin b. et-Tîtû bulunmaktadır.⁹¹ Memlûk kaynakları heyetin ülke topraklarında çok gizli bir şekilde seyahat ettikten sonra Kahire'ye geldiklerini ve geceleyin kaleye çıkarıldıklarından söz ederler.⁹² Kısaca çok gizli intikal ederek Kahire'ye gelen heyettekiler ilmiye sınıfına mensup İslâmi teamüllere vâkıf kadınlardan seçilmiştir. Ayrıca mektup ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin inşâ dîvanına uygun bir usul ve üslup ile kaleme alınmıştır. Reşîdüddin, Ahmed Teküdâr'ın Müslüman olmasını sağlayan ve devlete hâkim bir isim olan Şeyh Abdurrahman ile vezir Sahip Divan Şemseddin'in tavsiyeleri doğrultusunda heyetin belirlendiğinden söz eder.⁹³ Yine Teküdâr'ın, Abâkâ gibi Anadolu devlet adamlarını elçi olarak göndermesi dikkat çekicidir.

Ahmed Teküdâr adına kaleme alınan mektubun içeriğine baktığımızda besmele, hamdele (Allah'a hamd-ü senâ) ve salvele (Hz. Muhammed (a.s.)'a, ailesine ve yakınlarına dua) ile yani dönemin İslâmi diplomatik geleneğine uygun bir mektup yazılmıştır. Yine giriş kısmında Ahmed Teküdâr'ın Müslümanlığı övülmekte ve dindaş olduklarına işaret edilmektedir. Teküdâr genel olarak da şu hususları dilelendirmektedir. İlhanlı devlet adamlarının Suriye üzerine düzenlenmesini istediği askeri bir sefere Müslüman kanı dökülmemesi için mani olduğunu ancak savaş kararının gelecek cevaba göre alınacağını üstükapalı bir tehditle belirtir. Ayrıca Müs-

⁸⁹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, İbn Abdüzzâhir, Karatay el-İzzî, İbn Devâdârî ve Kalkaşendî tarafından mektubun tamamı verilirken diğer müellifler önemli hususlara değinerek yetinmişlerdir. İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah (ö. 692/1293), *Teyrîfü'l-Eyyâm fi Sireti'l-Meliki'l-Mansûr*, (Tah. Murad Kamil-Muhammed Ali Behhâr), Kahire 1961, s. 8-16; Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 185-187; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 249-254; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 65-68; Aksarâyî, *a.g.e.*, s.107; *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 610-611; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, (ö.1286), *Târîhu Muhtasarî'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 53-56; Vassaf, *a.g.e.*, s. 71-72; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 60; Makrîzî, *Sütlük*, c. II (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 157-158.

⁹⁰ Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 188.

⁹¹ İbn Abdüzzâhir, *Teyrîfü'l-Eyyâm*, s. 6-8; Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 187; Aksarâyî, *a.g.e.*, s.107; *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 610; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 133; Vassaf, *a.g.e.*, s. 71; Baybars el-Mansûrî, *Şübdet*, s. 219; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 249; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 60; Makrîzî, *Sütlük*, c. II (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 157-158; Erdem, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:20, Sayı:31, Ankara 2000, s. 18.

⁹² Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 60; Makrîzî, *Sütlük*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 157-158.

⁹³ Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 133. Kalkaşendî, Şeyh Abdurrahman'ın Teküdâr dönemi İlhanlı siyasetinde aktif bir rol oynadığından bahseder. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 237.

lûman olmasının gereği olarak camiler inşa ettiğini, şerî kaidelerin uygulandığını, hac yollarının güvenliği başta olmak üzere tüccarın güvenli şekilde seyahat etmesi için yaptığı hizmetleri anlatır. İlhanlı-Memlûk mücadelesinin din farklılığından kaynaklandığını artık bunun ortadan kalkması gerektiğinden de bahseder. Dikkat çekici bir anekdot ise ülkesinde Memlûkler adına çalışan casuslar hakkındadır. Teküdâr sırf iyi ilişkilerin başlaması adına gelenegın aksine yakalanan casusları öldürmediğini ülkelerine sağ salım ülkesine iyiniyet göstergesi olarak gönderdiğini anlatır.⁹⁴

Modern araştırmacılarından P. M. Holt ve Adel Allouche bu mektuplar üzerinde incelemeler yaparak bazı tespitlerde bulunmuşlardır.⁹⁵ Adel Allouche, Kalkaşendî'nin inşâ dıvanı üzerine kaleme aldığı eserindeki diplomatik teamülleri göz önünde bulundurarak yaptığı analizler çerçevesinde bu mektuplaşmanın iyi niyet göstergesi olmadığını vurgular. Aslında bunun Kalavun'un itaati altına girmesini talep eden hatta bunu İslâmî kılıfa uygun yapılmış bir tehdit bir uyarı mektubu olduğu üzerinde durur.⁹⁶ Şüphesiz inşâ dıvanı üzerine kaleme alınan mektuplar kuru bilgi aktarımının dışında son derece ince mesajlar yüklü dönemin teamülleri çerçevesinde iç ve dış diplomasiyi konu alan metinlerdir. Söz konusu mektupla alakalı araştırmacı Adel Allouche, bunun 150 yıldır barış içeren bir mektup olduğu iddiasını ters yüz ederek bunun tehdit içeren bir mektup olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Allouche, Teküdâr'ın mektubunun uzun yıllar iyi niyet üzerine kaleme alınmış barış içerikli bir mektup olarak algılanmasına giden birçok faktör bulunduğuna da değinmiştir. Bu faktörleri de şöyle sıralamıştır. Dönemin diplomatik teamüllerinin gözden irak tutularak mektubun değerlendirilmesi, özellikle de bunların gizli anlamları üzerine ciddi bir çalışmanın yapılmamış olması, bu metnin 19. yüzyıldaki yanlış Avrupa tercümeleri ve muasır Memlûk ve İlhanlı tarihçilerinin rivayetlerinin tam olarak irdelenmemesi şeklinde özetler.

Kalkaşendî söz konusu mektubu İlhanlı-Memlûk yazışmalarına örnek bir yazışma olarak şekil ve muhtevasına uygun nakletmiştir. Bunun yanında muasır kaynaklar İbn Abdüzzâhir ile İbn Devâdârî, Ebü'l-Ferec ve Kalkaşendî'nin eser-

⁹⁴ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 60; *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 611-612; Makrizî, *Sütlük*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 157-158; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 67; Adel Allouche, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu", (Çev. Mustafa Uyar), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46, 1 (2006), s. 245; Broadbridge, *a.g.l.*, s. 56-57.

⁹⁵ P. M. Holt, "The Ilhan Ahmad's Embassies to Qalawun: Two Contemporary Accounts", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49(1986), s. 128-132; Allouche, *a.g.m.*, s. 243-254.

⁹⁶ Allouche, *a.g.m.*, s. 249-250.

lerinde verdikleri mektuplar aynıdır. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî'nin *Târîhu Muhtasari'd-Düvel'i* Şerafeddin Yaltkaya tarafından dilimize çevrilmiş dolayısıyla mektubun da çevirisi yapılmıştır. Mektubun sonlarına doğru geçen bir paragrafın çevirisi şöyledir;

“Eğer; Allah Mısır sultanını âlemin iyileşmesi ve Adem oğullarının işlerini yoluna girmesi için çalışmağa muvaffak edecek olursa memleketlerin ve şehirlerin abadan olması (mamur olması) ve fitnenin bir daha başkaldırması ve kesici kılıçların kınlarına girmesi ve Müslimlerin boyunlarının zilletten kurtulması ve herkesin rahata ermesi hususlarında bize itaat eylemesi ve bizimle birleşmek kapılarını açması ve ihlas göstermesi gerekir”.⁹⁷

Aynı eserin Süryanice çevirisinde ise aynı metin şöyle tercüme edilmiştir;

“Allah'ın buyruğuna ve atamız Cengiz Han'ın bizler için yaptığı kanuna göre Moğol saltanatı bana geçmiş bulunmaktadır. Hak beni sulh tarafına davet etmiş olduğu için her insanın kendi memleketinde sulh ve sükûnet içinde yaşamasını, muharebelerin, kan dökmelerin ve esaretlerin yeryüzünden kalkmasını istiyorum. Siz de bu hususta aynı fikirde iseniz sulh ve itaat elini uzatınız. İsyân halinde devam ederseniz kanları dökülecek zavallı insanların hesabını Allah sizden soracaktır”.⁹⁸

Yine mektubun sonunda itaat edilmediği takdirde olacıklardan biz sorumlu değiliz, şeklinde çok açık bir tehdit söz konusudur. Bir başka husus, Teküdâr'ın Hristiyanları kayırıp onlara sahip çıkmasını⁹⁹ göz önüne almak yerinde olacaktır. Onun Müslümanlık kisvesi altında Kalavun'un tâbiliğine meşru bir zemin oluşturmak istediği yönünde bir kanaat oluşturmak da mümkündür. Ayrıca Sultan Kalavun'un adı geçmeden “*Mısır Sultani*” şeklinde geçiştirilirken Teküdâr'ın ismi sayfanın başında ve tek bir satırda tek başına geçmektedir. Dolayısıyla burada karşılıklı barış yapılacak bir devlet başkanından ziyade tâbiliği istenen muhatap bir devlet adamı söz konusudur. Ayrıca Teküdâr'ın, kurultayda İlhanlı devlet adamlarının Suriye üzerine sefer düzenlenmesi şeklindeki kararını engellediği ifadesini de aba altından sopa göstermesi şeklinde yorumlamak mümkündür. Dolayısıyla Kalavun'dan tâbiliğini istediği ve bunu mektubunda işlediği açıktır. Adel Allou-

⁹⁷ Ebü'l-Ferec, *a.g.e.*, s. 56.

⁹⁸ *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 610-611.

⁹⁹ Bar Hebraeus, Teküdâr'ın herkese merhamet nazarıyla baktığını özellikle de Hristiyan din adamlarına iltifat edip kiliseleri, bütün dini mekânları, rahipleri ülkenin her tarafında vergiden muaf tuttuğuna dair fermanlar yayınladığından söz eder. *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 611. Teküdâr'ın bu uygulaması İslam hukukundaki zimmi hukukundan kaynaklı bir uygulama mı yoksa ikiyüzlü bir politika takip ettiğinin bir işareti midir? Bunu kestirmek pek mümkün değildir.

che'nin tespitinin yersiz olmadığı onu haklı çıkaracak birçok emarenin mektupta mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

İlhanlı siyasetine baktığımızda İlhanlı devlet adamlarının Ahmed Teküdâr'ın hükümdarlığına ve Müslümanlığına karşı geldikleri bir gerçektir. Bu konuda Teküdâr adına gelen mektubun mühürsüz 13 kırmızı damga/tamga ile damgalandığı şeklindeki bilgiler de destekler.¹⁰⁰ Kısaca seleflerinin aksine hükümdarlığı Büyük Moğol Han'ı tarafından onaylanmadığı gibi İlhanlı hanedanı da hükümdarlığına sıcak bakmamıştır.¹⁰¹ Ayrıca Teküdâr'ın tahta çıkması kadar hükümdarlık dönemi de sıkıntılı bir süreçtir. Zaten kısa bir süre sonra tahtı Argûn tarafından da gasp edilecektir.¹⁰² Teküdâr bu sıkıntılı dönemde Kahire'ye elçilik heyeti göndermiş, dolayısıyla bu mektuplaşmalar uzun süredir çaba sarf edilen ancak bir türlü tesis edilemeyen iki devlet arasındaki barış görüşmeleri için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Sonuçta da Teküdâr iki Müslüman devlet arasında yakınlaşma tesis edilecek politika ile aslında iç politikayı da şekillendirme amacını güttüğünü söylemek mümkündür.

Kalavun 1 Ramazan 681/3 Aralık 1282 tarihli Nasıruddin Şâfi b. Ali b. Abbas tarafından kaleme alınan cevap mektubu¹⁰³ ile Teküdâr'a mukabelede bulunur. Elçiler gizlice geldikleri gibi yine gizlice 2 Ramazan/4 Aralık Cumartesi günü gecesi Kahire'yi terk ederler. 6 Şevval/28 Aralık'ta Halep'e ulaşan elçiler daha sonra ülkelerine giriş yaparlar.¹⁰⁴ Hülâgû'nun gönderdiği ilk elçilik heyetinden sonra ilk kez başkent Kahire'ye uzun bir aradan sonra İlhanlı elçisi gelmekte ve son derece gizlilik içinde hareket etmektedir. Bu gelişme İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin seyrini ve seviyesini göstermesi açısından önemlidir.

Kalavun cevap mektubunda Teküdâr'ın adını açıkça zikrettiği gibi kendi adı gibi Teküdâr'ın adını da tek bir satırda yazdırmıştır.¹⁰⁵ Mektup, Teküdâr'ın dile getirdiği hususlara ve elçilerin şifahen söylediği sözlere tek tek cevap niteliği taşımak-

¹⁰⁰ Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁰¹ Bar Hebraeus, Teküdâr'ın halefi Argûn tarafından ülke geneline gönderdiğine dair bahsettiği yarığda şunlar geçmektedir: "Ahmed atalarımızın kanunlarından ayırıldığı ve atalarımızın tanımadığı İslamiyet'e tâbi olduğu için bütünü şehzadeler anlaşarak onu tahttan indirdiler ve büyük atamız olan han tarafından muhakeme edilmek üzere onun yanına gönderdiler. Beni de Ceyhun'dan Frengistan'a kadar uzanan saltanatın tahtına oturtular." *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s.618-619

¹⁰² Residüddin, *a.g.e.*, s. 128-132.

¹⁰³ İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 10-16; Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 188-189; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 254-260; Kalkaşendi, *a.g.e.*, c. VII, s. 237-242; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s. 56-59.

¹⁰⁴ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 60; Makrîzî, *Sütlük*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 162.

¹⁰⁵ Kalkaşendi, *a.g.e.*, c. VII, s. 237.

tadır. Bu bağlamda Teküdâr'ın atalarının dininden ayrılarak Müslüman olması sevinçle karşılanmış ve kendilerini daha önceden Müslüman kılan Allah'a şükrederek bu hususta üstün oldukları vurgulanmıştır. Müslüman olmasının İslâmiyet'e bir şey kazandırmasından öte kendisine kazandırdığı hidayetden dolayı şükretmesi hatırlatılmıştır. Yine Teküdâr'ın halkı için yaptıklarını sıralamasını alaya alıp zaten adil ve sorumluluk sahibi her sultanın yapması gereken sıradan meziyetler şeklinde geçiştirilmiştir. Karşılıklı ilişkilerle ilgili olarak kurultayda İlhanlı devlet adamlarının Suriye üzerine sefer düzenlenmesi yönündeki ısrarının Teküdâr tarafından engellenmesi takdir edilmiş, barışın yapılabilmesi için karşılıklı sorumluluklar hatırlatılmıştır. Yine İlhanlıların Memlûk topraklarına yaptığı baskınlar, katliamlar dillendirilmiş bunun yanında barış taraftarı oldukları da açıkça ifade edilmiştir. Ancak bunun sonraki bir tarihte detaylı olarak ele alınması önerilmiştir. Bunun nedeni olarak İlhanlıların daha önce Anadolu'da yaptıkları mezalimler hatırlatılmıştır. Diğer bir husus ise mektupta geçen bir ayetin (İsra:15) yersiz kullanılmasına yapılan vurgudur. Teküdâr bu konuda eleştirilmiştir.¹⁰⁶ Son olarak Kalavun, barışa yanaşmadığı takdirde savaşla tehdit eden Teküdâr'a “*Allah zaferi kime takdir ederse zaferi ona verecektir*” şeklinde kadere atıfta bulunmuş ve son İlhanlı-Memlûk savaşlarına işaret ederek Humus yenilgisi hatırlatılmıştır. Son olarak Kalavun, karşılıklı barış görüşmeleri için Teküdâr'ın Müslüman olmasını sağlayan Şeyhu'l-İslâm Kıdvetü'l-Arifin Kemaleddin Abdurrahman'ın gönderilmesini talep etmiştir.¹⁰⁷

Teküdâr, Kalavun'un isteğine olumlu cevap vererek barış görüşmelerinin yapılması için Şeyh Abdurrahman başkanlığında Emir Samdâğû ile Mardin veziri et-Tîti'nin de aralarında bulunduğu ikinci İlhanlı elçilik heyetini Aladağ¹⁰⁸'dan

¹⁰⁶ Teküdâr'ın yazdığı mektupta barışı kasteden ayetin (İsra:15) yanlış kullanıldığını hatırlatması dikkat çekicidir. Kalavun 1 Ramazan 681/3 Aralık 1282 tarihli cevap mektubunda ayetin “*dostane ve sulha yönelik*” niyetler anlamına gelmediğini söylemektedir. Ayrıca Kalavun, Teküdâr için “*ayetin önemini kavrayaydı mesajına koymadan önce iki defa düşündürdü*” diyerek de uyarır. Mektupta ele alınan bu hususun analizi için bkz. Allouche, “*Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu*”, s. 246-247.

¹⁰⁷ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 256, 263; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 66; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VII, s. 239. Şeyh Abdurrahman, son Abbasi halifesi Musta'sım'ın hizmetinde iken Moğollara esir düşmüş daha sonra da Abâka ve Teküdâr'ın hizmetine İzzeddin Aybek el-Musulî aracılığıyla girmiştir. Simya ilmine vakıf birisi olarak devlet ricalinin ve başta Teküdâr'ın annesi olmak üzere hatunlar nezdinde kabul görerek yükselme imkânı bulan Şeyh Abdurrahman, Ahmed Teküdâr'ın çocukluğundan beri birlikte olduğu önemli bir simadır. Hatta Müslüman olmasında rol oynadığı rivayet edilir. Teküdâr'ın hükümdar olmasıyla da devlette söz sahibi birisi olmuştur. Hatta Kalavun ile yapılan elçilik görüşmelerin kendi gayretleri sonucu vuku bulmuştur. İbn Devâdârî, Kalavun'un huzuruna gelen elçilerden Kadı Kutbeddin'in söz konusu barış maddelerini Şeyh Abdurrahman olmadan yapamayacağını söylemesi üzerine Kalavun kendisinin gelmesini söylemiştir. Yûnîni, *Ẓeyl*, s. 817; *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s.618; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 262- 263; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 67-68.

¹⁰⁸ İlhanlı hükümdarlarının yazlık merkezlerinden olan ve bugün adı *Ala Dağ* adını taşıyan bu yer

gönderir.¹⁰⁹ Heyet, İlhanlı topraklarını geride bırakarak Bîre (Birecik)'ye geldiklerinde Halep emirlerinden Cemaleddin Akkuş el-Fârisî tarafından karşılanır. Geceleri yolculuk yaparak ilerleyen heyet 12 Zilhicce 682/2 Mart 1284 Salı gecesi Dımaşk'a ulaşır.¹¹⁰ Günlük gideri bin dirhemi bulan Şeyh Abdurrahman sultanlar için kullanılan çetr¹¹¹ yani saltanat şemsiyesi ile dolaşmakta olağanüstü bir şekilde ağırlandırmaktadır. Dımaşk'ta kalede uzun bir süre ikamet eden heyet için, Kalavun'un buraya gelmesinin ardından 12 Cemaziyelahir 683/26 Ağustos 1284 Cumartesi akşamı görkemli bir kabul merasimi düzenlenir. Özel olarak döşenmiş atlaslarla süslü salonda tören kıyafetlerini giyen bin beş yüz memlûk törende hazır bulunur. Salonu aydınlatan bin beş yüz şamdan eşliğinde Şeyh Abdurrahman ve beraberindekiler Sultan'ın huzuruna çıkarlar.¹¹² Heyet, Teküdâr'ın ikinci kez gönderdiği mektubunu¹¹³ Kalavun'a takdim eder. Mektup üç ana mesaj taşımaktadır. Kalavun'un isteği doğrultusunda Şeyh Abdurrahman'ın gönderildiği, İlhanlı şehzadelerinin birlik içinde hareket ederek Memlûk düşmanlığı üzerinde bir siyaset güttükleri dolayısıyla iki devlet arasında akdedilecek barış ve işbirliğinin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Bu kez mektupta *itaat* yerine *sulh* ve *ittifak* yani barış ve işbirliğinden söz edilmesi dikkat çekicidir.¹¹⁴ Burada dikkat çeken bir diğer husus birinci mektupta olduğu gibi İlhanlı hanedanının Memlûk düşmanlığı yine tekrarlanmaktadır.

Heyet üçüncü kez huzuruna çıktığı Sultan tarafından kendilerine Teküdâr'ın öldüğü¹¹⁵ ve onun yerine Argûn'un İlhanlı tahtına oturduğuna dair İlhanlı top-

Van'ın kuzeyinde yer alır. Osman G. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 153, n. 300; Bayram Arif Köse, a.g.m., s. 492-493.

¹⁰⁹ *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 611; Reşidüddin, a.g.e., s. 136.

¹¹⁰ İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 49; *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 611-612; İbn Devâdârî, a.g.e., c. VIII, s. 261; Nüveyrî, a.g.e., c. XXXI, s. 66.

¹¹¹ Hükümdarlık alâmeti olan çetr sadece sultanlar için taşınır. Çetr için bkz. Aydın Taneri, "Çetr", *DİA*, c. VIII, Ankara 1993, s. 293-294.

¹¹² Yünîni, a.g.e., s. 813; Nüveyrî, a.g.e., c. XXXI, s. 67; İbn Devâdârî, a.g.e., c. VIII, s. 265; Makrizî, *Sülûk*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 184.

¹¹³ Teküdâr'ın ikinci kez gönderdiği mektubun Arapça nüshası Aynî tarafından verilirken diğer müellifler mektuptan alıntılar yaparak zikrederler. Tebriz'de 682 yılı Rabiulevvel/1283 yılı Temmuz ayı başlarında yazılan mektup için bkz. Aynî, a.g.e., s. 311-312.

¹¹⁴ İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-Eyyâm*, s. 70-71; Aynî, a.g.e., s. 312; Allouche, a.g.m., s. 252; Broadbridge, a.g.t., s. 63.

115 Ahmed Teküdâr İlhanlı taht mücadelesinde kardeşi Kongartay'ı öldürmesi üzerine harekete geçen Abâkâ'nın oğlu Argûn'a karşı mücadelesini kaybetmiş ve 26 Cemaziyelvel 683 / 10 Ağustos 1284 Perşembe gecesi öldürülmüştür. Reşidüddin, *Camîu't-Tevârih*, s. 148; Yünîni, *Ẓeyl*, s. 816; İbn Devâdârî, a.g.e., c. VIII, s. 263-264.

raklarında yaşanan gelişmeleri bildirir.¹¹⁶ Gelişmeler üzerine elçiler Dimaşk'ta kale odalarından birinde zorunlu ikamete tabi tutulurlar. Şeyh Abdurrahman, Yünîni'nin verdiği bilgiye göre 28 Ramazan 683/8 Aralık 1284 günü tutuklu kaldığı yerde vefat ederken Şemseddin Muhammed et-Tîti Mısır'a Kal'atü'l-Cebel'e nakledilerek burada hapsedilir.¹¹⁷ Bar Hebraeus, Makrîzî'nin aksine Şeyh Abdurrahman'ın Teküdâr'ın ölümü sonrası serbest bırakılarak Dimaşk camilerinden birinde maaş karşılığında görevlendirildiğinden söz eder.¹¹⁸

Şüphesiz elçilerin niçin tutuklandığı ya da nasıl öldükleri konusunda kaynaklar suskundur. Açıkçası kaynaklara baktığımızda iki hususun tam olarak açıklığa kavuşmadığı görülür. Birincisi İlhanlı elçilerinin yaklaşık altı ay boyunca (12 Zilhicce 682 - 12 Cemaziyelahir 683/2 Mart-26 Ağustos 1284 arası) Dimaşk'ta bekletilmelerinin sebebi ve son İlhanlı elçilik heyetine başkanlık eden Şeyh Abdurrahman'ın Dimaşk'ta tutuklandıktan sonraki gizemli ölümü. Bu iki sorunun cevabı tam olarak karşılanmamaktadır. Kanaatimizce elçilerin altı ay bekletilmesinin sebebi İlhanlı başkentinde yaşanan iç çekişmelerdir. İkinci elçilik heyetinin Aladağ'dan yola çıkmasının hemen ardından başlayan bu iç çekişmeler¹¹⁹ Teküdâr'ın İlhanlı taht mücadelesinde kardeşi Kongartay'ı 26 Cemaziyevvel 683 / 10 Ağustos 1284 tarihinde öldürtmesiyle ayyuka çıkmıştır. Bu tarih Dimaşk'ta elçilerin Kalavun'un huzuruna çıktıkları 12 Cemaziyelahir/26 Ağustos'tan 15 gün öncesidir.¹²⁰ Dolayısıyla gelişmeleri yakından takip eden Kalavun'un gidişata göre meseleyi ele almayı daha doğrusu zamana bırakmayı tercih etmiş olduğuna dair bir kanaat mantıklı görünmektedir.¹²¹

¹¹⁶ Yünîni, *a.g.e.*, s. 816; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 67; İbn Devâdârî, *a.g.m.*, c. VIII, s. 265; Makrîzî, *Sütlük*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 184.

¹¹⁷ Yünîni, *Zeyl*, s. 817; Makrîzî, *Sütlük*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 184. Şeyh Abdurrahman hakkında Reşîdüddin Dimaşk'ta ölene kadar hapsedildiğinden bahsederken Dimaşk'a gidişini ve biyografisini detaylı olarak anlatan Bar Hebraeus ise önce hakkında haber alınmadığından, daha sonra Teküdâr'ın ölümünün kesinleşmesi üzerine Dimaşk'ta bir camide görevlendirildiğini son olarak da maiyetiyle beraber Safed kalesine gönderilerek burada hapsedildiğinden söz eder. Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 136; *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 613, 618-619.

¹¹⁸ *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 618.

¹¹⁹ Reşîdüddin, Şeyh Abdurrahman başkanlığındaki heyetin Mısır'a doğru Aladağ'dan yola çıktıktan hemen sonra İlhanlı hanedanından Kongurtay'ın Argûn ile anlaşıp Teküdâr'ı tahttan indireceklerine dair bilgilerin ulaştığını haber verir. Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 136.

¹²⁰ Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 148; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 263-264.

¹²¹ Ahmed Teküdâr'ın ne hükümdarlığı ne de müslümanlığı İlhanlı hanedanı tarafından kabul görmemiştir. Bunun yanında Teküdâr'ın selefleri ve halefi Argûn için büyük handan yarlıgı gelirken Teküdâr hakkında böyle bir yarlıg'dan bahsedilmez. Oysa söz konusu yarlıg'lar hakkında detaylı olarak bahseden Reşîdüddin'in Teküdâr için bahsetmemesi dikkat çekicidir.

Şeyh Abdurrahman'ın gizemli ölümüyle alakalı olarak şunları söylemek mümkündür. Makrîzî'nin verdiği bilgiye göre Şeyh 28 Ramazan 683/8 Aralık 1284 günü tutuklu kaldığı yerde vefat eder.¹²² Açıkçası Şeyh öldü mü öldürüldü mü ya da Dimaşk'ta bir camiide görevlendirildi mi? Ancak Şeyh Abdurrahman'ın Memlûk topraklarındaki tavırları ve sultanlara özel çetir ile dolaşması dikkat çekicidir. Kaldı ki bu topraklarda sultanın dışında kimse çetir ile dolaşamaz. Yine Bar Hebraeus'un verdiği bilgilere göre elçi olarak seyahati sırasında sınırları zorlayan istekleri¹²³ ve gösteriş meraklısı kibirli tavırlarının Memlûk devlet adamlarını kızdırmış olduğu açıktır. Dimaşk'ta kale odalarından birine konulmadan önce üzerinde taşıdığı yüz bin dirhem değerinde inci ve yakuttan yapılmış tesbihi ve diğer kıymetli eşyaları elinden alınmıştır.¹²⁴ Açıkçası Şeyh'in barış müzakereleri için gelen bir diplomattan ziyade eyalet idaresine atanan bir hanedan üyesi tavırları sonunu getiren emareler olmalıdır. Bu konuda açıkça öldürüldüğünü yazan çağdaş müelliflerden Karatay el-İzzî, Şeyh Abdurrahman'ın Kalavun'un emri ile Emir Toruntay tarafından zehirli bir sıvı içtirilerek öldürüldüğünü yazar.¹²⁵ Yine Teküdâr'ın Müslüman olmasında etkili olan ve devlette sözü geçen Şeyh Abdurrahman'ın ülkesine döndüğünde Teküdâr'ın âkıbetiyle karşılaşacağı da ihtimal dâhilindedir. Teküdâr'ın ölümü üzerine Şeyh'in ortadan kaldırılmasının İlhanlı cephesinden bir tepki ile karşılanmayacağından emin olduğu için böyle bir adım atılmış olabilir. Hatta iki devlet arasında sorun olacağı ihtimaline karşılık tedbir olarak ortadan kaldırıldığını da söylemek mümkündür. Bu durumu destekleyen önemli bir tesadüf de Teküdâr döneminin önemli iki isminden diğeri Sahip Divan Şemseddin'in¹²⁶ Şeyh Abdurrahman ile yakın tarihlerde ölmüş olmalarıdır. Şeyh

¹²² Makrîzî, *Sülûk*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 184.

¹²³ Şeyh Abdurrahman Suriye'ye gitmek üzere hazırlandığında İlhanlı hazinesinden büyük meblağda para, göz kamaştırıcı inciler, altınlar, gümüşler, giysiler, altın sırmalı elbiseler alır. Tebriz'e gelerek burada kuyumcuları, terzileri toplayıp en ince detayına varıncaya kadar hazırlık yapar. Bağdat'tan getirttiği 10 bin altın Mardin'e beraberinde götürür. Burada Kalavun'un kendisini beklediğine dair haber getiren elçisine "Gelmeğe hazırım. Ülkenize geldiğimde izzet-i ikram ile huzurunuzda getirmelerini, geceleyin götürmemelerini ve önceki elçilere yapılan muamelenin bir benzerinin yapılmaması" şeklindeki isteğine "Siz büyük adamsınız, sizin mekiiniz öncekilerden daha büyük, emin olunuz" şeklinde teskin edilir. Seyahat için güvenlik tedbirlerinin alındığına kanaat getiren Şeyh, kendisini karşılayan Memlûk emirinin elini öpmesini ve saygı göstermesini beklerken emir atından dahi inmez hatta maiyetindeki İlhanlı askerlerine ihtiyaç kalmadığını geri dönmelerini söyler. Ayrıca yüksek sesle kendisine hitap eder. Bundan sonra da gece dinlenip gündüz seyahat etmek isteyen Şeyh'in dinlenmesine dahi fırsat verilmeden o gece zorla intikal ettirilerek Halep'e ulaşırlar. Ayrıca Dimaşk'a kadar gündüzleri istirahat geceleri yolculuk yaparak seyahat etmişlerdir. *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 611-613.

¹²⁴ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 67; Ibn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 265; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 184.

¹²⁵ Karatay el-İzzî, *a.g.e.*, s. 190.

¹²⁶ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 133.

Abdurrahman'ın Dimaşk'ta ölüm tarihi Makrîzî'ye göre 28 Ramazan 683/8 Aralık 1284'tür. Meşhur tarihçi Cüveynî'nin kardeşi olan Sahip Divan Şemseddin de Argûn'un babası Abâkâ'yı zehirlediği gerekçesiyle başlayan muhakeme sonucunda 4 Şaban 683/16 Ekim 1284 Pazartesi günü idam edilmiştir.¹²⁷ Sonuç olarak Teküdâr'ın İlhanlı taht mücadelesini kaybetmesiyle dönemindeki devlet adamları da ortadan kaldırılmıştır. Böylece ilk kez iki devlet arasındaki yakınlaşma adına atılan adımlar İlhanlı iç siyasetinde yaşanan gelişmelerden dolayı akâmete uğramıştır.

Ahmed Teküdâr dönemindeki mektuplaşmalar sonrası İlhanlı-Memlûk diplomatik ilişkileri uzun bir süre sessizliğe gömülür. Abâkâ'nın ölümünden Gâzân'ın iktidarı ele geçirmesine değin İlhanlı iç siyasetindeki taht kavgaları ve devlet adamları arasında sürekli çekişmeler söz konusudur. Ahmed Teküdâr'ın tahta oturması ile başlayan iç siyasetteki istikrarsızlık Gâzân'ın tahtı ele geçirmesine değin sürmüştür. Bu dönem önce hükümdarlığı boyunca devlet işlerinden uzak Budist rahiplere yakın bir yaşam süren¹²⁸ Argûn (683-690/1284-1291) daha sonra da kendini saraya kapatıp kadınlara, oğlanlara ve içkili sofralara düşkünlüğü¹²⁹ ile öne çıkan kardeşi Geyhâtû (690-694/1291-1295) devlet işleriyle ilgilenmeyen müsrif İlhanlı hükümdarlarıdır.¹³⁰ Bunun yanında Gâzân'ın ilk dönemine değin eksik olmayan iç isyanlar¹³¹ devleti her açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. Dâhili gelişmeler Memlûkler ile küçük çaplı sınır ihlalleri dışında yankı uyandıracak büyük savaşlar yaşanmamıştır.

Kalavun döneminde İlhanlı-Memlûk mücadelesi devam ederken İlhanlı cephesinde Teküdâr'dan sonra hükümdar olan Argûn Han'ın Batı ile yaptığı yoğun diplomatik ilişkiler dikkat çekmektedir. Memlûkler Sultan Kalavun önderliğinde bu dönemde Sayda ile Akka'dan Aslis'e kadar bölgedeki Haçlılarla antlaşmalar ya-

¹²⁷ *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s.616-617; Aksarâyî, *a.g.e.*, s. 110; Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 152-155.

¹²⁸ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 170-173. Bar Hebraeus, Argûn'un devlet işlerini Yahudi veziri Sa'düddevl'e terk ederek devlette söz sahibi Yahudilerden bahseder. *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 636-637.

¹²⁹ Geyhâtû, devlet işlerini Sahip Divan Sadreddin-i Zencânî'ye terk ederek kendisi sarayda eğlenceli bir hayat sürmüştür. Dönemin çağdaşı müellifleri kendisini en sefih işlere adanmış Geyhâtû'nun üst düzey devlet adamlarının kızları, oğlanları ile yatıp kalktığını hatta yaptıklarını uluorta anlattığını ve bunlardan övgüyle söz ettiğini aktarırlar. Dört yıl boyunca zamanının çoğunu içki sofralarında geçirecek bu alışkanlıklarını sürdürdüğünden bahsederler. *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, s. 640-641; Vassaf, *a.g.e.*, s. 152; Benâketî, [Penâketî], Fahrüddin Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed (ö. 730/1329-30), *Târîh-i Benâketî*, (Yay. Ca'fer Şî'ar), Tahran 1348/1969, s. 448; Spuler, *a.g.e.*, s. 99-100; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 46.

¹³⁰ Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 32.

¹³¹ Ahmed Teküdâr döneminde başlayan iç siyasetteki istikrarsızlık Argûn döneminde de çözülememiştir. Yine Geyhâtû dönemi ile Gâzân'ın ilk dönemine değin ardı sıra yaşanan iç isyanlar istikrarsızlıkların derinleştiği. Reşidüddin söz konusu iç çekişmeleri detaylı olarak ele alır. Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 133-254.

parak karşılıklı teminatlar almışlardır (3 Temmuz 1283). Yine sakinleri İlhanlılarla ittifak kurmuş olan Merkab kalesi uzun bir kuşatma sonrası düşmüştür (25 Mayıs 1285).¹³² Ayrıca İlhanlılara tâbi Çukurova Ermenileri ile 7 Haziran 1285 tarihinde yapılan antlaşma sonucunda da Memlûk hazinesi bölgeyi fethetmiş gibi ekonomik açıdan rahatlamıştır.¹³³ Kalavun'un bölgedeki başarılı diplomasisi üzerine çaresiz kalan İlhanlılar, Papalık ve Batı Avrupa devletleri ile Memlûklere karşı diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır. Kısaca Memlûkler karşısında yaşanan hezimetler İlhanlıların umutlarını Batılı devletlerde aramalarına yol açmıştır. Karşılıklı bir dizi diplomasi trafiği söz konusudur. Argûn Han 684/1285, 686/1287, 689/1290 ve 690/1291 yıllarında toplam dört kez Batılı devletlerle mektuplaşır. İlk olarak 684/1285 yılında Papa IV. Honorise (1285-1287)'e mektup yazar. Mektubunda Moğol Kağanı Kubilay'ın Hıristiyanları himaye ettiğine dair emirlerinden bahsederek Hıristiyanlara olan yakınlığına dikkat çeker. Ayrıca ortak düşmanlarına karşı Mısır'a birlikte saldırmayı hatta yardım karşılığında Kudüs'ü Hıristiyanlara iade edeceği sözünü vererek umutlandırır. Amaçlarının da Mısır'ı almak şeklinde özetler.¹³⁴ Dikkat çekici diplomasi girişimlerinden birisi 686/1287 yılında yaşanır. Argûn adına Rabban Mar Sauna adlı bir rahip Papa IV. Honorise ile halefi IV. Nikolas (1288-1292), İngiltere Kralı I Edward (1272-1307) ve Fransa Kralı IV. Philippe (1285-1314)'yi ziyaret ederek aynı talebi iletmıştır. Muhatapları tarafından çok iyi karşılanan İlhanlı elçisinin getirdiği mektuplar umutlandırırsa da söz konusu devletler bu talebi değerlendirebilecek güce sahip değildirlir.¹³⁵ Bununla yetinmeyen Argûn bu kez Cenovalı Buscarello of Gisolf adlı İran'da yaşayan bir İtalyan'ı 688/1289 yılında Batıya elçi olarak gönderir. Yukarıda adı geçen muhatapları Suriye üzerine ortak askeri bir harekâtı dillendirir.¹³⁶ Batılı devletler kendi iç ve dış meseleleriyle uğraştığı bir dönemde gerçekleşen diplomatik girişimler Argûn için aslında son umuttur. Argûn bu kez de Andrew Zagan ve Sahadin adlı Hıristiyan iki Moğolu gönderir. Elçiler 690/1291 yılında görüşmeler yaparlar. Argûn'un ölümü üzerine bu sefaret de amacına ulaşmaz.¹³⁷ Öyle ki aynı günlerde İlhanlılar aleyhine önemli bir gelişme yaşanır. Haçlıların son sığınma merkezlerinden Akka Müslümanların eline geçer. Ancak şunu hatırlatmakta yarar var ki,

¹³² Aktan, *a.g.e.*, s. 425-427, 428.

¹³³ Yiğit, *a.g.m.*, s. 187-188.

¹³⁴ Helal, *a.g.e.*, s. 119; el-Fehmi, *a.g.e.*, s. 179; el-Harisât, Hınân Ahmed Mahmud, *es-Siyasetü'l-Hâriciyyetü li'd-Devleti'l-İlhâniyye*, Doktora Tezi, Câmîatiü Muta, Karak 2008, s. 135-136.

¹³⁵ Mahmud Saïd Umran, *el-Muğûl ve Evrubâ, Dâru'l-Ma'rîfetü'l-Câmi 'a, B. t. y. , s. 2254-257; el-Harisât, a.g.t.*, s. 137.

¹³⁶ Helal, *a.g.e.*, s. 284; Umran, *a.g.e.*, s. 125, 259-260.

¹³⁷ Helal, *a.g.e.*, s. 129; Umran, *a.g.e.*, s. 261; el-Harisât, *a.g.t.*, s. 141-143.

689/1290 yılında yaklaşık iki yüz Frenk'in Dicle üzerinden Musul'a buradan da Bağdat'a geçtikleri zikredilir. Amaçları burada Kızıldeniz üzerinden Mısır'a saldırılmak için savaş gemisi inşa etmektir. Frenklerden kara yoluyla da yediyüz kişinin daha geldiği kaydedilir.¹³⁸ Sonuçta Memlûklerin Suriye sahillerini Haçlılardan tamamen temizleme politikası sırasında sıklaşan İlhanlı-Batu diplomatik ilişkileri dikkat çekici bir mahiyet kazanmıştır.

Memlûk tarafında Kalavun'dan sonra 6 Zilkade 690/11 Kasım 1290 tarihinde tahta oturan oğlu Eşref Halil halifenin, kadıların, fakihlerin, hâfızların ve devlet ricâlinin de katıldığı kalabalık bir toplulukla 4 Zilkade 690/29 Ekim 1291 Pazartesi günü babası Kalavun'un vefat yıldönümü için türbesini ziyaret eder. Burada Kur'an hatimleri yapılır dualar edilir. Halife el-Hâkim Biemrillah Ebu'l-Abbas Ahmed (1262-1302) burada yaptığı vaaz sırasında Irak'ın alınmasına dair teşvik edici konuşmalar yapar.¹³⁹ Yine halife 29 Rabiulahir 691/20 Mart 1292 Cuma günü kalede yaptığı vaazda ve îrat ettiği hutbede cihat çağrısını tekrarlar. Vaazlar kısa sürede tesirini göstermiş önce Akka'nın fethi (18 Mayıs 1291) daha sonra da Haçlı kalıntılarının kutsal topraklardan tamamen temizlenmesi gibi önemli siyasi ve askeri gelişmeler yaşanmıştır.¹⁴⁰ Ermeniler elindeki Kal'atü'r-Rûm (=Rum Kalesi) da 33 günlük bir kuşatmanın ardından 11 Recep 691/28 Haziran 1292 Cumartesi günü ele geçirilerek adı *Kal'atü'l-Müslimîn* (=Müslümanların Kalesi) şeklinde değiştirilir.¹⁴¹ İlhanlılar yardım için bölgeye ulaştıklarında ise kale çoktan el değiştirmiştir.¹⁴² Bu gelişmelerden birkaç ay sonra Geyhâtû, Mısır'a elçi göndererek

¹³⁸ Helal, *a.g.e.*, s. 129.

¹³⁹ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 140; İbnü'l-Cezerî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. İbrahim b. Bekr el-Cezerî ed-Dimeşkî (ö. 739/1339), *Târîhu Havâdîsi'z-Zemân ve Enbâihü ve Vefeyâtü'l-Ekâbîri ve'l-Ayân min Ebnâihî = Târîhu'l-Cezerî*, I-III, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1998/1419, c. I, s. 58; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, (Thk. M. Abdülkadir Atâ), s. 230.

¹⁴⁰ *Abû'l-Farac Târîhi*, c. II, s. 639-640; Baybars el-Mansûrî, Zübde, s. 278-282; a. mlf., *et-Tuhfe*, s. 126-126; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 308-310; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 124-127; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 766. Ebû'l-Fidâ'nın bizzat katıldığı ve gözlemlerini anlattığı Akka'nın zorlu kuşatmasında dönemin en ağır savaş aletleriyle karadan ve denizden kuşatılan Haçlılara karşı yoğun çarpışmalar yaşanmış, kuşatmada yüz arabanın çektiği bin tekerlekli mancınık kullanılmıştır. Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer = Târîhu Ebi'l-Fidâ* (Thk. Mahmûd Deyyub), I-II, Beyrut 1997/1417, c. II, 359-360; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 212; Mustafa Kılıç, "Memlûk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1-2010, s. 145.

¹⁴¹ *Abû'l-Farac Târîhi*, c. II, s.640; Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 180-181; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 153; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 288-289; Aynî, *a.g.e.*, s. 398; Yiğit, a.g.m., s. 189. Ayrıca Kal'atü'r-Rûm'un fethi için bkz. Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 362-363; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 323-334; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 143-144; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.288-290.

¹⁴² Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 180-181. Baybars el-Mansûrî, İlhanlı askerinin yaklaşmakta olduğuna dair haberler üzerine 4 bin kişilik Memlûk birliği ile Fırat nehrini aştuklarını ancak kimse ile karşılaşmadıklarından

Memlûk Sultan'ı Eşref Halil'e Hülâgû'nun harap ettiği Halep'i başkent yapma düşüncesinde olduğunu eğer iade etmez ise Suriye'yi işgal edeceğini tehditkâr bir üslupla dillendirir.¹⁴³ Halep kalesini tamir ettirip üzerine adını yazdırır¹⁴⁴ Eşref Halil ise Geyhâtû'nun bu sert çıkışına aynı sertlikle cevap vererek Han'ın düşüncelerinin kendi düşünceleriyle aynı olduğunu Bağdat'ı İlhanlılardan geri alarak tekrar hilafet merkezi yapacağını ileri sürmüş, son olarak hangisinin amacına daha çabuk ulaşacağı konusunda muhatabına meydan okumuştur.¹⁴⁵ Yine Eşref Halil döneminde Çukurova bölgesine dönük seferler Ermenileri barış yapmaya zorlamıştır. Varılan antlaşma gereği Besni, Maraş ve Telhamdun kalelerinin teslimine razı olmuşlardır. Besni'ye nâib ve kadı atanmıştır.¹⁴⁶ Tüm bu siyasi ve askeri başarılarına rağmen Eşref Halil kişisel kaprislerine¹⁴⁷ engel olamamış gücendirdiği Memlûk emîrlerinin suikastına kurban gitmiştir. Tarih eşine az rastlanan seflelerini kıskandıran bu fatihin Memlûk iç siyasetindeki bir çekişmeden dolayı vahşi bir cinayete kurban gidişine tanıklık etmiştir.¹⁴⁸ Sonuçta Çukurova ve İlhanlı sınır

söz eder. Müellif daha sonra duyduğu haberde bölgeye Neytemiş adlı İlhanlı komutasında 10 bin İlhanlı askerinin bölgeye geldiği haber veren bilginin ulaştığı naklede: Baybars el-Mansûri, *Zübde*, s. 289.

¹⁴³ Makrîzî, *Sülûk*, (Thk. Mustafa Atâ), c. II, s. 242.

¹⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, c. I, s. 67; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 141-142; Makrîzî, *Sülûk*, (Thk. Mustafa Atâ), c. II, s. 231.

¹⁴⁵ Makrîzî, *Sülûk* (Thk. Mustafa Atâ), c. II, s. 242; Abdulkadir Yuvalı, "Geyhatu", *DİA*, c. XIV, Ankara 1996, s. 45; Abdülkerim Özyayın, "Halil b. Kalavun", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 319. Şam'da Bağdat üzerine bir sefer düzenlenmesi için halkı cesaretlendirme nümayişleri yapılır. İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, c. I, s. 59.

¹⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, c. I, s. 149; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 340; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 157; Makrîzî, *Sülûk*, (Thk. Mustafa Atâ), c. II, s. 241; Kılıç, "Eşref Halil", s. 152-156; Yiğit, *a.g.m.*, s. 190.

¹⁴⁷ Eşref Halil sultan olduktan sonra babasının nüfuzlu emirlerini ve önemli devlet adamlarını arka plana itmesi, hislerine mağlup, heyecanlı, aniden karar veren kişilik yapısıyla emirlerin kendisini devirmek için gizli den gizli fırsat gözlemlerine neden olmuştur. İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470), *en-Nücümü'z-Zâhire fi Müllûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XVI, Kahire t.y., c. VIII, s. 27. Makrîzî, Sultanın katli sonrası öldürülen Baydara'nın cebinden "Ramazan'da şarap içen, fasıklık yapan, namaz kılmayan kimsenin katledilmesi hususunda fukahann görüşü nedir? Cevap olarak da, öldürülür ve katiline günah olmaz" yazılı pusulanın çıktığını haber verir. Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 792-793. Suikastına karşın emirler arasında saltanat nâibi Baydara, Halep nâibliğinden azledilen Karasungur, Nevbet reisi Bahadır ile Dimaşk nâibliğinden azledilmiş müstakbel sultan Hüsameddin Lâçin de vardır.

¹⁴⁸ Eşref Halil, İskenderiye'ye doğru giderken hasekisi ile beraber avlanmak için ayrıldığı piramitlerin bulunduğu Cize yakınlarındaki Terüce'de 12 Muharrem 693 (13 Aralık 1293) günü üst düzey ümeranın düzenlediği bir suikastla elim bir şekilde öldürülür. Baybars el-Mansûri, *Zübde*, s. 295-296; *et-Tuhfe*, s. 136; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 162-163; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 366; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 791-793; *a.mlf.*, *Kıtabü'l-Mevâz ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hıat ve'l-Âsâr*, I-II, Dâru Sâdir, Beyrut t. y. c. II, s. 239; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 16-18; İbn Habib el-Halebî, Ebü Muhammed Bedreddin Hasan b. Ömer İbn Habib el-Halebî (ö. 779/1379), *Tezkiretü'n-Nebih fi Eyyâmî'l-Mansûr ve Benih*, I-III, (Thk. Muhammed Muhammed Emin), Kahire 1986, c. I, s. 167; İbn Dokmak, Sarimüddin İbrahim b. Bedreddin Muhammed b. İzzeddin Aydemir İbn Dokmak (ö. 809/1407), *en-Nüfhatü'l-Miskiyye fi'd-Devleti'l-Türkiyye: min Kitâbi'l-Cevheri's-Semin fi Şiyerih-Hulefâ ve'l-Mülûk ve's-Selâtîn* (min sene 637 hatta sene 805 h.), (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Beyrut 1420/1999, s. 90-91; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 345-347; Cüneyt Kanat, "Bahri Memlûkler

hattındaki fetihler amacına ulaşmamış, böylece meşum suikast bölgedeki Ermeniler ve vasalları İlhanlılar lehine gelişmeler ile sonuçlanmıştır.

Memlûk Sultan'ı Eşref Halil ve İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû'nun ölümleri üzerine karşılıklı mektuplaşmalar kesilmiş, her iki devlet kendi içinde iç politikadaki istikrarsızlıktan dolayı bir süre fetret dönemi yaşamıştır. Argûn'un 690/1291'de vefatının ardından İlhanlı iç siyasetinde eksik olmayan taht mücadelelerine paralel bir durum bu kez Memlûkler cephesinde yaşanmıştır. Eşref Halil'in 693/1293 yılında uğradığı suikast sonucu Mısır'da sıklıkla taht değişiklikleri yaşanır. Önce Kalavun'un hayatta kalan dokuz yaşlarındaki diğer oğlu Nâsır Muhammed tahta oturmuştur. Ancak maktûl Sultan Eşref Halil'in memlûklerinin efendilerinin intikamını alma girişimlerini bahane eden Moğol asıllı saltanat nâibi Zeyneddin Ketboğa, Nâsır Muhammed'in yaşının küçüklüğünü öne sürerek Memlûk tahtına oturur. Lakin çok geçmeden ülke genelinde yaşanan kuraklık ve kıtlıklar, Sultan'ın Gâzân'ın hışmından kaçan soydaşlarına Suriye'de ikamet etmelerine izin vermesi her şeyden önemlisi de kendi memlûklerini devlette söz sahibi yapması tahttan uzaklaştırılmasına yol açmıştır. Kalavun'un bir başka memlûkü olan daha önce uzun süre Dimaşk saltanat nâipliği yapmış Hüsameddin Lâçîn'in sultanlığında anlaşılır. Memlûk devlet geleneğinde kıdemli emirlerin göz ardı edilmesi kaçınılmaz sonucu da her zaman beraberinde getirmiştir. Lâçîn de selefi gibi çok geçmeden idareyi memlûklerine terk edip üst düzey emirleri gücendirmiş, katili olduğu Sultan Eşref Halil'in memlûkleri olan üst düzey emirlerin intikam hırsıyla tertip ettikleri bir suikasta kurban gitmiştir.¹⁴⁹ Kahire'de yaşanan bu gelişmelerin ardından Kerek'ten çağrılan Nâsır Muhammed tekrar tahta oturtulur (6 Cemaziyevvel 698/9 Şubat 1299).¹⁵⁰ İlhanlı ve Memlûk kanadında Ahmed Teküdâr ve Kalavun sonrası dâhili siyasette yaşanan sıkıntılar tarafların diplomatik ilişkiler kurmasına izin vermemiştir.

Zamanında Sultanlara ve Devlet Adamlarına Düzenlenen Bazı Suikastlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 2000, s. 34-39; M. Fatih Yalçın, “A Path to Throne Among The Mamluks in Early Period: Naib al-Saltana (Regent of Reign)”, *Tarih Okulu Dergisi*, XX, 2014, s. 87-89.

¹⁴⁹ Baybars el-Mansûri, *et-Tuhfe*, s. 154; a. mlf., *Zübde*, s. 223; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 378; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 226-227; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 856-857; a. mlf., *Hıtai*, c. II, s. 268-269; İbn Habîb, *a.g.e.*, c. I, s. 211; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 101-102; İbn İyas, *a.g.e.*, c. I, s. 399. Ayrıca Sultan Lâçîn'in katli için bkz. Kanat, “Suikastlar”, s. 44-48.

¹⁵⁰ Nâsır Muhammed 4 Cemaziyevvel 698/7 Şubat 1298 Cumartesi günü Kahire'ye döndükten iki gün sonra 6 Cemaziyevvel 698/9 Şubat 1299 Pazartesi günü 14 yaşında iken ikinci kez tahta oturur. Baybars el-Mansûri, *a.g.e.*, s. 326; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 7; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 234; İbn Habîb, *a.g.e.*, c. I, s. 213; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 876; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 116.

4. Sultan Nâsır Muhammed Dönemi Diplomatik İlişkiler

a. Gâzân Dönemi Diplomatik İlişkiler

İlhanlı Hükümdarı Gâzân (694-703/1295-1304), Humus yakınlarında Memlûk Türk Devleti'ne karşı elde ettiği Vâdî Hazindâr (28 Rabiulevvel 699 / 23 Aralık 1299) zaferi sonrası yüz gün boyunca Suriye'yi işgal etmiş ancak yaşanan gelişmeler sonrası bölgenin tekrar Memlûk idaresine geçmesiyle ikinci kez Suriye'ye sefer düzenlemiştir. Bu kez de ağır kış şartları İlhanlı kuvvetlerinin intikalini zorlaştırmış ve sefer sonuçsuz kalmıştır. Ancak Suriye üzerindeki emellerini¹⁵¹ gerçekleştirmekte ısrar eden Gâzân bu kez savaşa alternatif olarak diplomatik yollardan amacına ulaşmaya çalışmıştır. Sözde barış girişimleri olarak adlandırılan bu çabalar¹⁵² son seferinde Dimaşk¹⁵³ yakınlarında vuku bulan ancak bu kez çok ağır bir hezimet ile sonuçlanan Şakhab Savaşı (2 Ramazan 702/20 Nisan 1303) öncesinde gerçekleşir. Bu diplomatik ilişkiler değişen İlhanlı diplomasi geleneği ve gelinen seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. Gâzân'ın bir taraftan batılı devletler ile diğer taraftan Memlûk Türk Devleti ile sürdürdüğü diplomatik ilişkiler İlhanlı devlet anlayışının iç yüzünü göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Kaynaklara göre Gâzân'ın 700 yılı Ramazan ayı ortalarında (24 Mayıs 1301) kaleme alınan mektubu¹⁵⁴ ile başlayan diplomatik ilişkiler¹⁵⁵ bir dizi elçilik teatisi

¹⁵¹ Seleflerinin bir türlü ele geçiremediği Suriye topraklarını ele geçirerek Akdeniz'e açılmayı amaçlamaktadır. Şüphesiz Suriye ve Mısır coğrafyasının güçlü devletler tarafından hâkimiyet altına alınma siyaseti tarih boyunca alışık olduğumuz bir durumdur. Bölgeye hâkim olan devletlerin siyasi olduğu kadar iktisadi açıdan da önemli bir üstünlük elde ettikleri bir vakıdır. İlhanlılar açısından da gerek Anadolu'da bir türlü sağlanamayan siyasi istikrar gerekse komşu devletlerle olan mücadelede siyasi istikrar açısından bölgenin ele geçirilmesi zaruridir.

¹⁵² Gâzân ikinci Suriye seferi sırasında Halep'ten Venediklilere 18 Aralık 1300 tarihinde yazdığı mektubunda gelecek yıl güz sonu düzenlenecek sefer için ittifak arayışından söz etmektedir. Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 230.

¹⁵³ Günümüzde Şam, Suriye'nin başkentidir. Şam bu dönemde Suriye bölgesinin karşılığı olarak kullanılır. Günümüzde Suriye denilince Suriye devleti sınırları içerisinde kalan topraklar akla gelmektedir. Oysa tarihte Suriye ile kastedilen günümüz Suriye'sinden daha da geniş bir alandır. Öncelikle şunu ifade edelim ki, özellikle Memlûk kaynaklarında geçen *Bilâdî'ş-Şam* (Şam memleketi) ifadesi ile kastedilen Suriye coğrafyasıdır. Günümüzde birbirinden bağımsız birçok devletin (Filistin-İsrail-Ürdün-Lübnan-Suriye) kurulduğu bu coğrafya Kalkaşendî'nin ifadesiyle Filistin, Ürdün, Dimaşk, Humus ve Kınnesrin adlı beş bölgeden oluşmaktadır. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. IV, s. 88-90. Günümüz Suriye, İsrail, Filistin, Ürdün ve Lübnan toprakları tarihteki Suriye coğrafyasının karşılığıdır. Kaynaklarda Suriye yerine Şam kelimesi kullanılırken günümüzde Suriye'nin başkenti Şam yerine de Dimaşk kelimesi kullanılmaktadır.

¹⁵⁴ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 352-353; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 265-267; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 53-56; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 68-71; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 1016-1018; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 136-139.

¹⁵⁵ Kaynaklara yansımayan ancak Gâzân'ın, Yakup es-Sükerçî adlı elçisini Vâdî Hazindâr savaşı öncesinde gönderdiğini Nasır Muhammed'in de cevap mektubunda bunu ret etmediğini hatta iş isten geçtikten sonra

ile devam etmiştir. Gâzân, başarısızlıkla sonuçlanan birinci ve ikinci Suriye seferleri sonrasında İlhanlı ordusunun Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bir süre teyakkuza bekleyişinin ardından Musul Kadısı Kemaleddin Musa b. Yunus başkanlığında Emir Nasıruddin Ali Hoca ile yirmi kişiye yakın bir İlhanlı elçilik heyetini Moğolca yazılı bir mektup ile Sultan Nâsır Muhammed'e gönderir.¹⁵⁶ Dönemin çağdaşı Memlûk müellifi İbn Devâdâri, kadının adını *Ziyâeddîn b. Bahâeddin bin Yunus eş-Şafî* olarak verir.¹⁵⁷ Heyet 23 Zilkade/30 Temmuz Salı gecesi Dımaşk'ta Emir Seyfeddin Giray tarafından karşılanır. Burada bir müddet kalan heyet ağırlıklarını ve hizmetçilerini bırakarak posta birliği ile Mısır'a hareket ederler. Emir, kadı ve kaynakların adını açıkça zikretmediği üç kişilik İlhanlı heyeti 15 Zilhicce 700/21 Ağustos 1301 Pazartesi günü Kahire'ye ulaşır.¹⁵⁸ Elçiler Kahire'ye geldikten bir gün sonra Salı günü ikinci vakti kalede emirler ve devlet adamları toplantı yapar. Heyet aynı gün yatsıdan sonra sultan memlûklerinin (Memâlîkü's-Sultaniye)¹⁵⁹ en güzel gösterişli kıyafetler giyerek hazırlandıkları bir kabul merasimi ile Sultan'ın huzuruna alınır.¹⁶⁰ İlhanlı heyeti için son derece saygın bir ortamda titiz olarak hazırlanmış ince mesajlarla yüklü bir karşılama töreni yapılır. Bin adet şamdan ile aydınlatılan salonda iki saf halinde dizilmiş sultan memlûklerinin arasından geçen elçiler huzura çıkarlar. Gâzân'ın mektubunu sunan kadı başından aşağıya

elçinin geldiği şeklinde geçen elçilik hakkında daha sonra bilgi vereceğiz. Söz konusu mektup kaynaklara yansıyan ilk resmi diplomatik ilişkiler olması hasebiyle bu şekilde ele alınacaktır.

¹⁵⁶ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 650. Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 385; Baybars el-Mansûri, *Zübde*, s. 352; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 265; Makrizî, *a.g.e.*, c. I, s. 915; İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, c. VIII, s. 135.

¹⁵⁷ İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. IX, s. 52. Gâzân adına kaleme alınan Arapça mektupta ise bu elçilerin isimleri Emîru'l-Kebîr Nâsıruddin Ali Hoca ve el-İmâmü'l-Âlim Melikü'l-Kudât Kemaleddin Musa b. Yunus olarak geçmektedir. Baybars el-Mansûri, *Zübde*, s. 352-353; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 265-267. Ayrıca Reşidüddin, Mısır'dan 16 Rabiülahir 701/19 Aralık 1301 Pazartesi günü dönerek Arran'da Gâzân ile buluşan İlhanlı elçilerinin isimlerini Kadı Kemaleddin el-Musulî ile Ali Hoca olarak zikreder. Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 286.

¹⁵⁸ Baybars el-Mansûri, *Zübde*, s. 352; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 265; İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. IX, s. 52; Makrizî, *Sülûk*, c. I, s. 915; İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, c. VIII, s. 135. İbn Devâdâri, heyette bir de hizmetçinin bulunduğu düşünerek Kahire'ye giden İlhanlı elçilik heyetini dört kişi olarak verir. İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. IX, s. 52. İbn Tağrıberdi ise Kemaleddin b. Yunus eş-Şafî adlı kadıdan başka biri Türk diğeri de Acem olan üç kişilik heyetten söz eder. İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, c. VIII, s. 135. İbn Kesir, Şevval ayının sonlarında (5-10 Temmuz 1301) gelen elçilerin Mısır'a gittikleri şeklinde kısa bilgi verir. İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVII, s. 740.

¹⁵⁹ Sultanın yakın muhafız birlikleri olan bu askerler memlûk sistemi içinden yetişerek zamanla emirliğe hatta bahtı açık olanlar sultanlığa kadar yükselirler. Memlûklerde devletin idari ve askeri kadrolarının yetiştiği, ordunun belkemiği başkentte *memâlîkü's-sultâniye* ve eyaletlerde *memâlîkü'l-iümerâ* adlı nizamî kapıkulu birlikleridir. Deşt-i Kıpçak'tan gelen bu askerler çocuk yaşta geldikleri Kahire'de tıbaklarda dini tedris ve askerî talim yaparak yetiştirilirler. Hadımların gözetiminde çok sıkı eğitimden geçen memlûkler başarıyla eğitimlerini tamamladıktan sonra azat edilerek rütbesiz bir asker hüviyetinde memlûkü oldukları emirin ya da sultanın hizmetine girerler. Dirayet ve kabiliyetlerine göre bahtı açık olanlar sultanlığa kadar yükselirler. Makrizî, *Hıta*, c. II, s. 213-214; Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 524-525; İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, c. IX, s. 127-128.

¹⁶⁰ İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. IX, s. 52-53; Makrizî, *Sülûk*, c. I, s. 915; İbn Tağrıberdi, *Nüctüm*, c. VIII, s. 135.

bedenini örten bir şal giymiş halde Sultan'ı selamladıktan sonra ayakta belîğ bir nutuk îrad etmiştir. Kur'an-ı Kerim'dan bolca alıntılar yaparak ayetlerle süslediği konuşması birlik, beraberlik ve barış mesajları içermektedir. Konuşmasının sonunda önce Nâsır Muhammed için daha sonra da Gâzân, emirler ve müslümanlar için de dua etmeyi ihmal etmez. Mührü açılmamış Ekrâd dağlarında (Hakkari dağı) yarım varak Bağdâdî kâğıda *Moğolca* yazılmış 15 Ramazan 700/24 Mayıs 1301 tarihli Gâzân'ın mektubunu Sultan'a takdim eder.¹⁶¹ Mektup¹⁶² Arapça'ya çevrildikten sonra 18 Zilhicce/24 Ağustos Perşembe gününün gecesinde istişare¹⁶³ meclisinin de hazır bulunduğu bir oturumda Sultan'a okunur.

Memlûk kaynaklarında Gâzân adına Nâsır Muhammed'e gönderilen mektup iki farklı nüsha olarak verilmiştir. Bir tarafta Yûnîni, İbn Devâdârî ile İbn Tağriberdî'nin diğer tarafta ise Baybars el-Mansûrî, Nüveyrî ve Kalkaşendî'nin verdiği iki farklı nüsha söz konusudur. Araştırmacıların İbn Devâdârî ve Yûnîni'nin naklettiği nüshalar hakkında sahte olduklarına dair bir kanaati söz konusudur.¹⁶⁴ Bu vesikaları memuriyeti boyunca arşivlerde gördüğünü¹⁶⁵ söyleyen Kalkaşendî, diğer müelliflerden farklı olarak mektupları şeklen aslına uygun kaydetmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda Kalkaşendî'nin naklettiği aynı zamanda Baybars el-Mansûrî ve Nüveyrî ile de aynı olan nüshayı esas alarak değerlendirmelerde bulunacağız.

Gâzân, Teküdâr'ın mektubunda olduğu gibi ortaçağ İslâm devletleri geleneğinde bir mektup kaleme almıştır. Öncelikle Hülâgû'nun Kutuz'a ve Teküdâr'ın

¹⁶¹ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 52-53; Makrîzî, *a.g.e.*, c. I, s. 915; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 135.

¹⁶² Mektubun Arapça nüshası için bkz. Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 352-353; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 265-267; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 53-56; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 68-71; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 1016-1018; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 136-139. Çevirisinin verdiğimiz bu nüsha çağdaş müellifler Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325) ile Nüveyrî (ö. 733/1333) ve Kalkaşendî (ö. 821/1418)'nin eserlerinde naklettikleri nüshadır.

¹⁶³ Sultan'ın devlet adına aldığı kararlar önce meşveret meclisi denilen istişare heyetinin huzurunda müzakere edilerek karar alınır. Daha sonra alınan karar sultanın emri olarak uygulanır. Baybars el-Mansûrî, 6 Cemaziyevvel 698/9 Şubat 1299 Pazartesi günü 15 yaşında iken ikinci kez tahta oturan Nâsır Muhammed'in meşveret meclisinde bulunan emirlerden sağ kalanlar şunlardır: İzzeddin Aybek el-Hazindâr, Rukneddin Baybars el-Çaşnigîr, Seyfeddin Sâlâr el-Üstadâr, Bedreddin Bektâş el-Fahrî, Hüsameddin Lâçin er-Rûmî. İlhanlı elçileri hakkında istişare etmek için topladığı meşveret meclisinin bu emirlerden oluşması yüksek ihtimaldir. Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 314; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 229; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 865.

¹⁶⁴ Broadbridge, *a.g.t.*, s. 89-99.

¹⁶⁵ Kalkaşendî, söz konusu mektubu daha önce İlhanlı hükümdarları Hülâgû'nun Kutuz'a, Ahmed Teküdâr'ın da Kalavun'a yazdığı mektupların hemen akabinde İlhanlılar'dan Memlûklere yazılan mektupların içeriği hakkında bilgi verirken örnek olarak vermiştir. Ahmed Teküdâr'ın Kalavun'a yazdığı mektubu izin alarak zaman zaman gördüğünü ifade eder. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 65.

Kalavun'a gönderdiği mektuplar¹⁶⁶ Gâzân'ın Nâsır Muhammed'e gönderdiği mektup ile karşılaştırıldığında Moğol-İlhanlı geleneğinde değişen bir diplomasi anlayışı söz konusudur. Aslında bu durum İlhanlı devlet geleneğinin giderek İslâm kültürünün baskısı altında olduğunu kanıtlamaktadır. Bunun yanında mektupta öne çıkan hususlar şunlardır. Gâzân, Mardin ve çevresine Memlûk askerinin yaptığı baskınların kendi ülke sınırlarına yapılan bir tecavüz hareketi olduğunu ve bu saldırının yaşanan gelişmelere yol açtığını ileri sürmüştür. Bunun yanında Gâzân, Vâdi Hazindâr savaşı öncesinde “[Elçilerden sonra insanların Allah'a karşı bir mazetleri kalmamalı. Nisa:165] ayetine uyarak Yakub es-Sükerî'yi beraberinde güvenilir bir grup kadı ve imamla beraber gönderdik” diyerek kaynaklarda yer almayan bir elçilik heyetini gönderdiğinden söz etmektedir. Ayrıca elçilerin dikkate alınmadığından dem vurmakta, söz dinlenilmemesinden yakınmaktadır. İnce ayrıntıları kaçırmayan Memlûk kaynaklarının böyle bir İlhanlı elçisinden bahsetmemesi ilginçtir. Bu bilgiye göre Gâzân'ın bu mektubu Gâzân adına gelen ikinci elçilik heyeti tarafından getirilmiştir. Yine mektubunda Gâzân, Vâdi Hazindâr galibiyeti ile Memlûklerin artık söz dinleyeceklerini, elçi gönderip görüşmeler yapacaklarını umarak İlhanlı ordusunun Dımaşk'ta beklediğini, güçlü hükümdarlar gibi ilerlemeyip beklediğini kısaca lütufta bulunduğuna işaret eder. Bu arada ikinci kez geldiği ve düzenlediği Suriye seferine de değinmeyi ihmal etmez. Hatta bölgeye ikinci kez gelmesinin sebebi olarak bölgeye gelen Memlûk ordusunu gösterir. Gelişmeler üzerine bölgeye geldiklerini ancak korkudan çıkmadıklarını için Memlûkleri korkaklıkla itham eder. Bunun üzerine bölge sakinlerine acıyarak ilerlemediklerini ve geri döndüklerini anlatır. İlginçtir ki, Gâzân bölgede yaşanan ağır kış şartlarından bahsetmemekte bu konuya hiç değinmemektedir. İlhanlı ordusunun dönmesine gerekçe olarak bölge sakinlerinin zarar görmemesi şeklinde insani ve İslâmi duyarlılığı dile getirmektedir. Son satırlarda ise savaş hazırlığında olduklarını elçiler Emir Nâsıruddin Ali Hoca ile Kadı Kemâleddin Musa b. Yunus'u göndererek savaş öncesi ikaz ettiklerini, gereken yapılmaz ise olacıklardan Memlûklerin sorumlu olduğunu vurgular. Gâzân bir hadis-i şerif ile noktaladığı mektubunun sonunda, Nâsır Muhammed'in ümmetin ihtiyaçlarıyla ilgilenmediği için Allah tarafından cezalandırıldığını iddia eder. Ayet ve hadislerle süslü mektubunda Memlûk devlet yöneticilerine meydan okumakta, hediyeler ve armağanlar istemektedir. Dönemin genel diplomasisinde bağılılık ve tabiiyet anlamına da gelen bu hediyeler yani vergi göndermeler asla vuku bulmayacaktır.

¹⁶⁶ Bu mektuplar için bkz. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 63-68.

Nâsır Muhammed emirler ve devlet adamlarıyla mektubu istişare ettikten birkaç gün sonra elçilerden kadıyı huzura çağırarak “*Sen ümmetin ve âlimlerin büyüklerinden ve Müslümanların seçkinlerindensin. Sana ve her Müslümana bu din (İslâmiyet) için gerekli hukuk kurallarını bilirsin. Bizler sadece Allah için İslâm dininin ayakta kalması için savaşıyoruz. Söyle, bütün bunlar bir hile ve kurnazlık ise biz sana [O’ndan başka ilah olmayan] Allah adına yemin ederiz. Bu nedir, açıkla.*” diyerek çıkışması üzerine yeminler eden kadı, Gâzân ve adamlarının barıştan, yakınlaşmaktan, tacirlerin rahatından ve tebaanın menfaatinden başka bir şey düşünmediği inancında olduğunu söyler. Sonra dikkatli olmalarını tavsiye ederek “*Siz her yıl sınırlarınızı kontrol için bölgeye birlikler gönderiyorsunuz. Bu durum (Gâzân’ın savaş için hazırlık yaptığı) bir hile ise zaten anlarsınız ve dikkat edersiniz. Doğru söylemişlerse onlara yakın olun ki, barış tesis edilsin*” diyerek tavsiyelerde bulunur.¹⁶⁷ Gâzân’ın barış isteğine mesafeli yaklaşan Nâsır Muhammed ve Memlûk devlet adamları kadıyı sorguya çekerek bunun bir hile olup olmadığını, Gâzân’ın sözlerinde samimi olup olmadığını anlama çabasıdadırlar. Bunun yanında kadı’nın verdiği cevapları samimi bulmuşlar ve Gâzân ile görüşmek üzere bir elçilik heyetinin hazırlanmasına karar vermişlerdir. Sultan Baybars’ın Abâkâ’ya gönderdiği elçilik heyetinden sonra ikinci defa İlhanlı sarayına Memlûk elçilik heyetinin gönderilmesi kararı beraberinde bir dizi diplomatik faaliyeti başlatacaktır.

Nâsır Muhammed 10 Muharrem 701/15 Eylül 1301 tarihinde Emir İzzeddin Aybek el-Bağdâdî’yi vezirliğe atadıktan¹⁶⁸ sonra emirlerle avlanmak için Abbâse¹⁶⁹’ye gider. Av partisinden sonra Sâlihiyye’ye¹⁷⁰’ye uğrar. Burada 28 Muharrem 701/3 Ekim 1301 Salı günü İlhanlı elçilerinin de katıldığı gösterişli hil’at törenleri düzenler. İlhanlı elçilerinin pek alışık olmadığı görkemli törenler eşliğinde gösterişli elbiseler ve kıyafetler içindeki emirler ve askerler heyetin gözlerini büyüler. Kalabalık bir emirler topluluğuna ve elçilik heyetine çok kıymetli hil’atler giydirilir.¹⁷¹ İlhanlı elçileri, Sultan’ın askerlerine yaptığı bu lütuf ve ihsanı karşısında şaşkınlıklarını gizlemeyip bundan daha güzeline rastlamadıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca Sultan kendilerine 10 bin dirhem para ve değerli kumaşlar hediye etmiştir.¹⁷² Sul-

¹⁶⁷ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 56.

¹⁶⁸ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 3; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 362; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 64; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 918; İbn Tağrıberdî, *Nüctâm*, c. VIII, s. 142.

¹⁶⁹ Mısır-Suriye güzergâhı üzerinde Kahire’den 15 fersah uzaklıkta (80-90 km.) bir yer. Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddin Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu’cemü’l-Büldân*, I-V, Beyrut 1977/1397, c. IV, s. 75.

¹⁷⁰ Salihiyye, Mısır ve Suriye arasında Filistin’de bir yerleşim yeri. Hamevî, *a.g.e.*, c. III, s. 389-390.

¹⁷¹ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 3; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 66.

¹⁷² İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 66; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 142.

tan tören sonrası dört mezhep (Hanefi-Şafi-Maliki-Hanbeli) baş kadıları ile istişare edip mektubun muhtevası kararlaştırılır.¹⁷³ Daha sonra İlhanlı heyeti ile Memlûk elçileri beraber yola koyulurlar.¹⁷⁴

Memlûk heyetinde Kadı İmadüddin Ali b. Abdülaziz b. Abdurrahman b. es-Sükkerî, Emir Şemseddin Muhammed b. et-Titû ve Emir Hüsameddin Özdemir el-Müçirî yer alırken¹⁷⁵ Kadı Kemaleddin Musulî ile Emir Nasıruddin Ali Hoca'dan oluşan İlhanlı elçilik heyeti birlikte Safer ayında (Ekim 1301) Dımaşk'ta olurlar.¹⁷⁶ Heyet Memlûk topraklarını geçtikten sonra 16 Rabiulahir 701/19 Aralık 1301 Pazartesi günü Nâsır Muhammed'in cevap mektubunu Arran¹⁷⁷'da Gâzân'a takdim ederler.¹⁷⁸

Nâsır Muhammed'in 28 Muharrem 701/3 Ekim 1301 tarihli cevap mektubu¹⁷⁹ Kadı Alâeddin Ali b. Fetheddin Muhammed b. Muhyiddin b. Abdüzzâhir tarafından kaleme alınmıştır. Memlûk kaynakları Gâzân'ın mektubunda olduğu gibi Nâsır Muhammed'in cevap mektubunu da iki farklı nüsha olarak verirler.¹⁸⁰ Genel olarak aynı içeriğe sahip bu nüshalardan biz yine Baybars el-Mansûrî, Nüveyrî ve Kalkaşendî'nin verdiği nüsha üzerinde analizlerde bulunacağız. Mektup üslup olarak ayet ve hadislerle süslenmiş, edebiyat ve belâgat yönüyle Gâzân'ın mektubundan üstün nitelikler arz etmektedir. Sultan 18 yaşlarında genç bir delikanlıdır. Bu durum aslında Memlûk ilmiye sınıfının sahip olduğu üstün dini, edebi ve hukuki literatürü göstermektedir. Kalavun'un Ahmed Teküdâr'a yazdığı cevap mektubunda olduğu gibi Gâzân'ın ileri sürdüğü hususlara tek tek cevap niteliği taşımaktadır. Mektupta öne çıkan hususlar şunlardır:

¹⁷³ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 65.

¹⁷⁴ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 3; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 65-66; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 918. İbn Tağriberdî hil'at giydirilen ümera'nın ve önde gelen devlet adamlarının sayısını 420 olarak verir. İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 142.

¹⁷⁵ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 356; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 65; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 915-916. Memlûk kaynaklarına baktığımızda Kadı İmadüddin ile Emir Özdemir'in bu tarihlerde elçi olarak Gâzân'a gönderildiği konusunda hemfikirdirler. Heyette yer alan Emir Şemseddin Titû ismi sadece Makrîzî tarafından zikredilmektedir.

¹⁷⁶ İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 5.

¹⁷⁷ Arran, Kafkaslarda Kura ve Aras nehirleri arasındaki tarihi bir bölge olup İlhanlılar döneminde önemli bir kışlak merkezi olarak öne çıkmıştır. Bayram Arif Köse, *a.g.m.*, s. 492-493.

¹⁷⁸ Reşidüddin, *a.g.e.*, s.286.

¹⁷⁹ Mektubun Arapça nüshası için bkz. Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 356-361; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 66-70; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXI, s. 267-272; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VII, s. 242-250; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 1018-1023; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 142-146.

¹⁸⁰ Nasır Muhammed'in Gâzân'a cevap olarak yazdığı nüsha da kaynaklarda farklı iki nüsha olarak geçer. Yine Gâzân'ın mektubunda olduğu gibi Baybars Mansuri ile Nüveyrî'nin verdiği nüshalar dışındakilerin sahte olduğuna dair tartışmalar ve yorumlar için bkz. Broadbridge, *a.g.t.*, s. 89-99.

Nâsır Muhammed, İslâmiyet’i önce kabul etmelerine karşılık Gâzân’ın sonradan Müslüman olduğunu hatta babasının ve dedelerinin küfür üzere bulduklarını hatırlatır. Elçilere ve mektuba gereken hassasiyetin gösterildiğine değinerek aynı nezaketin kendi elçilerine de gösterilmesini ister. Söz konusu seferin gerçekleşmesine gerekçe olarak Memlûk askerinin Mardin ve çevresine yaptığı yağma ve çapul amaçlı saldırının gösterilmesinin bir bahane olduğu kaldı ki, kısaca kısas hükmü gereğince sadece Mardin ve çevresine zarar verenlerin tedip edilerek sınırlı kalmasının gerekliliğini vurgular. Bunun yanında Mardin’e yapılan Memlûk saldırısını yalanlamamış aksine antlaşmanın yapılmadığı için bu hadisenin vuku bulunduğunu belirtmiştir. Yine Gâzân’ın Müslümanlığına atıfta bulunmasının yersiz olduğu bunun en bariz delili olarak Kudüs’de Mescid-i Aksâ’ya Hıristiyanlarla birlikte İlhanlı askerinin yaptığı saldırılar gösterilmiştir. Hıristiyan olan Ermeni Kral’ının İlhanlı askerleriyle birlikte bölgeyi yakıp yıktığı katliamlar yaparak yağma ve çapul hareketlerinde bulunduğu hatırlatılmıştır.¹⁸¹ Yine Müslüman olan Gâzân’ın diğer müslümanlar gibi halifeye itaat etmesini söyler. Eğer halifeye itaat etmez ise din ve dünya işlerinin eksik kalacağını hatırlatır. Ayrıca çevresinde istihdam ettiği gayrimüslimlerle ilgili Allah’a olan minnet borcunu ödemesi, onları istihdam etmemesi için uyarır. Kısaca Gâzân’ın Müslümanlığının sahte olduğunu ileri sürer.

Gâzân’ın Yakup es-Sükerçî adlı elçiyi savaş öncesinde göndererek ikaz ettiğine dair çıkışına Nâsır Muhammed, elçinin geç kaldığını savaşa tutuşmak üzere olduklarını ileri sürerek cevap verir. Ayrıca barışı isteyen taraf oldukları, Gâzân’ın “Biz sizin aşırılığınıza, arkası kesilmeyen zulümlerimize karşılık sabrettik” sözleri asıl zulmün İlhanlılar tarafından yapıldığı hatırlatılır. Vâdî Hazindâr Savaşı’ndan zaferle çıkmasını “Allah’ın kendi tarafında olduğu” şeklinde yorumlayan Gâzân’ın bu sözleri de yadırganarak bunun bir borç ödeme yani daha önce alınan hezimetler karşısında alınmış bir galibiyet olduğu şeklinde İlhanlı zaferine imalı bir cevap verir. Savaşta alınan yenilginin sebebi olarak ordunun tam olarak savaşta yer almamasını gösterir. Hatta bu durumun aniden geliştiği, tahta yeni oturduğu için Suriye’de idari işleri düzene koymak amacıyla bulunduğunu hatırlatır. Allah’ın [... *sayrica nice az ordular vardır ki, kendilerinden çok fazla olan ordulara karşı zafer kazanmıştır.* Bakara:249] ayeti gereğince galip gelmeyi umarak savaştuklarını anlatır. Hükümdarların muzaffer ordulara sahip olmasının nasıl doğal ise yenilgi almanın da normal bir durum olduğu ancak nihai zaferin kendilerine ait olacağını ileri sürer.

¹⁸¹ Gâzân’ın 1299, 1301 ve 1303 yıllarında düzenlediği Suriye seferlerinde yer alan Ermenilerin İlhanlı askerleriyle Suriye ve Kudüs’de yaptıkları mezalim hakkında şu makaleye bakılabilir. Ahmet Sağlam, “İlhanlı Hükümdarı Gazan Han’ın Suriye Seferlerinde Ermeniler”, *History Studies*, Vol:3/1, March-2016, s.137-152.

Gâzân'ın ikinci Suriye seferi sırasında Memlûk askerini kaçırmakla itham etmesine bu kez de Nâsır Muhammed seferden vaz geçen İlhanlıları kaçak ve korkak olmalarıyla itham eder. Yine Gâzân'ın bölge sakinlerinin zarar görmemesi için geri çekildikleri şeklindeki mazeretini, “Bu insanlar İlhanlılar eliyle ne zaman merhamet gördüler?” şeklinde imalı bir soru sorarak alay eder. Aksine Sultan Baybars'ın Anadolu Selçuklu tahtına oturduğu zaman bile Memlûk askerinin halka zarar vermediğini hatta askerin ihtiyaçlarını kendi parası ile karşıladığı hatırlatılır. Bu hatırlatmasını da, “Bütün bunlar İslâm ehlinin eseridir. Devletin bâki kalmasını isteyen işidir” şeklinde kinayeli cümlelerle karşılık verir. Kalabalık güçlü bir ordunun hazırlığından söz ederek bu kez savaşa hazır olduklarını meydan okuyarak dile getirir. Gâzân'ın istediği hediyelerle ilgili olarak önce İlhanlılar tarafından bir hediye bekler. Bu konuda Ahmed Teküdâr ile Kalavun arasında yapılan elçilik teatilerine ve hediyeleşmelere dikkat çeker. Son olarak İlhanlı elçisinin şifahi barışla ilgili söylediklerine işaret edilerek barış taraftarı oldukları hatta kâfirlere karşı birlikte mücadele etmemiz gerektiği şeklinde hem zeytin dalı uzatan hem de gönül almaya çalışan kısaca yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen barış yapmaya istekli bir diplomasi çabası öne çıkmaktadır.

Gâzân bu cevap mektubundan memnun kalmaz ve ikinci bir elçilik heyeti 702 yılı Muharrem ayı başlarında (27 Ağustos-2 Eylül 1302) Kahire'ye gelir.¹⁸² Memlûk kaynaklarının isimlerini açıkça zikretmediği elçiler Reşîdüddin ve Vassaf'a göre Kadı Nasıruddin Tebrîzî ile Kadı Kemaleddin Musulî'dir.¹⁸³ Nüveyrî ve Baybars el-Mansûrî'nin verdiği bilgiye göre İlhanlı elçileri 2 Muharrem 702/27 Ağustos 1302 Pazartesi gecesi Kal'atü'l-Cebel'de Sultan'ın huzuruna çıkarak mektubu takdim edip şifahi olarak Sultan ile görüşürler. Kendilerine gerekli cevaplar verilir ve elçilere Sultan'ın emri ile hemen dönmeleri emredilir. Kahire'den 15

¹⁸² Elçilerin Kahire'ye vardıkları günü Baybars el-Mansûrî belirtmez iken Nüveyrî 2 Muharrem 702 (27 Ağustos 1302) Pazartesi, Makrîzî ve Aynî 8 Muharrem 702 (2 Eylül 1302) Pazar olarak verir. İbn Kesir ise 702 yılı Rabiulevvel ayı sonlarında (10-20 Kasım 1302) Dimaşk'a gelen Tatar elçilerinin Mısır'a doğru hareket ettiklerinden bahseder. Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 366; a. mlf., *Tuhfe*, s. 163; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 9; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 17; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 927. İlhanlı müelliflerinden Vassaf, elçilerin 702 yılı başında (Eylül 1302) Mısır'a Gâzân'ın mektubunu götürdüklerinden söz eder. Vassaf, *a.g.e.*, s. 220.

¹⁸³ Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 292; Vassaf, *a.g.e.*, s. 220; Handemir, [Khwandamır], Gıyâsüddîn b. Hümmâiddîn Muhammed b. Celâliddîn Muhammed b. Burhâniddîn Muhammed-i Hüseyinî Şîrâzî (ö. 942/1535-36) *Habîbu's-Siyar, Tome Three*, (English Translated and by W. M. Thackston), Harvard University 1994, s. 86. Vassaf, İlhanlı elçilerinin isimleri verirken Musullu kadıyı Kemaleddin olarak değil de Kutbuddin olarak zikreder. Ayrıca İlhanlı elçilerin gidişinden Vassaf bahsederken gelişlerinde de Reşîdüddin Mısır'dan gelen bu elçilerin 22 Aralık 1302 Pazar günü Hille'de düzenlenen kabul merasiminde Mısır elçileriyle beraber Gâzân'ın huzuruna alındıklarından söz eder.

Rabiulevvel 702/7 Kasım 1302 Çarşamba günü ayrılan heyet ayın 24'ünde (16 Kasım 1302) Dımaşk'a gelir.¹⁸⁴

Gâzân'ın ikinci kez gönderdiği elçilik heyetinde Memlûk elçilerinin de yer alıp beraber döndüklerine dair bilgiler açık değildir. Kaynaklar, Gâzân'ın yanına giden elçiler Emir Hüsameddin Özdemir el-Mücîrî ile Kadı Imâdüddin es-Sükkerî olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak Baybars el-Mansûrî, Gâzân'ın huzuruna giden Memlûk elçilerinin dönmediklerini açıkça ifade ederken Nüveyrî, Nâsır Muhammed'in cevap mektubunu Gâzân'a götürmekle görevli Memlûk elçilerinin Gâzân tarafından ikinci kez Kahire'ye gönderilen İlhanlı heyeti ile beraber geldiklerinden söz etmektedir. Makrîzî'nin de desteklediği bu bilgiye göre, Memlûk heyeti İlhanlı heyeti ile Gâzân'ın huzuruna gittikten sonra dönmüşlerdir. İhtiyatla yaklaşmamız gereken bu bilgilerden başka bir diğer önemli husus, Gâzân'ın ikinci defa gönderdiği mektup ile karşılığında Nâsır Muhammed'in yazdığı mektupların içeriğinden Memlûk müelliflerinin bahsetmemiş olmalarıdır.¹⁸⁵ Bununla alakalı Farsça kaynaklarda dikkat çekici bir husus vardır. Vassaf ile sonraki dönem İran kaynaklarından Handemir'de geçen bahse konu bilgiler, Memlûk kaynaklarının bu konuda neden sessiz kaldıklarını ortaya koyacak ipuçları barındırır. Zira İlhanlı elçilerinin istekleri müellifin zikrettiği bilgilere göre sıra dışı taleplerdir. Memlûk Sultan'ının Gâzân'a itaat ederek tâbi olması, adına hutbe okutup sikke bastırması ve yıllık vergi vermesi şeklinde çok aşırıya kaçan taleplerdir.¹⁸⁶ Muahhar İlhanlı kaynaklarından Handemir az bir farklılıkla aynı şeyleri tehditvârî bir üslupla nakleder. Mısır Sultan'ının söz konusu taleplere olumlu cevap vermesi halinde ülkesinin her türlü İlhanlı saldırısından emin olacağı aksi takdirde Cengiz Han'ın elinde acı çeken Harzemşahlara başına gelenlerin Memlûklerin de başına geleceği şeklinde tehditkâr bir üslup söz konusudur.¹⁸⁷ Görüldüğü üzere Vassaf ve Handemir'de geçen bu bilgilere elbette ihtiyatla yaklaşmamız gerekiyor. Ancak bu bilgiler ikinci İlhanlı elçilik heyeti hakkında sessiz kalan Memlûk kaynaklarının bu sessizliğine cevap teşkil edecek mahiyettedir.

Reşidüddin, Nüveyrî ve Baybars el-Mansûrî'nin verdiği bilgilerden hareketle İlhanlıların son elçilik teatisi hakkında Memlûk kaynaklarının suskun kalması yukarıda izah ettiğimiz şekilde Gâzân'ın aşırıya kaçan istekleri olması muhtemeldir.

¹⁸⁴ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 366; a. mlf., *Tuhfe*, s. 163; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 9-10.

¹⁸⁵ Konuyla ilgili bkz. Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 366; a. mlf., *Tuhfe*, s. 163; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 9; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 927; Aynî, *a.g.e.*, s. 408.

¹⁸⁶ Vassaf, *a.g.e.*, s. 220-221; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 212.

¹⁸⁷ Handemir, *a.g.e.*, s. 86.

Zira önemli Memlûk kaynağı Ebû'l-Fidâ H. 700 yılı (M. 1300-1301) hadiselerini anlatırken “*Bu yıl, Tatar hükümdarı Gâzân'ın elçileri geldiler. Tehdit ve korkutma içeren mektuplarını getirdiler. Duruma uygun cevap verildi*”¹⁸⁸ sözleri taraflar arasındaki durumu özetlemektedir. Ebû'l-Fidâ'nın muhtemelen yanlış bir yılda zikrettiği bu bilgiler aslında Memlûk müelliflerinin neden suskun kaldıklarını açıklamakta Vassaf'ı da doğrular bir nitelik arz etmektedir.

İkinci kez Mısır'a gelen İlhanlı heyeti Memlûk topraklarını hızlıca terk ederek ülkelerine dönerler. Hille'de İlhanlı ve Memlûk elçileri Gâzân'ın huzuruna çıkarlar.¹⁸⁹ Bu arada Azerbaycan bölgesi sınır meseleleri için üç yüz süvari ile korunan Altın Orda hükümdarı Toktây'ın elçileri de kabul töreninde hazır bulunurlar. Hille'de 1 Cemaziyelevvel 702/22 Aralık 1302 Pazar tertip edilen görkemli törende Altın Orda hükümdarı Toktây'ın elçileri Memlûk elçilerinden daha fazla kabul ve ilgi görür. Hatta Memlûk elçileri diplomatik teamüllere uymadıkları gerekçesiyle Tebriz'e gönderilerek göz hapsine alınırlar. Gâzân ise çok geçmeden 9 Cemaziye-lahir 702/29 Ocak 1303 tarihinde Suriye'ye üçüncü kez sefer için harekete geçmiştir.¹⁹⁰ Suriye'ye doğru ilerlerken 28 Recep 702/18 Mart 1303 günü Rahbe¹⁹¹'de konaklar.¹⁹² Şehirdeki halk korkudan iç kaleye sığınır. Emirler Sutay ve Sultan ile vezirler Sadüddin ve Reşidüddin kale yakınlarına kadar gelerek Rahbelileri itaata davet ederler. Ayrıca Gâzân'ın fermanını kale sakinlerine okurlar;

“... Bu seferin nedeni bir süreden beri Mısırlıların doğru olmayan davranışları ve bu davranışları yapmaya kalkışmalarıdır. Defalarca tavsiyeler ve nasihatlar dolu elçiler gönderdik. Nasihatı kabul etmeksizin ciddiye almadıklarını gösteren cevaplar gönderdiler. Cahilliklerine ve büyük işlere alışık olmadıkları şeklinde yorumlayıp katlandım ve bu tavırlar haddini aşınca mecburen muzaffer ordu intikam niyetiyle harekete geçti. İster istemez gideceğimiz yol bu diyardandır. Yoksa siz Suriyelilere düşmanlık yapmamıza hiçbir nedenimiz yok. Sizin de bu konuda düşünüp kendi canınız ve malınızın iyiliğini kollamanız ve itaat edip boyun eğerek yanımıza gelmeniz gerekiyor. Hakkın bu tarafta olduğunu bildiğiniz için inat etmeyip kendinizi helaka düşürmeyin”.¹⁹³

Reşidüddin'in verdiği bu bilgilere göre Gâzân, elçilik teatilerine rağmen barış görüşmelerinin Memlûkler tarafından sekteye uğramasından yakınmasıdır. Yol

¹⁸⁸ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 385.

¹⁸⁹ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁹⁰ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁹¹ Suriye bölgesinde Fırat kıyısında bir kaledir. Hamevî, *a.g.e.*, c. III, s. 34.

¹⁹² Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 292-294; Vassaf, *a.g.e.*, s. 222; Handemir, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁹³ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 293-295.

üzerinde bulunduğundan dolayı Rahbe'ye uğradıklarını, teslim olmaları durumunda can ve mal güvenliklerinin sağlanacağını teminatını verir. Çok geçmeden bir gün sonra kale teslim olur.¹⁹⁴ Rahbe nâibi Alemüddin Sencer el-Ğatmî, Gâzân'a güzel bir karşılama töreni hazırlar ve kendisine "Nâsır'ın Suriye'ye doğru hareket ettiğini, burası kolay ele geçecek küçük bir yer olup büyük şehirlere yönelmesini, oraları ele geçirdiğinde zaten itaatini sunacağımı" söyler. Gâzân, teslim olan nâibin oğlunu ve bir memlûkünü rehin aldıktan¹⁹⁵ sonra çevredeki şehir nâiblerine ve Şam nâibi Cemaledin Akkuş el-Efrem'e teslim olmaları için fetihnâmeler gönderir.¹⁹⁶ Gâzân, bu fetihnâmelerde özetle Diyarbakır ve Sîs'e yapılan mütecaviz saldırıları hatırlatırken İlhanlı elçilerinin maruz kaldığı muameleyi dillendirmekte ayrıca Memlûk elçilerinin huzurunda diplomatik teamüllere aykırı davranışlarının sorumlusunun Memlûk devlet yöneticileri olduğunu dile getirmektedir. Mektuplarında gelişmeleri kısaca özetleyen Gâzân, son olarak Suriye bölge nâiblerinden itaat etmelerini emreder.¹⁹⁷

Gâzân bundan sonra İlhanlıların hezimetini ile sonuçlanacak üçüncü ve son Suriye seferini organize edip geri dönmüştür. Biz İlhanlı kaynaklarından Vassaf'ın ihtiyatla yaklaşmamız gereken ancak dikkat çeken bilgilerini detaylı olarak ele alalım. Vassaf, Nâsır Muhammed'in sikkeler üzerine Gâzân'ın adını darp ettirmeyi kabul ettiğini ancak ülke genelinde toplanan vergilerin İslâm ülkesinin korunmasına ancak yettiği, şeklinde vergi ödemekten kaçındığından söz eder.¹⁹⁸ Vassaf, bu paralarla ilgi detaylı bilgiler vererek sikkenin bir yüzüne halife ile Gâzân'ın adının diğer yüzüne de kelime-i tevhîd (*Lâ ilâhe illAllah Muhammedü'r-Rasûlüllâh=Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed O'nun Rasûlüdür*) ile Mısır Sultan'ının adının nakşedilmesi olarak bahseder.¹⁹⁹ Handemir'in de desteklediği bu bilgilerden Reşîdüddin hiç söz etmez. Oysa Reşîdüddin, Gâzân döneminde vezir olarak görev yapan önemli bir devlet adamı ve Gâzân dönemi hakkında bilgi veren en otoriter kaynaktır. Bu

¹⁹⁴ Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 293-295; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 158.

¹⁹⁵ Baybars el-Mansûrî, *el-Tuhfe*, s. 164; a.mlf., *Zübde*, s. 367-368; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 15; İbn Haldun, Ebu Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406), *Kütübü'l-İber ve Divânü'l-Mübedâ ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âserihüm min zevi's-Sultânî'l-Ekber*, I-VIII, (Thk. Halil Şehhâde), Beyrut 1421/2001, c. V, s. 478; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 930; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 151.

¹⁹⁶ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 15; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 368-372; İbn Haldun, *a.g.e.*, c. V, s. 478; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 930; İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 157.

¹⁹⁷ Mektup için bkz. Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 368-372; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 1024-1027.

¹⁹⁸ Vassaf, *a.g.e.*, s. 220-221; Handemir, *a.g.e.*, s. 86; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 212, dn.264.

¹⁹⁹ Vassaf, *a.g.e.*, s. 220-221.

konulardan bahsetmemesi ilginçtir. Yine Vassaf, yukarıdaki bilgilerin yanında Nâsır Muhammed'in Gâzân'a kilitli ve mühürlü bir sandık gönderdiğini ve bu sandıkta çeşitli silahların bulunması üzerine Gâzân'ın öfkelenmiş olduğunu nakleder. Handemir'in de desteklediği bu bilgilere ilaveten Gâzân'ın Memlûk elçilerini Hamedan'a sürerek göz hapsinde tutulmalarını emrettiğini yazar.²⁰⁰ Gâzân'ın aşırıya kaçan istekleri söz konusu olsa da Nâsır Muhammed'in hutbede ve parada Gâzân'ın adının zikredilmesini kabul ettiğine dair bilgilerin şüphesiz doğruluk payı bulunmamaktadır. Kaldı ki, maden Nasır Muhammed Gazan'ın isteklerini kabul etti, o zaman niçin sefere kalkıştı? Ayrıca Memlûk elçilerini niçin tutukladı? Bunlar ve benzer soruların cevapları müellifin birbiri ile tutarsız bilgileri arasında maalesef karşılık bulmamaktadır.

Gâzân'ın Memlûk elçilerini Tebriz'de ya da Hamedan'da göz hapsinde tutma kararının gerekçesinin açık olmaması da dikkat çeken bir başka husustur. Gâzân'ın vefatından sonra ancak dönebilen elçiler niçin alıkonulmuştur. İlhanlı müellifleri Reşidüddin ile Vassaf bu durumu kısmen izah etmiş olsalar da Memlûk müellifi İbn Devâdârî, Gâzân ile görüşen Emir Hüsameddin Özdemir el-Mücirî'den naklen verdiği bilgiye göre elçilerin açık sözlü cevapları Gâzân'ın hoşuna gitmemiştir. Reşidüddin, Memlûk elçilerinin Gâzân'ın mektubuna doğru dürüst cevap getirmedikleri gerekçesi ile gözaltına aldığını²⁰¹ yazar. Vassaf ise daha detaylı bilgi vererek diplomatik teamüllere aykırı olarak söz konusu mektupta Nâsır Muhammed'in adının altın yıldızla yazılırken Gâzân'ın adı sade bir şekilde yazılmasından²⁰² bahsetmesi açıkça beyan etmese de sanki tutuklanma gerekçesiymiş gibi durmaktadır. Kanaatimizce bir başka neden Kalkaşendî de gözlemediğimiz kadarıyla Gâzân'ın adının satır arasında özensiz bir biçimde yazılmış olmasıdır.²⁰³ Son olarak Memlûk elçileri yaklaşık iki yıl boyunca bir medresede göz hapsinde tutulmuşlar Gâzân'ın vefatı sonrası ülkelerine ancak dönebilmişlerdir.²⁰⁴

Memlûk Sultan'ı Nâsır Muhammed, ordusunun zaferle çıktığı Şakhab Savaşı (2 Ramazan 702/20 Nisan 1303)'nın hemen ardından önemli bir İlhanlı esiri ile

²⁰⁰ Vassaf, *a.g.e.*, s. 221-222; Handemir, *a.g.e.*, s. 87.

²⁰¹ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 292.

²⁰² Vassaf, *a.g.e.*, s. 220; Handemir, *a.g.e.*, s. 87; Broadbridge, *a.g.t.*, s.101.

²⁰³ Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VII, s. 243. Kalkaşendî, Baybars el-Mansûri ile Nüveyri'den farklı olarak aynı nüshayı farklı yazım şekli ile birlikte nakleder. Nâsır Muhammed'in babası Kalavun'un İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdâr'a yazdığı mektupta Teküdâr'ın isminin yazılış yeri ve şeklinin farklılığı dikkat çeker. Kalavun'un Ahmed Teküdâr'a yazdığı mektup için bkz. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VII, s. 237.

²⁰⁴ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 75, 129.

Gâzân'a son kez bir mektup²⁰⁵ gönderir.²⁰⁶ Bu mektup Gâzân dönemi diplomatik ilişkilerinin de sonuncusu anlamına gelmektedir. Baybars el-Mansûrî'nin kısmen bahsettiği İbn Devâdârî'nin metnini verdiği mektupta Sultan Nâsır Muhammed besmele, hamdele ve salvele kısmından sonra Gâzân için ilk cümlesinde “*elçileri toplayan ve sürüleri bir araya getiren*” şeklinde imalı bir cümle kullanır. Burada *elçileri toplayan* ifadesiyle Gâzân'ın batılı devletlerle yaptığı elçilik teatilerinden hareketle huzuruna gelen ve kendi adına giden elçileri kast etmektedir. *Sürüleri bir araya getiren* ibaresi ile de İlhanlı askerinin dışında Anadolu, Ermeni ve Gürcü askerlerini bir araya getirerek yüz bini aşan kalabalık bir ordu ile Suriye'ye girmesine işaret etmekte, bunun yanında Vâdî Hazindâr savaşı sonrası yaşanan katliamlar hatırlatılarak fesat çıkarıp bozgunculuk yapmakla suçlanır. Mektup Gâzân'ın uyguladığı siyasi, askeri ve diplomatik ilişkilerin kısaca özetidir. Eğer mektup gerçekten Nâsır Muhammed adına kaleme alınmış ve İbn Devâdârî tarafından eklemeler yapılmamış ise Gâzân'ın soluk alışından dahi haberdar olan ve izlediği politikaları takip eden bir Memlûk siyaseti göze çarpmaktadır.

Nâsır Muhammed savaş alanına gelmeden geri dönen Gâzân'ı korkaklıkla itham eder. Ayrıca savaşın nasıl vuku bulduğu ve savaş sonunda hezimete uğrayan İlhanlı askerinin trajik durumunu anlatır. Aslandan kaçan koyuna benzettiği İlhanlı askerinin kurda kuşa yem olduğunu, Gâzân'ın koca bir orduyu ne hale getirdiğini acıklı bir şekilde anlatır. Nâsır Muhammed, mektubunun sonlarına doğru siyasi amacının halifenin yeri olan Bağdat ve Irak'tan İlhanlıları çıkararak burayı Allah'ın Rasûlü'nün halifesine bırakacağı şeklinde özetler. Mektubun sonlarında Gâzân'ı tehdit ederek canını seviyor ise ya Horasan'a gitmesi ya da Anadolu ve Irak'tan çıkması şeklinde iki seçenekten birisini seçmesini ister.

Müslüman olan ancak siyasi çıkarlarını inançlarının dışında tutan Gâzân'ın Memlûklere karşı Batılı devletlerle yaptığı diplomatik ilişkiler gelince, daha birinci Suriye seferi öncesinde Fransa kralı IV. Philippe'e 1298 yılında bir elçi göndererek söz konusu harekâtı birlikte icra etmeyi teklif etmiştir. İkinci Suriye seferi de öncesi yine Zolus Bofeti adında bir Moğol ki Pisanlı Isol olarak da bilinen²⁰⁷ bir elçinin başkanlığında bir heyet Gâzân adına önce Kıbrıs kralı II. Henry ile görüşmüş, daha sonra da 1300 yılında Papa VIII. Boniface (1294-1303) yaklaşık 100

²⁰⁵ Mektup için bkz. İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 118-122.

²⁰⁶ Baybars el-Mansûrî, *Şühde*, s. 378; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 118; İbn Haldun, *a.g.e.*, c. V, s. 479.

²⁰⁷ Umran, *a.g.e.*, s. 263. Bu elçi Tebriz'de ikamet edip Pisalı Iolo olarak da isilendirilmiştir. Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 229. Ayrıca Gâzân'ın kardeşi Olcâyâtû'yu Hıristiyan yapıpına dair rivayetler söz konusudur.

kişilik İlhanlı heyetini kabul etmiştir.²⁰⁸ Gâzân, Kral Henry'e birinci Suriye seferini birlikte icra edememekten yakınmış yine Vâdi Hazindâr (28 Rabiulevvel 699/23 Aralık 1299) zaferini kral ve papa ile paylaşmıştır.²⁰⁹ Yine Gâzân'ın elde ettiği zafer sonrası Avrupalı elçiler tebrik için Tebriz'e gelmişler ve burada Haçlı-İlhanlı ittifakından söz etmişlerdir.²¹⁰ İlk olarak çıkarları örtüşen Venedikliler ile işbirliği temelinde yapılan mektuplaşmalar tarafları birbirine yakınlaştırmıştır. Venediklilere ikinci Suriye seferi sırasında 18 Aralık 1300 tarihinde Halep'ten yazılan mektupta gelecek yıl güz sonu düzenlenecek sefer için işbirliği teklifinden söz etmiştir.²¹¹

Batılı devletlerden Gâzân'a gelen elçiler dikkat çekici mesajlar getirirler. Aragon Kralı II. James (1297-1327) 700 yılı Ramazan ayında (1301 Mayıs-Haziran) gönderdiği mektubunda kutsal toprakların kurtuluşu için İlhanlılarla omuz omuza savaşmaya hazır olduklarını bildirmiş, yine 1300 Mayıs'ında Katalonya Kralı II. Jakob (1291-1327) kazandığı zaferden dolayı Gâzân'ı tebrik etmiştir.²¹² Ayrıca Gâzân'ın Suriye ve Mısır'ı ele geçirdiğine dair haberler üzerine kutsal toprakların İlhanlıların hâkimiyetine girdiği için Avrupalılar sevinç çığlıkları atmıştır.²¹³

Gâzân'a Avrupa'dan gelen elçilerden en dikkate değeri şüphesiz Papa VIII. Boniface (1294-1303)'in elçileridir. Papa İlhanlılar, Ermeniler ve Gürcülerin birlikte hareket ederlerse kutsal toprakların kurtuluşunun ancak mümkün olabileceğini ileri sürer ve bunun yanında Tanrı'nın affına uğraması için de Gâzân'a altın bir taç gönderir.²¹⁴ Papa ile sayısız mektuplaşmalar yapan Gâzân, Cenevizli Buscrello de Ghisolfi aracılığıyla Avrupa başkentleri Roma, Paris ve Londra'ya mektuplar gönderir.²¹⁵ Papa ile gerçekleşen mektuplaşma Vatikan gizli arşivinde Gâzân'a ait bir mektuptan anlaşılmaktadır. 12 Nisan 1302 tarihli Kuş Kapı'dan Uygur harfleriyle Moğolca yazılmış bu mektubunda Gâzân, Papa'nın gönderdiği mektubun eline ulaştığından bahsederek Papa'nın iyi dileklerine karşılık Memlûklere karşı yaptığı hazırlıklardan bahseder. Tanrı'ya ant içildiğini hatta Papa'dan da ant içerek hazırlık yapmasını ister.²¹⁶ Gâzân'ın "Kendi yönümüzden biz ha-

²⁰⁸ Umran, *a.g.e.*, s. 263.

²⁰⁹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 229.

²¹⁰ Umran, *a.g.e.*, s. 262; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 229.

²¹¹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 230.

²¹² Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 229.

²¹³ Umran, *a.g.e.*, s. 262-263.

²¹⁴ Umran, *a.g.e.*, s. 264; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 230.

²¹⁵ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 1, 154.

²¹⁶ 12 Nisan 1302 tarihinde Kuş Kapı'dan yazılan mektup Gâzân, Reşidüddin ve Kutluşah tarafından Papa'nın daha önce muhtemelen Memlûkler karşısında alınan Vâdi Hazindâr galibiyetini tebrik için

zırlıklarımızı sürdürüyoruz, sizin de birliklerinizi hazırlamanız, çeşitli ulusların liderleriyle uzlaşmanız ve randevuyu kaçırmamanız gerekmektedir. Eğer Tanrı isterse Büyük Görevi (Memlûklerin ezilmesi) yegâne hedefimiz kılacağız” ifadelerini nakleden André Clot, İlhanlıların Suriye’de kalmalarının batılı bir güçle ittifak yapmaları karşılığında ancak mümkün olabileceğine dair bir kanaat oluştuğunu ve bunun için batılı güçlerle ittifak arayışına girdiğini yazar. Devamında da Gâzân’ın mektubunu kötü bir zamanda (12 Nisan 1302) alan Papa’nın ‘*Avrupalı hükümdarlara karşı kendisinin öncelik taşıdığına*’ dair bir kavga verdiği için bununla ilgilenmeye fırsat bulamadığından yakınır.²¹⁷ Bu gelişmelerin yanında elçi Buscrello de Ghisolfi, Gâzân adına Roma ve Paris’e uğradıktan sonra Londra’da İngiltere Kralı I. Edward (1272-1307) ile görüşür. Kral, günümüze ulaşan 13 Mart 1303 tarihli cevabi mektubunda, kutsal toprakların önemine değinmiş ancak Avrupa’nın içinde bulunduğu dâhili hadiselerden yakınlıkla rahat hareket edemediği şeklinde özür beyan etmiştir.²¹⁸ Kısaca sonuçsuz kalan diplomatik çabalar söz konusudur.

Gâzân’ın kaynaklara yansıyan önemli bir elçi kabulü de üçüncü Suriye seferine çıktığında gerçekleşir. Kirmanşah²¹⁹’a geldiğinde Eylül-Aralık 1302 tarihleri arasında Bizans İmparatoru II. Andronikos (1282-1328)’un elçilerini kabul eder. Reşîdüddin’in Fasilyüs olarak zikrettiği bu İmparator’un elçileri hediyelerini takdim edip, “Fasilyüs, İslâm padişahının gölgesi altında yaşamak ve kendi kızını kumalık için huzura göndermek istiyor” şeklindeki mesajını iletir.²²⁰

Bu diplomatik yakınlaşmalarda dikkat çeken husus, Müslüman kimliğini Memlûklere karşı her daim öne süren ve bu hususiyeti ile İslâm dünyasının meşru hükümdarı olduğunu dillendiren Gâzân’ın Haçlıları müttefiki Memlûkleri ortak düşmanları olarak tarif etmesidir. Ne Papa ne İngiltere Kralı I. Edward ne de Fransa Kralı IV. Philippe hiçbir zaman bu isteklere olumlu cevap verememişlerdir. Ortak çıkarları açısından ortak düşmanları ilan ettikleri Memlûklere karşı ortak bir hareket asla mümkün olmamıştır. Özetle Gâzân bir taraftan batı ile ittifak arayışlarını sürdürürken diğer taraftan da Memlûk Türk Devleti ile barışçı amaçlı elçilik teatileri yapmıştır.

gönderdiği mektubuna cevap niteliği taşımaktadır. Günümüze kadar ulaşan mektup hakkında bkz. Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 1, 154.

²¹⁷ André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır’ı (1250-1517)*, (Çev. Turhan Ilgaz), 2005 İstanbul, s.77; Umran, *a.g.e.*, s. 263-264; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 231-232.

²¹⁸ Umran, *a.g.e.*, s. 263-264; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 231-232.

²¹⁹ Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, c. IV, s. 454-455.

²²⁰ Reşîdüddin, *Câmiu’t-Tevârih*, s. 290, 292.

Gâzân, Müslüman olmasına rağmen siyasi emellerine uygun olarak batılı devletlerle elçilik teatilerini yoğun olarak sürdürmüştür. Gâzân'ın siyasi çıkarlarını dini inançlarının dışında tutarak politik faaliyetler yürüttüğünü söylemek mümkündür. Batılı devletlerle yapılan diplomatik yakınlaşmalarda dikkat çeken husus, Müslüman kimliğini Memlûklere karşı her daim öne süren ve bu hususiyeti ile İslâm dünyasının meşru hükümdarı olduğunu dillendiren Gâzân'ın Haçlıları müttefiki görmesi ve Memlûkleri ortak düşmanları olarak tanımlamasıdır. Ne Papa ne İngiltere kralı I. Edward ne de Fransa kralı IV. Philippe hiçbir zaman bu isteğine olumlu cevap verememişlerdir. Ortak çıkarları açısından ortak düşmanları ilan ettikleri Memlûklere karşı ortak bir hareket asla mümkün olmamıştır. Özetle Gâzân bir taraftan batı ile ittifak arayışlarını sürdürürken diğer taraftan da Memlûk Türk Devleti ile barış için elçilik teatileri yapmıştır.

b. Olcâytû Dönemi Diplomatik İlişkiler

Gâzân, Şakhab hezimetini sonrası yakalandığı bir hastalık yüzünden vefat etmiş,²²¹ yerine kardeşi Olcâytû (703-717/1304-1316) İlhanlı tahtına oturmuştur. Olcâytû, öncelikle Gâzân döneminde gerginleşen ilişkileri hafifletmek için Tebriz'de hapsedilen Memlûk elçilerini geri göndererek her iki devlet arasındaki ilişkilerin seyri yönünde önemli bir adım atmıştır. Olcâytû'nun Memlûk elçilerine yakın ilgi gösterdiği hatta kaynaklara yasıyan ilginç diyaloglar vardır. İbn Devâdârî'nin kaydına göre elçilerle sohbet sırasında Nâsır Muhammed'in *Ağa atası* yani kendisinin abisi olduğunu söyleyen Olcâytû, Müslüman adını da kast ederek “*O Muhammed, ben de Muhammed'im. Ülkeler mamur oluncaya kadar on iki yıllık bir barış istiyoruz. Kardeşim Gâzân memleketi harap etti. O Müslüman görünse de kâfirdir. Suriye'ye girmesi benim ve ümeranın rızası olmadan olmuştur. Bunun için Allah onun canını aldı. İlhanlı ümerası Mısır sultanına selam göndererek bu fitnenin sonlandırılmasını ve barış yapılmasını ister*” diyerek karşılıklı barış yapılmasını ister. Kımız içkisi dolu kadehi elçilerden Kadı İmâdüddin'e uzattığında kadı nazikçe bunu geri çevirir. Yine Olcâytû, ikramda bulunup hil'at giydirdiği diğer Memlûk elçisi Emir Özdemir'e “*Ya Hüsameddin, me-*

²²¹ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 304; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 390; Safedî, Salahaddin Halil bin İzzeddin Aybek es-Safedî (ö. 762/1363), *Ajânü'l-Asr ve A İvânü'n-Nasr*, (Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebû Amse, Muhammed Mev'îd), I-VI, Dumaşk 1998/1418, c. IV, s. 7; Aksarâyî, *a.g.e.*, 239; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 954; Stewart, Angus Donal, *The Armenian Kingdom and the Mamluks War and Diplomacy during the Reigns of Het'üm II (1289-1307)*, Köln 2011, s. 152; Fatih Yahya Ayaz, “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)” SÜİFD, XV, (Sakarya 2007), s. 27-28; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 366. Ayrıca Gâzân'ın ölümüyle ilgili bkz. Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 302-305; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfê*, s. 174; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 390; Ömerî, *a.g.e.*, c. XXVII, s. 327; İbn Haldun, *a.g.e.*, c. V, s. 479; Makrîzî, *Sülûk*, c. I, s. 954; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 169; İbn İyas, *a.g.e.*, c. I, s. 417; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 361-370.

lun Gâzân'a Allah'ın yaptığını nasıl görüyorsun”, şeklindeki soruya Özdemir yer öpüp selamlayarak “Allah İlhanı korusun, ömrünü uzun kılsın” diyerek kısa bir cevapla geçiştirir. Olcâytû, onun bu duasını sahip olduğu zenginliklerini sayarak, Allah’a şükrederek tamamlar.²²² Müellifin heyette bulunan emirden naklen verdiği bu bilgiler yeni bir dönemin başlangıcının habercisidir.

Memlûk elçileri ve İlhanlı elçilik heyeti beraber İlhanlı topraklarından çıktıktan sonra önce törenlerle karşılandıkları Dımaşk’a uğramışlar, daha sonra 704 Ramazan ayında (Mart-Nisan 1305) Mısır’a ulaşmışlardır. Burada Olcâytû’nun mektubunu Sultan’a takdim etmişlerdir. Olcâytû, kardeşi Gâzân’ın vefatıyla tahta oturduğunu bildirmekte ve barış teklifinde bulunarak fitnenin son bulmasını istemektedir. Ülkenin mamur hale gelmesi için de en az on iki yıllık bir antlaşma teklif etmektedir.²²³ İlhanlı diplomatik ilişkilerinde dönüm noktası olarak değerlendirebileceğimiz bu talepler Sultan tarafından hemen kabul görmüştür. İstişareler sonrası Emir Alâeddin Ali b. Emir Seyfeddin Balaban el-Kalencekî ile Kadı es-Sadr Süleyman el-Mürteki’nin²²⁴ yer aldığı mukabil bir Memlûk heyeti hediyelerle birlikte 704 Zilkade/1305 Haziran ayında yola çıkmışlardır.²²⁵ Elçiler İlhanlı coğrafyasını ulaştıktan sonra Olcâytû’ya Sultan’ın mektubunu sunup 705 yılı Ramazan ayında (Mart-Nisan 1306) Mısır’a dönmüşlerdir.²²⁶ Hatta bu günlerde batılı devletlerle yaptığı yazışmalarda söz konusu barış girişimlerinden dolayı Memlûklere karşı ortak bir harekât dillendirilmemiştir.²²⁷ Ancak Memlûk elçileri Mısır’a dönmeden Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed’e sığınan bir grup İlhanlının ilticası iyi temennilerle başlayan ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Aralarında Gâzân’ın yakınlarının da bulunduğu 200 atlı eşleri ve çocuklarıyla Olcâytû’dan kaçarak Nâsır Muhammed’e sığınmışlardır. Önce mektupla iltica talebinde bulunmuşlar daha sonra Sultan’ın emri ile Dımaşk saltanat nâibi karşılamıştır. Grup 704 Cemaziyelahir/1304 Aralık ayında Kahire’ye ulaşmıştır. Kahire’de Sultan tarafından karşılanan İlhanlılar için emirlikler tevcih edilmiş, iktâlar tahsis edilmiştir.²²⁸

Bu gelişmeler üzerine Memlûk-İlhanlı ilişkilerindeki iyi ilişkiler yerini tekrar düşmanca ilişkilere bırakmıştır. Bunun yanında Memlûk ordusu yıllık vergiyi

²²² İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 127-128.

²²³ Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 176; a.mlf., *Zübde*, s. 381; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 62; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 128; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 5.

²²⁴ Nüveyrî bu emiri Alâeddin Ali b. Emir Seyfeddin Balaban el-Kalici olarak verirken kadının ismini de Kadı Süleyman el-Maliki eş-Şebraıriki olarak zikreder. Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 62.

²²⁵ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 381; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 62; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 5-6.

²²⁶ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 62; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 5-6.

²²⁷ Umran, *a.g.e.s.* 266-267; Helal, *a.g.e.*, s. 285-286; el-Harisât, *a.g.e.*, s. 145.

²²⁸ Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 38.

göndermediği gerekçesiyle İlhanlılar ile işbirliği yapan Çukurova bölgesindeki Ermeniler üzerine düzenlenen bir sefer sırasında müttefik İlhanlı-Haçlı ve Ermeni birlikleri saldırısına uğramış,²²⁹ neticede kimi ölürlen kimi esir alınmış, kayıplar verilmiştir. Esirlerden bazıları da Olcâytû'ya gönderilmiştir.²³⁰ Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde bu hadise gerilimi tırmandırdığı gibi ilişkilerin gerginleşmesine yol açmıştır. Ermeni Kralı II. Hetum Halep nâibine elçi göndererek İlhanlıların müdahil olduğu bir hadise olduğunu ileri sürmüş, esirlerle ilgileneneğine, yıllık vergiyi de göndereceğine dair söz vererek gerilen ilişkileri yumuşatma çabasına girişmiştir.²³¹ Sonunda da Ermeniler ile Memlûkler arasında Ceyhan nehri sınır kabul edilerek bir antlaşma imzalanmıştır.²³² Kaynaklar Memlûk-İlhanlı ilişkileri hakkında uzun bir süre Sultan Nâsır Muhammed'in son dönemine kadar sessizliğe gömülür. Mısır'da Sultan, kıdemli emirlerin gölgesinde devleti yönetmektedir. Sultan bundan kurtulmak için politik mücadeleye girer. Önce tahtından feragat edip başkenti terk eder, daha sonra da politik mücadeleye girerek tekrar tahtına oturmayı başarır. Böylece Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemi başlar.

Mısır'da Memlûk Sultan'ı Nâsır Muhammed üçüncü saltanat döneminde (709-741/1310-1341) otoritesini tesis etme yönünde icraatlarından birisi kıdemli üst düzey emirleri tasfiye etmektir. Sultan öncelikle daha önce kendisini baskı altında tutan emirleri daha sonra da muhtemel sultan adaylarını tasfiye etmeye başlamıştır. Ancak bu teşebbüs can derdine düşen bazı emirlerin Olcâytû'ya iltica etmesiyle sonuçlanır. Memlûk-İlhanlı orduları savaşın eşğine gelirler. Şöyle ki, Olcâytû'ya sığınan emirler Kara Sungur ile Akkuş el-Efrem Suriye bölgesine ısrarla bir sefer düzenlenmesini dillendirmeleri üzerine²³³ İlhanlı ordusu Olcâytû'nun emrinde harekete geçerek 712/1312 yılında Suriye üzerine bir sefer düzenlemiş ve bir ay boyunca Rahbe²³⁴'yi kuşatmıştır. Ancak ağır kış şartlarından dolayı ilerleyememişlerdir.²³⁵ Ayrıca atların ve yemlerinin azlığı hatta birçoğunun da telef olması üzerine Reşîdüddin ve Emir Çoban'ın tavsiyesine uyarak 712 yılı Ramazan/1312 yılı Ocak ayında geri dönülmesi emrini vermiştir.²³⁶ İbn Devâdâri geri çekilmelerine dair Nâsır Muhammed'in kalabalık bir ordu ile harekete geçti-

²²⁹ İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. IX, s. 131.

²³⁰ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, c. II, s. 392; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 69; Makrizi, *Sülûk*, c. II, s. 16-17.

²³¹ Baybars el-Mansûri, *et-Tuhfe*, s. 177-178; *Zübde*, s. 384; Makrizi, *Sülûk*, c. II, s. 17.

²³² İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. IX, s. 111; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 3; Yiğit, *a.g.t.*, s. 101-102.

²³³ İbn Devâdâri, *a.g.e.*, c. IX, s. 245, 251; Makrizi, *Sülûk*, c. II, s. 119.

²³⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 34.

²³⁵ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 413; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 152-153.

²³⁶ İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 123; Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 152-153.

ğini duyan Olcâytû ile Kara Sungur'un korkudan geri döndüklerinden söz eder.²³⁷ Safedî ise kuşatma sırasında bulunan bir kimseden naklen, Emir Çoban'ın bir Ramazan günü Müslümanlara eza vermenin doğru olmayacağı yönündeki telkini üzerine Olcâytû'yu geri çekilmeye ikna ettiğini yazar.²³⁸

Nâsır Muhammed, İlhanlılara karşı elde ettiği Şakhab zaferi sonrası bölgesel bir güç olarak daha aktif bir dış politika takip etmiştir. Bu dönemde dikkat çeken gelişmelerden birisi İrencin Noyan devrinde Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti sarsıntıya uğramıştır. Bunun yanında İlhanlıların Suriye bölgesine yaptıkları sefere karşılık Suriye bölge nâibi Tengiz komutasında Memlûkler Malatya'yı fethetmişlerdir.²³⁹ Yine bununla yetinmeyen Nâsır Muhammed, İlhanlılara yardım ettikleri gerekçesiyle Mardin sahibini tedip amacıyla iki gün boyunca şehri yağmalatmıştır. Ayrıca Memlûk birliği Emir Karatay komutasında geldiği Mardin'de vergi toplamak için şehirde bulunan altı yüz İlhanlı askerini kılıçtan geçirirken iki yüz altmış askeri de esir alarak Halep'e getirmişlerdir.²⁴⁰

Yine 716 yılı Rabiulahir/1316 yılı Haziran ayında on bin kişilik atlı bir birlik Halep emirlerinden İbn Câcâ isimli bir Türkmen emirinin komutasında Türkmenlerin ve göçebe Arapların da desteği ile Halep askeri Diyarbakır şehrini ele geçirmişlerdir.²⁴¹ Diyarbakır'ın Nâsır Muhammed döneminde fethi devletin gücünü İlhanlıların ise içinde buldukları siyasi istikrarsızlığı göstermesi açısından önemli bir gelişmedir. Dolayısıyla diplomatik ilişkilerin de artık bu minval üzere gelişmekte olduğunu söylemekte yarar vardır. Olcâytû'nun Mekke ve Medine emirliği konusunda kavga eden kardeşler arasındaki çatışmayı Memlûk-İlhanlı ikili ilişkilerinde fırsata çevirmeye çalıştığı görülür.²⁴² Mekke emirliği için kardeşler arasındaki çekişmede Nâsır Muhammed'in desteğini alan Rumeysa üç yüz atlı birliği ile Kahire'den Mekke'ye gelir. Mekke'de yapılan mücadelede Humeyda kaçarak Irak'ta Olcâytû'ya sığınır.²⁴³ Olcâytû'nun yanında bir ay kalan Humeyda kendisini Mekke'ye askeri bir sefer düzenlemesi için teşvik etmiş ve Mekke'yi ele geçirip minberlerde adına hutbe okunması sözünü vermiştir. Bunun üzerine Ho-

²³⁷ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 246, 254, 258-259.

²³⁸ Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 170-171.

²³⁹ Malatya'nın fethi için bkz. Murat Zengin, "Memlûk Türk Sultanlığı'nın Anadolu Hâkimiyet Mücadelesi: Malatya'nın Zaptı (28 Nisan 1315)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2014, Cilt: 33, Sayı: 55, s. 108-113.

²⁴⁰ Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 43.

²⁴¹ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 427-428; İbn Dokmak, *Nüfha*, s. 125; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I (1969), s. 84.

²⁴² Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 43.

²⁴³ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 12; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 147.

rasan bölgesine ait dört bin atlı 716 yılı Recep/ 1316 yılı Eylül-Ekim aylarında Mekke'ye doğru harekete geçer. Ancak Olcâytû'nun ölmesi üzerine sefer yarıda kalır.²⁴⁴ Nüveyrî, bu seferin amacının Hz. Muhammed (a.s.)'in yanında medfun bulunan *eş-Şeyheyn*'in yani Hz. Ebu Bekir (r.a.) ile Hz. Ömer (r.a.)'in cenazelerinin kaldırılması için Suriye'de yaşayan göçebe Araplardan dört bin atlının tedarik edilerek teçhiz edildiğini, bu gelişmeleri Mekke emiri Rumeysa'nın Sultan'a bildirmesi üzerine Seyfeddin Aytmış el-Muhammedi ile Emir-i Alem Seyfeddin Bahadur es-Sâidî komutasında yüzler ve tablhane emirlerinden de birçok emirin katıldığı kalabalık bir birlik Mekke'ye gönderilmesinden söz eder.²⁴⁵ Olcâytû dönemi İlhanlı-Memlûk ilişkileri bu bilgilerle sınırlıdır. Olcâytû dönemi önce barış yapılmış daha sonra firari Memlûk emirlerinin İlhanlılara sığınmasıyla gerçekleşen ve sonuçsuz kalan Suriye seferi ile ilişkiler gerginleşmiştir. Hicaz bölgesinde yaşanan iktidar çatışmaları her iki devletin mücadele sahasının farklı bir bölgeye kaymasıyla neticelenmiştir.

Olcâytû'nun Memlûklere karşı Batılı devletlerle girdiği diplomatik ilişkilere gelince 704/1304 yılında Tomas Ugi of Siena adlı bir İtalyanın başkanlığındaki İlhanlı heyeti Fransa Kralı IV. Philipp ve İngiltere Kralı I. Edward ile görüşür. Olcâytû bu dönemde Memlûkler ile barış içerisinde bulunduğu için açıkça Memlûklere karşı ortak bir teşebbüsten söz etmez.²⁴⁶ Ancak 705/1305 yılında giden elçiler mektup götürmemişler şifahen Memlûklere karşı işbirliğinden söz etmişlerdir. Oysa bu dönemde Memlûk-İlhanlı arasında devam eden barış söz-konusudur.²⁴⁷ Dolayısıyla mektup yazılmayıp şifahen söylemeleri bunun içindir. Heyet 707/1307 yılında babasının yerine tahta çıkan İngiltere Kralı II. Edward (1307-1327) getirilen mesaja bağlılığını belirtmiştir.²⁴⁸ Heyetin her zamanki uğrak noktalarından Papa V. Clement (1305-1314) ile yapılan görüşmede Kudüs üzerine gönderilecek askeri birlik sözü alınmış ancak İlhanlılara yardım sözü verilmemiştir. Ancak tahta yeni oturan İngiltere Kralı II. Edward (1307-1327) Memlûklere karşı birlikte saldırmayı onaylamış Papa'ya düzenlenecek sefer için askeri ihtiyaç listesi hazırlatmıştır.²⁴⁹ Yapılan bu diplomatik teşebbüsler neticesiz kalmış amacına ulaşmayan iyiniyet girişimleri olarak kalmıştır. Olcâytû'nun vefat etmesiyle de ilişkiler durmuştur.

²⁴⁴ Makrîzî, *a.g.e.*, c. II, s. 148.

²⁴⁵ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 192.

²⁴⁶ Umran, *a.g.e.*, s. 266; el-Harisât, *a.g.t.*, s. 145.

²⁴⁷ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 381; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 62; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 5-6.

²⁴⁸ Helal, *a.g.e.*, s. 138.

²⁴⁹ Umran, *a.g.e.*, s. 267; el-Harisât, *a.g.t.*, s. 145.

c. Ebû Saîd Dönemi Diplomatik İlişkiler

Olcâyâtû'nun vefatıyla yerine on yaşlarındaki oğlu Ebû Saîd (717-736/1316-1335) İlhanlı tahtına oturur.²⁵⁰ Biyografisini anlatan Safedî, adının *Ebû Saîd* şeklinde yazılmasının hatalı oluşuna değinerek doğrusunun *Bûsaîd* olması gerektiğini²⁵¹ ve bu şekliyle yazışmalarda elkab kısmına yazıldığını belirtir.²⁵² Nâsır Muhammed ile Ebû Saîd arasındaki yazışmaları detaylı olarak anlatan²⁵³ Kalkaşendî, her iki devlet arasındaki söz konusu yazışmalarda *Bûsaîd Bahadır Hân* ibaresinin yaldızlı olarak yazıldığından bahseder.²⁵⁴ Safedî, İlhanlı-Memlûk ilişkilerinde bu dönemde tesis edilecek barış emaresinin ilk yazışmada mektuplara yansdığına değinerek Memlûk kanadının diplomatik hamlesini öne çıkarır. Bu konuyla ilgili Sultan Nâsır Muhammed ile görüşen sır kâtibi Kadı Alâeddin b. el-Esîr mektupta *el-Memlûk* ibaresini yazmanın uygun olmayacağını ayrıca Ebû Saîd'in babasını ve kardeşini yazarsak bunun da çirkin olacağını söylemiş, yaklaşık bir ay sonra da ismi yerine elkâbım altın bir tomar ile yazma teklifi Sultan tarafından kabul görmüştür. İlhanlıların da benzer bir üslup ile karşılık vermesi üzerine bu durum gelenek haline dönüşür.²⁵⁵ Böylece *Muhammed* ve *Bûsaîd* isimlerinin yazılmasıyla diploma-siye getirilen yenilik kısa sürede siyasi ilişkilere de yansımış ve karşılıklı uzun barış görüşmeleri yapılmıştır. Bu dönem Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkilerinde öne çıkan diplomatlardan birisi el-Mecdü's-Selâmî İsmail b. Muhammed b. Yâkut'tur.²⁵⁶ Asıl mesleği memlûk tacirliğidir. Sultan Nâsır Muhammed'in özel memlûk tacirliğini yapan El-Mecdü's-Selâmî'nin faaliyetlerine geçmeden önce iki devlet arasında dikkat çeken gelişmelere bakalım.

İlhanlı devlet idaresine baktığımızda Ebû Saîd ismen hükümdar olup gerçekte devlete hâkim olan Emir Çoban²⁵⁷ ve oğullarıdır. Faruk Sümer, Çoban'ın konumunu *Beylerbeyi* olarak ifade eder. Çoban'ın oğullarından Dimaşk Hoca merkezde Ebû Saîd'i kontrolüne alarak başkentte söz sahibi iken Çoban'ın en büyük oğlu Hasan Horasan bölgesinde, Hasan'ın oğlu Tâliş İsfahan, Fars ve Kirman bölgesinde, Ti-

²⁵⁰ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 187; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 153; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 160; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 299; İbn Tağrıberdî, *Nücüm*, c. IX, s. 46; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 427

²⁵¹ Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 68; İbn Tağrıberdî, *Menhel*, c. III, s. 442.

²⁵² Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 68.

²⁵³ Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VII, s. 250-256.

²⁵⁴ Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VII, s. 251, 253.

²⁵⁵ Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 68.

²⁵⁶ El-Mecdü's-Selâmî (ö. 743/1342) hakkında bkz. Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s.43.

²⁵⁷ Çoban (ö. 728/1327) hakkında bkz. Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 169-171; İbn Tağrıberdî, *Menhel*, c. V, s. 33-35; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", *Belleten*, S:XXXI/124, Ekim 1967, s. 601-646.

murtaş Anadolu'da, Mahmud ise Gürcistan bölgesinde söz sahibidir.²⁵⁸ Kısacası Ebû Saîd'in tahta oturması Çoban ve oğullarının devlete hâkim olmalarını sağlamıştır. Bertold Spuler, Çoban'ın önemli bir özelliğine atıfta bulunarak İlhanlılarda hükümdar olmayıp elçi kabulü ve elçi gönderme yetkisi bulunan tek emir olduğundan söz eder.²⁵⁹ Spuler'in bu iddiasının yanında bazı devlet adamları tarafından Memlûk Sultan'ına mektup yazan ve elçi gönderenler nadiren olmuştur.

Ebû Saîd tahta oturduktan bir süre sonra kaynaklara yansıyan bir iltica hareketi söz konusudur. İlhanlı üst düzey emirlerinden Tâtây komutasında yüz atl aileleriyle Fırat nehrini aşarak 6 Ramazan 717/12 Kasım 1317 günü Dimaşk'a ulaşırlar. Bir ay sonra da Kahire'de olurlar.²⁶⁰ Bu ilticanın karşılıklı ilişkileri gerginleştirdiğine dair kayıtlara rastlanmazken Ebû Saîd'in iyi ilişkiler yönünde hamleleri söz konusudur. Bunun yanında Ebû Saîd dâhilde Horasan'da Yasavur isyanını bertaraf ederken Kafkaslar'da da Altın Orda Han'ı Özbek Han'ın İlhanlı toprakları üzerindeki politik emelleri karşısında babasının gerginleştirdiği Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmak istemektedir.

Genel durum böyle iken ilk diplomatik gelişme Ebû Saîd tahta oturduktan kısa bir süre sonra el-Mecdü's-Selâmî İsmail'in getirdiği bir mektup Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde önemli bir başlangıç olur. 717/1317 yılında Ebû Saîd, veziri Hoca Ali Şâh, Çoban ve diğer üst düzey emirler adına kaleme alınan mektupta karşılıklı barıştan söz edilir. Mektup ile birlikte değerli hediyeler Sultan'a takdim edilmiş bilmukabil hediyelerle elçiler uğurlanmıştır.²⁶¹ Bu arada karşılıklı iyi niyet girişimlerinin yanında aynı yıl Mekke'de iki devleti karşı karşıya getirecek gelişmeler yaşanmıştır. Mekke Emiri Rumeysa'nın kardeşi Humeyda beraberinde elli kişilik Moğol birliği ile Irak'tan döner. Mekke'ye girme isteği Nâsır Muhammed'in onayı ile olabileceği cevabını alır. Gelişmelerden haberdar olan Sultan eman vererek Humeyda'yı huzuruna çağırır. Bu işle görevli emirler Seyfeddin Aytmış el-Muhammedî, Seyfeddin Bahadur el-Abdî Sultan'ın emanını getirirler. Humeyda parası olmadığını ileri sürerek gitmek istemez.²⁶² Humeyda hac dönüşü Mekke'de idareyi ele geçirecek Rumeysa'yı çıkarmıştır. Ayrıca hutbeyi İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd adına okutmuş ayrıca tacirlerin mallarına el koymuştur. Gelişmeler üye-

²⁵⁸ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 444-445; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 191; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 345; Ömerî, *a.g.e.*, c. III, s. 239; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 27; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 292; Sümer, a.g.m., s. 89; Uzunçarşılı, a.g.m., s. 618-620.

²⁵⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 404.

²⁶⁰ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXII, s. 195; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 174-175.

²⁶¹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 175.

²⁶² Makrîzî, *Sülûk*, c. II, 176; Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 48-49.

rine Kahire'den bölgeye üç yüz atlı birlik sevk edilmiştir. Mekke'de Memlûk birlikleri duruma el koymuşlar Rumeysa'yı Kahire'ye gönderirken Sultan'ın emri ile diğer kardeşleri Utayfe Hicaz emiri olmuştur. Memlûk idaresi yeniden tesis edilmiş²⁶³ böylece Mekke'ye dönük İlhanlı politikası bertaraf edilmiştir. Mekke'de yaşanan sıkıntılara 719/1320 yılı hac döneminde bir yenisi daha eklenir. Humeyda krizinin sürdüğü günlerde Ebû Saîd adına gönderilen Kâbe örtüsü ile mahmilin²⁶⁴ girişi engellenmiştir. Yine İlhanlı vezirlerinden Ali Şah'ın Kâbe'ye asılmak üzere Irak hac emiri Bolavaç'ın getirdiği kıymetli hediyeler Memlûk hac emiri Moğoltay el-Cemalî tarafından engellenerek Sultan'ın izni olmadan bu isteğini gerçekleştirilemeyeceğini söyler. Ali Şah ise İlhanlı iç politikasında hasmı olan Reşîdüddin Fazlullah'ı bertaraf edince altından yapılmış inci süslü iki halkayı Kâbe'nin kapısında iki hafta boyunca asılı kalmasını nezretmiştir. Bolavaç'ın ısrarı üzerine halkalar bir müddet kapıda asılı kalmış daha sonra Mekke emiri bunları teslim almıştır.²⁶⁵ Dikkat çekici bir başka gelişme ise Irak hac kafilesinin yolları dönüşte göçebe Araplar tarafından kesilmiş otuz bin dinarları gasbedilmiştir. Bunun üzerine Ebû Saîd altmış bin dinar fidye ödemiştir.²⁶⁶ Bu hadisenin üzerinden bir yıl sonra Sultan Nâsır Muhammed ikinci kez hacı olmak için Mekke'yi ziyaret etmiştir.²⁶⁷ Hatta Mekke'de bulunan bir grup İlhanlı emiri Sultan'ın hac için burada olduğunu duyunca tutuklanma korkusuyla gizlenmeyi tercih etmişlerdir. Ancak her yerde hafiyesi olan Sultan onlardan haberdar olunca huzuruna çağırılmış onlara bolca ihşanda bulunup gösterişli hil'atler hediye etmiştir.²⁶⁸ Yine bu günlerde daha önce Sultan Nâsır Muhammed'ten kaçarak Olcâyû'tû'ya sığınan Süleyman b.

²⁶³ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 430; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 219; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 176. Emir Şemseddin Aksungur 718/1318 yılı hac mevsimi sonrası 7 Muharrem 719/28 Şubat 1319 Çarşamba günü Kahire'ye getirdiği Rumeysa kaleye hapsedilmiş ancak birkaç kez kaçıp yakalanınca Sultan affetmiş daha sonra 8 Safer 720/20 Mart 1320 Perşembe günü hapisten çıkarılarak hil'at giydirilmiştir. Ayrıca 27 Recep 719/13 Eylül 1319 Perşembe günü Mekke'den dönen Bedreddin Muhammed b. et-Türkâmânî'nin getirdiği mektupta Mekke Emiri Utayfe herkesin kendisine itaatkâr olduğunu, Humeyda'nın ise Yemen'e gittiğini haber verir. Nüveyrî, *Nihâye*, c. XXXII, s. 227-228; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 431; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 190, 194.

²⁶⁴ Hac zamanı geldiğinde özel hazırlık süreci sonrası hac emirinin himayesinde Mekke ve Medine'ye surre adıyla gönderilen para ve hediyelerin konulduğu, develere yüklenen bir çeşit vasıta. Başta devlet adamları olmak üzere önde gelen kimselerin hacca gidemedikleri için gönderdikleri bir çeşit hediye yüklü develer. İlki Recep ayının ortasında ikincisi de Şevval ayının ortalarında olmak üzere yılda iki kez mahmil alayı Kahire sokaklarını şenlendirir. Kalkaşendi, *a.g.e.*, c. IV, s. 57-58. Nâsır Muhammed dönemi bir mahmil gününe tanık olan İbn Battûta'nın gözlemleri için bkz. İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 57.

²⁶⁵ Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 49-50.

²⁶⁶ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 190.

²⁶⁷ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 235-236; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 431-433; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 295; İbn Haldun, *İber*, c. 5, s. 490; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 195-197.

²⁶⁸ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 235; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 197-198; İbn Tağrıberdî, *Nüctüm*, c. IX, s. 51.

Mühenna Mısır'a gelerek Sultan'a itaatini arz etmiştir.²⁶⁹ Böylece iltica hediseleri iki devlet arasında siyasi bir krize yol açmadan sonlanmıştır. Bu arada Sultan Nâsır Muhammed'in Altın Orda Han'ı Özbek Han'ın kızı Toluniye Hatun ile evliliği (6 Rabiulahir 720/16 Mayıs 1320) söz konusu olup iki devlet arasındaki ikili ilişkileri kuvvetlendirmiştir.²⁷⁰ Bu durum İlhanlılar karşısında Memlûk dış politikası açısından önemli bir gelişmedir.

Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkilerinde el-Mecdü's-Selâmî'nin 720/1320 yılında Nâsır Muhammed adına getirdiği cevabi mektubu sırasında suikastçı fedâiler krizi patlak verir. Nâsır Muhammed, İsmailî fedailerin²⁷¹ yaşadığı Misyâb²⁷² kalesi sakini üç yüz fedâiyi İlhanlı topraklarına Kara Sungur'u öldürmeleri için göndermiştir. Tebriz'e vardıklarında bazıları amaçlarını ifşa edince fedailerin bir kısmı yakalanıp öldürülmüştür. Ordu şehrinde kısa sürede fedailerin Ebû Saîd, Çoban, vezir Ali Şah, Kara Sungur ve Moğol emirlerini öldürmek için geldiklerine dair haberlerin yayılması üzerine söz konusu devlet adamları korkudan saklanmışlardır. Emir Çoban gelişmeler üzerine el-Mecdü's-Selâmî'yi çağırarak hadiseler hakkında bilgi vermiş, "Mısır ile aramızda barıştan söz ediyorsun, hediyeler getirip ittifak yapmamızı istiyorsun, O ise bizi öldürmek için fedâi gönderiyor" şeklinde serzenişte bulunurlar ve hemen ne olup bittiğini Mısır'a gidip öğrenmesini isterler.²⁷³ Bu arada çok geçmeden Kahire'de halkın şüphelendiği garip davranışları olan yabancı bir kişi yakayı ele verir. Kahire valisi tarafından sorguya çekildiğinde Kara Sungur tarafından Sultan'ı öldürmek için gönderilen dört fedaiden biri olduğunu itiraf eder. Fedâilerin ikisi firar ederken diğer ikisi öldürülür. Gelişmeler üzerine Sultan'ın güvenlik tedbirleri artırılır.²⁷⁴

²⁶⁹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 194.

²⁷⁰ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 251-252; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 302.

²⁷¹ Şîa içinde farklı bir grup olup kendilerini feda edercesine hedeflerindeki kişileri öldürmeğe adanmış kişilerdir. Ayrıca Kalkaşendî, Ömerî'den naklen bu grubun Mısır'a hâkim olan sultan için canlarını feda ettiklerini yazar. Detaylı bilgi için bakınız. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. I, s. 119-122. İbn Battûta, seyahati sırasında fedâilerin yaşadığı Kadmus, Meyneka, Ulayka, Masyâf (=Misyab) ve Kehf kalelerine uğradığını ve buralarda İsmailiyye ya da Fidâviye denen topluluğun yaşadığını haber verir. Söz konusu topluluğun diğer topluluklardan ayrı yaşadığını ve Sultan Nâsır Muhammed adına maaşlı çalıştıklarını, görevini yerine getiren kimse eğer sağ ise kendisi değil ise varisi yapılan iş karşılığında anlaşılan ücretini aldığı haber verir. Sultan Nâsır Muhammed'in kaçak emiri Kara Sungur, kendisi için gelen birçok fedâiyi bölgedeki adamları sayesinde etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 116, 118; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. I, s. 120-122.

²⁷² Trablus yakınlarında bir sahil kalesidir. Hamevî, *a.g.e.*, c. V, s. 144.

²⁷³ İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 116, 118; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 207-208.

²⁷⁴ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 208-209.

Bariş Girişimleri

İlhanlılar adına Kahire'ye gelen el-Mecdü's-Selâmî, Nâzırü'l-Hâs²⁷⁵ Kerimüddin el-Kebîr (ö. 724/1324)²⁷⁶ tarafından karşılanarak kaleye Sultan'ın huzuruna çıkarılır. Ebû Saîd, Çoban ve diğer devlet erkânının barış yönündeki ısrarlı arzularından bahseder.²⁷⁷ Bunun üzerine Dimaşk ve Halep nâiblerine İlhanlı elçilerinin güvenliklerinin sağlanması yönünde emirler verilir. Kısa bir süre sonra da mektuplarla birlikte İlhanlı elçileri Kahire'ye gelerek iki devlet arasında yapılması düşünülen barış için ön şartlar öne sürülür. Altı başlık altında ele alınan bu şartlar şunlardır:

-Öncelikle karşılıklı gönderilen fedâilere müsamaha gösterilmeyip yakalandıkları takdirde gönderilmemeleridir. Fedâiler Mısırdan gelirse istenilmemesi, İlhanlı topraklarından Mısır'a gelen olursa gönderilmemeleri şeklindedir.

-Göçebe Arapların ve Türkmenlerin İlhanlı toprakları üzerine saldırmaları yönünde teşvik edilmemesi,

-Siyasi ilticalarda karşılıklı talep olmaması,

-Sultan Nâsır Muhammed tarafından Kara Sungur'un asla istenilmemesi,

-Ticaret ve hac ziyareti için yolların güvenli olması, karşılıklı ticaretin sekteye uğramaması,

-Her yıl hac döneminde Irak'tan Hicaz'a gönderilen mahmil alayında Ebû Saîd'in sancağı ile Mısır Sultan'ı Nâsır Muhammed'in sancaklarının her ikisinin birlikte bulunmasıdır.²⁷⁸

Maddelere bakıldığında karşılıklı siyasi ilticalar, Arap ve Türkmenlerin İlhanlı topraklarına baskınları, ticaret ve hac yollarının güvenliği ve Mekke'de hac

²⁷⁵ *Hâs nazırlığı* ya da kaynaklarda geçen ifadesiyle *Nezâretü'l-Hâs* en-Nâsır Muhammed tarafından ihdas edilmiş bir kurumdur. Sultana ait mallar ve arazilerle ilgilenmek görev ve sorumluluk alanıdır. Başındaki yöneticiye Nâzırü'l-Hâs yani Hâs Nâzır denilirken idare ettiği divana da Divanü'l-Hâs denilir. Nezâretü'l-Has yani has nazırlığı hakkında bkz. Ömerî, *Mesâlik*, c. III, s. 309-310; Makrizî, *Hutat*, c. II, s. 227; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. IV, s. 30; c. XI, s. 316; İbn İyas, *a.g.e.*, c. I, s. 444-445; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 371; D. P. Little, "Notes on the Early Nazar al-KHâs", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. Th. Philips-U. Harmann), Cambridge 1998, s. 242-247.

²⁷⁶ Kerimüddin el-Kebîr'in hayatı hakkında bkz. Nüveyri, *Nihaye*, c. XXXIII, s. 35-43; Safedî, *A'yanü'l-Asr*, c. III, s. 142-154; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. II, s. 401-404; İbn Tağrıberdî, *el-Menhel*, c. VII, s. 345-350; Asrî Çubukcu, "İbnü's-Sedîd Kerimüddin", *DİA*, c. XXI, s. 202; D. P. Little, "Notes on the Early Nazar al-Khâs", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. Th. Philips-U. Harmann), Cambridge 1998, s. 242-247.

²⁷⁷ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 6; Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 209-210.

²⁷⁸ Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 209-210.

sırasında her iki Sultan'ın birlikte anılması gibi her ne kadar geçmiş dönemleri de kapsasa da aslında öne sunulan şartlar Ebû Saîd döneminde meydana gelen gelişmeler merkezindedir. Özellikle karşılıklı firar edip siyasi iltica talebinde bulunan emirler ile iki ülke arasındaki tampon bölgelerde yaşayan ve sık sık İlhanlı topraklarına baskın yapan göçebe Araplar ve Türkmenlerle ilgili talepler dikkat çekicidir. Daha önceleri iltica eden emirlerin teşviki ile Gâzân döneminde savaşlar vuku bulmuş yine Olcâytû döneminde savaşın eşliğinden dönülmüş idi. Haliyle böyle gelişmelere bir daha fırsat verilmemesi için tedbir alınması yönünde adımların atılması isteniyor.

Sultan bu teklifleri olumlu karşılamış ve üst düzey devlet adamları ve istişare heyeti ile yaptığı görüşmeler sonrası teklifi onaylamayı kabul etmiştir. Sultan şartların kabulünü içeren mukabil cevap mektubunu gösterişli hilatler giydirdiği İlhanlı elçileri el-Mecdû's-Selâmî İsmail başkanlığında kırk bin dinarlık atlastan yapılmış çok özel hilat ile değerli hediyeler Ebû Saîd'e sunulmak üzere gönderilmiştir.²⁷⁹

Aynı günlerde 720 yılı Şaban ayı başlarında (Eylül 1320) İlhanlı topraklarında çok sert geçen kış şartları hayvanların telef olmasına yol açmış, şehirler sular altında kalmış ve bunlara bağlı daha birçok sıkıntılar yaşanmıştır. Ebû Saîd bu konuyu fukaha ile istişare ettiğinde bunun sebebinin ülke geneline yayılmış günah işlemeyi teşvik eden mekânlar olduğu ileri sürülmüştür.²⁸⁰ Bunun üzerine Ebû Saîd emir vererek içki içilen yerlerin, umumhanelerin kapatulmasını, mevcut ne kadar şarap varsa hepsinin buzlu yollara dökülmesini, yanında bulunduranların cezalandırılmasını, eğlence işi ile uğraşanların kovulmasını ayrıca yabancı tacirlerden alınan vergilerin de kaldırılmasını içeren fermanı ülke geneline gönderilir. Bu arada Tebriz yakınındaki kiliseler yıkılmış, camiler ve mescitler onarılmıştır.²⁸¹ Makrîzî'nin naklettiğine göre bu gelişmeler sonrası Nâsır Muhammed de Suriye nâiblerine mektuplar yazarak şarapların dökülmesini, fuhşiyat merkezi yerlerin kapatulmasını emretmiştir. Nâibler bu emirleri uyguladıkları gibi Makrîzî'nin ifadesi ile Allah ülkeyi fuhuş ehlinde temizlemiştir.²⁸²

Ebû Saîd ve nâibi Emir Çoban'ın elçileri el-Mecdû's-Selâmî'nin bir memlûkü ile Kahire'ye gelmişler ve Sultan'ın gönderdiği hediyelerin sahiplerine ulaştığını haber vermişlerdir. Ayrıca Kahire'ye gelerek Irak'tan Hicaz'a çıkacak olan bu yılki

²⁷⁹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 209-210.

²⁸⁰ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 258.

²⁸¹ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 258; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 208, 221; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 211.

²⁸² Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 211.

mahmil alayında taşınması için Sultan'ın sancağını istemişler, sarı atlas ipekten yapılmış altın işlemeli Memlûk sancağı kendilerine teslim edilmiş ayrıca Mekke emirine de bir mektup yazılmıştır.²⁸³ Irak'tan çıkan hac kafilesi Bahreyn taraflarından geçerken bin atlı önlerini keser ve kafilenin hac emirinden üç bin dinar ister. Mısır Sultan'ı Nâsır Muhammed'in emri ile Irak'tan geldikleri söyleyip Mekke emirine Sultan tarafından gönderilen mektubu gösterirler. Bunun üzerine Nâsır Muhammed'e olan bağlılıklarından kafileyi serbest bırakırlar. Hadiseyi duyan Sultan yaşananlardan pek memnun kalır. Bölgedeki Araplara inam ve ihsanını artırır.²⁸⁴ Oysa daha geçen yıl Irak hac kafilesi yolda göçebe Arapların baskınına uğramış ve yüklü miktarda fidye ödemişlerdir. Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde Memlûk Sultan'ının Irak hac alayının geçtiği bölgeler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Son olarak 723/1323 yılında hac ibadetini ifâ için Mekke'ye giden Abâkâ'nın kızı Kutlu için Sultan emir vererek seyahat ettiği güzergâhlar üzerinde gerekli tedbirler alınmıştır.²⁸⁵

İlhanlı-Memlûk Barış Antlaşması

el-Mecdü's-Selâmî yeni yılın ilk günlerinde (1 Muharrem 722/20 Ocak 1322) Ebû Saîd'in antlaşma metni üzerindeki muvafakat yazısı ile birlikte beraberinde gönderilen hediyeleri Sultan'a takdim etmiştir.²⁸⁶ Bu heyetin gelişinden bir ay sonra da antlaşma metnini akdetmek üzere geldiğini düşündüğümüz İlhanlı heyeti Kahire'ye ulaşmıştır. Elçiler Emir-i Ahûr Hasan b. Şâdî b. Sûncâk ve Tebriz baş kadısı Nasreddin Muhammed b. Muhammed el-Kazvîni eş-Şafî'dir. Ebû Saîd'in elçileri 1 Rebiulahir 723/9 Nisan 1323 tarihinde Kahire'ye ulaşmıştır.²⁸⁷ Bu bilgileri aktaran Nüveyrî görüşmeler hakkında detaylı bilgi vermemektedir. Zaten bu günlerde Çukurova bölgesinde stratejik bir yerde bulunan Ayas²⁸⁸ kalesinin bölgedeki Ermenilere gözdağı vermek amacıyla Memlûkler tarafından fethi (20 Rabiulahir 722/8 Mayıs 1322)²⁸⁹ söz konusudur. ²⁹⁰ Çok geçmeden de 14 Cemazi-

²⁸³ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 211.

²⁸⁴ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 214-215.

²⁸⁵ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 439-440.

²⁸⁶ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 6; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XVIII, s. 204, 206.

²⁸⁷ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 31.

²⁸⁸ Günümüz Adana ili Yumurtalık ilçesinin eski adıdır.

²⁸⁹ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 29; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 438-439; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 229; Yiğit, *a.g.t.*, s. 110.

²⁹⁰ Makrîzî Ayas'ın fethi ile sonuçlanan seferin gerekçesi olarak yıllık verginin gönderilmemesinin bahane edildiğini asıl gerekçenin Altın Orda Hükümdarı Özbek Han'ın İlhanlı topraklarına yapacağı sefer sırasında Memlûk askerinin de Suriye bölgesinde hazır bulunması şeklinde ifade eder. Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 236.

yalahir 723/ 20 Haziran 1323 tarihinde İlhanlı emirlerinden kıdemli üç tümen²⁹¹ komutanının Kahire’de Sultan tarafından kabul edilmesi barış girişimleri adına önemli bir adımdır. Barış girişiminin teyit edilmesi karşılıklı güvenin temin edilmesi adına yemin nüshaları hazırlanmış ve bunlar Sultan tarafından onaylanmıştır. Sultan’ın İlhanlı elçilerine güven vermesiyle son bulan bu ziyaret²⁹² sırasında özel ilgi gösterilen elçiler değerli hediyelerle uğurlanmıştır.²⁹³ Nüveyrî, bu bilgileri naklettikten sonra heyetin Kahire’ye ulaşmadan önce karşılaştıkları muameleyi de detaylı olarak anlatır. Ermenilerle olan sorunlar ve İlhanlıların bu sorunlara karşı tavırlarından olsa gerek söz konusu heyetin kibirli davranışları Nüveyrî’nin anlatımında öne çıkmaktadır. Halep nâibinin ikram ve ihsanı söz konusu iken Dımaşk’a geldiklerinde Nâib Tengiz elçilere soğuk davranmış ilgi göstermemiştir. Onları karşılamaya çıkmadığı gibi huzuruna geldiklerinde ayağa bile kalkmamıştır.²⁹⁴ Dolayısıyla heyetin Kahire’de ilgi görmesi hatta barışın yapılması yönünde teminat almaları soğuk başlayan bu sefaretin umduklarından iyi bir şekilde sonuçlanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Memlûk-İlhanlı barışı yönünde önemli bir adım atılması son İlhanlı elçilik heyetinin Kahire’den ayrılışının hemen ardındanır. Emir Seyfeddin Aytmış el-Muhammedî (ö. 736/1335)’nin²⁹⁵ hediyelerle Nâsır Muhammed adına Ebû Saîd’e barış akdi için gönderilmesidir. Aytmış el-Muhammedî Tebriz’de İlhanlı hükümdarı ile görüşmüş daha önce üzerinde anlaşılan metinlere sadık kalınarak antlaşma imzalanmıştır. Ayrıca antlaşma metinleri ile Ebû Saîd, Çoban ve vezire ait olan yemin nüshaları Tebriz’de bir Cuma günü Aytmış’ın da hazır bulunduğu bir mecliste okunmuştur. Gayet hoş karşılanıp hükümdarın cömertliğinden bolca yararlanan Aytmış, antlaşma için gerekli işlemleri tamamladıktan sonra önce Martdin’e uğrar daha sonra da Dımaşk üzerinden Kahire’ye gelir.²⁹⁶ Böylece 720/1320 yılında başlayan barış görüşmeleri karşılıklı elçilik teatilerinin devam etmesi sonu-

²⁹¹ On bin kişilik askeri birliğe komuta eden on binler emiri anlamına gelir. Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. IV, s. 421.

²⁹² Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 47.

²⁹³ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 245.

²⁹⁴ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 47-48.

²⁹⁵ Aytmış el-Muhammedî, Sultan Nâsır Muhammed’in memlûklerinden olup üçüncü döneminde emirlik tevhîh edip üst düzey idari görevler yürüten memlûklerinden birisidir. Moğolca bilen ve yazabilen Moğol kökenli Aytmış, Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkilerinde barışın tesis edilmesinde önemli görevler yürütmüş bir devlet adamıdır. İbn Hacer, *a.g.e.*, c. I, s. 423-424; Yusufi, *a.g.e.*, s. 329-334; İbn Tağriberdi, *Menhel*, c. III, s. 138.

²⁹⁶ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 237, 241, 242; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 48. Burada dikkat çeken bir hususu paylaşmak gerekiyor. Nüveyrî 723 yılı hadiselerinde Aytmış’ın gidişinden söz ederken Makrîzî 722 yılında bahseder. Yine Makrîzî dönüş tarihi olarak 723 yılını verir.

cu 723/1322 yılında barışın tesis edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca İlhanlı devlet adamı Emir Çoban'ın oğlu ile Sultan'ın kızının evliliğinin mektupta dile getirildiği ancak beş yaşlarında olan kızının yaşının küçüklüğü bahane edilerek nazikçe geri çevrildiğinden Nüveyrî bahseder.²⁹⁷

Burada Sultan Nâsır Muhammed adına diplomatik faaliyetleri yürüten ve nihayetinde bir barış akdi ile neticelenmesinde emeği bulunan Aytmış el-Muhammedi'den bahsetmek yerinde olacaktır. Sultan Nasır Muhammed'in memlûkü olan Aytmış, en yakınında bir isim olarak öne çıkmış birinci ve ikinci saltanat dönemlerinde memlûkü olarak hizmetinde bulunduktan sonra özellikle üçüncü saltanat döneminde emirlik tevcih edip üst düzey idari mevkilere atadığı emirlerindedir. Sultan'ın ikinci saltanat dönemi sonrası Kerek'e çekilip Suriye'deki babasının daha önce memlûkü olan nâiblerin desteğini alma noktasında Aytmış'ın gizlice yürüttüğü diplomatik faaliyetler başarılı olmuştur. Sultan bu çalışmalar sonrası tekrar tahtın gerçek sahibi olarak tahtına geri dönmüştür. Yine Sultan Nâsır Muhammed ile Ebû Saîd arasında elçilik teatisinin gerçekleştirilmesinde şüphesiz onun Moğol kökenli olup iyi seviyede Moğolca bilip yazabilmesi etkili olmuştur. Hatta onun Moğol kabileleri hakkında detaylı bilgi sahibi olduğu ayrıca Ebû Saîd'in elçilik teatisi için özellikle Aytmış'ı istediği kaynaklarda yer alır. Neticede başarıyla söz konusu diplomatik faaliyetleri yürütmüştür.²⁹⁸ Yine el-Mecdü's-Selâmî İsmail'in iki devlet arasında yürüttüğü diplomatik faaliyetler de önemlidir. Sultan barışın akdedilmesi sonrası kendisine rütbeler tevcih edip yaptığı ticaretten yarı yarıya gümrük vergisi ödemesini kararlaştırmıştır. Bunun sayesinde yıllık elli bin dirhemi bulan ek geliri olmuştur.²⁹⁹

Açıkçası İlhanlılar açısından Suriye politikasının iflâsı anlamına gelen bu antlaşma aslında iç ve dış politikada zor durumda olan İlhanlıların Batı sınırlarını güvence altına alma girişimi olarak değerlendirmek mümkündür. Amacı ne olursa olsun bu antlaşma ile bölgeye huzur geldiğini iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin geliştirildiği bunun neticesinde karşılıklı güven ve sadakat ortamının yoğun hediyeleşme dönemini başlattığını gözlemliyoruz. Artık askeri operasyonlar geride kalmış birbiri ile yarışan kıymetli paha biçilmez hediyelerle muhataplarını onurlandırma yarışı söz konusudur. Ayrıca Sultan Nâsır Muhammed İlhanlılar ile barış antlaşması yaptıktan sonra önemli bir siyasi faaliyeti de güneye Nûbe'ye sefer düzenleyerek

²⁹⁷ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 49.

²⁹⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, c. I, s. 423-424; Safedî, *a.g.e.*, c. I, s. 648-649; Yûsufî, *a.g.e.*, s. 329-334; İbn Tağrıberdî, *Menhel*, c. III, s. 138.

²⁹⁹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 246.

bölgenin müslümanlaşması yönünde siyaset izlemiştir.³⁰⁰ Yine Yemen ile ilgilenme fırsatı bulmuştur.³⁰¹ Devlet elbette daha önce de bu bölgeler ile ilgilenmiş ancak İlhanlı antlaşması sonrası daha rahat hareket etme fırsatını yakalamıştır.

Memlûk-İlhanlı hediyeleşmeleri yoğun olarak sürerken karşılıklı ilginç gelişmeler yaşanmış, akrabalık tesisine dönük hamleler atılmıştır. Bu hediyeleşmelerden birisi 724 Zilhicce ayı başlarında (20-30 Kasım 1324) Ebü'l-Fidâ'nın hazır bulunduğu bir oturumda yapılmıştır. Ebu Saîd adına gelen Doğan ile Çoban adına gelen Hamza adlı elçilerin sunduğu hediyeler hakkında detaylı bilgiler veren tarihçimiz şunları kaydeder. Üzerinde çeşitli mücevherlerle süslü altından yapılmış eyeri bulunan üç iğdiş atı, yine mücevherlerle süslü üç altın kılıç, altın ve gümüş işlemeli ipek dokumalar, Horasan bölgesine özgü kumaşlarla dolu sandukaları taşıyan on bir Horasan devesi yükü hediye dir. Bunların yanında özel olarak Sultan'ın elkabının çok ince işçilikle işlendiği sayısız yün kumaşların Sultan'a sunulduğundan bahseder.³⁰² Bu hediyeler karşısında Sultan'ın teşrifâtından³⁰³ ikram ve ihsanından bolca istifade eden elçileri onurlandıran törenler düzenlenir. Ardından yüz bin dirhemi aşan bir meblağa denk hediyelerle uğurlanırlar.³⁰⁴ Karşılıklı elçilik teatisi Sultan Nâsır Muhammed'in emri ile Emir Aytmış başkanlığında hazırlanan Memlûk heyetinin Ebu Saîd'e gönderilmesi ile karşılık bulur. Ebu Saîd, Emir Çoban ve diğer üst düzey devlet adamları için ayrı ayrı hazırlanan hediyelerle 7 Cemaziyelevvel 726/11 Nisan 1326 Cuma günü heyet Kahire'den ayrılır.³⁰⁵ Çok geçmeden den 14 Recep /16 Haziran Pazartesi günü Ebu Saîd ve Çoban adına elçiler Kahire'ye gelirler. Bu heyette bulunanlar arasında Sultan'ın yakın akrabaları Emir Tayirboğa ile oğlu Yahya da vardır. Tayirboğa tablhaneye emirliğine getirilirken oğlu onlar emiri rütbesine tevcih edilmiştir.³⁰⁶ Diğer taraftan Sultan adına giden Aytmış ve beraberindekiler 28 Şaban/30 Temmuz günü Kahire'ye

³⁰⁰ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 49-50; Ömerî, *Mesâlik*, c. IV, s. 48; Kalkaşendî, *a.g.e.*, c. V, s. 278. Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 250.

³⁰¹ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 134-135; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 266-267; İbn Tağrıberdî, *Nüciüm*, c. IX, s. 71.

³⁰² Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 440-441.

³⁰³ Teşrifât, sultanın inam ve ihsanı çerçevesinde üst düzey devlet adamlarına protokol gereği takdim ettiği hediyelerdir. Memlûk Türk devletinde tam teşekküllü çalışan bu kurum bir yerde devletin gücünü gösterir. Kalkaşendî, sultanların kılıç ehline takdim ettiği hilatleri, yılda iki kez ümeraya verdiği atları, Sultan memlûklerinin iâşesi, giyinme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanmasını teşrifât başlığı altında alır. *A.g.e.*, c. IV, s. 52-57.

³⁰⁴ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 440-441.

³⁰⁵ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 152.

³⁰⁶ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 154-155.

dönmüşlerdir.³⁰⁷ Son İlhanlı elçisinin ayrılmasından sonra Ramazan ayının sonlarına doğru (25 Ramazan 726/25 Ağustos 1326) bu kez Emir Çoban adına Kahire'ye gelen elçiler kıymetli hediyelerin yanında Sultan'a bir mektup takdim etmişlerdir. Mektupta Sultan'ın kızlarından birisi ile Emir Çoban'ın oğlunun evliliği talep edilmekte ayrıca hapiste bulunan İbn Teymiyye (ö. 728/1328)³⁰⁸ ile görüşme isteği dile getirilmektedir. Nüveyri bu bilgileri aktardıktan sonra kız isteme talebine verilen cevaptan bahsetmezken İbn Teymiyye ile görüştüklerinden söz etmiştir.³⁰⁹ Kaynaklara yansıyan diplomatik ilişkilerden bir yenisi Sultan'ın yakınlarından birisinin daha geldiği 4 Recep 727/26 Mayıs 1327 Çarşamba günü Kahire'ye ulaşan İlhanlı heyetidir. Tümen komutanlarından Seyfeddin Esendemir'in başkanlığındaki heyette Sultan'ın yakınlarından Muhammed Bey b. Camk da vardır. Muhammed daha önce iltica eden Emir Seyfeddin Tayirboğa'nın kız kardeşinin oğludur. Tablhane emirliği tevcih edilir. Sultan elçilik heyetine gerekli ihtimamı gösterir. İlhanlı başkentinde yaşananlardan haberdar olur.³¹⁰

Barış antlaşması sonrası Memlûk-İlhanlı ilişkileri karşılıklı iyi ilişkilerin yansısına İlhanlı iç siyasetindeki krizlerin ayyuka çıkmasıyla Nâsır Muhammed'in müdahil olması söz konudur. İlhanlı devlet adamları arasındaki rekabet adeta Sultan'ın desteğini alma girişimine dönüşmüştür.

İlhanlı Anadolu Valisi Timurtaş'ın Sultan Nâsır Muhammed'e İlticası

Bu dönemde karşılıklı hediyeleşmeler devam ederken İlhanlı iç politikasında yaşanan dâhili krizler öne çıkar. Bu krizler Sultan Nâsır Muhammed'in kendini içinde bulduğu İlhanlı cephesindeki iktidar kavgalarıdır. Ebû Saîd, nâibi Emir Çoban'ın baskısından kurtulmak ve kendi otoritesini tesis etmek amacıyla yaptığı teşebbüsler söz konusudur. Daha önce Ebû Saîd 719/1319 yılında kalkıştığı tasfiye girişiminde başarılı olamamıştır.³¹¹ Ancak vezir Ali Padişah'ın ölümü³¹² sonrası bu politikasında başarılı olmuş, Çoban ve oğullarına karşı bazı tasfiye teşebbüslerinde başarılı olmuştur. Bununla alakalı 728/1327 yılında Sultan Nâsır Muhammed'e elçi göndererek içinde bulunduğu siyasi durumu anlatmış, Emir Çoban'ın baskı-

³⁰⁷ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 152.

³⁰⁸ Selefî görüş ve eleştirileriyle tanınmış bir İslâm âlimi olan İbn Teymiyye hakkında bkz. Ferhat Koca, "İbn Teymiyye", *DİA*, c. XX, Ankara 1999, s. 391-405.

³⁰⁹ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 155.

³¹⁰ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 176.

³¹¹ Nüveyri, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 229-233; Makrîzî, *Sütlük*, c. II, s. 195.

³¹² Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, c. II, s. 441.

sından ve kendisini öldürme girişiminden hatta devlete tek başına hâkim olma düşüncesinde olduğundan söz etmiştir. Kısaca Çoban ve ailesini tasfiye edeceğinden söz etmiştir. Ayrıca Sultan'ın bu konudaki görüşünü istemiştir.³¹³

Ebû Saîd, Çoban ve oğullarının tahakkümünden kurtulmak amacıyla önce 728/1328 yılında Çoban'ın emirlerini kendine bağlamayı başarmıştır. Sonra Çoban'ın başkente hâkim olan oğlu Dımaşk Hoca'nın ahlaki zafiyetini³¹⁴ fırsat bilerek yargılatıp idam ettirmiş daha sonra da Gürcistan hâkimi Mahmud'u ve iki ay sonra da Çoban'ı etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Horasan hâkimi Hasan, Altın Orda Hanı Özbek Han'a iltica ederken Çoban'ın bir diğer oğlu Timurtaş da Mısır'a Nâsır Muhammed'e sığınmak zorunda kalmıştır.³¹⁵ Timurtaş, Mısır'a ulaşmadan önce Ebû Saîd, Kahire'ye elçi göndererek iç politikada yaşadığı sıkıntıları anlatıp Çoban ve ailesinin tasfiyesinden söz etmiştir.³¹⁶

Çoban'ın diğer oğlu Timurtaş, Anadolu'da beylikleri sindirerek³¹⁷ Konya'dan Kayseri'ye Anadolu İlhanlı valiliğini deruhte etmektedir.³¹⁸ Gelişmeler üzerine başına geleceklerden korkarak çaresizce 728/1328 yılında Nâsır Muhammed'e sığınma talebinde bulunur.³¹⁹ Önce gönderdiği elçi ile Sultan'ın Anadolu'da nâibi olmak istemiş, gelişmeler üzerine de sığınma talebini iletmiştir.³²⁰ Bu talep, İlhanlı iç siyasetini yakından takip eden³²¹ Sultan tarafından da kabul görmüştür.³²² Eretna Bey'ini vekili olarak tayin edip³²³ ailesini ve mallarını güvenli bir yer olan Larende'ye³²⁴ bırakan Timurtaş, Ebû Saîd'in yanına gideceğine dair bir haber yaparak askerleri ile harekete geçer. Suriye topraklarına girdiğinde asıl gayesinin Mi-

³¹³ Makrizî, *es-Sülûk*, c. II, s. 295.

³¹⁴ Dımaşk Hoca'nın Olcâyâtü'nün hanımları ile birlikte olduğu ve en son Ebû Saîd'in annesi ile beraber olacağı şeklinde aldığı haber üzerine düzenlenen bir kumpas ile o gece yakalanır. Daha sonra da idam edilir. Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 191; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 345-346.

³¹⁵ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 191-192; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 444-445; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 345-346; İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, c. II, s. 269; İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 322-325; Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 293.

³¹⁶ Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 295.

³¹⁷ Ömerî, *a.g.e.*, c. III, s. 239, 256-257; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 345; Uzunçarşılı, a.g.m., s. 625.

³¹⁸ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 447; Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 293; Ebû'l-Fidâ'nın bu ifadesinin yanında Faruk Sümer, Hâfız-ı Ebru'dan naklen Antalya'ya kadar Anadolu'yu yönettiğini anlatır. Sümer, a.g.m., s. 90.

³¹⁹ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 193; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 347; Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 293.

³²⁰ Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 293.

³²¹ Sultan kendisine memlûk getiren aynı zamanda da İlhanlılar ile yapılan elçilik teatülerinde önemli bir kişi olan el-Mecdû's-Selâmî'den gelen mektup Dımaşk Hoca'nın ve kardeşinin öldürüldüğü haberini vermektedir. Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 293-294.

³²² Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 113; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 193; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 347; Makrizî, *Sülûk*, c. II, s. 293.

³²³ İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 416; İbn Haldun, *a.g.e.*, c. V, s. 498.

³²⁴ Günümüz Karaman ilinin o dönemdeki bir diğer adıdır.

sır'a gitmek olduğunu açıklayınca askerlerinden birçoğu geri döner. Timurtaş ise maiyetindeki altı yüz askeri ile yoluna devam etmiştir.³²⁵ Suriye nâibi Tengiz tarafından 25 Safer 728/10 Ocak 1328 Pazar günü Dımaşk'ta karşılanan Timurtaş³²⁶ ve beraberindekiler 7 Rabiulevvel/21 Ocak Perşembe günü sabahleyin Kahire'de Sultan'ın huzuruna çıkmışlardır. Huzurda iken maiyetindekilerden Mahmud, Mâhinbâh, Ahi Osman ve Yunus adlı bir grup adamı da hazır bulunur.³²⁷ Timurtaş üç kez yer öptükten sonra Sultan'ı selamlamıştır. Timurtaş, burada kaldığı kaldığı sürece gayet iyi ağırlanmış ve maiyetindekilere hil'at giydirilip merasimler tertip edilmiştir. Sultan, Hâs Türk Nâsırı'nin³²⁸ kalede ikamet ettiği odanın kendisine tahsis edilmesini emretmiştir. Tadilatı yapılan bu iki oda Timurtaş'ın hizmetine sunulmuş, Emir Seyfeddin Turgay el-Çaşnigî³²⁹ de işlerini takip etmek üzere memur edilmiş kısaca Timurtaş ve maiyetindekilerin tüm ihtiyaçları karşılanmıştır.³³⁰ Timurtaş ayın 10 Rabiulevvel/24 Ocak Pazar günü Sultan'a hediye olarak getirdiği yüz iğdiş atı, seksen Horasan devesi, beş memlûk ve içi değerli hediyelerle dolu beş bohçayı Sultan'a takdim eder. Sultan içlerinden değerli taşlarla süslü atlas bir aba ile bir iğdiş atını ve develeri kabul edip gerisini iade eder.³³¹

Safedî, Sultan'ın bir ara emirlerinden birinin iktâsını Timurtaş'a vermek istediğini ancak Bektemür es-Sâkî'nin bunu engelleyerek maaş bağlanması tavsiyesini kabul ettiğini yazar.³³² Sultan Nâsır Muhammed'in Timurtaş'ı karşıladıktan sonra hakkında olumlu bazı teşebbüsleri olur. 9 Cemaziyelevvel 728/22 Mart 1328 tarihinde Seyfeddin Kıpçak'ın memlûkü Oruç'u Ebû Saîd'e kıymetli hediyelerle elçi göndererek Timurtaş lehinde bir tavır almasını ister.³³³ Hatta Timurtaş'ın ailesini ve mallarını Mısır'a getirmek ister. Bunun için Karamanoğlu Bedreddin

³²⁵ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 193; Makrîzî, *es-Sülûk*, c. II, s. 293-294. Makrîzî, üç yüz atlı adamıyla Behisna nâibi tarafından karşılandığını haber verir. Daha sonra Timurtaş'ın mallarını getiren askerlerin sayısı hakkında rakam verirken altı yüz atlı olarak verir. Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 395. İbn Haldun yedi emir bin atlı ile beraber Kahire'de karşılandıklarını anlatır. İbn Haldun, *İber*, c. V, s. 498.

³²⁶ Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 113; İbn Cezerî, *a.g.e.*, c. II, s. 253-254; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 193; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 294.

³²⁷ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 447; İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 348; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 193; İbn Cezerî, *a.g.m.*, c. II, s. 254; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 294.

³²⁸ Nâsır Muhammed'in emirlerinden olan Hâs Türk (ö. 734/1333) hakkında bkz. Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 306-307; İbn Tağriberdî, *Menhel*, c. V, s. 197-198.

³²⁹ Seyfeddin Turgay en-Nâsırı (ö. 743/1343) hakkında bkz. Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 578-579; İbn Tağriberdî, *Menhel*, c. VI, s. 379-380.

³³⁰ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 193; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 394; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, 633-634.

³³¹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 394.

³³² Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 113.

³³³ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 296.

Bey'e mektup yazar.³³⁴ Ancak Bedreddin Bey, Sultan'a yazdığı cevap mektubunda Timurtaş aleyhinde şikâyetçi olur.³³⁵ Bununla da yetinmez babasının kanını dava etmesi için maktûl Hamidoğlu Dünder Bey'in oğlu Necmeddin İshak Bey'i Kahire'ye gönderir. Sultan'ın huzurunda Timurtaş ile tartışıp babasının kisasını isteyen İshak Bey, Karamanoğlu'na yazılan bir mektup ile Anadolu'ya döner.³³⁶ Bu kısas talebinden başka yaşanan bazı gelişmeler Timurtaş'ın gözden düşmesine sebep olur. Önce kale burçlarında hapse atılır, memlûkleri de Mısır ümerasına dağıtılır.³³⁷ Safedî, Timurtaş'ın babası Çoban'ın Ebû Saîd tarafından öldürüldüğü haberinin alınması üzerine hapse atıldığını söyler. Bu bilgiler Makrîzî tarafından tutuklanma sebebi olarak gösterilir. Şöyle ki, Timurtaş'ın Anadolu'daki yüz bin baş koyununun Kahire'ye ulaştıktan sonra yirmi bin baş koyunu Emir Bektemür es-Sâkî'ye verdiği gibi Emir Kavsun'a ve diğer ümeraya da parça parça hepsini dağıtırken Sultan'a hiç bir şey takdim etmez. Bir gün gittiği hamam'da hamamcıya bin dirhem bahşiş verirken çıkışta bekçiye de üç yüz dirhem bahşiş verir. Bu ihsanı ile Sultan'ı da kızdırmıştır.³³⁸ Bunun yanında hapiste iken yemeden kesilen Timurtaş, sadece su içip karpuz yemiş yaşananlardan çok müteessir olmuştur. Emir-i Silah Kılıçs yanına gelerek Ebu Saîd'in elçilerine görünmesi için hapiste kalmasının bir takiye olduğundan söz edince Timurtaş "Amacımız mal ise vereyim, kılıç ise öldürünüz" diyerek serzenişte bulunur.³³⁹

Nâsır Muhammed daha önceki elçilik teatilerinde olduğu gibi Aytmış'ı İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'e göndererek gelişmelerden haberdardar etmiştir.³⁴⁰ Buna mukabil aralarında Ebû Saîd'in Emir-i Candâr'ı Ayacı'nın da bulunduğu üç kişilik İlhanlı elçilik heyeti 11 Ramazan 728/20 Temmuz 1328 Çarşamba günü Kahire'ye gelmiştir. Timurtaş'ı tutuklu bulunduğu yerde gören heyet Sultan'dan istemekte buna mukabil firari Memlûk emiri olan ve Ebû Saîd'in yanında bulunan

³³⁴ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 195; Makrîzî, *Sülûk*, (Thk. M. Mustafa Ziyade), c. II, s. 295.

³³⁵ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 195; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 297; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 636-637.

³³⁶ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 297; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 637. Makrîzî ve Makrîzî'den naklen Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere göre Karamanoğlu mektubu Antalya sahibi Necmeddin İshak er-Rûmî'yi Kahire'ye gönderdiğinden bahsedilir. Bu bilgilerin yanında Ömerî, Timurtaş'ın Hamidoğlu Dünder Bey'i uzun takibat sonrasında yakalayıp katletmesi üzerine oğulları Mısır'a Nâsır Muhammed'e sığındıklarını, haber verir. Yerlerine vekil bırakarak Timurtaş'tan korktukları için Kahire'ye gelen Dünder Bey'in oğlu Necmeddin Bey'in Kahire'de mevcut olması da olasıdır. Çünkü Ömerî, Timurtaş'ın idam edilmesi sonrası yurtlarına dönebildiklerini aktarır. Ömerî, *a.g.e.*, c. III, s. 231-232.

³³⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, c. V, s. 498; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 447; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 195; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 297.

³³⁸ Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 112-113; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 297; İbn Tağrıberî, *Menhel*, c. IV, s. 140-141.

³³⁹ Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 114.

³⁴⁰ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 299.

Kara Sungur'un³⁴¹ teslim edileceği sözünü verirler. Sultan önce bu duruma razı olmuş, ancak yapılan istişare sonrası Timurtaş'ı sağ salim göndermekten vazgeçmiştir.³⁴² Timurtaş 4 Şevval 728/1 Eylül 1327 Perşembe günü tutuklu bulunduğu burçtan çıkartılarak Kurafe tarafındaki Bâbü's-Sır'ın yanında elleri boynuna bağlı bir vaziyette İlhanlı elçilerinin nezaretinde boğulur. Gövdesinden ayrılan kellesi Ebû Saîd'e gönderilir. Naaşı ise idam edildiği yere gömülür.³⁴³ Sultan, Timurtaş'ın başına karşılık Kara Sungur'un başını istemiş, ancak Kara Sungur'un eceli ile öldüğü haberi Kahire'ye ulaşmıştır.³⁴⁴

İlhanlı siyasetinde etkinliği kırılan Çoban ve oğullarının ortadan kaldırılması İlhanlıların sonunu getiren önemli siyasi gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu hadise üzerinden on yıl geçmeden gerek İlhanlı gerekse İlhanlı idaresindeki Anadolu'daki siyasi aktörler değişecek özellikle Anadolu'da Timurtaş'ın sindirdiği beylikler yeniden bölgelerinde söz sahibi olacaktır. Sonuç olarak Nâsır Muhammed'in bu politikası Anadolu'nun tekrar Türkler idaresine geçmesinde önemli bir âmil olmuştur.

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler karşılıklı hediyeleşmelerle sürdürülmüştür. Timurtaş dahi bu ilişkilerin seyrini değiştirememiştir. Yine karşılıklı ilişkiler bağlamında 728/1328, 729/1329 ve 730/ 1330 yıllarını Mekke'de geçiren İbn Battûta 728 yılı hac mevsiminde Sultan Nâsır Muhammed'in adının hutbede İlhanlı hükümdarı Ebu Saîd'den önce okunduğundan söz etmesi³⁴⁵ bunun kanıtıdır.

İlhanlı elçileri 728/1328 yılında geldikleri Mısır'da Piramitler bölgesinde Sultan'ın huzuruna çıkmışlardır. 27 Muharrem 728/13 Aralık 1327 Pazar günü gerçekleşen görüşmede³⁴⁶ elçiler başkentte yaşanan siyasi gelişmeleri haber vermişler-

³⁴¹ Kara Sungur Dimaşk'dan sonra atandığı Halep nâibliği sırasında 712/1312 yılında İlhanlı hükümdarı Olcâyâtü'ya sığınmıştır. İbn Haldun, *a.g.e.*, c. V, s. 498.

³⁴² Safedî, 'Tengiz'in yaşaması yönünde görüş beyan ettiğini yazar. Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 114.

³⁴³ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 447-448; Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 195; Makrîzî, *Sütlük*, c. II, s. 299; Uzunçarşılı, "Çoban Soldoz", s. 638-639. Safedî Ramazan ayında gerçekleştirildiğini anlatır. Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 115. İbn Devâdârî, idam gününü 22 Zilkade 728 Çarşamba günü olarak gösterir. İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 348. Safedî ve İbn Hacer ise Ramazan ayında gerçekleştirildiğini yazarlar. Safedî, *a.g.e.*, c. II, s. 115; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. I, s. 518.

³⁴⁴ İbn Devâdârî, *a.g.e.*, c. IX, s. 349; İbn Hacer, *a.g.e.*, c. I, s. 518; İbn Tağrıberdî, *Menhel*, c. IV, s. 142. İbn Haldun Timurtaş'a mukabil olarak Kara Sungur'un öldürüldüğünü ileri sürer. İbn Haldun, *İber*, c. V, s. 498. İbn Battûta ise çok farklı bir bilgi aktararak Kara Sungur'un gelişmelerden haberdar olduktan sonra yüzüğündeki zehri içerek intihar ettiğini nakleder. İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 118.

³⁴⁵ İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 346.

³⁴⁶ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 190; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 441.

dir. Çoban'ın kaçtığından ve Ebû Saîd'in devlete tek başına hâkimiyetinden müjde vererek bahsetmişlerdir. Ayrıca iki devlet arasındaki antlaşmaya sadık kaldıklarını ve bu antlaşmanın devam etmesini talep etmişlerdir. Ebü'l-Fidâ İlhanlı heyetinde aslen Kürt olan Arş Boğa, Ayacı ve Memlûk emirlerlerinden Emir Bedreddin Cengîli/Cengeli'nin yakını olan Baracı'nın olduğunu nakleder. Törenler düzenlenerek ağırlanan heyet daha sonra yüz kişilik kalabalık bir elçilik grubu ile döner.³⁴⁷ Böylece Sultan gelişmelerden haberdar olmuştur. Çok geçmeden de Ayacı, İlhanlı ülkesinden beraberinde Sultan'ın yakınlarından annesinin akrabası olan Arlan ile beraber Kahire'ye geri dönmüştür.³⁴⁸

Yine 29 Cemaziyelahir 729/30 Nisan 1329 Pazar günü Ebû Saîd adına Kahire'ye gelen elçiler, birbirinden değerli hediyeleri Sultan'a takdim ettikten sonra hükümdarlarının Sultan'ın kızı ile evlenme isteğini iletirler. Sultan, kızının yaşının küçüklüğünü öne sürerek bunun ancak ileride mümkün olabileceğine dair söz verir. Hatta mehir³⁴⁹ olarak Sultan'ın Diyarbakır bölgesini istediğini Memlûk müellifi Nüveyrî kaydeder.³⁵⁰ İlhanlı Memlûk ilişkileri düşmanca ilişkilerin geride kaldığı akrabalık tesisine yönelik hamlelerin yaşandığı bir aşamaya geçmiştir. Karşılıklı olarak birbirlerine şifa dileyen Sultan ve Hükümdar hastalık ve kaza durumlarında sağlık ve afiyetleri için dua etmişler iyileşmeleri temennisinde bulunmuşlardır. Sultan Nâsır Muhammed 730/1330 yılında Kahire dışında yaptığı bir gezi sırasında atından düşer ve kolunu kırar.³⁵¹ Bir müddet sonra Sultan'dan iyi haberler alan Ebû Saîd aynı yıl gönderdiği elçi ile mektubunda Sultan'ın iyileştiğine sevindiğini afiyette olmasına duacı olduğunu ifade eder.³⁵² Ebû Saîd'in ölmesine yol açacak hastalığının şiddetli günlerinde el-Mecdü's-Selâmî İsmail'in bir memlûkü Kahire'de Ebû Saîd'in acılar içinde kıvrandığını afiyet bulmak için fakirlere tasadduk ettiğini hatta Tebriz, Bağdat ve Musul'a mektuplar yazarak gümrük vergilerinin kaldırılması emrini verdiğini haber vermiştir. Sultan duydukları karşısında üzölmüş, ölüm gerçekleştiğinde hızlı haber vermesini emretmiştir.³⁵³

³⁴⁷ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 446.

³⁴⁸ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, c. II, s. 448.

³⁴⁹ Nikâh aktinin bedeli olarak kocanın karısına ödemek zorunda olduğu para veya mal ya da değerli bir eşyadır. Bu para ya da mal kadının kendi malı olup kocasının rızası olmadan hiçbir şekilde karışamaz. Mehmet Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 389-391. Ancak eğer yapılan evlilik siyasi bir evlilik ise karşılıklı anlaşma gereği toprak verme geleneği vardır.

³⁵⁰ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 213.

³⁵¹ Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 228.

³⁵² Nüveyrî, *a.g.e.*, c. XXXIII, s. 232;

³⁵³ Yüsufî, *a.g.e.*, s. 282-283.

Modern araştırmacılardan Subhi Abdülmenam, Nâsır Muhammed ile Ebû Saîd arasında imzalanan barış antlaşması sonrasında Memlûk-İlhanlı ilişkilerindeki seyrin değişimini şu başlıklar altında ele alır. En önemli gelişmenin antlaşma şartlarına bağlılığın belirtisi olarak karşılıklı elçi teatilerinin sıklaşması olduğunu vurgular. Ortak hasımlara karşı alınan ortak tavır konusunda ve hac kafilelerinin güvenliği noktasındaki yardımlaşma ayrıca iki devlet arasında akraba ziyaretlerinin ve dönüşlerinin yapılmasına gösterilen müsamaha olarak söz konusu antlaşmanın sonuçları olarak belirtir.³⁵⁴

d. Ebû Saîd Sonrası Diplomatik Gelişmeler

İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'in otuz yaşlarında iken 736/1335 yılında ölümü³⁵⁵ İlhanlı iç siyasetinin karışmasına yol açmış³⁵⁶ nihayetinde İlhanlılar Devleti tarih olmuştur. Ancak biz burada Ebû Saîd sonrası diplomatik ilişkilere göz atarak Memlûk-İlhanlı ilişkileri noktasında geline seviyeyi göstermeye çalışacağız.

Ebû Saîd sonrası İlhanlı tahtına oturan şehzadelerden Arpagu'yu devirerek iktidarı ele geçiren İlhanlı Diyarbakır valisi Ali Padişah, şehzadelerden Musa'yı da tahta oturtarak idareyi ele alır.³⁵⁷ İlhanlı hükümdarı Musa ve nâibi Ali Padişah adına 15 Şaban 737/19 Mart 1337 günü Kahire'ye gelen elçiler İlhanlı Anadolu valisi Celayirli Büyük Hasan ile mütefiki Tugay b. Sûtay'a karşı yardım isterler. Sultan'ın yapacağı yardım karşılığında Ali Padişah'ın Sultan'ın Bağdat nâibi olacağı sözünü verirler. Suriye bölge nâibi Tengiz ve devlet erkâmı ile istişare eden Sultan, mutat vergiyi göndermediği gerekçesi ile Sîs üzerine bir sefer yapılmasına karar verir. Sadece Halep askeri ile Ermeniler tedip edilebilirken Sultan geniş çaplı bir asker sevki ile hem Sîs üzerine sefer gerçekleştirecek hem de Sis seferi gerekçe gösterilerek aslında Ali Padişah'ın isteğine olumlu cevap verilmiş olacaktır. Bu arada Şeyh Hasan asker sevkياتından kuşkulandır ise "Biz Ali Padişah'a yardım etmedik, sadece Sîs üzerine orduyu sevk ettik" denilecektir. Bunun için de askerin Fırat yakınlarına kadar sevk edilmesine karar verilir.³⁵⁸

³⁵⁴ Abdülmenam, *a.g.e.*, s. 59-77.

³⁵⁵ Yûsufi, *a.g.e.*, s. 334-336; İbn Battûta, *a.g.e.*, c. I, s. 325; Safedî, *A'yanü'l-Asr*, c. II, s. 69.

³⁵⁶ Ömerî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif* (Thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek 1992/1413, s. 57; Şemseddin eş-Şücâî (ö. 745/1344), *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsiri Muhammed bin Kalawun es-Sâlihi ve Evlâdihî*, (Thk. Barbara Schafer), Wiesbaden 1977, s. 100.

³⁵⁷ Faruk Sümer, "Çukur-Ova Tarihi", *TAD*, Cilt. I, Sayı: I, (1963), s. 15; a.mlf. , "Anadolu'da Moğollar", s. 15.

³⁵⁸ Yûsufi, *a.g.e.*, s. 364-365; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 417-418.

Ancak üç ay geçmeden Şeyh Hasan Musul'a kaçırmakta olan Ali Padişah ve adamlarını Tebriz'de yakalar ve başta Ali Padişah olmak üzere birçok kişiyi öldürür. Musa ise kaçarak kurtulmayı başarır. İlhanlı tahtı yeniden el değiştirerek Şeyh Hasan'ın nâibliğinde bu kez tahta Hülâgû'nun torunlarından Muhammed b. Yolcutlu oturur. Bu arada Şeyh Hasan, Nâsır Muhammed'e elçi göndererek hediyeler takdim eder.³⁵⁹ Ali Padişah'ın katli ile yalnız kalan Musa, emirlerinden Tugay Temür ile beraber Horasan'a kaçınca takibattan vaz geçmeyen Şeyh Hasan, Sultaniye yakınlarında Musa ve adamlarını yakalayarak öldürür. Bu durum Musul, Bağdat ve Diyarbakır'da karışıklıklara neden olurken Anadolu'da Eretna Bey'in elini güçlendirir.³⁶⁰ Bu arada da İlhanlı hükümdarı Musa'nın vefatı sonrası vezir beraberinde birkaç devlet adamı ile beraber 8 Safer 738/5 Eylül 1337 Cuma günü Kahire'ye sığınır.³⁶¹ Yine babası, Ebû Saîd'in veziri olan Ali Padişah'ın oğlu da babasının dostu olan Suriye bölge nâibi Tengiz'e sığınır.³⁶²

741 yılı Şaban ayında (Ocak-Şubat 1341) İlhanlı topraklarında iktidarı ele geçiren Şeyh Hasan ve Tugay b. Sûtay'ın elçileri Kahire'ye gelir. Elçiler, Sultanın ordusunu gönderdiği takdirde ülkeyi teslim edeceklerini, Sultan adına para basıp sikke dövdüreceklerini bildirirler. Sultan tablhaneye emirlerinden Ahmed'i göndererek adına hutbe okunması ve para bastırılması ayrıca bağlılık yemini yapılması şartıyla bu isteklerini kabul eder. Kahire'den 27 Şaban 741/15 Şubat 1341 Perşembe günü ayrılan Emir Ahmed, Ramazan ayının sonlarında (Mart 1341) önce Tugay b. Sûtay ile daha sonra da Şeyh Hasan ile görüşmeler yaparak antlaşma sağlar. Hutbe okunacak, para bastırılacak ve yemin nüshaları hazırlanıp Kahire'de Sultana takdim edilecektir.³⁶³ Şeyh Hasan ve Tugay b. Sûtay tarafından gelen Şeyh Hasan'ın kardeşi Ebrahim Şah ile Tugay'ın oğlu Berhîş beraberlerinde kadırla 6 Zilhicce 741/29 Eylül 1341 Cuma günü iki yüz atlı ile Kahire'ye gelirler. Aralarında Bağdat, Diyarbakır ve Musul kadıları da vardır. Kadılar Şeyh Hasan ve Tugay mektuplarını Sultan'a takdim ederler. Mektuplar söz konusu bölge idarecilerinin ve toplumun önde gelen simalarının Sultan için yaptıkları sadakat yemin nüshaları ile Bağdat, Musul ve Diyarbakır'da Sultan adına okunan hutbeleri konu edinmektedir. Ayrıca Sultan adına bastırılan paraları da beraberlerinde getirmişlerdir. Sultan ikram ve ihsanda bulunduğu konuklarına hil'atler giydirmiş, Berhîş'e beş bin dinar seksen bin dirhem, Ebrahim Şah'a bin dinar yirmi bin dirhem ihsanda

³⁵⁹ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 421.

³⁶⁰ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 431.

³⁶¹ Şücâî, *a.g.e.*, s. 17-18.

³⁶² Şücâî, *a.g.e.*, s. 27.

³⁶³ Şücâî, *a.g.e.*, s. 98-99; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 489, 491.

bulunmuş ayrıca kadıların her birine on bin dirhem bağış yapmıştır. Sultan, merasimler sonrası bu ülkelere sefer düzenlenmesi emrini verir. 7 Zilhicce 741/24 Mayıs 1341 günü çıkan bir emir ile binler ümerasından Turgay, Gökay, Bersboğa el-Hâcib ve Kamarî ile yirmi dört tablhane emiri ile onlar emirlerinden on, halka emirlerinden de otuz emirin sefere katılması emredilmiştir. Birlikler gelen elçilerle beraber 8 Zilhicce/25 Mayıs günü Tebriz yönüne doğru hareket ederler.³⁶⁴ Bu arada da Dımaşk ve Halep askerinin Halep nâibi Taştemür komutasında Türkmenlerin ve bölgedeki Arap göçebelerin de katılacağı bir seferin Tebriz'e düzenlenmesi emredilmiştir.³⁶⁵ Ancak bu arada İlhanlı tarafında önemli gelişmeler yaşanır. Söz konusu İlhanlı idarecileri Şeyh Hasan ile Timurtaş evladı arasında barış yapılmıştır. Yaşanan bu gelişmeyi Mardin sahibinin haber vermesi üzerine de söz konusu sefer yarıda kalır. Birlikler Sultan'ın emri ile Kahire'ye geri dönerler.³⁶⁶ Bu arada da Sultan ağır bir ishale yakalanmış gün geçtikçe de ağırlaşmış ve kısa bir süre sonra yakalandığı dizanteri hastalığından kurtulamayarak 21 Zilhicce 741/7 Haziran 1341 Perşembe sabahı vefat etmiştir.³⁶⁷

Sultan Nâsır Muhammed ikinci kez tahta oturduğunda Suriye bölgesini kısa süreliğine işgal eden İlhanlılar, Ebû Saîd'in ölümü sonrası parçalanmışlar hatta Nâsır Muhammed'e bağlanmayı Memlûk Türk Devleti'nin bir parçası olmak için diplomatik faaliyetlere girişmişlerdir. Neticede İlhanlıların hezimetini Memlûk Türk Devleti'nin zaferi ile neticelenen siyasi ve diplomatik ilişkilerde Sultan'ın dış politikadaki etkisi söz konusudur.

Sonuç

Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkilerini zengin Memlûk ve İlhanlı kaynaklarından elçilik teatileri ve karşılıklı yazılan mektuplar temelinde ele aldık. Her iki devlet arasındaki diplomatik faaliyetler İlhanlıların Suriye bölgesine inmesiyle birlikte başlamış, zamanla siyasi-askeri gelişmelerle devam etmiştir. Özellikle Baybars-Abâkâ, Kalavun-Ahmed Teküdâr ile Nâsır Muhammed-Gâzân arasındaki siyasi ve askeri mücadeleler yoğun diplomatik faaliyetler merkezinde şekillenmiştir.

İlhanlılar, Cengiz Han'ın varisi sıfatıyla yürüttükleri diplomatik faaliyetlerine karşılık Memlûk Türk Devleti Müslümanların hamisi sıfatıyla Türk-İslâm devlet-

³⁶⁴ Şücâî, *a.g.e.*, s. 98-100; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 518-519.

³⁶⁵ Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 519.

³⁶⁶ Şücâî, *a.g.e.*, s. 98-100; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 521.

³⁶⁷ Şücâî, *a.g.e.*, s. 106-110; Ömerî, *Mesâlik*, c. XXVII, s. 359; Makrîzî, *Sülûk*, c. II, s. 523; İbn Tağrıberdi, *Nüctüm*, c. IX, s. 126.

leri geleneğinde siyasi ve diplomatik ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Tarih sahnesine çıkışları aynı dönemlere tekabül eden her iki devletin öncelikle siyasi meşruiyet konusundaki mücadeleleri diplomasiye yansımıştır. İlhanlılar, Cengiz'in varisi olduklarını öne sürerek meşru bir devlet olduklarını bu noktada saltanatlarının tesadüfen olduğuna işaret ettikleri Memlûklerin kendilerine tâbi olmasını öne sürmüşlerdir. Abâkâ'nın elçisinin Sultan Baybars'a, Cengiz Han'ın varisi olan yeryüzünün hükümdarı Abâkâ'ya, bir memlûk olarak hangi özelliği ile karşı geldiğini, sorması dikkat çekicidir. Yine Gâzân'ın Suriye'yi işgali sırasında huzuruna çıkan Dimaşklılara, kendisinin kim olduğunu sorduğunda "*Cengiz Han oğlu Tulu Han oğlu Abâkâ Han oğlu Argûn Han oğlu Gazân Şah*" cevabını almış ve bu kez Nâsır Muhammed'in babasının kim olduğunu sorunca kısaca *el-Elfi* cevabını vermeleri üzerine, Elfi'nin babasının kim olduğunu sorduğunda ise huzurundakiler sessiz kalmıştır. Bu geleneksel İlhanlı anlayışı diplomatik ilişkilerde de kendini göstermiştir. İlhanlıların boyun eğmelerini istediği Memlûklerin askeri alanlarda kendilerine karşı zaferler elde edip zamanla Suriye'de hâkimiyetlerini pekiştirmeleri giderek denge-lerin İlhanlılar aleyhine gelişmesine yol açmıştır. Bu gelişmeyi diplomatik metinlerde gözlemlemek mümkündür.

Hülâgû ile yüksek perdeden tehdit ve korkutma merkezli bakış Abâkâ döneminde devam ettiği gibi Müslüman olan Teküdâr ile Gâzân döneminde de İslâmi teamüller çerçevesinde devam etmiştir. Memlûk kanadında ise Müslümanların hamisi sıfatıyla yürütülen siyasi mücadeleye matuf geliştirilen diplomatik ilişkilerde İlhanlılara misli ile mukabalede bulunan hatta elde edilen askeri başarılar sonrası yüksek perdeden muhatabını tahkir ve tehdit eden bir diplomasi söz konusudur. Batı dünyası ile birlikte Memlûkler üzerine saldırı planları vücut bulmanınca devam eden çekişmeler ancak Olcâyâtû döneminde son bulup eşitlik esasına dayalı diplomatik münâsebetler başlamış ve Ebû Saîd döneminde barış girişimleri olumlu sonuçlanmıştır. Önce el-Mecdü's-Selâmî İsmail adlı Nâsır Muhammed'in özel memlûk tacirinin çabaları daha sonra Aytmış el-Muhammedi'nin barışın yapılması noktasındaki gayreti barış antlaşmasının yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla ne karşılıklı siyasi sığınmalar ne Hicaz bölgesindeki gelişmeler ne de Çukurova bölgesindeki Ermeniler bu barış girişimini engelleyememiştir. Bunun yanında iç ve dış politikada sıkıntılı bir dönem geçiren İlhanlı Hükümdarı Ebû Saîd'in aslında bu barışın yapılmasını şiddetle arzulayan taraf olduğu da açıktır. Sonuçta Ebû Saîd döneminde Memlûk-İlhanlı ilişkilerinin dostâne geçtiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. İki ülke arasında barışın tesis edilmesi ile diplomatik ilişkilerin seyri karşılıklı hediyeleşmelerle sürdürülmüştür. Öyle ki, Kahire'ye sığınan İlhanlı

Anadolu valisi Timurtaş dahi bu ilişkilerin seyrini değiştirememiştir. İbn Battûta, 1328, 1329 ve 1330 yıllarını Mekke’de geçirmiş ve 1328 yılı hac mevsiminde Sultan Nâsır Muhammed’in adının hutbede İlhanlı hükümdarı Ebu Saîd’den önce okunduğundan söz etmiştir. Dolayısıyla ilişkilerin hangi seviyeye geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Bunun yanında 1329 yılında Ebû Saîd adına Kahire’de Sultan’ın huzurunda elçiler, birbirinden değerli hediyeleri Sultan’a takdim ettikten sonra hükümdarlarının Sultan’ın kızı ile evlenme isteğini iletirler. Sultan, kızının yaşının küçüklüğünü öne sürerek bunun ancak ileride mümkün olabileceğine dair söz verir. Ebû Saîd döneminde İlhanlı-Memlûk ilişkileri düşmanca ilişkilerden çok, farklı bir noktaya, sultanlar arasında akrabalık tesisine yönelik bir aşamaya gelmiştir.

Ebû Saîd sonrası İlhanlı taht mücadelesine sahne olan gelişmeler ve sık sık el değiştiren tahtın sahiplerinin Memlûk sultanından destek talepleri diplomatik faaliyetlerin sıklaşmasına yol açmıştır. Önce, Ebû Saîd sonrası İlhanlı devletinde söz sahibi olan İlhanlı Diyarbakır valisi Ali Padişah’ın Sultan Nâsır Muhammed’in Bağdat nâibi olma girişimi yönünde Sultan’dan destek istemesi önemli bir gelişmedir. Yine kısa bir süre sonra Ali Padişah ve adamlarını tasfiye eden Şeyh Hasan, Sultan adına bastırıldığı paraları ve okunan hutbe metni ile sadakat yeminlerini içeren nüshaları Kahire’ye gönderir. Karşılığında Sultan destek amaçlı Tebriz’e bir ordu gönderse de İlhanlı ve Memlûk iç siyasetinde yaşananlar İlhanlı topraklarının Memlûk topraklarına ilhaki ile son bulacak bu gelişmeyi akâmete uğratmıştır. İlhanlı kanadında hasımlar anlaşırken Memlûk tarafında devletin kudretli Sultan’ı Nâsır Muhammed vefat etmiş, Kahire’de siyasi dengeler altüst olmuştur. Son olarak, söz konusu diplomatik ilişkiler her iki devletin iç siyasetteki istikrarına, siyasi ve askeri gücüne paralel bir gelişme göstermiştir. Diplomatik ilişkilerden her iki devletin karşılıklı dış politika anlayışını takip etmek dostâne ve düşmanca yaklaşımlarını tespit etmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Abdülmenam Muhammed, Subhi, *Siyasetü'l-Muğûlî'l-İlhâniyyîn Ticâhi Devleti'l-Memâlik fi Mısr ve's-Şam h. 716-736/m. 1316-1335*, Kahire 2001.
- Ağır, A. Mesut, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H. 679/M. 1281", *Akademik Bakış*, S:15, Ekim 2008, s. 1-10.
- Aksarâyî, Kerîmüddin Mahmudî Aksarâyî (ö. 733/1332-3), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK. Yay., Ankara 2000.
- Akkuş, Mustafa, "Ermenilerin İlhanlı Dini Siyasetindeki Rollerini", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, Bahar 2012, s. 205-221.
- Akkuş Yiğit, Fatma, "Memlûkler Döneminde Çukurova", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.
- _____, "Memlûk Ermeni Münâsebetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C. VIII, S. XVI, 2015, s. 171-216.
- Aktan, Ali, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri", *Belleten*, C. LXIII, S. 237, 1999, s. 411-452.
- Allouche, Adel, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatı", (Çev. Mustafa Uyar), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46, 1 (2006), s. 243-254.
- Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1995.
- Aydın, Mehmet Akif, "Mehir", *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 389-391.
- Aynî, Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefi Aynî (ö. 855/1451), *İkdü'l-Cümân fi Târîhi ehli'z-Zemân: Asru Selâtini'l-Memâlik* (Thk. Muhammed Muhammed Emin), Kahire 1987, 1992. Eserin www.al-mostafa.com adresinde yayımlanan pdf'sinden yararlanılmıştır.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)" *SÜİFD*, XV, (Sakarya 2007), s.1-32.
- Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325), *Şübdetü'l-Fikre fi Târîhi'l-Hicre* (Thk. D. S. Richards), Beyrut Das Arabische Buch Berlin, 1998/1419.
- _____, *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye* (Thk. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987.
- Benâketî, [Penâketî], Fahrüddin Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed (ö. 730/1329-30), *Târîh-i Benâketî*, (Yay. Ca'fer Şi'ar), Tahran 1348/1969.

- Broadbridge, Anne F., “Mamluk Ideological and Diplomatic Relations With Mongol and Turkic Rulers of The Near East and Central Asia (658-807/1260-1405)”, *The University of Chicago*, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Chicago 2011.
- Clot, André, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır’ı (1250-1517)*, (Çev. Turhan Ilgaz), 2005 İstanbul.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Demirer, Arif, “İdari ve Mali Alanda Ermeni-Moğol Münasebetleri”, *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, s. 65-75.
- Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, (ö.1286), *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- _____, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), I-II, TTK Yay., Ankara 1999.
- Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beser = Târîhu Ebû'l-Fidâ* (Thk. Mahmûd Deyyub), I-II, Beyrut 1997/1417.
- el-Fehmî, Abdüsselam Abdülaziz, *Târîhu'd-Devleti'l-Muğûliyyeti fi İnan,Dâru'l-Meârif*, Kahire 1981.
- Erdem, İlhan, “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:20, Sayı:31, Ankara 2000, s. 1-35.
- Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddin Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu ‘cemü’l-Büldân*, I-V, Beyrut 1977/1397.
- Handemir, [Khwandamır],Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Muhammed b. Celâliddin Muhammed b. Burhâniddin Muhammed-i Hüseyinî Şîrâzî (ö. 942/1535-36) *Habibü’s-Siyar, Tome Three*, (English Translated and by W. M. Thackston), Harvard University 1994
- el-Harîsât, Hınân Ahmed Mahmud, *es-Siyâsetü'l-Hâriciyyetü li'd-Devleti'l-İlhâniye*, Doktora Tezi, Câmîatiü Muta, Karak 2008.
- Helal, Adil, *el-Alakâtü beyne'l-Muğûl ve Evruba ve Eseruha ale'l-Âlemi'l-İslâmî*, Kahire 1997.
- Holt, Peter M., “The Ilhan Ahmad’s Embassies to Qalawun: Two Contemporary Accounts”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(1986), p. 128-132.

- İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah (ö. 692/1293), *Teşrîfî'l-Eyyâm fi Sîretî'l-Meliki'l-Mansûr*, (Tah. Murad Kamil-Muhammed Ali Behhâr), Kahire 1961.
- _____, *er-Ravzü'z-Zâhir fi Sîretî'l-Meliki'z-Zâhir* (Nşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1396/1976.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levatî et-Tancî (ö. 770/1368), İbn Battûta Seyahatnâmesi, I-II, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2000.
- İbn Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devadari (ö. 736/1336), *Ken-zü'd-Dürer ve Câmü'l-Gurer I-IX*, *ed-Dürretü'z-Zekiyye fi Ahbâri'd-Devleti't-Türkiyye*, (Thk. Ulrich Haarmann), c. VIII, Kahire 1971; *ed-Dürri'l-Fâhir fi Sîretî'l-Meliki'n-Nâsir*, (Thk. Hans Robert Roemer) c. IX, Kahire 1379/1960.
- İbn Dokmak, Sarimüddin İbrahim b. Bedreddin Muhammed b. İzzeddin Aydemir İbn Dokmak (ö. 809/1407), *en-Nüfhatü'l-Miskiyye fi'd-Deleti't-Türkiyye: min Kütâbi'l-Cevheri's-Semin fi Siyeri'l-Hulefâ ve'l-Mülâk ve's-Selâtin* (min sene 637 hatta sene 805 h.), (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Beyrut 1420/1999.
- İbn Habib el-Halebî, Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Ömer İbn Habib el-Halebî (ö. 779/1379), *Tezkiretü'n-Nebih fi Eyyâmî'l-Mansûr ve Benih*, I-III, (Thk. Muhammed Muhammed Emin), Kahire 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihabüddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalani (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-Kâmine fi Miete's-Sâmine*, I-VI, (Thk. Muhammed Abdulmuîd Dân), Haydarabad 1392/1972.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406), *Kütâbü'l-İber ve Dîvanü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âserehim min zevi's-Sultâni'l-Ekber*, I-VIII, (Thk. Halil Şehhâde), Beyrut 1421/2001.
- İbn İyas, Ebü'l-Berekat Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas (ö. 930/1520), *Bedâi'ü'z-Zühûr fi Vekâi'ü'd-Dühûr*, (Thk: Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1395/1975.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Şihabüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesir (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1419/1998.
- İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim (ö. 684/1285), *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* (Nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983.

- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470), *en-Nücumü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, Kahire t.y.
- _____, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*, I-XIII, (Thk. M. Muhammed Emin, Saîd Abdülfettah Âşûr), Kahire 1405/1984.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. İbrahim b. Bekr el-Cezerî ed-Dimeşki (ö. 739/1339), *Târîhu Havâdisi'z-Zemân ve Enbâihî ve Vefeyâti'l-Ekâbirî ve'l-A'yân min Ebnâihî = Târîhu'l-Cezerî*, I-III, (Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûri), Beyrut 1998/1419.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhü'l-Aş'a fî Snâati'l-İnşa*, I-XIV, (Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin) Beyrut 1333-1334/1915.
- Kanat, Cüneyt, "Memlûkler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü", III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şoleni (Sempozyumu), Bildiriler, Adana, 1999, s.423-434.
- _____, "Bahri Memlûkler Zamanında Sultanlara ve Devlet Adamlarına Düzenlenen Bazı Suikastlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 2000, s. 23-56.
- _____, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı. XVI, (2001), s. 31-45.
- _____, "İhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 12, (2002), s. 233-247.
- Karatay el-İzzî el-Haznedârî (ö. 693/1294), *Târîhu Mecmû'î'n-Nevâdiri mimmâ Cerâ li'l-Evâli ve'l-Evâhri*, (Thk. Horst Hein-Muhammed el-Huceyri), el-Ma'hedü'l-Almâni li'l-Ebhâsü's-Şarkıyyeti, Beyrut, 1426/2005.
- Kılıç, Mustafa, "Memlûk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1-2010, s. 133-171.
- Koca, Ferhat, "İbn Teymiyye", *DİA*, c. XX, Ankara 1999, s. 391-405.
- Little, D. P., "Notes on the Early Nazar al-KHâs", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. Th. Philips-U. Harmann), Cambridge 1998, s. 242-247.
- Köse, Bayram Arif, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8, Sayı:41, Aralık 2015, s. 485-498.

Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî (ö. 845/1442), *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-IV, (Thk. Muhammed Mustafa Ziyade-Said Abdülfettah Âşûr), Kahire 1934, 1958; *a.g.e.*, I-X, (Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Beyrut 1417/1997.

_____, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut B.t.y.

Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, c. XXXVIII, Ankara 2010, s. 292-293.

Nüveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI (Thk. Dr. Necip Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez), c. XXXII-XXXIII (Thk. Üstaz İbrahim Şemseddin), Beyrut 2004.

Ömerî, Ebü'l-Abbas Şhabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerif* (Thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek 1992/1413.

_____, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, (Thk. Kamil Selman el-Cebûrî), Beyrut 2010.

Özaydın, Abdülkerim, "Nevbet", *DİA*, c. XXXIII, Ankara 2007, s. 38-41.

_____, "Halil b. Kalavun", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 319.

_____, "Alamut", *DİA*, c. II, Ankara 1989, s. 336-337.

Özbek, Süleyman-Göksu, Erkan, "Türklerde Hâkimiyet Alameti Olarak Ok-Yay ve Memlûk Devletinden Bir Örnek", *Zbornik Radova, Filozofska Fakultet Unversziteteta U Tuzla*, 32/9, Tuzla 2008, s. 325-345.

Özbek, Süleyman, "Türkiye Seçukluları-Memluk Münasebetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Mayıs 1999, s. 43-61.

_____, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışımı Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, Ankara 2002, c. V, s. 134-143.

Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Reşidüddin Fazlullah (ö. 718/1318), *Câmiu't-Tevârih* (İlhanlılar Kısım), (Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Ahmad Hesamipour Khelejanî), TTK basımı, Ankara 2013.

Safedî, Salahaddin Halil bin İzzeddin Aybek es-Safedî (ö. 762/1363), *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, (Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebû Amse, Muhammed Mev'îd), I-VI, Dımaşk 1998/1418.

- Sağlam, Ahmet, “İlhanlı Hükümdarı Gazan Han’ın Suriye Seferlerinde Ermeniler”, *History Studies*, Vol:8/1, March-2016, s.137-152.
- Spuler, Bertold, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri,1220-1350,(-Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yay. 3. Baskı, 2011 Ankara.
- Stewart, Angus Donal, *The Armenian Kingdom and the Mamluks War and Diplomacy During the Reigns of Het ’um II (1289-1307)*, Köln 2011.
- Subaşı, Ömer, *Güncü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi, İstanbul 2015.
- Sümer, Faruk, “Çukur-Ova Tarihi”, *TAD*, Cilt. I, Sayı: I, (1963), s. 1-98.
- , “Anadolu’da Moğollar”, *SAD*, I (1969), s. 1-147.
- Şemseddin eş-Şucâî (ö. 745/1344), *Târîhu’l-Meliki’n-Nâsırî Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve Evlâdihî*, (Thk. Barbara Schafer), Wiesbaden 1977.
- Şeşen, Ramazan, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- Taneri, Aydın, “Çetr”, *DİA*, c. VIII, Ankara 1993, s. 293-294.
- Umran, Mahmud Saîd, *el-Muğûl ve Evrubâ, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi ’a*, B. t. y.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş”, *Bulleten*, S:XXXI/124, Ekim 1967, s. 601-646.
- Vassaf, Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdi Şirazi Vassaf (ö. 734/1334), *Tahrîr-i Târîh-i Vassaf* (Yay. Abdü’l-Muhammed Ayetî), Tahran 1372/1994.
- Yalçın, M. Fatih, “A Path to Throne Among The Mamluks in Early Period: Naib al-Saltana (Regent of Reign)”, *Tarih Okulu Dergisi*, XX, 2014, s. 81-96.
- , *Bahrî Memlükler Döneminde Dımaşk Kâdıkkudâtları (1266-1382)*, Konya 2016.
- Yaltkaya, Şerafüddin, *Baybars Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2000.
- Yuvalı, Abdulkadir, “Geyhatu”, *DİA*, c. XIV, Ankara 1996, s. 44-45.
- Yûnînî, Ebü’l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed b. Abdullah Yûnînî (ö.726/1326), *Żeylû Mir’ati’z-Żemân*, I-IV, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, Haydarabad 1954. Eserin www.al-mostafa.com adresinde yayınlanan pdf’inden yararlanılmıştır.
- Yûsufî, Musa b. Muhammed b. Yahya el-Yûsufî (ö. 759/1358), *Nüzhetü’n-Nâzir fi Sîretî’l-Meliki’n-Nâsir* (Thk. Ahmed Hutayt), Beyrut 1986.
- Zengin, Murat, “Memlük Türk Sultanlığı’nın Anadolu Hâkimiyet Mücadelesi: Malatya’nın Zaptı (28 Nisan 1315)”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2014, Cilt: 33, Sayı: 55, s. 91-120.

ÇENG ÇALGISININ SELÇUKLU SERAMİKLERİNE YANSIMASI

FEYZAN GÖHER VURAL*

Giriş

Çengin de dâhil olduğu arp tipi çalgıların dünya literatüründe yer alan tarihsel gelişimi incelendiğinde, bu çalgının genel olarak Mısır ve Mezopotamya'ya dayandırıldığı, ardından Eski Yunan'dan ve arpı teknik olarak geliştiren İrlanda ve diğer Avrupa ülkelerinden bahsedildiği görülmektedir. Ancak arp tarihinde önemli bir yere sahip olan Türkler, Batılı müzikolog ve tarihçilerce göz ardı edilmiştir¹. Oysa çeng, milattan önceki dönemlerden beri Türklerin tanıdığı ve sevdiği çalgılardan birisi olmuştur. İslamiyet'ten önceki dönemde Hunlara ilişkin arkeolojik bulgular, Uygur belgeleri, duvar resimleri ve minyatürleri ile takip edebildiğimiz Türkler ve çeng ilişkisi; Osmanlı döneminde çengin kullanıma ilişkin bilgiler ve minyatürlerle sabitlenmiş görseller sayesinde günümüze ulaşmıştır. Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları döneminde de çalındığı bilinen bir saz olan çengin, bu devletlerdeki kullanımına ilişkin ise detaylı bilgi mevcut değildir.

Oğuzlar'ın Kınık boyundan olan Selçuk Bey ve beraberindekilerin Cend'e göçü ve ardından Tuğrul ile Çağrı Beylerce kurulan Büyük Selçuklular, bu bölgedeki kültürel yaşamı derinden etkilemiş; Fars seramik üretiminde önemli değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Selçuklular, Orta Asya'dan getirdikleri sanat anlayışı ve seramik teknikleri ile geldikleri bölgenin de kimi etkilerini birleştirerek, son derece nitelikli ve zengin dekorlu eserler ortaya koymuşlardır.

Seramikleri dekorlar ile renklendirme yöntemi, çok eski dönemlerden beri yapılagelmektedir. Seramik sanatının günümüzdeki yapısına kavuşması, yüzyıllarca süren bir yolculuğun sonucudur. Bu serüven, seramiğin günlük kullanım eşyası

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji Bölümü, Niğde/TÜRKİYE, feyzan_goher@yahoo.com

¹ Feyzan Göher Vural ve Timur Vural, "Büyük Uygur Devleti Döneminde Arp Çalgısı", *Turan-Sam*, C.5, S.17, Kış (2013), s. 26.

olmaktan çıkıp, bir sanat nesnesi olma yolunda hızla ilerleyişinin bir resmidir². En eski çağlardan günümüze kadar gelmiş olan sağlam veya parçalanmış çeşitli seramikler ve kalıntıları, uygarlıkların yaşayış biçimlerini, kültürel, dinsel ve sosyoekonomik yapılarını aydınlatan önemli kaynaklardır³. Bilhassa Büyük Selçuklu eserlerinde olduğu gibi detaylı dekorlarla süslenmiş olan seramikler, insanların yaşayış biçimleri ve nitelikleri hakkında değerli bilgiler sunar. Seramiğin tabiat şartlarına ve zamana karşı dayanıklı olması, pek çok eserin günümüze gelerek, tarihi dönemleri aydınlatmasına imkân sağlamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti döneminde, İran'da Rey, Kaşan, Sultanabad, Nişabur; Suriye'de Rakka gibi merkezlerde sıralı bezemeler, sırüstü lüster dekorları ve sırüstü çok renkli bezemeler gibi önemli teknikler geliştirilmiştir⁴. Kimi Batılı kaynaklar, Büyük Selçuklulara ait eserleri, Farslara ait olarak tanıtsa da, gerek Selçukluların bölgede etkili oldukları dönemler, gerekse seramik dekorlarında yer alan Türk kültürüne ait unsurlar, bu iddiaları çürütmektedir⁵. Bu araştırmada, dünyanın çeşitli müzelerinde ve koleksiyonlarında yer alan, Selçuklu seramiklerindeki çeng çalgıları, çalgıların yapısı, icra edildiği yerler ve çalan kişiler tespit edilmiş, incelenmiş ve yorumlanmıştır. Eserlerin seçiminde, yapıldıkları bölge, dönem ve üslup göz önünde tutulmuştur.

Çeng

Çeng, arp tipinde bir çalgıdır. Genellikle dik ve yukarı çıkan gövde tarafı kavşikli, aşağı tarafında düz kolu olan bir yapıdadır. Ağaçtan yapılmış yatay tel kolu ile buna yaklaşık 90 derecelik açı teşkil eden öne doğru eğik ses teknesi arasında teller gerilidir⁶. Ekseriyetle 24 veya 34 çift ya da tek tele sahip olan çeng⁷, açık arp

² Kemal Tizgöl, Sanatta *Minimalizm ve Günümüz Seramik Sanatına Yansımaları*, Basılmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2008, s. 90.

³ Sıdıka Sibel Sevim, *Seramik Dekorları*, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., Eskişehir 2003, s. 1-2.

⁴ Arthur Lane, *Early Islamic Pottery – Mesopotamia, Egypt and Persia*, Faber & Faber, Londra 1965, s. 29; Yücel Başeğit, *Türk-İslam Seramiklerinin Çağdaş Seramik Sanatına Elki ve Yansımaları*, Yayımlanmış Sanatta Yeterlik Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik Anasanat Dalı, Eskişehir 2008, s. 18.

⁵ Seramik dekorlarında yer alan Orta Asya motifli ve biçimli kaftanlar, elinde kadeh tutan hükümdar simgesi, hayat ağacı figürü, badem gözlü ve yuvarlak yüzlü Türk tipi karakterler, Orta Asya - Doğu Türkistan resim ve minyatürleri ile olan büyük benzerlikler gibi pek çok unsur ve yapım tekniği, bu seramiklerin Türklerce yapıldığını ortaya koymaktadır.

⁶ Neşe Can, *Türk Musikisinde Çeng*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 122.

⁷ Recep Uslu, *Selçuklu Topraklarında Müzik (Hoca Ahmed Yesevi'den Hz. Mevlana'ya)*, Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2011, s. 59.

türüne aittir. Açık arpları, kavisli (arched) ve köşeli (angular) olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Köşeli arpların boyun kısmı rezonatör ile keskin bir açı yaparken, kavisli arplar daha yumuşak bir eğime sahiptir⁸.

Resim 1. Çeng örnekleri⁹.

Türkler ve arp tipi çalgıların milattan önceki dönemlerdeki ilişkisi bakımından bizi en çok aydınlatan bilim dalı, arkeoloji olmuştur. Hunlar, kurganlarına ölüleri ile birlikte, ölen kişi için değerli olan eşyaları da gömmüşlerdir. Söz konusu kurganların günışığına çıkmasıyla, Hun kültürüne ilişkin çok sayıda eser bulunmuş; Hunların ahşap ve maden işlemeciliğinden, dokuma ve deri işlemeciliğine kadar pek çok alandaki yapıtları günümüze ulaşmıştır. Bu kurganlar, müzikolojik açıdan da değerli eşyalar barındırmaktadırlar. Davul ve kopuz parçaları ile birlikte, bir çeşit arpa ait olan çalgı parçaları da ele geçmiştir.

Hunlara ait İkinci Pazırık Kurganının ilk safhasında, buzlar arasında bozulmadan günümüze gelen çeşitli malzemeler arasında, arp benzeri bir müzik aletine ait parçalar bulunmuştur¹⁰. Aşağıda bu parçaların tekrardan bir araya getirilmesi ile oluşturulan çalgı görülmektedir. Hermitage Müzesi'nde fotoğrafladığımız bu çalgı, M.Ö. V-IV. yüzyıllara tarihlenmektedir.

⁸ Eric M. Hornbostel ve Curt Sachs, *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, "Harp" mad., C. 2. Ed. Stanley, USA 1984. s. 131.

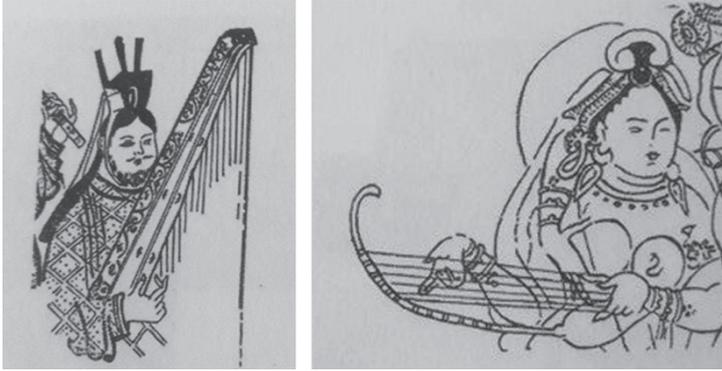
⁹ Feridun Obul yapımı çengler.

¹⁰ Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 228.

Resim Grubu 2. Hun Arpı/Çengi M.Ö. IV-V. yy. - Hermitage Museum - St.Petersburg 2012.

Devam eden dönemlerde de Türklerin arp benzeri çalgılarla olan yakınlıkları takip edilebilmektedir. Özellikle Turfan Bölgesi'nde kurulan Uygur Devleti döneminde, duvar resimleri, freskler ve minyatürlerde bu çalgıyı görmek mümkündür. Uygur arpları, daha sonraki İlhanlı ve Timurlu arplarına temel teşkil etmiştir¹¹. Altta solda Selçuklu dönemi çengleri ile paralellik gösteren açık ve köşeli tipte bir Uygur arpı; sağda ise bir koltuk arpı görülmektedir.

Resim 3-4. Uygur duvar minyatürlerinde arp tipi çalgılar¹².

¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IX. - Türklerde Halk Musikisi Aletleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 374.

¹² Ögel, *a.g.e.*, s. 373-374; Vural ve Vural, *a.g.m.*, s. 24-25.

Sonraki dönemlerde de Türklerin bu çalgı ile olan ilişkileri devam etmiştir. Farabi, X. yüzyılda çeng çalgısının yapısı ve detayları hakkında bilgiler aktarmıştır. Azeri kaside şairi Katran Tebrizi (1010-1080), şair Mahseti Gencevi (XII. yy.), Hakan Şirvani (1120-1199), Nizami Gencevi (1141-1214), İbn Hurdazbih (ö. 1299), Safiyyüddin Urmevi (ö. 1294) bu sazdan söz ederler¹³. Bu durum, XI-XII. yüzyıllarda ve XIII. yüzyılın başında çengin çok popüler bir çalgı olduğunu vurgulamaktadır.

Osmanlı sarayında ve saray dışı eğlencelerde çeng, ud, kopuz, kemençe, mıska, tambur, santur, çöğür, sine keman, daire gibi sazlarla birlikte saray fasıl topluluklarında yer almıştır¹⁴. Osmanlı döneminde yazılan XV. yüzyıla ait ilk Türkçe müzik yazmalarının bir çoğunda çengin yapısı ve akordu hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler büyük ölçüde Hasan Kaşani'nin *Kenzü't Tuhaf* ve Abdülkadir Meragî'nin *Camiü'l Elhan* gibi eserlerinden tercüme edilmiştir. Meragî, çengin 24 telli olduğunu ancak bunun, çalan kişinin isteği üzerine değişebileceğini belirtmiştir. Çeng, Osmanlılarda XV-XVII. yüzyıllarda gerek saray, gerekse şehir eğlencelerinde rağbet gören bir çalgı olmuştur¹⁵. XV. yüzyıl şairlerinden Ahmed Dâî'nin *Çengname* adlı eserinde çengin yapısına ilişkin bilgiler, Meragî ile benzerlikler gösterir. Buna göre çeng, ses teknesini meydana getiren ahşap kısım ve bu kısma gerilen ceylan derisi, ipek teller ve tellerin bağlandığı, burguluk vazifesindeki at kollarından oluşur¹⁶. Çeşitli Osmanlı dönemi minyatürlerinde de görebildiğimiz çengin popülerliği, XVII. yüzyılın sonundan itibaren azalmıştır. Bu durumda Osmanlı müziğinin ses sahasının genişlemesi, geçkilerin giderek artması ile çengin bu ihtiyaçları karşılayamaması gibi nedenler etken olmuş olabilir¹⁷. Aşağıda Fatih ve Kanuni dönemlerine ait minyatürler görülmektedir. Bu çengler yapı ve büyüklük açısından Selçuklu dönemi çenglerine benzemektedirler. Zamanla küçük boylu çengden ziyade Osmanlılara has kabul edilebilecek, boyu oldukça uzun bir çeng tipi kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarz çengler, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da geliştirilmiş ve yaygınlaşmıştır. Çengdeki bu biçimsel değişim, çengin geçkileri artan ve ses alanı genişleyen müziğe yanıt verebilmesi amacıyla yapılmış olmalı-

¹³ Recep Uslu, *Selçuklu Topraklarında Müzik*, s. 59; Ganire Hüseyinova, "Çeng'ten Arp'a : Bir Türk Sazının Tarihçesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.11, 2001, s. 379.

¹⁴ Neşe Can, "Unutulmaz Sazımız Mıska", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.24, S.3, 2004, s. 199.

¹⁵ M.Cihat Can, "Osmanlı Toplum Hayatında Çeng", *Gazi Sanat*, S.3, Aralık 2002, s. 11.

¹⁶ Neşe Can, *Türk Musikisinde Çeng*, s. 124-125.

¹⁷ Neşe Can, "Unutulmaz Çalgılarımız: Çeng, Mıska, Santur", *Türkiye'de Müzik Kültürü*, Ankara 2011, s. 213.

dır¹⁸. Bu makalenin temel konusu Selçuklu çengleri olduğu için burada bu kadar bilgi sunmakla yetinilecektir.

Resim Grubu 5. (solda) Fatih dönemi minyatüründen detay (XV. yüzyıl) – (Ş. Beşiroğlu ve G. Koçhan); (sağda) Kanuni dönemi minyatüründen detay – Süleymanname (XVI. yüzyıl).

Eldeki kimi bulgular, Selçuklu döneminde de çengin yaygın kullanıma sahip bir çalgı olduğunu düşündürmektedir. Ancak malum Moğol saldırıları sonucu pek çok yazılı kaynağın ve minyatürlerin yok edilmiş olması; bu konuyu aydınlatacak detaylı belgelere (henüz) ulaşılammış olması, bizi diğer kaynakları araştırmaya itmiştir. Bu eserler içinde Büyük Selçuklu seramikleri çok önemli bir yere sahiptir.

Selçuklu Seramiklerinde Çeng

Pek çoğu minai tekniği kullanılarak, zengin dekorlarla süslenmiş Selçuklu seramiklerinde çeng çalgısı, tıpkı Osmanlı minyatürlerinde olduğu gibi çoğu kez kadın bir müzisyenin elinde tasvir edilmiştir.

¹⁸ Neşe Can, “Unutulan Çalgılarımız...”, s. 212.

Resim 6. Selçuklu dönemi seramik kâse XII-XIII. yy. -
İran Museum of Fine Arts Boston

Resim 6'da görüldüğü üzere seramik kâsenin sağındaki figür, elinde açık ve köşeli bir çeng tutar vaziyette yer almaktadır. Zarif el hareketleri ile çengi çalan kadın müzisyen, uzun saçları ve Orta Asya tipi kaftanı ile çizilmiştir. Figürler, Uygur minyatürleri gibi başlarında hâlelerle tasvir edilmişlerdir. Seramik kâsenin ortasında yer alan ağaç, Türk sanatında sıklıkla görülen hayat ağacı; solda elinde kadeh tutan figür ise hükümdarı simgeliyor olmalıdır. Seramik dekorunda resmedilen bu sahne, hükümdarın bulunduğu bir ortamdaki eğlenceyi göstermektedir. Bu sahne, sonraki dönem Türk sanatında da yer alır. Yine sarayda eğlence temalı bir seramik eser aşağıda sunulmuştur.

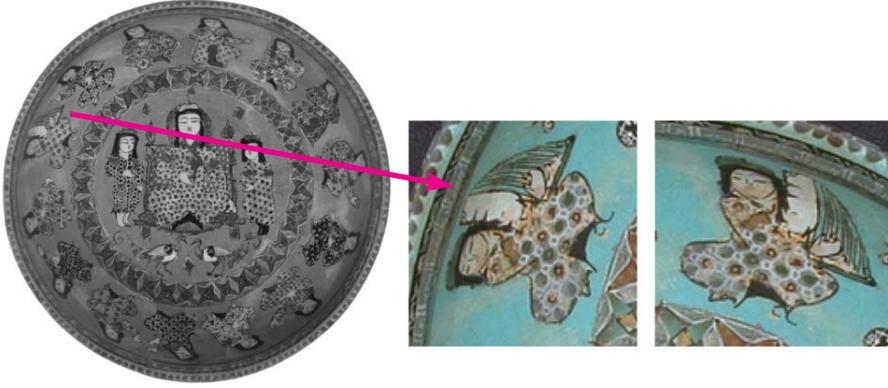

Resim 7. Selçuklu dönemi seramik kâse XIII.yy. – Rey/İran - Minai tekniği - Freer Gallery of Art - Washington.

Resim 7’de¹⁹ orta sıranın ortasında görülen kadın ve erkek saraylının yanında, farklı desenli kaftanlı çalgıcılar, onların altında ve üstünde ise sıra halinde, saraya uğur getirdiğine inanılan, koruyucu dörder sfenks figürü tasvir edilmiştir. Saraylı çiftin hemen sağında görülen üç müzisyenin içinde çeng çalan bir figür yer almaktadır. Bu seramik eserde, İbn Bîbî’nin de Anadolu Selçuklularından söz ederken anlattığı, Selçuklu saray eğlenceleri, düğünler ve av şölenlerinde yer alan saray çalgıcılarının bir benzeri canlandırılmıştır²⁰. Çok değerli bir sanat tarihi uzmanı olan Öney, bu kompozisyonda yer alan müzisyenleri “tanbur, lir, flüt çalan kişiler” olarak tanımlamıştır. Bu açıklama muhtemelen müze kataloğundaki tanımın birebir çevirisi olmalıdır. Batılı kaynaklarda çeng yerine lir; tef/davul yerine tanburin; ney yerine flüt denildiğine sık şahit olmaktayız. Burada da böyle bir isimlendirme hatası mevcut olmalı. Merkezde yer alan saraylı çiftin sağında, köşeli, açık arp sınıfına dâhil olan çeng, yanında tef, onun yanında da üflemeli bir çalgı (muhtemelen ney) çalan müzisyen figürleri yer almaktadır. Büyük Selçuklu seramiklerinde çeng, hükümdarın etrafındaki müzikli eğlenceler de görüldüğü gibi, saray görevlilerinin resmedildiği seramik eserlerde de hükümdarın etrafında yer alabilmektedir. Müze kataloğunda “Hükümdar ve Görevlileri” olarak kaydedilmiş olan aşağıdaki eser, buna örnektir.

¹⁹ Gönül Öney, “Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın” *Sanat Tarihi Dergisi*. S. XVII/I. Nisan 2008, s. 69.

²⁰ Gönül Öney, “Tarihten Yansımalarla...”, s. 62.

Resim 8. Selçuklu dönemi seramik kâse ve detay XII-XIII.yy. - İran - Minai tekniği
The Metropolitan Museum of Art - New York.

Hükümdarın görevlileri arasında çeng çalan kadın müzisyen, Selçuklu saray müzisyenleri, bu görevliler içinde kadınların yer alması ve çeng çalgısının Selçuklu saraylarındaki varlığına ilişkin bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Figür, Türk tarzı bağdaş kuruşu ve yine Türk tipi kaftanı ile görülmektedir. Oturarak icra ettiği sazı, yine açık ve köşeli bir tipe sahiptir. Çeng, hükümdarın ya da saray mensubu diğer kişilerin etrafında, eğlence sahnelerinde resmedildiği gibi, aşk sahnelerinde de yer almaktadır.

Resim 9. (solda) Selçuklu dönemi seramik tabak - XII-XIII. yy. Kaşhan/İran – Lüster tekniği - Dar al-Athar al-İlamiyyah – Kuveyt - <http://darmuseum.org.kw>;

Resim 10. (sağda) Selçuklu dönemi seramik kâse - XII-XIII. yy. - İran Minai tekniği - The Smithsonian's Museum of Asian Art - Washington

Resim 11. (solda) Selçuklu dönemi seramik tabak - XII-XIIIyy. Kaşhan/İran - Isabelle Stewart Gardner Museum - Boston;

Resim 12. (sağda) Selçuklu dönemi seramik kâse - XIII yy.başları - Kaşan / İran The Art Institute of Chicago'da sergilenmiş özel koleksiyona ait eser

Yukarıda sunulan Resim 9-10-11-12 ve 13'te iki sevgilinin yer aldığı düşünülmektedir. Büyük Selçuklu seramiklerinin pek çok kez bir konuyu hikâye ettiğini görürüz. Bu eserlerde de çeng ile sevgiliye dinleti sahnesi sunulmaktadır. Eserlerin çoğunda erkeğin kadına çeng çalması, Selçuklularda kadına verilen değeri vurgulaması bakımından da önem taşımaktadır.

Seramiklerdeki figürlerin kıyafet ve takıları, onların saraylı kişiler olduğunu düşündürmektedir. Sarayda çok sevilen bir çalgı olduğu anlaşılan çeng, yumuşak ve duygulu sesi ile âşık olunan kişiye yapılan dinletide özenle resmedilmiştir. Kompozisyonlarda yer alan çeng tipi, diğerleri ile benzer, açık ve köşeli bir formdadır. Resim 9 ve Resim 10'da çengin dik kasmağında işlemeler dikkat çekmektedir. Resim 12'de ise tellerin bağlandığı burgular özenle canlandırılmıştır. Çeng, Resim 7'de de sunulduğu gibi, kimi zaman da başka çalgılarla birlikte çizilmiştir. Aşağıda bu seramiklere örnekler görülmektedir.

Resim 13. Selçuklu dönemi seramik kâse XII-XIII. yy. Kaşhan/İran Miho Museum
<http://www.miho.or.jp/english/>

Resim Grubu 14. Selçuklu dönemi seramik vazo ve detaylar - XIII. yy. - Yükseklik: 80 cm. - İran Lüster tekniği - Hermitage Museum (Collection of A.P. Basilewski) – St. Petersburg

Resim 15. (solda) Selçuklu dönemi seramik parça - XII.yy.sonu-XIII.yy.başı - Kaşan/İran Minai tekniği (Princely Collection 2010, No: 83) Chicago Sanat Enstitüsü'nde sergilenmiş, Harvey B.Plotnic Koleksiyonu'na ait bir eser.

Resim 16. (sağda) Selçuklu dönemi seramik kâse - XII-XIII. yy.

Selçuklulara ait eserlerde sadece seramik dekorlarında değil, diğer seramik objelerde de çeng çalgısına rastlamak mümkündür. Örneğin Resim 14'te bir vazoda üzerinde iki çeng çalan ve bir ud çalan müzisyen yer almaktadır. Lüster tekniği ile parlaklığı sağlanmış olan seramik vazoda, renkli dekorlar yerine kabartma figürler tercih edilmiştir. Türk tarzı bağdaş kurarak çenglerini çalan figürler, bir kolları ile çalgılarını tutarken, elleri ile telleri çekmektedir.

Resim 15'te hükümdarın etrafında yer alan iki müzisyen görülür. Daha önce de hükümdar ve çeng çalan müzisyen temasının işlendiği seramik eserlere örnekler sunmuştuk. Bunlar içinde Resim 6'da saray bahçesinde bir eğlence; Resim 8'de ise hükümdarın görevlileri arasında çeng çalan müzisyen yer almıştı. Burada ise hükümdar tahtında otururken, ona müzik yapan kişiler solunda ve sağında çizilmiştir. Resim 16'da sağdaki kadın figürün elinde çeng, diğerinde ud görülmektedir. Çengler her üç çalgıda da benzer şekilde resmedilmişlerdir.

Bilhassa Resim 16'da kıyafetleri net seçilen figürlerin, kıyafetlerinden saray müzisyeni olduklarını düşünmek mümkündür. Selçuklu seramiklerinde yer alan pek çok figürün kaftanları, Orta Asya'da ortaya çıkan giyim tarzının uzantısıdır. Uzak Doğu sanatında uğur getirdiğine inanılan Barok bir inciye simgeleyen çinte-

mani deseni²¹ Selçuklu kaftanlarında çok yaygındır²². Kaftanların süsü bir yana, çeng çalan figürlerin takıları, başlarındaki diademler ve Uygur minyatürleri ile benzerlik gösteren başa çizilmiş hâleler, onların saray müzisyeni ya da sarayda yaşayan bir soylu olduğunu düşündürmektedir.

Selçuklu seramiklerinde çengin en fazla görüldüğü kompozisyon ise deve üzerindeki savaşı/avcı ve arkasındaki müzisyendir. Bu kompozisyon, kimi kaynaklarda İran edebiyatı ürünlerinden Şehneme'den bir sahne olarak belirtilir²³ ve pek çok kaynakta Sasani kralı Bahram Gur ve çeng çalan müzisyeni Azadeh olarak tanımlanır²⁴. Müzisyen figür kimi kaynaklarda ise Venüs olarak adlandırılır. Venüs, çeşitli toplumlarda, çalgı çalan kadın figürler ile temsil edilmiştir. Bu çalgı kimi zaman ud ya da başka çalgılar olsa da, çok büyük çoğunlukla çengdir. Kompozisyonların çokluğu nedeniyle, kısaca çeng çalan Venüs figüründen söz etmek yerinde olacaktır.

Sümerlerin aşk ve savaş tanrıçası İştar, Antik Yunan mitolojisinde aynı özelliklere sahip tanrıça Afrodit olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrıça Afrodit, Roma panteonunda tanrıça Venüs'e dönüşmüştür²⁵. Venüs, hemen her zaman müzisyen kadın kimliğinde düşünülmüştür. Babil kültüründe önemli bir kült merkezi olan Harran'da bulunan Venüs tapınağında da genç kızlar birer müzik aleti çalarak

²¹ Çintemani, genel olarak üç küre (üç pars benek) ve çift dalgalı çizgiden (iki kaplan) oluşan sembolik süsleme motifidir. Uygur sanatının figüratif motifleri arasındadır. Anadolu ve civarına Türkler tarafından taşındığı düşünülür (Selman Kardeşlik, *Vakıflar Halı Müzesinde Selçuklu ve Selçuklu Geleneğindeki Hahlarda Kozmolojik ve İkonografik Boyut, Vakıf Restorasyon Yılığ*, S. II, s. 86). Pars beneği ya da Farsça pelenk olarak da bilinir. Göstergebilimsel (Semiyojik) açıdan taşıdığı yananamlar değişime uğrayarak, Selçuklu ve Osmanlı döneminde güç sembolü figürler arasında yer almıştır.

Çintemani desenli Osmanlı sultan kaftanları, Fotoğraflar: S. Kardeşlik

²² Gönül Öney, "Tarihten Yansımalarla...", s. 59.

²³ Daniel C. Waugh, "Arts of the Islamic World in the Louvre: Experiencing the New Galleries", *Featured Museum*, 2012, s. 101.

²⁴ Samad Samanian ve Pardis Bahmani, "Studying the Identity of Nishapur During the First Few Centuries of the Islamic Era Through the Design of the Household Items: with an Emphasis on the Symbolic and Mythical Symbols of Ancient Iran, Sample: Household Earthenware Belonging to the Early Islamic Era to the Fifth Century AH", *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 5(10), Spring Summer 2013, s. 7.

²⁵ Şefika Şehvar Beşiroğlu Ş. Ş. ve G. Koçhan, "Çeng: Bir Çalgının Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Kadın Simgesi Olarak Kuzey Hint, Timur ve Osmanlı Saraylarındaki Görsel Malzemeler Üzerinden Değerlendirilmesi" *ICANAS. 9/1*. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2008, s. 131.

ibadet ederlerdi. Böylece kadınsı özelliklerin her zaman önce çıktığı Venüs²⁶, plastik sanatlara yansırken de kadın figürü ile simgeleştirilmiştir.

Astroloji ve kozmoloji ile yakından ilgilenmiş olan Türkler için Çolpan / Zühre / Venüs en önemli göksel unsurlardan birisi olmuştur. Orhun yazıtlarında adı anılan Zühre / Çolpan, Kutadgu Bilig’de sevgi unsuru olarak zikredilmiş; Anadolu’da çolpan yıldızı, çoban yıldızı, sabah yıldızı gibi isimlerle anılmıştır²⁷. Kırgızlar Zühre için “ayın kızı” tabirini kullanmışlar; Saha (Yakut) Türkleri ise Zühre’yi “çok güzel bir kız” olarak tanımlamışlardır²⁸. Her gezegenin tipik, ikonografik bir karşılığı olan Selçuklu sanatında ise Çolpan, genellikle çeng çalan kadın figürü ile belirtilmiştir. Selçuklu sonrasında Osmanlı eserlerinde de Çolpan’ın çeng çalan müzisyen kişiliği devam etmiştir (Acâ’ibül-mahlûkât’taki Venüs gibi). Aşağıda örnekleri sunulan kompozisyonlardaki figürlerin, Sasani kralı Bahram Gur ve Azadeh olduğu baskın bir görüş olsa da, Türk mitolojisindeki savaş tanrısı Kızagan²⁹ ya da Mars ve Venüs (Çolpan) olduğuna dair görüşler de dikkate değerdir. Şüphesiz Venüs, müzisyen kadın figürü ile pek çok eserde simgeleştirilmiştir. Ancak bu kompozisyon, Büyük Selçukluların devlet kurdukları topraklardan izler taşımaktadır. Öney de (2008) bu sahnenin İran edebiyatından ilham alındığını belirtir. Bize göre de araştırmamızda sık yer alan bu kompozisyon, İran edebiyatı etkileri taşır. Astroloji ve kozmoloji konulu eserlerde yer alan müzisyen Venüs / Çolpan ile bu kompozisyondaki müzisyen Azadeh, zaman içinde benzeşmiş olmalıdır. Sözü daha fazla uzatmadan, Azadeh veya Venüs ya da bu yıldızın Türkçe söylenişi ile Çolpan’ın çeng çaldığı Selçuklu seramiklerine geçelim. Biz bu çalışmada adlandırmamız konusunda çelişkiler bulunan bu figür için, Türkçe “Çolpan” kelimesini kullandık.

²⁶ Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay. / 2911, Ankara 2002, s. 87.

²⁷ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev.A. Kazancıgil). İşaret Yay. İstanbul 1994, s. 104; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II - Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 213.

²⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 213-214.

²⁹ Abdurrahman Deveci, “Türk Mitolojisinin Görsel Sanatlarımızdaki Yeri Nerede?” *Turkish Studies*, Vol.8/13, 2013, s. 802.

Resim 17. Selçuklu dönemi seramik tabak - XIII. yy. - İran
Pergamon Museum - Berlin

Resim 18. Selçuklu dönemi sırsız seramik tabak - XII-XIII. yy. - İran
Louvre Museum - Paris

Resim 19. Selçuklu dönemi seramik kâse
XII-XIII yy. Keşan/İran - Minai tekniği
Brooklyn Museum

Resim 20. Selçuklu dönemi altın yaldızlı seramik kâse - XII-XIII. yy. Keşan/İran
Güney Avustralya Sanat Galerisi

Resim 21. Selçuklu dönemi seramik kâse
XII-XIII. yy. - İran - Minai tekniği
The Metropolitan Museum of Art

Resim 22. Selçuklu dönemi seramik
kâse 1175-1220 Sava/İran - Minai tekniği
Philadelphia Art Museum

Resim 23. Selçuklu dönemi seramik kâse
XII-XIII. yy. - İran - Minai tekniği
The Metropolitan Museum of Art

Resim 24. Selçuklu dönemi seramik kâse
XII-XIII. yy. Kaşhan/İran – Minai tekniği
The Metropolitan Museum of Art

Resim 25. Selçuklu dönemi seramik tabak XII-XIII. yy. - İran - Gulbenkian Museum - Lizbon

Resim 26. Selçuklu dönemi seramik kâse - XII-XIII. yy. - İran

Çalışmamızda çeng çalan Çolpan figürünü içeren örneklerden birisi Resim 25'te yer almaktadır. Kırık bir seramik tabakta yer alan bu dekorda çeng çalan figür, sağ üstte yarım şekilde görülmektedir. Etraftaki hayvan figürleri, benzer diğer örnekler gibi, bir av sahnesinin canlandırılması olduğunu düşündürmektedir. Resim 26'da da benzer kompozisyon vardır. Ancak buradaki çeng, diğerleri gibi eğimli ve iki tarafı kapalı üçgenimsi bir yapıdan ziyade, üç tarafı kapalı dörtgen bir şekilde çizilmiştir. Benzer başka bir örnek olmaması, kayıtlarda böyle bir çeng tipinden söz edilmemesi ve seramik dekorunun diğerleri kadar usta bir elden çıkmadığı düşüncesi, burada yer alan çalgının, çok özenilmeden, yanlış çizildiği kanısını uyandırmaktadır. Başlarında hâleler bulunan figürlerin etrafında, ayakta duran ve Türk tarzı bağdaş kurmuş kişiler yer alır.

Resim 27. Selçuklu seramik kâse XII-XIII. yy. - Kaşhan(?)/İran The Fitzwilliam Museum'da sergilenen ve özel bir koleksiyona ait olan parça - Cambridge

Resim 27'de bir başka Selçuklu eseri görülmektedir. Çolpan'ın elindeki çalgı, diğer örneklerden farklı olması bakımından dikkat çekicidir. Burada yer alan çalgı, bu kez bir çeng değil, "lir"dir.

Çeng gibi arp ailesinden olan lir, eski Yunan'dan Mezopotamya'ya, Mısır'dan Anadolu medeniyetlerine uzanan geniş bir kullanım sahasına sahiptir. Çalgı, çerçevli arp sınıfına dâhildir.

Resim 28. Lir

Selçuklular, çengi Orta Asya'daki atalarından beri tanımaktaydılar. Bir başka arp sınıfı çalgı olan lir ile de yeni yurtlarında tanışmış olmalılar. En eski biçimlerinin ahşaptan yapıldığı, altın, gümüş, bakır ve değerli taşlarla süslendiği arkeolojik bulgularla sabittir. Lir, plastik sanatlarda ekseriyetle hükümdarlar ya da üst sınıf varlıklar / insanların elinde tasvir edilmiştir³⁰.

Aşağıda görüldüğü üzere, çeng çalan Çolpan, Büyük Selçuklulara ait mimari dekorasyon öğelerinde de yer almıştır. Bu figür, kimi zaman çok renkli bir çinide, kimi zamansa sadece kabartma olarak yeşil renkli bir çinide karşımıza çıkmaktadır.

Resim 29 ve Resim 30. Selçuklu mimari dekorasyon öğeleri-
XII-XIII. y. -İran- Louvre Museum

³⁰ Anne Draffkorn Kilmer, "The Musical Instruments from Ur and Ancient Mesopotamian Music", *Ancient Mesopotamian Music*, Vol.40, No: 2, 1998, s. 12.

Resim 31. Frizden bir parça
XII. yy. Kaşhan/İran - Lüster tekniği
The Metropolitan Museum of Art

Resim 32. Frizden bir parça
XII-XIII yy. Kaşhan/İran - Lüster tekniği
Victoria & Albert Museum

Resim 31 ve Resim 32’de birbirlerine çok benzer iki çini örneği görülmektedir. Yine çeng çalan kadın figürünün yer aldığı bu eserler, günümüzde New York Metropolitan ve Londra Victoria & Albert Müzelerinde sergilenmektedir. Eserlere lüster tekniği uygulanmıştır. Lüster uygulaması, sırlanmış seramiklere metalik bir parlaklık ve optik etkiler vermek için yapılır³¹. Büyük Selçuklulara ait pek çok eserde bu uygulamayı görmek mümkündür. Oturmuş, ata ya da deveye binmiş küçük figürlere koyu renk ışıltılı lüster, beyaz sır ile uygulanarak canlı bir görünüm elde edilmiştir³².

Günümüz İran coğrafyasında bulunmuş ve Büyük Selçuklulara ait seramik eserler gibi, Anadolu Selçuklularına ait kimi eserlerde de çeng çalan Çolpan figürü görülür. Resim grubu 33’te Konya Beyşehir-Isparta yolu arasında, I. Alaeddin Keykubad’ın emri ile yaptırılmış olan Kubadabad Sarayı Külliyesi buluntularından bir örnek yer almaktadır.

³¹ Philippe Sciau ve Philippe Gaudeau, “Ceramics in art and Archaeology: A Review of the Materials Science Aspects”, *European Physical Journal*, 88(5), 2015, s. 3.

³² Kurt Erdmann ve David P. Berenberg, “Persian Lustre Ceramics of the XIIth and XIIIth Centuries”, *Parnassus*, Vol.3, No.6, October 1931, s. 23.

Resim Grubu 33. Selçuklu dönemi kare çini 1236 Kubadabad Sarayı - Konya Koyunoğlu Müzesi - Konya

Kubadabad Sarayı kazılarında en çok karşılaşılan buluntu gruplarından birisi seramikler ve çinilerdir. Sıraltına uygulanan ve çinilerle benzer teknik, malzeme ve süsleme özellikleri gösteren bu seramikler, çok sayıda küçük kırıklar ve az sayıda tam formlu buluntulardan oluşur³³. Örneklerde yer alan parçalar, Büyük Selçuklulardan gelen kültürün devamlılığının güzel bir örneğidir. Buradaki en dikkat çekici farklılık, binek hayvanının daha değişik çizilmiş olmasıdır. Bu da coğrafi farktan kaynaklanıyor olmalıdır.

Anadolu Selçuklularına ait kompozisyonda da çengi çalan yine bir kadındır. Büyük Selçuklular zamanında minai, lüster veya sıraltı tekniğinde işlenmiş lüks seramiklerde canlandırılmış kadınlar, Anadolu'da Selçuklu saraylarında duvar çinilerini süsler ve en güzel örneklerini, Resim 33'te görüldüğü üzere Kubadabad Sarayı'nda vermiştir³⁴. Anadolu Selçukluları zamanında çeşitli eğlenceler, cülûs ve zafer merasimlerinde müzik önemli bir rol oynamaktaydı. Bu eğlencelerde rebab ve berbat ile birlikte çeng çalgısının da yer aldığı kaynaklarda görülmektedir. Örneğin Selçuklular döneminde yaşamış olan İbnü'l Adîm (ö.1262), bu dönem sazları arasında ud, tef ve çengi saymaktadır. Âriflerin Menkabeleri adlı eserin yazarı

³³ Nurettin Gülaçtı, "Selçuklu Dönemi Figüratif Dekorlu Seramik ve Çini Örneklerinin Cumhuriyet Dönemi Kütahya Figüratif Çinileriyle Karşılaştırılması" *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C.1, S.1, Bahar 2012, s. 41.

³⁴ Gönül Öney, "Tarihten Yansımalarla...", s. 57.

Ahmed Eflakî (ö.1360) ise Vezir Ziyâeddin Hanında Tavus adında çeng çalan bir hanımdan söz eder³⁵. Bu bilgi, Selçuklu seramiklerinde sıkça gördüğümüz kadın çengî figürünü desteklemektedir.

Resim 34'te yer alan seramik eseri ise Giovanni Curatola'nın *Persian Ceramics* adlı eserinden elde ettik. Bu eser, diğer pek çok Selçuklu seramiği gibi minai tekniği ile yapılmıştır. Ancak çizimler, farklı bir ekolden sanatçıya ait gibi gözükmektedir. Belki de seramik dekorlarını çizen kişi, kendine has bir biçim ortaya koymuştur. Bu seramik kâsenin kenarındaki figürlerden birisinin elinde çeng çalgısı görülmektedir. Çalgının tellerinin bağlandığı yerlerin altında, artan tellerin sarkan kısımları, özenle çizilmiştir. Çeng, diğer Selçuklu seramiklerinde görüldüğü üzere, köşeli ve açık arp tipindedir.

Resim Grubu 34. Selçuklu dönemi kase – Minai tekniği XII-XIII. yüzyıl – Kaşkan (?)
- Louvre Museum³⁶

Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularını takiben Osmanlılar döneminde de çengin XVII. yüzyıla kadar popüler bir çalgı olduğunu yazılı belgeler, çizimler ve minyatürler vasıta ile anlamaktayız.

³⁵ Neşe Can, "Türk Musikisinde Çeng", s. 111-113.

³⁶ Giovanni Curatola, *Persian Ceramics From the 9th to the 14th Century*, Skira Pub., İtalya 2006, s. 116.

Sonuç

Büyük çoğunluğu Büyük Selçuklu Devleti'ne ait olan ve günümüzde dünyanın çeşitli müzelerine yayılmış durumdaki örnekler incelendiğinde, çengin bu dönemde son derece popüler olduğu görülmektedir.

Çalgının pek çok kez kadınların elinde tasvir edilmesi, çengin sıklıkla kadınlarca icra edilen bir saz olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte erkek müzisyenlerin elinde de görülen çeng, bu şekilde genellikle aşk teması içinde yer alır. Bir erkeğin kadına dinleti yapması, bilhassa Büyük Selçukluların hüküm sürdüğü coğrafya ve dönem göz önünde tutulduğunda, Türklerde kadına verilen değeri gösterir niteliktedir. Seramiklerde kadının da erkeğe çeng çaldığı sahnelere rastlanır.

Büyük Selçuklu seramikleri içinde hükümdara yapılan müzikli eğlencelerde çengin yer aldığı sık sık görülür. Bu sahnelerde çeng, ud, tef, ney gibi çalgılarla birlikte tasvir edilmiştir. Söz konusu sahneler, Selçuklu saraylarındaki müzikli eğlencelere de ışık tutmaktadır. Selçuklu hükümdarının tahtında oturduğu esnada, çeng çalgısını dinlediği seramik dekorları da tespit edilmiştir.

Selçuklu seramiklerinde çengin en fazla görüldüğü kompozisyon ise deve üzerindeki savaşçı/avcı ve arkasındaki müzisyendir. Bu kompozisyon pek çok kaynakta Sasani kralı Bahram Gur ve çeng çalan müzisyeni Azadeh olarak tanımlanır. Müzisyen figür kimi kaynaklarda ise Venüs olarak adlandırılır. Bu figürlerin Türk mitolojisindeki savaş tanrısı Kızagan ya da Mars ve Venüs (Çolpan) olduğuna dair görüşler de dikkate değerdir. Ancak bu kompozisyon, büyük ihtimalle Büyük Selçukluların devlet kurdukları topraklardan, İran edebiyatından izler taşımaktadır. Astroloji ve kozmoloji konulu eserlerde yer alan müzisyen Çolpan/Venüs ile bu kompozisyondaki müzisyen Azadeh, zaman içinde benzeşmiş olmalıdır. Türk sanatında sık kullanılan bu kompozisyon, Anadolu Selçuklularına ait bir eserde de görülür.

Selçuklu seramiklerinde yer alan çengler yapısal olarak incelendiğinde, Osmanlı'nın ilk ve orta dönemindekilerle benzer olduğu görülür. Selçuklu dönemi çengleri, "köşeli" ve "açık" arplar sınıfına girmektedirler ve boyut olarak çok büyük değillerdir. Bununla birlikte kasnağın dik çıkan kısmının kimi seramiklerde önce içe, sonra dışa doğru bir kavis yaptığı; kimilerinde ise günümüzde kullanılan çengler gibi hafif içe doğru kavis yaptığı görülmektedir. Çengin ahşap kısmının kimi eserlerde işlemelerle dolu olduğu dikkat çekmektedir. Bir örnekte çengin tel-

lerinin bağlandığı burguluklar dikine çıkan kasnakta çizilmiştir. Bir diğerinde ise altta yer alan kasnakta sarkan bağlanmış tel uçları tasvir edilmiştir.

Saray hayatında çok önemli bir yere sahip olan çeng, seramiklerde birlikte tasvir edildiği diğer çalgılar, kullanıldığı yerler ve sonraki konumu göz önünde tutularak sanat müziği eserlerinin icrasında kullanılmış olmalıdır. Çeng, Selçuklu müziğinde son derece popüler şekilde yer almıştır.

KAYNAKLAR

- Beşiroğlu, Ş. Ş. - Koçhan G. “Çeng: Bir Çalgının Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Kadın Simgesi Olarak Kuzey Hint, Timur ve Osmanlı Saraylarındaki Görsel Malzemeler Üzerinden Değerlendirilmesi” *ICANAS 9/1*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2008, s. 127-139.
- Brooklyn Museum. <https://www.brooklynmuseum.org> Erişim Tarihi: Ağustos 2015.
- Can, M. Cihat, “Osmanlı Toplum Hayatında Çeng”, *Gazi Sanat*, S.3, Aralık 2002, s. 11-14.
- Can, Neşe, *Türk Musikisinde Çeng*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.
- _____, “Unutulan Sazımız Miskal”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.24, S.3, 2004, s. 193-206.
- _____, “Unutulan Çalgılarımız: Çeng, Miskal, Santur”, *Türkiye’de Müzik Kültürü*, Atatürk Kültür Merkez, Yay., Ankara 2011, s. 211-216.
- Curatola, Giovanni, *Persian Ceramics – From the 9th to the 14th Century*, Skira Pub. İtalya 2006.
- Çaycı, Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay. / 2911. Ankara 2002.
- Dar al-Athar al-İlamiyyah – Kuveyt, <http://darmuseum.org.kw>, Erişim Tarihi: Temmuz 2015.
- Deveci, Abdurrahman, “Türk Mitolojisinin Görsel Sanatlarımızdaki Yeri Nerede?” *Turkish Studies*, Vol.8/13, (2013) s. 795-810.
- Erdmann, Kurt - David P. Berenberg, “Persian Lustre Ceramics of the XIIth and XIIIth Centuries”, *Parnassus*, Vol.3, No.6, October 1931, s. 23-24.

- Freer, Sackler - The Smithsonian's Museum of Asian Art. <http://www.asia.si.edu>. Erişim Tarih Dilimi: Şubat 2015- Eylül 2015.
- Gulbenkian Museum. <http://museu.gulbenkian.pt/Museu/en>. Erişim Tarihi: Kasım 2014 - Eylül 2015.
- Gülaçtı, Nurettin, "Selçuklu Dönemi Figüratif Dekorlu Seramik ve Çini Örneklerinin Cumhuriyet Dönemi Kütahya Figüratif Çinileriyle Karşılaştırılması" *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C.1, S.1, Bahar (2012), s. 33-48.
- Hornbostel, Eric M. - Curt Sachs *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, "Harp" mad., C. 2. Ed. Stanley, USA 1984, s. 131-165.
- Hüseyinova, Ganire, "Çeng'ten Arp'a : Bir Türk Sazının Tarihçesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.11, (2001), s. 373-383.
- Kardeşlik, Selman, Vakıflar Halı Müzesinde Selçuklu ve Selçuklu Geleneğindeki Halılarda Kozmolojik ve İkonografik Boyut, Vakıf Restorasyon Yıllığı, Sayı II, s. 73-90, İstanbul.
- Kilmer, Anne Draffkorn, "The Musical Instruments from Ur and Ancient Mesopotamian Music", *Ancient Mesopotamian Music*, Vol.40, No: 2, (1998), s. 12-19.
- Los Angeles Country Museum of Art, <http://www.lacma.org>, Erişim Tarih Dilimi: Nisan 2015-Ağustos 2015.
- Miho Museum, <http://www.miho.or.jp/english/> Erişim Tarih Dilimi: Nisan 2015-Mayıs 2015.
- Minnneapolis Institute of Art. <http://new.artsmia.org>. Erişim Tarihi: Ağustos 2015.
- Museum of Fine Arts. <http://www.mfa.org>. Erişim Tarih Dilimi: Haziran 2015-Ağustos 2015.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş IX. - Türklerde Halk Musikisi Aletleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- _____, *Türk Mitolojisi*, C.II., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010.
- Öney, Gönül, "Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın" *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVII/I. Nisan (2008) s. 55-75.
- Roux J.P. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Çev.A. Kazancıgil), İşaret Yay. İstanbul 1994.
- Samanian, Samad - Pardis, Bahmani, "Studying The Identity Of Nishapur During The First Few Centuries Of The Islamic Era Through The Design Of The Household Items: With An Emphasis On The Symbolic And Mythical Symbols Of

- Ancient Iran, Sample: Household Earthenware Belonging To The Early Islamic Era To The Fifth Century AH”, *Armanshahr Architecture & Urban Development*, Spring-Summer Vol.5, No.10, (2013), s. 1-14.
- Sciau, Philippe - Philippe, Gaudeau, “Ceramics in art and Archaeology: A Review of the Materials Science Aspects”, *European Physical Journal*, 88(5), (2015), s. 1-11.
- Sevim, Sıdıka Sibel, *Seramik Dekorları*, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., Eskişehir 2003.
- Tizgöl, Kemal, *Sanatta Minimalizm ve Günümüz Seramik Sanatına Yansımaları*, Basılmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2008.
- The Fitzwilliam Museum, <http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk>, Erişim Tarih Dilimi: Nisan 2015 - Ağustos 2015.
- The Metropolitan Museum of Art, <http://www.metmuseum.org>, Erişim Tarih Dilimi: Kasım 2014-Ağustos 2015.
- The Smithsonian’s Museum of Asian Art - Freer Sackler, <http://www.asia.si.edu>, Erişim Tarih Dilimi: Mart 2015 - Kasım 2015.
- Uslu, Recep, *Selçuklu Topraklarında Müzik (Hoca Ahmed Yesevi’den Hz.Mevlana’ya)* Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2011.
- Victoria & Albert Museum. <http://www.vam.ac.uk>. Erişim Tarihi: Aralık 2014 - Eylül 2015.
- Vural, Feyzan Göher - Timur Vural, “Büyük Uygur Devleti Döneminde Arp Çalgısı”, *Turan-Sam*, C.5, S.17, Kış (2013), s. 25-30.
- Waugh, Daniel C. , “Arts of the Islamic World in the Louvre: Experiencing the New Galleries”, *Featured Museum*, (2012), s. 99-106.

VAKFİYELERE GÖRE TİCARET YAPILARINA DAİR KENTSEL BİLGİNİN MEKÂNA İNDİRGENMESİ

METHİYE GÜL ÇÖTELİ*

Giriş

Bugün Anadolu, Orta Doğu, Afrika ve Asya'nın farklı coğrafyalarında yer alan pek çok tarihi İslam kentinde günümüze ulaşabilmeyi başarmış sıbyan mektebi, medrese, darrulhadis, darulkurra, tekke ve kütüphane; cami, mescid, namazgâh; hastahane, imaret ve kabristan; yol, su, köprü, çeşme, sebîl vb. yapılar vakıf müesseseleri yoluyla inşa edilerek kamunun hizmetine sunulmuş yapılardır. Savunma yapılarının bazıları da dâhil olmak üzere tüm hizmet yapıları bu sistem sayesinde inşa edilmiş, bakım ve onarımı yapılmış ve finanse edilmiştir. Arapça kökenli “vakf” kelimesinin etimolojik olarak “durmak; durdurmak, alkoymak” anlamına karşılık; vakıf müessesesi bir malın her türlü özel uygulama ve eylemden ahkonularak yalnızca hayır işlerinde kullanılmak üzere tahsis edilmesi durumunu ifade etmektedir¹. Bir başka ifadeyle vakıf, bir malın mülk edinme ve devretme hakkını durdurarak intifa hakkını kamuya devrederken maldan yararlanma hakkının ise insanlara ve topluma tahsis edilmesi, şahsi malların kamu hizmeti görece kuruşlara dönüştürülmesi olarak tanımlanır².

İlginç bir biçimde ki; vakıflar Osmanlı kentinde kuru bir gayrimenkul stoğu inşa etmek üzere kurulmamıştır. Vakıf müessesesinin temeli Kuran'da yer alan ayetler yerine “Sadaka-i cariyeye” ile ilgili olan hadislerden birine³ dayandırılmak-

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Bursa /TÜRKİYE, arctyler@gmail.com

¹ Willi Heffening, “Waqf”, *Encyclopedia of Islam*, 1. baskı, C 4, M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann (ed.) Brill Online, 1931, s. 1913-1936, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-1/wakf-COM_0214, 28/06/2015, s. 16.35.

² Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül ahlâf fı ahkâm-il evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s. 13. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988 s. 29. Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf” *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Millî Eğitim Basımevi Yay., İstanbul 1986, s. 154.

³ Bu hadise göre bir Müslüman öldüğünde amel defteri kapanır. Yalnızca sadaka-i cariyesi, ilmi bir eseri, kendisine dua eden hayırlı bir evladı olan kimsenin amel defteri kapanmaz. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen,

tadır. Vakıfların teşekkülünde “merhamet ve insan severlik duyguları dışında, çok çeşitli temayüller⁴ birbirlerine karışmaktadır⁵. Din, eğitim, sağlık, bayındırlık, şehircilik ve ulaştırma hizmetlerinin teminini sağlayan vakıfların yanı sıra, avarız vakıfları olarak adlandırılan ve bireylerin toplumsal yalnızlık, yabancılaşma, sınıf çatışması gibi modern dünya kentlerinin en temel sorunları olarak görülen tehlikeli hislerin törpülenmesini sağlayan, varısl ve yoksul arasındaki yarıgın derinleşmesini engelleyen vakıflar da mevcuttur.

Vakıf müessesesinin tarihçesi, kökeni, anlamı, türleri, işleyişi ve şehirlere etkisi konularını inceleyen pek çok yayının⁶ olmasına rağmen vakıfların mekân ile kurduğu etkileşimin niteliği aydınlatılmamış ve vakfiyeler aracılığıyla elde edilen kentsel bilginin mekânsallaştırılması denenmemiş bir konudur. Vakıf müessesesi ile elde edilen kentsel bilginin mekâna indirgenmemesi vakıf araştırmalarındaki en önemli sorunların başında gelmektedir. Vakfiyelerin sunduğu bilgiler sayesinde arsa, arazi, konut vb. gayrimenkullerin kira gelirleri, çalışan personele ödenen maaşlar, akarlardan elde edilen gelirlerle kamuya sunulan hizmetlerin nitelikleri ile akar ve hayratların buldukları yere dair konum bilgisi öğrenilebilmektedir. Ancak modern dönem öncesi kentsel bilginin modern kentin coğrafyası üzerinde işaretlenebilmesinde ciddi sıkıntılar bulunmaktadır. Zira modern kentin yer, mevki ve sokak adlarındaki hızlı değişimler nedeniyle vakfiyelerde gayrimenkuller için tanımlanan “adres/konum bilgileri” modern kentsel mekânda geçerli olmamaktadır. Bu nedenle günümüze ulaşmamış vakıf yapılarının mekâna aplikasyonunun yapılması güçleşmekte, hatta imkânsız hale gelebilmektedir. Bilhassa kültür varlık-

Hukuki İslamiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu, Bilmen Yayinevi, İstanbul 1970, s. 173; Bahaeddin Yediyıldız, “Müessesese – Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, S 15, Ankara 1982, s. 27-28; Mehmet İpşirli, “Osmanlı’da Vakıfların Tarihi Gelişimi”, *Sivil Toplum Dergisi*, S 15, 2006, s. 61-72. Yediyıldız vakıfların *iyi bir gelecek hazırlama, bu dünyada ve öbür-dünyada mutluluğa ve refaha mâlik olma, mallarını artırma ve onları dokunulmaz ve ebedî kalma, manevî olduğu kadar sosyal hiyerarşide en yüksek derecelere ulaşma, adlarını ölümsüz kalma ve ondan sitayişle bahsetme, kıyâmet günü için azık hazırlama, cehennem azaplarından kurtulma, cennetin nimetlerini elde etme, mümkün olduğu ölçüde Allah’a yaklaşıma vasıtası olması* nedeniyle kurulduklarını belirtmektedir.

⁴ Bu temayüller Yediyıldız’a göre *Allah’ın lütfunu elde etme arzusu gibi dinî temâyüller; kendisinden sonraya iyi bir ad bırakma, yâni ölmeme, ebediyen yaşama arzusu gibi psikolojik temâyüller; hem cinsleri arasında fark edilme, yüksek sınıflar arasında bulunma ve önemli bir mekiye mâlik olma niyeti gibi içtimâî temâyüller; çok mal kazanma, servetini artırma ve onu vakıflaştırarak her türlü tehlikeden koruma ve böylece emniyet ve refah içinde yaşama isteği gibi iktisadî temâyüller* olarak sıralanabilir. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, a.g.m., 1982, s. 28.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, a.g.m., 1982, s. 28.

⁶ Osmanlı Vakıfları alanında önemli eserler vermiş olan araştırmacılar arasında M. Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, A. Hikmet Berki, Osman Nuri Ergin, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, M. Tayyib Gökbilgin, Bahaeddin Yediyıldız, Ahmet Akgündüz, Hasan Yüksel, İbrahim Ateş, Nazif Öztürk; yabancı araştırmacılar ise Louis Massignon, Aapeli Saarisalo, Claude Cahen bulunmaktadır.

larının korunması noktasında yasal, yönetsel, sosyolojik ve ekonomik sorunlar yaşanılan tarihi çevrelerde coğrafi veri ile tarihi verinin çakıştırılması en problematik alan olarak zuhur etmektedir.

Bu minvalde araştırmanın amacı vakıfların kentsel yapılı çevrenin bilhassa tarihi ticaret bölgesinin inkişafındaki etkisini ve rolünü incelemek ve yapılı çevrenin en belirgin öğelerinden olan tarihi ticaret bölgesine dair vakfiyelerde kayıtlı olan kentsel bilgiyi mekânsallaştırmaktır. Araştırmada var olan geçmiş bilginin yeniden inşa edilmesi için bir sistematik yöntem kurgulanmıştır. Araştırmanın örneklem alanı kent merkezindeki kültür varlıklarının büyük bir bölümünü yitirmiş olan Kayseri tarihi ticaret bölgesidir. Tarihi kayıtlar, fotoğraflar, seyahatnameler kentin önemli bir ticaret merkezi olduğuna sıklıkla vurgu yapmakta, Kayserili tüccarların ticari dehası ile hem kent hem kent sınırları dışındaki coğrafyaya erişen ticaret üzerine kurulu organizasyon, koordinasyon ve sosyal ağları araştırmalarda dile getirilmektedir. Ne var ki, bu söylemi destekleyici unsurlar arasında yapılı çevrede Kayseri Kapalı Çarşısı, Bedesten, Vezir Han ve Pamuk Han dışında coğrafi işaretlerin bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla araştırmada vakfiyelerde sunulan yapılı çevreye dair kentsel bilginin mekânsallaştırılması sorunsalında bir örnek olması bakımından Kayseri tarihi ticaret bölgesi seçilmiştir.

Araştırmanın ilk bölümünde izlenen metodolojiye; verilerin toplanması ve değerlendirilmesine ilişkin ayrıntılı bir açıklama sunulacak; ikinci bölümde vakıf müessesesinin ebedi hayırseverlik mekanizması ile yapılı çevrenin inkişaf sorununu çözümlemesi sonucunda etkili olan mekânlar dizisi tarif edilecek; üçüncü bölümde Kayseri tarihi ticaret bölgesinin tarihsel evrimi ile vakfiye kayıtlarında elde edilen bulgular ışığında vakıf ticari gayrimenkullerin yerseçimi, dağılımı ve yığıldığı bölgeler üzerinden Kayseri çarşı yapılanması ortaya çıkarılacak; araştırmanın son bölümünde ise vakfiyeler ışığında tarihi ticaret merkezine dair üretilen kentsel bilginin mahiyeti tartışılacaktır.

Metodoloji

Araştırmada verilerin elde edilebilmesinde iki temel türde kaynak kullanılmıştır. Bunlar:

- yazılı materyallerden oluşan vakfiyeler ile
- görsel materyaller olan iki boyutta kentin yapılı çevresini gösteren dönemin kent planı/haritası ve en erken tarihli sokak adları haritasıdır.

Kayseri Vakıflarına Ait Vakfiye Kayıtları

Köprülü'ye göre vakfiyeler⁷ hukuki ve tarihi bir belge olmayıp aynı zamanda iktisadi tarih, şehir tarihi, yerleşme tarihi, tarihi topografya, idari ve mali tarih gibi tarihin tüm dallarında Türk toplumuna aynı zamanda dünya tarihine dair derin bilgiler içeren vesikalardır⁸. Vakfiyelerde vakfedilen mülklere dair konum bilgilerini gösteren örneklerden bazıları şunlardır:

Örnek 1: “*mahkeme kurbunda Çilingirler sükunda vâki Kıflamaz zade vakfi ve kavlam zade vakfi ve arkası haddadilerin viranesi ve sük-ı mezkûr ile mahdud müstakil bir bab çilingir dükkânını*”⁹

Örnek 2: “*vezirhanı kapusu karşısında olan sükde sasık mahallesi derûnunda vâki etrafi Çingilli oğlu Hacı Mahmud menzili ve tarafeyni Kester vakfi viranesi ve tarikiâm ile mahdud buyût-ı adideyi müstemil bir bab menzil karındaşım mûmâileyh müstereken olup nısf hissemi*”¹⁰

Örnek 3: “*tekeönü nam meydana mürûr eden sükda vaki etrafi Cafer bey cami'i vakfi dükkânı ve arkası Toros zimmi menzili ve tarafeyni tarikiâm ile mahdud birbirine muttasıl müstakil iki bab dükkânlarını*”¹¹

Örnek 4: “*Bitpazarı sükunde kürkçülere mürûr olundukta kürkçüler sükunda vaki bir tarafı molla zade ve hacı İsmail ve şah zade dükkânları ve arkası bizim vakıf mağazalar ile mahdud bir bab kürkçü dükkânından nısf hissemi*”¹²

Buna göre vakfedilen mülkün mevkii ve sınırlarının tarifi öncelikle belirli bir yerde herkesçe malum olunan simgesel bir yapı ya da mevkii tanımlanmak suretiyle yapılmakta ve buna göre mülkün komşu parselleri tanımlanarak sözlü “matematiksel” koordinatları verilmeye çalışılmaktadır. Bir başka ifadeyle bir noktadan başka bir noktaya gitmek için yol/yön bulma tarifi yapılmaktadır.

⁷ Vakfiyeler konusunda diğer çalışmalar için bkz. Mehmet Şeker, “Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri”, *Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S 8, 1993, s. 1-18; Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, *Vakıflar Dergisi*, S 1, 1938, s. 103-129; Hamza Keleş, “Vakfiyelerin Tarih Araştırmaları Açısından Değeri”, *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi*, S 9(2), 2001, s. 501-514.

⁸ M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarnın Tarihî Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, S 1, Ankara 1938, s. 1-6.

⁹ *Es-Seyyid el-Hac Ebubekir Ağa ibni Mehmet bini el-Hac Musa bini el-Hac Ömer Vakfi*. (19 Şaban 1217). VGMA, 594 numaralı defter, s. 178, sıra 129.

¹⁰ VGMA, agy., 594 numaralı defter, s. 178, sıra 129.

¹¹ VGMA, agy., 594 numaralı defter, s. 178, sıra 129.

¹² *Es-Seyyid el-Hac Ebubekir Ağa ibni Mehmet bini el-Hac Musa bini el-Hac Ömer Vakfi*. (19 Şaban 1222). VGMA, 594 numaralı defter, s. 183, sıra 130.

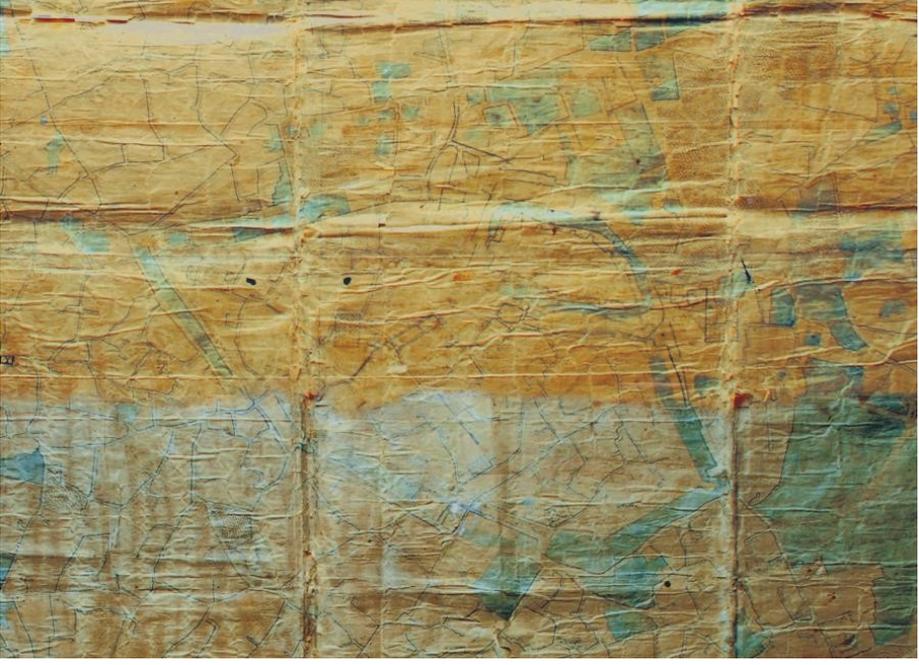
Vakıf araştırmalarında uygulanan coğrafi ve dikey yaklaşım tarzına göre sondaj yaklaşımı benimsenmiştir. Bu araştırmada Vakıflar Genel M¼d¼rl¼ğ¼ (VGMA) Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde bulunan ve T¼rkçe'ye transkripte edilmiş vakfiyeler arasında Osmanlı d¼neminde arazi, mesken, ev vakfedenlerden ziyade bilhassa kentin ticaret merkezinde, çarşılarda d¼kkânlar, hanlar ve imalâthaneler vakfeden vakıflar nazarı itibara alınmıştır. Ancak Kayseri kent merkezinde ticari gayrimenkuller vakfeden vakıfların seçiminde ¼ř aşamalı sistematik bir tarama y¼ntemi uygulanmıştır. Birinci aşamada Kayseri ile ilgili t¼m vakıflar taranmıştır. İkinci aşamada birinci aşamada tespit edilen vakıflar arasında Kayseri kent merkezinde ticari gayrimenkulleri olan vakıflar bir sonraki aşamada analiz edilmek ¼zere ayklanmıştır. ¼¼nc¼ aşamada ise ikinci aşamada belirlenen vakıfların vakfiye kayıtlarının incelenmesi sonucunda taramada kullanılacak kelimeler tanımlanmıştır. Buna g¼re vakfiyelerde “aranacak kelimeler” olarak

- *mahruse-i Kayseriyye Medinei Kayseriye esvak (arşular, pazarlar),*
- *s¼k (arşı) ve*
- *dekâkin (d¼kkânlar)*

kelime/kelime grupları tahlil edilmiş ve ikinci aşamada elde edilen vakfiyelerin içeriğinde bu kelimeler taranmıştır. B¼ylece vakıfların Kayseri kent merkezinde bulunan ticari gayrimenkulleri (arşı, bedesten, han, kapan, d¼kkân, mağaza) ¼zerinden bir değerlendirmeye gidilmiştir. Sonuç olarak, sistematik tarama y¼nteminde birinci aşamada 173 adet vakıf defteri, ikinci aşamada 21 adet vakıf ismi tespit edilmiş ve bazı vakıflara ait farklı tarihlerde yazılmış birden fazla vakfiyelerle birlikte toplam 28 adet vakfiye (bkz. Tablo 1) belirlenmiştir.

Tablo 1. Kayseri Şehrinde Vakıf Akarı Ticari Yapılar Olan Vakıflar

Vakfiye tarihi	Vakıf Adı
M.1477	Ahmet bin Abdürrahman Vakfı
M.1502	Mustafa Bey İbn-i Abdülhayy Vakfı (Hançerli Sultan Vakfı)
M.1559, 1571	Kadı Hacı Bedrüddin Mahmud ibni Süleyman Vakfı
M.1521	Pir Mehmed Paşa İbni Mehmed Cemalüddini Aksarayî Vakfı
M.1523	Hacı Mustafa bin Hacı Mehmed Vakfı
M.1529	Bamyacızade İbrahim, Osman ve Yahya Efendilerin Hacı Hamza Vakfı
M.1534	Gavremzade Abdülkadir Ağa Vakfı
M.1579	Hacı Mehmed Vakfı
M.1584, 1585 ve 1588	Mehmed bin Nasrullah Vakfı
M.1581	Mehmet Beyoğlu Hacı Ahmed Paşa Vakfı
M.1588	Çerkes Bey ibni İsa Bey Vakfı
M.1674	Hasan Paşa Vakfı
M.1675	El-Hac Ali Efendi ibnül-hac Yusuf Vakfı
M.1711	Abdulvahhab Efendi bin Mustafa Vakfı
M.1714, 1717	Es-Seyyid el-Hac Derviş Ağa bin Hasan Ağa Vakfı
M.1727	Şeyh Kasım Efendi Kızı Şerife Emine Hatun Vakfı
M.1727	Es-Seyyid Mehmed Ağa ibni's-Seyyid Mustafa Efendi Vakfı
M. 1730	Matbah Emine Hacı Halil Efendi Vakfı
M.1802, 1807 ve 1814	Güpgüpzade es-Seyyid el-Hac Ebubekir Ağa ibni Mehmet bini el-Hac Musa bini el-Hac Ömer
M.1806, 1814	Mustafa Efendi bin Mehmed Vakfı
M.1824	Ebubekir ve Şerife Emine Vakfı

Şekil 1. Jean S. Euthchides'in 1882 Yılı Kayseri Kent Planından Dışkale ve Çevresi
(Kayseri Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

Kayseri Kent Haritası

Araştırmada Kayseri tarihi ticaret bölgesi örneği üzerinde coğrafi veriler ve tarihi verilerin kaynaştırılması sonucu ekonomik coğrafyanın izleri sürülmüştür. Dolayısıyla vakıf hayratının mekânsal dağılımının belirlenmesi için kent haritası kullanılmıştır. Modern haritacılık bilgilerine dayanılarak üretilmiş olan en erken tarihli Kayseri haritası Jean S. Euthchides'in 1882 yılına ait "Angora Vilayeti Kayseri Kenti" haritasıdır (Şekil 1). Her iki materyalin sunduğu verilerin birbiri ile eşleştirilebilmesi yoluna gidilmiş ve vakfiyelerde adı geçen yapılar plan düzleminde gösterilmiştir. Kayseri sokak adları haritası ise mevkiinin doğruluğunu test etmek üzere kullanılmıştır.

Vakıf Müessesesi

Vakıf; sonsuz zaman/ebedilik ile karakterize edilen isteğe bağlı bir hayırseverlik¹³, sosyal adalet ve sorumluluğun Müslümanca yorumudur¹⁴. İslam’da yoksulluğun azaltılması stratejilerinden biri olan “hayırseverlik” Sadeq’e göre¹⁵:

- zorunlu hayırseverlik: *zekat ve fitre*;
- isteğe bağlı hayırseverlik: *sadaka* ve
- ebedi hayırseverlik: *vakıf müessesesi*

olarak üç farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Zekât, fitre ve sadaka İslam inancında iman edenlerin hayırda yarışma için kullandıkları ve gelir dağılımında adaletin bizzat sermaye sahiplerince hâkim kılınmasına imkân tanıyan birer araçtır. Ancak vakıf müessesesi ücretsiz ve kolay erişilebilir eğitim, sağlık, gıda ve diğer fiziki altyapı hizmetleri sunması nedeniyle yoksulluk ile mücadele etme ve yoksulluğun toplumda azaltılması yönünde bir faaliyet gerçekleştirmektedir. Vakıflar yoksullara sosyal tabakada yükselme ve gelirden artış imkânı sunmakta dolayısıyla zekât, fitre ve sadaka gibi neredeyse nakdi yardım ve iyileştirmenin ötesine geçen bir program tanımlamaktadır. Bu sebeple vakıf müessesesi İslam tarihinde yoksulluğun azaltılması ve hatta yok edilmesi yönündeki strateji ve politikaların uygulama programını oluşturan bileşenlerden biri olarak tanımlanabilir. Sadeq¹⁶ vakıf müessesesinin yoksulluğun azaltılması ve eğitim, sağlık hizmetleri ve fiziksel – altyapı tesisleri sağlayarak sosyo-ekonomik gelişmenin yaratılması için planlanmış bir rolü olduğunu ve aynı inançta olmasa bile toplumun tamamına yaygın bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmektedir. Benzer bir biçimde Öztürk¹⁷ de vakıfların gayesinin cemiyette mevcut olan bu yoksulluğa çare bulmak olduğunu, Çizakça¹⁸ ise vakıfların “yoksulluğu ortadan kaldırmayı, zenginden fakire gönüllü servet transferini ve dikey sosyal/ekonomik hareketliliği arttırmayı hedefleyen politikalar” ürettiğini ifade eder.

¹³ Murat Çizakça, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, TÜSEV, İstanbul 2000, s. 22. Abdulhasan M. Sadeq, “Waqf, Perpetual Charity and Poverty Alleviation”, *International Journal of Social Economics*, S 29(1/2), 2002, s. 135-151.

¹⁴ Haysam Nour, “Reconsidering The Waqf: Traditional Mechanism of Urban Regeneration in Historic Muslim Cities”, *Archnet-IJAR, International Journal of Architectural Research*, S 9(1), 2015, s. 21.

¹⁵ Abdulhasan M. Sadeq, “Poverty Eradication: an Islamic Perspective”, *Humanomics*, S 13(3-4), 1997, s. 110-134. Sadeq, 2002, a.g.m., s. 135-151.

¹⁶ Sadeq, 2002, a.g.m., s. 148-149.

¹⁷ Nazif Öztürk, “İslâm ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, S 29, Ankara 2005, s. 7-20.

¹⁸ Çizakça, 2000, a.g.e., s. 21-32.

Vakıfların planlı, organize bir müessese olması sahibi olduğu birincil mülklerin (örneğin suyuolları gibi bir hayratın) düzenli masraflarının finansmanını sağlamak için nakit para akışı tedarik eden ikincil mülkleri (alışveriş, imalat birimleri gibi akarlar) geliştirmesinde saklıdır. Özetle, vakıflar; fertler elindeki serveti ekonomik, sosyal ve kültürel yapılar inşa etmek suretiyle hizmete dönüştürerek, bireyleri sosyal dayanışma ve yardımlaşma ağlarıyla birbirine bağlayarak bireysel mutlulukları toplumsal huzura endeksleyen, yatay ve dikey sosyal bütünleşmeyi sağlayan ve sürdürülebilir bir toplum yaratan kurumlardır.

Vakıf Müessesesi ve Yapılı Çevre İlişkisi

Modern dünyada devletler savunma, güvenlik, adalet, yönetim, bayındırlık, eğitim, sağlık, din, kültür, spor, sosyal yardım hizmetlerini merkezi bir nitelikte; şehircilik ve belediyeçilik hizmetlerini yerel nitelikte topluma sunmaktadır. Oysa Osmanlı'da devlet aygıtı savunma, güvenlik, adalet, yönetim gibi komuta ve kontrol gerektiren hizmetleri tek elden organize ederken, vakıf müessesesi eğitim, sağlık, din, kültür, spor, altyapı, sosyal yardım, bayındırlık, imar, şehircilik ve belediyeçilik gibi kamu hizmetlerini yerinden yönetim anlayışıyla ve özerk bir işleyişle yürütmüştür. Bir toplumun gelişmişlik ve refah düzeyini gösteren hizmetleri (*public facilities*) sunma görevi sivil toplum kuruluşları olan ve kâr amacı gütmeyen üçüncü sektörün en temel ve en eski üyesi olarak nitelendirilebilecek vakıflara bırakılmıştır¹⁹. Bu bakımdan vakıflar Avrupa'da ve Batı'da kilise, belediye ve devletin kurduğu ve üstlendiği tüm hizmetleri²⁰ yapan yegâne özgün ve orijinal bir müessesedir.

Vakıfların yapılı çevre ile olan ilişkisi vakıf hizmetlerinin: dini, hayri ve sosyal hizmetlerin cami, mescit, tekke, zâviye, medrese, kütüphane, dâru'l-hadis, sıbyan mektebi, dükkân, bedesten, han, hamam, çeşme, sebil, şadırvan, su bendleri, şifâhâne, bîmâristan, dârüşşifa, imâret, kervansaray, ok meydanları gibi mekânlarda hayat bulması ile başlamakta, hizmetlerin (kentsel işlevlerin) sürekliliği için bu mekânların sürekliliğinin sağlanması ile devam etmektedir. Bu yapıların bazıları istisnai işlevlerin yerine getirilmesi için kullanılan "anıtsal yapılar" (*exceptional buildings*) olurken, bazıları barınma ve çalışma gibi tüm toplumun müşterek, yaygın hizmet ihtiyacına sunulan "ortak yapılar" (*common buildings*) niteliğindedir²¹. Bu

¹⁹ Öztürk, 2005, a.g.m., s. 11.

²⁰ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, S 753, Ankara 1968, s. 67.

²¹ Nour, 2015, a.g.m., s. 26.

yapıları ilginç kılan işlevlerinin farklı olması değil, vakıfların yapılı çevrede kalite anlayışını bu iki yapı grubu arasında tutmayı başardığı birbirine bağımlılık ilişkisindeki denge²² faktörü, yani akçeleme sistemidir.

Vakıfların hayır eserlerini sürekli ayakta tutmak için ev, oda, dükkân, han, hamam, mahzen, bağ, bahçe, bostan gibi gelir getirici gayrimenkuller²³ vakfedtikleri sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Vakfedilen menkul veya gayrimenkuller hem kırsal hem kentsel alanlarda bulunabilirken, kırsal alanda tarım arazileri vb. kentsel alanda arazi, ev, ticari mülk gibi gayrimenkuller daha yaygın bir biçimde vakfedilmektedir²⁴. Vakıf gelirlerine ilişkin 17. yüzyıl kayıtları gelirin kaynağı ve coğrafi dağılımı açısından açıklayıcı bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre 17. yüzyılda vakıfların gelirlerinin %50,53'ü gayrimenkullerden oluşmakla birlikte, bunun %69,79'u kentlerden; %30,20'si kırsaldan temin edilmektedir. Kentlerden elde edilen vakıf gayrimenkul gelirlerinin %41,36'sı yalnızca ticarethanelerden sağlanmaktadır²⁵. Benzer bir biçimde Osmanlı İstanbul'u²⁶, Halep'i²⁷ gibi önemli örnekler çarşı bölgesindeki dükkânlar, hanlar vb. ticari birimlerin vakıfların eseri olduğunu göstermektedir.

Osmanlı'da vakıflar yeni fethedilen yerleşmelerde²⁸ sosyo-kültürel, eğitim ve ticari yapılar inşa ederek coğrafyayı yerleşme için cazip hâle getiren yerleşme nüvesini; şehirlerin oluşmasında ve gelişmesinde yeni kurulacak olan şehrin veya yeni bir semtin çekirdeğini teşkil eden imaret sitesi veya "külliye"²⁹ olarak adlandırılan

²² Yapılar arasındaki bağımlılık ilişkisi esasen uçaklarda oksijen maskesinin öncelikli kullanımı ile açıklanabilir. Nasıl ki çocuğun hayatta kalabilmesi annesinin hayatta kalmasına bağlı ise anıtsal yapılardaki hizmetin devamlılığı bunları akarları ile besleyen ve finanse eden ortak yapıların sürdürülebilirliğine bağlıdır.

²³ Yediyıldız 18.yy vakıflarından yola çıkarak gelir kaynaklarını dört gruba ayırmıştır. Tarım işletmeleri olan ilk grubu arsa, bağ, bahçe, bostan, mezra, tarla, çiftlik, köy, karye, mukâta'a maden ocağı ve dalyan oluşturur. İkinci grup binalardan, üçüncü grup nakit paradan ve dördüncü grup vakfedilmiş nesnelere oluşur. Binalar ise meskenler (menzil, saray, yalı, odahane), kamu hizmeti için kiralanmış binalar (defterhane, gümrük binası vb.) ve han, dükkân, ambar gibi ticaret yerleri ile hamam, değirmen, imalathane gibi sanayi işletmeleri olan iktisadi kuruluşlar olarak ayrılmıştır. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 95-121.

²⁴ Michael E. Bonine, "Islam and Commerce: Waqf and the Bazaar of Yazd, İnan", *Erdkunde*, S 41, 1987, s. 183.

²⁵ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990, s. 198-204.

²⁶ Halil İnalçık, "İstanbul", *Encyclopedia of Islam*, C 4, E.J. Brill, Leiden 1973, s. 224-248.

²⁷ Heinz Gaube, Eugen Wirth, *Aleppo*, Ludwig Reichert, Wiesbaden 1984, s. 131-138.

²⁸ Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, S IX, Ankara 1970, s. 13-39.

²⁹ Bu siteler genellikle bir cami etrafında kümelenmiş olup her biri farklı bir işlev yerine getiren dini, kültürel ve sosyal yardım tesisleri (medrese, imaret, tabhane, tumarhane, darüşşifa, hamam, kervansaray,

yapı gruplarını³⁰ kuran unsurlardan biri olmuştur. Çok ya da az programlı bu sitelerin hemen hemen hepsi vakıflar yoluyla gayrimenkul olarak kente kazandırılmıştır. Çok yönlü fonksiyonları karma kullanımlı alan (*mixed use*) biçiminde bir araya getiren külliye ler, 13. yüzyılın başından itibaren çeşitli Anadolu şehirlerinde kendini göstermeye başlamıştır³¹. Vakıf-imaret sistemi ile Uzunköprü, Karapınar, Nevşehir, Payas, Belen, Kuşadası, Ulukışla ve İncesu³² gibi Osmanlı sınırları içerisinde bulunan pek çok yerleşme yaşanabilir bir kentsel çevre olarak imar edilmiştir. Öztürk'e³³ göre bütün insanlığın mutluluğunu amaçlayan bir sistem olan vakıf müessesesi meydana getirdiği imaret siteleri ile “mutlu insanların yaşadığı faziletli şehirlerin kurulmasını” sağlamaktadır.

Vakıf kurmada gaye her ne olursa olsun son tahlilde kamu yararının hâsıl olduğu bir gerçektir. Nitekim 18. yüzyılda kurulan vakıfların yaklaşık %70'inin eğitim hizmeti ve su tedariki ile ilgili³⁴ olması bu konuda önemli bir delil sunmaktadır. Osmanlı şehirlerinde yapılaşmanın gelişimine vakıfların katkıları değerlendirildiğinde sosyal ve dini hizmet yapılarının bakımı ve onarımı sonucu şehirlerin harap bir görünümünden ve çöküntü alanlarının oluşumundan uzaklaştırıldığı söylenebilir. Zira vakıflar yalnızca sosyal ve teknik altyapı inşa etmeyi değil aynı zamanda mevcut kamu yapı stokunu onarım ve bakım faaliyetleri ile sağlıklılaştırmayı da ihmal etmemiştir³⁵.

Vakıf yoluyla gerçekleştirilmesi öngörülen kamusal hizmetler için kentsel ve

memur ve hizmetliler için barnaklar), su yolu, kanalizasyon gibi teknik altyapı donatıları ile düzenli olarak gelir sağlayan han, çarşı, fırın, değirmen, mum imalathanesi, boyahane gibi yapılar barındırmaktadır.

³⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S 2, Ankara 1942, s. 279-386.

³¹ Ferudun Akkozan, “Türk Külliye leri”, *Vakıflar Dergisi*, S VIII, 1969, s. 303-309. Hasan Yüksel, “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar” *Vakıflar Dergisi*, S. XXX, Ankara, 2007, s. 35-50. Hasan Yüksel, “Anadolu Selçuklularında Vakıflar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu (Sosyal ve Siyasal Hayat)*, I, (Editör Ahmet Yaşar Ocak), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 2006, s. 309-325.

³² Nazif Öztürk, “Osmanlı'da Vakıflar ve Şehircilik”, *1. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarlar Kongresi*, Ankara 2011, s. 377. Bahaeddin Yediyıldız, Nazif Öztürk, *Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi*, Habitat II İstanbul Buluşması, İstanbul 1996, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/oturulabilirsehir.htm>, 06/06/2015, s. 13.28.

³³ Öztürk, 2011, a.g.m., s. 373.

³⁴ Yediyıldız, 1982, a.g.m., s. 46.

³⁵ Bkz. Tuba Akar, *The Role of Vakıf Institution in the Conservation of Vakıf Based Cultural Heritage*, Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2009. Emre Madran, *Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Çağlarında Onarım Alanının Örgütlenmesi 16.-18. Yüzyıllar*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara 2004. Ömür Bakırcı, “Vakfiyelerde Binaların Tamiratı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyumları”, *Vakıflar Dergisi*, S X, Ankara 1973, s. 113-126.

kırsal alanlarda yapılı çevrenin inşasında etkili olan mekânlar dizisi şu üç temel başlık altında toplanabilir.

- **Ticaret ve İmalat Mekânları:** Çarşı, bedesten, han, hamam, kervan-saray, kapan, arasta, dükkân, mahzen, depo, fırın, boyahane, bezirhane, mum imalathanesi vb.'dir.
- **Kamu Hizmeti Mekânları:** Dini, sosyal, sağlık, eğitim, kültür, spor ve savunma (askeri) mekânlarını içermektedir. Bunlar:
 - Dini ibadetlerin yerine getirilmesi için cami, mescit, namazgâh, türbe, muvakkithane vb.
 - Sosyal ve sağlık hizmet ihtiyaçları için darü's-şifa, bimarhane, darü's-sıhha, imaret, darü'l- aceze, pehlivan ve kemankeş tekkeleri, ok meydanları vb.
 - Eğitim ve kültür hizmetlerinin sunumu için sıbyan mektepleri, medrese, darü'l hadis, darü'l- huffaz, darü'l-kurra, tekke, kütüphane vb.
 - Savunma alanında kışla, kale, tophane vb.'dir.
- **Teknik Altyapı Donatımları:** yol, su, temizlik, sokakların aydınlatılması, park ve bahçelerin düzenlenmesi ve bakımı gibi hizmetler için yol, köprü, çeşme, sebil, suyolları, sarnıç, mezarlık, vb.'dir.

Vakıflar ve Kayseri Tarihi Ticaret Bölgesi

Selçuklu döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de doğu seferlerine çıkış noktası ve ordunun toplanma merkezi olarak Kayseri Kenti'nin kullanılması³⁶şehrin stratejik önemini ortaya koymaktadır. Osmanlı döneminin başlamasıyla gerçekleştirilen 1500 tarihli ikinci tapu tahrir defterinde³⁷ Kayseri kentindeki canlı bir ticari yaşama dair kanıtları sergileyen vergi ve nüfus bilgileri yer almaktadır³⁸. Buna göre Kayseri'nin Osmanlı egemenliğine geçmesi ile vergi gelirlerinde iki katın üzerindeki artış³⁹ kentin Osmanlı döneminde artan ticaret etkinlikleri ile yakından ilgilidir.

³⁶ Yavuz Sultan Selim döneminde Safevi devleti üzerine çıkılan seferde Kayseri kentinden geçen güzergâh kullanılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Kayseri kenti doğu seferlerinde ordunun toplanma merkezi olmuştur. Bkz. Mehmet İnbâşı, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1992.

³⁷ İlk tahrir kayıtları 1476 yılında Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleştirilmiştir.

³⁸ İnbâşı, 1992, *a.g.e.*

³⁹ Mehmet İnbâşı, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadi Yapısı ve Esnaf Teşkilatı", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 2000, s. 129-138.

Kayseri Tarihi Ticaret Bölgesinin Evrimi

Kayseri kent merkezinde yer alan ticaret yapılarının mekânsal dağılımına ilişkin ilk bilgiler Osmanlı öncesinde Anadolu Selçukluları zamanına dayanmaktadır. Bu dönemde “Daru’l-feth” ve “Daru’l-mülk”⁴⁰ unvanlarına sahip olan Kayseri kenti Konya’dan sonra ikinci başkent olup Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad döneminde (1220-1237) stratejik bir merkez, askeri bir üs ve bir payitaht konumunda tutulmuştur⁴¹.

Osmanlı öncesinde ve sonrasında Kayseri kentinin fiziki yapısını ifade etmek üzere “içeri şehir” ve “taşra (dış) şehir” terimleri kullanılır⁴². Dönemin anıtsal yapılarının inşa tarihlerine bakılarak Kayseri kentinin 12. yüzyıl boyunca dış kale surlarının güneybatı yönünde geliştiği, 13. yüzyılda hem kuzey hem güney mahallelerinin oluştuğu ve 13. yüzyılın ikinci yarısında dışkale surlarının doğusunda diğer bölgelere oranla önemli ve büyük yerleşmelerin mevcut olmadığı görülmektedir⁴³.

Bu dönem zanaat ve ticaret yerleri hakkında Kadı İbn-i Abdüzzahir kent içerisinde yani dışkaleden içeri şehirde çarşı ve dükkânların mevcut olmadığını aktarır⁴⁴. Bununla birlikte kent çarşılarının dışkalenin güneyinde ve pazarın dışkalenin kuzeyinde Meydan Kapısı civarında bulunduğu bildirilir⁴⁵. Selçuklu döneminde bulunduğu bilinen çarşılar; Debbaglar Çarşısı⁴⁶, Küllah-duzlar Çarşısı⁴⁷, Kasap-

⁴⁰ İbn-i Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Matbaası, İstanbul 1971.

⁴¹ Ali Güler, “Alaaddin Keykubad (1220-1237) Zamanında Kayseri Şehrinin Stratejik Önemi”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 2000)*, Kayseri 1998, s. 371-377. Nejat Kaymaz, “Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdari Mekanizmasının Rolü II”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S 2(2-3), 1967, s. 23-61.

⁴² Hıfzı Nuri, *Kayseri Sancağı 1922/1338*, çev. Z. Kars, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 1995, s. 8-9.

⁴³ Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11. – 15. yy)*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s. 78.

⁴⁴ Kadı İbn-i Abdüzzahir, *Menakıb-ı Şeyh Evhadüddün-i Kürmani*, Tahran 1969. Osman Eravşar, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 2000, s. 45.

⁴⁵ Faruk Sümer, *Tabanlı Pazarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1985, s. 86.

⁴⁶ Dışkale surlarının güneydoğusunda Han Camii ile Döner Kümbet arasında kalan mevkidedir. Bu dönemde esnaf örgülenmesi ve dene tüm mekanizması olarak Ahilik teşkilatının kurucusu olan Ahi Evren’in Kayseri’ye 1205 yılında gelerek bir debbag atölyesi kurduğu bilinmektedir. Ahi Evren meslek gruplarının belli bir yerde toplanmasını ve burada imalâtin yapılmasını sağlamak amacıyla Kay seri’de bir “Sanayi Çarşısı”nın kurulmasını gerçekleştirmiştir. Bkz. Kadı İbn-i Abdüzzahir, 1969, *a.g.e.*, s. 158. İbn-i Bibi, 1996, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁷ Debbaglar Çarşısının bitişiğinde Yoğunburç ile Ayavasil kapısı arasındaki alandır. Bkz. Kadı İbn-i Abdüzzahir, 1969, *a.g.e.*, s. 129.

lar Çarşısı⁴⁸, Boyacılar Çarşısı⁴⁹, Bakırcılar Çarşısı⁵⁰ ve Kuyumcular Çarşısı'dır⁵¹. Kentin pazar alanları ise kentin kuzeyindeki At Pazarı ile Bakırcılar Çarşısı yakınında yer alan Esir Pazarıdır⁵².

Selçuklular döneminde Kayseri kentinde Evliya Çelebi'nin⁵³ *Eski Bedesten*⁵⁴ olarak adlandırdığı bir bedesten yapısı ile dışkalenin güneybatısında, Hoca Hasan Camii ve medresesi yanına inşa edilen Han, Celaleddin Karatay'ın Karatay Kervansarayına vakfedilen Kasaplar Çarşısındaki Han ve sonradan camiye dönüştürülerek Han Camii adını alan han olmak üzere üç şehiriçi hanı mevcut olduğu ifade edilir⁵⁵.

Sonuç olarak; 13. ve 14. yüzyıllar arasında Kayseri şehri, Anadolu'nun Sivas kentinden sonra en büyük pazar ve ticaret yeri olarak önemli bir konuma sahiptir⁵⁶. 14. yüzyılda Kayseri'ye gelen İbn-i Batuta kentin sahip olduğu bu niteliği kamtlarcasına seyahatnamesinde kentin pek çok dükkânının bulunduğunu ve ticari açıdan gelişmiş olduğunu aktarır⁵⁷.

⁴⁸ Dışkalenin Ayavasil Kapısı (Kiçi kapı) yanındadır. Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, S 12(45), 1948, s. 17-171.

⁴⁹ Dışkalenin güneyinde Boyacılar Kapısı'nın yanındadır. Bkz. Osman Eravşar, *Ortaçağda Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998, s. 125.

⁵⁰ Kadı İbn-i Abdüzzahir, 1969, *a.g.e.*, s. 68.

⁵¹ Ahmet Akşit, *Türkiye Selçuklular Döneminde Kayseri*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996, s. 43.

⁵² Akşit, 1996, *a.g.e.*, s. 43. Mikail Bayram, *Şeyh Evhadi'd-din Hamid El-Kırmani ve Evhadiyye Tarikatı*, Konya 1993, s. 51.

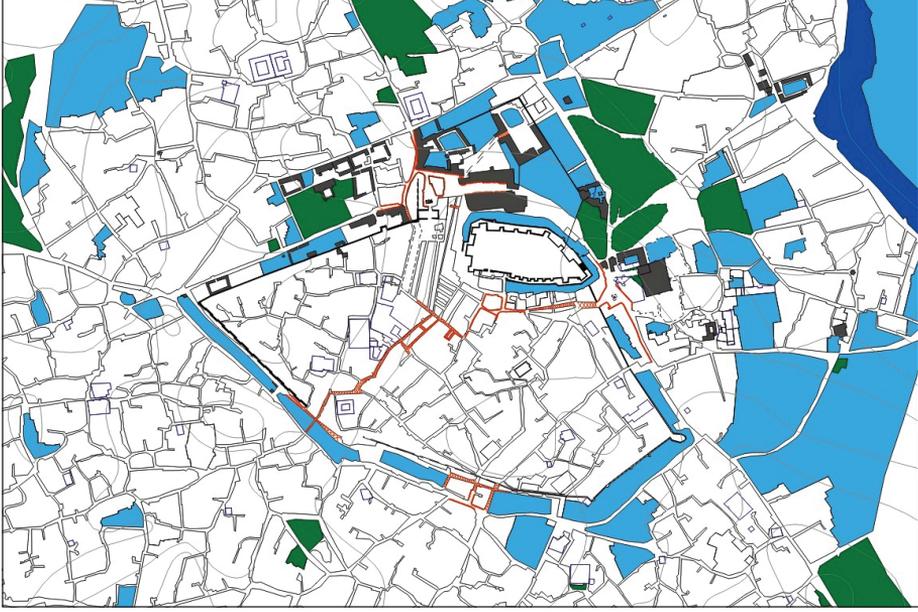
⁵³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C 5, çev. Z. Danışman, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1970, s. 180-181.

⁵⁴ Çayırdağ tarafından Eski bedesten adı ile anılan Selçuklu dönemi bedesteninin *Eski Bedesten Mahallesi* olarak adlandırılan mahallede, kentin batısında yer alan cami, medrese ve hamamdan oluşan Güllük Külliyesi yakınında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Mehmet Çayırdağ, "Kayseri'de Zamanımıza Kadar Gelmemiş Olan Bazı Mühim Binalar", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (21-25 Eylül 1981), Ankara 1988, s. 717-728. Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2001, s. 138. Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Kapalı Çarşısı*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2006, s. 219-226.

⁵⁵ Akşit, 1996, *a.g.e.*, s. 44.

⁵⁶ İnbashi, 2000, *a.g.e.*, s. 131. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikler, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 245-249.

⁵⁷ İbn-i Batuta, *İbn-i Batuta Seyahatnamesi*, C 1, çev. A. S. Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 202-203.

Şekil 2. Mimari Kompozisyon ve Kent Dokusu, 1882⁵⁸

Osmanlı öncesinde kentin ticaret faaliyetlerinin kervanyolu üzerinde olmakla birlikte, sur duvarları dışında ve kale kapılarına değin uzanan bir çizgide yer aldığı varsayılmaktadır⁵⁹. Eravşar Selçuklu döneminde Kayseri şehrinin sur içinde çarşılar biçiminde örgütlenen ticari faaliyetlerinin olmadığını savunur⁶⁰. Ancak Akşit⁶¹ Selçuklu dönemi çarşıları arasında Kuyumcular Çarşısı'nın güvenlik nedeniyle iç kalenin "Dervaze-i Zerrin" olarak adlandırılan güney kapısı yakınında olabileceğini savunur. Bu bağlamda Kayseri şehrinde dış kale burçlarından Yoğunburç'un güney ve güneybatı çevresinde ticari faaliyetlerin yer aldığı, çarşıların ve hanların bulunduğu söylenebilir.

19. yüzyılın sonunda Ulu caminin yakınında yer alan Bedesten ve çevresindeki Kuyumcular Çarşısı, Pamuk Han, Gön Hanı ve Vezir Han en kıymetli ticaret mallarının satışının yapıldığı yerlerdir (bkz. Şekil 2).

⁵⁸ Bu harita yazar tarafından Jean S. Euthchides'in *Angora Vilayeti Kayseri Kenti Haritası* kullanılarak üretilmiştir.

⁵⁹ Tanyeli, 1987, *a.g.e.*, 77-79.

⁶⁰ Eravşar, 1998, *a.g.e.*, s. 159.

⁶¹ Akşit, 1996, *a.g.e.*, s. 49.

Vakıf Ticari Gayrimenkullerin Dağılımı ve Mekânsal Yoğunluğu

Vakfiyelerde akar getirici mülkler olarak ticaret mekânlarına; hanlara, çarşı-lara, mağazalara ve dükkânlara dair geniş bilgiler yer almaktadır. Buna göre vakıf ticari gayrimenkullerinin⁶² (bkz. Tablo 2) Kabban mahallesinde Harab Kabban arsası, Bezzazlar Çarşısı, Bezzazistan/Tüccar Çarşısı (Hançerli Sultan Vakfı Bedesteni) adı ile anılan yapı; buna güneyden ve kuzeyden bitişik olan biri Külahcılar Çarşısı, diğeri Haffaflar (Dericiler) Çarşısı, Bezzaz Han/Pamuk Han (Penbe Han), Gön Hanı/Yeni Han, Hallaçlar Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Debbâğlar Çarşısı, Büyük Çarşı, Derimeydanı, Pir Mehmed Paşaya ait Deve Hanı yakınında, Hisarönü, Sûk-ı Selâtin, Eski Penbeciler (Pamukçular) Çarşısı, Kebapçılar Çarşısı, Kazzazlar Çarşısı, Bezzazlar yakınında, Eskiciler Çarşısı, Meydan Kapısı, Uncular Çarşısı, Tekke pazarı meydan yerinde, Araba pazarında medrese yakınında, Dökmeciler Çarşısı'nın Haffaflar girişinde, Kığnamaz Hanı yakınında, Mumcular Çarşısı, Boyacılar Kapısında Eskiciler Çarşısı, Hatuniye Medresesi'nin kuzey yanındaki Han ve Boyacılar Kapısı'ndan şehir içerisine uzanan yol üzerinde iki tarafı dükkânlardan oluşan çarşıda, Bedesten yakınındaki mülk üzerine inşa edilen Kazzazlar (İpekçiler) Çarşısı ve güneyinde Neccarlar (Marangozlar) Çarşısı kapısından Meydan Kapısına kadar uzanan çarşı, Hergele yeri adı ile bilinen bahçenin yanında yeralan Çukarhan, Börekçiler Çarşısı, Habbazlar (Ekmekçi) Çarşısı, Uzun Çarşı yakınında, Sur içinde Nalbandlar Çeşmesi yanında, Kürtüncüler Çarşısı, Meydan Kapısı yanında, Kaleönünde, Kuyumcular Çarşısı, Hisarönü Bakkallar Çarşısı başında, Kazgancılar (Kazancılar) Çarşısı, Pazarbaşı dükkâni yakınında, Uzun Çarşı'da Piri Paşa Hanı yakınında, Meydan Kapısı yanında, Boyacı Kapısında, Boyacı Kapısı dışında, At Pazarında sur ve hendek ile sınırlı alanda, At Pazarında yol ve hendek ile sınırlı alanda, Hallaçlar Çarşısı, Uzun Çarşı'da Abdülfettah Efendi Çarşısı karşısında, Bezzazistan kapısı yakınında Takyeciler Çarşısı, Sûk-ı Tavi'l'de, Meydan Kapısının içyüzünde, Kayseri'de Kurşunlu Cami yakınında büyük bir Han, Atpazarında, Sultan Mahallesinde büyük bir Han, Uzun Çarşı, Penbeciler (Pamukçular) Çarşısı, Kasaplar Çarşısı, Bakkallar/Börekçiler Çarşısı, Paşa Hanı karşısında, At Pazarı mevkiinde Kığnamaz Hanı, Kızılcalı Çarşısı, Osman Paşa Cami-i Şerifi etrafında, Atpazarı Çarşısı, Keçikapu Çarşısı, Dört Dükkanönünde, Kayseri Ulu Cami'nin kuzeydoğu köşesinde yeralan Vezir Hanı, Cami Kebir avlusu yakınında, Bedesten'in kuzeyine açılan kapının dışında, kuyumculardan Penbe

⁶² Burada adı geçen yer isimleri VGMA'da taranan ve Türkçe Latin harflerine transkripsiyonu yapılan vakfiyelerden derlenmiştir. Yazar tarafından bu bilgiler tabloluşturulmuş ve kent mekânına indirgenmiştir.

(Pamuk) Hanı'na açılan kapının sağ ve sol tarafında, Bitpazarı Çarşısı, Bitpazarı Çarşısı köşesinden Muylaplar Çarşısı'na giden çarşıda, Bitpazarı Çarşısı'ndan Börekçiler Çarşısına çıkan Dökmeciler Çarşısı, Attarlar Çarşısı başında, mahkeme yakınındaki Çilingirler Çarşısı, Vezirhanı kapısı karşısındaki Sasık mahallesi'nin iç tarafında olan çarşıda, Kazancılar Çarşısı başında, Kale kapısı karşısında, Hacı Hanif Çarşısı, Meydan Kapısı Çarşısı'ndan Kurşunlu Camisine çıkan çarşıda, Meydan Kapısı karşısında, Paşa Hamamı karşısında, Şapcılar Çarşısı, Şapcılar Çarşısı'nda Pasdırma Pazarına giden köşede, Tekkeönü Meydanı'na giden Çarşı'da, Selbastı mahallesinde, Bitpazarı Çarşısı'ndan geçilerek varılan Kürkçüler Çarşısı, Kığnamaz Hanı köşesinde, Halil Efendi Çarşısı dâhilinde, Atpazarı köşesinde boş olan arsa üzerine yapılan Yeni Çarşı'daki Araba Pazarı kapısına açılan kapıdan girince sol tarafta, Yeni Çarşı, Yeni Kapı'nın karşısında, kale civarında Saccılar Çarşısı girişinde Parmakkapı bitişiğinde, Parmakkapı bitişiğinde Çerçiler Çarşısı, Boyacı Kapısı'nda Kürtüncüler Çarşısı girişinde, Meydan Kapısı Çarşısı'ndan Kurşunlu Cami tarafına çıkan Sûk-i Tavail (Uzun Çarşı) üzerinde, Meydan Kapısında Kürtüncüler yakınında Camii şerif hizasında, Unpazarı Kapısı girişinde, Kazazlar Çarşısı'nın ortasından Börekçilere giden mağaza çarşısında, Tekke önünde meydana varan Bayır Sokak adı ile tanınan sokakta, Kiçi Kapı (Giçi Kapu) Çarşısı, Kiçi Kapı Çarşısı'nda çeşme önünde Gülyeri olarak tabir edilen yerde, Araba Pazarında, Kale önünde Katrancılar ulaşan dar sokak girişinde, kale önünde Sebzevatcılar (Sebzeciler) Çarşısı'nda, kale önünde Katrancılar Çarşısı'nda, Dört Dükânönü (Düvenönü) Çarşısı'nda, Oturakçılar Çarşısı'nda, Uzunyol başında, Atpazarında, Araba Pazarında Yenikapı'nın iç tarafında, Meydan Kapısı Keçeciler Çarşısı, Sultan Hamamı yanındaki Eski Mahkeme Bitişiğinde, arkasında Hacı Hanefi çarşısı olan Saciler Çarşısı'nda, hendek kenarında, Kantarcılar Çarşısı'nda Debbağlar başında ve Pareciler (Parçacılar) Çarşısı'nda yerleştikleri görülmektedir (bkz. Şekil 3).

Şekil 3. Ticari Gayrimenkullerinin Mekânsal Dağılımı

Vakıflar açısından en fazla tercih edilen mevkiler (bkz. Tablo 2) Büyük Çarşı (Sûk-i Kebir), Hisarönü, Eskiciler Çarşısı, Boyacılar Kapısı dışındaki çarşı ile At Pazarı mevkiindeki çarşıdır. Ancak vakfedilen dükkânların sayısı, konumları ve ekonomik coğrafyada yoğunluk bölgeleri karşılaştırıldığında Çerkes Bey ibni İsa Bey Vakfı'nın 10 dükkân ile Osman Paşa Sarayı civarında; Hasan Paşa Vakfı'nın iki katlı birbirine bitişik 15 dükkân ile Boyacı Kapısı dışında; Mustafa Efendi bin Mehmed Vakfı'nın birbirine bitişik 34 dükkân ile Pamuk Hamı karşısında olan beş sokakta; Mustafa Bey İbn-i Abdülhayy Vakfı'nın 38 dükkân ile Külhancılar (Kuyumcular) Çarşısı ile Haffaflar (Dericiler) Çarşısının üç tarafında yığıldığı söylenebilir. Bir diğer dikkat çekici unsur tarihi ticaret bölgesinin kentin kuzeyindeki Meydan Kapısı ile At Pazarı Kapısı, güneyindeki Boyacı Kapısı ile Kiçi Kapı, doğusundaki Yeni Kapının arasında kalan eksenler boyunca uzanmasıdır. Böylece kentsel mekânda kimi yerde bütünleşen kimi yerde saçaklanan çarşılar Kayseri kentinin tarihi ticaret bölgesini meydana getirmiştir. Günümüzde bazı ticaret yapıları varlığını sürdürse de Kapalı Çarşı dışındaki çarşı gruplarının var olmadığı görülmektedir.

Sonuç

Araştırmada vakıfların yapılı çevre üzerindeki etkisini ve vakfiyelerde tarihi ticaret bölgesine dair kentsel bilginin mekânsallaştırılması amaçlanmıştır. İki farklı katmanda veri sunan bilgi setlerinin – vakfiyeler ile haritaların – eşleştirilmesinde elde edilen bulgular doğrultusunda vakıf ticari gayrimenkullerinin mekânda dağıldıkları noktaların/mevkilerin tespiti sağlanmış, böylece Kayseri tarihi ticaret bölgesinin yayıldığı alan tanımlanabilmiştir.

Yapılı çevrenin bilhassa tarihi ve/veya yok olmuş çevrenin zihinsel olarak canlandırılması meselesinde harita, çizim, fotoğraf ve diğer görsel dokümanlara ciddi bir anlam yüklenmektedir. Bu türdeki kaynaklar dönemin sokak dokusu, ulaşım ağı, alan kullanımı, yapı malzemesi tercihi, yapı gabarisi, kentsel mekân kurgusu gibi mekânın tasarımına dair ipuçlarının derlenmesi maksadıyla kullanılabilir. Elde edilen bulgular ışığında vakıfların yapılı çevreye dair kentsel bilgiyi toplamanın yollarından biri olduğu söylenebilir. Vakıfların mülk- akar ilişkisi ile birlikte pek çok bilgiyi kaydettiği vakıf defterleri yani vakfiyeler; kente dair sosyal, ekonomik ve fiziki bilgi ile dolu temel kaynaklardır. Bu bilgiler haritalandırıldığı veya mekâna indirgendiği sürece faydalı bir bilgi olarak kent tarihi, tarih, coğrafya ve tarihsel coğrafya araştırmalarında kullanılabilir.

Bu araştırmada elde edilen sonuçlardan biri vakfiyelerin tıpkı navigasyonel⁶³ (*navigational*) bir araç olarak kullanılabilmesi ve bu sayede yapı çevrenin haritalandırılabilmesidir. Tarihi haritalar yapıldığı tarihteki yapı çevrenin anlık temel bilgilerini ki bu bilgiler yapı çevredeki doluluk ve boşluklar ile iki boyutta form bilgisini aktarma noktasında etkili olabilirken mekânın işlevsel kullanımı bakımından da bilgi içerebilmektedir. Ancak vakfiyeler ise bir navigasyon cihazının mantuksal içeriğinde olmakla birlikte, sokak adlarının olmadığı ve yer bilgisinin bazı röper noktalarına/*landmarklara* dayandırıldığı bir tarihsel dönemde yapıların adreslerini ve sınırlarını günlük konuşma dilinde tanımlamaktadır. Bu sebeple vakfiyeler İslam coğrafyasındaki kentsel ve kırsal yerleşmelerin, bilhassa yapı çevrelerine dair özel bir kartografyasıdır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Abdulvahhab Efendi Bin Mustafa Vakfi. (28 Cemaziyel-evvel 1124). VGMA, 734 numaralı defter, s. 176, sıra 97.

Ahmet bin Abdürrahman Vakfi. (Rebiül-evvel 882). VGMA, 608/1 numaralı defter, s. 111, sıra 132.

Bamyacızade İbrahim ve Osman ve Yahya Efendilerin Hacı Hamza Vakfi. (Rebiül-evvel 936). VGMA, 1759 numaralı defter, s. 225, sıra 136.

Çerkes Bey ibni İsa Bey Vakfi. (2 Rebiu'l-ahir 996). VGMA, 581 numaralı defter, s. 339, sıra 338.

Ebubekir ve Şerife Emine Vakfi. (1240). VGMA, 556 numaralı defter, s. 37, sıra 333.

El-Hac Ali Efendi ibniül-hac Yusuf Vakfi. (Zilkade 1085). VGMA, 2108 numaralı defter, s. 106, sıra 90.

El-Hac Halil ibni el-Hac Ali Vakfi. (9 Şevval 1142). VGMA, 735 numaralı defter, s. 131, sıra 62.

⁶³ Latince navis (gemi) ve agere (hareket etmek, yolculuk etmek) sözcüklerinden meydana gelen Fransızca kökenli “navigation” (navigasyon) kelimesi seyir, seyrüsefer, yol ve belirlenen yeri bulma işi, bir taşıt aracının, bir insanın bir yerden bir yere gitmesi anlamında kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için Aykut Erol, “Navigasyon’un Türkçe’deki Karşılığı Ne Olmalı?”, *Denizcilik Dergisi*, 2003, <http://www.aykuterol.com.tr/mart-nisan-2003-navigasyonunun-turkcedeki-karsiligi-ne-olmalı-denizcilik-dergisi/>, 11/06/2015, s. 18.49.

- Es-Seyyid el-Hac Ebubekir Ağa ibni Mehmet bini el-Hac Musa bini el-Hac Ömer Vakfi.* (19 Şaban 1217). VGMA, 594 numaralı defter, s. 178, sıra 129.
- Es-Seyyid el-Hac Ebubekir Ağa ibni Mehmet bini el-Hac Musa bini el-Hac Ömer Vakfi.* (19 Şaban 1222). VGMA, 594 numaralı defter, s. 183, sıra 130.
- Es-Seyyid el-Hac Ebubekir Ağa ibni Mehmet bini el-Hac Musa bini el-Hac Ömer Vakfi.* (19 Cemaziyel-evvel 1229). VGMA, 594 numaralı defter, s. 185, sıra 131.
- Es-Seyyid el-Hac Derviş Ağa bin Hasan Ağa Vakfi.* (14 Receb 1126). VGMA, 734/3 numaralı defter, s. 283, sıra 143.
- Es-Seyyid el-Hac Derviş Ağa bin Hasan Ağa Vakfi.* (20 Rebiu'l-evvel 1129). VGMA, 734/2 numaralı defter, s. 190, sıra 105.
- Es-Seyyid Mehmed Ağa ibni's-Seyyid Mustafa Efendi Vakfi.* (10 Rebiulahir 1140). VGMA, 735 numaralı defter, s. 131, sıra 64.
- Gavremzade Abdülkadir Ağa Vakfi.* (2 Ramazan 940). VGMA, 1759 numaralı defter, s. 740, sıra 98.
- Hacı Mehmed Vakfi.* (Recep 987). VGMA, 608 numaralı defter, s. 171, sıra 200.
- Hacı Mustafa bin Hacı Mehmed Vakfi.* (Cemaziyel ahir 929). VGMA, 581/2 numaralı defter, s. 345, sıra 346.
- Hasan Paşa Vakfi.* (Şaban 1085). VGMA, 618/1 numaralı defter, s. 61, sıra 45.
- Kadı Hacı Bedriüddin Mahmud ibni Süleyman Vakfi.* (Recep 966). VGMA, 582 numaralı defter, s. 24, sıra 12.
- Kadı Hacı Bedriüddin Mahmud ibni Süleyman Vakfi.* (Şaban 978). VGMA, 582 numaralı defter, s. 37, sıra 13.
- Matbah Emimi El-Hac Halil Efendi İbni El-Hac Ali Vakfi.* (22 Cemaziye'lahir 1142). VGMA, 735 numaralı defter s. 86, sıra 37.
- Mehmed bin Nasrullah Vakfi.* (4 Şaban 992). VGMA, 582/1 numaralı defter, s. 101, sıra 73.
- Mehmed bin Nasrullah Vakfi.* (Recep 993). VGMA, 582/1 numaralı defter, s. 111, sıra 74.
- Mehmed bin Nasrullah Vakfi.* (Recep 996). VGMA, 582/1 numaralı defter, s. 112, sıra 75.
- Mehmet Beyoğlu Hacı Ahmed Paşa Vakfi.* (tb. 989). VGMA, 503 numaralı defter, s. 326, sıra 165.
- Mustafa Bey İbn-i Abdülhayy Vakfi.* (Şevval 907). VGMA, 584 numaralı defter, s. 150, sıra 76.

Mustafa Efendi bin Mehmed Vakfı. (15 Cemaziye'l-evvel 1229). VGMA, 603/1 numaralı defter, s. 11, sıra 6.

Mustafa Efendi bin Mehmed Vakfı. (25 Muharrem 1221). VGMA, 608/1 numaralı defter, s. 6, sıra 5.

Pir Mehmed Paşa İbni Mehmed Cemalüddini Aksarayî Vakfı. (2 Recep 927). VGMA, 747 numaralı defter, s. 178, sıra 151.

Şeyh Kasım Efendi Kızı Şerife Emine Hatun Vakfı. (2 Zilhicce 1140). VGMA, 608/2 nolu defter, s. 366, sıra 310.

Harita

Euthchides Jean S., *Angora Vilayeti Kayseri Kenti Haritası*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Arşivi, 1882.

İkincil Kaynaklar

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Muessesesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Akkozan, Ferudun, "Türk Külliyyeleri", *Vakıflar Dergisi*, S VIII, 1969, s. 303-309.

Akşit, Ahmet, *Türkiye Selçukluları Döneminde Kayseri*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S 2, Ankara 1942, s. 279-386.

Bayram, Mikail, *Şeyh Evhadü'd-din Hamid El-Kırmani ve Evhadîyye Tarikatı*, Konya 1993.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1970.

Bonine, Michael E., "Islam and Commerce: Waqf and the Bazaar of Yazd, İran", *Erdkunde*, S 41, 1987, s. 182- 196.

Çayırdağ, Mehmet, "Kayseri'de Zamanımıza Kadar Gelmemiş Olan Bazı Mühim Binalar", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (21-25 Eylül 1981), Ankara 1988, s. 717-728.

_____, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2001. Çayırdağ, Mehmet, *Kayseri Kapalı Çarşısı*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2006.

- Çizakça, Murat, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları*, İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, TÜSEV, İstanbul 2000.
- Eraşar, Osman, *Ortaçağda Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998.
- _____, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 2000.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C 5, çev. Z. Danışman, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1970.
- Gaube, Heinz - Wirth, Eugen, *Aleppo*, Ludwig Reichert, Wiesbaden 1984.
- Güler, Ali, "Alaaddin Keykubad (1220-1237) Zamanında Kayseri Şehrinin Stratejik Önemi", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 2000)*, Kayseri 1998, s. 371-377.
- Heffening, Willi, "Waqf", *Encyclopedia of Islam*, 1. baskı, C 4, M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann (ed.) Brill Online, 1931, s. 1913-1936, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-1/wakf-COM_0214_28/06/2015, s. 16.35.
- İbn-i Batuta, *İbn-i Batûta Seyahatnâmesi*, C 1, çev. A. S. Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn-i Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996.
- İnalçık, Halil, "İstanbul", *Encyclopedia of Islam*, C 4, E.J. Brill, Leiden 1973, s. 224-248.
- İnbaşı, Mehmet, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Kayseri 1992.
- _____, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadi Yapısı ve Esnaf Teşkilatı", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 2000, s. 129-138.
- İpşirli, Mehmet, "Osmanlı'da Vakıfların Tarihi Gelişimi", *Sivil Toplum Dergisi*, S 15, 2006, s. 61-72.
- Kadı İbn-i Abdüzzahir, *Menakıb-ı Şeyh Evhadüddün-i Kırmani*, Tahran 1969.
- Kaymaz, Nejat, "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdari Mekanizmasının Rolü II", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S 2(2-3), 1967, s. 23-61.
- Köprülü, M. Fuad, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, S 1, Ankara 1938, s. 1-6.

- Kuban, Doğan, “Anadolu Türk Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S 753, Ankara 1968, s. 53-73.
- Nour, Haysam, “Reconsidering The Waqf: Traditional Mechanism of Urban Regeneration in Historic Muslim Cities”, *Archnet-IJAR, International Journal of Architectural Research*, S 9(1), 2015, s. 18-30.
- Hıfzı Nuri, *Kayseri Sancağı 1922/1338*, çev. Z. Kars, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, Kayseri 1995.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül ahlâf fı ahkâm-il evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977.
- Öztürk, Nazif, “İslâm ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, S 29, Ankara 2005, s. 7-20.
- _____, “Osmanlı’da Vakıflar ve Şehircilik”, *I. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Ankara 2011, s. 372-380.
- Sadeq, Abdulhasan M., “Poverty Eradication: an Islamic Perspective”, *Humanomics*, S 13(3-4), 1997, s. 110- 134.
- Sadeq, Abdulhasan M., “Waqf, Perpetual Charity and Poverty Alleviation”, *International Journal of Social Economics*, S 29(1/2), 2002, s. 135-151.
- Sümer, Faruk, *Yabanlu Pazarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1985.
- Tanyeli, Uğur, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11. – 15. yy)*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.
- Turan, Osman, “Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, S 12(45), 1948, s. 17-171.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Matbaası, İstanbul 1971.
- Ülken, Hilmi Ziya, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, S IX, Ankara 1970, s. 13-39.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikler, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Müessese – Toplum Münâsebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, S 15, Ankara 1982, s. 23-53.
- _____, “Vakıf”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, Milli Eğitim Basımevi Yay., İstanbul 1986, s. 153- 172.

- _____, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Yediyıldız, Bahaeddin – Öztürk, Nazif, *Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi*, Habitat II İstanbul Buluşması, İstanbul 1996, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/oturulabilirsehir.htm>, 06/06/2015, s. 13.28.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990, s. 198-204.
- _____, “Anadolu Beyliklerinde Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXX, Ankara, 2007, s. 35-50.
- _____, “Anadolu Selçuklularında Vakıflar”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Sosyal ve Siyasal Hayat)*, I, (Editör Ahmet Yaşar Ocak), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 2006, s. 309-325.

İSLÂHAT ÇAĞINDA OSMANLI HALKININ DİNÎ HAYATINI
“İSLÂH”A YÖNELİK SAÇAKLIZÂDE’NİN İLGİNÇ BİR ÖNERİSİ:
“‘İLİM VE ‘AMELE DA‘VET VE İCBÂR”

MEHMET GEL*

Giriş

Klasik dönem Osmanlı devlet ve toplum yapısının 16. yüzyılın sonlarından itibaren farklılaşmaya başlayarak 17. yüzyılda modern tarihçilerin “değişim”, “dönüşüm” ya da “buhran” kavramlarıyla tanımladıkları yeni bir yapıya doğru evrildiği bilinmektedir.¹ Bu evrilme devrin gözlemcisi ümerâ, bürokrat ve ulemâ kimliğine sahip kimi Osmanlı müelliflerince “nizâm-ı âleme ihtilâl” gelmesi, “tağayyür ve fesâd” olarak değerlendirilmiş² ve onlar nasihatnâme yahut islâhatnâme literatürü diye isimlendirilen eserlerinde bu duruma karşı tedbir olarak “kânûn-ı kadîme riâyet”i savunan bir dizi “geleneğe islâhat” teklifinde bulunmuşlardır.³ Söz konusu müellifler bu eserlerinde tabii olarak Osmanlı ulemâsının durumu hakkında da çeşitli tespit ve teklifler dile getirmişlerdir. Bu eserleri inceleyen çalışmalardaki verilere göre, onların bu konuyu ele alış biçimleri esas itibarıyla ulemânın niteliksel sorunlarına ve ilmiye tarîkindeki yapısal problemlere odaklanmak tarzındadır.⁴ Başka bir ifadeyle bu müellifler diğer konuları olduğu gibi ulemânın durumunu da devlet ve sistem merkezli bir bakışla ortaya koymaya çalışmış görünmektedirler.

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bartın / TÜRKİYE, mehgel@bartin.edu.tr

¹ Mehmet Öz, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Geleneğe Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 30-31.

² Öz, *a.g.e.*, s. 103; Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tağayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. XIII.

³ Öz, *a.g.e.*, s. 108.

⁴ Bk. Öz, *a.g.e.*, s. 57, 61-62, 74, 92-93; Mübahat Türker-Küyel, “Ulemâ-i Kiram ve Tafra-Tehille”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Necati Öner Armağanı*, XL (1999), s. 351-370; Mehmet İpşirli, “İslahat”, *DİA*, XIX (1999), s. 170-174; aynı yazar, “Osmanlı Uleması”, *Yeni Türkiye*, 33 (701 Osmanlı Özel Sayısı III) (2000), s. 516-520; Osman Özkul, *Geleneğe ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, Birharf Yayınları, İstanbul 2005, s. 101-123.

Oysa bu konunun ulemânın İslâm toplumlarındaki çok yönlü konum ve rolü⁵ çerçevesinde halk yahut halkın dinî hayatı ile ilgili bir boyutu daha bulunmaktadı. Öyle ki, bu boyuta dâir bazı ilginç fikirler, her ne kadar bahsedilen eserlere yansımamış olsa bile, bildiğimiz kadarıyla öncelikle Nushî el-Nâsîhî tarafından 1633'te yazılan *Mebhas-ı İmân* başlıklı bir eserde XVII. yüzyılın ilk yarısı şartları için söz konusu edilmiştir.⁶ Bu tarz fikirlerden bir diğeri de bu defa – Osmanlı'da “Batı yöntemlerini alma yönüne çevrili islâhat fikirlerinin filizlenmeye başladığı” dönem diye ifade edilen-⁷ 18. yüzyılın ilk yarısı şartlarına ilişkin olarak, üstelik Nushî'nin eserinde yer alan “Osmanlı halkının ilm-i hâl bilgisi konusunda imtihana tâbî tutulması” şeklindeki ilginç önerinin bir benzerini de içerecek şekilde iki ayrı risâlede dile getirilmiştir. Nushî'nin *Mebhas-ı İmân*'ı hariç daha önce inceleme konusu yapılmış benzer muhtevalı başka örneklerini bilmediğimiz bahis konusu iki risâle, *Tertübü'l-‘ulûm* başlıklı eseriyle meşhur 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı taşra âlimi Saçaklızâde Muhammed el-Mar‘aşî (ö.1732)'ye aittir.⁸ Bu âlimin ilk defa burada incelenecek olan söz konusu risâlelerinden⁹ biri Türkçe,¹⁰ diğeri Arapça'dır.¹¹ *Mektûb ilâ ‘ulemâi’l-bilâd* başlıklı Türkçe risâle, Saçaklızâde'nin *Risâle-i mektûbe* diye bahsettiği¹² fakat Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki bir nüshası *Nasihatü'l-‘ulemâ*

⁵ Ahmet Yaşar Ocak, “Dinî Bilimler ve Ulema”, *Osmanlı Uygarlığı*, c.I, yay. haz. H.İnalçık-G.Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003, s. 244-246. Bu hususta ayrıca bk. İştîyak Hüseyin Kureşî, “İslâm Toplumunda Ulemânın Konumu”, *Modern Çağda Ulemâ*, ed. Ebubekir A. Bagader, çev. Osman Bayraktar, İz Yayınları, İstanbul 1991, s. 1-28; Osman Özkul, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Gelişme Döneminde Ulemanın Yeri”, *Yeni Türkiye*, 33 (2000), s. 521-534.

⁶ Nushî'nin bu eseri Osmanlı halkının ilm-i hâl bilgisi konusunda imtihana tâbî tutulması şeklinde bir teklif içerir. Nushî'nin teklifi ve bunun tahlili için bk. Derin Terzioğlu, “Where ‘İlm-i Hâl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization”, *Past and Present*, no:220 (2013), p.79-114.

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 42.

⁸ *Nasihatü'l-‘ulemâ*'nın mukaddimesinde ve *Mektûb ilâ ulemâi’l-bilâd*'ın başlığında Saçaklızâde'ye ait oldukları açıkça yazmaktadır.

⁹ Saçaklızâde ve eserleri hakkında çalışması olan araştırmacılardan İbrahim Çetintaş bu iki risâleden hiç bahsetmemekte, Tahsin Özcan yalnızca *Nasihatü'l-‘ulemâ*'nın ismini vermekte, Recep Dikici ise *Nasihatü'l-‘ulemâ*'dan “edebiyata dâir” olduğu, *Mektûb ilâ ulemâi’l-bilâd*'dan da “Mektûb ilâ bilâdi’l-İslâm” isminde olduğu şeklinde söz etmektedir. Bk. İbrahim Çetintaş, “Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 34-62; Tahsin Özcan, “Maraşlı Bir Osmanlı Âlimi: Saçaklızâde Mehmed Efendi ve Eserleri”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, c.I, Kahramanmaraş Belediyesi-Maraş'der Yayınları, İstanbul 2005, s. 64-65, not:141; Recep Dikici, *Saçaklızâde ve Osmanlı Dönemi Maraşlı Âlimler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014, s. 30,39.

¹⁰ Saçaklızâde, *Mektûb ilâ ‘ulemâi’l-bilâd*, Milli Kütüphane, Yz. A 4752, vr.18b-21a.

¹¹ Saçaklızâde, *Nasihatü'l-‘ulemâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, no: 401, vr.18b-20a.

¹² Saçaklızâde, *Mektûb*, vr.20b.

başlıklı olan Arapça risâlenin bir bakıma mukaddimesi gibidir. Zira Saçaklızâde konuya ilişkin asıl tespitlerini ve önerisini Arapça risâlesinde ortaya koymakta, Türkçe *Mektûb*’unda ise yalnızca konunun genel çerçevesini çizerek temel mesajlarını vermekle yetinmektedir.

Saçaklızâde’nin muhtemelen 1720’lerde kaleme almış olabileceği¹³ ilginç bir öneriyi de ihtiva eden bu iki küçük risâlesindeki fikirleri, şüphesiz ki gerek bir âlim olarak onun ilmî zihniyeti, gerekse ulemâ, halk ve devlet ekseninde Osmanlı din, düşünce, sosyal ve eğitim tarihi bakımından dikkate değer olup incelenmeyi fazlasıyla hak etmektedir. Bu yüzden bu makalede Saçaklızâde’nin söz konusu fikirleri ve *Risâle-i mektûbe* yahut *Nasîhatü’l-‘ulemâ*’sında dile getirdiği önerisi tahlil edilmeye çalışılacaktır.

1. Saçaklızâde'nin Önerisinin Aktörü Olarak Ulemâya Atfettiği Rol: "Müslüman Halk Arasındaki Din İşlerinin Islâhı"

Saçaklızâde’nin bahis konusu önerisinin merkezinde ulemâ yer aldığı için öncelikle onun teorik ve pratik veçheleriyle ulemâ zümresi hakkındaki fikirlerini ortaya koymak gerekir.

Saçaklızâde’ye göre her ümmetin ulemâsı şeri’atın açıklanmasında ve da‘vetin yayılmasında ümmet arasındaki halifelerdir. Onlar Allah’ın gâlip askerleri, başarılı taraftarları ve nebilerin halifeleri olup hayra çağırır, iyiliği emr eder, kötülükten nehy ederler.¹⁴ Allah nebilere emrettiği kendi yolunda mücâhede ve da‘veti ulemâya da emretmiş, şeri’atı sürdürme/savunma (müvâlât) konusunda onları Benî İsrâil’in nebileri gibi kılmıştır.¹⁵ Her beldenin ulemâsı oranın muhkem kalesi, aydınlatıcı dolunayıdır. Ulemâ, şeri’atın nizâmı ve ümmetin faydası için büyük bir kusur doğuracak husûmet ve hasetlikten kaçınmalı, birbirleriyle dost olmalı, yardımlaşmalıdır.¹⁶

Ona göre ulemâ bazı diyarda, belki çoğu şehirde insanların dünyevî işlerini “düzeltmek” (tesviye) için toplanmakta, istişâre etmekte, işbirliği yapmakta,

¹³ İncelediğimiz nüshalarında bu iki risâlenin telif tarihi yazmamakta, yalnızca *Mektûb*’un son varışındaki derkenarda (vr:21a) muhtemelen müstensihe ait “ ? el-fakîr Seyyid Ömer Hulûsî, ‘afâ minh el-afvü’l-mennân, 1171” şeklinde 1757-58 yılında istinsah edildiğine işaret eden bir ibâre yer almaktadır. Saçaklızâde’nin müellif hattı elde olan *Hâşîye alâ risâleti’l-gaybiye* adlı eserini 1133/1720-21 yılında tebyiz ettiği göz önüne alınırsa (bk. Saçaklızâde, *Hâşîye alâ risâleti’l-gaybiye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no:3659, vr.112b), söz konusu iki risâlesini de aşağı yukarı aynı dönemde yazmış olabileceği tahmin edilebilir.

¹⁴ Saçaklızâde, *Nasîhat*, vr.18b; Saçaklızâde, *Mektûb*, vr.19b.

¹⁵ Saçaklızâde, *Mektûb*, vr.18b-19a,21a.

¹⁶ Saçaklızâde, *Nasîhat*, vr.18b.

yardımlaşmakta ve ihtiyaç olursa “taraf-ı saltanat”a mürâcaat etmektedir. Fakat müslüman halk arasındaki din işlerinin “ıslâh”ı için onların hiçbir beldede bir araya geldiklerini ve bu işin tedbiri yolunda çaba ve ilgi gösterdiklerini kendisi duymadığı gibi, böyle bir durum vâki olursa da nâdirdir. Ulemâya lâıyk olan şudur ki, onlar insanların dünyevî işlerini düzeltmek amacıyla bir kere toplanır, istişâre eder, işbirliği yapar ve yardımlaşarlarsa, bunları -söz gelimi- beş kere müslüman halkın din işlerini ıslâh etmek için yapmalıdırlar. Aksi takdirde o beldelerin ulemâ-sı katında “din maslahatı dünyâ-yı deniyye maslahatı”na denk olur, belki o kadar bile önemli olmaz. Bu durum ise, “musîbet-i hafıyye” ve kıyâmet alâmetlerinden biridir (vâhid-i eşrât-ı sâ‘at).¹⁷

Saçaklızâde o kanaattedir ki, yaşadığı asırda şer‘î kuralların çoğu kaybolmuş, bid‘atler yaygınlaşmış ve ilm-i hâl bilgisi nâdirleşmiştir. Şayet ulemâ “ihyâ-i şer‘at ve tecdîd-i dîni’l-ümmet” için ciddiyetle çaba göstermezse, “şer‘at ışığı”nın tamamen sönmesi ve âlemin fesat karanlığı ile dolması yakın ihtimaldir. Bu yüzden kendisi bu işin tedbîrini mülâhaza ederek *Risâle-i mektûbe*’yi yazmıştır. Ona göre eğer bu mektubun içeriği üzere çaba gösterilirse, büyük bir hayır ortaya çıkar, “dîn-i Muhammedî ve şer‘at-ı münevver mücedded ve mu‘azzez” olur, ulemânın etkisi (âsâr) genişler, gücü artar. Mescidlerde öğrencilerin arı kovani gibi sesleriyle devâ hâsıl olur. Mü‘minlerin gönülleri açılır, beldeye bereket iner. Tecrübe ile zâhirdir ki, sadece kürsülerde va‘az etmekle “din maslahatı” tamam olmaz. Hülâsa, yaşanan asırda “din garîbirdir” ve ulemânın azim ve çabasının büyük olması gerekir. Nebîler neyle ilgilendiyse (mühtemm) ulemâ da o şeylerle ilgilenmelidir ki, onların isimleri ve örneklikleri/izleri (rüsûm) kıyâmete değın bâkî olsun.¹⁸

Tahlili aşağıda yapılacak olan bu fikirler açısından Saçaklızâde’nin ulemâya atfettiği rol kısaca şöyle ifade edilebilir: Saçaklızâde yaşadığı devrin şartları çerçevesinde ulemâdan şer‘atın canlandırılması, ümmetin dininin yenilenmesi ve bilhassa pratikte müslüman halk arasındaki din işlerinin düzeltilmesi vazifelerini büyük bir gayretle yapmalarını beklemektedir.

2. Saçaklızâde'nin İlginç Önerisi: Devlet Desteğiyle Ulemânın Halkı "İlim ve 'Amel"e sevk ve İcbâr Etmesi

Saçaklızâde bu ihyâ, tecdîd ve ıslâh rolünü devrinin ulemâsına niçin atfetmiştir? Diğer bir deyişle Saçaklızâde’yi -aşağıda bahsedilecek belli bir öneri/plan üzerinden- ulemâya söz konusu vazifeyi telkin etmeye sevk eden şey nedir?

¹⁷ Saçaklızâde, *Mektûb*, vr.19b-20a.

¹⁸ Saçaklızâde, *Mektûb*, vr.20a-21a.

Saçaklızâde'nin ulemâya atfettiği söz konusu vazife, salt düşünce tarihi nokta-i nazarından bakıldığında İslâm düşünce geleneği çerçevesinde -kendisinin de atıfta bulunduğu- “Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir” hadisi¹⁹ ile geleneksel tecdîd ve ıslâh düşüncesi²⁰ ekseninde ulemâya yüklenen tarihî misyonun tekrar dile getirilmesi şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte sosyal tarih perspektifinden bakıldığında aslında bu vazifenin dönemsel bir taz-yik neticesinde gündeme getirildiği görülmektedir. Yani Saçaklızâde bu vazifeyi ve bunun somut karşılığı olan önerisini kendi algılayış biçimi çerçevesinde içinde yaşadığı sosyo-kültürel şartların sevkiyle dile getirmiş görünmektedir.

Şüphesiz ki bunun en bâriz göstergesi, Saçaklızâde'nin yaşadığı devri şer'î kuralların çoğunun kaybolduğu, bid'atlerin yaygınlaştığı, ilm-i hâl bilgisinin nâdirleştiği ve dinin “garib” olduğu bir zaman dilimi olarak düşünmesidir. Aşağıda belirtileceği üzere, bu hususa dâir diğer temel bir gösterge de Saçaklızâde'nin “Kur'ân tilâvetinin/tecvidinin (اداء/edâ) düzeltilmesi” ve ilm-i hâl bilgisi ile ilgili konularda halk arasında cehâletin yaygınlaştığına yönelik ifadeleridir.²¹ Dolayısıyla denebilir ki, Saçaklızâde devrinin ulemâsına söz konusu rolü halkın dinî hayatında ıslâh ihtiyacının olduğunu düşünmesi nedeniye atfetmiştir.

Saçaklızâde'ye göre bu ıslâh ihtiyacı acaba nasıl karşılanabilirdi? O, bu konuda ulemâya gerçekleştirmeleri için ilginç bir öneri teklif etmiştir. Şöyle ki, ona göre ulemâ gayretini (همم/himem) şu iki işe sarfetmelidir: 1-Nefislerini temizleme (تهذيب/tehzib), 2- Başkalarına fayda sağlama (تعديبة/ta'diye). Bu işlerden ikincisi de kendi içinde iki kısma ayrılmakta olup bunun birinci kısmını “talebenin bilgilendirilmesi (إفادَة/ifâde)” teşkil etmektedir. Saçaklızâde'ye göre bu son iş kapsamında hoca talebelerinin durumunu kontrol ederek onlara Kur'ân tilâvetini düzeltmelerini ve ilm-i hâl bilgisini ezberlemelerini emr edecek, sonra âlet ilimlerinden ve şer'î ilimlerden ders verecek, şer'î ilimlerin yüceliğini bildirecek ve en yüce gâye (maksadu'l-a'lâ) olduğuna inanmaları ve gayretle elde etmeleri için bu ilimleri yüceltecektir. Zira talebelerin hepsi Kur'ân tilâvetini düzeltmeyi ve ilm-i hâl bilgisini ezberlemeyi ihmâl etmekte, âlet ilimleri üzerine olan dersleri kısaltmakta ve işi gâyeye ulaşıncaya kadar sürdürmemektedir. Kendisi durumu böyle olanlardan çoğunu müşâhede etmiştir.²²

¹⁹ Bk. Kureşî, a.g.m., s. 5,28; Saçaklızâde, *Mektûb*, vr.19a.

²⁰ Bu hususta bk. Tahsin Görgün, “Tecdîd”, *DİA*, XXXX (2011), s. 234-239; Ali Merad, “İslah”, *DİA*, XIX (1999), s. 143-156.

²¹ Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19a.

²² Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19a.

“Başkalarına fayda sağlama” işinin ikinci kısmını ise, müslüman halk arasındaki din işlerinin ıslâhı oluşturmaktadır. Saçaklızâde’ye göre bu iş, işlerin en zoru olup işbirliğine ve istişâreye ihtiyaç duyar. Ulemânın bu işi terketmesi câiz değildir; zira bu iş farz-ı kifâyedir. Din işleri “‘ilim ve ‘amel” olarak taksim edilmiştir (mah-sûratün). İlim, asıl ve öncelikli farzdır. Bununla birlikte kendi yaşadığı dönemde Kur’ân tilâvetinin düzeltilmesi ve ilm-i hâl bilgisi konularında cehâlet yayılmıştır. Ulemâ insanları bu konulara yönlendirmemeleri (bi-‘ademi da‘vet) nedeniyle günah işlemektedir. Beyler (ümerâ) de onları bu konularda zorlamadıkları (bi-‘ademi icbâr) için günaha girmektedir. Zira şehrin beyinin oranın halkını, tıpkı öğrencinin öğretiminde olduğu gibi, kendilerine farz-ı kifâye olan ilmi onlardan bazılarının yerine getirmesini sağlamak üzere zorlaması gerekir. Söz konusu bey’in, kendilerine farz-ı ‘ayn olan ilmi tahsil etmeleri için halkı zorlaması hususuna gelince, zamanın beyleri bu işi tamamen ihmâl etmiştir. Ulemâ ise bazılarını câmi’ kürsülerinde va‘az etmekle birlikte bunun faydası azdır. Bu yüzden “şeri‘at ışığı” (...) neredeyse sönmektedir. Hâl böyle olunca, artık ulemânın belli bir gayretle şeri‘atı ihyâ ve ümmetin dinini tecdîd için işe ciddiyetle girişme zamanı gelmiştir.²³

Ulemâ, kendileri için “nurlarını âlemlerde yayma, kıyâmet gününe kadar büyük bir etki (اثر/ eser) ve güzel bir şöret (ذكر/zikr) bırakma” sonucunu da doğuracak olan bu işi nasıl gerçekleştirecektir? İşte Saçaklızâde ilginç önerisini bu noktada ortaya koymaktadır. Ona göre bu işi gerçekleştirmenin (tekmîl) yolu, şehrin ulemâsının o şehrin bey’i veya kadı’sının huzurunda toplanarak ona bu işin önemini/büyükliğini ve güzel sevâbını anlatmaktan geçmektedir. Zira bu sayede şehrin ulemâsı, söz konusu bey veya kadıdan insanlara ‘ilim ve ‘ameli emreden ve onları korkutan bir belge alır. Eğer insanlar bu belgedeki emri yerine getirmezlerse, ulemâ hep birlikte bir mahalleye gider, oranın mescidinde oturur ve mahallenin imamıyla müslüman erkeklerini oraya getirtir. Ulemâ bu getirilenler arasından ilk olarak imamı imtihan eder. Eğer imamın Kur’ân tecvidi, namaz ve imamlık hükümleri ve diğer ilm-i hâl konularıyla ilgili bilgisi ortaya çıkarsa, onu mahalle sâkinleri için mu‘allim olarak nasb eder. Bu imam, sabah ve ikinci namazlarını müteâkip mahalleliye Kur’ân’ı ve ilm-i hâl bilgilerini öğretir. Eğer imamın mezkûr konularda cehâleti ortaya çıkarsa, ulemâ onu imamlıktan men‘ eder ve yerine insanlara imamlık yapacak ve önceki imam ehliyet kazanıncaya kadar zikredilenleri öğretecek bilgili (‘âlim) bir imam bulmalarını mahalle sâkinlerinden ister.²⁴

²³ Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19ab.

²⁴ Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19b.

İmamdan sonra mahallenin erkekleri imtihan edilir. Ulemâ, bunlardan namaz câiz olacak derecede Kur’ân tecvidi ve ilm-i hâl bilgisi meydana çıkan kimseyi serbest bırakır; bu konularda cehâleti ortaya çıkan kimsenin ismi ise bir deftere yazılır. Ulemâ imtihanı o mahallenin işi tamamlanıncaya kadar bu şekilde yapar. Akabinde Kur’ân’dan sûreleri ve ilm-i hâl bilgilerini öğrenmeyi mümkün kılacak kadar bir müddet belirleyerek söz konusu câhillere, “bu müddet içinde söylediklerimizi öğrenin, zira sonrasında sizi imtihan etmek üzere geri döneceğiz; tembellik edip öğrenmeyen kimseyi ta’zîr cezası vermesi için hâkime ihbâr ederiz” der. Saçaklızâde’ye göre böyle bir durum vâki olduğunda hâkimin ta’zîr cezası ile insanları öğrenmeye zorlaması gerekir.²⁵

Ulemâ bu kimselerden sonra o mahallenin hatîbini ve mu’allim-i sibyanını imtihan eder. Zira Saçaklızâde’ye göre zamanın mu’allim-i sibyanlarından çoğu Kur’ân tilâvetini hatasız olarak ifâ edememektedir. Onlardan bazıları da harflerin tashîhine güç yetirmekle birlikte mushaf yazısını (hattu’l-mushaf) bilmediği için öğretimde hata yapmaktadır. Çünkü mushaf yazısı, Arabî yazı (hattu’l-‘Arabî) ile kıyas olunmaz.²⁶

Bunların imtihanından sonra ulemâ başka bir mahalleye gider ve “tâ ki şehirlerin işini tamamlayıncaya kadar” orada bu işi aynı şekilde yapar. Bir müddet sonra mahallelere tekrar gidiş vakti gelince, ulemâ vaat ettiği gibi oraların ilgili sâkinlerini imtihan ederek tembellik edenleri ta’zîr ettirmesi için hâkime ihbâr eder. Eğer ulemâ mahallelere gitmeyi kabul etmezse, şehirlerin herhangi bir yerinde oturup her mahallenin erkeklerini, imamı, hatîbi ve mu’allim-i sibyanı ile birlikte oraya getirterek yukarıda zikredildiği gibi imtihan yapmalıdır.²⁷

Ulemâ ‘ilim işini bitirdiğinde ise ‘amel işine başlamalıdır. Bu kapsamda onlar huzurlarına mahallenin imamını ve en iyi kişilerini beraber getirterek, bunlara namazın ve cema’atin terki, günahkârlık meclisi toplama, komşuya kötülük, ana-babaya itaatsizlik yapma ve diğer açık çirkinlikler gibi fiilleri görülenler hakkında soru sorarlar. Söz konusu kişiler bu çirkinliklerden biriyle tavsif edilen bir şahsı haber verirlerse, ulemâ onu engeller ve korkutur. Eğer söz konusu şahıs davranışında ısrar ederse, hâkime ta’zîr cezası vermesi için ihbârda bulunurlar. Ulemâ isterse ‘ilim ve ‘amel işlerini birlikte yürütür. Bu işlerin sonrasında ise onlar, daha önce olduğu gibi davranan kimseyi köylere göndermelidir (ليرسلوا إلى القرى). Hülâsa, Sa-

²⁵ Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19b.

²⁶ Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19b-20a.

²⁷ Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19b-20a.

çaklızâde'ye göre ulemânın gücü yettiğince, yardımlaşarak ve sabırla müslümanlar arasındaki din işlerinin islâmı gerçekleştirmesi gerekir.²⁸

3. Saçaklızâde'nin Fikirleri ve Önerisi Tarihsel Olarak Ne İfade Ediyor?

Saçaklızâde'nin mezkûr fikirleri ve önerisi, esas itibarıyla *Mektûb ilâ 'ulemâi'l-bilâd* ve *Nasihatü'l-'ulemâ (Risâle-i mektûbe)* başlıklı eserlerini yazdığı 18. yüzyılın ilk otuz yılının şartları çerçevesinde dinî hayat açısından Osmanlı halk, ulemâ ve idâresinin tavır ve durumu ile ulemâ zümresinin misyon ve işlevi konuları etrafında toplanmaktadır. Bir nevi sorun tespiti ve çözüm önerisi konumundaki bu iki konudan ilkiyle ilgili olarak onun ifadelerinde yer alan temel düşünce, en genel hâliyle söylenecek olursa, yaşadığı zamanda Osmanlı halkı, ulemâsı ve idârecilerinin din işlerine gösterdikleri ilginin dünya işlerine gösterdikleri ilginin çok gerisinde kaldığıdır. Bir âlim olarak Saçaklızâde'nin bu düşüncesi, o devrin şartları açısından bakıldığında vak'ayı mı ifade etmektedir; yoksa başka bir anlama da sahip midir?

Saçaklızâde'nin yaşadığı devrin bir bütün olarak şartlarını, özellikle de dinî-kültürel hayatını yansıtan kapsamlı araştırma verilerine henüz sahip olunmama birlikte bilinenlere dayalı genel kabule göre denebilir ki, bu devirde bilhassa Lâle devri diye meşhur 1718-1730 yılları arasında Osmanlı İstanbul'unda en azından yüksek tabakanın sosyal ve kültürel yaşantısında bâriz bir "dünyevileşme" ya da "maddî dünya"ya daha fazla önem verme ve Batı fikirlerinden istifâdeye çalışma gibi bir durumun varlığından söz edilebilir. Zira bilindiği üzere hayatın dış görünüşüne ilgiyi yansıtan lâle yetiştirme tutkusu, saray, kasrı, bahçe ve köşkler inşa ettirip buralarda lâle eğlenceleri veya helva sohbetleri yaparak eğlenceli ve sefihâne bir hayat geçirme gibi içinde bazı ilmiye mensuplarının da yer aldığı yüksek tabakanın tüketim kültürüne kapılmaları bu devirde meydana gelmiştir. Keza matbaa, tulumbacı ocağı ve çini fabrikasının açılması gibi Batı ilhamı kökenli yenilikler de bu devirde gerçekleştirilmiştir.²⁹ Stanford Shaw'a göre yüksek

²⁸ Saçaklızâde, *Nasihat*, vr.19b-20a. Saçaklızâde risâlesini şu âyetleri kaydederek bitirir: "Ey îman edenler! Allah'ın yardımcılarını olun." (61/14); "Ey îman edenler! Eğer siz Allah'a (Allah'ın dinine) yardım ederseniz O da size yardım eder, ayaklarınızı kaydırmaz." (47/7); "Allah kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah güçlüdür, gâliptir." (22/40); "Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir." (3/104). Meâller için bk. *Kür'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 551,506,336,62.

²⁹ Bu hususlar için bk. M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul

tabakanın davranışlarındaki bu tür yönelişler, alt tabakada da artan kahvehâne ve meyhâne sayısıyla kendini göstermiştir.³⁰ Bu genel tespit açısından bakıldığında, Saçaklızâde’nin halk, ulemâ ve idârecilerin din işlerine gösterdikleri ilginin dünya işlerine gösterdikleri ilginin çok gerisinde kaldığına müteallik düşüncesi, Osmanlı başkenti ölçeğinde büyük oranda vak’aya işaret eder gibi görünmektedir.

Saçaklızâde’nin bu temel düşüncesine ilişkin olarak ifade ettiği yaşadığı sırada şer’î kuralların çoğunun kaybolduğu, şer’at ışığının neredeyse söner hâle geldiği, bid’atlerin yaygınlaştığı ve dinin “garîb” olduğu şeklindeki sözleri ise, kendi ilmî zihniyet ve perspektifinden biraz evvel işaret edilen Osmanlı devlet ve toplum hayatında 18. yüzyılın başından itibaren ön plana çıkmaya başlayan “dünyevîleşme” ve “yenileşme” yönelişine dönük öznel bir okuma gibi görünmektedir.

Bu yorum arkaplanı itibarıyla daha açık bir şekilde şöyle ortaya konabilir: Saçaklızâde meşhur *Tertîbü’l-‘ulûm* başlıklı eserinin mukaddimesinde bu eseri yazmaktaki “tek amacı”nı “gücüm yettiğince ıslâhtır” şeklinde ifade etmektedir.³¹ *Mektûb ilâ ‘ulemâ’l-bilâd* ve *Nasîhatü’l-‘ulemâ*’sında da “halk arasındaki din işlerini

1958, s. 41,48-52, 60-70; Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*, çev. İsmet Özel, Şule Yayınları, İstanbul 1997, s. 151-52; Cemal Kafadar, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?*, yay. haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 155-56; Halil İnalıcık, “Osmanlılar’da Batıdan Kültür Aktarması Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayınları, İstanbul 2009, s. 426,429; Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul 2013, s. 284-85,288. Osmanlı 18. yüzyılının genel atmosferi hakkında bazı bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk.: Mustafa Cezar, “Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı”, *18. Yüzyılda Kültür Ortamı: 20-21 Mart 1997 Sempozyum Bildirileri*, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1998, s. 43-64; Ahmet Evin, “Batılılaşma ve Lale Devri”, çev. Derya Kömürcü, *İstanbul Armağanı IV*, yay. haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 41-60; Ariel Salzmänn, “The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)”, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922: An Introduction*, ed. Donald Quataert, State University of New York Press, New York 2000, p.83-106; Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, çev. Ayşe Berktaş, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.2, ed.H.İnalıcık-D.Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 761-2; Selim Karahasanoğlu, “A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire (1718-1730)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Graduate School of Binghamton University, 2009; Dana Sajdi (der.), *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, çev. Aylin Onacak, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

³⁰ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.I, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 319. Yeri gelmişken burada Peçevi’nin daha 16. yüzyılda kahvehânelerle ilgili olarak, “ve bi’l-cümle ol kadar şöhrat buldu ki ashâb-ı menâsıbdan gayrı kibâr bi-ihyâr gelür oldılar, imamlar ve mü’ezzinler ve zerrâk süfler, halk kahvehâneye mübtelâ oldu, mescidlere kimesne gelmez oldu didiler” şeklindeki ifadesini belirtmek gerekir. Bk. İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevî*, c.I, Matba’a-i Âmire, İstanbul 1283, s. 364.

³¹ Saçaklızâde (eş-Seyh Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar’âşi), *Tertîbü’l-‘ulûm*, tah. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 1988, s. 83; Saçaklızâde (Eş-Seyh Muhammed B. Ebi Bekr el-Mer’âşi), *Tertîbü’l-‘ulûm*, çev. Z.Pak-M.A.Özdoğan, Ukde Kitaplığı, Kahraman Maraş 2009, s. 123.

islâh” ana fikrini işlemektedir. Üstelik o, bu fikrini mezkûr üç eserinde de gördüğü somut problemlere ve bunların islâh yollarına işaret etmek suretiyle dile getirmektedir. Dolayısıyla onun, yaşadığı devre yönelik söz konusu düşüncelerini islâh kavramını merkeze alarak değerlendirmek isabetli olacaktır.

Sözlükte “iyi ve yararlı olma” anlamındaki “salah” kökünden masdar olup genel olarak “düzeltmek, daha iyi hâle getirmek” manasında kullanılan ve bir ölçüde Batı dillerindeki “reform” kelimesine tekâbül eden islâh kavramı, İslâm düşünce tarihinde nebevî bir misyon temelinde dinî ilkelerden uzaklaşıldığı dönemlerde Peygamber’in sünnetine sarılmayı ön plana çıkarma, bid‘atlere karşı sünneti müdâfaa etme tarzındaki bir fikrî geleneği ifade etmektedir.³² Voll’un değişimle güçlenme hareketinin İslâm terminolojisine ait diğer önemli kavramı olan tecdid (yenileme) gibi “Kur’ân ve Peygamber’in sünnetinde sunulduğu şekilde İslâm kaynaklarına sürekli bir dönüş çağrısı” niteliği taşıyan bu fikrî gelenek,³³ örneğin İbn Teymiyye (ö.1328)’nin 13.-14. yüzyıl Suriye’inde, Şeyh Ahmed Sirhindî (ö.1624)’nin 17. yüzyıl Hindistan’ında ve Şah Veliyyullah Dehlevî (ö.1762)’nin 18. yüzyıl Hindistan’ında önderlik ettiği hareketlerde olduğu gibi,³⁴ tarih boyunca çeşitli zaman ve mekânlarda bir tür toplumsal yozlaşmaya karşı “ahlâkî cihat”³⁵ hareketi olarak defaatle kendini göstermiştir.

Bu tür fikir ve hareketlerin ön plana çıktığı zaman, mekân ve şartlara bakıldığında, genellikle İslâm toplumlarının siyasî ve içtimâî bir buhranla karşı karşıya oldukları görülmektedir.³⁶ Voll’a göre, Saçaklızâde’nin yaşadığı zaman diliminin

³² Merad, a.g.m., s. 143-144. Bu hususta ayrıca bk. John O. Voll, “İslam Tarihinde Tecdid ve Islah”, *Güçlenen İslam’ın Yankaları*, ed. John L. Esposito, çev. E. Çatalbaş, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1989, s. 46.

³³ Voll, “İslam Tarihinde Tecdid ve Islah”, s. 45-46.

³⁴ Bu hareketler hakkında özlü değerlendirmeler için bk. Fazlur Rahman, “Revival and Reform in Islam”, *The Cambridge History of Islam*, vol.II, ed. P.M.Holt-A.K.S. Lambton-B.Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 1970, p.632-641. Ayrıca İbn Teymiyye, Sirhindî ve Dehlevî’nin islâhçı fikriyatının geniş tahlili için bk. Fazlur Rahman, *İslâm’da İhya ve Reform: Bir İslâm Fundamentalizmi İncelemesi*, çev. Fehrullah Terkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 175-258.

³⁵ Bedri Gencer, *İslâm’da Modernleşme 1839-1939*, Lotus Yayınları, Ankara 2008, s. 130.

³⁶ Ahmet Yaşar Ocak, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2 (1983), s. 208. Sirhindî ve Dehlevî’nin Hint alt kıtasında başlattığı islâhat hareketlerinin neşvünemâ bulduğu buhranlı siyasî ve sosyal şartlara dâir bk. Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet S. Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1996, s. 279-282. R. Peters’in fundamentalist hareketlerin genellikle ahlâkî, siyasî ve iktisadî olarak düşüşte olduğunu hissedilen toplumdaki yaygın huzursuzluk duygusundan doğduğuna dâir görüşü için bk. Rudolph Peters, “18. ve 19. Yüzyıl İslâmî Fundamentalizm ve Protestan Kalvenizmde Seçilmişlik Öğretisi”, çev. E.Said Kaya, *Batı Gözüyle Tecdid: İslam Dünyasında Tecdid Hareketleri: 1700-1850*, ed. Nail Okuyucu, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 192.

dâhil olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda da İslâm dünyasının genel tarihsel koşullarında imparatorluk teşkilatlarının zayıflaması, askerî yenilgilerin artması, otorite boşluğunun büyümesi, halkın bir kısmının islâh eylemlerine katılmasına neden olan ekonomik güçlüklerin çoğalması biçiminde bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim ise, daha “muhafazakâr” ve daha “fundamentalist” unsurlar için yeni imkânlar sağlamış, her yerde Kur’ân’a ve Peygamber’in sünnetine daha sıkı yapışmaya dayanan toplumsal-ahlâkî yeniden inşa ruhu/anlayışının tezâhür etmesinde esin kaynaklarından biri olmuştur.³⁷

Voll’un İslâm dünyasının geneli için sözünü ettiği bu değişim süreci, aynı yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde de çeşitli alanlarda tabii olarak kendine özgü şekil ve boyutlarda yaşanmıştır. Şöyle ki, İnalıcık’ın ifadesiyle, 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti klasik yapısını sarsan “büyük bir bunalım”la karşı karşıya kalmış ve akabinde 17. yüzyılda “tumar rejimi çökmüş, yerini ateşli silahlarla donatılmış bir ücretli ordu almış, böylece ürünle ödemeye dayanan vergi sistemi yerine daha çok nakdî vergilere dayanan bir mâliye ve merkezî hazine sistemi gelmiştir”. Piyasaya Osmanlı akçası yerine Batı Avrupa paraları hâkim olmuş ve Osmanlı ekonomisi zamanla Avrupa merkantilist sistemine tâbi bir ekonomi hâlini almıştır. “Osmanlı Devleti uzun ve pahalı savaşların, Anadolu’daki yıkıcı kargaşalıkların yükü altında ezilmiş, kaynaklarını kaybetmiş ve tüketmiştir”. Bu süreci 18. yüzyılda ise “âyan rejimi” ile birlikte “gerçek bir feodalleşme” takip etmiştir.³⁸

Diğer taraftan 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumunun şehirli kesiminin -en azından İstanbul halkının- hayatında da “dünyevileşme eğilimleri” denebilecek tarzda bir değişimin kendini göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde gölge oyununun gelişimi örneğinde görüldüğü üzere İstanbul halkının yaşantısını ve folklorunu saran bir canlılığın ortaya çıktığı,³⁹ sigara gibi biraz yeni

³⁷ John Obert Voll, *İslam: Süreklilik ve Değişim*, c.I, çev. C.Aydın-C.Şişman-M.Demirhan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1991, s. 65-66.

³⁸ Halil İnalıcık, *Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Sıyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 191-197, 319-337. Abou el-Haj, 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti’nde yaşananları, ekonomik kriz, değişim/yapısal dönüşüm, adem-i merkezileşme süreci ve sınıf temelli hizmet -için- liyakat sisteminin gelişimi şeklinde tespit ederek bunların bir “erken modern devlet oluşumu”na tekabül ettiğini söyler. Bk. Rifa’at Ali Abou el-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. O.Özel-C. Şahin, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 93-107. 17. yüzyıl Osmanlı devlet ve toplum hayatına dâir ayrıca bk. Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.2, ed.H.İnalıcık-D.Quataert, çev.A.Berktaş-S. Andıç-S. Alper, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 545-757.

³⁹ Cemal Kafadar, “Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul’un Ayaktakımı: Yok Yere mi

ve gölge oyunu gibi fazla yeni olmamakla birlikte giderek popülerleşen keyif verici aktivitelerin tümünün alanı olan kahvehânelerin yeni sosyal kurumlar olarak hızla yayılması ve Osmanlı okuryazarları tarafından okunan ve yazılan metin tiplerinin çeşitlenmesi şeklinde birtakım sosyal ve kültürel gelişmelerin yaşandığı bilinmektedir.⁴⁰

Osmanlı devlet ve toplum yapısındaki bu değişimler, bir bakıma Voll'un ifade ettiği daha "muhafazakâr" ve daha "fundamentalist" unsurlar için yeni imkânlar sağlaması anlamında, 17. yüzyılda "şeri'at perspektifli" çeşitli reaksiyonları da beraberinde getirmiştir. Şüphesiz ki bu reaksiyonlardan en dikkat çekicisi, İstanbul'da 1630 ile 1680 yılları arasında aralıklarla süren, özellikle 1656'ya kadar çok etkili olan "Kadıızâdeliler hareketi"dir. Bilindiği üzere sırasıyla Kadıızâde Mehmed b. Mustafa (ö.1635), Üstüvânî Mehmed (ö.1661) ve Vânî Mehmed Efendi (ö.1685)'nin önderlik ettiği daha çok câmi vâizlerine dayanan bu hareket, reaksiyonunu bid'atlerle mücâdele ekseninde ortaya koyan, köklü dinî tasfiyecilikle ilgili tartışmalı olan görünüşte bir "dinde tasfiye" teşebbüsüdür.⁴¹ Yine 17. yüzyılın ilk yarısında Halvetî vâiz Kadıızâde Mehmed İlmî ve sûfi-âlim Nushî el-Nâsîhî gibi kimi ilm-i hâl yazarları da tehdit olarak algıladıkları devirlerindeki söz konusu gidişata karşı çözüm olarak halkın dinî ve ahlakî eğitimine ağırlık verilmesi mahiyetinde "reform" çağrılarını yapmışlardır.⁴²

Söz konusu değişim süreci, Saçaklızâde'nin hayatta olduğu yıllarda da ana hatlarıyla bir taraftan muhtelif harpler yüzünden devletin iktisâdî ve mâlî olarak buhrana sürüklenmesi, vergi düzenindeki bozuklukların reayâyı fakr u zarûrete düşürmesi, köylerden büyük şehirlere göçün artması, tabii olarak bu göçten en fazla nasibini alan başkent İstanbul'da bazı iktisâdî ve içtimâî problemlerin ortaya çıkması ve ilmiye zümresinin yüksek mansıpları arasında intizamsızlıkların vuku

Asiydiler?", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, çev. Zeynep N. Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 143.

⁴⁰ Terzioğlu, "Where", p. 86, 112.

⁴¹ Bu hareket hakkında bk. Ocak, "Kadıızâdeliler Hareketi", s. 208-225; Madeline C. Zilfi, "Kadıızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri", çev. M. Hulusi Lekesiz, *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s. 65-79; Semiramis Çavuşoğlu, "The Kadıızâdeli Movement: An Attempt of Şeri'at-Minded Reform in the Ottoman Empire", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1990; aynı yazar, "Kadıızâdeliler Hareketi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Şeriata Dayanan Bir Reform Teşebbüsü", *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi*, ed. Bekir Karlığa-Mustafa Kaçar, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 43-55. Kadıızâdeliler hareketi'nin 17. yüzyıldaki "yeni şehir hayatına karşı şeri'at-vurgulu bir tepki" olduğu şeklindeki bir yorum için bk. Kafadar, "Yeniçeriler", s. 144. Bu hareketin tarihsel ıslâh geleneği çerçevesinde değerlendirildiği bir görüş için bk. Gencer, *a.g.e.*, s. 130.

⁴² Terzioğlu, "Where", p. 86, 110-112.

bulması şeklinde yaşanmaktaydı. Bu süreç öbür taraftan ise -yukarıda kısaca değinildiği üzere- padişah, saray erkânı, vüzerâ ve devlet ricâlından müteşekkil yüksek tabakanın fakir halkın gözüne batacak düzeyde görkemli/seküler bir hayat tarzını sürdürmesi, orta tabakaya mensup kimselerin yüksek tabakanın bu yaşam tarzına özenmeye başlaması ve Batı ilhamı kaynaklı bazı yenileşme adımları atılması biçiminde devam etmekteydi.⁴³

Dolayısıyla bu arkaplan göz önüne alındığında, Saçaklızâde’nin şer’î kural-
ların çoğunun kaybolduğu, bid’atlerin yaygınlaştığı ve dinin “garîb” olduğu şek-
lindeki ifadelerini genel bir retorik olmaktan ziyâde yaşadığı devrin söz konusu
konjonktürüne yönelik bir okuma olarak yorumlamak yanlış olmamalıdır.⁴⁴ Fakat
onun bu okumasının tabîi olarak belli düzeyde öznel bir nitelik taşıdığını belirt-
mek gerekir. Zira Saçaklızâde bu okumayı, dünyaya şer’at nokta-i nazarından
bakan, aşağıda tahlil edileceği üzere dinî düşüncede belli bir geleneğe tekâbü-
eden islâh, teccid ve ihyâ ameliyesinin gerekliliğine inanan, dinî hassasiyeti ol-
dukça yüksek bir âlim olarak yapmaktadır. Diğer bir deyişle bu okuma herhangi
bir âlimin değil, “islâhçı tavır”⁴⁵ sahip bir âlimin zihninin ürünüdür. Bu bakı-
mdan Saçaklızâde’nin tabiatıyla kendi ideallerini de dikkate alarak beyan ettiği söz
konusu ifadelerini, gerçek duruma nazaran biraz abartılı olarak düşünmek daha
doğru gibi görünmektedir. Başka bir ifadeyle benzer yeni tanıklıklar ve destekle-
yici kanıtlar tespit edilmedikçe, o devirde Osmanlı devlet ve toplum hayatında
dinin yahut şer’atın Saçaklızâde’nin ifade ettiği gibi âdetâ “kaybolacak” düzeyde
geri plana itildiğini, ya da bu konuda önceki dönemlere kıyasla çok dramatik
bir menfi değişimin/kötüye gidişin yaşandığını varsaymak isabetli bir yaklaşım
olmasa gerektir.

Öte yandan Saçaklızâde’nin *Nasihatü’l-‘ulemâ*’da daha ziyâde şahsî gözlemleri-
ne dayanarak dile getirdiği anlaşılan Kur’ân tilâveti ve ilm-i hâl bilgisi konularında

⁴³ Aktepe, *a.g.e.*, s. 1-3,41-52,69-70,118-122. Bu hususlar hakkında ayrıca 29 nolu dipnotta zikredilen eserlere de bakılabilir.

⁴⁴ Bu yorum bağlamında anlamlı bulduğumuz ve Saçaklızâde ile yakın ilgisi ileride açıklanacak olan “ihyâci İslâmî ruh”un etkilerine dâir Voll’un şu ifadelerine dikkat çekmek isteriz: “(...) Süfî geleneğinin yeni yönelişi (Neo-Sûfizm) her ne kadar devletin (Osmanlı) resmi dinî hiyerarşisini kısmen etkilese de, özellikle devlet dışı ulemâda çok açık etkileri vardı. (...) Hükümetteki dinî liderler arasında söz konusu hâl, batılılaşma eğilimlerine ve reformlara karşı muhalefet zeminini oluşturmuştur. Reformlara karşı muhalefetin çoğunun kökleri ta bireysel ve grup çıkarlarına kadar uzanmasına rağmen ihyâci İslâmî ruh da hala mevcuttu”. Bk. Voll, *İslam*, s. 83-84.

⁴⁵ Bu tavır ve mahiyeti aşağıda ayrıca izah edilecektir.

halkın câhil olduğu, mu'allim-i sbyânlardan çoğunun Kur'ân tilâveti öğretiminde yetersiz kaldığı, ulemânın ve beylerin farz-ı kifâye ve farz-ı 'ayn hükmündeki dinî konuların halka telkininde yeterince çaba göstermedikleri şeklindeki ifadeleri ise, taşrada yaşayan halk, ulemâ ve idârecilerden bir kısmının durumunu, yani vak'ayı yansıtan bilgiler olarak değerlendirilebilir.

Saçaklızâde'nin gördüğü bahis konusu menfi durum ya da sorunun giderilmesi bağlamında ulemâ zümresinin misyon ve işlevi hakkında ifade ettiği fikirlerine gelince, onun bu çerçevedeki fikirlerinde üç husus öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, onun ulemâyı "şeri'atın açıklanması ve da'vetin yayılmasında peygamberlerin halifeleri" olarak tasavvur etmesidir. Bilindiği üzere bu tasavvur, Saçaklızâde'nin de *Mektâb*'unda meâlen ifade ettiği "Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir" hadisi⁴⁶ ile belki bundan daha çok bilinen "Ulemâ peygamberlerin vârisleridir"⁴⁷ hadisine dayanmaktadır. Yani Saçaklızâde nezdinde ulemâ esasen dinî bir misyon ve görev ifâ etmekle mükellef bir zümredir.

Oysa Saçaklızâde'nin öne çıkan ikinci fikrine göre kendi devrinin ulemâsı bu mükellefiyeti tam manasıyla yerine getirmemektedir. Daha açık bir ifadeyle, ulemâ o zamanda halkın dünyevî işlerini düzeltmek için gösterdiği çabayı asıl misyonları olan din işlerini islâh etmek konusunda göstermemektedir. Saçaklızâde'nin bu eleştirisi, gerek bir âlim tarafından mensubu olduğu zümreye yöneltilmesi yani içeriden bir eleştiri olması, gerekse ulemânın dünyevî işlerle daha çok iştiğal ettiği şeklinde olması bakımından dikkat çekicidir. Hâl-i hazırda bu konularla ilgili başka bilgilere sahip olmadığımız için bu eleştiriye geniş bir çerçevede değerlendirme imkânımız şimdilik bulunmuyor. Bununla birlikte Saçaklızâde'nin eleştirisinde bir nevi mihenk taşı/ölçü işlevi gören kendi ulemâ tasavvuru dikkate alındığında belki şu söylenebilir: Tarîk-i ilmiye bünyesinde güçlü bir bürokratik hiyerarşi çerçevesinde meslekî faaliyette bulunan Osmanlı ulemâsı,⁴⁸ Saçaklızâde'nin ölçülerine göre daha ziyâde dünyevî bir fonksiyon icrâ ediyor olmalıydı. Ayrıca öyle anlaşılıyor ki, Saçaklızâde'ye göre kendisi gibi Osmanlı ilmiye tarîkinin bürokratik yapısıyla bağı sınırlı olan ya da hiçbir bağı bulunmayan Voll'un "devlet dışı ulemâ" diye

⁴⁶ İştîyak Hüseyin Kureşî bu hadisin çok zikredildiğini, fakat sıhhatinin tartışmalı olduğunu söyler. Bk. Kureşî, a.g.m., s. 5,28, not:1.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned: el-Fethu'r-Rabbânî Tertibi*, c.I, çev. Rifat Oral, tahrir: Süleyman Sarı, Ensar Yayıncılık, Konya 2003, s. 260.

⁴⁸ Bu hususta bilhassa bk. Ocak, "Dinî Bilimler ve Ulema", s. 250-254.

ifade ettiği taşradaki/eyaletlerdeki ulemâ da⁴⁹ söz konusu dinî misyonu yeterince ifâ etmiyordu.

Saçaklızâde'nin öne çıkan üçüncü fikri ise, ulemânın “şeri‘atı ihyâ, ümmetin dinini tecdid ve müslüman halk arasındaki din işlerini ıslâh” etmek üzere harekete geçmesi gerektiğidir. Saçaklızâde'nin tespit ettiği soruna çözüm olarak ileri sürdüğü bu dikkat çekici fikir, çok açık ki yukarıda ıslâh kavramı çerçevesinde kısaca değinilen, İslâm dünyasının değişik yerlerinde daha önce zaman zaman söz konusu edilmiş ve bazı yerlerde de bir harekete dönüşecek düzeyde ön plana çıkmış olan geleneksel tecdid-ıslâh yönteminin tekrar gündeme getirilmesidir.

Teorik ve pratik boyutları açısından ana hatlarıyla bu yöntemin tarihsel özelliklerine bakılacak olursa, sözlükte “yenilemek, yeni bir yol açmak” anlamındaki tecdid, “bir işi ya da bir şeyi ciddiyetle ve bir yöntemle yeniden ve aslına uygun biçimde yenileme faaliyetini” ifade etmektedir. Bu kavram İslâm terminolojisinde ise, “dinle hayat arasındaki irtibatla zamanla ortaya çıkan gevşemeyi dine zarar vermeden, dinle kabili telif yenilikleri de reddetmeden aşma başarısını gösteren faaliyetleri adlandırmak için kullanılmıştır”.⁵⁰ Bedri Gencer'e göre tecdid, “daha çok dine ilişkin teorik bir yenileştirme sayılmakta, pratik boyutta yenileştirme ise ihyâ ve ıslâh kavramlarıyla ifade edilmiştir”.⁵¹ Voll'un belirttiğine göre tecdid ve ıslâh kavramlarının spesifik anlamları tarihsel koşullara bağlı olarak yüzyıllar boyunca değişim göstermiş olmakla birlikte, anlamdaki değişen niteliklerin ardında bir süreklilik de yatıyordu. Bu süreklilik, geniş tecdid-ıslâh geleneğinin “Kur’ân’da bildirilen Allah’ın vahyi ile sözlerinin ve davranışlarının hadis literatüründe bildirildiği biçimiyle Peygamber’in sünnetine dayanarak, aslında İslâm’ı net ve açık şekilde tanımlamaya yönelik bireysel toplumsal çabayı temsil” etmesidir. Başka bir deyişle genel hatlarıyla bu geleneğin değişmez ögesi “toplumu Kur’ân ve sünnetin tanımladığı çizgiye çekme çabası olurken, müceddid ve ıslâhatçıların (muslihûn) görevi ise verili toplumsal koşullara göre değişim gösterecektir”.⁵²

⁴⁹ Voll, *İslam*, s. 77. Bu noktada Saçaklızâde'nin *Mektûb*'unun başlığında “ulemâ’l-bilâd” ifadesinin bulunduğunu hatırlatmak isteriz. Ulemâ kavramının kapsamına ilişkin söz konusu ayırım bağlamında Osmanlı ulemâsı hakkında önemli çalışmalar yapmış olan M. Zilfi'nin, “resmî kullanımında ulemâ terimi (dinî ilimlerde eğitim görmüş) genellikle ya hiyerarşik İstanbul medreselerinden birinde müderris olarak veya imparatorluğun bir düzine veya o civarda önemli şehirlerinde ‘büyük mollalar’ ismi verilen yüksek rütbeli hâkimler olarak hizmet gören şeriatta medrese eğitimi uzmanlarla sınırlanmıştır” şeklindeki görüşünü belirtmekte yarar vardır. Bk. Zilfi, a.g.m., s. 66, not:5.

⁵⁰ Görgün, a.g.m., s. 234,238-239.

⁵¹ Gencer, a.g.e., s. 126.

⁵² Voll, “İslam Tarihinde Tecdid ve Islah”, s. 46,48.

Gencer'e göre "muslihleri harekete geçiren bozukluklar, sünnetlerden uzaklaşmanın ürünü bid'atlerden, modernlikten kaynaklanmaktadır. Bu yüzden toplumsal bir ahlâkî dirilişi hedefleyen ıslâh hareketleri, bid'atlere, modernliğe karşı savaş açan püritanizm/tasfiyecilik hareketi olarak ortaya çıkarlar. Bu durumda ihyâ sünnet için, ıslâh ise bid'ate karşı mücâdele olarak belirir".⁵³ Ali Merad'a göre "modern ıslâhçılığın Kur'ân'ı referans almasına karşılık, tarihî ıslâh teşebbüsleri Hz. Peygamber'in sünnetine sarılmayı ön plana çıkarmıştı".⁵⁴ Voll'a göre, "daha kapsamlı ifadesiyle müceddidler Kur'ân'ı yorumlamada daha literal (metne bağlı) ve simgesel ya da mistik yorumdan oldukça az yararlanan kişiler olarak tanındılar". Yine ona göre, tecdid ve ıslâhta "asıl vurgunun nereye yapılacağı yüzyıllar boyunca özel koşullara bağlı olarak değişti". İbn Teymiyye ve Vehhâbilerde olduğu gibi bazen popüler din anlayışı, bazen kurulu İslâmî düzenin tüm yapısı, bazen bid'atler ve bazen de Yunan felsefe geleneği hedef olabiliyordu. Bunlardan hangisi hedef olursa olsun, ya da Voll'un ifadesiyle ister popüler, ister resmî, isterse de sentezci İslâm'a karşı olsun, tecdid ve ıslâhın vereceği yanıt aynıdır: "Birey ve İslâm cemaatinin bir parçası olarak müslüman Kur'ân ve Peygamber'in sünnetini titizlikle izlemelidir. Bu bağlılığa karşı olan veya onu haffîe alan herhangi bir şey, tecdid ve ıslâh sürecinde elimine edilmelidir".⁵⁵

İşte Saçaklızâde'nin "şeri'atı ihyâ, ümmetin dinini tecdid ve müslüman halk arasındaki din işlerini ıslâh" etmek gerektiği şeklindeki fikri böyle bir tarihsel geleceğe tekâbül etmektedir. Şu halde denebilir ki, bu tekâbül tabii olarak Saçaklızâde'nin ilmî kişiliği ve zihniyeti bakımından bir anlam ifade ediyor olsa gerektir. Bu anlam, sanırız, Saçaklızâde'nin de -kendi çapında- Hz. Peygamber'in oluşturduğu söylenen "model toplum"⁵⁶ gibi olma yahut "belli bir süreçte oluşmuş mükemmel modeli koruma"⁵⁷ temel düşüncesine dayanan "ıslâhçı tavır"⁵⁸ sahip bir âlim olduğu şeklinde ifade edilebilir.

⁵³ Gencer, *a.g.e.*, s. 130.

⁵⁴ Merad, a.g.m., s. 144. Merad, başka bir ifadesinde "ıslâh fikrinin tarihî gelişimini İslâm ümmetinin kültürel evriminde bid'atleri ortaya çıkaran gelişmelerle ve bu gelişmelere gösterilen selefî tepkilerle irtibatlandırmak gerektiğini" söyler.

⁵⁵ Voll, "İslam Tarihinde Tecdid ve Islah", s. 50-51.

⁵⁶ Voll, "İslam Tarihinde Tecdid ve Islah", s. 47.

⁵⁷ Gencer, *a.g.e.*, s. 126.

⁵⁸ İslâm düşünce geleneği içindeki ıslâhçı görüşün bir "tavır" olarak tanımlanması ve bu tavrın muhtevasına dâir Rudolph Peters'in şu açıklaması kayda değerdir: "Her ne kadar bazı cüzi akide meselelerinde hararetli tartışmalar meydana gelmişse de, fundamentalizmi İslâm'ın diğer formlarından ayıran şey doktrin değil, tavidir. Fundamentalizm İslâm toplumunu tevhid ve sünnetten şirk ve bid'ata doğru uzaklaşan bir toplum olarak kabul etmekte ve bu durumu düzeltmek için çabalamaktadır...". Bk. Peters, "18. ve 19. Yüzyıl İslâmî Fundamentalizm", s. 189-90.

Bu noktada tabiatıyla şu soruları sormak îcap ediyor: Saçaklızâde'nin islâhçı tavrı tarihsel tecdîd-islâh geleneği ekseninde hangi özellikleri taşımaktadır? Onun tavrının kendine has husûsiyetleri var mıdır? Saçaklızâde'nin bu tavra yönelmesinde etkili olan belirli bir esin kaynağı ya da fikrî etkileşimden söz edilebilir mi? Onun bu tavrının ürünü olan önerisi hakkında neler söylenebilir? Bunlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde genelde İslâm özelde Osmanlı düşünce tarihi bağlamında Saçaklızâde'nin islâhçı tavrı nasıl yorumlanabilir?

Esasen Saçaklızâde'nin *Mektûb ilâ ‘ulemâ’l-bilâd* ve *Nasîhatü'l-‘ulemâ*'sında dikkat çektiği, yaşadığı sırada şer'î kuralların çoğunun kaybolduğu/şer'at ışığının neredeyse söner hâle geldiği, bid'atlerin yaygınlaştığı, dinin “garîb” olduğu,⁵⁹ Kur'ân tilâvetinin tashîhi konusunda cehâletin yaygınlaştığı ve ilm-i hâl bilgisinin nâdirleştiği şeklindeki beş ana husustan ilk üçü, yukarıda Voll, Görgün, Gencer ve Merad'dan naklettiğimiz bilgilere göre, tecdîd-islâh hareketlerinin teşekkülünde rol oynayan düşünceler/âmiller arasında yer almaktadır.⁶⁰ Son iki husus ise aslında halkın dinî hayatına çeki düzen verme amacına ma'tuf olması açısından yine tarihsel tecdîd-islâh geleneğinin daha çok “toplumsal erdeme vurgu yapma” tarzındaki karakteristiğiyle örtüşmekle birlikte,⁶¹ bu amacın spesifik olarak Kur'ân tilâvetinin tashîhi ve ilm-i hâl bilgisi konuları çerçevesinde gerçekleştirilmek istenmesi itibarıyla öznel bir nitelik arz etmektedir.⁶² Yani bu iki husus, bir bakıma Saçaklızâde'nin islâhçı tavrının husûsî tarafını teşkil etmektedir. Bu ortaklık ve farklılığı şöyle ifade etmek de mümkündür: Saçaklızâde'nin islâhçı tavrı din, şer'at ve bid'atler eksenindeki bir tehdit algılamasına dayanması yönünden tarihsel tecdîd-islâh geleneğiyle örtüşmektedir.⁶³ Asıl hedefine sûfiler kaynaklı inanış ve

⁵⁹ Bilindiği üzere Saçaklızâde'nin bu düşüncesi, “İslâm garip başlamıştır ve nitekim (gün gelecek) tekrar başladığı gibi garip olacaktır. Ne mutlu o gariplere!” meâlindeki “gurabâ rivâyeti” diye ifade edilen hadise dayanmaktadır. M. Gökâlpe'ye göre, kimi âlimlerce bu rivâyetteki “garibler” ifadesiyle “ehl-i bid'at karşısında hadisi müdâfaa gayretinde bulunan ehl-i hadis”in kastedildiği de düşünülmüştür. Bu rivâyetin muhtelif versiyonları ve sıhhatine dâir bk. Murat Gökâlpe, “Hicrî İlk Üç Asır Özelinde Sened ve Metin Kiriği Bağlamında Gurabâ Rivâyetinin Değerlendirilmesi”, *Dinî Araştırmalar*, c. 9, sy. 26 (2006), s. 177-192.

⁶⁰ Bu anlamda İbn Teymiyye, Sirhindî ve Şah Veliyyullah'ın islâhçı düşüncelerinde şer'atın öncelikli yerine dâir bk. Fazlur Rahman, *İslâm'da İhya ve Reform*, s. 218-220,234.

⁶¹ Bu noktada Fazlur Rahman'ın, İbn Teymiyye'nin sadece bireyi değil toplumun kolektif varlığını da vurgulayan, bundan dolayı da bireysel erdemlerden çok toplumsal erdemler ve adâlet üzerine vurgu yapan mesajının ortak bir karakteristik olarak 17., 18. ve 19. yüzyıllarda İslâm dünyasında ortaya çıkan islâh hareketlerinde de görüldüğü şeklindeki tespitine dikkat çekmek gerekir. Bk. Fazlur Rahman, “Revival and Reform in Islam”, p. 637.

⁶² Saçaklızâde'nin “halkın dinî hayatına çeki düzen verme” amacı doğrultusunda yorumladığımız bu görüşlerinin son zamanlarda gündeme getirilen “confessionalization” iddiası bağlamında yorumlanıp yorumlanamayacağına aşağıda ayrıca değinilecektir.

⁶³ Aslında bu örtüşme, Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-‘ulûm* adlı eserindeki fikirleri de hesaba katıldığında,

uygulamaları ya da popüler din anlayışını değil halkın cehâletini koymuş olması, bundan dolayı da çözüm olarak “tasfiyeci” değil “inşâcı” bir yöntem önermesi yönüyle ise kendine özgü bir hâl almaktadır. Bu kendine özgü hâl, elbette Saçaklızâde'nin vizyonu ve devrin spesifik koşullarından kaynaklanmaktadır.

Saçaklızâde'nin ilmî çevresi ve bu çevredeki ilişkiler ağı dikkatle takip edildiği zaman, onun islâhçı tavra yönelmesinde tarihsel islâh geleneğinin bir şekilde rol oynamış olabileceğine dâir bazı karineler tespit edilebilmektedir. Şöyle ki, *Şakâ-yık* zeyli yazarlarından Fındıklılı İsmet Efendi (ö.1904)'nin verdiği bilgilere göre Saçaklızâde, Tefsîri Mehmed Efendi ve Dârendeli Hamza Efendi'den ilim tahsil etmesinin yanı sıra, 17. ve 18. yüzyılların meşhur sûfisi Şeyh Abdülgânî Nablusî (ö.1731)'ye de “Kâdiriyye ve Nakşibendiyye tarikatları erkânı üzere” intisab etmiştir.⁶⁴ Gerçekten de Kâdiriyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının müntesibi olan Şeyh Abdülgânî Nablusî'nin⁶⁵ çevresine bakıldığında özellikle iki isim dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki, Suriye ve Anadolu'da Nakşibendiliğin yayılmasında büyük etkisi olduğu ifade edilen Murad b. Ali el-Buhârî (ö.1720)'dir.⁶⁶ Voll'un söylediğine göre, Hindistan Nakşî ihyâsında bazı fundamentalist tonları da kimliğine ekleyen ve eylemci Hindistan geleneğinin içinden çıkarak 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında yayılan Nakşibendî tarikatının iki ana kolundan en önemlisi, Hindistan'da Ekber Şah zamanındaki “uzlaşmacılığa” muhalefette oldukça etkin olan Şeyh Ahmed Sirhindî ile ilişkili gruptu. Sirhindî'nin oğlunun bir öğrencisi olan Murad el-Buhârî, işte bu silsilenin en önde gelen müşidi olup Sultan II. Mustafa'nın da desteğini alarak Şam'a yerleşmişti. el-Buhârî'nin yahut âilesinin (Muradî âilesi) buradaki faaliyetleri esnasında yakın temasta bulunduğu kişilerden biri de aynı zamanda bir Nakşibendî mürîdi olan Şeyh Abdülgânî Nablusî idi.⁶⁷

mesela “felsefe karşıtlığı” gibi diğer unsurlarla daha da genişleyecektir. Fakat bu çalışmada Saçaklızâde'nin yalnızca *Nasihatü'l-ulemâ* ve *Mektûb ilâ ulemâ'l-bilâd* adlı risâlelerindeki fikirleri tahlil edildiği için bunlara değinilmemektedir.

⁶⁴ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmilâtü'ş-şakâik fi hakkı ehli'l-hakâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 50-52. Bekri Alaaddin, Nablusî'nin Kâdiriyye ve Nakşibendiyye tarikatlarına -bilindiği kadarıyla- törenle kimseyi almadığını, bunun aksine olabilecek yegâne işaretin ünlü mürîdi Mustafa el-Bekri'ye (ö.1749) verdiği icâzette Kâdiriyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının da zikredilmesi olduğunu, ama bunun bir intisabla hiçbir ilişkisinin bulunmadığını söylemektedir. Bk. Bekri Alaaddin, *Bir Çağın Öncüsü: Şeyh Abdülgânî Nablusî*, çev. Veysel Uysal, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 169,202, not:57. Bu değerlendirme esas alırsa, Saçaklızâde'nin Nablusî ile ilişkisini Fındıklılı'nın söylediği gibi “müntesib ve müstahlef”lik şeklinde olmasa bile, söz konusu tarikatların erkânını ve “ilm-i bâtın”ı öğrenme tarzında düşünmek gerekiyor.

⁶⁵ Alaaddin, *a.g.e.*, s. 169.

⁶⁶ Alaaddin, *a.g.e.*, s. 169.

⁶⁷ Voll, *İslam*, s. 79-80.

Nablusî'nin çevresinde dikkat çeken ikinci isim ise, Mustafa İbn Kemalettin el-Bekrî (ö. 1749)'dir. Voll'un belirttiğine göre, el-Bekrî hem Nakşî Nablusî'nin hem de 18. yüzyılda “Neo-Sûfizm”in⁶⁸ doğuşunun en önemli aracı olan ve ulemâ arasında en geniş sınırlarıyla birlikte kabul edilen Halvetî tarikatının Halep'teki önde gelen şeyhlerinden Abdullatif Halebî'nin mürîdi idi. el-Bekrî, “Neo-Sûfizm”in doğuş sürecinde “İbn Arabî'nin sûfî teolojisinin yeni yorumunu gerçekleştiren Osmanlı ulemâsının tarikatıyla, Nakşibendiliğin dahaca eylemci olan üslubunu mezc etme” şeklinde bir rol oynamıştı.⁶⁹

İşte bu bilgilere göre denebilir ki, Saçaklızâde, Şeyh Abdulgânî Nablusî ile ilişkisi çerçevesinde onun yakın çevresindeki bilhassa tarihsel islâh geleneğiyle doğrudan bağlantılı olan el-Buhârî ve bu gelenekten etkilendiği söylenen el-Bekrî gibi isimlerle temas kurmuş ya da Nablusî vasıtasıyla onların fikriyatından haberdar olmuş, böylelikle de tarihsel islâh geleneğinden etkilenmiş olabilir. Ayrıca böyle olmasa bile, Saçaklızâde'nin söz konusu gelenekten İbn Teymiyye ve takipçilerinin eserleri vasıtasıyla etkilenmiş olması da zayıf bir ihtimal değildir. Zira o, *Tertîbü'l-'ulûm* adlı eserinde İbn Teymiyye ve özellikle talebesi İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye'nin bazı fikirlerine atıf yapmaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla son tahlilde Saçaklızâde'nin bir şekilde ihyâcî İslâmî ruhtan esinlenmiş/etkilenmiş olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

Aslında Saçaklızâde'nin kısaca ulemânın her mahalleyi dolaşarak imtihan yoluyla halkı 'ilim ve 'amele da'vet ve icbâr etmesi mâhiyetindeki önerisi de söz konusu ruhtan esinlenmenin başka bir karinesi olarak değerlendirilebilir. Zira yukarıda açıklandığı üzere bu öneri herşeyden önce Saçaklızâde tarafından halkın dinî hayatını islâh maksadıyla gündeme getirilmiş bir öneridir. Dahası öneri -her ne kadar bir hareket doğurmamış görünse de- tıpkı tarihsel islâh hareketlerinde olduğu gibi eylemci bir karakter taşımaktadır. Keza öneride bu karakterin gereği olan eylemde bulunma rolü de, 18. yüzyıldaki “büyük ihyâ hareketlerinin liderliğinin İslâm âlimlerince yürütülmüş olması” olgusuna⁷¹ benzer şekilde ulemâya verilmektedir. Öte yandan şunu da söylemek gerekir ki, bu öneri halka temel dinî bilgileri öğretme ve uygulatma şeklindeki içeriği bakımından yenilenme sağla-

⁶⁸ Neo-Sûfizm hakkında bk. Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 268-72. Neo-Sufizm kavramsallaştırmasının eleştirisi hakkında bk. Bernd Radtke, “Neo-Sufizm Eleştirisi”, çev. Yusuf Öztel, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.18, sy. 2 (2009), s. 361-371.

⁶⁹ Voll, *İslam*, s. 81.

⁷⁰ Bk. Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'ulûm*, s. 177,223-224,233-235.

⁷¹ Voll, *İslam*, s. 65-66.

cak düzeyde bir fikrî boyuta sahip değildir. Oysa Saçaklızâde *Risâle-i mektûbe*'nin “mazmûnu üzere” çaba gösterilirse, yani ulemânın işbirliği yapması ve bu öneriyi hayata geçirecek tarzda çalışması hâlinde dinin ve şerî'atın “mücedded ve mu'azzez” olacağını ifade etmektedir.⁷² Bu düşüncesi Saçaklızâde'yi geniş bir tecdîd vizyonuna sahip “entelektüel bir islâhçı”dan ziyade “toplumsal bir islâhçı” olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını göstermektedir.⁷³

Burada önerinin niteliğiyle ilgili olarak bir hususa daha işaret etmek gerekiyor: Derin Terzioğlu'nun bir makalesinden öğrendiğimize göre Saçaklızâde'nin bu önerisinin bir benzeri yaklaşık bir asır öncesinde sûfi-âlim Nushî el-Nâsîhî tarafından *Mebhas-ı İmân* başlıklı ilm-i hâl kitabında önerilmiştir. Terzioğlu'nun verdiği bilgilere göre Nushî'nin mezkûr kitabında önerdiği ilm-i hâl bilgisinin öğretimi hakkındaki “plan” şöyledir: Nushî'ye göre, eğer iktidar sahipleri bu dünyayı “reforme etmek” istiyorlarsa bütün mahallelere, yüksek veya alçak sosyal statüden yahut zengin veya fakir olsun yedi yaşın üzerindeki herkesin o andan itibaren “ilm-i hâl”i bilip bilmediklerini görmek için imtihan edileceklerini bildiren tellallar göndermelidir. Bu imtihan -görev için atanan “dindar ve güvenilir kişiler” ilk olarak her mahallenin imam ve müezzinine danışıp o mahallede bulunan yedi yaşın üzerindeki herkesin ismini içeren bir sicil hazırlayınca- yeni yılın başında yapılmalıdır. İmtihanda onlar söz konusu sicilde ismi kayıtlı herkesi inanç/îman, İslâm, abdest ve namaz gibi konular hakkında sorgulamalıdır. Bu sorguda soruları doğru olarak cevaplayabilenler hakkıyla onurlandırılmalı, cevaplandıramayanlar ise sapkınlıklarının boyutuna bağlı olarak alenen azarlanmalı, idârî takdire göre cezalandırılmalı veya mahalleden sürgün edilmelidir. Terzioğlu'nun belirttiğine göre, Nushî bu ifadelerinin daha aşağısında da bir kez daha idârî otoriteleri her mahalleyi teftiş etmeleri, genç ve yaşlı herkesi ilm-i hâl bilgileri hakkında imtihan yapmaları ve soruları doğru bir şekilde cevaplandıramayanları sürgünle ve ihtiyârî olarak daha sert bir ceza şekli ile cezalandırmaları için teşvik etmektedir.⁷⁴

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Nushî'nin “plan”ı ile Saçaklızâde'nin önerisi, her ikisinde de islâhın amaçlanması, mahalle halkı esas alınarak devletin desteğiyle imtihan yönteminin önerilmesi, imtihanın ilm-i hâl bilgisi⁷⁵ hakkında olması

⁷² Saçaklızâde, *Mektûb*, vr.20a-21a.

⁷³ “Entelektüel ve toplumsal islâhçı” tasnifi şu çalışmadan mülhemdir: Ahmad Dallal, “İslâmî İhya Düşüncesinin Kaynakları ve Hedefleri: 1750-1850”, çev. Ahmet Aydın, *Batı Gözüyle Tecdîd: İslâm Dünyasında Tecdîd Hareketleri 1700-1850*, ed. Nail Okuyucu, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 89-124.

⁷⁴ Terzioğlu, “Where”, p. 99.

⁷⁵ Osmanlı dönemi ilm-i hâl kitapları ve bunların Osmanlı toplumunun dinî hayatındaki etkileri

ve yaptırım olarak cezâî müeyyidenin yer alması itibariyle, ana unsurlar bakımından birbirine oldukça benzemektedir. Bununla birlikte Saçaklızâde’nin önerisinde imtihanın şehirlerin ulemâsı tarafından yapılması, imtihan konusuna Kur’ân tilâveti/tecvidinin de dâhil olması, imtihana mahalledeki imam, müezzin ve mu’alim-i sıbyânların da tâbi kılınması ve daha önemlisi mahallelinin -Saçaklızâde’nin tasnifine göre- dinin ‘ilim kısmının yanı sıra ‘amel kısmı hakkında da teftiş edilmesi gibi farklı unsurlar bulunmaktadır. Bu yönüyle Saçaklızâde’nin önerisinin kapsamı Nushî’ninkine nazaran daha geniştir.

Bu karşılaştırma çerçevesinde Terzioğlu’nun Nushî’nin planının -Osmanlı tarihi için de gündeme getirilmeye başlanan- “confessionalization” tezi⁷⁶ bağlamında okunabileceğine kapı aralayan tahlillerine de kısaca değinmek isteriz. Terzioğlu’na göre, eğer Nushî’nin planındaki “ilm-i hâl” kelimesi “catechism” kelimesiyle ve “imam ve müezzinler”e referans da “mahalle papazı”na referans olarak değiştirilirse, bu plan 16. yüzyılın ortalarından beri Katolik ve Protestan Avrupa’da uygulanan “dinsel takip mekanizmaları”nın kaba bir tasviri olarak okunabilir. Öyle ki, en azından söz konusu plandaki imtihanın yılbaşında yapılacağına dair detay, Nushî’nin aslında son zamanlarda oluşturulmuş Hıristiyan uygulamalarından bazılarını bilebilme ve hatta ilhamını dolaylı olarak onlardan alabilme ihtimalini artırır. Keza plandaki imtihanın sonucunda başarısız olanlara sürgün cezası verilmesi önerisi de Osmanlı’nın yanı sıra erken modern Avrupa’dan paralellikleri akla getirmektedir. Ayrıca Nushî’nin eserindeki gayr-ı Müslimlerin o dönemde Müslümanları “beyaz başlıklarıyla dışarıdan Müslüman gibi” görünmekle birlikte aslında “çok farklı inanç, mezhep ve tarikatların taraftarı olanlar” gibi gördüklerine dair ifadeleri de, bazı Batı Avrupalı seyyahların buna yakın düşünceleri ve Katolik ve Protestan misyonerlerin Doğu Hıristiyanlarının dinî bilgilerini aziz hikâyelerinden öğrendikleriyle ilgili şikâyetleri bağlamında düşünüldüğünde bu minvalde önemlidir. Sonuç olarak Terzioğlu’na göre, “eğer gerçekten kendi dile getirdiği gibi Nushî böyle görüşleri bilmiş olsaydı, Müslüman halkı dinî bir imtihana tabi tutma önerisini sunduğunda bu ona başka/ilave bir insiyak sağlardı:

hakkında bk. Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001; aynı yazar, *Osmanlı ve Geleneksel İslâm*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

⁷⁶ Aslında Avrupa tarihini açıklamak üzere ortaya atılan ve bazı tarihçilerce son zamanlarda Osmanlı tarihi için de “Osmanlı mezhep ayrışması ve toplumsal denetimi tarihi” ve “Sünnileş(tir)me” süreci şeklinde söz konusu edilen bu tez hakkında bk. Tijana Krstic, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları: 15.-17. Yüzyıllar*, çev. Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015; Terzioğlu, “Where”, p. 79-82; aynı yazar, “How to Conceptualize Ottoman Sunnization: A Historiographical Discussion”, *Turcica*, 44 (2013), p. 301-338.

Sıradan halka fikir aşılama ve dinsel birliği sağlama gayretindeki çağdaş Katolik ve Protestanlardan geri kalmamak (ve -onları- geçmek)".⁷⁷

Bu tahliller üzerine şunları ifade etmek gerekir ki, Terzioğlu'nun Nushî'nin planı ile Avrupa'daki Katolik ve Protestan "dinsel takip mekanizmaları" arasında kurmaya çalıştığı ilişki yahut Nushî'nin Katolik ve Protestanların halklarına dinsel fikir aşılama teşebbüslerinin farkında olması gerektiği⁷⁸ ve bu konuda Osmanlı yöneticilerine öneride bulunurken onlardan ilham almış olabileceğine dair tahmini sağlam ve yeterli karineye dayanmadığı için kuvvetli bir iddia gibi görünmemektedir. Öte yandan bu iddia Nushî ve planı için kuvvetli farzedilse bile, onu Saçaklızâde ve önerisi için de ileri sürmek isabetli olmayacaktır. Zira Terzioğlu'nun bu iddiasının dayanaklarının başında gelen Nushî'nin planındaki imtihanın yılbaşında yapılması hususu Saçaklızâde'nin önerisinde yer almamaktadır. Terzioğlu'nun diğer dayanağı olan Nushî'nin planındaki sürgün cezası önerisi ise, "mahalleden köylere gönderilme" şeklinde Saçaklızâde'nin önerisinde de bulunmakla birlikte, bu ceza sadece Hıristiyan Avrupa'ya mahsus bir uygulama olmadığından özel bir anlam ifade etmez. Ayrıca Terzioğlu'nun tahminine göre Balkan kökenli olan⁷⁹ Nushî'den farklı olarak Saçaklızâde, Anadolu ile Arap coğrafyasının kesiştiği bir noktada bulunan Maraş'ta yaşamış olup Avrupa'daki dinsel uygulamalar hakkında farkındalık kazanacak bir sosyal ve kültürel ortama sahip görünmemektedir. Daha önemlisi, Saçaklızâde önerisini halkın dinî hayatını islâh, ihyâ ve tecdîd etmek gayesiyle ortaya koymuştur ki, bu gaye onun önerisinin İslâm düşünce geleneği çerçevesinde anlamlandırılması gerektiğine delâlet etmektedir. Bu manada esasen onun yapmaya çalıştığı şey, müslüman toplumlarda çoğu dönemde gözlemlenebilecek bir durum olan halkın dinî pratikleri yerine getirmesi yahut dinî bir hayat yaşaması ile ilgili eksikliklerini ve gevşekliğini gidermek, bir nevi Osmanlı toplumunu daha çok "dindarlaştırma"ya çalışmaktan başka bir şey değildir. Kaldı ki, bu tür önerilerin gerek yöntem gerekse içerik olarak İslâm-Osmanlı düşünce geleneğinin kendi dinamikleri içinde ortaya çıkmayacak tarzda sıra dışı olduğunu söylemek⁸⁰ ve ilham kaynağını başka bir gelenekte/coğrafyada/dinamikte aramak

⁷⁷ Terzioğlu, "Where", p. 102-107.

⁷⁸ Terzioğlu, "Where", p. 109.

⁷⁹ Terzioğlu, "Where", p. 82, 88. İlginçtir ki, Nushî kendisi, Ebu Hanife'nin yirmi üçüncü kuşaktan torunu olduğunu söylemekle birlikte, Terzioğlu bazı karinelere istinaden onun Balkan kökenli olduğunu iddia eder.

⁸⁰ Bu bağlamda burada Saçaklızâde'nin önerisinin bazı unsurlarıyla örtüşen 17. yüzyıla ait iki görüşü belirtmek isteriz. Bunlardan ilki Hasan Kâfi el-Akhisârî (ö.1616)'nin ulemânın görevinin "ibâdet, duâ, emr-i ma'rûf nehy-i münkeri i'lâm, şer'i'at hükümlerini bütün esnafa bildirmek, re'ÿ, tedbîr, müşâvere, din

için de belirgin bir sebep görünmemektedir. Özetle Saçaklızâde’nin önerisini ortaya çıkaran asıl sâikin devrin dinî-sosyal koşulları çerçevesinde İslâm-Osmanlı düşünce geleneği olduğu, onu “Osmanlı mezhep ayrışması ve topluma nizam verme” (confessionalization) yahut “Sünnileştirme” politikaları teorik çerçevesinde yorumlamanın isabetli bir yaklaşım olmayacağı söylenebilir.

Bütün bu tahliller çerçevesinde Saçaklızâde’nin ıslâhçı tavrının İslâm ve Osmanlı düşünce tarihindeki anlamı meselesine gelince, öncelikle bu tavır onun tarihsel tecdîd-ıslâh geleneği çizgisinde bir âlim olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Saçaklızâde, elbette İslâm düşünce tarihinde tecdîd-ıslâh geleneğinin genellikle kendisiyle başlatıldığı İmam Gazâlî⁸¹ ve bu geleneğe asıl yönünü veren İbn Teymiyye gibi İslâmî ilimleri ve dinî düşüncüyü kuşatan kapsamlı ve derinlikli bir ıslâh fikriyatına sahip değildir. Keza o, fikrî açıdan 17. ve 18. yüzyılların Hindistan’lı ıslâhçı âlimleri Sirhindî ve Dehlevî düzeyinde bir ıslâhçı olarak da gösterilemez. Fakat bu durum şüphesiz ki onu ve tavrını önemsiz kılmaz. Zira Saçaklızâde’nin bu tavrı, öncelikle Osmanlı din ve düşünce hayatında 16. ve 17. yüzyıllarda Birgivi Mehmed Efendi (ö.1573) ve Kadızâdelilerin bid‘at karşıtlığı ekseninde “tasfiyeci” bir tarzda sergiledikleri benzer bir tavrıdan⁸² sonra yeni bir tavır olarak ortaya çıkmış olması bakımından önemlidir. İkinci olarak, İslâm dünyasının değişik yerlerinde ıslâhçı hareketlerin neşvünemâ bulduğu 18. yüzyılın erken bir zamanında ve üstelik ıslâhçı tavırların pek sirâyet etmediği sanılan Osmanlı Anadolusuna ait olması⁸³ bakımından da kayda değerdir. Ayrıca bu tavır, Osmanlı devlet ve toplumunun 18. yüzyılın ilk çeyreğindeki yönelişinin

ilimlerini ta’lim ve insanları ibâdete teşvik” olduğu (bk. Özkul, “Ulemanın Yeri”, s. 526); ikincisi ise Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî (ö.1633/34)’nin “...İmam (Sultan) âlimleri sınavdan geçirir; bilgi, dindarlık, hüsnü akîde gördüğü birini halka öğüt vermekle yetkili kılacaktır; zamanımızda olduğu gibi insanların bid‘at ve günah içine düşmemeleri için bu özellikleri görmediği birine o yetkiyi vermeyecektir” şeklindeki ifadeleridir. Bk. Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî, *Tütüin İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, giriş ve notlar: Yahya Michot, çev. Ayşen Anadol-Mehmet Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 27.

⁸¹ Mehmet Zeki İşcan, “Gazâlî’nin İhyâ ve İslah Düşüncesine Genel Bir Bakış”, *Diyanet İlmî Dergi*, c.47, sy.3 (2011), s. 117.

⁸² Osmanlı “gerilemesi” bağlamında ortaya çıkan çeşitli tavırları ele alırken Kadızâdelileri 17. yüzyıldaki “radikal ıslâhatçı grup” olarak tanımlayan bir değerlendirme için bk. Kafadar, a.g.m., s. 155.

⁸³ Yaşar Sarıkaya bu sanyı, 18. yüzyılda “İslâm dünyasının çeşitli bölge ve ülkelerinde bir dizi yenilenme hareketleri”nin görüldüğü, “resmî ulemânın temsil ettiği din anlayışına ve müslümanların sosyal ve dinî hayatlarında yerleşen bid‘atlara karşı tecdîd adı verilen ve dinde yenileşme iddiası güden hareketlerin ortaya” çıktığı, fakat “Osmanlı Devleti’nin ana gövdesinin bu ve benzeri hareketlere henüz yabancı” olduğu, bu dönemde “Osmanlı ulemâsından sosyal, siyasi ve fikrî hayatın yeniden inşasını amaçlayan kapsamlı yaklaşımlar, geleneksel anlayış ve yorumlara eleştirel bakış öneren değerlendirmeler”in çıkmadığı şeklinde dile getirir. Bk. Yaşar Sarıkaya, *Ebu Said el-Hâdimî: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 8-9.

algılanması ve yorumlanmasına dâir ulemâ çevrelerindeki yaklaşımlardan birini daha net bir şekilde yansıtmaya itibarıyla da dikkat çekicidir.⁸⁴

Sonuç

Saçaklızâde, Osmanlı Devleti'nde II. Viyana kuşatmasından itibaren sırasıyla Batı'da ağır mağlubiyetler ve büyük toprak kayıpları (1683-99), 1703 isyanı, Prut Savaşı (1711), yenileşme adımları, dünyevîleşme temâyülleri (1718-1730) ve Patrona Halil İsyanı (1730) gibi siyasî ve içtimâî hâdiselerin vuku bulduğu daha ziyade buhranlı bir dönemde Arap coğrafyasıyla temasa müsâit bir Anadolu şehri olan Maraş'ta yaşamış bir taşra âlimidir.

O, muhtemelen 1720'lerde kaleme aldığı *Mektûb ilâ 'ulemâ'l-bilâd* ve *Nasîhatü'l-'ulemâ* başlıklı küçük risâlelerinde, bu hâdiselerin yaşandığı dönemde dinin ve şeri'atın Osmanlı toplumsal hayatında epeyce geri plana itildiğinden bahsetmekte ve buna dâir kaygılarını paylaşmaktadır. Bu çerçevede özellikle devrin ulemâsını halkın dünyevî işlerini düzeltmek için gösterdikleri çabayı din işlerini islâh etmek için göstermemekle, insanları yaygın şekilde câhil kaldıkları Kur'ân tilâvetinin tas-hîhi ve ilm-i hâl konularına sevketmemekle tenkid etmektedir. Devrin ümerâsını da halk için tahsili farz-ı kifâye ve farz-ı 'ayn hükmünde olan ilmin tahsil ettirilmesi konusunda üzerlerine düşen icbâr görevini yerine getirmemekle suçlamaktadır. Saçaklızâde, bu menfi şartlarda artık ulemânın "şeri'atı ihyâ, ümmetin dinini tec-dîd ve müslüman halk arasındaki din işlerini islâh" etmesi lüzûmunun doğduğunu ifade etmektedir. Bu lüzum kapsamında üzerinde daha fazla durduğu "halk arasındaki din işlerinin islâhı" işinin ise, devletin desteğiyle ulemânın her mahalleyi dolaşarak oraların başta imamı, hatibi ve mu'allim-i sibyanı olmak üzere tüm erkeklerini 'ilim ve 'amel (Kur'ân-ı Kerîm tilâveti/tecvidi, ilm-i hâl bilgisi, namazın ve cema'atin terki, günahkârlık meclisi toplama vb.) konularında imtihan etmek suretiyle gerçekleştirebileceğini belirtmektedir.

Saçaklızâde'nin bu dikkat çekici fikirleri, şüphesiz ki öncelikle bir Osmanlı taşra âlimi olarak onun ilmî zihniyetini ve fikrî yapısını anlamak bakımından çok kıymetlidir. Keza bu fikirler, 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'da dinin (İslâm) ve şeri'atın toplumsal hayattaki yeri ve ulemâ zümresinin işlevsel durumu gibi dev-

⁸⁴ Bekir Karlığa söz konusu gidişata yönelik yaklaşımları bakımından devrin Osmanlı ulemâsını üç gruba ayırır ve Saçaklızâde'yi bunlar arasında sorunların "selefi görüşü yeniden canlandırmak ve fıkıh merkezli yeniden yapılanışa gitmek suretiyle" çözülebileceğini düşünen grup içine yerleştirir. Bk. Bekir Karlığa, "On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatı ve Kahraman Maraş'lı Bazı Bilim Adamları", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, c.I, Kahramanmaraş Belediyesi-Maraş'der Yayınları, İstanbul 2005, s. 4-5.

rin dinî-sosyal yapısını anlamaya yarayacak meseleler hakkında veri teşkil etmesi bakımından da önemlidir. Öyle ki, bu fikirler sayesinde Saçaklızâde'nin tarihsel tecdîd-ıslâh geleneğinden etkilenmiş ıslâhçı tavıra sahip bir Osmanlı âlimi olduğu sonucuna ulaşmak mümkün olmaktadır. Yine bu fikirlerden, mânidar bir şekilde bir yandan Osmanlı devlet hayatında “Batı yöntemlerini almaya dönük ıslâhat fikirlerinin filizlenmeye başladığı” ve bu istikamette bazı adımların atıldığı, diğer yandan İslâm dünyasında ihyâ ruhunun canlanıp dinî ıslâh hareketlerinin ortaya çıktığı bir çağda (bir anlamda ıslâhat çağında) gündeme getirilmiş olmaları itibarıyla, 17. ve 18. yüzyıllarda İslâm dünyasının genel tarihsel koşullarında ortaya çıkan değişime gösterilen ıslâhçı-ihyâci tepkilerin bir benzerinin -her ne kadar bir hareket doğurmayan cılız bir ses şeklinde de olsa- Osmanlı Anadoluşunda da gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned: el-Fethu'r-Rabbânî Tertibi*, c.I, çev. Rifat Oral, tahrir: Süleyman Sarı, Ensar Yayıncılık, Konya 2003.
- Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, giriş ve notlar: Yahya Michot, çev. Ayşen Anadol-Mehmet Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Aktepe, M. Münir, *Patrona İşyanı (1730)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958.
- Alaaddin Bekri, *Bir Çağın Öncüsü: Şeyh Abdülgâni Nablusî*, çev. Veysel Uysal, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Arpağuş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, *Osmanlı ve Geleneksel İslâm*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.
- Barkey, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul 2013.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Cezar, Mustafa, “Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı”, *18. Yüzyılda Kültür Ortamı: 20-21 Mart 1997 Sempozyum Bildirileri*, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1998, s. 43-64.

- Çavuşoğlu, Semiramis, “The Kadızadeli Movement: An Attempt of Şerî‘at-Minded Reform in the Ottoman Empire”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1990.
- _____, “Kadızadeli Hareketi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Şeriata Dayanan Bir Reform Teşebbüsü”, *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtiþ Çelebi*, ed. Bekir Karlıĝa-Mustafa Kaçar, T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 43-55.
- Çetintaş, İbrahim, “Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Dallal, Ahmad, “İslâmî İhya Düşüncesinin Kaynakları ve Hedefleri: 1750-1850”, çev. Ahmet Aydın, *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850*, ed. Nail Okuyucu, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 89-124.
- Dikici, Recep, *Saçaklızâde ve Osmanlı Dönemi Maraşlı Âlimler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014.
- Evin, Ahmet, “Batılılaşma ve Lale Devri”, çev. Derya Kömürçü, *İstanbul Armağanı IV*, yay. haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kùltür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 41-60
- Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* içinde, c.2, ed.H.İnalçık-D.Quataert, çev.A.Berktaş-S. Andıç-S. Alper, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 545-757.
- Fazlur, Rahman, “Revival and Reform in Islam”, *The Cambridge History of Islam*, vol.II, ed. P.M.Holt-A.K.S. Lambton-B.Lewis, Cambridge University Press, Cambridge 1970, p. 632-656.
- _____, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet S. Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara 1996.
- _____, *İslâm’da İhya ve Reform: Bir İslâm Fundamentalizmi İncelemesi*, çev. Fehrullah Terkan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-şakâik fi hakkı ehli’l-hakâik*, nşr. Abdùlkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Gencer, Bedri, *İslâm’da Modernleşme 1839-1939*, Lotus Yayınları, Ankara 2008.
- Gökâlþ, Murat, “Hicrî İlk Üç Asır Özelinde Sened ve Metin Kritiği Bağlamında Gurabâ Rivayetinin Değerlendirilmesi”, *Dinî Araştırmalar*, 9/26 (2006), s. 177-192.
- Görgün, Tahsin, “Tecdid”, *DİA*, XXXX (2011), s. 234-239.

Itzkowitz, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek*, çev. İsmet Özel, Şule Yayınları, İstanbul 1997.

İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevî*, c.I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283.

İnalcık, Halil, “Osmanlılar’da Batıdan Kültür Aktarması Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayınları, İstanbul 2009, s. 425-430.

_____, *Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tağayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

İpşirli, Mehmet, “İslahat”, *DİA*, XIX (1999), s. 170-174.

_____, “Osmanlı Uleması”, *Yeni Türkiye*, 33 (2000), s. 512-520.

İşcan, Mehmet Zeki, “Gazâlî’nin İhyâ ve İslah Düşüncesine Genel Bir Bakış”, *Diyanet İlmî Dergi*, 47/3 (2011), s. 115-134.

Kafadar, Cemal, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?*, haz. Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 101-164.

_____, “Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul’un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, der. Baki Tezcan-Karl K. Barbır, çev. Zeynep N. Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 135-161.

Karahasanoglu, Selim, “A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire (1718-1730)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Graduate School of Binghamton University, 2009.

Karaman, Hayrettin - Ali Özek-İ.Kâfi Dönmez-Mustafa Çağrıncı-Sadrettin Gümüş-Ali Turgut (haz.), *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

Karlığa, Bekir, “On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatı ve Kahraman Maraşlı Bazı Bilim Adamları”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, c.I, Kahramanmaraş Belediyesi-Maraşder Yayınları, İstanbul 2005, s. 3-9.

- Krstic, Tijana, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları: 15.-17. Yüzyıllar*, çev. Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Kureşî İştıyak Hüseyin, “İslâm Toplumunda Ulemânın Konumu”, *Modern Çağda Ulemâ*, ed. Ebubekir A. Bagader, çev. Osman Bayraktar, İz Yayınları, İstanbul 1991, s. 1-28.
- McGowan, Bruce, “Âyanlar Çağı 1699-1812”, çev. Ayşe Berktaç, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.2, ed. H.İnalcık-D.Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2006, s. 759-884.
- Merad, Ali, “İslah”, *DİA*, XIX (1999), s. 143-156.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2 (1983), s. 208-225.
- _____, “Dinî Bilimler ve Ulema”, *Osmanlı Uygarlığı*, c.I, yay. haz. H.İnalcık-G. Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003, s. 243-265.
- Öz, Mehmet, *Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.
- Özcan, Tahsin, “Maraşlı Bir Osmanlı Âlimi: Saçaklızade Mehmed Efendi ve Eserleri”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, c.I, Kahramanmaraş Belediyesi-Maraşder Yayınları, İstanbul 2005, s. 53-68.
- Özkul, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, Birharf Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Gelişme Döneminde Ulemanın Yeri”, *Yeni Türkiye*, 33 (2000), s. 521-534.
- Peters, Rudolph, “18. ve 19. Yüzyıl İslâmî Fundamentalizm ve Protestan Kalvenizmde Seçilmişlik Öğretisi”, çev. E.Said Kaya, *Batı Gözüyle Tecdid: İslam Dünyasında Tecdid Hareketleri: 1700-1850*, ed. Nail Okuyucu, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 183-194.
- Radtke, Bernd, “Neo-Sufizm Eleştirisi”, çev. Yusuf Öztel, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.18, sy. 2 (2009), s. 361-371.
- Rıfa'at Ali Abou el-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. O.Özel-C.Şahin, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Saçaklızâde Muhammed el-Mar'aşî, *Nasihatü'l-'ulemâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, no.401, vr. 18b-20a.

- _____, *Mektûb ilâ ‘ulemâi’l-bilâd*, Milli Kütüphane, Yz. A 4752, vr. 18b-21a.
- _____, *Hâşiye alâ risâleti’l-gaybiye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no:3659, vr. 76b-112b.
- _____, *Tertîbü’l-‘ulûm*, tah. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmed, Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 1988.
- _____, *Tertîbü’l-‘ulûm*, çev. Z.Pak-M.A.Özdoğan, Ukde Kitaplığı, Kahraman Maraş 2009.
- Sajdi, Dana (der.), *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, çev. Aylin Onacak, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Salzmann, Ariel, “The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550-1730)”, *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922: An Introduction*, ed. Donald Quataert, State University of New York Press, New York 2000, p.83-106.
- Sarıkaya, Yaşar, *Ebu Said el-Hâdimî: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.I, E Yayınları, İstanbul 1994.
- Terzioğlu, Derin, “Where ‘İlm-i Hâl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization”, *Past and Present*, no:220 (2013), p.79-114.
- _____, “How to Conceptualize Otoman Sunnitization: A Historiographical Discussion”, *Turcica*, 44 (2013), p. 301-338.
- Türker-Küyel, Mübahat, “Ulemâ-i Kiram ve Tafra-Tehille”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Prof. Dr. Necati Öner Armağanı*, XL (1999), s. 351-370.
- Voll, John O., “İslam Tarihinde Tecdid ve Islah”, *Güçlenen İslam’ın Yankıları*, ed. John L. Esposito, çev. E. Çatalbaş, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1989, s. 45-62.
- _____, *İslam: Süreklilik ve Değişim*, c.I, çev. C.Aydın-C.Şişman-M.Demirhan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1991.
- Zilfi, Madeline C., “Kadıızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul’unda Dinde İhya Hareketleri”, çev. M. Hulusi Lekesiz, *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s. 65-79.

1853-1856 KIRIM HARBİ'NDE OSMANLI-AVUSTURYA İLİŞKİLERİ*

TOGAY SEÇKİN BİRBUDAK**

Giriş

1. Makâmât-ı Mübâreke Meselesi ve Rusya'nın Osmanlı Topraklarını İşgali

Osmanlı Devleti'nin gerileme ve dağılma dönemlerinde Rusya ile bir çok kez savaş yaşanmış ve bu savaşların büyük bir kısmında Osmanlı Devleti mağlup olmuştur. 1853-1856 yılları arasında yaşanan Kırım Harbi, gelişim süreci ve sonuçları açısından XIX. yüzyılda yaşanan diğer Osmanlı-Rus Savaşlarından ayrılmaktadır. Çünkü bu savaş Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında yalnız kalmadığı, Avrupa'nın önde gelen devletlerinden destek aldığı ve netice itibarıyla de XIX. yüzyılda Osmanlı üstünlüğü ile sona eren ender savaşlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Kırım Harbi'nin çıkmasına neden olacak gelişme “Kutsal Yerler Meselesi” olmuştur. 1847 yılında Beytüllahim'de gerçekleştirilen bir Ortodoks ayini sırasında Hıristiyanlarca tarihî ve dinî önemi büyük olan bir yıldızın kaybolması ile başlayan Katolik-Ortodoks gerilimi giderek büyümüş ve konu 1852 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti içerisindeki Hıristiyanların himayesi meselesi halini almıştır. Osmanlı Devleti, kendi sınırları içerisinde yaşayan Katolikler adına taleplerde bulunan Fransa ile Ortodoksların haklarını koruduğu iddiasıyla hareket eden Rusya arasında kalmış ancak her iki tarafı da memnun edecek bir formül üretememiştir¹. Bunun üzerine 1853 yılı Şubat ayı sonunda Prens Menshikov Rusya adına görüşmeler yapmak ve Ortodokslar lehine bazı yasal düzenlemeler elde etmek üzere İstanbul'a gelmiş ve savaşa giden süreç böylece başlamıştır. Prens 2 Mart 1853'te

* Söz konusu çalışma 23-27 Kasım 2016 tarihlerinde Macaristan'ın Budapeşte kentinde düzenlenen “Osmanlı-Macaristan-Habsburg İlişkileri ve Kanuni Sultan Süleyman” adlı uluslararası sempozyumda sunulmuş olan sözlü bildirinin genişletilmiş tam metnidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, tsbirbudak@gazi.edu.tr

¹ Bekir Sıtkı Baykal, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli”, *Belleten*, C. XXIII, S. 90, Nisan 1959, s. 244-253.

Bâbiâli'yi, 7 Mart'ta Hâriciye Nezâreti'ni ziyaret etmiş; 8 Mart günü de padişahın huzuruna kabul edilmiş ve Rus Çarı'nın mektubunu Osmanlı padişahına sunmuştur². Ancak bundan sonraki yaklaşık 3 aylık dönemde diplomatik nezaket kurallarından uzak ve uzlaşmaz tavrı ile görüşmeler sürdüren Prens Menshikov'un talepleri Bâbiâli tarafından kabul görmemiştir³. Son olarak 17 Mayıs 1853 tarihinde Menshikov'un taleplerinin Osmanlı idaresi tarafından kabul görmemesinin ardından Prens İstanbul'dan ayrılma kararı almış⁴, aynı zamanda İstanbul'daki Rus elçilik yetkilileri de ülkeyi terk etmiştir⁵.

Diplomatik yolların tüketilmesinin ardından 26 Mayıs 1853 günü Osmanlı Devleti Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya devletlerine birer nota vererek, kendisini korumak adına Tuna ve Anadolu kıyıları ile Boğazlarda bir takım askerî tedbirler almaya başladığını bildirmiştir⁶. Aynı dönemde Rusya Dışişleri Bakanlığı Osmanlı Hâriciye Nâzırı Reşid Paşa'ya yeni bir ultimatoma göndererek İstanbul'dan ayrılmış olan Menshikov'un isteklerinin sekiz gün içerisinde kabul edilmesini talep etmiş ve aksi takdirde Rus askerinin Osmanlı sınırını geçeceği bildirilmiştir⁷. Nitekim çok geçmeden Rus ordusu savaşı başlatan taraf olmuş, Prens Gorchakov kumandasındaki Rus ordusu 3 Temmuz 1853 tarihinde harekete geçerek önce Prut Nehri'ni aşmış ve ardından da Boğdan'ı işgale başlamıştır. Bu haber hemen ertesi gün Silistre Valisi Mehmed Said Paşa tarafından Sadâret'e ve Hâriciye Nezâreti'ne bildirilmiştir⁸. Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Lütfi Paşa'nın bildirdiğine göre yaklaşık 50.000 askerle⁹ harekete geçen Ruslar, Boğdan topraklarına girmekle yetinememiş ve güneye inerek Bükreş'e yönelmiştir¹⁰. İşgalin ardından Gorchakov 7 Temmuz 1853 günü Hâriciye Nezâreti'ne bir mektup göndererek gerçekleştirilen bu harekâtun gerekçelerini açıklamış¹¹, ertesi gün de Rus Çarı I.

² *Ceride-i Havâdis*, No: 614, 29 Cemaziyelevvel 1269/10 Mart 1853, s.1.

³ M. Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, Çev: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 138.

⁴ Bilal Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, (Ankara: 13-14 Mart 1985) Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 79-81.

⁵ *Ceride-i Havâdis*, No: 625, 21 Şaban 1269/30 Mayıs 1853, s. 1.

⁶ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM*, S. 23, 2008, s. 163.

⁷ Coşkun Üçök, *Siyasî Tarih Dersleri*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1957, s. 176.

⁸ *BOA. İ. DH.* 274/17189.

⁹ *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 115-118. (Belge No: 35 – HR. MKT. 61/59_2).

¹⁰ *Ceride-i Havâdis*, No: 641, 26 Zilkâde 1269/31 Ağustos 1853, s. 2; No: 632, 16 Şevval 1269/23 Temmuz 1853, s. 2.

¹¹ Prens Gorchakov söz konusu mektupta iki ülke arasındaki müzakerelerden bir sonuç alınmaması nedeniyle komutası altındaki Rus birliklerinin Memleketeyn topraklarını işgal ettiğini bildirmiş ve Rus

Nikola bir beyanname yayınlarak Ortodoksların hamisi olarak tedbiren ve teminat olarak Eflak ve Boğdan'ın işgal etmek zorunda kaldığını ilan etmiştir¹². Rus işgalinin ardından doğal olarak Osmanlı Devleti tarafından atanan voyvodaların bölgede görev yapmalarına imkân kalmamıştır¹³. Rus yönetimi Rumen beyliklerinin idaresini Baron Budberg'e vermiştir¹⁴.

2. Uluslararası Diplomatik Girişimlerin Başlaması ve Avusturya'nın Oynadığı Aktif Rol

Rusların Eflak ve Boğdan'ı işgale başlamasının ardından 11 Temmuz 1853 tarihinde toplanan devlet erkânında gerçekleştirilen müzakereler neticesinde işgal, mevcut anlaşmaları bozan bir hareket olarak değerlendirilmiş ancak bu durum iki devlet arasında bir savaş nedeni olarak sayılmamıştır¹⁵. Mustafa Reşid Paşa ile birlikte 19 devlet adamının imzası bulunan belgede Rusya'nın protesto edilmesine ve bu kararın sefaretlere bildirilerek, dâhili ve hârici tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir¹⁶.

Açıklamadan da anlaşılacağı üzere hâkimiyeti altındaki topraklar işgal edilmiş olmasına ve bu açık bir savaş sebebi teşkil etmesine rağmen Osmanlı idaresi tarafından Rusya'ya savaş ilanında bulunulmamıştır. Fakat Rusya'nın uzlaşmaz diplomatik tutumu ve arkasından gelen işgal hareketi karşısında Osmanlı idaresi aynı sertlikte tepki gösterememiş olsa da Avrupa devletleri yaşananlar karşı-

birliklerinin Tuna'nın güneyine inmeyeceğini belirterek Osmanlı Devleti'nin de Eflak topraklarına girme teşebbüsünde bulunmamasını dolaylı olarak ifade etmiştir. *BOA. A. } AMD. 46/95; İ. HR. 329/21242*.

¹² Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, Çev.: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 382.

¹³ Beyliklerin Rus işgali altına girmesinin ardından Eflak voyvodası Barbu Stırbei ve Boğdan voyvodası Grigore Ghica Osmanlı Devleti'nin de izniyle 1853 yılı Ekim ayında ülkelerini terk etmişlerdir. Jorga, *a.g.e.*, C. 5, s. 386. Rus yönetimi de aynı ay içerisinde Stırbei ve Ghica'nın Prens Gorchakov'un emriyle görevden alındıklarını duyurmuştur. *Osmanlı Belgelerinde ...*, s. 40-42. (Belge No: 10 – HR. MKT. 50/81_1).

¹⁴ Costin Scorpan, *Istoria României*, Editura Nemira, Bucureşti 1997, s. 221.

¹⁵ Hasan Şahin, "Kaynarca'dan (1774) Paris Barışı'na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 540.

¹⁶ *BOA. İ. HR. 329/21242*. Bu dönemde gazetelerde yer alan ilanda, ki söz konusu metnin altında Sadrazam Mustafa Nâili Paşa ve Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa olmak üzere 63 kişinin isimlerine (imzalarına) yer verilmektedir, Rusya ile bazı meselelerde yaşanan anlaşmazlıktan dolayı diplomatik ilişkilerin son bulduğu ve arkasından da Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgal ettiği bildirilerek gelişmelerin Osmanlı Devleti tarafından hayretle ve esefle karşılanarak derhal protesto edildiği ve bu konuda İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa devletlerinin de Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığı duyurulmuştur. *Ceride-i Havâdis*, No:634, 27 Şevval 1269/3 Ağustos 1853, s. 1-2; *Takvîm-i Vekâyi*, No: 491, 8 Zilkâde 1269/13 Ağustos 1853, s. 2-3.

sında Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır¹⁷. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin Londra'da bulunan sefiri Kostaki Musurus işgalden önce İstanbul'a gönderdiği tezkirede Rusya'nın Memleketeyn'e girmesi durumunda İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağını bildirmiştir¹⁸. Paris'teki Osmanlı sefiri Rif'at Veliyüddin Efendi de Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgalinden kısa bir süre sonra, 19 Temmuz 1853'te, gönderdiği yazıda İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağını ve her türlü yardımda bulunacaklarını, Avusturya'nın da bu devletlere yakın bir fikirde bulunduğunu bildirmiştir¹⁹.

Paris elçisi Rif'at Efendi'nin de bahsettiği gibi Avusturya bu süreçte İngiltere ve Fransa'nın politikasına yakın bir çizgiyi benimsemiştir. Avrupa'nın tamamına etki edecek bir savaştan kaçınılması için hareket eden Avusturya hükümetinin girişimleri neticesinde 12 Temmuz 1853 günü Viyana'da büyük devletlerin katıldığı bir konferans düzenlenmiştir²⁰. Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya adına yetkili diplomatlar arasında yapılan görüşmelerin ardından 28 Temmuz 1853 tarihinde *Viyana Notası* adıyla anılan bir tasarı hazırlanmış ve her iki tarafa da bildirilmiştir²¹. Bu nota ile büyük devletler Osmanlı Devleti ile Rusya'ya “*Rusya imparatorları, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks kilisesinin imtiyaz ve masunluğunun korunması için ne zaman aracılık ettirirse padişahlar bu imtiyaz ve masunluğu yeni ve resmî vesikalarla yenilemekten asla çekinmemişlerdir.*” şeklinde bir metni barış formülü olarak sunmuştur²². Ancak Osmanlı idaresi Avrupa'nın dört büyük devletinin bu diplomatik girişiminden memnuniyet duyduğunu belirtmişse de metin üzerinde değişiklik yapılmadan²³ ve Rusya Memleketeyn'deki işgalini sonlandırmadan bu teklifi kabul edemeyeceğini

¹⁷ Kırım Harbi sırasında Alman basının tutumunu ele alan bir çalışma yapmış olan Gencer'e göre Bâbü'lî'nin 11 Temmuz 1853'te ılımlı bir protesto metni kaleme alması ve Osmanlı yönetiminin Müslüman halka çağrıda bulunarak gayrimüslim vatandaşlara karşı toleranslı davranılmasını istemesi, Avrupa kamuoyunda Rus karşıtlığının oluşmasına neden olmuştur. Mustafa Gencer, “Alman Basınında Kırım Savaşı”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, (İstanbul: 22-23 Mayıs 2006), Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, s. 161.

¹⁸ BOA. A. } AMD. 46/48.

¹⁹ *Osmanlı Belgelerinde ...*, s. 11-14. (Belge No: 3 – HR. MKT. 61/35).

²⁰ Keleş, a.g.m., s. 173.

²¹ Şahin, a.g.m., s. 540.

²² Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 318.

²³ Osmanlı idaresinin Viyana Notası metnine itirazı Rus imparatorlarının Osmanlı topraklarındaki Ortodokslar için aracılık rolü üstlenmesinedir. Çünkü Osmanlı tezine göre bu ifade tarihi açıdan yanlış; Osmanlı padişahları çok daha önceden, daha Ruslar bir devlet sahibi dahi değilken, hükmettikleri topraklarda yaşayan Rumlara himaye ve muhafazasını temin etmiştir. Özcan Yeniçeri, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 845.

bildirmiştir²⁴. 21 Ağustos 1853'te Osmanlı Devleti'nin nota üzerinde düzeltmeler talep eden cevabı İstanbul'dan gönderilirken; 21 Eylül tarihinde ise Rusya'nın Viyana Notası'nda herhangi bir değişiklik yapılmasını kabul etmediği haberi İstanbul'la ulaşmıştır²⁵. Böylece Viyana'daki bu girişimden herhangi bir sonuç sağlanamamış, Rusya da Memleketeyn işgalini sürdürmekten yana tavır takınmıştır. Bunun üzerine 26-27 Eylül 1853 tarihlerinde toplanan Meclis-i Umûmî'de yapılan görüşmeler neticesinde oy birliğiyle Rusya'ya savaş ilan edilmesi kararlaştırılmış, Şeyhülislam'dan fetva alındıktan sonra karar, Sultan Abdülmecid'in onayına sunulmuş ve nihayetinde 4 Ekim 1853 tarihinde yayımlanan hatt-ı hümayûn ile Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilanında bulunmuştur²⁶. Savaş ilanının ardından Osmanlı Devleti'nin Rumeli Ordusu Komutanı Ömer Lütfi Paşa, 4 Ekim 1853'te Rus birliklerinin başında bulunan Prens Gorchakov'a bir mektup göndererek 15 gün içerisinde Eflak ve Boğdan'ın terkinini talep etmiştir²⁷. Ancak 18 Ekim günü Gorchakov'dan gelen cevapta kendisinin savaş, barış ve tahliye gibi konularda müzakere yapma iznine sahip olmadığı ifade edilmiştir²⁸. Bu mektup Bâbüâlî tarafından ret cevabı olarak kabul edilmiş ve Ömer Lütfi Paşa'nın Rus tarafı ile münasebetlerini sonlandırmasına karar verilmiştir²⁹. 26 Ekim 1853 günü de Harbiye Nezâreti tarafından Ömer Lütfi Paşa'ya taarruz emri verilmiştir³⁰.

²⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, No: 492, Gurre Zilhicce 1269/5 Eylül 1853, s.1. Takvîm-i Vekâyi'nin söz konusu haberi ile ilgili olarak; Viyana Notası'nın görüşüldüğü Meclis-i Mahsûs toplantısında alınan kararların lüzumu kadarının halka duyurulmasına ve bu doğrultuda hazırlanan gazete haberinde büyük devletlere dokunacak bir ifadeden kaçınılmasına karar verilmiştir. *BOA. İ. DH. 1288/101338*.

²⁵ Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Çev.: Ali Rıza Seyfi, Askeri Matbaa, İstanbul 1943, s. 70, 78. Viyana Notası ve bu nota üzerindeki Osmanlı talepleriyle ilgili belge için bkz. Ali Fuat Türk geldi, *Mesûl-i Mühimme-i Şyasiyye*, C. I, Yay. Haz.: Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 309-315. (Belge No: XVII – Viyana Müsveddesinin Suret-i Mütercemesi)

²⁶ *Takvîm-i Vekâyi*, No: 493, Gurre Muharrem 1270/4 Ekim 1853, s. 1; *Cerîde-i Havâdis*, No: 648, 6 Muharrem 1270/9 Ekim 1853, s. 1. Savaş ilanına karar verilen Meclis-i Umûmî toplantısına ait zabıt metni için bkz. Türk geldi, *a.g.e.*, C. I, s. 315-320 (Belge No: XIX – Kırım Muharebesi'nin İlanına Karar Verilen Meclis-i Umûmî'nin Zabıtâmesi). Meclis-i Umûmî'nin görüşünün bildirildiği mazbata ve Şeyhülislam İsmet Beyzâde Ârif Hikmet el-Hüseynî'nin fetvasını içeren arşiv belgesi için ise bkz. *Osmanlı Belgelerinde ...*, s. 126-128. (Belge No: 37 – İ. HR. 21300).

²⁷ *Osmanlı Belgelerinde ...*, s. 39-40. (Belge No: 9 – HR. SYS. 903/2-78a).

²⁸ *BOA. İ. HR. 331/21313*.

²⁹ *ATASE KHK, K.8/D.2/BN.2*.

³⁰ Cezmi Karasu, "XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan'daki Rus İşgalleri", *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 745. Savaş sürecinde muharip kuvvetler sayısal olarak incelendiği vakit iki taraf ordusunun denkliği dikkati çekmektedir. Ancak talim ve terbiye açısından Rus ordusunun daha donanımlı olduğu söylenebilir. Kırım Savaşı'nda Rumeli'de 140.000, Anadolu'da 150.000 Osmanlı askeri görev yaparken Rusların Balkanlarda 148.000, Anadolu'da 160.000 kadar askeri bulunmaktadır. A. Tevfik Gürel, *Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1935, s. 28; Saim Besbelli, "1853-1855 Türk – Rus ve Kırım Harbi", *Ordu Dergisi*, S. 181, 1957, s. 47; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, s. 146.

İki taraf arasında gerçekleştirilen ilk muharebelerde Osmanlı birlikleri Ruslara üstünlük sağlamış ve Ömer Lütfi Paşa emrindeki birlikler Tuna Nehri'ni aşarak Eflak topraklarına girmeye başlamıştır. Osmanlı ordusunu yeniden Tuna'nın güneyine püskürtmek için taarruza kalkan Rus birlikleri başarısız olmuş, 1854 yılı Ocak ayı içerisinde yapılan muharebelerin ardından Rus ordusunda komutanlık görevi Gorchakov'dan alınarak Paskevich'e verilmiştir³¹. Balkan cephesinde Osmanlı ordusu Ruslara karşı üstünlük kurmuşsa da Kafkaslarda durum farklı tecelli etmiştir. Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen muharebelerde Rus ordusuna karşı direnemeyen Osmanlı birlikleri Kars'a kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır³². Buna ek olarak Rusya'nın Doğu'daki en büyük başarısı 30 Kasım 1853 tarihinde Sinop'ta bulunan Osmanlı donanmasını imha etmesi olmuştur. Batum'a sevkiyat için İstanbul'dan yola çıkan Patrona Halil Paşa komutasındaki Osmanlı filosu fırtına nedeniyle Sinop Limanı'na sığınmış ve bunu fırsat bilen Rus donanması ani bir baskınla Osmanlı gemilerini imha etmiştir³³. Ancak Sinop Faciası Ruslar için büyük bir başarı olsa da savaşın gidişatını Rusya için tam tersi yönde etkilemiştir. Çünkü Osmanlı donanmasının Karadeniz'de imha edilmesinin ardından İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne açıktan destek olma kararı almış ve savaşa dâhil olmuşlardır.

3. İngiltere ve Fransa'nın Savaşa Dâhil Olması ve Osmanlı Devleti ile Avusturya Arasında İmzalanan Antlaşma

Rusya'nın Eflak ve Boğdan'a asker göndermesinin hemen ardından büyük devletlerin girişimleri neticesinde hazırlanan Viyana Notası savaşa engel olmamış, sonrasında ise gerçekleştirilen muharebeler neticesinde Balkanlarda Osmanlı ordusu, Doğu Anadolu'da ise Rus birlikleri başarı kazanmışlardır. Sinop Faciası'ndan hemen önce İngiltere ve Fransa Osmanlı hükümetine başvurarak Viyana Notası temelinde bir barış teklifinde bulunmuş, ancak 16 Kasım 1853 günü toplanan Meşveret Meclisi'nden olumsuz karar çıkmıştır³⁴. Ancak bu karardan kısa bir süre sonra Osmanlı filosunun Sinop'ta imha edilmesi ile girişimlerini hızlandıran büyük devletler Viyana Notası temelinde ve sınır değişikliklerini reddeden bir barış teklifinde daha bulunmuşlardır. 16-18 Aralık 1853 tarihlerinde yapılan görüşmeler neticesinde Meclis-i Vükelâ, Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı boşaltması, Ortodoks

³¹ Yeniçeri, a.g.m., s. 846.

³² Okçu, a.g.e., s. 121-122.

³³ Besim Darkot, "Sinop", *M.E.B. İ.A.*, C. 10, ETAM Matbaası, Eskişehir 2001, s. 687.

³⁴ *BOA. İ. HR. 331/21326*. Kasım 1853'te İngiliz-Fransız deniz filosu İstanbul'a ulaşmış ve Beykoz önlerine demir atmıştır. Besbelli, a.g.m., s. 47.

halk üzerindeki iddialarından vazgeçmesi ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün dört Avrupa devleti tarafından garanti edilmesi şartlarını koşarak Viyana Notası'nı bir kez daha reddetmiştir³⁵. Bununla yetinmeyen Bâbiâlî 31 Aralık 1853 tarihinde Avrupalı devletlerin elçilerine Memleketeyn'in Rusya tarafından boşaltılmasının barış müzakereleri için esas şart olduğunu bildirmiştir³⁶. Barış girişimlerini arttırarak devam ettiren İngiltere ve Fransa Rusya'ya bir ulti-matom vererek Eflak ve Boğdan'dan çekilmesini ve Ortodoksların hamiliği iddiasından vazgeçmesini istemiştir. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nden de tüm vatandaşlarına eşit davranmasını, karma mahkemelerin kurulmasını ve reayadan alınan haracın kaldırılmasını talep etmişlerdir³⁷. Ayrıca İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode'a bir mektup yazarak 30 Nisan 1854 tarihine kadar Memleketeyn'in boşaltılmasını talep etmiş ve bu talebine 6 gün içerisinde bir cevap verilmesini istemiştir³⁸. 13 Nisan 1854 günü Petersburg'a ulaşan bu ulti-matoma 5 gün sonra cevap veren Nesselrode, Rus İmparatoru'nun hiçbir cevap vermemeyi münasip gördüğünü bildirmiştir³⁹. Görüldüğü üzere İngiltere ve Fransa'nın tüm diplomatik girişimlerine rağmen ne Osmanlı Devleti Viyana Notası temelinde bir barışa razı edilebilmiş ne de Rusya işgali sonlandırıp Osmanlı topraklarındaki Ortodoks halka yönelik politikasında geri adım atmaya ikna edilebilmiştir. Diplomatik yolların tüketilmesinin ardından Rusya karşıtı cephe genişlemiş, İngiltere ve Fransa savaşa bizzat müdahil olma kararı alırken Avusturya ise savaşa askerî yönden dâhil olmasa da Osmanlı Devleti ile ittifaka gitmiştir.

Rusya'nın uzlaşmaz tavrı neticesinde politikasını değiştiren İngiltere ve Fransa ile Osmanlı Devleti arasında 12 Mart 1854 tarihinde İstanbul'da bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere ve Fransa Osmanlı topraklarının muhafazası için Rusya aleyhine savaşa dâhil olmuşlardır⁴⁰. Antlaşmanın imzalanmasın-

³⁵ Keleş, a.g.m., s. 174.

³⁶ Türkgeldi, *a.g.e.*, C. I, s. 32.

³⁷ Erim, *a.g.e.*, C. I, s. 318.

³⁸ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Sad.: Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 125-126.

³⁹ Türkgeldi, *a.g.e.*, C. I, s. 36.

⁴⁰ Osmanlı Devleti adına Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa, İngiltere ve Fransa adına ise İstanbul'daki elçiler Lord Stratford de Redcliffe (Canning) ve General Baraguay d'Hilliers tarafından imza edilen 5 maddelik bu antlaşma ile asker göndermenin yanı sıra ittifak sürecinde İngiliz ve Fransız askerlerinin Osmanlı askerî makamlarına tâbi olmadığı ancak Osmanlı kanunlarına ve bölgenin âdetlerine riayet etmekle mükellef kılındıkları hususunda anlaşılmış ve üç devlet başkumandanlarının müzakerelerde bulunarak savaş hareketünü yürütmelerine karar verilmiştir. Rusya ile herhangi bir ateşkes görüşmesi yapılması durumunda tarafların birbirini haberdar etmesi ve Osmanlı padişahının onayı olmaksızın bir mütareke imzalanmaması prensibi kabul edilmiştir. Yine bu antlaşma ile savaşın sona ermesi ve barış yapılmasının ardından İngiltere

dan kısa bir süre sonra, 28 Mart 1854'te, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmışlardır⁴¹. Ancak buna rağmen siyasetini esnetmeyen Rusya, 1854 yılı Nisan ayı başında Kalas, İbrail ve Tulça üzerinden Dobruca bölgesini işgale başlamıştır⁴². Mayıs ayında Silistre önlerine kadar ilerleyen Ruslar kenti kuşatmış ancak başarısız olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır⁴³.

Bu dönemde gerçekleşen diğer bir önemli diplomatik gelişme ise İngiltere ve Fransa gibi doğrudan savaşa dahil olmayan Prusya ve Avusturya arasındaki işbirliğidir. 20 Nisan 1854'te iki ülke arasında Berlin'de bir antlaşma yapılmış ve Rusya'nın Eflak ve Boğdan'daki işgaline karşı birlikte hareket etme kararı alınmıştır⁴⁴. Doğrudan savaşa müdahil olmayan ancak Osmanlı-İngiliz-Fransız birlikteliğinden yana bir siyaset izleyen Avusturya, 3 Haziran 1854 tarihinde Dışişleri Bakanı Kont Buol vasıtasıyla Rusya'ya bir ultimatome vererek Eflak ve Boğdan'daki işgalin sona erdirilmesini talep etmiştir⁴⁵. Avusturya'nın siyasi adımları bununla kalmamış ve 14 Haziran 1854 günü İstanbul'da Osmanlı Devleti ile bir antlaşma imzalanmıştır. İngiliz ve Fransız elçilerinin de bilgilendirildiği müzakere sürecinin ardından antlaşma taslağı 13 Haziran 1854 tarihinde Sahilhâne'de gerçekleştirilen Meclis-i Meşveret'te görüşülerek kabul edilmiştir⁴⁶. Osmanlı Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa ile Avusturya'nın İstanbul'daki elçisi Baron Karl de Bruck arasında 14 Haziran 1854 tarihinde imza edilen antlaşma 7 maddeden oluşmaktadır. Orijinal metni ekler kısmında sunulmuş olan antlaşmaya göre;

- Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'daki işgalci Rus askerlerini çıkartmak için müzakerede bulunmasına ve hatta gerekirse bölgeye, Osmanlı Devleti'nin bilgisi dâhilinde, lüzumu kadar asker sevk etmesine (*Madde 1*),
- Gönderilecek olan askerlerin sevk ve idaresi hususunda yetkinin Avusturyalı yetkililerde olmasına, ancak harekâta dair bilgilerin Osmanlı Başkumandanlık makamına bildirilmesine (*Madde 2*),
- Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'ın idaresi hususunda Osmanlı Devleti ile

ve Fransa'ya ait kara ve deniz birliklerinin en geç 40 gün içerisinde Osmanlı topraklarını terk etmeleri konusunda taraflar anlaşmaya varmıştır. Danişmend, *a.g.e.*, C. 4, s. 151-152; Erim, *a.g.e.*, C. I, s. 321-324; *Takvîm-i Vekâyi*, No: 506, 7 Şevval 1270/3 Temmuz 1854, s. 1-2.

⁴¹ Anderson, *a.g.e.*, s. 148.

⁴² Jorga, *a.g.e.*, C. 5, s. 391.

⁴³ Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Yeni Matbaa, Ankara 1949, s. 121.

⁴⁴ Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Kırım Savaşı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 44.

⁴⁵ Anderson, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁶ *BOA. İ. DH. 301/19100*.

birlikte hareket etmesine ve Osmanlı Devleti'nin Memleketeyn'e verdiği imtiyazlara riayet edilmesine (*Madde 3*),

- Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin hükümdarlık hakları ve toprak bütünlüğü konuları kabul edilmeksizin Rusya ile hiçbir barış görüşmesi girişiminde bulunmamasına (*Madde 4*),
- Eflak ve Boğdan'daki Rus işgalinin sona erdirilebilmesi halinde Avusturya'nın bölgedeki askerlerini çekmek için hazırlıklara hemen başlamasına (*Madde 5*),
- Avusturya'nın bu iki prensliği işgal etmesi halinde Osmanlı Devleti'nin Avusturya askerlerinin hareket ve ikametlerinde her türlü yardım ve kolaylığı göstermesine; buna mukabil Avusturyalı askerlerin bölgedeki emlak sahiplerinin haklarına, Memleketeyn'in kanun ve âdetlerine riayet etmelerine ve askerlerin disiplin-asayışı hususunda Avusturyalı komutanların gerekli özeni göstermelerine (*Madde 6*),
- Antlaşmanın 4 hafta yada daha kısa süre içerisinde İstanbul veya Viyana'da teatisine (*Madde 7*) karar verilmiştir⁴⁷.

Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan bu antlaşma süreçten haberdar olan diğer müttefikler İngiltere ve Fransa tarafından da olumlu bulunmuştur. Nitekim bu süreci destekleyen iki ülke ile Avusturya arasında 14 Aralık 1854'te bir başka antlaşma imzalanmış ve Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan antlaşma teyit edilmiştir. İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında yapılan antlaşmada Eflak ve Boğdan'ın statüsünün düzenlenmesi adına bir komisyon kurulmasına da karar verilmiştir⁴⁸.

Uluslararası alanda İngiltere ve Fransa'nın ardından Avusturya'yı da karşısına alan Rusya, imzalanan bu antlaşmaya tepki göstermişse de geri adım atmak zorunda kalmıştır. Rus yönetimi Prusya'nın aracılığı ile 29 Haziran'da Eflak ve Boğdan'dan geri çekilmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır⁴⁹. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Buol'un ultimatomundan yaklaşık bir ay sonra, 6 Temmuz 1854'te,

⁴⁷ BOA. İ. DH. 301/19100. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan bu antlaşma 7. Madde gereğince yetkililer arasında mübadele edildikten sonra 25 Temmuz 1854 tarihli Takvîm-i Vekâyi Gazetesi'nde neşredilmiştir. (*Takvîm-i Vekâyi*, No: 507, Selh-i Şevval 1270/25 Temmuz 1854, s. 1-2.) Antlaşma metni Muâhedât Mecmûası'nda da yayımlanmıştır. *Mecmûa-i Muâhedât*, C. III, Ceride-i Askeriyye Matbaası, İstanbul 1297-1298, s. 172-174.

⁴⁸ Scorpan, *a.g.e.*, s. 639.

⁴⁹ Anderson, *a.g.e.*, s. 150.

yeni Rus elçisi unvanıyla Viyana'ya gelen Prens Gorchakov, 9 Temmuz'da Avusturya İmparatoru Franz Joseph, 11 Temmuz'da da Kont Buol ile görüşmüş, Avusturya'nın taleplerinin tamamen kabul edilmemekle birlikte devletin barıştan yana olduğunu bildirmiştir⁵⁰. Bunun üzerine Avusturya, Rusya'nın Memleketeyn ve Ortodoks Osmanlı vatandaşları üzerindeki iddialarından vazgeçmesini öngören 4 maddelik yeni bir barış teklifinde bulunmuştur⁵¹. Ancak 23 Temmuz 1854'te sunulan bu teklif Rusya tarafından küçük düşürücü olarak değerlendirilmiş ve 26 Ağustos günü reddedilmiştir⁵².

4. Rusya'nın Memleketeyn Topraklarından Çekilmesi ve Bölgenin Avusturya Ordusu Tarafından İşgali

Devletler arasında diplomatik girişimlerin sürdüğü 1854 yılı yazında askerî mücadeleler de devam etmiştir. Haziran ve Temmuz ayındaki muharebelerin ardından Tuna'nın güneyine geçerek Silistre'yi kuşatan Rus birlikleri püskürtülmüş ve Küçük Eflak tekrar Osmanlı denetimine geçmiştir. Vidin Valisi Abdurrahman Sâmî Paşa 4 Temmuz tarihli tahririnde bölgede düzenin yeniden sağlanmaya başladığını bildirmiştir⁵³. Boğdan'a doğru gerileyen Rus ordusunu takip eden Osmanlı birlikleri 6 Ağustos 1854'te de Bükreş'i denetimi altına almıştır⁵⁴.

Rusların Eflak ve Boğdan'dan çekilmeye başlaması ile birlikte hem Avusturya hem de Osmanlı Devleti bölgede faaliyetlerini arttırmıştır. İlk olarak Bâbîâlî Eflak'a bir komiser göndermeye karar vermiştir. Söz konusu görev için 16 Temmuz 1854 tarihinde Ferik Derviş Paşa seçilmiştir⁵⁵. Derviş Paşa için bir talimatnâme hazırlanmış, Rus askerinin bölgeden ayrılmasının ardından Avusturya birliklerinin Eflak ve Boğdan'a gireceği belirtilerek, kendisine antlaşmanın bir sureti gönderilmiş ve Avusturya askerlerinin işgalinin geçici olduğunun halka bildirilerek halkta Avusturya askerlerine karşı oluşması muhtemel hasmane bir tutumun önlenmesi istenmiştir. Yine söz konusu talimatnâmede Derviş Paşa'dan Avusturyalı komutan ile birlikte hareket etmesi ve Avusturya askerlerinin erzak ve benzeri ihtiyaçlarının

⁵⁰ BOA. İ. HR. 111/5447.

⁵¹ A.B. Şirokorad, *Rusların Gözünden Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 400 – 401.

⁵² Üçok, *a.g.e.*, s. 180.

⁵³ BOA. İ. DH. 304/19288.

⁵⁴ Besbelli, *a.g.m.*, s. 52.

⁵⁵ BOA. İ. HR. 111/5449. Derviş Paşa'nın yanına Tercüme Odası hulefâsından Hurşid Efendi görevlendirilmiştir. BOA. İ. MMS. 2/51.

karşılanmasında yardımcı olması istenmiştir⁵⁶. Talimatnâme ekseninde halka hitaben bir ilan hazırlanmış ve Derviş Paşa'nın Bükreş'e ulaştığında halka duyurması istenmiştir⁵⁷. Söz konusu ilanda Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki bütün anlaşmaların savaş nedeniyle feshedilmiş olmasına rağmen Eflak ve Boğdan'a daha önceden tanınan bütün imtiyazların devam edeceği maddesi de eklenmiştir⁵⁸.

Osmanlı idaresinin komiser ataması ile hemen eş zamanlı olarak Avusturya da bölgeye asker sevkine başlamıştır. Bu süreçte Osmanlı memurları Avusturya birliklerinin Tuna'yı aşmasında yardımcı olmuştur. 13 Temmuz 1854'te Rumeli Ordusu Kumandanı Ömer Lütfi Paşa ile birlikte Vidin, Belgrad ve Silistre valilerine gönderilen tahriratta bir kıta Avusturya askerinin Eflak'a doğru yola çıktığı bildirilerek yardımcı olunması istenmiştir⁵⁹. Ancak iki vapur ve dört-beş gemi ile Tuna'nın diğer tarafına geçerek Orşova ve Küçük Eflak taraflarına ulaşan Avusturya askerlerine bazı subayların mukavemet göstermesi üzerine 17 Temmuz 1854'te bir ferman yayımlanmış ve bölgeye gelen Avusturyalı memur-asgerlere saygı gösterilmesi ve gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir⁶⁰. Bu ferman Belgrad'da bulunan Ahmed İzzet Paşa, Rusçuk'ta bulunan Ömer Lütfi Paşa ve Vidin'de bulunan Abdurrahman Sâmi Paşalar aracılığıyla uygulamaya konulmuştur⁶¹. Böylece 20 Ağustos 1854 günü itibarıyla Avusturya askerleri Memleketeyn'deki yerlerini almıştır⁶². Avusturya askerlerinin Memleketeyn'e gelişiyle birlikte bir bildiri yayımlayan Avusturya 3. ve 4. Ordular Komutanı Baron de Hess, Memleketeyn'de idarenin geçici olarak General Kont Coronini tarafından yürütüleceğini ilan etmiştir⁶³. 1854 yılı Eylül ayı başında Rus askerlerinin Boğdan'ı da tahliye etmeye başlaması ile bu beylikte de Osmanlı-Avusturya hâkimiyetinin kurulması süreci başlamıştır. Osmanlı yönetimi buraya ayrı bir komiser atamamış ve Eflak'ta bulunan Derviş Paşa'nın Boğdan'daki işlerle de ilgilenmesine karar verilmiştir⁶⁴.

Bölgede idarenin Rus askerinden Osmanlı-Avusturya ittifakına geçmesinin ardından sürgündeki voyvodaların da memleketlerine dönmesine imkan doğmuştur. Bükreş'te görevli Osmanlı komiseri Derviş Paşa yaklaşık 1 yıldır zorunlu ola-

⁵⁶ BOA. İ. HR. 112/5463.

⁵⁷ BOA. İ. HR. 113/5491.

⁵⁸ BOA. İ. HR. 112/5463.

⁵⁹ ATASE KHK, K.46/D.1/BN.33; BOA. A. } MKT. UM. 160/49.

⁶⁰ BOA. A. } MKT. UM. 160/82.

⁶¹ BOA. A. } MKT. UM. 160/82; 161/8; 161/15.

⁶² Anderson, *a.g.e.*, s. 150.

⁶³ Karasu, *a.g.m.*, s. 745.

⁶⁴ BOA. İ. HR. 113/5527.

rak Viyana'da ikamet etmekte olan Eflak ve Boğdan eski beylerini memleketlerine çağırmıştır. 1854 yılı Ekim ayında Eflak eski voyvodası Barbu Stırbei'ye mektup gönderen Derviş Paşa, kendisini görev yeri olan Bükreş'e davet etmiştir⁶⁵. Kont Coronini'nin onayıyla yola çıkan Avusturya'nın Bükreş konsolosu Viyana'ya giderek davet mektubunu Stırbei'ye ulaştırmıştır⁶⁶. Benzer bir süreç Boğdan voyvodası Ghica için de geçerlidir. 2 Kasım 1854 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre Barbu Stırbei Eflak'taki görevine geri dönmüşken, görevine dönmesi için talimat verilen Boğdan beyi Grigore Ghica'nın da yakında memleketine dönerek makamına oturması beklenmektedir⁶⁷.

Her ne kadar Memleketeyn topraklarından Rus askerleri çıkartılmış ve Osmanlı Devleti Avusturya ile bir ittifaka giderek bölgede asayiş ve düzeni yeniden tesis etmeye çalışsa da tüm sorunlar halledilememiştir. Ortaya çıkan yeni konjonktürde Osmanlı, Avusturyalı ve Eflak-Boğdanlı yerel yöneticiler arasında bir yetki karmaşası yaşanmaya başlamıştır. Bâbîâlî sorunun giderilmesi adına İngiltere ve Fransa elçileriyle de görüşmeler yaparak meseleyi halletmeye çalışmıştır. Bu kapsamda Memleketeyn'deki görevli bütün memurların görevlerinin kesin çizgilerle belirlenmesi hedeflenmiş ve bu doğrultuda Avusturyalı yetkililerle görüşmelerde bulunulması kararlaştırılmıştır⁶⁸. Anlaşılan o ki, Bâbîâlî de bölgede sorun yaşanmasını istememiş ve Kasım 1854'te Avusturyalı yetkililerle anlaşamayan Komiser Derviş Paşa'nın geri çağırılmasına karar vermiştir⁶⁹.

1853 yılı Temmuz ayında başlayan Osmanlı-Rus krizinde yaklaşık bir buçuk yılın ardından 1855 yılına girilirken İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti ile birlikte savaşa dahil olmasına, Avusturya'nın açık bir biçimde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasına, Prusya'nın da bu ittifaka yakın bir siyaset izlemesine, Rusya'nın Eflak ve Boğdan'daki işgallerini sona erdirerek geri çekilmek zorunda kalmasına ve Kırım'da yeni bir cephe açılmasına rağmen savaşa son verilememiştir. Rusya'yı daha da zor duruma sokan gelişme ise büyük devletler destekli yeni bir cephenin açılması olmuştur. 1854 yılı Eylül ayında yaklaşık 50.000 İngiliz ve Fransız askeri Kırım'a ayak basarak savaşmaya başlamıştır⁷⁰. Öte yandan 26 Ocak 1855'te İngiltere ve Fransa ile bir antlaşma imzalayan Piyomente hükümeti

⁶⁵ BOA. A. } MKT. UM. 166/61; İ. HR. 114/5573.

⁶⁶ BOA. HR. MKT. 90/32.

⁶⁷ BOA. A. } MKT. UM. 169/90.

⁶⁸ BOA. A. } MKT. UM. 169/90.

⁶⁹ BOA. İ. MMS. 3/94.

⁷⁰ Anderson, *a.g.e.*, s. 151.

Kırım'a asker gönderme kararı almıştır. Buna mukabil 15 Mart 1855 tarihinde Osmanlı Devleti ile Piymonte Krallığı arasında da bir ittifak anlaşması imzalanmıştır⁷¹. Böylece net bir biçimde Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan devletler arasına Piymonte de dâhil olmuştur.

5. 1855 Viyana Görüşmeleri ve Paris Antlaşması'nın İmzalanması

Piyomente'nin de katılımıyla devam eden savaşta neredeyse Avrupa'nın tamamına karşı tek başına mücadele veren Rusya, savaşı 1855 yılına taşımış olmasına rağmen Rus tahtında yaşanan değişikliğin ardından barış görüşmelerine başlamak zorunda kalmıştır. Mart 1855'te tahta çıkan II. Aleksandr ile birlikte siyasetini değiştirmeye başlayan Rus yönetimi Temmuz 1854 tarihli Viyana Notası ekseninde müzakerelerde bulunmayı kabul etmiş ve böylece İngiltere, Fransa, Avusturya, Osmanlı ve Rus murahhaslarının bir araya gelmesi ile 15 Mart 1855 tarihinde Viyana'da görüşmelere başlanmıştır⁷². Bâbîâlî, Viyana'daki görüşmeler için Viyana'daki Osmanlı sefiri Ârif Efendi'yi görevlendirmiştir⁷³. Ancak kısa bir süre sonra bu göreve Âli Paşa'ya getirilmiştir⁷⁴.

Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Buol'un başkanlığında gerçekleştirilen görüşmelerde Eflak ve Boğdan'ın imtiyazı, Tuna Nehri ve Karadeniz üzerindeki seferler ile Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler konuları görüşülmüş ancak herhangi bir sonuca ulaşılammıştır⁷⁵. Avusturya'nın ev sahipliğinde gerçekleştirilen bu ikinci büyük girişim de bir önceki gibi neticesiz kalmıştır. Ancak buna rağmen Avusturya hükümeti Osmanlı Devleti ile imzalanan antlaşmanın şartlarına sadık kalacağını Bâbîâlî'ye bildirmiştir. Müzakerelerin kesilmesi ve Âli Paşa'nın Viya-

⁷¹ Danişmend, *a.g.e.*, C. 4, s. 163-164. Osmanlı Devleti adına Sadrazam Mustafa Reşid Paşa ve Hâriciye Nâzırı Âli Paşa'nın, Piymonte Krallığı adına ise İstanbul elçisi Baron Tecco'nun imzaladığı 4 maddelik anlaşma ile İtalyan devleti savaş bölgesine asker göndermeyi taahhüt etmiş ve bu doğrultuda Harbiye Nazırı General de la Marmora komutasında 15.000 kişilik bir kuvvet cepheye gönderilmiştir. *a.g.e.*, C. 4, s. 165.

⁷² Scorpan, *a.g.e.*, s. 140. Viyana'daki bu görüşmelerde toplam 14 oturum gerçekleştirilmiştir. Şirokorad, *a.g.e.*, s. 400.

⁷³ Hamdi Akalın, "Viyana Konferansları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 13, S. 5, Mayıs 1977, s. 80-81; *BOA. İ. HR. 117/5758*. Ârif Efendi'nin yabancı dil bilmemesinden dolayı yanına Tercüme Odası'ndan bir tercüman atanmıştır. *BOA. İ. MMS. 4/125; A. } AMD 59/77; HR. MKT 100/67*. Viyana'daki müzakerelerde yeterli donanımına sahip olmayan Ârif Efendi'nin görev yapması hususundaki eleştiri ve tartışmalar için bkz. Türkgeldi, *a.g.e.*, C. I, s. 45; Hamdi Akalın, "Viyana Konferansları 2", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 13, S. 6, Haziran 1977, s. 84.

⁷⁴ Keleş, a.g.m., s. 181. Âli Paşa 1 Nisan 1855'te Viyana'ya ulaşmıştır. *Takvîm-i Vekâyi*, No: 521, 18 Receb 1271/6 Nisan 1855, s.1.

⁷⁵ Türkgeldi, *a.g.e.*, C. I, s. 55-77.

na'dan ayrılmasının ardından İstanbul'daki Avusturya elçisi M. Müller, Bâbîâlî'ye gelerek konferanstan netice alınmamasından duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve denetimleri altında bulunan Eflak ve Boğdan'ı muhafazaya devam edeceklerini, Rusya'nın bu beylikleri tekrar hedef alması durumunda ise mukavemet gösterileceğini bildirmiştir⁷⁶.

Viyana'daki görüşmelerden netice alınmaması üzerine tekrar askerî mücadelelere başlanmıştır. Ancak tek başına mücadelesini sürdüren Rusya'nın mukavemeti kırılmaya başlamış, 9 Eylül 1855'te Kırım Cephesi'nin önemli mevkielelerinden biri olan Sivastopol müttefiklerin denetimi altına girmiştir⁷⁷. Bu dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme ise 2 Aralık 1855 günü Avusturya ile İngiltere ve Fransa arasında imzalanan antlaşmadır. Bu antlaşmaya göre 1855 yılı sonuna kadar Rusya'nın barış görüşmelerine geçilmesini kabul etmemesi durumunda Avusturya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesi konusunda üç ülke anlaşmaya varmıştır⁷⁸. Antlaşmanın imzalanmasının ardından Avusturya hükümeti 16 Aralık 1855 günü Rusya'ya yeni bir ultimatoma vermiştir⁷⁹. Bu ultimatoda bir kez daha esasları Temmuz 1854'te Viyana'da belirlenen 4 maddelik barış şartları tekrarlanmıştır. Rusya'nın Eflak ve Boğdan'da biten işgallerine ek olarak Tuna Nehri'nde seyrüsefer serbestliğinin sağlanması, Karadeniz'in tarafsız ve savaş gemilerine kapalı olması ve Rusya'nın Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ortodoks Hıristiyanların hamiliği arzusunun bırakması barış için ön koşul olarak sunulmuştur⁸⁰. Rusya'ya yapılan bu son diplomatik baskı Bâbîâlî tarafından da olumlu karşılanmıştır. 4 maddelik bu teklif sayesinde Eflak, Boğdan ve Sırbistan üzerindeki Rus baskının ortadan kalkacağı, Rusya'nın Tuna'nın öte tarafına atılacağı beklentisi oluşmuştur⁸¹.

1 Ocak 1856 günü toplanan Çarlık Konseyi'nde yapılan görüşmelerin neticesinde Rus hükümeti, 5 Ocak günü Avusturya hükümetine barış şartlarını kabul ettiğini bildirmiştir. Ancak bu bildiri de Rusya'nın işgal ettiği hiçbir toprağı bırakmayacağı vurgulanmıştır. Bir hafta sonra Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Buol, Rusya'nın barış şartlarını kayıtsız şartsız kabul etmemesi durumunda 18 Ocak tarihinde diplomatik ilişkilere son verileceğini açıklayınca 15 Ocak 1856'da bir kez daha toplanan Çarlık Konseyi, Avusturya'nın barış teklifini tamamıyla kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 1 Şubat tarihinde bir ön protokol

⁷⁶ Türkğeldi, *a.g.e.*, C. I, s. 80.

⁷⁷ Ali İhsan Gencer, "Kırım Harbi", *D.G.B.İ.T.*, C. 11, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, s. 474.

⁷⁸ *BOA. İ. HR. 116/5672*.

⁷⁹ Üçok, *a.g.e.*, s. 182.

⁸⁰ Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 45.

⁸¹ *BOA. İ. HR. 124/6239-1*.

imzalanmıştır⁸². Avusturya'nın Paris elçisi Baron Hübner ile Fransa'nın Viyana elçisi Baron Bourqueney tarafından hazırlanan bu protokolde Eflak ve Boğdan hakkında ortak garantörlük, Tuna'da sefer serbestliği, Karadeniz'deki Rus donanmasının sınırlandırılması, Osmanlı Devleti'ne tazminat ödenmesi, işgal edilen Rus topraklarının iadesi ile Besarabya'nın bir kısmının Rusya'dan alınması konuları yer almıştır⁸³. 1 Şubat'ta imzalanan Viyana Protokolü gereğince 3 hafta içinde toplanması planlanan Paris Konferansı 3 günlük bir gecikme ile 25 Şubat 1856'da çalışmalarına başlamıştır⁸⁴. Kongrenin başkanlığına ev sahibi ülkenin Dışişleri Bakanı Kont Walewski seçilmiştir⁸⁵. Konferansa Osmanlı Devleti adına Sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa ve Paris sefiri Mehmed Cemil Bey katılmıştır⁸⁶. Görüşmelerde özellikle Fransa tarafından Eflak ve Boğdan'ın birleştirilmesi fikri ortaya atılmış ve bu fikir Piyomente ve Rusya tarafından destek görmüş olmasına rağmen Osmanlı Devleti ile birlikte hareket eden İngiltere ve Avusturya bu projenin hayata geçirilmesine engel olmuşlardır⁸⁷. Neticede yapılan görüşmelerin ardından 30 Mart 1856 tarihinde Paris Antlaşması imzalanmış ve savaşa son verilmiştir. İmzalanan bu antlaşma ile Rusya işgal ettiği topraklardan çekilmiş, Osmanlı Devleti Avrupa devletler topluluğunun bir üyesi olarak kabul edilmiştir⁸⁸.

⁸² Anderson, *a.g.e.*, s. 157.

⁸³ Türkgeldi, *a.g.e.*, C. I, s. 86. Söz konusu protokolde Eflak ve Boğdan'daki Rus işgali ve müdahalelerinin tamamen sonlandırılması, bu iki beyliğin Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında mevcut imtiyazlarını korumaları, Osmanlı padişahının bölgenin ihtiyaç ve isteklerini göz önünde bulundurarak bir takım düzenlemelere gitmesi maddelerinde anlaşma sağlanmıştır. Bununla birlikte Rusya'nın müttefik devletler tarafından işgal edilen topraklarına karşılık olarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki sınırlarında düzenleme yapılması kabul edilmiştir. Yeniden düzenlenecek bu sınırın Hotin civarından başlayarak güneydoğu istikametinde çizilmesi ve Rusya'nın bu sınır boyunca terk edeceği arazinin ise Eflak ve Boğdan'a bırakılması Rusya tarafından kabul edilmiştir. *a.g.e.*, C. I, s. 373. (Belge No: XXIX A – Viyana'da Tanzim Olunan Protokol Tercümesi)

⁸⁴ Danişmend, *a.g.e.*, C. 4, s. 177. Paris Kongresi kapsamında 25 Şubat 1856'dan 16 Nisan 1856 tarihine kadar toplam 21 oturum gerçekleştirilmiştir. Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *T.D.V. İ.A.*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 171.

⁸⁵ Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 66.

⁸⁶ Danişmend, *a.g.e.*, C. 4, s. 177; *Takvîm-i Vekâyi*, No: 538, 7 Cemaziyelahir 1272/14 Şubat 1856, s. 1.; No: 539, 25 Cemaziyelahir 1272/3 Mart 1856, s. 3. Diğer ülkelerin katılımcıları ise şunlardır: Rusya adına Meclis üyesi General Kont Aleksej Orlov, Paris ortaelçisi Baron Filipp I. Brunnov; Fransa adına Dışişleri Bakanı Kont Florian Colonna Walewski, Viyana büyükelçisi Baron François Adolphe de Bourqueney; İngiltere adına Dışişleri Bakanı Lord George Clarendon, Paris büyükelçisi Lord Henry Richard Charles Cowley, Avusturya adına Dışişleri Bakanı Kont Charles Ferdinand de Boul, Paris ortaelçisi Josef Alexander Hübner; Piyomente adına Başvekil ve Maliye Bakanı Camillo Benso (Kont Cavour), Paris ortaelçisi Marquis Salvator de Villamarina ve Prusya adına Dışişleri Bakanı Baron Theodore de Manteuffel, Paris ortaelçisi Kont François Hatzfeldt. Danişmend, *göş.yer.*

⁸⁷ BOA. İ. HR. 130/6592-2.

⁸⁸ Paris Antlaşması'nın tam metni için bkz. BOA. A. } *DVN. MHM. 16/18*; Erim, *a.g.e.*, C. I, s. 341-353; Ahmed Lütfi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. IX, Yay.: Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat

6. Avusturya'nın Memleketeyn Topraklarından Çekilmesi

Paris'te imza edilen 30 Mart 1856 tarihli antlaşma ile Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş sona erdirilmiş ve bu antlaşma ile Eflak ve Boğdan topraklarındaki Osmanlı hükümlerini Rusya tarafından da kabul edilmiştir. Antlaşmanın imzalanmasından sonra sıra Osmanlı topraklarında yer alan yabancı devlet askerlerinin çekilmesine gelmiştir. Paris Antlaşması'nın 31. maddesinde açık bir biçimde İngiltere, Fransa, Avusturya ve Sardunya devletlerine ait askerî birliklerin mümkün olduğu kadar hızlı bir biçimde tahliyesine karar verilmiştir⁸⁹. İlaveten Rusya'nın geri çekilmesini müteakiben Avusturya askerinin Memleketeyn topraklarını işgaline izin veren 13 Haziran 1854 tarihli antlaşmanın 5. maddesinde de Rusya ile barışın sağlanmasının ardından Avusturya'nın askerini derhal geri çekmesine hükmedilmiştir⁹⁰. Ancak bu süreç antlaşma maddelerinde yer aldığı kadar kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilememiştir.

Avusturya savaş sırasında işgal ettiği bu toprakları terk ederken işi ağırdan almış ve ayak diremiştir. Yapılan antlaşmalarda çekilme süreci açıkça belirtilmiş olmasına rağmen Avusturya, Eflak ve Boğdan'daki askerlerini mümkün mertebe yavaş bir şekilde geri çekmiş ve bu süreçte bazı sorunlar yaşanmıştır. Bu yüzden yerli halk Avusturyalılardan şikâyet ederken, Osmanlı kuvvetlerinin geri gelişini memnuniyetle karşılamıştır⁹¹. Geri çekilme sürecinde Avusturyalı askerler ile halk arasında bir takım sorunlar yaşanmıştır. Örneğin 1856 yılı Haziran ayı başında Bükreş'i terk etmeye başlayan Avusturya askerleri ile Bükreş'ten İbrail'e gitmekte olan bir tabur Eflak askeri arasında yaşanan anlaşmazlık çatışmaya dönüşmüştür. Avusturya askerlerinin Eflak birliğine ait araçlara el koymaya teşebbüs etmesi üzerine büyüyen anlaşmazlık neticesinde çıkan çatışmada 3 Eflak askeri hayatını kaybederken 13 Eflaklı ve 3 Avusturyalı asker de yaralanmıştır⁹².

Eflak hususunda yaşanan sorunlara rağmen bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile olan ilişkilerini sıcak tutmak istediği görülmektedir. 1856 yılı

Fakültesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984, s. 230-244; *Mecmûa-i Muâhedât*, C. IV, s. 242-258.

⁸⁹ Erim, *a.g.e.*, C. I, s. 352; Ahmed Lütüfî, *a.g.e.*, C. IX, s. 244; *Mecmûa-i Muâhedât*, C. IV, s. 257; *Osmanlı Belgelerinde ...*, s. 78. (Belge No: 23 – A.) DVN. NMH. 12/157).

⁹⁰ *BOA. İ. DH. 301/19100*.

⁹¹ Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 73.

⁹² *BOA. İ. HR. 132/6782*. Söz konusu belgede yaşanan çatışmanın ardından Eflaklı miralayın konağına saldıran Avusturyalı askerlerin miralayın konağında bulamadıkları ancak konakta yakaladıkları uşağı idam ettikleri ifade edilmektedir. Yaşanan bu olayın ardından Bâbüâli tarafından teftiş için bir memur atandığı da bildirilmektedir.

yazında, Memleketeyn'de bulunan Avusturyalı askerlerinden bazılarına nişan verilmesi uygun görülmüştür⁹³. Bu kapsamda Eflak ve Boğdan'da bulunan Avusturyalı komutan ve subaylardan bir kısmına ve uygun görülen bazı sivillere nişan verilmesine hükmedilmiştir⁹⁴. Yine aynı tarihlerde Osmanlı hükümdarı tarafından Avusturya İmparatoru'na da bir nişan verilmiştir. Avusturya ile yürütülen dostluk ilişkilerinden dolayı duyulan memnuniyet üzerine Osmanlı padişahı Sultan Abdülmecid tarafından İmparator Joseph'e murassa bir nişân-ı âli takdimine karar kılınmıştır⁹⁵.

Avusturya idaresi hızlı bir şekilde Eflak ve Boğdan'dan çekilmek yerine Paris Antlaşması ile Rusya'dan alınarak Boğdan sınırlarına dahil edilen Güney Besarabya'nın teslimini beklemek yoluna gitmiş ve bu sayede Memleketeyn toprakları üzerindeki hakimiyet süresini uzatmaya çalışmıştır⁹⁶. Bunun üzerine Eylül 1856'da Bâbiâli sınır meselesinin çözümünü hızlandırmak için bölgeye bir erkân-ı harbiye zabiti görevlendirmiştir⁹⁷. 1857 yılı Ocak ayında Paris'te yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti, Memleketeyn'de bulunmaya devam eden Avusturyalı askerler konusunu gündeme getirmiş ve Avusturya'nın 26 Mart tarihine kadar Eflak ve Boğdan'ı tamamen boşaltmasına karar verilmiştir⁹⁸. Konu Osmanlı basınında da yer bulmuştur. 10 Şubat 1857 tarihli *Ceride-i Havâdis Gazetesi*'nde Avusturya askerlerinin Mart ayı içerisinde Eflak ve Boğdan'ı terk ederek memleketlerine dönecekleri yazılmıştır⁹⁹. Anderson'a göre Eflak ve Boğdan'ı Osmanlı Devleti'nin izniyle işgal eden Avusturya, bölgede kalıcı olmak için uğraşmasına rağmen İngiltere ve Fransa'dan destek alamayınca 1857 yılı Mart ayında bu iki beylikteki askerlerini geri çekmek zorunda kalmıştır¹⁰⁰. Nitekim 19 Mart 1857 günü Seraskerlik makamına gönderilen tezkirede Avusturya askerlerinin Memleketeyn topraklarından çekildiği sadece Bükreş'te komutanları ile birlikte küçük bir birliğin kaldığı belirtilerek bunların da 24 Mart tarihine kadar Bükreş'ten ayrılacakları bildirilmiş ve bu küçük birliğin Bükreş'i terk etmesinin hemen ardından Osmanlı ordusunun

⁹³ BOA. A. } DVN. MHM. 17/91.

⁹⁴ BOA. İ. HR. 132/6767.

⁹⁵ BOA. İ. DH. 346/22789; İ. HR. 130/6634; A. } AMD. 66/84. İmparatora takdim edilecek olan nişânın Hâriciye Nezâreti hulefâsından Kudret Bey ile Viyana'ya gönderilmesine karar verilmiştir. BOA. İ. HR. 130/6666.

⁹⁶ Jorga, *a.g.e.*, C. 5, s. 412-413.

⁹⁷ BOA. HR. MKT. 159/77; 160/9.

⁹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, trh, s. 55.

⁹⁹ *Ceride-i Havâdis*, No: 822, 14 Cemâziyelâhir 1273/10 Şubat 1857, s. 1.

¹⁰⁰ Anderson, *a.g.e.*, s. 158.

Tuna Nehri'ni aşarak Eflak topraklarına girmesi istenmiştir¹⁰¹. Avusturya askerinin çekilmesinin ardından belirlenecek olan mahallerde Osmanlı askerlerinin muhafaza görevini üstlenmesine karar verilmiştir¹⁰². 26 Mart 1857 tarihinde Bükreş'te bulunan Süleyman Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen telgrafta Avusturya birliklerinin 23 Mart tarihi itibarıyla Memleketeyn topraklarını tamamen terk ettiği bildirilmiştir¹⁰³. Nitekim Takvîm-i Vekâyi Gazetesi'nin Nisan 1857 tarihli nüshalarından birinde İngiltere'nin Boğaziçi'nde bulunan savaş gemilerinin Malta'ya gitmek üzere yola çıktığı, Avusturya'nın da Memleketeyn'de bulunan askerlerini tahliye ettiği duyurulmuştur¹⁰⁴. Bunun üzerine Bâbîâlî tarafından 29 Temmuz 1856 tarihinde Alexandru Ghica Eflak'a; Theodor Balş da Boğdan'a kaymakam unvanıyla atanmışlardır¹⁰⁵. Böylece 1853 yılı Temmuz ayında Rusların işgali ile başlayan Memleketeyn topraklarındaki yabancı işgali süreci tamamen sona ermiştir.

Sonuç

Yüzyılı aşkın süreden beri müteaddit kereler karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan Kırım Harbi'nin ortaya çıkmasındaki temel neden kutsal yerler meselesi ve Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan halkın hâmilîği konusu olarak görülebilir. Ancak sorunların çözümü adına İstanbul'a gönderilen Prens Menshikov'un diplomatik nezaket kuralları ile bağdaşması mümkün olmayan hareketleri, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı açıktan savaş tutumu takınması ve daha önceleri de yaptığı gibi ilk iş olarak Tuna prensliklerini işgal etmesi meseleinin Rusya açısından topraklarını genişletme amacı taşıdığını da açık bir biçimde göstermektedir. Neticede Temmuz 1853'te Eflak ve Boğdan Rus işgaline maruz kalmış, Bâbîâlî ise bu harekete karşılık olarak hemen bir savaş ilanında bulunmak yerine uluslararası alanda destek arayışına girmiştir. Rus işgalinin başlamasından kısa bir süre sonra Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı idaresinin yanında yer aldığı görülmektedir. 1853-1856 yılları arasında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan devletler; savaşa bizzat katılan İngiltere, Fransa ve Piyomente ile diplomatik olarak destek veren Avusturya ve Prusya'dır. Ancak Avusturya'nın savaşa askerî yönden destek vermemesine rağmen Osmanlı Devleti ile açıktan bir

¹⁰¹ BOA. HR. MKT. 182/39.

¹⁰² ATASE KHK, K.9/D.11/BN.2,3.

¹⁰³ ATASE KHK, K.9/D.11/BN.11.

¹⁰⁴ Takvîm-i Vekâyi, No: 552, 5 Ramazan 1273/26 Nisan 1857, s. 1.

¹⁰⁵ Constantin Giurescu vd., *Chronological History of Romania*, Editura Enciclopedica Romana, Bucharest 1974, s. 191.

diplomatik ittifak kurduğunu söylemek mümkündür. Savaşın başlamasının hemen ardından kaleme alınan Viyana Notası'nda Avusturya'nın katkısı büyüktür. Keza Mart 1854'te İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmış, bundan iki ay kadar sonra da 14 Haziran 1854'te Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma belki Kırım Harbi'nin değil ancak Osmanlı toprağı olan Eflak ve Boğdan'ın tarihi seyrini değiştirecek niteliktedir. Çünkü yapılan antlaşma ile bölgedeki Rus işgalinin sona erdirilmesi ve sonrasında da bölgede asayişin sağlanması hususlarında Osmanlı Devleti, Avusturya desteğini açık bir biçimde almıştır. Nitekim antlaşmanın imzalanmasından sonraki bir aylık süreçte Rusların bu bölgeden çekilme süreci başlamış ve Avusturya ordusu bölgeyi Osmanlı Devleti adına işgale girişmiş ve bölgeye düzen ve asayişi getirmeye çalışmıştır.

Kırım Harbi süresince Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki birliktelik bununla da sınırlı kalmamıştır. Rusya'nın barışa zorlanması adına diplomatik girişimlerini devam ettiren Avusturya'nın öncülüğünde Mart 1855'te başlayan Viyana Görüşmeleri sonuçsuz kalsa da Osmanlı-Avusturya ittifakı adına önemli bir gelişme olmuştur. Yine barış müzakerelerine geçilmesine imkan tanıyan ve Aralık 1855 tarihli ultiatomun altında Avusturya imzasının bulunduğunu da unutmamak gerekir. Diplomatik yakınlık ve işbirliği bağlamında bahsedilmesi gereken son nokta da Paris'teki barış görüşmeleri esnasında Eflak ve Boğdan'ın birleşmesi fikrinde Avusturya idaresinin Osmanlı politikalarına destek verdiğiidir. Tuna'nın kuzeyindeki iki prensliğin birleştirilmesi düşüncesi Osmanlı Devleti ile Avusturya'nın ortak muhalefeti ve İngiltere'nin desteği ile antlaşma maddeleri arasında yer almamıştır.

Her ne kadar 1853 yılı Temmuz ayından 1856 yılı Mart ayına kadar geçen dönemde İstanbul ile Viyana arasındaki yakınlaşma ve ortak hareket etme politikasının somut örneklerini yukarıda sıralamış olsak da Paris Antlaşması'nın imzalanmasının ardından uluslararası antlaşmaların gereği olarak Avusturya askerinin kendi ülke sınırları içerisine geri çekilmesi konusunda bir takım pürüzlerin yaşandığını da unutmamak gerekir. Gerek Osmanlı-Avusturya Antlaşması ve gerek Paris Antlaşması ile savaşın ardından Osmanlı topraklarındaki yabancı askerlerin süratle geri çekilmeleri ön görülmüş olmasına rağmen Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'daki askerlerini çekmek konusunda gönülsüz bir politika izlediği görülmektedir. Avusturya idaresi bu hususta yavaş hareket etmiş ve gerekçe olarak da Paris Antlaşması ile kararı alınan sınır değişikliklerini gerekçe göstermişse de

Bâbîâlî bu yavaş adımları yeterli görmemiştir. Neticede geri çekilmek için ayak direyen Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'ı terki hem zamanlama açısından biraz uzamış hem de yerli halkla bazı sorunlar yaşanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu hususta girişimlerini sürdürmesi neticesinde 1857 yılı Mart ayında Avusturya birlikleri Tuna'nın kuzeyindeki Osmanlı topraklarını terk etmiş ve Rumen prenslikleri yeniden Osmanlı idaresi altına girmiştir. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, yeniden himaye altına alınmış olmasına rağmen Eflak ve Boğdan ile Osmanlı idaresi arasındaki bağ giderek zayıflamaya devam etmiştir. Kırım Harbi gailisinin atlatılmasından sadece birkaç sene sonra her iki beylik 1859 yılı başında Alexandru Ioan Cuza'nın liderliği altında birleşmiş ve bağımsız Romanya'nın kurulması yolunda önemli bir aşama kat edilirken Osmanlı Devleti bu gelişmeye engel olmamıştır.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri (Dosya/Gömlek)

Sadâret Âmedi Kâlemi Belgeleri (A. } AMD.): 46/48; 46/95; 59/77.

Bâb-ı Âsâfi Mühimme Kâlemi Belgeleri (A. } DVN. MHM.): 16/18; 17/91.

Sadâret Mektûbî Kâlemi Umûm Vilâyet Yâzışmalarına Dâir Belgeler (A. } MKT. UM.): 160/49; 160/82; 161/8; 161/15; 166/61; 169/90.

Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kâlemi Belgeleri (HR. MKT.): 90/32; 100/67; 159/77; 160/9; 182/39.

İrâdeler Dâhiliye (İ. DH.): 274/17189; 301/19100; 304/19288; 346/22789; 1288/101338.

İrâdeler Hâriciye (İ. HR.): 111/5447; 111/5449; 112/5463; 113/5491; 113/5527; 114/5573; 116/5672; 117/5758; 124/6239-1; 130/6592-2; 130/6634; 130/6666; 132/6767; 132/6782; 329/21242; 331/21313; 331/21326.

İrâdeler Meclîs-i Mahsûs (İ. MMS.): 2/51; 3/94; 4/125.

2. Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi Belgeleri (Klasör/Dosya/Belge-No)

Kırım Harbi Kataloğu (K.H.K.): K.8/ D.2/ BN.2; K.9/ D.11/ BN.2,3; K.9/ D.11/ BN.11; K.46/ D.1/ BN.33.

B. Gazeteler

Ceride-i Hawâdis Gazetesi: No: 614, 29 Cemaziyevvel 1269; No: 625, 21 Şaban 1269; No: 632, 16 Şevval 1269; No:634, 27 Şevval 1269; No: 641, 26 Zilkâde 1269; No: 648, 6 Muharrem 1270; No: 822, 14 Cemâziyelâhîr 1273.

Takvîm-i Vekâyi Gazetesi: No: 491, 8 Zilkâde 1269; No: 492, Gurre Zilhicce 1269; No: 493, Gurre Muharrem 1270; No: 506, 7 Şevval 1270; No: 507, Selh-i Şevval 1270; No: 521, 18 Receb 1271; No: 538, 7 Cemaziyelahir 1272; No: 539, 25 Cemaziyelahir 1272; No: 552, 5 Ramazan 1273.

C. Tetkik-Telif Eserler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sad.: Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. IX, Yay.: Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984.

Akalın, Hamdi, “Viyana Konferansları”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 13, S. 5, Mayıs 1977, ss. 78-82; “Viyana Konferansları 2”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 13, S. 6, Haziran 1977, ss. 81-85.

Anderson, M. Smith, *Doğu Sorunu*, Çev.: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Andıç, Fuat - Andıç, Süphan, *Kırım Savaşı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.

Baykal, Bekir Sıtkı, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babîâli”, *Belleten*, C. XXIII, S. 90, Nisan 1959, ss. 241-259.

Besbelli, Saim, “1853-1855 Türk – Rus ve Kırım Harbi”, *Ordu Dergisi*, S. 181, 1957, ss. 46-55.

Beydilli, Kemal, “Paris Antlaşması”, *T.D.V. İ.A.*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 169-172.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947.

Darkot, Besim, “Sinop”, *M.E.B. İ.A.*, C. 10, ETAM Matbaası, Eskişehir 2001, ss. 683-689.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

- Gencer, Ali İhsan, “Kırım Harbi”, *D.G.B.İ.T.*, C. 11, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, ss. 451-478.
- Gencer, Mustafa, “Alman Basınında Kırım Savaşı”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, (İstanbul: 22-23 Mayıs 2006), Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, ss.151-172.
- Giurescu, Constantin vd., *Chronological History of Romania*, Editura Enciclopedica Romana, Bucharest 1974.
- Gürel, A. Tefvik, *Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1935.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, Çev.: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, trh.
- Karasu, Cezmi, “XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan’daki Rus İşgalleri”, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 741-749.
- Keleş, Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S. 23, 2008, ss. 149-194.
- Mecmûa-i Muâhedât*, C. III - IV, Ceride-i Askeriyye Matbaası, İstanbul 1297-1298.
- Okçu, Yahya, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Yeni Matbaa, Ankara 1949.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.
- Scorpan, Costin, *Istoria Romaniei*, Editura Nemira, Bucureşti 1997.
- Slade, Adolphus, *Türkiye ve Kırım Harbi*, Çev.: Ali Rıza Seyfi, Askeri Matbaa, İstanbul 1943.
- Şahin, Hasan, “Kaynarca’dan (1774) Paris Barışı’na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 531-544.
- Şimşir, Bilal, “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa’nın Yazışmaları”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, (Ankara: 13-14 Mart 1985) Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, ss. 77-89.
- Şirokorad, A.B., *Rusların Gözünden Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. I, Yay. Haz.: Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Üçok, Coşkun, *Siyasî Tarih Dersleri*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1957.

Yeniçeri, Özcan, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, *Türkler*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 840-858.

Saltanat-ı Seniyye ile Avusturya Devleti Beyninde Akd u Tanzîm Olunacak Muâhede Müsveddesinin Tercümesidir.

Haşmetlû Avusturya İmparatoru hazretleri Saltanat-ı Seniyye'nin bekâ ve tamâmiyyet-i mülk-i düvel-i Avrupa meyânesinde mevcûd olan muvâzenenin muhâfazasına lâzım olduğu ve husûsân Eflak ve Boğdan memleketlerinin tahliyesi devlet-i müşârûn-ileyhânın muhâfaza-yı tamâmiyyet-i mülkî şerâitinin ehemmi ve elzemi idiği hakkında istihsâl-i cezm ve yakın eylediği ve bundan mâ-adâ seferleri Viyana süferâ meclisinde hâzır bulunan düvel-i fahîme meyânesinde hâsıl olan ittihâd ve ittifâkın netîce-i matlûbesini te'mine sâlih görünen tedâbire icrâ-yı muâvenet zımında zîr-i emr ve hükmünde bulunan vesâilin sarf ve isti'mâline hâzır ve âmâde bulunduğuna ve diğer taraftan dahî zât-ı hazret-i mülûkânenin imparator-ı müşârûn-ileyh tarafından dostâne vukû' bulan iş bu muâvenet teklifini kabûl buyurmuş olduğuna binâen muâvenet-i mezkûrenin sûret-i icrâ ve ifâsını ta'yîn ve tanzîm etmek üzere bir muâhedenin akd u tanzîmi münâsib görülmüş ve bu bâbda zât-ı hazret-i mülûkâne ile imparator-ı müşârûn-ileyh taraflarından murahas me'mûr ve ta'yîn buyurulmuştur.

Birinci Bend

İmparator-ı müşârûn-ileyh Eflak ve Boğdan memleketlerini istilâ etmiş olan asâkir-i ecnebiyye tarafından memleketeyn-i mezkûre teynin tahliyesi husûsunun istihsâli için tarîk-i müzâkere ve mükâleme ve vesâil-i sâireyi bitirinceye kadar çalışmağı ve hatta iktizâ eder ise lüzûmu mikdâr kuvve-i askeriyenin sevk ve isti'mâlini taahhüd eder.

İkinci Bend

Bu takdîrde Avusturya Devleti tarafından gönderilecek asâkirin sevk ve idâresi husûsu münhasıran asâkir-i mezkûre başkumândânının re'iyine muhavvel bulunacaktır. Mamâfih kumândân-ı mûmâ-ileyh vukû' bulacak harekât-ı askeriyesini vakt-i münâsibinde asâkir-i şâhâne başkumândânına bildirmeğe dikkat ve ihtimâm eyleyecektir.

Üçüncü Bend

İmparator-ı müşârûn-ileyh memleketeyn-i mezkûre teynin idâre-i dâhiliyyesi hakkında taraf-ı Devlet-i Aliyye'den ihsân ve te'mîn buyurulmuş olan imtiyâzâtan memleketeyn-i mezkûre teyn hakkında terettüb eden usûl-i idâreyi Devlet-i Aliyye ile birlikte îade ve te'sîs etmeği deruhte eder. Ancak memleketeyn-i

mezkûreteynin bu veçhile yeniden te'sîs kılınmış olan idâresinin nüfûz ve harekâtı asâkir-i imparatoriye hakkında müdâhale icrâsını iddiâ ettirecek kadar kesb-i tevessu' etmeyecektir.

Dördüncü Bend

Avusturya Devleti zât-ı hazret-i mülûkânenin hukûk-ı seniyye-i hükümdârîsi ile saltanat-ı seniyyelerinin muhâfaza-i tamâmiyyet-i mülkî husûsları esâs ittihâz olunmadıkça Rusya Devleti ile hiçbir dürlü sûret-i tanzîmiyye müzâkeresine girişmemeyi taahhüd eder.

Beşinci Bend

Saltanat-ı seniyye ile Rusya Devleti beyninde bir muâhede-i sulhiyyenin akd u tanzîmiyle iş bu muâhedenin netîce-i matlûbesi istihşâl olunduğu ânda imparator-ı müşârûnileyh memleketeyn-i mezkûreteyn arâzîsinden asâkirini geri çekmek için tedâbir-i lâzîmenin ittihâzına derhâl teşebbüs edecektir. Asâkir-i mezkûrenin ric'at ve avdetlerine dâir olan husûsât bu bâbda Devlet-i Aliyye ile vukû bulacak müzâkere ve ittifâk vâsıtasıyla tesviye ve tanzîm olunacaktır.

Altıncı Bend

Avusturya Devleti asâkir-i mezkûre tarafından muvakkaten istilâ olunacak memleketler me'mûrları taraflarından asâkir-i mezkûrenin gerek hareket ve azîmet ve iskân ve ikâmetleri ve gerek ordu kurumları ve kendileri ile hayvânâtlarının me'kûlatı ve icrâ-yı muhâbere ve ihtilâtları husûslarında her türlü muâvenet ve teshîlâtun ibrâz ve izhâr olunacağı misüllü asâkir-i mezkûre kumândânları taraflarından hizmet-i askeriyyenin ihtiyâcâtına dâir gerek Dersaâdet'te mukîm Avusturya sefîri vâsıtasıyla ve gerek me'mûrîn-i mahalliyyeden doğrudan doğruya vâki' olub is'âfına mâni' olur bir sebep-i kavî mevcûd olmayan iltimâsâtun dahî tesviye ve icrâ kılınacağını me'mûl ve intizâr eder. Asâkir-i mezkûre kumândânları taraflarından neferât beyninde usûl-i zabt u rabtun muhâfazasına i'tinâ ve dikkat ve ashâb-ı emlâkin hukûkuyla kavanîn ve âdât-ı belde ve mezheb-i ahâlîye riâyet olunacağı ve ettireceği bî-iştibâhtır.

Yedinci Bend

İş bu muâhede tasdik olunacak ve tasdiknâmeleri târîh-i imzâsından dört hafta zarfında ve mümkün olduğu hâlde daha evvelce Dersaâdet veyâhûd Viyana'da teâti kılınacaktır.

Togay Seçkin Birbudak

Murahhasân-ı müşâr-ı mûmâ-ileyh muâhede-i mezkûreyi li-ecl-il-tasdik imzâ ve temhîr eylemişlerdir.

Muâhede-i mezkûre yalnız bir hükm ve mânâda olmak üzere iki kıt'a olarak tertîb ve tanzîm kılınmıştır.

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE GREV HAKKI VE TATİL-İ EŞGÂL KANUNU

HASAN DOĞAN*

Giriş

1. Grev Kavramı ve Unsurları

a. Grev Kavramı

İngilizce'de “strike”, Fransızca'da “greve” Arapça'da “الإضراب” olarak isimlendirilen “Grev” kelimesi mana olarak, işçilerin taleplerinin gerçekleştirilmesi amacıyla iş akdini geçici bir müddet ifa etmeme niyetini beyanla, topluca yahut da bir karara tabi olmak suretiyle ve tekrar işe geri dönmek üzere iş bırakmaları anlamına gelen bir iş mücadelesi vasıtasıdır¹.

b. Grev Kavramının Unsurları

İşçilerin İşini Bırakması

Grevin ilk unsuru işçilerin işi bırakmasıdır. Ancak burada önemli olan ve dikkat edilmesi gereken husus, işi bırakan kişilerin hukuk düzenine göre işçi sayılması gerekmektedir².

İşin Topluca Bırakılması

Grev kavramının özünde toplu halde ortaya konan bir tavır, bir eylem söz konusudur. Bireyin işi bırakması veya tek tek bireylerin birbirinden bağımsız iş

* Dr., Büyükelçi, Ankara / TÜRKİYE, hasandogan1@gmail.com

¹ Erhan Löker, *Grev*, Güney Matbaacılık, Ankara 1951, s. 15-16; Devrim Ulucan, “Grev Olgusu (Tarihi Gelişim)”, *İş ve Hukuk Dergisi*, Yıl 26, Sayı 212, Mart 1991, s. 11; Mahmut Kaya, *Çalışanların Hakları ve İslam*, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2009, s. 160; Erhan Tural, “Türk Hukukunda Grev Hakkı ve Uluslararası Belgelerde Görünümü”, *TAAD*, Yıl 4, S.15 (Ekim 2013), s. 432; Sohail al-Ahmed- Ali Abu al-Mariyya, “el-İdrâb anî'l-Amel – Dirâse Mukarane beyne'l-Kânûn ve'l-Fikih'l-İslâmî”, *Mecelle Câmiati'n-Necdh li'l-Ebhâs*, Beyt Lahm/Filistin, 2012, Cilt 26-6, 1296.

² Türk Hukuku'nda bu husus anayasa ve kanun düzeyinde belirlenmiştir. Bkz. Anayasa, Madde:54 ve 6356 Sayılı Kanun, Madde:58/I.

birakmaları grev olarak değerlendirilemez. Buna göre işçilerin toplu biçimde çalışmaktan imtina ederek işi bırakması, grev kavramının diğer unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır³.

İşçilerin İşi Bırakmak Hususunda Aralarında Anlaşması veya Yetkili Bir Kuruluşun Buna Dair Kararı

Grev kavramının ortaya çıkması için iş bırakma eyleminin dayanması gereken toplu hareket etme zarureti, ancak bir anlaşmaya dayanırsa veya bununla ilgili yetkili, meşru bir kuruluşun kararı ortaya çıkarsa meşruiyet zemini yakalayabilecektir⁴.

2. Grev Kavramının Tarihi Gelişimi

Grev, sanayi devriminin getirdiği bir terim olarak karşımıza çıksa da anlamına dair örnekler veya benzerlerine çok daha eski tarihlerde rastlamak mümkündür. Bu hususta en eski örnek olarak Mısır'da yaşanan bir olay anılmaktadır. Eski Mısır'da piramitlerin inşasında çalışanların yiyeceklerine getirilen sınırlama nedeniyle bir gün işlerinin başına gitmeyerek Seti Tapınağı'nın arkasında oturdukları ve dönemin Firavunu Ramses (III)'in bu kısıtlamayı kaldırttığı yönündeki rivayet tipik bir grevi ortaya koymaktadır.⁵ Yine Babil'in son döneminde heykeltıraşların iş bırakma eylemlerinden söz edilmektedir.⁶ Bu örneklerin yanında 1461'de Fransa Kralı Charles (IV)'in cenaze töreninde cenazeleri saray mezarlığına götürmekle görevli tuz taşıyıcıları cenazeyi yolda bırakıp ücretlerinin artırılması şartıyla cenazeyi kaldırmayacaklarını ifade etmişler; akşama kadar da bunun müzakerelerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde ise 1473 yılında gerçekleşmiş grev tanımamasına uyan bir hadise zikredilmektedir. Buna göre Kütahya'daki bir seramik işletmesinin çalışanlarının Saray'a çalışma koşullarının düzeltilmemesi halinde işe devam etmeyeceklerini bildirmişlerdir.⁷

Terim anlamıyla grevlerin ortaya çıkması ise endüstri devrimiyle beraber gerçekleşmiştir. Grev kavramı da ilk kez işçilerin topluca işi bırakmalarını ifade eden anlamıyla Fransa'da kullanılmıştır.⁸ Avrupa'da tespit edilebilen ilk grev, 1539 yılında Paris ve Lyon'da parasını alamayan basımevi işçilerinin yaptıkları iş bırak-

³ Kaya, *a.g.e.*, s. 160; Tunalı, *a.g.m.*, s. 433.

⁴ Tunalı, *a.g.m.*, ss. 433-434.

⁵ Ulucan, s. 10.

⁶ Ulucan, s. 10.

⁷ M.Şehmus, *Güzel*, s. 297.

⁸ Ulucan, s. 10. Grev, Sen Nehri'nin kenarında işçilerin iş bulmak için toplandıkları bir alanın ismidir.

ma eylemidir. Bu ve takip eden ilk grevler, hiçbir kanuna dayanmamakta, bilakis grevleri yasaklayan kanunlara muhalefet etmekteydi.⁹ 1791'de sendikal örgütlenme ve grev Fransa'da, "Chapelier Kanunu" ile yasaklanmıştır.¹⁰ Grevin bir hak haline dönüşmesi, insanlar için çok pahalıya mâl olmuştur. Özellikle 1830 ve 1848 işçi isyanları çok kanlı biçimde düzenlenmiştir.¹¹ İlk grevler, uzun çalışma saatlerine, yetersiz ücret ve şartlara karşı bir ayaklanma şeklinde boy göstermiş, daha sonra nitelik itibarıyla değişikliklere uğramıştır.¹² İşçiler 1884 tarihinde çıkarılan bir yasayla ancak sendikal ve eylem hakları edinmeye başlamıştır.¹³ 1845 yılında çıkardığı "Meslek Nizamnamesi" ile sendikal örgütlenme ve grev gibi çeşitli eylemleri yasaklamasına rağmen Almanya'da işçi ayaklanmaları daha da alevlenmiş, hadiselerde çok sayıda kişi hayatını kaybetmemiştir. 1869 yılına geldiğimizde özellikle Kuzey Almanya'da sendikal örgütlenme ve sair direnç süreci meşruiyet elde etmiştir.¹⁴ İngiltere ise 1824 yılında General Combination Action kabul ederek, ilk defa sendika, grev vs kavramlara yasal zemin hazırlamıştır. İngilizlere işçi hakları konusunda en büyük hareket imkanı ise 1871 yılında kabul edilen Trade Union Act (Sendikalar Yasası)¹⁵ ile sağlanmıştır.

3. İslam Hukuku'nda Grev

İslam dini, emeğe büyük değer yükleyen bir yaklaşım içerisindedir. Bu hususun altını çizen örnek referanslardan biri Hz. Peygamber (S.a.v)'in şu sözleridir:

"Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir yiyecek yememiştir. Allah'ın peygamberi Davut (a.s) da elinin emeğinden yerdı."¹⁶

İşveren ve işçi hakları genel olarak sözleşmelere sadakate değinen ayet ve hadislerle vurgulanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ

⁹ Erkan Aydoğanoglu, Sınıf Mücadelesinde Sendikalar, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2007, s. 25-30

¹⁰ Adnan Mahiroğulları, Dünyada ve Türkiye'de Sendikacılık, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2013, s. 118.

¹¹ Mahiroğulları, s. 118.

¹² Aydoğanoglu, s. 25-30.

¹³ Mahiroğulları, s. 118.

¹⁴ Mahiroğulları, s. 118.

¹⁵ Mahiroğulları, s. 97.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru Sahnün-Çağrı yay., İstanbul 1992, III, 9 (Kitâbu'l-Büyû',15).

مَا أَكَلَ أَحَدٌ طَعَامًا قَطُّ خَيْرًا مِنْ أَنْ يَأْكُلَ مِنْ عَمَلِ يَدِهِ وَإِنَّ نَبِيَّ اللَّهِ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ يَأْكُلُ مِنْ عَمَلِ يَدِهِ

“Ey iman edenler! Akitleri(n gereğini) yerine getiriniz.”¹⁷

Bununla beraber işverene göre daha güçsüz konumdaki işçilerin hakları konusunda hassasiyet çağrılarını dikkat çeker. Örneğin Hz. Peygamber (S.a.v):

“Çalışana ücretini teri kurumadan verin.”¹⁸ Bu konuda örnekleri artırmak mümkündür.¹⁹

İşçi, işveren, emek gibi kavramlara doğrudan veya dolaylı biçimde sık sık vurguda bulunulmakla beraber insanlık tarihinin son yüzyıllarında ortaya çıkmış grev kavramı, ne Kur’ân-ı Kerîm’de, ne hadislerde, ne de İslam hukuku eserlerinde ele alınmış bir kavram değildir. Bununla beraber grevlerin ortaya çıkması ve yaygınlaşması, kavramı İslam hukukunun gündemine ister istemez yerleştirmiştir.

İslam hukukçularının grevlerle ilgili yaklaşımlarının iki farklı bakış açısı altında şekillendiğini gözlemlemekteyiz. Buna göre bazı İslam hukukçuları insanın asıl yaratılış gayesinin kulluk olduğuna dair ayetten²⁰ yola çıkmakta, bunun için maddî ve manevî, hukukî ve ekonomik tam hürriyet, insanlar arasında eşitlik ve sosyal dayanışmayı vasıtalar olarak sıralamaktadır. Bu çerçevede kat’î sınırlarla belirlenmiş birbiriyle devamlı ve amansız biçimde mücadele içerisinde bulunan bir işçi ve işveren sınıfının İslam hukuku tarafından benimsenmediğinin, bu ayrımın modern çağlarda serpilmiş ideolojilerin resmettiği

¹⁷ Mâide Suresi, 5: 1.

¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, Dâru Sahnün-Çağrı yay., İstanbul 1992, II, 817 (Kitâbu’r-Ruhûn, 4).

أَعْطُوا الْأَجِيرَ أَجْرَهُ قَبْلَ أَنْ يَجِفَّ عَرَقُهُ

¹⁹ Örneğin bir başka hadiste şöyle buyrulur:

“Yüce Allah şöyle buyurur: Kıyamet gününde karşısına hasım olarak dikileceğim üç çeşit insan vardır: Benim ismini kullanarak söz verip sözünde durmayan kimse, hür bir insanı köle diye satıp parasını yiyen kimse ve bir işçiyi istihdam edip işini yaptırdığı halde ücretini vermeyen kimse.” el-Buhârî, III, 50 (Kitâbu’l-İcâre,10).

عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ قَالَ اللَّهُ ثَلَاثَةٌ أَنَا خَصْمُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجُلٌ أَعْطَى بِي ثُمَّ غَدَرَ وَرَجُلٌ بَاعَ حُرًّا فَأَكَلَ ثَمَنَهُ وَرَجُلٌ اسْتَأْجَرَ أَجِيرًا فَاسْتَوْفَى مِنْهُ وَلَمْ يُعْطِ أَجْرَهُ

Bir başka hadis ise şöyledir:

“Üç şey vardır ki bunlar kimde bulunursa Allah onu koruması altına alır ve cennete koyar: Güçsüzlere yumuşak davranmak, anne babaya şefkat göstermek ve elinin altında bulunan hizmetlilere iyi muamelede bulunmak.” (Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra et-Tirmizî, *Sunenu’-Tirmizî*, Dâru Sahnün-Çağrı Yay., İstanbul 1992, IV, 656 (Kitâbu Sıfati’l-Kıyâme, 48)

ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ سَنَّارٌ اللَّهُ عَلَيْهِ كَنَفُهُ وَأَنْخَلَهُ جَنَّتَهُ : رَفُوقٌ بِالضَّعِيفِ ، وَشَفَقَةٌ عَلَى الْوَالِدَيْنِ وَإِحْسَانٌ إِلَى الْمَمْلُوكِ

²⁰ "Ben, cinleri ve insanları ancak bana kulluk etmeleri için yarattım." (Zâriyât Suresi, 51: 56)

bir manzara olduğu dile getirilmektedir.²¹ İslam hukuku klasik eserleri de hususi işçi – işveren münasebetleri bölümlerine sahip olmayıp, her türlü iş akdini bir bütün olarak ele alagelmıştır.²² Örneğin zanaatkarlar gibi serbest meslek sahipleri de yerine göre işçi ve işveren olabilmektedir. Bu İslam'ın sınıflar arası bir çatışmaya zemin vermemesinin dayanaklarından biridir. Hz. Peygamber (S.a.v)'in şu sözü de sınıf karşıtlığı veya çatışmasının ortaya çıkmamasını sağlayan yaklaşımı yansıtan bir örnektir:

“Hizmetkârlarınız sizin kardeşlerinizdir. Allah onları sizin himayenize vermiştir. Kimin eli altında böyle bir kardeşi bulunursa ona yediğinden yedirsın, giydiğinden giydirsın. Onlara kaldıramayacakları işleri yüklemeyin, eğer yüklerseniz onlara yardım edin.”²³

İşçi ve işveren anlaşmazlıklarının çözümü hususunda grevi İslam hukuku-na uygun bir vasıta görmeyen İslam hukukçuları, grevi meşrulaştırın sebeplerin kapitalist sistemlerin üretimi olduğunu belirtmektedir. Buna göre İslam hukuku aldığı manevi, hukuki ve idari tedbirler sayesinde, sosyal ve ekonomik düzeninde greve yer bırakmamaktadır. Ücretinden memnun olmamak gibi durumlar ortaya çıktığında talepte bulunur, müspet cevap alamazsa sulh araçları, hakemler, mahkemeler ve hisbe teşkilatı gibi tarafsız makamlara müracaat eder. Tatmin olmazsa kanuni şartlar altında işini bırakır. Yani işten ayrılmadan çalışmamak suretiyle hak talep etmek İslâm hukukuna uygun düşmez. Bu baskı tarzı karşılıklı rızayı esas alan akit teorisine de uymamaktadır.²⁴

Öte yandan işçinin emeği gibi işverenin sermayesinin de değerli olduğu; bu duruma bağlı olarak işçinin hakları gibi ödevlerinin de bulunduğu, bunun başında da işverene karşı sadakat, işverenin işyeri ve mallarını korumanın yer aldığı, grevin de özellikle bu sorumlulukla çatıştığı ileri sürülmektedir.²⁵ Grev kavramı bu çerçevede doğrudan “zarar ve zarara zararla mukabele yoktur”²⁶ hadisinin –Mecelle kaidesi-²⁷ ışığında ele alınmaktadır. Grevin bir hak ihlali karşısında takınılan bir

²¹ Hayrettin Karaman, *İslam'ın Işığında Günümüz Meseleleri*, Düzey Matbaası, İstanbul 2010, I, 448.

²² Fıkah kitaplarının özellikle icâre (mal ve emeğe dair kira) bölümlerinde bu hususla değinildiği dikkat çekmektedir.

²³ el-Buhârî, I, 13 (Kitâbu'l-İmân, 22).

²⁴ Karaman, I, 448-449; Vecdi Akyüz, “Devlet ve İşçi-İşveren İlişkileri”, *Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri*, Acar Matbaacılık, İstanbul 1990, s. 202.

²⁵ Servet Armağan, “İslam Hukukunda İşçi-İşveren Arasındaki Münasebetler ve Bazı Düşünceler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 31-1, Yıl 1982, s. 243 ve 245.

²⁶ İbn Mâce, II, 784 (Kitâbu'l-Ahkâm, 17)

²⁷ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Madde 19.

tutum dahi olsa yine de zararlarla mukabele olduğunu düşünen İslam hukukçuları, grevlerin meşruiyetini sorgulamaktadır.²⁸ Nitekim grev hem işçi, hem işveren ve hem de toplum için zararlı sonuçlar doğurma ihtimali yüksek bir süreci ifade etmektedir. İslam'ın ruhunda ise böyle bir haksızlıkla mücadele yöntemi bulunmamaktadır.

Bazı İslam hukukçuları ise grev kavramına zulmün karşısında direnme hakkı etrafında yaklaşmaktadır. İlk olarak eşyada ibahanın (serbestinin) esas olduğu, haramların da, hellelerin de Şâri' tarafından belirlendiği, buna göre grevi doğrudan veya dolaylı yasaklayan bir nass bulunmadığı ileri sürülmektedir. Bilakis İslam'ın ruhu gücününün zayıf üzerindeki tahakkümüne karşı mücadele ve direnci gerektirmektedir. Bu manada işçinin işverenle arasındaki akde istinaden gerçekleştirdiği bir itiraz, direnç ise grevin meşruiyeti aleyhine mütalaa edilemez.²⁹

İslam hukuku, işçinin de işverenin de hakları olduğunu vurgulamaktadır. İşçinin en önemli haklarından birisi, ücretinin hakkıyla verilmesidir. Ücret kelimesi ise zımında adaleti barındırmaktadır. Buna göre ücretin verilmemesi veya verilirken adaletten sapılması işçiye bir meşru müdafaa hakkını doğurmaktadır.³⁰

İslam hukukunda gabin kesinlikle yasaklanmıştır. Gabin, akidlerde karşılıklar arasındaki farklılık ve denksizliği, aldanmayı ve aldatılmayı ifade eden bir kavramdır.³¹ Dolayısıyla gabin ihtiva eden ve işçinin aleyhine işleyen iş ilişkileri de işçiye meşru tepki koymaya itekleyecektir. Bu manada “zarar ve zarara zararlarla mukabele yoktur”³² hadisi, grevin karşısında değil greve dayanak olarak görülmesi gereken bir ifade derinliğine sahiptir.

Ayrıca “def’i mefâsid celbi menâfi’dan evlâdır”³³ ilkesi de grev için delil olarak gösterilmektedir. Yani işçinin zarara girmemesi gibi bir yararın gözetilmesi karşısında zulmün bertarafı için direnç göstermenin öncelik taşıdığı ifade edilmektedir.³⁴ Kezâ “zarar-ı âmmü def’ için, zarar-ı hâs ihtiyar olunur”³⁵ ilkesi ışığında grevin daha umumi bir zararın kaldırılmasına mütaalâk olduğu ve bu nedenle iş-

²⁸ Akyüz, s. 201.

²⁹ al-Ahmed- al-Mariyya, s. 1308; Ramazan Abdurrahman, “el-Idrâb ani'l-Amel beyne'r-Ru'yeti's-Şer'iyye ve'l-Vad'iyye” <http://www.startimes.com/?t=22285567>

³⁰ Abdurrahman, <http://www.startimes.com/?t=22285567>

³¹ Ali Bardakoğlu, “Gabh” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIII, 269.

³² İbn Mâce, II, 784 (Kitâbu'l-Ahkâm, 17).

³³ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, madde 30. (Fesadı ortadan kaldırmak, yararı temin etmekten, gözetmekten önceliklidir)

³⁴ al-Ahmed- al-Mariyya, s. 1309.

³⁵ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, madde 26.

verenin uğrayabileceği zarar karşısında tercihe daha çok layık olduğu belirtilmektedir.

Bu düşünceyi savunan İslam hukukçuları nihayetinde zulmün haram ve zulmün kaldırılmasının ise vacip olduğunu, dolayısıyla işçilerin maruz kaldıkları zulmün yok edilmesi yolunda meşru otoritenin kendilerine tanıdığı salahiyet çerçevesinde ve hak taleplerine olumsuz cevap verilmesi üzerine işçilerin iş bırakarak tepki koymasının İslam hukukuna aykırı olmayan, bilakis İslam'ın ruhuna uygun bir çözüm yolu olduğunu savunmaktadır.³⁶ Meşru otoritenin çizdiği sınırlar burada büyük önem taşımaktadır.³⁷ Zaten sınırsız bir grev hakkının hiçbir sistemde söz konusu olmadığı bilinmektedir. Örneğin mer'î hukukumuzda can ve mal kurtarma işleri, cenaze işleri, şehir şebeke suyu, elektrik, doğalgaz, petrol üretimi vs işleri, bankacılık hizmetleri, itfaiye ve belli ulaşım faaliyetlerinde grev hakkı yok veya yok denecek kadar sınırlıdır.³⁸ Ayrıca felaket durumu, diğer olağanüstü hal ve sıkıyönetim halleri, ulaşım araçlarının seyir hali gibi geçici grev engelleri bulunmaktadır. Keza grevin idari karar ve yargı kararı ile sınırlanması, durdurulması veya ertelenmesi söz konusudur³⁹. Bu durum her hukuk sisteminde otoritenin koyması muhtemel ölçü ve sınırlar olarak değerlendirilebilir.

4. Ta'til-i Eşgâl Kanunu

23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyetin ilk aylarında ekonominin çeşitli kesimlerinde özellikle Anadolu ve Rumeli demiryollarında grevler baş göstermiştir. Buna karşın Osmanlı Hükümeti, iş uyuşmazlıklarının çözümü, grevler ve sendikalar gibi önemli toplumsal politikalar konularında belirli yasal düzenlemeler getirmiş ve bir takım yasaklar koymuştur. Osmanlı Hükümeti, Meşrutiyetin ilanından iki buçuk ay sonra, 8 Ekim 1908'de, Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'ı çıkarmıştır. 1909 yılı içerisinde Meclis-i Mebûsân ve Meclis-i A'yan'da yapılan görüşmeler sonunda, gerçekleşen değişikliklerle

³⁶ al-Ahmed- al-Mariyya, s. 1308.

³⁷ Aydın Başbuğ, *Toplu İş İlişkileri ve Hukuk*, Aydoğdu Ofset, Ankara 2012, s. 23.

³⁸ Tatal, s. 436-437.

³⁹ Tatal, s. 439-441.

Ayrıca çeşitli mer'î kanunlarda özel grev yasakları düzenlenmiştir. Bkz. 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu, Madde 26; 4688 Sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu, Madde 33; 5188 sayılı Özel Güvenlik Hizmetlerine Dair Kanun, Madde 17; 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu, Madde 22; 1211 Sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu, Madde 32; 6362 Sayılı SPK Kanunu, Madde 137; 399 Sayılı KİT Personel Rejiminin Düzenlenmesi ve 233 Sayılı KHK'nın Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair KHK, Madde 14; 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu, Madde 3/f.

Ta'til-i Eşgâl Kanunu kabul edilmiştir⁴⁰. Bu kanun, 8 Haziran 1936 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen 148 maddelik "İş Kanunu"na kadar yürürlükte kalmıştır⁴¹.

Kuşkusuz Osmanlı Hükümeti'nin Ta'til-i Eşgâl Kanunu'nu kabul edene kadar yaşadığı sürecin etraflıca analiz edilmesi gerekmektedir. Osmanlı'da II. Meşrutiyet öncesi yıllarda da işçilerin örgütlenmesi ve grevler yaşanmış olsa da bu durum yaygın olarak görülen bir gelişme arz etmemektedir. Bu kapsamda Türkiye'de işçi hareketleri, sendikalaşma ve grevlerin başlangıcı olarak II. Meşrutiyet yıllarına veya biraz öncesine gitmemiz daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl sonlarına kadar sınai faaliyetler gelişmemiş, hatta yok denecek kadar az olduğundan, toplu iş hukuku sorunları gündeme gelmemiş ve buna bağlı olarak toplu iş uyuşmazlığının ortaya çıkmasını gerektiren bir ortam da oluşmamıştır⁴². Osmanlı Devleti, 1838'de İngiltere ile yaptığı ticaret anlaşmasını müteakiben 1839'da ilan ettiği Tanzimat Fermanı ile yüzünü batıya çevirmiştir. Ardından batı ülkeleri ile yapılan bir dizi ticaret anlaşmaları ile ithal malların etkisi artmış, zaten cılız durumda olan Osmanlı sanayisi başta dokumacılık olmak üzere yok olmaya yüz tutmuştur⁴³.

1908 öncesi dönemde iki işçi örgütünden söz edilebilir. Birincisi 1871'de işçilere yardım etmek üzere kurulan Ameleperver Cemiyeti, ikincisi ise 1894'de Tophane fabrika işçilerinden bir grubun kötü çalışma koşullarına karşı kurduğu Osmanlı Amele Cemiyeti'dir⁴⁴. Bunların ömürleri de oldukça kısa sürmüştür. Nitekim kuruluşundan bir yıl sonra Kanun-ı Esâsî'nin 113. Maddesi hükmüne göre Osmanlı Amele Cemiyeti'nin yöneticileri tutuklanmış ve kuruluş ortadan kaldırılmıştır⁴⁵.

⁴⁰ A. Gündüz Ökçün, *Ta'til-i Eşgâl Kanunu 1909*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 55, Ankara 1996, s. xi.

⁴¹ Resmi Gazete, 15 Haziran 1936, Sayı: 3330, ss. 6621-6639. "Madde:147 – Bu kanunun mer'iyete girdiği tarihten itibaren, 1325 tarihli –Tatili Eşgal Kanunu – ile –Ereğli havzai fahmiyesi amelesi- hakkındaki 10 Eylül 1337 tarihli ve 151 numaralı kanunun –İş Kanunu- hükümlerine muhalif olan hükümleri mülgadır."

⁴² Ünal Narmanlıoğlu, *Grev*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s.36.

⁴³ Ülkü İleri, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmeler", *Emek ve Toplum*, Cilt: 3, Yıl: 3, S.7, s. 34.

⁴⁴ İleri, a.g.m., s. 36.

⁴⁵ Ahmet Makal, "XIX. Yüzyıl Sonları, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri", *Osmanlı 5 (Toplum)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 100.

a. Ta'til-i Eşgâl Kanunu Öncesi Grevler ve Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti'nde işçi hareketleri, 1870'lerde ortaya çıkmasına rağmen, bu tarihten önce de bu konulara ait yasal düzenlemeler yapılmıştır. 1845 tarihli Polis Nizamnamesinde “işini bırakarak, greve gitmeyi amaçlayan işçilerin dernek ve toplulukları ile buna benzer kamu düzenini bozucu fitne, fesat derneklerini ortadan kaldırmak ve yok etmek böylelikle ihtilalin önünü almak için devamlı suretle uğraşmak ve şaba harcamak” polislerin görevleri arasında sayılmaktadır. Böylelikle hükümet, Avrupa ülkelerinde yoğunlaşan ancak henüz ülkede başlamayan işçi hareketlerine karşı önleyici tedbirler alma yoluna gitmiştir⁴⁶.

1870'lerden II. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti'nde başta demiryollarında olmak üzere birçok iş kolunda grevler yaşanmaya başlamış ve 1908'e kadar grev sayısı 90-100 civarında kalmıştır⁴⁷. Osmanlı'da Tanzimat sonlarında bilinen ilk grevler, aylardır biriken ücretlerini alamadıkları gerekçesiyle, Ocak 1872'de Hasköy Tersanesi'nde ve Şubat 1872'de İstanbul Beyoğlu Postahanesi'nin telgraf şubesinde çalışanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte 1908'e kadar gerçekleşen grevlerin çoğunluğu örgütlü değil kişisel iş bırakmalar şeklinde olmuştur⁴⁸.

II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra, özellikle grevlerin yoğunlaştığı Ağustos-Ekim 1908 tarihlerinde, işçi sınıfının iş kanununun olmadığı şartlarda gerçekleştirdiği grev veya grev teşebbüslerinin öncelikle devlet tarafından güvenlik tedbirleri ile bastırıldığı görülmektedir. 1908 yılında vuku bulan grevlere karşı Osmanlı arşiv belgelerinde “zabitaca takayyüdât-ı lâzime ütiyhâzi” ifadesiyle tedbirlerin kolluk kuvvetleri tarafından alınması gerektiği, her zaman Dâhiliye Nezâretinden Zabtiye Nezâreti'ne oradan da İl Zabtiye Müdürlüklerine yazılmıştır⁴⁹.

Bu cümleden olarak Dâhiliye Nezâreti tarafından 27 Eylül 1908 tarihinde Zabita Müdürlüğüne yazılan yazı ile Yedikule Gazhanesinde çalışan işçilerin ücretlerinin artırılması maksadıyla greve teşebbüs ettikleri, dolayısıyla bu işçiler hakkında gereken tedbirlerin alınması gerekliliği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Müdürlük aynı gün gerekli tedbirleri alarak greve meydan vermemiş ve vaziyeti

⁴⁶ Makal, a.g.m., s. 101.

⁴⁷ BOA. BEO, 3347 / 250955; BOA. A. }MTZ.(04), 153 / 41.

⁴⁸ Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri”, Toplum ve Bilim, S.78 (Güz 1998), s. 188; Kadir Yıldırım, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda İşçi Hareketleri”, I. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, Vol. 1, s. 313.

⁴⁹ BOA. DH. MKT. 1279 / 75.

bir gün sonra Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmiştir⁵⁰. Bu gelişme, Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'ın çıkarılmasından yaklaşık 10 gün önceye tekabül etmektedir.

1908 grevlerinin temelinde ekonomik sebepler ve özellikle ücret artırımı talebi yatmaktadır. Yapılan taleplere, çalışma saatlerinin azaltılması ve çalışma koşullarının hafifletilmesi de ilave edilebilir. Ancak bu tarihte meydana gelen grevlerin başat nedeni ücrettir⁵¹.

Ağustos-Ekim 1908 tarihlerinde özellikle tütün işçilerinde Trakya'dan Samsun'a kadar geniş bir alanda işi bırakma eylemi gerçekleşmiş, grevler ciddi bir boyut kazanmıştır. Ağustos 1908'de İstanbul'da rejî (regie=tütün) işçilerinin grev yolundaki teşebbüslerinin ciddiyet kazanmasından dolayı zabıta ve askerler tarafından fabrika civarında kollar gezdirilmesi, fabrika binası ve mallarına saldırıya meydan verilmemesi Dâhiliye Nezâreti tarafından İstanbul Zabıta Müdürlüğüne bildirilmiş ve Müdürlük tarafından gerekli tedbirler alınmıştır⁵².

Osmanlı Hükümeti, grevlerde gerekli tedbirlerin alınmasını ve bu kapsamda kolluk kuvvetlerinin sayısının artırılmasını grevlerin yayılmasını engellemek adına sürdürme gelmiş, gerektiğinde idari yetkilileri de görevlerinden almıştır. Ekim 1908'de Samsun'da da tütün işçilerinin başlattığı grev, gerekli tedbirlerin alınmamasından dolayı geniş kitlelere yayılmıştır. 18 Ekim 1908'de tütün işçisi ve halktan bazı kişilerden oluşan 800 kişi, grevin ikinci aşamasında Rejî Nezâret dairesine saldırıda bulunmuşlar, binanın camlarını kırmışlardır. Rejî Müdürü Almanyalı Mös-yö Marolis tarafından Almanya Konsolosluğuna müracaat edildiği gibi Fransız ve Rus diğer iki çalışanın da konsolosluklarına müracaat etmesi üzerine Mutasarıf buraya birkaç jandarma sevk etmekle yetinmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti'nden Trabzon Valiliğine gönderilen yazıda saldırıların durdurulması, sorumlular hakkında kanuni işlem yapılması talimatı verilmiştir⁵³. 26 Ekim 1908 tarihinde Trabzon Vilayeti'nden alınan yazıda Samsun'da tütün idaresi ile işçiler arasındaki ihtilafın çözülemediği, meselenin gittikçe ciddi bir hal aldığı ve acilen tütün nazırının değiştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁵⁴. Bu görüşe katılmayan Dâhiliye Nezâretinden, Trabzon Vilayetine 9 Kasım 1908'de gönderilen talimatta; “*Samsun*

⁵⁰ BOA, ZB. 326 / 117.

⁵¹ Cem Doğan, “Türk İş Hukuku ve Çalışma İlişkileri Alanına Uzlaştırma Kurulunun Girişi: Ta'til-i Eşgâl Kanunu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31 (Bahar 2012), s. 280.

⁵² BOA, ZB. 383 / 82.

⁵³ BOA. DH. MKT. 2623 / 66.

⁵⁴ BOA. DH. MKT. 2641 / 40.

Rejî Nezâretî aleyhine icrâ edilen nümayişten dolayı Nâzır Robelski Efendi'nin tebdili iş'âr olunmuş ise de ahvâl-i mezkûrenin sebep-i hudûsu hükümet-i mahallîye olduğu ve hâdisenin vukuu evvelce Mutasarrıflığı ihbâr olunduğu hâlde hiçbir tedbir-i mânî' ittihazı cihetine gidilmediğinin mahallinden mürsel raporda bildirildiği Rejî Müdüriyet-i Umûmiyyesinin komiserliğinden tevdi' olunan tezkiresinde der-meyân olunmuş ...” denilerek olayların durdurulamamasının ve karışıklıkların müsebbibi olarak gerekli tedbirleri almayan mahalli hükümet yani Mutasarrıf gösterilmiştir⁵⁵.

Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra şirketlerde çalışan işçi ve ücretlilerin sık sık greve gitmeleri, Osmanlı hükümeti ve bürokrasisinin gündem maddelerinden olmuştur. Bu husus, 7 Ekim 1908 tarihinde, diğer bir ifadeyle Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat'ın yayımlanmasından bir gün önce, Ticarêt ve Nâfia Nezâretî'nden Dâhiliye Nezâretî'ne yazılan bir iş'ardan da açıkça anlaşılmaktadır. Yazıda özetle; kamu yararına hizmet eden şirketlerde görevli işçi ve müstahdemlerin bir süredir bazı kesimlerin ve dışarının tesirleri ile sık sık iş terk ettikleri, bazen de şiddete başvurarak devletin iç emniyeti ve asayişine, genel mali ve ticari itibarına hâle getirdikleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu durumu düzeltmek adına hükümetin ciddi mesâî harcadığı, bu durumun düzeltilmesi için kalıcı bir tedbir vücuda getirilmesi, İstanbul ve vilayetlere gönderilen talimatta daha hızlı ve kat'î davranılması gerektiği hususları ifade edilmiştir. 4 gün sonra Dâhiliye Nezâretinden verilen cevapta; “her nerede olursa olsun grev durumundan haberdar olunur olunmaz ciddi tedbirlerin alındığı ve teblîgâtların hızlıca yapıldığı” belirtilmiştir⁵⁶.

Kanunun ilanından önceki tarihlerde grev yapan işçilere karşı bazen silah kullanılması yönünde izinlerin de çıkartıldığı bir vakıadır. 13 Ağustos 1908'de maşklarının artırılması yönünde ayaklanmış olan rıhtım ve liman işçilerinin öncelikle nasihatle sakinleştirilmeleri sağlanmak istenmiştir. Ancak bu işçilerin söz anlar taifeden olmadıkları gibi cenbe gemi ve hanelere de tecavüze yeltendikleri, bu

⁵⁵ BOA. DH. MKT. 2648 / 63.

⁵⁶ “umûma müte'allik hidemâti ifâ eden şirketler müstahdemin ve amelesinin bir müddetten berî efkâr-ı mahsusâ ashâbının teşvikâtı ve hâricin te'sîrâtı ile mütâlib-i gayr-ı hakk ve zâide der-miyân ederek ikide birde terk-i eşgâl ve îbrâz-ı âsâr-ı ihtilâl ve ba'zan da cebr ve şiddet isti'mâl ile Devlet-i Aliyye'nin emniyyet ve âsâyiş-i dâhilîsi ve i'tibâr-ı mâlîsi ile ticâret-i umûmiyyesini dâcâr-ı izmihlâl etmekte oldukları ve hükümet-i Osmâniyye'nin te'mîn-i istirâhat-ı âmme ve tanzim-i mu'âmelât-ı ticâriyye ile refâh ve sa'âdet-i memleketi tertîbde sarf-ı mesâ'î eylemekte olduğu şu devr-i hüriyyette böyle tesvîlât-ı hâriciyye ile icrââtının 'akim kalmasına ve memâlikî dâhilinde tahrikât ve işğîşâşın tevessü'üne nazar-ı müsâmahâ ile bakamayacağı cihette bu hâl-i teşvişe bir nihâyet-i kat'iyye verilmek üzere bir tedbir-i müesser ittihazı derece-i vücûda bulunmuş ... tedbir-i mezkûrun ittihazı kesb-i müsta'celiyyet eylemiş olduğundan ... gerek Dersâ'âdet ve gerek vilâyâtta zabutaca takayyüdât-ı lâzime icrasıyla tahrikâtın men'i esbabının istikmâli zammında lâzım gelenlere ser'ân evâmîr-i kat'iyye i'tâsı merhûn-ı himem-i 'aliyye-i âsafâneleridir.” BOA. DH. MKT. 2628 / 5.

durumun sefaretlere müracaatlara sebebiyet verdiği, dolayısıyla işçilerin bir tecavüzü durumunda asker tarafından silah kullanılmasından başka çare kalmadığı ve Aziziye Karakolu'nda 50 nefer süvari asker bulundurulması hususu Harbiye Nezâreti'ne emredilmiştir⁵⁷.

İş bırakma eyleminde silah kullanıldığı ve bu durumda ölümlü vakaların olduğu da görülmektedir. İzmir-Aydın şimendifer memurlarının grevi sırasında sükûnu ve asayişini sağlamak üzere bölgeye gönderilen asker tarafından açılan ateşte İtalyan Polikarpo Tito'nun öldürüldüğü kayda geçmiştir. İtalya Sefareti; Tito'nun olayı temaşa eden ahali arasında yer aldığını, grevcilerden uzak bir yerde bulunduğunu ve asla olayların içinde yer almadığını rapor etmiştir. Sefaret, Osmanlı hükümetinden Tito'nun annesi, eşi ve yetim kalan çocuğu için tazminat verilmesini talep etmiştir. Mevzu ile Sefaret, Dâhiliye ve Hariciye Nezâreti yazışmaları, 29 Temmuz 1909 tarihine kadar devam etmiş; adı geçen kişinin ailesine önce tazminat ödenmesi kararlaştırılmış ancak sonradan silah kullanan işçilerin yanında yer aldığı sırada öldürüldüğünden tazminat verilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir⁵⁸.

Bu tarihlerde grev başlamadan önce ve grevler sırasında tedbirler alındığı gibi grev sonrasında da güvenlik kuvvetlerinin denetiminin devam ettirilmesi usulü takip edilmiştir. Nitekim Eylül 1908 sonlarında Balya Karaaydın Madeni'nde greve giden işçilerin uygunsuz davranışlarından dolayı 1 Ekim 1908'de, hükümetin emri üzerine, Balıkesir taburundan bir yüzbaşı ve bir mülâzım kumandasında 40 nefer ihtiyat askeri gönderilmiştir⁵⁹. Greve katılan işçilerin çok kalabalık olması ve yeniden greve başlamalarının muhtemel olmasından dolayı idarenin talebiyle 1 Kasım 1908'de yetersiz olduğu düşünülen mevcut 2 zabtiyeye yenilerinin eklenmesi Hüdâvendigâr Vilayeti Valiliğine emredilmiştir⁶⁰.

II. Meşrutiyet yıllarında Ta'til-i Eşgâl Kanunu ilan edilmeden önce bazı işçilerin greve giderken devlete ve işletmeye ağır tehditler savurduğu da görülmüştür. Bu cümleden olarak 5 Ağustos 1908 tarihinde "Anadolu Demiryolu Umum Amele Komitesi" imzasıyla yayımlanan ve Anadolu Demiryolu Müdüriyeti'ne gönderilen bildiriye 5 Ağustos'tan 12 Ağustos'a kadar hat üzerinde çalışan bütün işçilerin Mühendis Keoleçî'nin görevden uzaklaştırılmasını istedikleri, aksi takdirde greve başlayacakları ifade edilmiştir. Grevciler bu konuda acilen cevap

⁵⁷ BOA. DH. MKT. 1280 / 72.

⁵⁸ BOA. DH. MKT. 1307 / 5.

⁵⁹ BOA. DH. MKT. 2628 / 41.

⁶⁰ BOA, BEO. 3422 / 256616; BOA. DH. MKT. 2647 / 24.

beklediklerini, şayet gereği yapılmazsa, 12 Ağustos'ta Bilecik ve Gebze köprülerini havaya uçuracaklarını, tüm hazırlıkları yaptıklarını, Mühendis Vohris'in ise idam edileceğini belirtmişlerdir⁶¹. Bu durum üzerine köprünün muhafazası ve asayişin sağlanması için Şehremâneti'ne ve Hüdâvendigâr Vilayetine tebliğ gönderilmiş, tehdidi yazanların kimler olduğunun tespiti ve mühendislerin emniyetinin sağlanması hususları emredilmiştir. Gereken tedbirlerin alınması üzerine grev sonlandırılmış ancak tehdidi gerçekleştirenler bir türlü yakalanamamıştır⁶². Dâhiliye Nezâreti, işçiler ile mühendisler arasındaki ihtilafın devam edip etmediğini ay sonuna kadar takip etmek durumunda kalmıştır⁶³.

Güvenlik tedbirlerinin alınmasının yanı sıra devlet tarafından, grev bölgesine nasihat heyetleri de gönderilerek işletmelerin devamlılığı ve sükûneti sağlanmak istenmiştir. 30 Ağustos 1908'de Rumeli şimendiferinin Yedikule fabrikasında Ayes-tefanos ve Makriköy arasındaki köprüde çalışan işçilerin greve gitmesinden dolayı bölgeye bir bölük asker yollanmış; bunların yanı sıra çalışanları ikna etmek amacıyla bazı nasihat memurları da gönderilmiştir. Grev yapan işçiler, memurlarla yaptıkları görüşmede işe başlamayacaklarını ancak iş yapanları da engellemeyeceklerini ifade etmişlerdir. İşyerinde ılımlı bir ortamın bulunmasından dolayı asker de olaya müdahil olmamıştır⁶⁴.

Nasihat heyetlerinin grevlerin sona erdirilmesinde genelde olumlu etkileri görülmüştür. Eylül 1908'de Aydın-Dinar şimendifer hattında işçilerin başlattığı bir grev üzerine hattın işçi çavuşları 4 Eylül 1908 tarihinde Geyikler Hükümet Dairesine çağrılmış, görüşmede yapılan nasihatler sonucunda emirleri altındaki işçileri tekrar işe başlattıkları görülmüştür. Her birinden alınan vaadler şirkete tebliğ edilerek bölgede asayiş ve güvenlik yeniden temin edilmiştir⁶⁵.

7 Eylül 1908 tarihli bir arşiv kaydından anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin ilanına rağmen çalışanların grev sorunlarının görüşüldüğü dernek

⁶¹ “Şehr-i hâlin yirmi üçünden otuzuna kadar hat üzerine umûm amelenin ta'til-i eşgâle başlayacağı, cümle amele Mühendis Keoleçi'nin gitmesi ve tardıı talep ediyorlar. Biz cevap bekliyoruz. Şehr-i hâlin otuzuncu günü Bilecik ve Gebze köprülerini ber-havâ edeceğiz. Bu bâbda her tedâbiri ittihaz ettik. Mühendis Vohris idamla mahkûm olduğundan ölecektir. Cevap veriniz. Biz hürriyete mâlikiz. (Hattın Umûm Amele Komitesi)”. BOA. DH. MKT. 1278 / 39.

⁶² BOA. DH. MKT. 1278 / 39.

⁶³ “...amele ile mühendisler arasındaki ihtilâf el-yevm ber-tarâf edilmiş ise jandarma ve asker ikâmesine hâcet kalmayacağı ve şâyed ihtilâf hâlde devam eylemekte ise hattın muhâfazası icâb edeceği cihetle keyfiyyetin kumpanyadan tahkikiyle neticesinin inbâsı...” BOA. DH. MKT. 1215 / 45.

⁶⁴ BOA, ZB. 325 / 125.

⁶⁵ Asayişin sağlandığına dair Vali Tevfik imzasıyla Dâhiliye Nezâreti'ne 24 Ağustos 1324 (m. 6 Eylül 1908) tarihinde telgraf çekilmiştir. BOA. DH. MKT. 1285 / 4.

ve konferanslara hükümetin hiçbir şekilde katılmaması talimatı verilmiştir. Bu talimat “*Kânûn-ı Esâsî'nin ilânından sonra bazı şirketler müstahdemîninin ve erbâb-ı sanâyi'in ta'til-i eşgâl eylemesi gibi hâdisât vukû' bulmuş ise de müsâra'atla i'tilâf husûle getirilmiş ve memalik-i Osmâniyye'de Avrupa'daki vüs'at ve mâhiyette amele olmayup şimdiki hâlde amele müte'allik konferanslara ve cem'iyâyâta Hükümet-i seniyyenin iştirâki için mahal ve lüzum olmadığı der-kâr bulunmuş olduğundan...*” şeklinde ifade edilmiştir⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet yıllarında greve katılan veya grevde başı çeken bazı işçileri adli takibata tabi tuttuğu da görülmektedir. Örneğin Kasım 1908'de Zonguldak maden ocaklarında gerçekleşen grev üzerine, ocaklarda şimendiferde çalışan işçileri çalışmaktan men eden 10-15 kişinin şirket tarafından işten çıkartılırsa işlerin yolunda gideceği ifade edilmiştir. Şirket, bu kişilerin işle alakaları olmadığını ve amaçlarının şirketi zarara uğratmak olduğunu, bunların memleketlerine döndürülmek üzere İstanbul'a gönderilmeleri gerektiğini hükümetten talep etmiştir. Ancak bu işçilerin işledikleri isnad edilen suça göre İstanbul'a sevk edilmeleri kanuna aykırı bulunmuş, buldukları mahalde mahkemeye tahkikatının yapılmasının kanuni olduğunu devlet tarafından görevlendirilen memurlar bildirmiştir. Ardından 23 Kasım 1908'de müdde-i umûmîlik (savcılık) tarafından işçilerin tahliye edildikleri görülmektedir⁶⁷.

II. Meşrutiyet yıllarında ta'til-i eşgâl cürmünden dolayı ağır cezalar alan işçiler de bulunmaktadır. Kasım 1908'de grev suçundan dolayı 10 sene kürek cezasına çarptırılan Kartal Kazası Başbüyük köyü ahalisinden Halil oğlu Emin'in cezasını çekmek üzere Sinop Hapishanesine gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁸.

II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde Osmanlı maden işletmelerinde hatırı sayılır oranda yabancı sermayedar yer almaktaydı. Bazı yabancı sermaye ortaklıkları bağlı oldukları Sefaretler aracılığıyla hükümetle doğrudan temas kurarak grevlere karşı tedbir alınmasını istemekteydiler. Bu baskılar da, Ta'til-i Eşgâl Kanunu'nun çıkartılmasına etki eden unsurlardan biri olmuştur. Örneğin, Taşoz'da Almanyalı Mösyö Speidel'in madenlerinde çalışan ve grevden dolayı izin verilen bazı işçiler, madendeki ahşap malzemeleri yakarak madende çöküntüler oluşmasına ve yolların kapanmasına sebebiyet vermişlerdir. Alman şirketin haklarını korumak iddiasıyla Almanya Sefâreti devreye girerek mahalli hükümetin gevşek davrandığını bildirmiş bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti, 2 Kasım 1908'de Selanik

⁶⁶ BOA, HR. HMS, İŞO. 51 / 40.

⁶⁷ BOA, ZB. 312 / 16.

⁶⁸ BOA, ZB. 312 / 18.

Vilayeti'ne gerekli tedbirlerin alınmasına dair telgraf çekmiştir. Talimatta "... icâb ederse cihet-i askeriyeye dahî bi'l-mürâcaa mahalline bir müfreze sevkiyle veyâ kuvve-i zabitanın tezyidiyle maden sahibinin ve adamlarının her türlü tecavüze karşı temini..." denilerek kolluk kuvvetlerinin sayısının artırılması ve işletme sahibi ve çalışanlarının güvenlik altına alınması emredilmiştir⁶⁹.

b. Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat (Geçici Kanun)

Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat adlı 8 Ekim 1908 tarihli beyân ile henüz Ta'til-i Eşgâl Kanunu çıkmadan önce 13 maddelik geçici bir kanun çıkartılmıştır. Hükümet, 1876 Anayasasının kendisine vermiş olduğu muvakkat kanun çıkarma yetkisini kullanarak Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ı yayımlamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra şirketlerde çalışan işçi ve ücretlilerin yoğun bir biçimde greve gitmeleri, Osmanlı hükümeti ve bürokrasisini çareler aramaya itmiştir. Bu husus, 7 Ekim 1908 tarihinde, Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat'ın yayımlanmasından bir gün önce, Ticarêt ve Nâfia Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan bir iş'ârda da dikkat çekmektedir. Burada kamu yararına hizmet eden şirketlerde görevli işçi ve müstahdemlerin bir süredir sık sık iş terk ettikleri, bazen de şiddete başvurarak devletin itibarına hâlel getirdikleri, bu durumu düzeltmek adına kalıcı bir tedbirin alınması gerektiği ifade edilmiştir⁷⁰.

Ticarêt ve Nâfia Nezâreti tarafından 7 Ekim 1908 (11 Ramazan 1326 / 24 Eylül 1324) tarihinde Şûrâ-yı Devlet'e sunulan layiha ile Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dairesinde hazırlanan mazbata sonucunda bir gün sonra 8 Ekim 1908'de yayımlanan "Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat", 13 maddeden oluşmaktadır:

Birinci madde: Cânib-i Hükümet-i Seniyyeden ruhsât veyâ imtiyâz istihşâl ederek demiryol ve tramvay ve liman mu'âmelâtıyla umûr-ı tenvîriyye (aydınlatma) gibi umûma müte'allik bir hizmet ile mükellef bulunan her nev' şirketlerle müstahdemin ve amelesi beyninde şerâit-i istihdâmlarına dâir ihtilâfât vukûunda

⁶⁹ BOA. DH. MKT. 2644 / 29. Ekim 1908'de Samsun'da başlayan tüütün grevlerinde de, Rejî Müdüri Almanyalı Mösyö Marolis'in haklarını korumak iddiasıyla Almanya Devleti Sefâretinden Osmanlı Hükümetine bir muhtıra yazılmıştı. BOA. DH. MKT. 2648 / 63.

⁷⁰ BOA. DH. MKT. 2628 / 5; BOA. İ. KAN. 5 / 19.

müstahdemîn ve amele-i merkûme üç vekil intihabına mecbur olup bunlar Ticâret ve Nâfia Nezâreti'ne nüshateyn olarak takdim edecekleri istid'âda ihtilâf-ı vâki'in mâhiyet ve esbâbını îzâh edeceklerdir⁷¹.

İkinci madde: Müstahdemîn ve amelenin müsted'ayâtı meyânında şirketin her ne suretle olursa olsun mu'âmelâtına müdâhaleye ve umûr-ı idaresiyle nizâmâtını teftişe dair hiçbir talep bulunmayacaktır⁷².

Üçüncü madde: Nezâret istid'ânamenin takdimi tarihinden itibaren nihayet sekiz gün zarfında alakadar olan şirkete tebliğ edecek ve şirket nihâyet bir hafta zarfında kendisi tarafından üç zât ta'yin eyleyecektir. Müddet-i mezkûre müktezî olup da şirketçe ihtiyâr-i sükût edildiği halde müstahdemîn ve amelenin metâlibi bilâ-kayd u şart kabul edilmiş addolunacaktır⁷³.

Dördüncü madde: Nezâret dahî mezkûr bir hafta zarfında kezâlik bir memur tayin edip memûr-ı mümâ-ileyh tarih-i ta'yîninden itibaren üç gün zarfında tarafeyn vekillerini kendi riyâseti altında bir heyet-i i'tilâfiye suretinde ictimâ'a davet edecektir⁷⁴.

Beşinci madde: Şerâit-i i'tilâfiyenin takarruru halinde suret-i i'tilâfi mübeyyin bir kıta zabıtname tanzim olunarak reis ile tarafeyn vekilleri canibinden imza edilecektir⁷⁵.

⁷¹ BOA. Y. MRÇ. d. 15898; BOA. DH. MKT. 2631 / 12; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172. Takvîm-i Vakâyi', Birinci Sene, Aded 11, 14 Ramazan 1326 / 27 Eylül 1324, s. 2-3. Geçici Kanun'da geçen "Cânib-i" ifâdesi T.E.H.K. (Ta'til-i Esğâl Hakkında Kânûn) da çıkartılmış, "şirketlerle" yerine "müessesât ile", "müstahdemîn ve amelesî" yerine "müstahdemîn veya amelesî" denilmiştir. BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁷² BOA. DH. MKT. 2631 / 12; BOA. Y. MRÇ. d. 15898; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172; 1909 T.E.H.K.'de bu madde: "Müstahdemîn ve amelenin müsted'ayâtı meyânında müessesenin mu'âmelâtına müdâhaleye ve umûr-ı idaresiyle nizâmâtını teftişe dair hiçbir talep bulunmayacaktır. Ancak tekâ'üd ve i'âne sandıklarına ve kendi hukuklarına müte'allik ahvâl bundan müstesnadır." şeklinde değiştirilmiştir. BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁷³ BOA. TFR. I.M. 22 / 2172; BOA. DH. MKT. 2631 / 12; 1909 T.E.H.K.'de bu madde: "Nezâret istid'ânamenin takdimi tarihinden itibaren nihayet üç gün zarfında bir nüshasını alakadar olan müesseseye tebliğ edecek müessese idaresi bir hafta zarfında kendisi tarafından üç zât ta'yin ve isim ve hüviyetlerini nezarete ihbar eyleyecektir. Müddet-i mezkûre müktezî olup da icâb eden zevât ta'yin ve ihbâr olunmadığı halde müstahdemîn ve amelenin metâlibi bilâ-kayd u şart kabul edilmiş addolunacaktır." şeklini almıştır. BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁷⁴ BOA. İ. KAN. 5 / 19; BOA. Y. MRÇ. d. 15898; Takvîm-i Vakâyi', Birinci Sene, Aded 11, 14 Ramazan 1326 / 27 Eylül 1324, s. 3. 4. Madde: 1909 T.E.H.K.'de "Nezâret dahî mezkûr bir hafta zarfında kezâlik bir memur ta'yin edip memûr-ı mümâ-ileyh madde-i sâbika mücebince nezârete ihbâr vukûu tarihinden itibaren üç gün zarfında tarafeyn vekillerini kendi nezâreti altında bir heyet-i i'tilâfiye suretinde ictimâ'a davet edecektir. Tarafeyn vekilleri da'vet-i vâkî'aya bilâ-ma'zeret icâbet etmedikleri halde vekilleri gelmeyen taraf i'tilafa talip olmamış addolunacaktır." diye ifade edilmiştir. BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁷⁵ BOA. A. } DVN. MKL. 37 / 13; BOA. DH. MKT. 2631 / 12; BOA. Y. MRÇ. d. 15898; BOA. İ. KAN. 5 / 19; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172. "Şerâit-i i'tilâfiyenin müttefikân takarruru halinde sûret-i i'tilâfi mübeyyin bir kıta zabıtname tanzim olunarak tarafeyn vekilleri canibinden imza ve zîri memûr tarafından tasdik edilecektir." şeklinde kanunlaştırılmıştır. BOA. İ. KAN. 6 / 10.

Altıncı madde: Tarafeyn i'tilâf edemedikleri takdirde müstahdemîn ve amele terk-i hizmette muhtar olup fakat serbestî-i a'mâle mugâyir her bir fiil ve hareket ikâ'î ve nümâyış icrâsı kat'iyen memnûdur⁷⁶.

Yedinci madde: Heyet-i i'tilâfîyenin zabıtânâmesi gerek şirket ve gerek müstahdemîn ve amele hakkında mer'î ve mu'teber olup ma'a-haza şirket zabıtânâme ahkâmını hüsn-i niyetle icrâ ve tatbikten imtinâ eylediği takdirde taraf-ı nezâretten şirkete bir ihtârânâme tebliğ edilerek ahkâm-ı mezkûreyi icrâya davet edilecek ve işbû ihtârânâmenin tebliğinden sekiz gün sonra beher yevm tehhür için şirket kendi hesabına üç yüz lirâ-yı Osmânî i'tâsına mecbûr olacaktır. Meblâğ-ı mezkûr şirketin müstahdeminine mahsûs tekâüd ve îâne sandıklarına ait olacak ve bunlar olmadığı halde Dârülaceze'ye i'tâ olunacaktır⁷⁷.

Sekizinci madde: Umûma müte'allik hidemât ifâ eden müessesâtta teşvikât ve tehdîdât icrasıyla ve cebr ve şiddet isti'mâliyle sendika teşkil eden ve hidmetin ta'tiline sebebiyet veren veyâ bunları tehiyye eden hey'etlere dâhil bulunan veyâhud diğerlerinin çalışmasını men'e tasaddî eyleyen kimse mahâkimce bir aydan bir seneye kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar cezâ-yı nakdî ahzı ile mücâzât olunacaktır. Bu yüzden emvâl ve emlâka zarar vukûunda zarâr-ı vâkî' mütecâsirlere tazmîn ettirilecek ve işbû cezalardan daha ağır bir cezâyı müstelzim bir cürm ikâ' edenler hakkında Cezâ Kanununda mu'ayyen olan cezâ ile mücâzât edilecektir⁷⁸.

⁷⁶ 1908 Kânûn-ı Muvakkat ile 1909 T.E.H.K.'nin 6. Maddeleri aynıdır. BOA. Y. MRZ. d. 15898; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172; BOA. İ. KAN. 6 / 10. Takvîm-i Vakâyi', Birinci Sene, Aded 11, 14 Ramazan 1326 / 27 Eylül 1324, s. 3.

⁷⁷ BOA. İ. KAN. 5 / 19; BOA. DH. MKT. 2631 / 12; BOA. Y. MRZ. d. 15898; BOA. A. } DVN. MKL. 37 / 13; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172; 1909 tarihli T.E.H.K.'nin 7. maddesi: "Heyet-i i'tilâfîyenin zabıtânâmesi gerek müessese ve gerek müstahdemîn ve amele hakkında mer'î ve mu'teber olup ma'a-haza müessese idâresi zabıtânâme ahkâmını hüsn-i niyetle icrâ ve tatbikten imtinâ eylediği takdirde taraf-ı nezâretten kendilerine bir ihtârânâme tebliğ olunarak ahkâm-ı mezkûreyi icrâya davet edilecek ve işbû ihtârânâmenin tarih-i tebliğinden sekiz gün sonra beher yevm tehhür için üç yüz Osmanlı lirası i'tâsına mecbûr olacaktır. Meblâğ-ı mezkûr müstahdemîn ve amele mahsûs tekâüd ve îâne sandıklarına ait bulunacak ve bunlar olmadığı halde müstahdemîn ve amele mahsûs ve yemiyeleri nisbetinde tevzi' ve i'tâ olunacaktır. Müessese idareleri işbû tazmînâtı rızâen vermedikleri sürette hükmen istihâl olunur. Ameleden herhangi birinin mecmû' tazmînâtı davada hakk-ı husûmeti vardır." BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁷⁸ BOA. DH. MKT. 2631 / 12; BOA. A. } DVN. MKL. 37 / 13; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172; 1909 tarihli T.E.H.K.'nin 8. maddesi: "Umûma müte'allik hidemât ifâ eden müessesâtta sendika teşkîli memnûdur. İşbû müesseselerde sendika teşkil eden ve diğerlerinin çalışmasını men eyleyen ve tahrikât ve işfâlât icrâ veya tehdîdât ikâ' ve cebr ve şiddet isti'mâl ederek hidmetin ta'tiline sebebiyet veren kimselerden sendika teşkil ve diğerlerinin çalışmasını men' edenler ve tahrikât ve işfâlât icrâsıyla ta'til-i eşgâle sebebiyet verenler bir haftadan altı mâha kadar hapis veyahüd kendilerinden bir liradan yirmi beş liraya kadar cezâ-yı nakdî ahz olunarak ve tehdîdât ikâ' ve cebr ve şiddet isti'mâliyle hidmetin ta'tiline sebebiyet verenler de bir mâhtan bir seneye kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar cezâ-yı nakdî ahz edilerek mücâzât olunacaktır. Ve bu yüzden emvâl ve

Dokuzuncu madde: Umûma müte'allik bir hizmetin ta'tiline iştirâk edecek olan kimseler yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ve yirmi beş kuruştan yüz kuruşa kadar cezâ-yı nakdî ahzı ile dūçâr-ı mücâzât olacaklardır⁷⁹.

Onuncu madde: Hizmet-i umûmiyenin temîn ve istikrârı için hîn-i hacette kuvve-i umûmiye isti'mâl olunacak ve harb veya harb tehlikesi vukûunda hükûmet-i seniyye müstahdemîn ve amele metâlibinin tedkikini te'hîr ve ta'til hakkını hâiz bulunacaktır⁸⁰.

On birinci madde: Umuma müte'allik bir hizmet ifâ eden müessesâtta iş-bûkânunun neşrinden evvel teşekkül etmiş bulunan sendikalar kânûn-ı mezkûrun neşriyle mefsûhdurlar⁸¹.

Muvakkat Kanunun bu maddesi sendikaların tamamen kaldırıldığına hükme bağlamıştır. Bununla birlikte bazı işyerlerinde oluşturulan sendikaların faaliyetlerine devam ettiği ya da etmek istediği görülmektedir. Bu kapsamda yasanın çıktığı tarihlerde siyasi durum düzelinceye kadar Şark Şimendiferleri memurlarının grev yapmayacaklarına dair ilgili sendika heyetinin Fransızca beyanname hazırladığı kaydedilmiştir. Konudan haber alınır alınmaz Ta'til-i Eşğâl Nizâm-nâmesi'nin 11. Maddesi gereğince sendikaların feshedildiği ve herhangi bir evrakın kabul edilemeyeceği, sendika beyannamesinin iade edilmesi ve söz konusu kanunun işçiler tarafından da bilinmesi için kanun metninin Edirne Vilayet Gazetesi'nde de yayımlanmasına dair Dâhiliye Nezâreti'nden Edirne Vilayetine 2 Kasım 1908 tarihinde kat'î talimat verilmiştir⁸².

emlâka zarar vukûunda zarar-ı vâkî' mütecâsirlere tazmîn ettirilecek ve işbû cezalardan daha ağır bir cezayı müstelzim bir cürm ikâ' edenler hakkında Cezâ Kanununda mu'ayyen cezâ ile mücâzât edilecektir. Aralarında sendika teşkil eden müessesât-ı umûmiyenin her birinden elli liradan üç yüz liraya kadar cezâ-yı nakdî alınacaktır." BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁷⁹ BOA. Y.MRÇ.d. 15898; BOA. İ. KAN. 5 / 19; BOA. TFR. I. M. 22 / 2172. Kânûn-ı Muvakkatin kısa olan 9. Maddesinin baş tarafına 1909 tarihli T.E.H.K. ile geniş bir eklemeye yapılmıştır: "İşbû kânûn dâiresinde mürâcaât ve neticeye intizâr etmeksizin veya beşinci Madde:mücebince bir sûret-i i'tilâfiye kararlaştırılmış iken sermâye-i i'tibârîsi elli bin liraya kadar olan müessese kendi hesabına yirmi beş ve yüz bin liraya kadar olan müessese kezâlik kendi hesabına olarak elli ve iki yüz bin liraya kadar olan yüz ve beş yüz bin liraya kadar olan yüz elli ve bir milyon liraya kadar olan iki yüz ve daha ziyâde sermâye-i i'tibârîsi bulunan müessesât umûma müte'allik bir hizmetin ta'tiline iştirâk edecek olan kimseler yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ve yirmi beş kuruştan yüz kuruşa kadar cezâ-yı nakdî ahzı ile dūçâr-ı mücâzât olacaklardır." BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁸⁰ Kânûn-ı Muvakkatin 10. Maddesi ile 1909 tarihli T.E.H.K.'nin 10. Maddesi aynıdır. BOA. İ. KAN. 6 / 10; BOA. A. } DVN. MKL. 37 / 13; BOA. Y. MRÇ. d. 15898; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172.

⁸¹ BOA. İ. KAN. 5 / 19; BOA. DH. MKT. 2631 / 12; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172; 1909 tarihli T.E.H.K.'nin 11. Maddesi: "Umûma müte'allik bir hizmet ifâ eden müessesâtta işbû kânunun neşrinden evvel gerek amele ve müstahdemîn ve gerek sermâyedârân tarafından teşkil edilmiş bulunan sendikalar işbû kânunun neşriyle mefsûhdurlar." BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁸² "Ahvâl-i siyâsiyye kesb-i salâh edinceye kadar ta'til-i eşğâlden kesb-i salâh eyleyeceklerine dâir Şark Şimendifer memurları vekilleri tarafından it'â olunan Fransızca beyânâme suretinin gönderildiği ... Ta'til-i Eşğâl Nizâm-nâmesinin on

On ikinci madde: Vilâyâtta icrâ-yı mu'âmele eden bu gibi şirketlerle müstahdemîni beynindeki i'tilâfat lede'l-hâce mahallinde ber-minvâl-i meşrûh teşkil olunacak heyet-i i'tilâfiye tarafından hall ve fasl ve bu bâbda Ticâret ve Nâfia Nezâreti'ne ait mu'âmelât vülât cânibinden ifâ olunur⁸³.

On üçüncü madde: Dâhiliye ve Ticâret ve Nâfia Nezaretleri işbû kânunun icrâsına memûrdur. Aslına mutâbıktır⁸⁴.

Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'ın yürürlüğe girmesini müteakip Sadâret tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne 13 Ekim 1908 tarihinde bir talimatla gerekli işlemlerin yapılması emredilmiştir. Dâhiliye Nezâreti, 15 Ekim 1908 tarihinde kanunun tasdikli suretini Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûratülaziz, Sivas, Musul, Bağdat, Hicaz ve Yemen Vilayetleri ile ilgili mutasarrıflıklara göndermiştir⁸⁵.

Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'ın birinci maddesinden anlaşılacağı üzere bu kanun, demiryolu ve vapur gibi kamu hizmetlerine dair şirketleri kapsam dâhilinde tuttuğundan; özellikle madencilerin ve maden şirketlerinin de bu kapsama alınması gerektiği, bunun hazine ve sermayedarların haklarını koruyacağına dair Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâretinden talepler aynı hafta gelmeye başlamıştır⁸⁶. Bu konu ilerleyen süreçte de gündemde tutulmuş olup nitekim 5 Şubat 1909 tarihli Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dâiresi kararında işçilerin grev yapmalarına karşı alınması gereken tedbirleri içeren Ta'til-i Eşgâl Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'a tüm şirketlerin işçilerinin dâhil edilmesini uygun görmüştür.

birinci maddesi mücebince işbu kânunun neşrinden mukaddem teşekkül etmiş bulunan sendikalar mefsub olduğu gibi sendika teşkil edenler de kânun-ı mezkûrun sekizinci maddesi hükmünce düçâr-ı mücâzât olacakları cihetle sendika-nâme i'tâ olunacak evrâkan kabul edilmemesi lâzîmeden bulunduğundan mezkûr beyânânenin mu'tilerine iâdesiyle beraber kânun-ı mezkûr ahkâmı bi'l-cümle müstahdemince ma'lûm olmak üzere Takvîm-i Vekâyi'nin on birinci numarolu nüshasında münderic metnin vilâyet gazetesiyile neşri zmnında... BOA. DH. MKT. 2644 / 76.

⁸³ BOA. Y. MRÇ. d. 15898; BOA. A. J. DVN. MKL. 37 / 13; BOA. DH. MKT. 2631 / 12; BOA. İ. KAN. 5 / 19; BOA. TFR. I. M. 22 / 2172; 1909 tarihli T.E.H.K.'nin 12. Maddesi: "Vilâyâtta icrâ-yı mu'âmele eden müessesât ile müstahdemîn ve amelesi beynindeki i'tilâfat lede'l-hâce mahallinde ber-minvâl-i meşrûh teşkil olunacak heyet-i i'tilâfiye tarafından hall ve fasl ve bu bâbda Ticâret ve Nâfia Nezâreti'ne ait mu'âmelât mahallinin en büyük mülkiye memûru cânibinden ifâ edilecektir." BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁸⁴ BOA. İ. KAN. 5 / 19. Kanunun icrasına memur kurum olarak 1909 T.E.H.K.'de "Adliye Nezâreti" de ilave edilmiştir. BOA. İ. KAN. 6 / 10; BOA. Y. MRÇ. d. 15898; BOA. TFR. I.M. 22 / 2172.

⁸⁵ BOA. DH. MKT. 2631 / 12.

⁸⁶ BOA. BEO. 3430 / 257213. Nitekim bu tarihlere Balya Karaaydın Madeni'nde çalışan işçilerin grev üzerine oldukları, sayılarının fazlalığından dolayı gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine dair Dâhiliye Nezâreti'nden Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne 7 Kasım 1908'de talimat gönderilmiştir. BOA. DH. MKT. 2647 / 24.

Kararda ayrıca "... nezâret-i müşârün-ileyhâ (adı geçen nezâret = Orman ve Maâdin ve Zîrâat Nezâreti) ile Ticâret ve Nâfia Nezâreti arasında bi'l-îştirâk bir kânun lâyihası kaleme alınmak üzere bir komisyon teşkilî münasip olacağından" denilerek iki bakanlık arasında bir komisyon kurularak taslak metnin hazırlanması istenmiştir⁸⁷.

Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dâiresi, bu kararı 11 Şubat 1909 (r. 29 Kânûn-ı Sâni 1324) tarihinde tebliğ ettikten sonra iki bakanlık arasında müştereken oluşturulan komisyona Maden Fen Heyeti üyelerinden Başmühendis Kolan Efendi ve Hukuk Müşaviri Sinabyan Efendi de dâhil edilmişti. Ticâret ve Nâfia Nezâreti Hukuk Müşâvirliği mütalaasında Ta'til-i Eşgâl Hakkında Kânûn-ı Muvakkat'a tüm şirketlerin işçilerinin dahil edilemeyeceğini ve ayrıca bir kanun layihası tanzimine dahi lüzum olmadığı ve yalnız halihazırda Meclis-i Mebûsân'da müzâkere olunan Tâtil-i Eşgâl Kanununa bir madde; ilavesinin yeterli olacağı ifade edilmiş ve kanun maddesi layihası arz edilmiştir⁸⁸. Önerilen ek madde şu şekildedir:

"Birinci maddede münderiç hidemât-ı umûmiyye ile mükellef olan şirketlerden mâ'adâ bi'l-umûm müessesât-ı sanâya ve ticâriyye veyâ maâdin ashâbı ile müstahdemin ve amelesi meyâmında şerâit-i istihdamlarına dâir ihtilâf vukuunda müstahdemin ve amele-i merkûme birinci Madde:mücebince telif-i beyn için Ticâret ve Nâfia veyâ Orman ve Maâdin Nezâretine mürâcaatta muhtâr buldukları gibi münferiden veyâ müctemî'an terk-i hidmette dahî muhayyer iseler de serbestî-i a'mâle mugâyir fi'l ve hareket ikâ'ı ve tehdîdât icrasıyla cebr ve şiddet isti'mâli memnû' olup ef'âl-i mezkûreye mücâseret edenler mahâkimce bir haftadan bir aya kadar hapis veyâ bir lirâ-yı Osmânî'den yirmi beş liraya kadar cezâ-yı nakdî ahziyla mücâzât olunur ve mezkûr cezadan daha ağır cezâyı müstelzim bir cürm ikâ' edenler Cezâ Kanununda mu'ayyen cezâ ile mücâzât edilir. Emvâl ve emlâka zarar vukuunda zarar-ı vâki' mütecasirlerine tazmîn ettirilecektir. Yedinci Madde: mücebince hidemât-ı umûmiyye ile mükellef bulunan şirketler tarafından cezâ i'tâsı meşrût olan tazmînât işbu maddede mezkûr olan müessesât-ı sanâya ve ticâriyye ve maâdin ashâbı için yirmi beş liradan yüz liraya kadar hükm olunacaktır." ⁸⁹

Tüm bu öneri ve yazışmalara rağmen 9 Ağustos 1909 tarihli Ta'til-i Eşgâl Kanununda da madencilerle ilgili bir hüküm yer almamıştır. Bu yüzden bu husus belirtilen tarihten sonra hükümetin ve meclisin gündeminde yer alacaktır⁹⁰.

⁸⁷ BOA. BEO. 3490 / 261708.

⁸⁸ BOA. ŞD. 1227 / 9.

⁸⁹ Önerilen taslak metinde maden işçilerinin dâhil edildiği, anlaşmazlık durumunda iki bakanlığa da başvuru yapılabileceği ve cezalarda azaltmaya gidildiği görülmektedir. BOA. ŞD. 1227 / 9.

⁹⁰ Sadâret'ten Meclis-i Mebûsân Riyâseti'ne 6 Kasım 1909'da yazılan bir yazıda; Maden ocakları ve

c. Ta'til-i Eşgâl Kanunu'nun Kabulü (9 Ağustos 1909)

Ta'til-i Eşgâl Kanunu'nun Mebusan Meclisi'nde görüşülmesine başlandığı 26 Mayıs 1909 tarihli 80. Toplantıda, grevler konusunda genel bir yasa çıkarılmadan önce işçilerin haklarını koruyacak ve düzenleyecek “genel (umûmî) bir kanun” çıkarılması gerektiği fikri çeşitli üyelerce ifade edilmiştir. Bu kanun tasarısını Ticaret ve Nâfia Nezâreti adına savunan Nezâret Mektupçusu Ali Bey, önce “*amele ve sermayedarın beynindeki hukuk ve vezâife dâir bir kanun yapmalı (idik)*” diyerek genel kanun fikrine katıldığını ancak tasarımın maddelerinin aciliyet kesbettiğini savunmuştur⁹¹.

8 Ekim 1908 tarihli Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'ın yayımlanmasından tam 10 ay sonra hayat bulan Ta'til-i Eşgâl Kanunu, geçici kanunda yapılan ufak bazı değişikliklerle yürürlüğe girmiştir. Hükümet tarafından tanzim edilen layiha Meclis-i Mebûsân tarafından tadil edilmiş, Meclis-i A'yan tarafından 7 Ağustos'ta kaleme alınan kararnâme ile Sadâret'e arz edilmiştir. Padişahın 9 Ağustos 1909 (h. 22 Receb 1327 / r. 27 Temmuz 1325) tarihli irâdesi ile kanunlaşmıştır⁹².

Geçici kanun üzerinde yapılan bazı tashihlerle hayata geçirilen Ta'til-i Eşgâl Kanunu da 13 maddeden oluşturulmuştur. Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'te kullanılan “şirket” yerine “müessese” ifadesinin tercihi gibi bazı kavramsal değişikliklerin yanı sıra sürelerle ilgili değişiklikler de göze çarpmaktadır. Tüm bunlara rağmen Kanun hazırlanırken Muvakkat Kanun metninin esas alındığı da bir gerçektir.

Makalemizde Ta'til-i Eşgâl Kanunu'nun tam metni Muvakkat Kanun ile mukayeseli olarak ele alınmıştır. Burada Kanunun hükümleri tahlil edilecektir:

Birinci madde; işletmeyi yürüten kurum-kuruluş ile işçiler arasında uyumsuzluk ortaya çıktığında gerçekleşecek ilk işlemleri tespit etmektedir. Buna göre; hükümetten işletme hakkı almış kamu yararına çalışan her türlü kurum ve kuruluş ile işçiler arasında vuku bulan anlaşmazlık durumunda işçilerin üç vekil seçmeleri,

bilumum şirketlerde çalışan hizmetli ve işçiler hakkında ayrıca bir kanuna gerek olmadığı, bu konuda Maden Heyetince tanzim olunan kanun maddesinin Ta'til-i Eşgâl Kanununa zeylinin maksada kâfi olacağına dair Şûrâ-yı Devlet tarafından bir mazbatanın kaleme alındığı ifade edilmiştir. BOA. BEO. 359 / 274367.

⁹¹ Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No: 236, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1991, s. 194. Ali Bey konuşmasında “*Ben amele tanınmam, sermayedar tanınmam, yalnız vatanımın menfaatini düşünürüm. Ben vatanımın, aziz vatanımın saadeti için sermayedarı da ameleyi de yekdiğerleriyle uzlaştırmaya çalışıyorum...*” ifadelerini kullanmıştır. Yavuz Selim Karakışla, a.g.m., s. 201.

⁹² BOA. İ. KAN. 6 / 10.

bunların anlaşmazlığın içeriğini ve sebeplerini içeren dilekçeyi iki nüsha olarak Ticâret ve Nâfia Nezâreti'ne teslim etmeleri karara bağlanmıştır. Bu madde ile hükümetten işletme hakkı almış kamu yararına çalışan her türlü kurum ve kuruluşun yer aldığı ancak özel şirketlerin dâhil edilmediği ve uzlaşma sürecinin, işçilerin girişimi ile başlayacağı görülmektedir⁹³. Diğer bir ifadeyle kapsama dâhil edilen kuruluşların ortak özellikleri arasında, çok sayıda işçi çalıştırıyor olmaları ve sermaye paylarının daha çok yabancı işverenlere ait olması bulunmaktadır⁹⁴.

İkinci maddede; dilekçelerde işçilerin talepleri meyanında kurum-kuruluşun muameleatına müdahale veya idari işlerle nizamlarını teftiş etmeye dair herhangi bir talepte bulunulamayacağı ancak emeklilik ve îâne (yardım) sandıklarına ve kendi hukuklarına dair taleplerde bulunabilecekleri belirtilmiştir⁹⁵.

Üçüncü maddede; Nezâretin dilekçenin takdimini müteakip en fazla üç gün içerisinde bir nüshasını alakadar olan kurum-kuruluşa tebliğ edeceği, kurum-kuruluş idaresinin ise bir hafta içerisinde kendisi tarafından belirleyeceği üç kişinin isimlerini Nezârete bildireceği, belirlenen sürede gereken isimleri belirlemediği takdirde işçilerin talebinin bilâ-kayd u şart kabul edilmiş sayılacağı karara bağlanmıştır⁹⁶.

Ta'til-i Eşğâl Kanunu'nun dördüncü maddesine göre; Nezâret de bir hafta içerisinde bir memur tayin edip bu memur, Nezârete ihbâr geldiği tarihten itibaren üç gün zarfında iki taraf vekillerini, kendi başkanlığı altında, bir anlaşma heyeti (uzlaşma kurulu) suretinde toplantıya davet edecektir. İki tarafın vekilleri davete mazeretsiz icâbet etmedikleri takdirde vekilleri gelmeyen taraf, anlaşmaya talip olmamış kabul edilecektir⁹⁷.

Beşinci maddede; Anlaşma şartlarının ittifakla kabulü halinde anlaşma suretini gösteren bir adet zabıtnâme tanzîm edilmesi, her iki tarafın vekilleri tarafından bunun imza edilmesi ve imzaların altında memurun tasdikinin yer alması kararlaştırılmıştır. Altıncı Madde: ile de; tarafların anlaşmaya varamamaları durumunda işçilerin terk-i hizmette bulunabilecekleri (greve gidebilecekleri) belirtilmiş fakat bu arada işi engellemeleri ve nümâyış yapmaları kesinlikle yasaklanmıştır⁹⁸.

⁹³ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁹⁴ Makal, a.g.m., C. 5, s. 103.

⁹⁵ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁹⁶ Mesut Gülmez, *Tatil-i Eşğâl Yasası Üzerine Bir Not*, Seha L. Meray'a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, C. I, s. 115; Ökçün, *a.g.e.*, s. 111-112; BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁹⁷ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

⁹⁸ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

Bu maddeden de anlaşılacağı üzere tarafların uzlaşma kurulunda oybirliği ile uzlaşmamaları durumunda hizmetli ve işçiler iş bırakımına gidip gitmemekte özgürdürler. Bu nedenle grev hakkını doğrudan doğruya ve kesinlikle yasaklandığı görüşü doğru değildir⁹⁹. Altıncı maddede geçen işi terk etme eyleminin topluca olamayacağını ancak bireysel olarak çalışma koşullarından memnun olmayanların işi bırakmakta ve istifa etmekte serbest oldukları ifade edilmiştir¹⁰⁰.

Yedinci madde; ile de şu esaslar belirlenmiştir: Anlaşma heyetinin zabıtnâmesi gerek kurum-kuruluş ve gerek işçiler hakkında merî ve mu'teber olup bununla birlikte kurum-kuruluş idâresi, zabıtnâme hükümlerini yerine getirmekten imtina ederse nezâret tarafından kendilerine bir ihtârname tebliğ olunarak zikredilen hükümleri uygulamaya davet edilecek ve bu ihtârnamenin tebliğ tarihinden sekiz gün sonra gecikme yaşanan her bir gün için üç yüz Osmanlı lirası vermeye mecbûr olacaktır. Zikredilen meblağ işçilerin emekli ve yardım sandıklarına aktarılacak; bunlar olmadığı takdirde işçilere maaş ve yevmiyeleri nispetinde dağıtılacaktır. Kurum-kuruluş idareleri bu tazminatı rızalarıyla vermedikleri takdirde hükmen tahsil olunacaktır¹⁰¹.

1909 Ta'til-i Eşgâl Kanunu'nun sekizinci maddesi, bu kanunun en çok tartışılan ve gelecekte üzerinde en çok durulan hükmü olmuştur. Buna göre kamu yararına hizmet yapan kurum ve kuruluşlarda sendika teşkil etmek yasaklanmıştır. Bu tarz kurum kuruluşlarda sendika teşkil eden ve diğerlerinin çalışmasını engelleyerek greve sebep olanlardan 1 haftadan 6 aya kadar hapis veya kendilerinden 1 liradan 25 liraya kadar nakdi ceza alınması kararlaştırılmıştır. Tehditlerle, cebr ve şiddet kullanılmasıyla greve sebebiyet verenler ise 1 aydan 1 seneye kadar hapis ve 1 liradan 50 liraya kadar nakdi ceza ile cezalandırılmışlardır. Bu yüzden mal ve mülke zarar verilmesi durumunda tazmin yoluna gidilmiş ve bu cezalardan daha ağır bir cezayı gerektiren bir cürüm işleyenler hakkında Cezâ Kanunu'nda belirlenen ceza geçerli olmuştur. Aralarında sendika teşkil eden kamu kurum-kuruluşlarının her birinden 50 liradan 300 liraya kadar nakdi ceza alınması hükmüne bağlanmıştır¹⁰². Görüldüğü üzere bu madde ile II. Meşrutiyet döneminin başlarında devlet, sendikaları yasaklayarak işçilerin örgütlenmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu sınırlamaya gidilmesinin en önemli nedeni kuşkusuz yabancı ser-

⁹⁹ Gülmez, a.g.m., s. 111.

¹⁰⁰ Zafer Toprak, "1909 Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine", *Toplum ve Bilim Dergisi*, S.13, (Bahar - İstanbul 1981), ss. 141-156.

¹⁰¹ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

¹⁰² BOA. İ. KAN. 6 / 10.

mayeyi işçi tehdidinden kurtarmak ve yatırımlarını yapmaları konusunda cesaretlendirmektedir.

Hükümetin, sendikacılık hareketine girişenlere para cezası vermenin yanı sıra tehditlerle ya da cebr ve şiddet kullanılmasıyla greve sebebiyet verenlere ise 1 aydan 1 seneye kadar hapis cezası öngörmüş olması, grevin hayat bulmasına karşı ciddi anlamda önlem aldığını göstermektedir. Gerçekten o dönemde Alman kapitalist sınıfının devlet içerisindeki nüfuzuna ve hatta kanun tasarımı hazırlayanlar arasında Adalet Bakanlığında müşavir olarak çalışan Alman uzman Kont Ostrog'a da işaret etmek gerekmektedir¹⁰³.

Dokuzuncu madde; ile de kanun dairesinde süreç tamamlanmadan veya beşinci madde gereğince bir anlaşma sureti kararlaştırılmış iken bir kamu hizmetinin durdurulmasına sebebiyet veren kişilerin 24 saatten 1 haftaya kadar hapsi ve 25 kuruştan 100 kuruşa kadar nakdi cezaya çarptırılması kararlaştırılmıştır¹⁰⁴.

Onuncu maddede kamu hizmetinin temini ve istikrârı için gerektiğinde devlet kuvvetinin (askerî gücün) kullanılabilceği, harb ihtimali ve durumunda hükümetin, işçi taleplerinin incelenmesini erteleyebileceği belirtilmiştir.

On birinci madde; ile de kamu yararına hizmet yürüten kurum-kuruluşlarda bu kânunun neşrinden önce gerek işçiler ve gerek sermayedarlar tarafından teşkil edilmiş bulunan sendikaların kanunun neşrinden itibaren feshedildiği kanunlaştırılmıştır¹⁰⁵. İttihat ve Terakki Hükümeti, sermayedarların kurmuş oldukları sendikaları da lağvederek işçilerden gelecek tepkileri savuşturmak amacını gütmüştür¹⁰⁶.

On ikinci maddede; vilayetlerde iş yürüten kurum-kuruluşlar ile işçiler arasındaki anlaşmaların gerektiğinde mahallinde teşkil olunacak anlaşma heyetleri tarafından gerçekleştirileceği ve bu konuda Ticâret ve Nâfia Nezareti'ne ait işlemlerin mahallinin en büyük mülkiye memuru tarafından yerine getirileceği ifade edilmiştir¹⁰⁷.

On üçüncü madde; ile kanunun icrasına memur olarak Dâhiliye, Adliyye, Ticâret ve Nâfia Nezaretleri sayılmıştır¹⁰⁸.

¹⁰³ Doğan, a.g.m., s. 281.

¹⁰⁴ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

¹⁰⁵ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

¹⁰⁶ Doğan, a.g.m., s. 282.

¹⁰⁷ Ökçün, a.g.e., s. 112.

¹⁰⁸ BOA. İ. KAN. 6 / 10.

1909 Ta'til-i Eşgâl Kanunu ile işçiler ile kurum-kuruluşlar arasında, sendikalar devreden çıkartılarak, bir uzlaşma mekanizması oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kanun, 8 Haziran 1936 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen 148 maddelik "İş Kanunu"na kadar bazı ufak değişikliklerle yürürlükte kalmıştır¹⁰⁹.

1909'da kanunun yürürlüğe girmesinden itibaren "kanunla yapılan düzenlemelere" madencilerin de dâhil edilmesi meselesi yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Orman ve Maâdin ve Zirâat Nezâreti, gerek 1908 Kânûn-ı Muvakkat ve gerekse 1909 Ta'til-i Eşgâl Kanunu sonrasında, gerekçeleriyle birlikte bu durumu Sadârete sürekli arz etmiştir. 26 Ağustos 1909 tarihli yazısında; Ticâret ve Nâfia Nezâretince hazırlanan kanun layihasında sadece demiryolları ve benzeri şirketlerin kapsama dâhil edildiğini, bunlar için kanunun elzem olduğunu, bununla birlikte maden imalatında görevli işçilerin de kapsama alınmasının zaruret olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca demiryollarında greve son verildiği anda işçilerin sevgiyle hemen işe başlanılabildiğini ancak birkaç ay tatile uğramış olan madenlerde tekrar işe başlamak için kuyuların yeniden temizlenmesi, bağlamaların tahkimi gibi birçok uygulamaya ihtiyaç duyulduğunu ve bunun dahi tatil süresi kadar belki daha fazla bir zaman aldığı ifade ederek kanuna olan ihtiyacın gerekçelerini sıralamıştır. Bu kapsamda Maden Fen Heyetince tanzim olunan "*Madenlerdeki Tatil-i Eşgâl Hakkında Kanun Layihası*"nı Sadârete takdim etmiştir¹¹⁰. Bu kanun layihası, 11. madde olup Ta'til-i Eşgâl Hakkında Kânûn-ı Muvakkat'ın hükümlerinin adeta maden işçileri için uyarlanmasından ibarettir¹¹¹. Tüm bu gelişmelere rağmen madenciler ve madenlerin bu kanun kapsamına dahil edilmesi konusu daha uzun yıllar tartışılacaktır.

d. Ta'til-i Eşgâl Kanunu Sonrası Grevler ve Alınan Tedbirler

1908 Ta'til-i Eşgâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat ve 1909 Ta'til-i Eşgâl Kanunu ile sendikalar feshedilmekle birlikte işçilere grev yapma hakkı tanınmıştır. Bu grevlerin ne şekilde olabileceği konusunda da sonradan talimâtlar

¹⁰⁹ Resmi Gazete, 15/VI/1936, Sayı: 3330; BOA. ŞD. 1232 / 21.

¹¹⁰ "Madenlerdeki Tatil-i Eşgâl Hakkında Kanun Layihası"nın 11 maddesi belgede yer almakta olup burada gerekçeler şu şekilde ifade edilmektedir: "*Demiryollarında ta'til-i eşgâle nihâyet verildiği anda amele ve me'mûrîn ve müstahdemînin sevgiyle hemen işe başlanması kâbil olduğu hâlde birkaç ay ta'tile uğramış olan madenlerde tekrar işe başlamak kuyuların yeniden tathîri ve bağlamaların tahkimi misillî birçok amelîyyâta ve bu dahi müddet-i ta'tiliyye kadar ve belki daha ziyâde bir zamana muhtaç olabileceğine ve 'ale'l-husûs mağara ve kuyulara suların yeniden hücumu telâfisi gayr-i kâbil zarâr u ziyâm mü'eddî olacağına nazaran madenler hakkında dahî bir kânunun lüzumu bedîh olduğundan...*" BOA. ŞD. 545 / 13.

¹¹¹ BOA. ŞD. 542 / 10; 1229 / 29.

yayımlanmıştır. Örneğin 11 Ocak 1909 tarihinde Dâhiliye Nezâretinden, Ticâret ve Nâfia Nezâretine gönderilen bir yazı da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu kararda “*zabıtaca tedâbîr ve takayyüdât-ı lâzime-i inzibâtiyyenin ittihâzı zımında erbâb-ı eşgâlin grev yapacakları vakit, sebep ve suret-i icrâsı ile nerede ve ne vakit ictimâ’ ve nümâyış eyleyecekleri hakkında mensûb oldukları devâir-i zâbıtaya iki-üç gün evvel ma’lûmât vermeleri lüzumuna dâir Zabtiye Nezâret-i Behiyyesinden alınan tezkire leffen ırsâl kılınmağla ...*” denilmiştir. Böylece zabıta tarafından gerekli güvenliğin sağlanabilmesi için işçilerin grev yapacakları vakit neden, nasıl, nerede ve ne zaman toplanıp nümâyış yapacaklarını bağlı oldukları zâbıta dairesine 2-3 gün önceden bildirmeleri gerektiği ifade edilmiştir¹¹².

Osmanlı Arşivi belgelerinden anlaşılacağı üzere Ta’til-i Eşgâl Kanunu öncesi olduğu gibi sonrasında da Hükümet’in grevlerin meydana gelmemesine karşı askerî tedbirler aldığı ve grev gerçekleştiğinde sorumlularının tahkik ve tedkik için mahkemelere sevk edildiği görülmektedir. Özellikle arşiv kayıtlarında 1909 Ta’til-i Eşgâl Kanunu’nun sekizinci maddesinde hükme bağlanan “*tehditlerle, cebr ve şiddet kullanılmasıyla greve sebebiyet verenler*”in varlığından sıkça bahsedilmiştir. Kanunda bu tarz eylemde bulunanlara 1 aydan 1 seneye kadar hapis ve 1 liradan 50 liraya kadar nakdi ceza verilmesi hükme bağlanmış idi.

Bu kapsamda Ocak 1909’da Hamurkâr Cemiyeti adıyla kurulan bir cemiyet mensupları tarafından İstanbul Beyoğlu ve Tatavla’da (Şişli) tek tek dolaşarak fırınlarda çalışan hamur işçilerinin işi bırakmaya teşvik edildikleri, faaliyetin icbâr derecesine vardığı ve bu duruma Ta’til-i Eşgâl Kanunu gereğince müdahale edilmesi gerektiği 18 Ocak 1909 tarihinde Şehremâneti tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne bildirilmiştir. Nezâret, 19 Ocak tarihinde Zabtiye Nezâretine durumu bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir¹¹³.

Eylül 1910’da Aydın şimendifer işçilerinin işlerini terk ettikleri şirket yönetiminden gerekli tedbirlerin alınması ricasıyla ilgili mercilere bildirilmiştir. Sadaret bu duruma el koyarak grevin yerel halka zarar vereceği ve devlet itibarına halel getireceği düşüncesiyle ve olayın tahkiki ve tedkiki gayesiyle işçi ve memurlardan greve tahrik eden kişilerin cezalandırılmaları için mahkemeye sevk edilmeleri emredilmiştir. Bölgedeki otoriteyi sağlamlaştırmak amacıyla askerî kuvvetlerin artırılması için Harbiye Nezâreti’ne de 28 Eylül 1910 tarihinde bir yazı yazılmıştır¹¹⁴.

¹¹² BOA. DH. MKT. 2703 / 122.

¹¹³ BOA. DH. MKT. 2712 / 3.

¹¹⁴ BOA. BEO. 3405 / 255347.

Sonuç

Osmanlı çalışma hayatının değişime uğradığı 19. yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başları, bu alanda birçok yeni gelişmeye sahne olmuştur. İş hayatının en önemli parçalarından olan işçilerin haklarının geliştirilmesini istemesi, grev ve sendikal talepleri, işverenlerle olan tartışmaları, Osmanlı Devleti'nin çözmesi gereken bir mesele olmuştur. Nitekim zaman zaman işçilerin iş bırakma hatta ayaklanmaya yönelen eylemlerine kalıcı bir çözüm arayan hükümet, meseleyi hukuki bir zeminde çözmek için çalışmalara başlamıştır. Üstelik işverenlerin birçoğunun yabancı olması, konuyu dış politika bağlamında da etkilemiş ve devleti zor duruma düşürecek gelişmelere kapı aralamıştır. Tüm bu etkenler dikkate alınarak uzun süredir devam eden işçilerin hak arayışlarına karşı 1909 yılında Ta'til-i Eşgâl Kanunu çıkarılmıştır.

13 maddelik bu kanunla işçi ve işverenin hakları, sorumlulukları ve görev sınırları belirtmiş, ihtilafli durumların oluşması durumunda hukuki çözüm yolları da saptanmıştır. Böylece işçilerin haklarını, gayr-ı meşru bir şekil yerine hukuki bir zeminde aramasının sağlanması ve devletin işçilerin ve işverenlerin sorunlarıyla ciddi anlamda ilgilendiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Ta'til-i Eşgâl Kanunu'nun yayımlanması işçilere yasal grev hakkını teslim etmişse de kanunun yürürlüğünü müteakiben, sayıları azalmakla beraber, çok sayıda grevin Hükümet tarafından zorla bastırıldığı dikkat çekmektedir. Haddizatında bazı meslek kuruluşların, durumu istismar eden bu şekil girişimlerde bulunduğu görülmüştür. Kanunda belirtilen usul ve esaslara riayet edilmeyen grevlere karşı hükümetin eskiden olduğu gibi askeri tedbirler aldığı da bir gerçektir. Buna göre işçilere grev hakkının kanuni sınırlarda yapılma hakkının verilmesi ile birlikte devletin herhangi bir olumsuz gelişme ve gösteriye karşı asayiş ve güvenliği elden bırakmadığı takip edilmektedir.

Ta'til-i Eşgâl Kanunu, hem İş Hukuku tarihi, hem de Türk Hukuk Tarihi için bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. İş Hukuku'nun dünya genelinde tarihi seyrine temas eden eserlerde yeterli iltifatı görmese de Ta'til-i Eşgâl Kanunu, ülkemiz sınırlarının ötesinde bir vesika olarak algılanmalıdır. Ayrıca kanunun, Türk Hukuk Tarihi'nde katedilen merhaleler hususunda da önemli bir kilometre taşı olduğu kanaatini edinmekteyiz. Bununla beraber İslam hukukunun yürürlükte olduğu bir devlette halen üzerinde -yukarıda değindiğimiz- tartışmaların sürdüğü grev kavramının yasal zemine yerleşmesine imkan tanınması hasebiyle ka-

nunun ayrı bir değeri bulunmaktadır. Greve hem ülkenin, hem de mevcut hukuki düzenin şartları altında meşruiyet kazandırılması sürecinde tam olarak nasıl bir tartışma atmosferi hissedildiğini tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak belli ki dünyada yaşanan baş döndürücü gelişmeler ve işçi hareketlerinin harareti, sosyalist düşüncenin yükselişe geçmesi, yönetimi, işin felsefi, sosyal ve hukuki arka planına dair çok da hazırlık yapma fırsatı olmadan bir düzenlemeye gitmek mecburiyetinde bıraktığı izlenimi vermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti, tüm dünyayı saran işçi hareketlerini görmezden gelmenin bir fayda sağlamayacağını, istismara açık ve kamu düzeninin bozulması için fırsat görülebilecek sendika, grev gibi temel kavramları iş işten geçmeden evvel zaptu rapt altına almış ve bu kanunla sınırlarını çerçevelemiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. A. } DVN. MKL. 37 / 13.

BOA. A. } MTZ. (04), 153 / 41.

BOA. BEO, 359 / 274367. 3347 / 250955, 3430 / 257213, 3405 / 255347, 3422 / 256616, 3490 / 261708.

BOA. DH. MKT. 1215 / 45, 1278 / 39, 1279 / 75, 1280 / 72, 1285 / 4, 1307 / 5, 2623 / 66, 2628 / 5, 2641 / 40, 2628 / 41, 2631 / 12, 2644 / 29, 2644 / 76, 2647 / 24, 2648 / 63, 2703 / 122, 2712 / 3.

BOA. HR. HMŞ. İŞO. 51 / 40.

BOA. İ. KAN. 5 / 19. 6 / 10

BOA. ŞD. 542 / 10, 545 / 13. 1227 / 9, 1229 / 29. 1232 / 21

BOA. TFR. I.M. 22 / 2172

BOA. Y. MRZ. d. 15898.

ZB. 312 / 16. 312 / 18. 325 / 125. 326 / 117. 383 / 82.

Gazete ve Süreli Yayınlar

Takvîm-i Vakâyi', Birinci Sene, Aded 11, 14 Ramazan 1326 / 27 Eylül 1324.

Kanunlar ve Resmi Gazete

Anayasa, Madde:54 ve 6356 Sayılı Kanun, Madde:58/I.

657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu, Madde:26.

4688 Sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu, Madde:33.

5188 sayılı Özel Güvenlik Hizmetlerine Dair Kanun, Madde:17.

3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu, Madde:22.

1211 Sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kanunu, Madde:32.

6362 Sayılı SPK Kanunu, Madde:137.

399 Sayılı KİT personel Rejiminin Düzenlenmesi.

233 Sayılı KHK'nın Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair KHK,
Madde:14.

1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu, Madde:3/f.

Resmi Gazete, 15 Haziran 1936, Sayı: 3330, ss. 6621-6639, Madde:147.

Kaynak ve Telif Eserler

Abdurrahman, Ramazan, “el-İdrâb ani'l-Amel beyne'r-Ru'yeti's-Şer'iyye ve'l-Vad'iy-ye” <http://www.startimes.com/?t=22285567>

Al-Ahmed, Sohail - Ali Abu al-Mariyya, “el-İdrâb ani'l-Amel – Dirâse Mukarane beyne'l-Kânûn ve'l-Fıkhî'l-İslâmî”, *Mecelle Câmîati'n-Necâh li'l-Ebhâs*, Beyt Lahm/ Filistin, 2012, Cilt 26-6.

Akyüz, Vecdi, “Devlet ve İşçi-İşveren İlişkileri”, *Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri*, Acar Matbaacılık, İstanbul 1990.

Armağan, Servet, “İslam Hukukunda İşçi-İşveren Arasındaki Münasebetler ve Bazı Düşünceler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 31-1, Yıl 1982.

Aydoğanoğlu, Erkan, *Sınıf Mücadelesinde Sendikalar*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2007

Bardakoğlu, Ali, “Gabn” Maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C, XIII.

Başbuğ, Aydın, *Toplu İş İlişkileri ve Hukuk*, Aydoğdu Ofset, Ankara 2012

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnün-Çağrı yay., İstanbul 1992.

- Doğan, Cem, “Türk İş Hukuku ve Çalışma İlişkileri Alanına Uzlaştırma Kurulunun Girişi: Ta’til-i Eşğâl Kanunu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31 (Bahar 2012).
- Gülmez, Mesut, *Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, No: 236, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1991.
- Gülmez, Mesut, *Tatil-i Eşğal Yasası Üzerine Bir Not*, Seha L. Meray’a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, C. I.
- İbn, Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b., *Sunenu İbn Mâce*, Dâru Sahnün-Çağrı yay., İstanbul 1992.
- İleri, Ülkü, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler”, *Emek ve Toplum*, Cilt: 3, Yıl: 3, S.7.
- Karakışla, Yavuz Selim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 Grevleri”, *Toplum ve Bilim*, S.78 (Güz 1998).
- Karaman, Hayrettin, *İslam’ın Işığında Günümüz Meseleleri*, Düzey Matbaası, İstanbul 2010.
- Kaya, Mahmut, *Çalışanların Hakları ve İslam*, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2009.
- Mahiroğulları, Adnan, *Dünyada ve Türkiye’de Sendikacılık*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2013.
- Makal, Ahmet, “XIX. Yüzyıl Sonları, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri”, *Osmanlı 5 (Toplum)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Madde 19.
- Narmanlıoğlu, Ünal, *Grev*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.
- Ökçün, A. Gündüz, *Ta’til-i Eşğâl Kanunu 1909*, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 55, Ankara 1996.
- Toprak, Zafer, “1909 Tatil-i Eşğal Kanunu Üzerine”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, S.13, (Bahar - İstanbul 1981).
- Total, Erhan, “Türk Hukukunda Grev Hakkı ve Uluslararası Belgelerde Görünümü”, *TAAD*, Yıl 4, S.15 (Ekim 2013).
- Ulucan, Devrim, “Grev Olgusu (Tarihi Gelişim)”, *İş ve Hukuk Dergisi*, Yıl 26, Sayı 212, Mart 1991.
- Yıldırım, Kadir, “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda İşçi Hareketleri”, *I. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu*, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, Vol. 1.

۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
تَجَارَاتِ وَنَافِئَاتِ
عَدَدِ
۹۸

داخِل نِظَارَتِ عَدِيسَ

عظوفتنو افتم حضرتي
عموم و متعلق خدماتي ايفا ابد به شركت مستقيم و محمد سنان برمدن نزل و همه افكار مخصوصه احوال به استوفاي و خارجي تا ترفي ابد مطالبه
و زائده در مباد ادرک اكيده بر جم ترك اشغال و ارباز انار اخلاص و بعضاً جم خبر و شدت استعمال ابد دولت عدل امنت و ايايه
داخلی و اعتبار مالیس ابد تجارت عمومستی و چهار اضمحلول احمکه اولدندی و حکومت عاقبه نه تا مبه استراحت عامه و تنظیم معاملات تجاریه
ايدرفاه و سعادت حاکمی ترنیده صرف ماعی احمکه اولدینی شود و در هر بنده نوبت خارج ابد ادرک عظیم قلمنه و محاکمی
داخنده تحریکات و اختیارات نوسعه نظرها ابد باقی هر جعی هر بند بو حال شویست بر نهایت قطع و بر تلخ اوزره بر ندر میوزر افادی
در جه و جوهر بوفسه و سقیمه عمده مذکوره طرفنده فریاً بر معاطله عموم کبریا اوزره نسبتات و استحضارات و وضع و قطع اولدینی
شركتد مد رانی طرفنده بوکره اخبار اولدیره تدیر فن کورک افادی کسب مستقیمه اجمعه اولدینده و معاطله اکر شید مجموعاً
شركتد اموال و اعلانی تحریب و قوه عمومیه و معامندستوسه ترتیب المولد اعمال مضره سنده بولند طرفنده کرک در سعادت و کرک
اصفا ندر ادر ابرام حضرت ممد اولدیر ۱۱ رمضان ۱۳۲۹

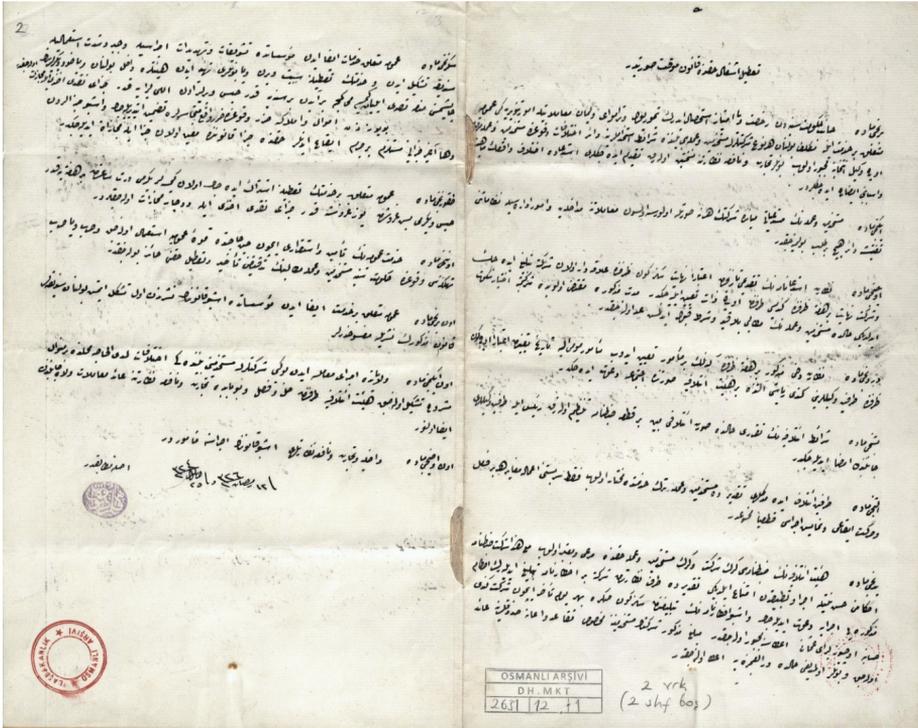
تجارت و نافیة
کتابخانه

OSMANLI ARŞIVI		
DH. MKT		
2628	5	1

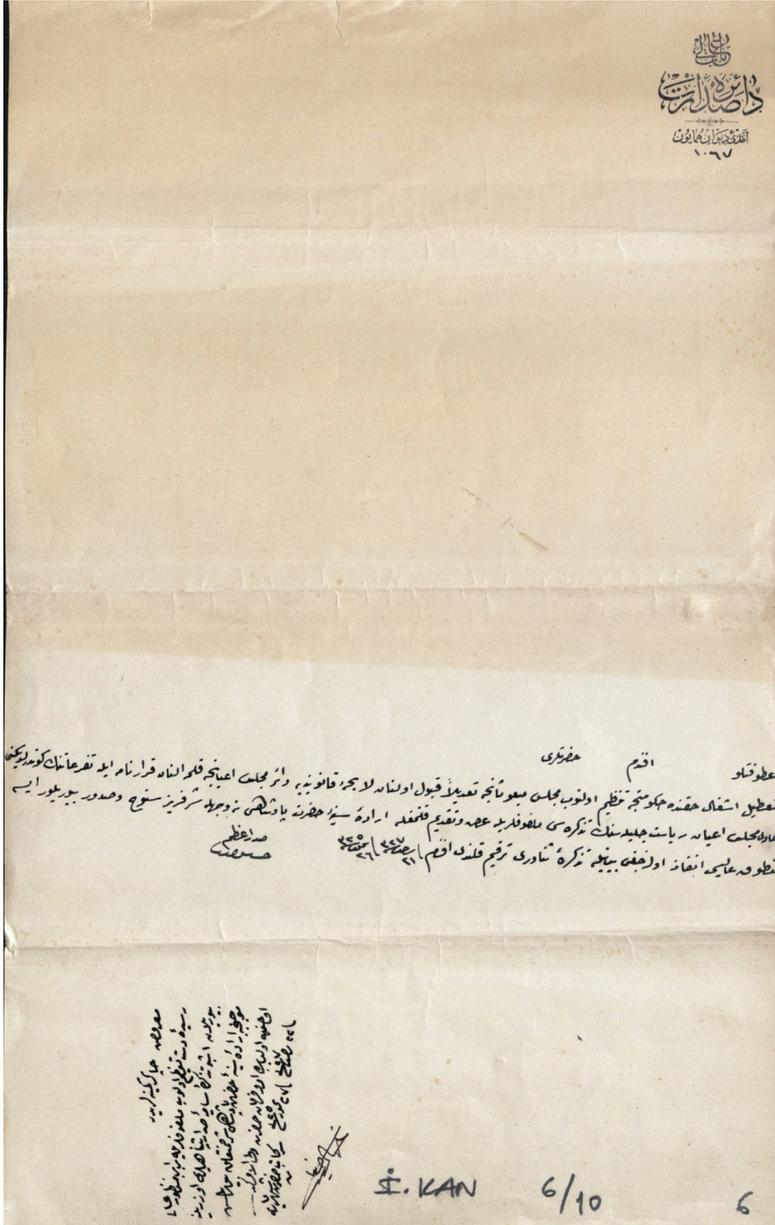
Ek 2. Ticarèt ve Nâfia Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne grevler ve zararları hakkında yazılan 7 Ekim 1908 tarihli iş'âr. - BOA. DH. MKT. 2628/5.

نمبر	ملاحظات	تاریخ	نوع مسوده	سردی اسمی
	۱۶۰۷	۱۳۲۷	درنگ	حاجی
<p>قانونه اساسیه اعلام شده حاکمه بصره بر سر تقسیمات و ارباب صنایع نظیر کشتی سازی کی حادثات وقوع بر سر پایه بود ساعت یک و نیم روزی در ۱۳۲۷ عتباته اور و یادگی و صنعت و ملاحظه نمود صانعی اولیوب شکی حاله محو بر تقیه قونخاندک حکومت شیک استرکی ایجود می دارند اولیوبی در کار بولنده اولیوبی استرکی و توجت معکاره مستقر طوتیورده اولیوبه حفظه انرا مودینه</p>				
<p>HR. H.MŞ. İŞO. 51/40 2xk (3xht 608)</p>				

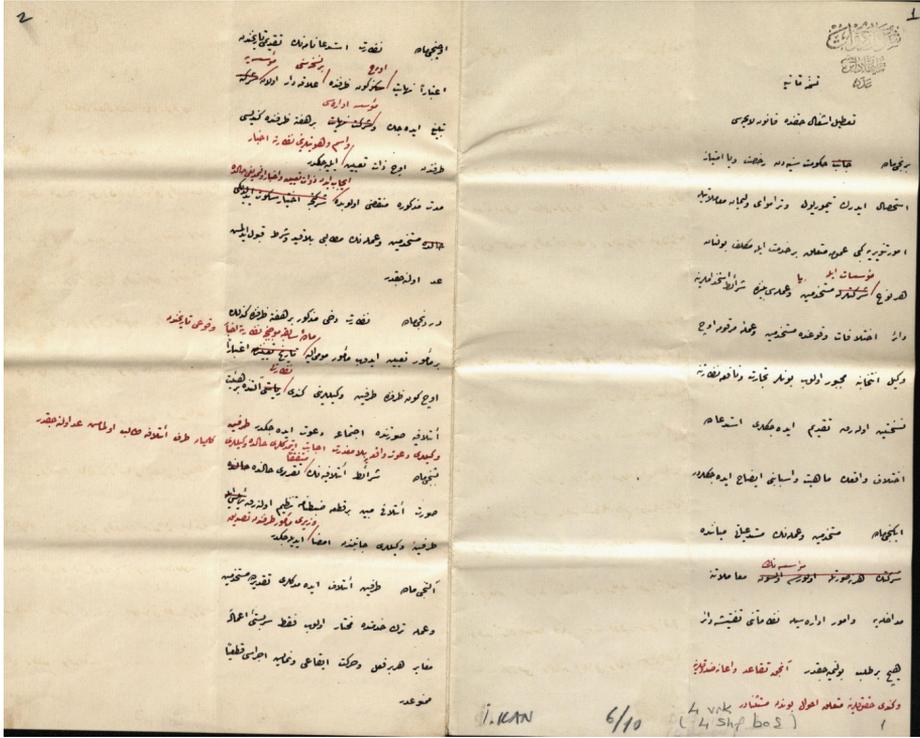
Ek 3. Çalışanların grev sorunlarının görüşüldüğü dernek ve konferanslara hükümetin hiçbir şekilde katılmaması yönündeki talimatı belirten 7 Eylül 1908 tarihli arşiv kaydı - BOA. HR. H.MŞ. İŞO. 51/40.

Ek 4. Ta'til-i Eşğal Hakkında Kanun-ı Muvakkat, 8 Ekim 1908 - BOA. DH. MKT. 2631/12.

Ek 5. Ta'til-i Eşgâl Kanununun kabulüne dair 9 Ağustos 1909 tarihli irâde.-
BOA. İ. KAN. 6 / 10.

Ek 6. Ta'ül-i Eşğâl Cemiyetleri Hakkında Kanûn-ı Muvakkat'in tashihi ile ortaya çıkan 1909 Ta'ül-i Eşğâl Kanunu metninin ilk 6 maddesini gösteren irâde.- BOA. İ. KAN. 6 /10.

20. YÜZYILIN BAŞINDA BİĞA'DA YANGIN AFETİ VE SOSYAL YARDIMLAŞMA

HÜSEYİN BAHA ÖZTUNÇ*

Giriş

Kelime manası olarak; “Önlenmesi elde olmayan büyük felâket, musibet, bâdire”¹ şeklinde tanımlanan afet, terim olarak ise; fiziksel, sosyal ve ekonomik yıkımlara sebep olan insan topluluklarının faaliyetlerini kesintiye uğratan ve bu insan topluluğunun kendi imkanlarıyla sorunun üstesinden gelemediği insan kökenli olan ya da olmayan sonuçlar olarak² ifade edilmiştir. Afetler, insanların tarih boyunca karşı karşıya kaldıkları olumsuz olaylardan birisidir. Deprem, sel/taşkın, yanardağ patlaması, heyelan bunlardan bazılarıdır³. Bu doğal afetler yanında, doğal sebeplerle ya da insan eliyle çıkabilen bir başka afet de yangınlardır. Sonuçları bazen çok yıkıcı olabilen afetler, özellikle şehirlerin mimarî özelliklerini ve yapılarını önemli ölçüde etkilemiştir. Örneğin sürekli sel olaylarının yaşandığı yerleşim yerlerinde bazen şehirden geçen suyun yatağı değiştirilmiş bazen de sellerden etkilenen yerleşim yerinin bir kısmı daha güvenli mahallere taşınmıştır. Yangınların ahşap yapılar üzerindeki yıkıcı etkisi, yangın ertesinde yeniden imar faaliyetlerinde tuğla ve taş kullanımının artmasına, sokakların sıkışık nizamdan daha geniş şekilde düzenlenmesine kadar çeşitli yenilikler getirmiştir. İstanbul baş-

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, bahaoztunc@gmail.com

¹ İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Bilnet Matbaacılık, İstanbul 2011, s. 14.

² Oktay Ergünay, “Afet Yönetimi Nedir? Nasıl Olmalıdır?”, *Erzincan ve Dinar Depremleri Işığında Türkiye'nin Deprem Sorunlarına Çözüm Arayışları Tübitak Deprem Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 15-16 Şubat 1996, s. 263.

³ Osmanlı Devleti'nde meydana gelen doğal afetlerle ilgili eserlerden bazıları için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001; Mehmet Yavuz Erler, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, C. XIII, (2002), s. 762-770; Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayınları, İstanbul 2012.

ta olmak üzere pek çok yerleşim yeri yangın afetinden etkilenen Osmanlı Devleti⁴ de bununla ilgili çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Klasik dönemde balta, kova, kürek vb. malzemelerin belirli bir yere konulup yangın esnasında halk tarafından gelişigüzel kullanılması şeklinde olan yangınla mücadele 18. yüzyılın başında teşkilatlanan “*tulumbacı teşkilatı*” ile kurumsallaşma yolunda önemli bir adım attı⁵. Böylece mahalle sakinlerinin⁶ ve lonca örgütlenmesinin⁷ görevleri arasında sayılan yangınla mücadele görece daha profesyonel bir hal almış oldu. Tanzimat’tan sonra Zaptiye Müşirliği ve Şehremaneti’nin kurulmasıyla yangınları söndürme görevi yeni kurulan semt tulumbacılığı ocaklarına verildi⁸. Burada özellikle 20 Ekim 1863 tarihinde yürürlüğe giren “*Turuk (Yollar) ve Ebniye (Binalar) Nizamnâmesi*”nden bahsetmekte yarar vardır. Yangınları önleme adına söz konusu nizamnamenin 24-29. Maddeleri arasında “*Harîk Hakkında Tedâbir* (Yangın Hakkında Tedbirler)” başlıklı bir kısım yer almıştır. İlgili maddelerde yangına sebep olabilecek unsurlar sıralandıktan sonra bunlar hakkında alınan önlem ve düzenlemeler ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır⁹.

Devlet her ne kadar bu tür nizamnamelerle yangınları önlemeye çalışmışsa da tamamen engel olamamıştır. Biga Kasabası mevcut mimarî yapısı itibariyle

⁴ Osmanlı Devleti’nde çeşitli şehirlerde çıkan yangınlarla ilgili yapılan çalışmalara dair bkz. Zeliha Etöz-Taylan Esin, “Osmanlı Şehir Yangınları 1914-1918”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 14, (2012), s. 1-44; Biray Çakmak, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, (2011), s. 63-90; Talip Ayar, “Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları; (1888-1906)”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (2014), s. 305-328; Kemalettin Kuzucu, “1845 İzmir Yangını”, *Toplumsal Tarih*, (1999), C. XI, S. 62, s. 20-25; Mehmet Yavuz Erişir, “1870 Yılında Doğu Karadeniz’de Çıkan Yangın ve Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 31, (2000), s. 209-218; Ali Birinci, “Meşrutiyet Ankara’sında Bir Yangın”, *Türk Yurdu*, C. XXVIII, S. 251, (2008), s. 51-63; *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed. Sait ÖZTÜRK, İstanbul 2009; Şerif Korkmaz, “Çanakkale’de Yangınlar (1836-1866)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIX, S. 48, (2010), s. 51-67.

⁵ Hüseyin Özgür-Sedat Azaklı, “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 1, Ankara 2001, s. 154-155.

⁶ Yangınla mücadelenin mahallelinin görevleri arasında olduğunu ifade eden İlber Ortaylı’nın ilgili çalışması için bkz. İlber Ortaylı, “Türk Belediyesinin Denetim yetkisinin Tarihi gelişimi ve Günümüzdeki Durumu”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 6, S. 4, Aralık 1973, s. 14-24.

⁷ Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 894.

⁸ Özger-Azaklı, a.g.m., s. 156.

⁹ Bu maddeler ve nizamnâmenin tamamı için bkz. *Düster, I. Tertip*, C. 2, s. 499-514.

yangınlara adeta davetiye çıkaran bir şehir durumundadır. Makalenin konusunu oluşturan 1901 ve 1904 yıllarındaki yangınlardan önce de burada yangın afeti olmuştur. Bunlardan biri 1860 yılındadır. Biga Meclisi tarafından bildirildiğine göre 8 Mart 1860 Perşembe akşamı saat altıdan sonra Çarşı Câmii denilen cami altında bulunan dükkânlardan kazara çıkan ateş sonucu yangın meydana gelmiştir. Söndürülmesine çalışılsa da ateşin şiddeti ve binaların birbirine çok yakın bir yer olması nedeniyle etrafa yayılarak cami, iki medrese, bir okul ve şadırvan, dört kahvehâne, üç ekmekçi fırını, bir han, bir hamam, iki ev ve altmış dükkân yanmıştır. Yangının daha fazla büyümesi bazı dükkânların yıkılması ile mümkün olmuştur¹⁰.

Biga, Marmara Denizi'ne dökülen Kocabaş Çayı üzerinde, Ballıkaya Tepesi eteklerinde bulunan bir yerleşim merkezidir. Ortaçağ Bizans ve Haçlı kayıtlarında *Pagai* olarak adlandırılan bölgenin Osmanlı hâkimiyetine Orhan Gâzi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın yaptığı fetihler neticesinde girdiği, daha sonra burayı ele geçiren Melik Nâsır'dan I. Murad'ın geri aldığı bilinmektedir¹¹. 1836 yılına kadar Anadolu Eyaleti bünyesinde yer alan Biga, 1848-1888 tarihleri arasında sırasıyla Hüdâvendigar, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, İstanbul Şehremâneti, Karesi vilâyetlerine bağlı olarak kaza veya sancak statüsünde iken 1888-1910 yılları arasında “*müstakil sancak*” olarak yönetilmiştir¹².

Biga'da Müslüman, Rum, Ermeni ve yabancılar ikamet etmiştir. 1881-1893 nüfus sayımında Biga'nın toplam nüfusu 39.982 iken 1906 senesinde 24.782'ye düşmüştür¹³. Biga'nın merkez nüfusu 1875-1876 tarihli Cezâyir-i Bahr-i Sefid Salnâmelerine göre 1875 yılında 4.171 ve 1876 yılında 4.408 kişiydi. Bu nüfusu Müslüman, Rum, Ermeni ve Kıptiler oluşturmaktaydı¹⁴. Yangınlardan çok fazla etkilenen bir yer olan Biga'da evler çoğunlukla ahşaptan yapılmaktaydı. 1895 senesinde Biga'da mevcut ev sayısı 478 idi. Bunların sadece 11 adedi kârgir, geri kalanı ise ahşaptı¹⁵.

¹⁰ B.O.A., *İ. DH.*, nr: 453/30069, lef 1, 23 Şa'ban 1276 (16 Mart 1860).

¹¹ Feridun Emecen, “Biga” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (1992), s. 136.

¹² Şerif Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdâri ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 3, (2005), s. 110-113.

¹³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 274-275, 348-349.

¹⁴ Şerif Korkmaz, a.g.m., s. 120.

¹⁵ B.O.A., *ŞD.*, nr: 1562/2, lef 2, 24 Kânûn-ı Evvel 1310 (5 Ocak 1895).

Yukarıda hakkında kısa bilgiler verdiğimiz Biga kasabasında meydana gelen ve çalışmamızın konusunu oluşturan yangınlar ile bazı sorulara cevaplar aramaya çalışacağız. Öncelikle bu afetlerin oluş şekli ve akabinde yaşananlar nelerdi. Osmanlı Devleti'nin afet yönetimi bu olaylarda kendisini nasıl gösterdi. Üzerinde önemle durduğumuz halkın özellikle maddi yardımlarının bu afet yönetimindeki yeri neydi. Yangınlar kasabada nasıl izler bıraktı.

1. 1901 Yangınının Çıkması ve Neticesinde Bu Yangının Meydana Getirdiği Hasar

Biga'da meydana gelen ve makalenin konusunu oluşturan yangınlardan ilki 27 Temmuz 1901 tarihinde çıkmıştır. 28 Temmuz 1901'de Biga Sancağı Mutasarrıfı Hıfzı ve kaymakam vekili tarafından Dâhiliye Nezâretine art arda çekilen iki telgrafla yangının ne şekilde çıktığına dair ayrıntılı bilgi verilmiştir. Buna göre yangın, Biga'nın Rum Mahallesi'nde çıkmış ve kısa sürede genişleyerek bu mahallenin büyük bir kısmıyla İslâm Mahallesi'nden pek çok evi yakmıştır. Ayrıca hükümet konağı, telgrafhane, belediye binası ve bankayla birlikte pek çok dükkân da yangında harap olmuştur. Söz konusu telgraflarda, zayıatın henüz net olmadığı, ama pek çok kimsenin evsiz kaldığı belirtilerek, ilk anda ev temini mümkün olamayacağı için redif depolarında bulunan çadırlardan açıkta kalan halka yetecek kadarının verilmesi talep edilmiştir¹⁶. Dâhiliye Nezâreti aynı gün Sadârete bir telgrafla durumu kısaca izah ederek; Biga'da bir yardım komisyonu kurulması, kasabadaki ekmeq fırınlarının yandığının anlaşılması olduğundan gerekli tedbirlerin alınarak kimsenin aç bırakılmaması gerektiği ve ihtiyaç duyulan çadırların temini için de Seraskerliğe yazı yazıldığı belirtilerek gerekli iznin verilmesi istenmiştir¹⁷. Nezaretin bu isteklerini kabul eden Sadaret, gereğinin biran önce yapılmasını istemiştir¹⁸.

Yangının çıkışı ve meydana gelen hasarın tespit edilebildiği bir diğer kaynak da dönemin gazeteleridir. Yangından iki gün sonra *İkdam* ve *Servet* gazeteleri haberi üçüncü sayfalarında kısaca vermiştir¹⁹. *İkdam* gazetesi bir sonraki sayısında, konuy-

¹⁶ *B.O.A., Y.A.HUS.*, nr: 418/55, lef 4-5, 11 R 1319 (28 Temmuz 1901); *B.O.A., BEO.*, nr: 1696/127130, 11 R 1319 (28 Temmuz 1901).

¹⁷ *Aynı belge*, lef 2.

¹⁸ *Aynı belge*, lef 1, 12 R 1319 (29 Temmuz 1901).

¹⁹ *İkdam*, nr: 2549, 12 R 1319 (29 Temmuz 1901), s. 3; *Servet*, nr: 1140, 12 R 1319 (29 Temmuz 1901), s. 3. *İkdam* ve *Servet* gazetelerinin verdiği bu haberi *Asır* gazetesi ancak bir hafta sonra, yani 5 Ağustos'ta okuyucularına hemen hemen aynı ifadelerle duyurmuştur (*Asır*, nr: 606, 20 R 1319 (5 Ağustos 1901), s. 1).

la ilgili haberi birinci sayfaya taşımış ve zarar gören yerler hakkında daha ayrıntılı bilgi vermiştir. Yangın ile Biga hükümet konağı, telgrafhane, belediye binası, Ziraat Bankası binası, dükkânlar, mescit²⁰ ve kilise de dâhil olmak üzere 800'den fazla binanın yandığı bildirilmektedir²¹. Gazetenin bu haberinin kaynağı yangının olduğu gün Biga Mutasarrıfı tarafından Dâhiliye Nezâretine çekilen telgraftu²². Ancak yangında hasar gören binaların sayısının *İkdam* gazetesinin haberinde verdiği rakamdan daha azdı. Mutasarrıf iki gün sonraki telgrafında hasarla ilgili daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buna göre yangında zarar gören yerler şunlardır²³:

Tablo1.1901 Yangınında Hasar Gören Binalar.

Binalar	Adet
Ev	214
Dükkân	72
Fırın	1
Mescit	1
Rum Kilisesi	1
Mektep	2

Görüldüğü üzere resmî kurumları da eklediğimizde yanan bina sayısı 295'tir. Ayrıca hasarın giderilmesi için otuz beş- kırk bin liranın gerekli olduğu da Mutasarrıf tarafından ifade edilmiştir. Konuyla ilgili *Asır* gazetesindeki haberde de, yangında 300 dükkân ve evin yandığı ve bunların 250'sinin Rumlara ait olduğu ve hasarın maddi zararının 52.000 liraya tekabül ettiği ifade edilmiştir²⁴. Burada *Asır* gazetesiyse *İkdam* gazetesinin verilerinin farklılığında şu hususlar öne çıkmaktadır: *İkdam* gazetesinin haberi *Asır* gazetesinin haberinden dokuz gün önce olup olay-

²⁰ 1901 yangınında zarar gören yerler arasında zikredilen mescidin ismi verilmemekle birlikte Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki Ulu Cami'nin ve Kurşunlu Camisinin bu yangında zarar gördüğünü belirtilmektedir. bkz. Gülşah Çetin, *Biga İlçesi Osmanlı Dönemi Yapıları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011, s. 22,25, 33.

²¹ *İkdam*, nr: 2550, 13 R 1319 (30 Temmuz 1901), s. 1.

²² *B.O.A., İ.Ş.E.*,nr: 14/33, lef 3, 15 Temmuz 1317 (28 Temmuz 1901).

²³ *Aynı Belge*, lef 4, 17 Temmuz 1317 (30 Temmuz 1901).

²⁴ *Asır*, nr: 607, 23 R 1319 (8 Ağustos 1901), s. 3.

dan hemen sonra Mutasarıflık tarafından yapılan ilk hasar tespit çalışmasının sonucu verilmiştir. *Asır* gazetesinin verileri ise daha sonra kesinleştirilen rakamlardır. Dâhiliye Nezareti'nin talebiyle kurulan komisyon, ilk faaliyet olarak ihtiyaç sahiplerine her gün 2.000 kıyye²⁵ ekmeğe dağıtarak işlerinin sağlanmasına çalışmıştır. Kaza merkezinde kurulan komisyonun başkanlığını Mutasarıf Paşa'nın yapmakta olduğu, mühlak kazalarca da hemen yardım toplanmasına başlanması hususunda kaymakamlıklara yazı yazıldığı da gazete haberinde yer almaktadır²⁶.

Yanan kamu binaları arasında rüştiye mektebi binası da bulunmaktaydı²⁷. Biga kaymakamı, Kale-i Sultâniye İdadi Mektebi Müdürlüğüne gönderdiği yazıda; yanan rüştiye binası ve öğrencilerin durumu ile ilgili bilgiler vermektedir. Buna göre Biga Rüştiye Mektebi, 1870 yılında ahşap olarak yapılmıştı. Okul yandıktan sonra öğrenciler Biga'nın Cedid Mahallesi'nde bulunan bir mescide nakledilmişler ve eğitimlerini burada sürdürmeye çalışmışlardır. Ancak mescit, hem öğrencilerin tamamının eğitim görebileceği kadar büyük değildi, hem de çok harap bir durumdaydı. Ayrıca öğrencilerin burada eğitim görmelerinin sağlık açısından zararlı olduğu da Biga belediyesi memleket tabibi tarafından bildirilmiştir. Bu nedenlerle yeni bir rüştiye binasının yapılması zorunluydu. Ancak bu binanın halktan para toplanarak yapılması, kasaba ahalisinin yangında büyük zarara uğraması sebebiyle mümkün değildi. Daha sonra yeni bir rüştiye yapıncaya kadar öğrenciler, uygun olmayan bu mescitten alınmalıydı. Biga hükümet konağı yanında Ziya ve Şevket beylerin evleri okul hâline getirilebilir ve aylık 150 kuruşa kiralananabilirdi. Kış gelmeden öğrencilerin buraya nakli gerçekleşmeli ve kira ücreti de hazineден ödenmeliydi²⁸. Rüştiye mektebi olarak kullanılacak binanın kiralabilmesi için gerekli para, Denizli Sancağına tahsis edilip kullanılmayan 2.400 kuruşluk tahsisattan karşılanacaktı²⁹.

²⁵ Okka'nın diğer adlarındandır. Halil İnalçık standart Osmanlı okkasını 1.282945 kg olarak vermiştir. bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 253; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 96-97.

²⁶ *İkdam*, nr: 2550, 13 R 1319 (30 Temmuz 1901), s. 1.

²⁷ *B.O.A., MFMKT*, nr: 577/34, lef 1, 16 Temmuz 1317 (29 Temmuz 1901). *Servet* gazetesinin 5 Ağustos 1901 tarihli nüshasında da rüştiye mektebinin yandığı bildirilmiştir (*Servet*, nr: 1147, 19 R 1319 (5 Ağustos 1901), s. 2).

²⁸ *B.O.A., MFMKT*, nr: 601/26, lef 2, 18 Eylül 1317 (1 Ekim 1901).

²⁹ *Aynı Belge*, lef 3, 29 Teşrin-i Evvel 1317 (11 Kasım 1901).

2. Yangının Meydana Getirdiği Hasarı Giderme Çalışmaları

Yangında zarar görenlere gerekli yardımların yapılabilmesi için gerek yerel görevliler gerekse merkezdeki yetkililer büyük gayret göstermişlerdir. Evsiz kalanlar için çadır temini, geçici baraka yapılması gibi faaliyetlerde bulunulurken, bir yandan da kamu binaları ve özel binaların yeniden inşa edilmesiyle ilgilenilmekteydi. Biga hükümet konağı yangında kullanılamaz hale geldiği için hükümet konağı olarak kullanılmak üzere bir ev kiralanmıştır. Evin kirası aylık 1.200 kuruş olup bu miktarın, kiralandığı tarihten itibaren bütçeye ilave edilmesi uygun görülmüştü³⁰.

Yangında Biga'da bulunan gayrimüslimlerde epeyce zarar görmüştür. Kendilerine yapılan yardımlar üzerine Biga Metropolit Vekili ve Hristiyan halktan bazılarının imzaları ile kaleme alınan bir teşekkür yazısı, *İkdam* gazetesinde yayımlanmıştır. Haberde; açıkta kalan halka asker tarafından çadırlar verilerek iskânlarının sağlandığı ifade edilerek, bu çadırların mahallerine götürülmesi işinde fazlasıyla gayretleri görülen Biga Redif Alay Kumandanı İslâm Bey, Tabur Binbaşısı Ali Bey, Mülâzım-ı Evvel İzzet Ağa, Mehmed ve İbrahim Efendilerin isimleri zikredilerek kendilerine teşekkür edilmiştir³¹. Ayağındaki hastalık nedeniyle olaydan ancak bir ay sonra Biga'ya gidebilen Kapıdağı ve çevresi metropoliti Kerniko Konstantinos, Müslüman ve Hristiyan halkın yaşadığı güçlükleri Rum Patrikhanesine iletmıştır³². Rum Patrikhânesi de evsiz ve aç kalan fakir halk için yardım talebinde bulunmuştur³³. Yangında Rum cemaatinin kullandığı Panaya kilisesi kullanılamaz hale gelmişti. Bu kilisenin yeniden yapılması için İstanbul'daki Rum Patrikhânesi Adliye ve Mezâhib Nezâretinden bir talepte bulunmuştur. İlgili talepte, yanan kilisenin arsası üzerine 30 metre uzunluğunda, 24 metre eninde ve yukarı sokak tarafından 12,5, aşağı sokak tarafından 21,5 metre yüksekliğinde kârgir olarak yeni bir kilisenin yapılması için izin istenmiştir³⁴. Bunun üzerine Sadâret makamı şu sorulara cevap verilmesini istemiştir: Kilise eski temelleri üzerine mi yoksa yeni temeller üzerine mi inşa edilecektir? Buraya yeni arazi ilave edilecek midir? Bir yerin alınması lazım gelirse burası bir mülk mü, yoksa vakıf mıdır ve vakıfsa mülk

³⁰ B.O.A., ŞD.,nr: 2714/55, 26 Şaban 1319 (8 Aralık 1901).

³¹ *İkdam*, nr: 2258, 21 R 1319 (7Ağustos 1901), s. 3.

³² B.O.A., *Y.PRK.PT.*,nr: 21/56, 14 Ağustos 1317 (27 Ağustos 1901).

³³ B.O.A., *DH.MKT.*,nr: 2531/125, 29 Ca 1319 (13 Eylül 1901).

³⁴ B.O.A.,ŞD.,nr: 1593/5, lef 13,5 Temmuz 1320 (18Temmuz 1904).

bir mahal ile “*istibdâl*”³⁵ veya mukataa-i zemîne rabt edilmiş ve arâzi-i emîriyeden ise bedel-i öşrü takdir olunmuş mudur? Kasabadaki Rum cemaati ve diğer cemaatlerin hâne ve nüfusları ne kadardır? Kilisenin inşası sunulan plana uygun mudur ve yapılmasının herhangi bir mahzuru var mıdır? Planda gösterilen çan kulesinin uzunluk ve yüksekliği ne kadar olacaktır? İnşaat masrafı planlandığı meblağda mı olacaktır ve zikredilen sandıktan mı karşılanacaktır? İnşaat malzemeleri ne şekilde temin edilecektir³⁶? Biga İdare Meclisi yapmış olduğu inceleme neticesinde; binanın eski temelleri üzerine inşa edileceğini, yalnız görülen lüzum üzerine Moskov oğlu Anton’dan sırf mülk olan 40 arşın (yaklaşık 30,3 metre) 200 kuruş kıymetinde ve senelik 50 para vergisi olan bir yer satın alındığını, kasabada 402 hânedede 1.892 Rum ve 92 hânedede ise 398 Ermeni olduğunu tespit etmiştir. Yine kilisenin inşasında hazırlanan plana sadık kalınacağı ve bu şekilde yapılmasında herhangi bir mahzur görülmediği dile getirilmiştir. Çan kulesinin 12,5 metre uzunluğunda olan binanın tavanından itibaren 5 metre yüksekliğinde ve belirlendiği şekilde olacağı, kilisenin inşasının 560 liraya mâl olacağı, paranın kilise sandığında mevcut olduğu ve inşaat malzemelerinin dahi bu paradan karşılanacağını tespit edildiği belirtilerek gerekli izinin verilebileceği kararına varılmıştır³⁷.

Yangında hasar gören yerlerin yeniden inşasında kullanılacak olan malzemelerin vergiden muaf tutulması istenmekteydi. Bu konu Şûrâ-yı Devlet tarafından tartışılmış ve yangında hasar gören fakir ve muhtaçlara ait meskenlerin yapılması için gerekli olan altı milyon iki yüz yirmi bin adet tuğla, altı yüz kırk bin kiremit, otuz iki bin kantar kerpiç, bin sekiz yüz metreküp meşe bina kerestesi, iki bin metreküp çam tahtası ve yüz sekiz metreküp pedavra³⁸ tahtasının vergiden muaf tutulması kararlaştırılmıştır³⁹. Şûrâ-yı Devletin bu kararı Padişah tarafından da uygun görülerek kabul edilmiştir⁴⁰.

³⁵ İstibdâl bir vakfi mülk ile mübâdele etmektir. Bu mülk gayrimenkul veya nakit para olabilir. İstibdâl yapabilmek için vâkîfın şartına bakılır, varsa şartı gereğince yapılır yoksa yapılmaz. İstibdâlde mutlak suretle hâkimin onayı gerekmektedir. bkz. Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerde Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Ankara 1966, s. 28.

³⁶ *B.O.A., ŞD.*,nr: 1593/5, lef 9, 18 Kânûn-ı Evvel 1320 (31Aralık 1904).

³⁷ *Aym Belge*, lef 11, 7 Kanûn-ı Evvel 1320 (20 Aralık 1904).

³⁸ Köknar ve ladin ağaçlarından elde edilen, çatı örtüsü olarak kullanılan ince tahta. bkz. www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=PEDAVRA (Erişim Tarihi 01.08.2017)

³⁹ *B.O.A., İ.O.M.*,nr: 8/6, lef 2, 30 Mart 1318 (12 Nisan 1902).

⁴⁰ *Aym Belge*, lef 1, 15 Mayıs 1318 (28 Mayıs 1902).

3. Halkın Maddî Yardımları

Yangının meydana getirdiği hasarı giderebilmek için en fazla ihtiyaç duyulan şey paraydı. Kamuya ve şahıslara ait binaların yeniden inşa edilmesi, evsiz kalanlara yapılacak yardımlar doğal olarak ciddi miktarda bir mali yük oluşturmaktaydı. Bu gibi afetlerde yardım toplama işini yürütmekle görevli olan İstanbul'daki Şehremâneti, bu olayda da başvurulan ilk yer olmuştur⁴¹. Şehremâneti o sırada Pirlepe'de meydana gelen bir sel felaketi⁴² nedeniyle yardım komisyonu oluşturmuş ve yardım toplamak amacıyla 5.000 liralık yardım bileti bastırmıştı. Dâhiliye Nezâretinden Şehremânetindeki komisyona ve Biga Mutasarrıflığına çekilen telgrafta; Pirlepe selzedeleri için komisyonun bastıracağı 5.000 liralık bilete Biga yangınından zarar görenler için 5.000 liralık bilet daha ilave ettirilmesi ve Pirlepe selzedeleri için 2.000 liralık bir yardımın kâfi geleceği tahmin edildiğinden, bundan arta kalan miktarın Biga yangınında zarar görenler için ayrılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca yangından zarar gören çok fakir ahaliye verilen ekmeğe ücretinin de belediyenin üstlenemeyeceği miktarda olduğu ve bu ücretin mahallî Mal Sandıklarından verilmesi talep edilmiştir⁴³.

⁴¹ Deprem ve yangın gibi doğal afetlerde İstanbul Şehremâneti nezaretinde komisyonlar oluşturularak halkın yardımına başvurulması ve iane toplanması faaliyeti ilk defa bu dönemde gerçekleşmiyor. Daha önceden bunun örnekleri vardır. Mesela; 1894'de İstanbul'u etkileyen büyük depremin ardından Sultan II. Abdülhamid'in himayesinde, Şehremini başkanlığında merkezi iane komisyonu kurularak bunun şubeleri yaygınlaştırılmıştı. Ülke içinde önemli miktarda maddi yardım toplandığı gibi yurt dışından da büyük iştirak olmuş, özellikle büyük devletler külliyetli yardım göndererek sosyal dayanışma örneği sergilemişti. Deprem afetinde sosyal yardımlaşma konusunda ilk yapılan derli toplu çalışmalar için bkz. Fatma Ürekli, *İstanbul'da 1894 Depremi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999; Fatma Ürekli, *Belgelerle 1899/1894 Afetlerinde Osmanlı- Amerikan Yardımlaşmaları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007. Burada görevi her türlü afetlerde halka yardım etmek olan ve 14 Nisan 1877 tarihinde kurulan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bu faaliyetlerde yer alması gerektiği düşünülse de kurum kuruluşundan Haziran 1878'e kadar topladığı paralarla yaralı ve hasta askerlerle göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmış ve bundan sonra 1897 Türk-Yunan Savaşı'na kadar faaliyetlerine ara verilmiştir. Bu tarihten sonra da II. Meşrutiyet'in ilânına kadar cemiyet hiçbir zaman sürekli faaliyette bulunamamıştır. bkz. Mesut Çapa, *Kızılây (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Özel Matbaası, Ankara 2010, s. 12-13.

⁴² Pirlepe'de meydana gelen bu sel felaketi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. H. Baha Öztunç, "An Example of Social Solidarity in Ottoman Empire: 1901 Pirlepe Flood", *Turkey at the Beginning of 21st Century: Past and Present*, Editors: Recep Efe, Metin Ayışığı vd., St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2015, s. 135-153.

⁴³ *B.O.A., DH.MKT.*, nr: 2525/129, 10 Ca 1319 (25 Ağustos 1901).

Şehremâneti bünyesinde oluşturulan komisyona yapılan yardımlar İkdam ve Servet gazetelerinde liste hâlinde yayımlanmıştır⁴⁴. İlk liste: Pırlepe sel ve Biga yangın zedeleri için Padişahın himayesinde olarak Şehremanetinde kurulan komisyona teslim edilen yardımların içeriğini gösteren birinci defterdir başlığıyla verilmiştir. Her iki gazeteden takip edebildiğimiz toplam dokuz liste bulunmaktadır. Söz konusu dokuz listeyi incelediğimizde yardımda bulunanları devlet erkânı, Müslüman ve Gayrimüslim tüccarlar, yerli-yabancı şirketler ve çalışanları, bankalar, bankerler, elçilik ve nezaret çalışanları, vilayet, sancak ve belediye görevlilerinin oluşturduğunu görmekteyiz. Yapılan bu tasnifte en fazla yardımı nezaretler ve burada çalışanlar 29.812 kuruş vererek yaparken, vilayet, sancak ve belediye çalışanları da 29.590 kuruş yardımda bulunmuşlardır. Dokuz listede, yardım gönderilen vilayetler Yanya, Edirne ve Aydın vilayetleri olup sancak ve kazalar ise; Şile, Adalar, Çatalca, Gebze, Beykoz ve Küçük Çekmece'dir. Belediyeler ise İstanbul'un dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci ve sekizinci daireleridir. Önemli miktarda yardımın toplandığı başka bir grup da 23.864 kuruşla yerli-yabancı şirketler olmuştur. Şirket-i Hayriye'den Osmanlı Sigorta Şirketine, Tepebaşı Gazinosundan Daçya-Romanya Sigorta Şirketine toplamda yirmi dokuz kuruluşun yardım yaptığı görülmektedir. Bu kısımda en fazla yardımı 6.000 kuruşla Dersa'âdet Liman İdaresi yapmış, en az yardımı ise 40 kuruş ile London İsorans Koryoris Sigorta Şirketi yapmıştır. Yardımda bulunan dört adet bankanın topladığı miktar 10.882 kuruştur.

Toplamda 2.056 kuruş yardımda bulunan 16 bankerin arasında hiç Müslüman bulunmaması dikkati çekmektedir⁴⁵. Bu bankerler arasında Zarifi ailesi gibi önemli aileler de bulunmaktadır⁴⁶. Seksen dört kişiden oluşan tüccarların 46'sı Müslüman, 38'i Gayrimüslim olup Müslüman tüccarlar 8.690 kuruş, Gayrimüslim tüccarlar 4.020 kuruş yardımda bulunmuşlardır. Listede tek kalem ola-

⁴⁴ Söz konusu listeler metin içerisinde verilmeyip ekte gösterilmiştir.

⁴⁵ Bu duruma şaşmamak gerekir. Zira 19. Yüzyılın sonunda İstanbul'un hatırı sayılır bankerleri arasında bir tane bile Müslüman-Türk yoktu. bkz. Murtaza Köse, "Osmanlı'da Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 18, Erzurum 2001, s. 230.

⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde özellikle ekonomik hayatta önemli bir yere sahip bu aile hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankeri'nin Portresi George Zarifi 1806-1884*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2003; Yorgo L. Zarifi, *Hatıralarım Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920*, çev: Karin Skotiniyadis, Literatür Yayınları, İstanbul 2005.

rak görülen bir yardım ise Kristyanya⁴⁷ Şehbenderliğinden Stokholm Sefareti ile Hariciye Nezâretine gönderilen 940 kuruşluk çek bedelidir. Listede olmamakla birlikte Rusya Devleti'nin Manastır Konsolosluğu da 20 Osmanlı Lirası yardımda bulunmuştur⁴⁸. Görüldüğü gibi toplumun hemen her kesimini temsil eden kurum, kuruluş ve şahıslar maddi yardımda bulunmuştur.

Yardım toplamaya başlayan bir başka kurum ise Kapıdağı Metropolitliği olmuştur. Kapıdağı Metropoliti Kostantinos Efendi, yardım toplamaya başlamış ve kendisi de 1.000 kuruşluk bir yardımda bulunmuş, ayrıca yangınzedeler hakkında bilgi almak için Biga'ya gitmiştir⁴⁹.

Yangında kullanılamaz hâle gelen hükümet konağının arsası üzerine yeni bir hükümet konağı, evrak mahzeni, hapishâne ve süvari ahırının yapılması gerekmektedir. Bunun için hazırlıklara başlanmış ve bir şartnâme hazırlanmıştır. 10 maddelik bu şartnâmede özetle şu hususlar dile getirilmekteydi: İhaleye sadece Osmanlı Devleti vatandaşları katılabilecekti. Keşif bedelinin %3'ü değerinde komisyona ya nakden para verilecek ya da muteber bir kefil gösterilecekti. İhale neticelendikten sonra Dâhiliye Nezâretince tasdik edilecek, inşaat komisyonu tarafından müteahhide onaylı tasdikli sureti teslim olunacak ve bu suretlerin pul paraları ve tasdik harçları yüklenici tarafından ödenecekti. Yüklenici inşaatın ne bir kısmını ne de tamamını inşaat komisyonu tarafından onay verilmedikçe başka bir müteahhide ihâle edemeyecekti. Kullanılacak bütün malzemeler keşif defterinde yazıldığı şekilde olacaktı. Gerek inşaat anında gerekse teslim zamanında keşif defterindekine aykırı bir unsur bulunursa bundan müteahhit sorumlu olacaktı. Her ne suretle olursa olsun yüklenici, zarara uğrasa dahi tazminat talebine hakkı olmayacaktı. Müteahhitin vefatıyla mukâvelenâme feshedilecekti. Ancak müteahhitin varisleri inşaatı devam ettirmek ister ve inşaat komisyonu da buna izin verirse varislerinin işi yürütmesine izin verilecekti. Müteahhite, inşaatın ihalesinden sonra, adı geçen dört binadan hangisine başlayacak ise, keşif bedelinin 1/5'i peşin ödenecek ve daha sonra inşaatın ilerleyişine göre 4 taksitte para verilecekti. Son taksit ise inşaatın tamamlanmasından sonra verilecekti. Diğer 3 parça inşaatın da ödeme şekli bu usule göre olacaktı. İnşaatların hepsi, gönderilen planlara uygun şekilde yapılacaktı. Öncelikle hükümet dairesiyle hapishanenin inşasına başlana-

⁴⁷ Günümüzde İsvetç'te bu isimde bir yer olmamakla birlikte buranın İsvetç'in doğu kıyısındaki Kristianstad Şehri olması muhtemeldir.

⁴⁸ *İkdam*, nr: 2562, 25 R 1319 (11 Ağustos 1901), s. 1.

⁴⁹ *Servet*, nr: 1170, 13 Ca 1319 (28Ağustos 1901), s. 3.

cak, altı ay içinde her iki bina bitirilecekti. Bunlar bittikten sonra da evrak mahzeni ve süvari ahırlarının inşasına başlanılarak altı ay sonra da bu binalar bitirilecekti⁵⁰.

Şartnameden de anlaşılacağı üzere, bu dört binanın bir sene içinde bitirilmesi planlanmıştır. Keşif bedelleri olarak, adı geçen binaların kaç paraya yapılacağı da ayrıca belirtilmiştir.

Tablo 2. Biga'da Yapılması Planlanan Kamu Binalarının Keşif Bedelleri

Sim Mecidiye Yirmi Kuruş Hesabıyla Bedel-i Keşif Mecmû'ı	Bina
97907 Kuruş	Dâ'ire-i Hükûmet Bedeli
30772 Kuruş 20 Para	Hapishâne Bedeli
11464 Kuruş	Evrâk Mahzeni Bedeli
26106 Kuruş	Süvâri Tavilesi ⁵¹ Bedeli
166.249 Kuruş 20 Para	Mecmû' Keşif Bedeli

Yukarıdaki tabloda keşif bedelleri verilen ve 14 Eylül 1903 tarihinde yapılan ihaleye herhangi bir talip çıkmamıştır⁵². Bu dört binanın yapım masraflarının tamamının devlet tarafından karşılanamayacağı aşikârdı. Bu gibi durumlarda başvurulacak yardım kaynağı, bölge halkının ileri gelenlerinden ve zenginlerinden toplanan paralar oluyordu. Dâhiliye Nezareti'nden Sadâret'e gönderilen yazıda mevcut durum şu şekilde dile getirilmekteydi: Biga kazâsında yanan hükümet konağının, hapishanenin, süvari ahırının ve evrak mahzeninin toplam yapım bedeli olan 166.249,5 kuruşun 108.400 kuruşunun halkın yardımı ile verileceği taahhüt edilmiş ve ihaleye çıkmış ise de ihalede herhangi bir talip çıkmamıştır. Bununla birlikte bu binaların krokileri çizdirilmiş ve keşif defterleriyle münâkasa kâ'imeleri gönderilmiştir. Ayrıca taahhüt edilen yardımın hükümet konağı ve hapishâne masrafına büyük ölçüde yeteceği, arada sadece 9.265 kuruşluk bir açık olduğu görülmektedir. Bu açığın da Islahat lâyhâsı gereğince hapishaneler inşaat masrafı olarak Dâhiliye Nezâretinin bu seneki bütçesine dâhil edilmesi, 11.464 kuruşla

⁵⁰ B.O.A., ŞD., nr: 1589/1, lef 7, 11 Ağustos 1319 (24 Ağustos 1903).

⁵¹ Tavile: Ahır, tavla yerinde kullanılır bir tabirdir bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü*, C.3., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 424.

⁵² *Aynı Belge*, lef 7, 1 Eylül 1319 (14 Eylül 1903).

inşası mümkün olan evrak mahzeninin Hazine-i Celile'ye ve 26.106 kuruşla yapılabileceği anlaşılan süvari ahırının Makâm-ı Vâlâ-yı Ser'askerî'ye ait olmasına binaen Seraskerlik bütçesinden verilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁵³. Ancak yardım toplanması ve bunların deftere kaydedilmesi esnasında başka bir sıkıntı daha ortaya çıkmıştır. Halktan toplanan yardımların kaydedildiği defterlerde köylerden toplanan yardım miktarı köy köy toptan yazılmış ve köylerin imam ve muhtarları tarafından halk adına mühürlenmiştir. Bu, mevcut yasalara uymamaktaydı. Yardımda bulunacak her kim ise öncelikle kendisinin ne kadar yardım edeceği ve bu yardımı kendi rızasıyla yapıp yapmadığını mühür veya imza ile beyan etmesi gerekmektedir. Ayrıca halktan toplanacak olan para 110.000 kuruş olduğundan inşaatların tamamlanması için geri kalan 56.000 kuruşun inşaat mevsimi olan ilkbaharda başlanılmak üzere şimdiden verilmesi gerekliliği de ifade edilmektedir⁵⁴. Biga Mutasarrıfından Dâhiliye Nezâretine gönderilen 19 Nisan 1904 tarihli yazıda; devletin vermesi gereken 56.000 kuruşluk para ile ilgili henüz bir gelişme olmadığı belirtildikten sonra, inşaat mevsiminin geldiği ve halktan toplanacağı taahhüt edilen 110.000 kuruşun yarısının toplandığı, Mal Sandığı'na teslim edildiği belirtilmekte ve daha önce de ifade edildiği gibi istenilen paranın bir an evvel gönderilmesi talep edilmektedir⁵⁵. Biga Mutasarrıflığından gelen bu yazı, bir ay sonra Dahiliye Nezâreti tarafından Sadârete, gereğinin yapılması için gönderilmiştir⁵⁶.

Yapılacak olan binaların masraflarının devletin hangi bütçe kaleminden harcanacağı da tartışma konusu olmuştur. Evrak mahzeninin keşif bedeli olan 11.464 kuruşun, önce 1903 senesi bütçesine *inşa'ât ve ta'mîrât tertibi* olarak konulmasına karşın, bu kalemin 1903 yılına ait 300.000 kuruşluk bütçesinin tamamen harcandığı ve bu nedenle adı geçen bütçenin 1904 senesindeki harcama kalemlerinin içine konulması gerektiği Mâliye Nâzırı tarafından ifade edilmiştir⁵⁷.

Ancak yapılan tüm bu yazışmalara rağmen binaların yapılması noktasında önemli bir ilerleme sağlanamamıştır. Yapılması planlanan binalarla ilgili Ağustos 1903 tarihli haberden bir sene sonra Dâhiliye Nezâretinden Sadârete gönderilen yazı, bu durumu açıklamaktadır. Yazıda; binaların yapılabilmesi için halk tarafından verilmesi taahhüt edilen paranın hükümet konağının inşasına yeteceği ifade

⁵³ *Aynı Belge*, lef 37, 8 Teşrîn-i Evvel 1319 (21 Ekim 1903).

⁵⁴ *Aynı Belge*, lef 35, 17 Mart 1320 (30 Mart 1904).

⁵⁵ *Aynı Belge*, lef 27, 6 Nisan 1320 (19 Nisan 1904).

⁵⁶ *Aynı Belge*, lef 29, 6 Mayıs 1320 (19 Mayıs 1904).

⁵⁷ *Aynı Belge*, lef 21-23, 2 Kânûn-ı Sâni 1319 (15 Ocak 1904)-17 Mayıs 1320 (30 Mayıs 1904).

edilmiş, ayrıca merkezden para gönderilmesine gerek olmadığı söylenerek inşaat başlanılması istenmiştir. Biga İdare Meclisi ayrıca her sene hükümet konağı olarak kullanılan binaya verilen 15.000 kuruşun da bu şekilde tasarruf edileceğini bildirmiştir.⁵⁸

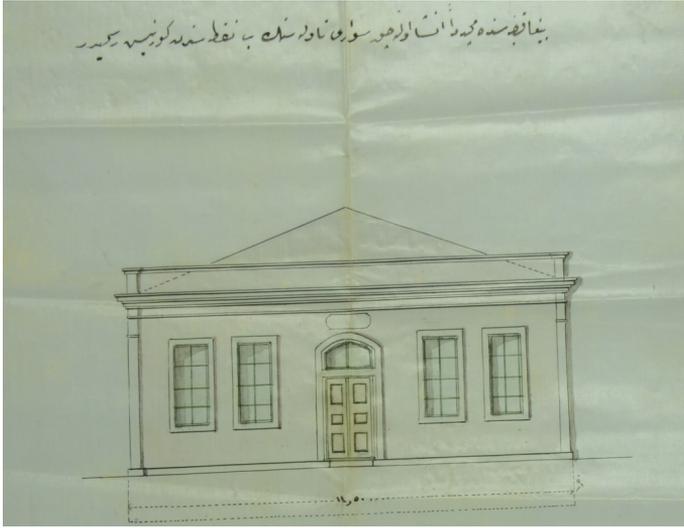
Böylece, aşağıda resimleri görülen binalardan yalnızca hükümet konağı yapılmış, diğer binalar ise tamamlanamamıştır. Ancak hükümet konağının inşasına da hemen başlanamayacaktır. Çünkü Biga'yı yeni bir yangın felaketi beklemektedir.

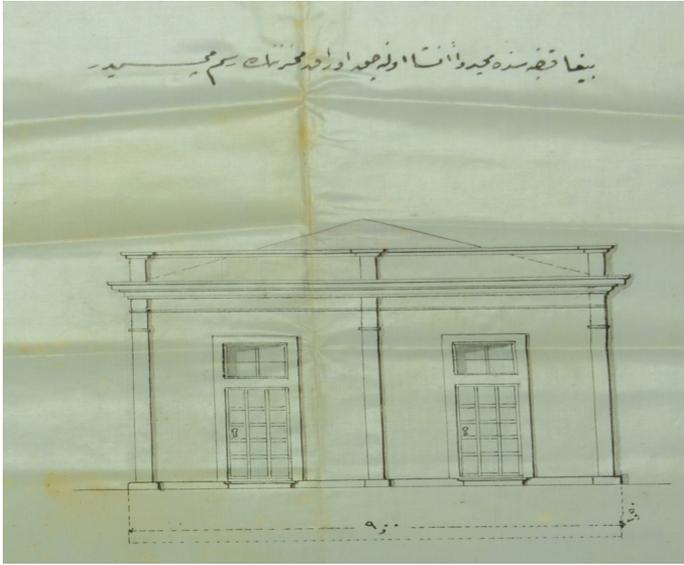
Resim 1. Biga'da Yapılacak Hükümet Konağı Resmi⁵⁹

⁵⁸ *Aynı Belge*, lef 25, 14 Ağustos 1320 (27 Ağustos 1904).

⁵⁹ *Aynı Belge*, lef 1, 1 Ağustos 1318 (14 Ağustos 1902).

Resim 2. Biga'da İnşa Olunacak Süvari Ahır Resmi⁶⁰

Resim 3. Biga'da İnşa Edilecek Evrâk Mahzeninin Resmi⁶¹

⁶⁰ *Ayn Belge*, lef 3, 1 Ağustos 1318 (14 Ağustos 1902).

⁶¹ *Ayn Belge*, lef 5, 1 Ağustos 1318 (14 Ağustos 1902).

4. 1904 Yangını

1901 yılındaki yangının hasarları giderilemeden Biga kasabasında 1904 yılında büyük bir yangın daha meydana gelmiştir. 28 Ağustos, Pazar günü, saat 06:30 dolaylarında Hükümet Meydanı civarında bulunan Alfred adlı bir vatandaşın evinde başlayan yangın, tüm çabalara rağmen etrafa sıçramış ve akşam 18:00'e kadar devam etmiştir. Yangından kasabanın dörtte üçü etkilenmiş ve yangınzedeler kasaba dışında yangından zarar görmeyen yerlere çıkartılmışlardır. Binlerce vatandaş evsiz kalmış, bunların geçici olarak kalmaları için bölgedeki redif deposunda bulunan çadırlardan ihtiyaç miktarı kadar temin edilmiştir. Merkez Li va'dan yardım için Jandarma Kumandanı da gönderilmiş bulunmaktadır⁶². Biga Mutasarrıfı Hıfzı Bey, Dâhiliye Nezâretine hem durumu bildirmiş, hem de yardım talep etmiştir. Durumdan Sadâret makamı bilgilendirilmiş⁶³ ve aynı gün Biga'dan Dâhiliye Nezâretine yeni bilgiler aktarılmıştır. Mutasarrıflığın bildirdiğine göre Biga'da Reji İdâresi ve kasaba dışında bulunan depodan başka bütün resmî daireler yanmıştı. Kurtarılabilen evrak şimdilik nalbant dükkânlarında saklanmakta olduğundan, bir an evvel hükümet dairesi içinde çalışan memurları barındırabilecek ve maliyeti 100 lira olan geçici bir barakanın 1901 yangınında yanan hükümet konağı arsasına yapılmasının uygun olacağı, inşaat masrafının ise önceden kiralanan ve hükümet konağı olarak kullanılan binanın bir senelik kirasına ancak tekabül edeceği bildirilmektedir⁶⁴. Yangından zarar görenlere gerekli yardımın yapılması ile ilgili Padişah iradesi 9 Kasım 1904 tarihinde çıkmıştır⁶⁵.

Biga mutasarrıflığından gelen bir sonraki telgraf 1904 yangınının hasarını çok daha iyi bir şekilde anlatmaktadır. Yazıda, yangında evsiz kalanların bir kısmının Biga Redif Deposu'ndan alınan çadırlara yerleştirilmiş, bir kısmı ise Dimetoka Nâhiyesiyle birlikte⁶⁶ civar köylere sevk edilmişlerdir. Ayrıca ihtiyaç sahibi 300 kişiye günlük 2'şer kıyye eklemek verilmektedir⁶⁷. Belgede zarar gören yerlerin sayımı yapılmış olup bu rakamlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁶² *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 885/52, 16 Ağustos 1320 (29 Ağustos 1904); *B.O.A.BEO.*,nr: 2400/179970, lef 1, 18 Ağustos 1320 (31 Ağustos 1904).

⁶³ *Aynı Belge*, lef 2, 18 Ağustos 1320 (31 Ağustos 1904).

⁶⁴ *Aynı Belge*, lef 3, 18 Ağustos 1320 (31 Ağustos 1904).

⁶⁵ *B.O.A.İ.DH.*,nr: 1428/21, lef 2, 27 Teşrin-i Evvel 1320 (9 Kasım 1904).

⁶⁶ O dönemde Biga: Nefsi-i Biga kazası, Dimetoka, Çal ve Karabiga nâhiyelerinden oluşmaktaydı (Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye, Def'a 57, Ma'lûmât-Tâhir Bey Matba'ası, 1319, s. 556-557).

⁶⁷ *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 885/52, lef 5, 24 Ağustos 1320 (6Eylül 1904); *B.O.A.BEO.*,nr: 2400/179970, lef 2, 30 Ağustos 1320 (12 Eylül 1904).

Tablo 3. 1904 Yangınında Hasar Gören Binalar ve Tahmini Kıymetleri

Müslüman				Rum		Ermeni	
Hane	367	Debbağhâne	21	Hane	74	Hane	79
Dükkân	428	Câmi ⁶⁸	3	Dükkân	52	Mekteb	1
Mağaza	29	Medrese	2	Mağaza	8	Kilise	1
Han	6	Tekke	1	Fırn	5	Zahâir-i Mütenevvi'a	635 Kile
Fırn	9	Kütüphâne	1	Kahvehâne	1		
Hamam	1	Mektep	3	Zahâir-i Mütenevvi'a	2.502 Kile		
Kahvehâne	19	Zehâir-i Mütenevvi'a	10.245 Kile	Muhterik Emlâkın Kıymeti	696.400 Kuruş	Muhterik Emlâkın Kıymeti	653.500 Kuruş
Muhterik Emlâkın Kıymeti	3.890.800 Kuruş						

Tablodan da anlaşılacağı üzere, yangından en çok etkilenen kesim, toplam 881 binası hasar gören Müslümanlardır. Onları 140 bina ile Rumlar ve 81 bina ile Ermeniler izlemektedir. Yangının mali bilançosu da ağırdı. Yanan yerlerin tahmini değeri toplamda 5.240.700 kuruş olarak hesaplanmıştır. Üstelik bu hesaba çeşitli zahireler ve ticaret eşyaları dâhil değildi. Bu kadar ağır bir mali tablo ile karşı karşıya kalan Biga Kasabası'na yardım için bu tür olaylarda yardım toplamakla yükümlü olan Şehremâneti görevlendirilmiş ve yardım toplaması ile ilgili iradenin çıktığı haberi Şehremânetine iletilmiştir⁶⁹.

3 Ekim 1904 tarihinde Biga Mutasarrıfı Hıfzı Paşa, Dâhiliye Nezâretine hitaben detaylı bir tahrîrât kaleme almıştır. Hıfzı Paşa gerek yangının meydana getirdiği hasarı yerinde görmek ve gerekse açıkta kalanların kış mevsiminde barınmaları için Mal Sandığı'ndan verilmesi kararlaştırılan 90.000 kuruş ile yapılacak barakalar hakkında orada kurulan komisyonla müzakere etmek üzere bir hafta önce Biga'ya gittiğini belirtmektedir. Hıfzı Paşa'nın müşahede ettiği manzara gerçekten ağırdır. O, bu manzarayı şu ifadelerle tasvir eder: Biga'ya ulaştığımda kasa-

⁶⁸ Yanan camilerin isimleri ile ilgili arşiv taramamızda herhangi bir isme ulaşamadık. Gülşah Çetin bu camilerden birisinin Çarşı Camisi olduğunu ifade etmektedir. bkz. Gülşah Çetin, *a.g.t.*, s. 81.

⁶⁹ *Ayn Belge*, lef 8-9, 9 Eylül 1320 (22 Eylül 1904)-12 Eylül 1320 (25 Eylül 1904).

banın en gelişmiş mahallelerindeki evler, çarşı ve pazar yerinde bulunan mağaza, dükkân, han ve diğer binalar tamamen yanmış ve Biga harabeye dönmüştü. Durum gerçekten kötüdür, halkın birçoğu göçebe hâlinde bulunan çerke-nişîmler gibi çadırlar ve barakalara sığınmakta, tüccar ve esnaf ise ancak yağmur ve güneşten korunacak kadar duvar kenarlarına tahtalarla inşa ettikleri geçici kulübeleri mağaza ve dükkân gibi kullanarak işlerini yürütmeye çalışmaktaydılar.

Oldukça zor durumda olan yangınzedeler hakkında 25 Ocak 1905 tarihli Pa-dışah iradesi⁷⁰ gereğince, evsiz kalanlara yapılacak barakaların inşası için 90.000 kuruş ve yangınzedelerin iâşesi için 10.000 kuruş olmak üzere toplam 100.000 kuruşun verilmesi kararlaştırılmıştır. Kasabanın ileri gelenleri tarafından kurulan yardım komisyonu üyeleri, Hıfzı Paşa'nın yanına gelmişler ve verilecek 100.000 kuruşun kış mevsimi gelmeden barakaların inşasına bir dereceye kadar yeteceğini bildirmişlerdir. Ancak hane inşasına maddi olarak gücü yetmeyen fakir ve dul kadınlar, yetim ve hastalarla mevcut akarlarıyla birlikte yanan 3 cami, 2 mescit, kız ve erkeklere mahsus 3 adet iptidai ve rüştiye mektebinin, ayrıca Rum ve Ermeni milletine ait okul ve kiliselerin yeniden inşası için karşılık olmadığı ifade edilmiştir. Mutasarrıf tarafından üç sene evvelki yangına atıf yapılmış ve o yangının yaralarını sarmak için Pirlepe selzedeleri için Şehremânetince bir komisyon kurulduğu ve yardım toplama çalışmaları yapıldığı hatırlatılmıştır. Yazıda bu yangının üç sene öncekinden on kat daha fazla zarar verdiği ve eğer Dersaadetçe büyük bir yardım toplanmazsa halkın çok daha kötü bir hâle düşeceği ifade edilmiştir⁷¹. Dâhiliye Nezâreti, Hıfzı Paşa'nın bu yazısını Sadârete iletmiştir⁷². İrâde-i seniyye ile verilmesi kararlaştırılan 100.000 kuruşun bulunması bile Osmanlı Devleti için bir sorun oluşturmaktaydı. Bu paranın Mal Sandığından verilmesi gerekmekteydi ancak ödemenin yapılacağı kalem olan zuhûrât tertûbi⁷³ kapanmıştı. Diğer kalemlerden de tedâriki mümkün değildi. Sonunda verilmesi kararlaştırılan 100.000 kuruş Dâhiliye tahsisatının fazlasından ödenebildi⁷⁴.

⁷⁰ B.O.A.İ.DH.,nr: 1430/22, lef 2, 12 Kânûn-ı Sâni 1320 (25 Ocak 1905).

⁷¹ B.O.A.DH.MKT.,nr: 885/52, lef 11, 20 Eylül 1320 (3 Ekim 1904).

⁷² *Aynı Belge*, lef 12, 25 Teşrin-i Evvel 1320 (7 Kasım 1904).

⁷³ Osmanlı Devleti'nin bütçesine 1880 yılında giren ve planlanmamış harcamalar için ihtiyaten ayrılan pay. bkz. *Osmanlı Bütçeleri (1864,1869,1877,1880,1897) Osmanlı Muvazene Defterleri*, Yay. Haz. Erdoğan Öner, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 150.

⁷⁴ *Aynı Belge*, lef 13-24, 26 Teşrin-i Evvel 1320 (8 Kasım 1904)-21 Şubat 1320 (6 Mart 1905); B.O.A.BEO.,nr: 2448/183569, lef 2, 26 Teşrin-i Evvel 1320 (8 Kasım 1904).

Şehremâneti para bulmakla bir kez daha görevlendirilmişti. Ancak, zaten birçok yardım toplama işini yürüten kurum, Biga yangını için de kendilerine başvurulması üzerine bu duruma itiraz etmiştir. Şehremini tarafından gönderilen tahrirat, Şehremânetinin bu talebe itiraz nedenini ortaya koymaktaydı. Şehremini, Sisam Adası'nda meydana gelen deprem dolayısıyla zarara uğrayanlara yardım toplandığını ve Biga'daki yangın için de yardım talebinin kendilerine ulaştığını belirttikten sonra, içinde buldukları zor durumu açıklamaya çalışmıştır. Şehremânetinin İğne Ada, Ahtapoli⁷⁵ ve Rumeli Vilâyet-i Şâhânesinde Bulgar zulmüne maruz kalan halkın ihtiyaçları için yüklü miktarda yardım topladığını, bundan başka adı geçen vilâyetlerdeki askerler için pek çok hediye topladığı ifade edilmiştir. Yaptıkları yardımı saymaya devam eden şehremini bu yardımlardan sonra Selânik ve Kosova vilayetlerindeki depremden zarar gören halka yardım vazifesi de kendilerine yüklenince, daha sonra toplanacak olan paralara mahsuben, bütçelerinin başka kalemlerinde harcanacak paradan buralara da bir miktar yardım gönderildiğini ifade etmiştir. Bu tür yardım işleriyle sadece kendilerinin görevlendirilmesinin uygun olmadığını belirterek, Biga yangınından zarar görenler için yardım toplama işinin başka bir komisyona verilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir⁷⁶. Sadâret bu konuya olumlu bakmayarak 3 Kasım 1904'te yardım toplama işinin Şehremânetinde kurulan komisyonun görevi olduğunu bildirmiş ancak Şehremâneti bir kez daha başka komisyonların da görevlendirilmelerini isterken, Mudurnu'da çıkan bir yangından zarar görenlere yardım toplama işinin kendi komisyonlarına verildiğini ve bu kadar çok yere yetişmenin mümkün olamayacağını belirtmiştir⁷⁷. Şehremânetinden gelen bu itirazlar üzerine Sadâret, Şehremâneti'ne görevlerini hatırlatmak üzere gönderdiği yazıda şu hususlara değinmiştir: Şehremini başkanlığında oluşturulan komisyonun maksadı deprem, sel ve yangın gibi afetler karşısında yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılayamayan halkın yardımına koşturaktır. Bu nedenle Biga kasabasındaki yangından zarar görenler için de yardım toplanması görevi Şehremânetine verilmiştir⁷⁸. Dâhiliye Nezâreti de, Şehremânetine Biga yangınında zarar görenlerin içlerinde

⁷⁵ Ahtapoli, Edirne Vilâyeti'nin bir kazası olup vilâyetin kuzeydoğusunda ve Karadeniz'e sahili olan bir yerleşim merkezidir. *Edirne Vilâyet Salnâmesi*, 28. Def'a, 1319, s. 1030.

⁷⁶ *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 885/52, lef 15, 29 Eylül 1320 (12 Ekim 1904).

⁷⁷ *Aym Belge*, lef 16-17, 21 Teşrîn-i Evvel 1320 (3 Kasım 1904)- 23 Teşrîn-i Evvel 1320 (5 Kasım 1904).

⁷⁸ *Aym Belge*, lef 18, 3 Teşrîn-i Sâni 1320 (16 Kasım 1904).

buldukları zor durumu hatırlatarak komisyonun yardım çalışmasına mecbur olduğunu ifade etmiştir⁷⁹.

Yukarıda belirtildiği gibi halkın geçici olarak barınmalarını sağlayacak 100.000 kuruşun bulunması bile büyük bir sorun oluşturmaktayken, diğer taraftan para olmadığı için yapılamayan 3 cami, 2 mescit, 3 adet erkek ve kız mektebinin ve Rum ve Ermeni cemaatlerine ait kilise ve okulların yapılabilmesi için çareler aranmaktaydı⁸⁰. Dâhiliye Nezâreti, bu konu ile ilgili Biga Mutasarrıflığından gelen öneriyi uygun bularak Sadârete sunmuştur. Buna göre bu binaların yapılabilmesi için, hazır inşaat mevsimi devam ederken, İşkodra halkı için Şehremânetince müteşekkil komisyon vasıtasıyla toplanan yardım parasından Biga afetzedelerine de pay verilmesi teklif edilmiştir⁸¹. Ayrıca bu türden kamu kurumlarının yapımında kullanılacak kerestelerden vergi alınıp alınmayacağı da tartışılan başka bir konu idi. Dâhiliye Nezâreti, yangında kullanılamaz hâle gelen kimsesiz kadın ve çocukların evleri ve cami, mescit, okul, medrese gibi kamu kurumları yeniden inşa edilirken, yaklaşık 6.165 metreküp meşe ve 2831 metreküp çam kerestesi kullanılacağını ve bu kerestelerin orman vergisinden muaf tutulmasının iyi olacağını belirtmiştir⁸². Bu öneri kabul görmüş ve söz konusu kerestelerin orman vergisinden muafiyeti ile ilgili Padişah irâdesi çıkararak Biga Mutasarrıflığına bildirilmiştir⁸³.

Yangından yaklaşık 9 ay sonra Biga Mutasarrıfı Hıfzı Paşa tekrar olay yerindedir. İşkodra depreminde zarar görenlere yardım için toplanan paradan Biga'ya da pay aktarılmasının gerekliliğine vurgu yapan Paşa, şu bilgileri vermektedir; Halktan parası olanlar evlerini inşaya başlamışlarsa da fakirler hâlâ barakalar altında perişan bir haldedirler. Rüştüye öğrencileri eğitimlerini hiç de uygun olmayan öğretmenlerinin evinde, iptidai talebeleri ise yangından zarar görmeyen küçük bir mescitte sürdürmeye çalışmaktadır. İşte gerek bu kamu binalarının ve gerekse fakir halkın evlerinin inşası için gereken para bir an evvel temin edilmelidir⁸⁴. Dâhiliye Nezâreti, durumu Sadârete bildirerek, özellikle öğrencilerin olumsuz koşullarda olmalarının sıhhat açısından zararlı olduğunu ve bu durumun de-

⁷⁹ *Aynı Belge*, lef 19, 13 Kânûn-ı Evvel 1320 (26 Aralık 1904).

⁸⁰ *B.O.A.BEO.*,nr: 2449/183601, lef 3, 29 Mayıs 1321 (11 Haziran 1905).

⁸¹ *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 885/52, lef 25, 20 Haziran 1321 (3 Temmuz 1905).

⁸² *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 969/10, 1 Haziran 1321 (14 Haziran 1905).

⁸³ *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 969/56, lef 1-2, 1 Eylül 1321(14 Eylül 1321- 31 Teşrin-i Evvel 1321 (13 Kasım 1905).

⁸⁴ *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 885/52, lef 26, 29 Haziran 1321 (12 Temmuz 1905).

vam edemeyeceğini dile getirmiştir⁸⁵. Biga Mutasarrıfı, evlerini yapmakta güçlük çeken halktan yardım beklenemeyeceğini vurgulayarak, Biga'dan her sene alınan ve 118.498 kuruş tutan eğitime yardım payının sadece bu senelik yanan okulların yeniden inşası için kullanılmasına izin istemiştir⁸⁶. Gelen cevapta ise bu miktarın bütün okulların yapılması için yetmeyeceği, bu nedenle üç okulun birer sene ara ile yapılmasının uygun olacağı belirtilmiştir. İlk olarak bir okulun keşfi yaptırılacak, ihaleye çıkılacak ve inşasına başlanacaktı⁸⁷. Yapılacak olan binalardan rüştiye okulunun inşasına ise ancak 1908 senesinde başlanılabilmisti. Biga Mutasarrıfı, Maarif Nezâretine çektiği telgrafla, 26 Temmuz 1908 tarihinde Biga rüştiye mektebinin inşasına başlandığını haber vermiş ve inşaat mevsimi geçmeden okulun bitirilebilmesi için gerekli olan havalenin ilk posta ile yetiştirilmesini istemiştir⁸⁸. Biga Mutasarrıfı beş gün sonra aynı isteği yinelemiştir⁸⁹. Rüştiye okulunun inşası için gerekli olan 64.000 kuruşun 1908 senesi bütçesinin taşra kısmındaki inşaat kaleminden ödenmesi hakkında çıkan irâdenin⁹⁰ uygulanması için yetkili kişilerden bir komisyon kurulması ve paranın bu komisyon eliyle verilmesi kararlaştırılmıştır⁹¹.

Biga'da yöneticileri sıkıntıya sokan başka bir sorun yangında açıkta kalanların barınmaları için Biga Redif Deposundan verilen çadırların iadesiydi. Konuyla ilgili Seraskerlik makamının Dâhiliye Nezâretine verdiği bilgiye göre; Biga yangınında evleri oturulamaz hâle gelen halk için, Biga Redif Deposundan 21 tanesi yeni, 79 tanesi de kullanılmış olmak üzere toplam 100 adet çadır verilmiştir. Bunların bedeli ise 21.085,5 kuruş olup, bu miktarın Biga mutasarrıflığı tarafından sim mecidiye 19 kuruş hesabıyla Nizâmiye Hazînesine gönderilmesi gerekmektedir. Biga Mutasarrıflığı ise bedeli ödemek yerine çadırları kullanıldıktan sonra yerine geri koymuştur. Gelirlerinin, çadırların bedelini ödemeye zaten yetmediğini ifade eden belediye, çadırların biraz tahrip olsa da kullanmaya mâni olmadığını ifade etmiştir. Seraskerlik burada bir Şûrâ-yı Devlet kararına atf yapmaktadır ki o kararda; bu şekilde verilen çadırların geri alınmadığı, mahallince satılması gerektiği ve satıştan eğer istenilen para toplanamazsa kalanının mahallî belediye

⁸⁵ *B.O.A.BEO.*,nr: 2449/183601, lef 5, 25 Temmuz 1321 (7 Ağustos 1905).

⁸⁶ *B.O.A.MFMKT.*,nr: 897/60, lef 1, 6 Teşrîn-i Evvel 1321 (19 Ekim 1905).

⁸⁷ *Aynı Belge*, lef 2, 22 Teşrîn-i Sâni 1321 (5 Aralık 1905).

⁸⁸ *B.O.A.MFMKT.*,nr: 901/42, lef 4, 15 Temmuz 1324 (28Temmuz 1908).

⁸⁹ *Aynı Belge*, lef 5, 20 Temmuz 1324 (2 Ağustos 1908).

⁹⁰ *Aynı Belge*, lef 7, 2 Temmuz 1324 (15Temmuz 1908).

⁹¹ *Aynı Belge*, lef 1, 29Temmuz 1324 (11Ağustos 1908).

hâsılâtından karşılanarak Nizâmiye Hazînesine nakit olarak gönderilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Seraskerlik, çadırların bu karara rağmen neden geri alınıp Redif Deposu'na koyulduğunu 2. Ordu'ya sormuş ve kendilerine; çadırların emaneten kabul edildiği, alındı makbuzunun belediyeye verilmediği ve şu an taburda tutulduğu cevabı verilmiştir.⁹²

Dâhiliye Nezâreti mevcut durumu ve Seraskerliğin talebini hem Biga Mutasarrıflığına, hem de Sadârete bildirmiştir. Biga Mutasarrıflığının bu çadırları satamayacağı ve ayrıca bedeli olan parayı da bulmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Dâhiliye Nezâreti çözüm önerisi olarak başka olaylarda emsal teşkil etmemek üzere çadırların kabulü hakkında mahallî redif kumandanlığına bir emir verilmesini istemiştir.⁹³ 2. Ordu'dan gelen bir teklif de çadırlardan kötü durumda olan bir tanesinin parasının verilmesi, geri kalanlarının ise mahallî idare tarafından tamir ettirilerek teslim edilmesinin uygun olacağı şeklinde olmuşsa da, Seraskerlik ısrarla çadırların parasının verilmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴

Bu sırada Biga Mutasarrıflığı çadırların tamirini yaparak teslim hazırlık hâle getirmişti. Ancak gerekli emir gelmediği için çadırları veremiyordu. Konu ile ilgili, Dâhiliye Nezâreti ve Seraskerlik bilgilendirildi.⁹⁵ Sadâret, Seraskerlik, Dâhiliye Nezâreti ve Biga Mutasarrıflığı arasında devam edegelen uzun yazışmalar neticesinde Biga Mutasarrıflığının bu parayı belediyeye ait gelir getiren akarın da yanında harap olması sonucu ödeyemeyeceği anlaşılmıştır. Hâl böyleyken çadırların kullanılmayacak durumda olan bir tanesinin parasının tahsil edilip diğerlerinin ise bir an evvel depolara kabul edilmesi gerektiği kararına varılmıştır.⁹⁶

1904 yangınında zarar gören kamu binalarından biride 1901 yangınından sonra hükümet konağı olarak kiralanan bina idi. 1904 yangınında bu bina da yanmıştır. Bunun üzerine aylık 332,5 kuruş bedel ile yeni bir yer kiralanmıştır.⁹⁷

Yangının söndürülmesi çalışmalarında üstün hizmetleri görülen bazı kimselere çeşitli nişanlar verilmiştir.

⁹² *B.O.A.DH.MKT*,nr: 885/52, lef 29, 8 Eylül 1321 (21 Eylül 1905).

⁹³ *Aynı Belge*, lef 30-31, 18 Eylül 1321 (1 Ekim 1905)-14 Şubat 1321 (27 Şubat 1906).

⁹⁴ *Aynı Belge*, lef 34-35-236-37-38 4 Nisan 1322 (17 Nisan 1906)-14 Şubat 1321 (13 Kasım 1906).

⁹⁵ *Aynı Belge*, lef 39-40, 25 Teşrin-i Evvel 1322 (7 Kasım 1906)-14Teşrin-i Sâni 1322 (27Kasım 1906).

⁹⁶ *Aynı Belge*, lef 47, 5 Şubat 1322 (18 Şubat 1907).

⁹⁷ *B.O.A.DH.MKT*,nr: 922/59, 26 Kânûn-ı Evvel 1320 (8 Ocak 1905).

Tablo 4. 1904 Yangınında Yararlılık Gösterenlere Verilen Madalya ve Nişanlar⁹⁸.

Tahliye Madalyası ⁹⁹	Jandarma Taburu Suvârî 1. Bölüğü Yüzbaşı Refik Bey. Tabur kâtibi İbrâhim Hakkı. 2. Ordu-yı hümayûna mensûb Nizâmiye 14. Alayın 4. Taburunun 4. Bölük efrâdından Kal'a-i Sultâniye Redif Deposunda Müstahdem Sâlih bin Mehmed Donanmâ-yı hümayûnda müstahdem kazancı Besim Efendi Grek Kumpanyası Römorkör Vapurlarında müstahdem Gerzeli Osman
Nişân-ı Âli 4. Rütbe	Biga Kasabası Belediye Başkanı Hasan Tahsin Mal müdürü İlhâmi Eşrâfdan İbrâhim Karabiga müdürü Hüseyin Bey Jandarma yüzbaşı Zekeriya Efendi

1904 yangınında hayatını kaybeden bir vatandaş olmamakla birlikte yaralananlar vardır. Yangın esnasında bir bacağı yanan Kafkasyalı Hâmiş'in yapılan ameliyatı neticesinde sağ ayağı kesilir. Tek bacakla kalan Hâmiş'in bu şekilde iş göremeyeceği ve bu nedenle kendisine takma bacak yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Fakir olan Hâmiş'in protez bacak parasının “*Muhtâcîn Tertîbi*”nden ödenmesi istenir¹⁰⁰. Sadâret bu talebin uygunluğunu on gün sonra Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâretine bildirir ve Hâmiş'e protez bacak takılır¹⁰¹.

Biga'da yanan yerlerin yeniden inşası için yapılan faaliyetlerden bahsedilen bir belgede; 494 adet ev yeniden yapıldığı gibi, parası halktan toplanmak suretiyle bir cami ve bir medrese ve beş adet akaratın vücuda getirildiği, yine kaza kaymakamı olan Hasan Bey'in de bu çalışmalarda büyük gayretleri olduğu ifa-

⁹⁸ *B.O.A.DH.MKT*,nr: 995/18, 25 Temmuz 1321 (7 Ağustos 1905); *B.O.A.DH.MKT*,nr: 998/58, 8 Ağustos 1321 (21 Ağustos 1905).

⁹⁹ Tahliye madalyası hakkında 15 Kasım 1892 tarihinde bir nizamname yayımlanmıştır. Bu nizamnamenin ilk maddesi şu şekildedir: “Madde 1- Tahlis-i can hususunda bi'l-fi'il ibrâzi gayret ve insâniyet idenlere mahsûs olarak ihdâs buyurulmuş olan tahliye madalyası gümüşten ma'mûl olup hâ'iz olanlar istedikleri zaman göğüslerine ta'lik edebilirler”. bkz. *Düstur, I. Tertib*, C.6, Ankara Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 1287.

¹⁰⁰ *B.O.A.BEO*,nr: 3300/247440, lef 2, 3 Nisan1324 (16 Nisan1908).

¹⁰¹ *Aynı Belge*, lef 2, 13 Nisan 1324 (16 Nisan 1908).

de edilmiştir¹⁰². Yangın sonrasında yeni yapılan üç adet caddeden 1200 metre uzunluğundaki büyük caddenin isminin Padişâh'ın adıyla “*Hamûdiye*”, 450 metre uzunluğunda olanının “*Mecûdiye*” ve 525 metre uzunluğundaki diğer caddenin isminin de “*Osmâniye*” olması Biga Mutasarrıflığından istenmiş ve bu istek kabul görmüştür¹⁰³.

Şehirde kısa aralıklarla çıkan bu yangınlar, ekonomik hayatı da olumsuz etkilemiştir. Ekonomik olarak olumsuz etkilenen kurumların başında da belediye gelmekteydi. Biga Belediye Meclisi ve Biga Kaymakamı yazdıkları iki ayrı yazıda içinde buldukları durumu şu şekilde ifade etmişlerdir: Kasaba birkaç sene zarfında art arda yangın felâketleri geçirmiş ve özellikle 1904 yangınında binden fazla ev, dükkân, belediye dairesi ve belediyeye gelir temin eden bina yanmıştır. Ayrıca bazı gelirlerin de hazine hesabına alınması neticesinde belediyenin gelirleri çok kötü bir duruma düşmüştür. Bütün bunların üzerine üç seneden beri kasabada süregelen hayvan vebası nedeniyle panayırlar¹⁰⁴ iki senedir açılmadığından belediye gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil eden hayvanlar için alınan vergiler de toplanamamaktadır. Belediye zarurî ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Yangınlar neticesinde yeniden düzenlenen yolların kenarlarındaki kaldırımlar ve alt-yapı için çok önemli olan lağım lar yapılamamaktadır. Bu nedenlerle belediyenin gelirleri ihtiyaçlarını giderebileceği bir miktara çıkartılmalıdır. Kasaba halkından alınmakta olan “*tarik bedelât-ı nakdiyesi*”nden tahsil edilemeyen 89.530 kuruşla kasaba halkının ödemekle yükümlü olduğu amele-i mükellefe bedelinin ihtiyaçlar görülüne kadar bazı emsallerinde görüldüğü üzere şehrin kaldırım, sokak, lağım ları ve daire-i Askeriye ile askeri depo arasında kullanılamaz hale gelen bin metrelik yolun yapılması için kullanılmalıdır¹⁰⁵. Bu talep, hükûmet tarafından değerlendirilmiş ve gerekli paranın Turuk ve Meâbir İdâresinden karşılanması düşünülmüşse de bunun mümkün olmadığı Nâfia Nâzırı muâvini tarafından ifade edilmiştir¹⁰⁶.

Biga yangınları için yardım toplama çalışmaları son derece olumsuz neticelenmiştir. Konuyla ilgili bir telgrafta; meydana gelen yangınlar neticesinde kasaba

¹⁰² *B.O.A.DH.MKT*,nr: 1060/22, 7 Mart 1322 (20 Mart 1906).

¹⁰³ *B.O.A.DH.MKT*,nr: 1145/22, 24 Kânûn-ı Sâni 1322 (6 Şubat 1907).

¹⁰⁴ Biga Sancağı dâhilinde Çan'da ve Biga merkezde her yıl hayvan panayırları kurulmaktaydı. (*B.O.A.BEO*,nr: 2201/165026, lef 1, 9 Teşrin-i Evvel 1319 (22 Ekim 1903).

¹⁰⁵ *B.O.A.DH.MKT*,nr: 1272/58, lef 2,5, 5 Haziran 1324 (18 Haziran 1908)-17 Haziran 1324 (30 Haziran 1908).

¹⁰⁶ *Aynı Belge*, lef 7, 22 Temmuz 1324 (4 Ağustos 1908).

yöneticilerinin yaptıkları talepler üzerine 12.000 liralık yardım bileti vaat edildiği halde elimize hiçbir yardım ulaşmadı denilmektedir. İnşası son derece gerekli olan binaların yapımında bile sıkıntı yaşanmaktaydı. Yöre halkının gayretleriyle yapılamayacağı aşikâr olan bu binalardan kimisinin inşasına başlanıp yarım kalmış, kimisinin inşasına ise hiç başlanamamıştır. Medrese öğrencilerinin eğitim görecekları medrese yoktur. Öğrenciler her gün 1-2 saatlik mesafelerden köylerine gidip gelmeye çalışmaktadırlar. Kasaba halkı da gerek cuma ve gerekse bayram namazlarını kılmakta zorluk çekmektedir. Bunların yanında Biga halkı Hicaz Demiryolunun yapımı için şimdiye kadar 6-7 bin lira tutarında bir yardım toplamıştır. Yine buraya verilmesi gereken ve yaklaşık 200 lira olan kurban derilerinin parasının yalnız bu seneye mahsus olarak kasabanın ihtiyacı olan binalara harcanması için kendilerine izin verilmesi Biga İdare Meclisinin bir isteği olarak telgrafta yer almıştır¹⁰⁷. Bir hafta sonra gelen cevapta; kurban derilerinin Hicaz Demiryoluna veya başka bir hayır işine harcanması hakkındaki 31 Aralık 1905 tarihli Meclis-i Vükela kararına atıf yapılarak, bu konuda herhangi bir sıkıntının olmadığı, isterse kurban derisi bedelinin Biga'da zarar gören kurumların yeniden inşasında kullanılabileceği bildirilmiştir¹⁰⁸.

Her iki yangında da büyük hasar gören Biga'nın yöneticileri bu durumun nedenleri ve nasıl önenebileceği üzerinde de tartışmışlardır¹⁰⁹. Biga İdare Meclisinin şu tespit ve önerileri dikkati çekmektedir; Biga kasabasında yirmi senede üç defa meydana gelen ve halkı son derece zor duruma düşüren yangınların bu kadar fazla zarar vermesinin başlıca sebebi, yangınların meydana geldikten sonra çok çabuk genişlemesiyle, söndürülmesinin mümkün olamamasıdır. Bunun yanı sıra Biga'da iskân edilen muhacirlerin çokluğu nedeniyle nüfus kalabalıklaşmakta ve bunların kalacakları binalar birbirine çok yakın yapılmaktadır. Sokaklar da darlaşmıştır. Ayrıca eskiden bir evin yapıldığı arsaya dört-beş ev ve mağaza inşa edilmektedir. Yangınlardan sonra yeni düzenlemede sokakların genişletilmesine çalışılmaktaysa da bulunduğu mevki itibarıyla Biga'nın dar bir hat üzerinde olmasından dolayı yeni yapılacak binaları kaldıramayacağı ve sokakların yeniden

¹⁰⁷ *B.O.A.DH.MKT.*,nr: 2707/115, lef 1, 27 Kânûn-ı Evvel 1324 (9 Ocak 1909).

¹⁰⁸ *Aynı Belge*, lef 2, 3 Kânûn-ı Sâni 1324 (16 Ocak 1909).

¹⁰⁹ Aslında bu konu ile ilgili daha önceden de çalışmalar yapılmıştır. 1895 senesinde Biga Sancağı'nda yangınlara müdahale etmek için mevcut olan 14 adet tulumbaya ek olarak 34 tane daha kiralanmak istenmiş, bedeli olan 1.500 liranın Mahalli Ziraat Bankası Şube Sandığı'ndan karşılanacağını ifade edilmiştir.(*B.O.A.ŞD.*,nr: 1562/33, lef 2, 4 Mayıs 1311 (16 Mayıs 1895).

düzenlenmesi halinde ise arsaların büsbütün küçüleceği ve hatta bazı yerlerde ev yapılamayacak kadar küçük olacağına dikkat çekilmiştir. Meclis, tespit ettiği bu sorunlara çözüm olarak şu öneriyi getirmiştir; Kasaba mahallinin genişletilmesinin uygun olacağı ve bunun için de Ada Mahallesi'nden Kara Biga'ya kadar uzanan şose yolun güzergâhında belirlenen araziler üzerine bina yapılmasına izin verilmesi istenmiştir¹¹⁰. Konu Meclis-i Vükelâda görüşülmüş ve talebin uygun olduğu kararına varılarak, gereğinin yapılması Dâhiliye Nezâretinden istenmiştir¹¹¹.

Sonuç

Yirminci yüzyılın başında Biga'da art arda meydana gelen iki yangın ve sonrasında yapılan hasarı giderme faaliyetleri, bize kasabanın durumu hakkında bilgiler vermektedir. Yangınların çıkış nedenlerinin dile getirildiği belgede de ifade edildiği gibi şehir 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında çok miktarda göç almıştır. Bununla birlikte şehirdeki artan nüfusun barınma ihtiyacı binaların çok sıkışık bir düzende yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu ise çıkan yangınların kolaylıkla yayılmasına sebep olmuştur. Yangınların akabinde yapılan çalışmalar sonucunda şehrin yerleşim planında da değişiklikler meydana gelmiştir. Şehirde 1200 metre uzunluğunda Hamîdiye, 450 metre uzunluğunda Mecîdiye ve 525 metre uzunluğunda Osmâniye adında üç yeni cadde açılmıştır. Ayrıca şehirdeki Ada Mahallesi'nden Kara Biga'ya kadar olan yol güzergahındaki araziler de imara açılmıştır. Böylece şehirdeki yerleşim yerlerinde yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Yangınlar, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali buhrana da ışık tutmaktadır. Bunun en önemli göstergesi ise hiç şüphesiz yangınların hasarlarının giderilmesi noktasında gerekli olan paranın temini için halka başvurulmasıdır. Bilindiği üzere Kırım Savaşı'nın açıklarını kapatmak için bu dönemde alınmaya başlanan dış borçlar zamanla ödenemez hâle gelmiş ve Osmanlı Devleti 1875'te borç ödemelerine ara vermek zorunda kalmıştı. Akabinde 1881 Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Devleti'nin gelirlerini kaynağında toplayarak alacaklılara ödeyen Duyûn-u Umûmiye idaresi kurulmuştur. Ayrıca bu dönemde karşılaşılan sıkıntılardan bazıları ise şöyleydi: Savaş sonunda karşılaşılan göçmen meselesi, iskan ve iaşeleri, Anadolu ve Balkanlar'da çıkan karışıklık ve isyanlar, 1894'de İstanbul'u etkileyen büyük tahribata yol açan deprem, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı gibi pek çok sebeplerle Osmanlı ekonomisi hakikaten zor günler yaşıyordu. Maddi açıdan bu kadar zor

¹¹⁰ *B.O.A.ŞD.*,nr: 1592/17, lef 9, 15Şubat1320 (28Şubat 1905).

¹¹¹ *Aynı Yér.*, 28 Şubat 1320 (13 Mart 1905).

durumda olan merkezi yönetim afet yönetimi noktasında sadece taşra ile gerekli yazışmaları yapmakta, özellikler askeriyenin çadırlarının ihtiyaç sahiplerine dağıtılması hususunda gerekli emirleri vermekte ve maddi yardım toplama işinin Şehremâneti başkanlığında yapılmasını sağlamaktaydı. Maddi olarak yardımda bulunmakta ise oldukça zorlanıyordu. Her iki yangın neticesinde birçok sivil ve kamu binası zarar görmüştür. Bu binaların yeniden inşasında ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştır. 1901 yangını ertesinde yardım toplama işinin, Pirlepe selinden zarar görenler için yardım toplayan Şehremânetince kurulan komisyon bünyesine verilmesi bir umut olmuşsa da, buradan çok az miktarda yardım geldiği, ikinci yangın ertesinde Biga yetkililerinin yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Yine ikinci yangın sonrasında özellikle kamu binalarının yapımında yaşanan sıkıntılar dikkati çekmektedir. Hükümet konağı, hapishane, süvari ahır ve evrak mahzeninin yapımı için yapılan ihaleye kimsenin katılmaması, devletin olduğu kadar özel teşebbüsün de mali sıkıntıda olduğunu göstermektedir. Para istenen kurumlar sürekli yetersizlikten bahsetmektedirler. Çeşitli felaketlerde zarar görenlere yardım toplama amacıyla kurulan ve Şehremânetinin başkanlığındaki komisyon bile artık yardım yapamadığından bahisle başka dairelerinde bu işle ilgilenmesini istemiş, ancak bu istek Sadâret tarafından reddedilmiştir. Biga halkı da tüm bu yetersizlikler içinde yangınların yaralarını sarmakta gerçekten zorlanmıştır. Devletten bekledikleri yardım ya hiç gelmemiş ya da istedikleri miktarın çok altında gelmiştir. Netice itibarıyla, bu iki yangın günümüzde nezih ve sakin bir yerleşim yeri olan Biga'ya oldukça büyük zararlar vermiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

B.O.A., BEQ, nr: 1696/127130, 2400/179970, 2448/183569, 2449/183601, 2201/165026, 3300/247440.

B.O.A., DH.MKT, nr: 2531/125, 2525/129, 885/52, 969/10, 969/56, 912/49, 922/59, 995/18, 998/58, 1060/22, 1145/22, 1272/58, 2707/115.

B.O.A.İ.DH., nr: 1428/21, 1430/22.

B.O.A., MEMKT, nr: 577/34, 601/26, 638/20, 897/60, 901/42,

B.O.A., ŞD,nr: 1562/2, 1562/33, 1589/1, 1592/17, 1593/5, 2714/55.

B.O.A., İ.ŞE., nr: 14/33.

B.O.A.,Y.A.HUS. , nr: 418/55.

B.O.A., Y.PRK.PT., nr: 21/56.

Araştırma Eserler

Afetlerin Gölgesinde İstanbul, Ed. Sait Öztürk, İstanbul 2009.

Aktüre, Sevgi, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.4*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 891-904.

Ayar, Talip, “Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 2*, (2014), ss. 305-328.

Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, BilnetMatbaacılık, İstanbul 2011

Berki, Ali Himmet, *Vakfa dair yazılan eserlerde Vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen İstilah veTâbirler*, Ankara 1966.

Birinci, Ali, “Meşrutiyet Ankara’sında Bir Yangın”, *Türk Yurdu, C. XXVIII, S. 251*, (2008), ss. 51-63.

Çakmak, Biray, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 15*, (2011), ss. 63-90.

Çapa, Mesut, *Kızılây (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Özel Matbaası, Ankara 2010.

Çetin, Gülşah, *Biga İlçesi Osmanlı Dönemi Yapıları*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011.

Emecen, Feridun, “Biga” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 6*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (1992), ss. 136-137.

Ergünay, Oktay, “Afet Yönetimi Nedir? Nasıl Olmalıdır?”, *Erzincan ve Dinar Depremleri Işığında Türkiye’nin Deprem Sorunlarına Çözüm Arayışları Tübitak Deprem Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 15-16 Şubat 1996, s. 263-272.

Erler, Mehmet Yavuz, “1870 Yılında Doğu Karadeniz’de Çıkan Yangın ve Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XX, S. 31*, (2000), ss. 209-218.

_____, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler, C. XIII*, (2002), ss. 762-770.

_____, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayınları, İstanbul 2012.

- Etöz, Zeliha - Esin, Taylan, “Osmanlı Şehir Yangınları 1914-1918”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 14, (2012), ss. 1-44.
- Hulkiender, Murat, *Bir Galata Bankeri'nin Portresi George Zarifi 1806-1884*, Osmanlı bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2003.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Korkmaz, Şerif, “Çanakkale’de Yangınlar (1836-1866)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIX, S. 48, (2010), ss. 51-67.
- _____, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdâri ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 3, (2005), ss. 110-113.
- Köse, Murtaza, “Osmanlı’da Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 18, Erzurum 2001, s. 229-251.
- Kuzucu, Kemalettin, “1845 İzmir Yangını”, *Toplumsal Tarih*, C. XI, S. 62, (1999) ss. 20-25.
- Ortaylı, İlber “Türk Belediyesinin Denetim yetkisinin Tarihi gelişimi ve Günümüzdeki Durumu”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 6, S. 4, Aralık 1973, s. 14-24.
- Osmanlı Bütçeleri (1864,1869,1877,1880,1897) Osmanlı Muvazene Defterleri*, Yay. Haz. Erdoğan Öner, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, çev: Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- Özgür, Hüseyin - Azaklı, Sedat, “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 1, Ankara 2001, s. 153-172.
- Öztunç, H. Baha, “An Example of Social Solidarity in Ottoman Empire: 1901 Pirlepe Flood”, *Turkey at the Beginning of 21st Century: Past and Present*, Editors; Recep Efe, Metin Ayıyığı vd., St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2015, ss. 135-153.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü*, C.3., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- Ürekli, Fatma, *İstanbul’da 1894 Depremi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

_____, *Belgelerle 1899/1894 Afetlerinde Osmanlı- Amerikan Yardımlaşmaları*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2007.

Zarifi L. Yorgo, *Hatıralarım Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920*, Çev: Karin Skotini-yadis, Literatür Yayınları, İstanbul 2005.

Sürelî Yayınlar

Asır, nr: 606, 607.

İkdam, nr: 2549, 2550, 2558, 2562, 2604, 2606, 2608, 2609, 2611, 2616, 2625, 2650, 2683.

Servet, nr: 1140, 1147, 1170, 1194, 1198, 1199, 1201, 1216, 1240, 1273.

Düstur, I. Tertib, C.2, Matba'a-i Âmire, 1289.

Düstur, I. Tertib, C.6, Ankara Devlet Matbaası, Ankara 1939.

Salnâme-i Devlet-i 'Alîyye-i Osmâniyye, Def'a 57, Tâhir Bey Matba'ası, 1319.

Edirne Vilâyet Salnâmesi, 28. Def'a, 1319.

İnternet Kaynakları

www.tdk.gov.tr

EKLER

Ek 1. Pirlepe seylâb ve Biga harîk musâbîni için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âliye teslim olunan i'ânâtın müfredâtını mübeyyin birici defterdir*.

Zât-ı sâmi-i Sadâretpenâhî	1.080 Kuruş	Zât-ı 'Âli-i Meşihatpenâhî	1.000 Kuruş
Zât-ı vâlâ-yı cenâb-ı sipehsalârî	500 Kuruş	Şûrâ-yı Devlet Re'isi	500 Kuruş
Bâhriye Nâzırı	500 Kuruş	Hâriciye Nâzırı	500 Kuruş
Dâhiliye Nâzırı	500 Kuruş	Tophâne-i 'âmire Müşîri	500 Kuruş
Evkâf Nâzırı	500 Kuruş	Ticâret ve Nâfi'a Nâzırı	500 Kuruş
Sadâret-i 'Uzmâ Müsteşârı	200 Kuruş	'Atûfetlü 'Abud Efendi	1.000 Kuruş
Tastavi zâde 'Atûfetlü Hacı Hâlid Bey Efendi	1.000 Kuruş	'Ali-zâde sa'âdetlü Tahsin Paşa Hazretleri	1.000 Kuruş
Tüccârdan Mâni' zâde 'izzetlü Hacı Hasan Efendi	750 Kuruş	Asma Altında Tüccârdan 'İzzetlü 'İzzet Efendi	500 Kuruş
Bâb-ı Ser'askeri müte'ahhidlerinden sa'âdetlü Sibonaki Efendi	500 Kuruş	'Osmanlı Bankası'ndan	7.882 Kuruş
Tünel İdâresi'nden	250 Kuruş	Fenerler İdâresi'nden	760 Kuruş
Gekbûze Kazâsından	300 Kuruş	7.Dâ'ire-i Belediye'den	500 Kuruş
Kredi Liyone Bankası'ndan	1.000 Kuruş	'Osmanlı Sigorta Şirketi'nden	500 Kuruş
Midilli Bankası'ndan	500 Kuruş	Tramvay Şirketi'nden	300 Kuruş
Orozdi Bank Ticârethânesi'nden	500 Kuruş	Beykoz Kazâsı Kaymakamlığı'ndan	300 Kuruş
Dersa'âdet Gaz Şirketi'nden	500 Kuruş	Küçük Çekmece Kazâsı Kaymakamlığı'ndan	500 Kuruş
Selânik İltisak Şimendifer Kumpanyası'ndan	1.500 Kuruş	TOPLAM	26.222 Kuruş

* *İkdam*, nr: 2604, 8 Cemâziye'l-âhir 1319 (22 Eylül 1901), s. 1; *Servet*, nr: 1194, 8 Cemâziye'l-âhir 1319 (22 Eylül 1901), s. 4.

Ek 2. Pirlepe seylâb ve Biga harik musâbîni için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âliye teslim olunan i'ânâtun mikdârını mübeyyin ikinci defterdir*.

Üsküdar ve Kadıköy Su şirketi	500 Kuruş	Dârü's- sanâ'îye-i Osmâniye idâresinden	100 Kuruş
Anadolu Şimendifer Kumpanyası'ndan	1999,25 Kuruş	5. Daire-i Belediye'den	255 Kuruş
Reji idaresi'nden	3.000 Kuruş	8. Daire-i Belediye'den	500 Kuruş
Frankfurt Sigorta Kumpanyası'ndan	60Kuruş	Emperyal Sigorta Kumpanyası'ndan	50 Kuruş
Dâhiliye nezâreti Celîlesi Erkân-ı Me'mûrîni Câniblerinden	3.583,5 Kuruş	Estren(?) Telgraf Müdürü M. Hekimyan Efendi'den	100 Kuruş
London Andlangaşır Sigorta Şirketinden	100 Kuruş	Mösyö Piker'den	100 Kuruş
Açlasto ? Şirketinden	100 Kuruş	Nıvyork Sigorta Kumpanyasından	200 Kuruş
Eczacı Ref'etlü Jorj Nalpas Efendi'den	150 Kuruş	Balkapanında Tüccardan Komandrof Efendi'den	80 Kuruş
Tuhafcı Tüccarından Ahmed Faruki Efendi'den	100Kuruş	Sigara Kağıdı Taciri Mösyö Dolto'dan	140 Kuruş
Mısır Çarşısı'nda Tüccardan Sa'âdetlü Hacı Ulya Efendi'den	200 Kuruş	Bahk Pazarında Tüccardan Yani Malyera Efendi'den	80 Kuruş
Asma Altında Tüccardan Giridli Yusuf Asım Efendi'den	20 Kuruş	Tuhafcı Tüccarından Karakaş Efendi'den	200 Kuruş
Asma Altında Tüccardan Hatab Kapulu Mehmed Efendi'den	100 Kuruş	Mâbeyn-i Hümayûn Cânib-i Mülûkâne Fesci Başısı Hemdânü'l-küttâb Zâde Sa'âdetlü Ali Bey'den	300 Kuruş
Asma Altında Tüccardan Hâfiz Mehmed Efendi'den	100 Kuruş	Köprü Başında Binbir Çeşit Ticârethânesinden	40 Kuruş
Sigara Kağıdı Taciri Çavuş Oğlu Efendi'den	100 Kuruş	Asma Altında Tüccardan Giridli Abdülhâlim Efendi'den	50 Kuruş
Asma Altında Tüccardan Kırızâde Hasan Efendi'den	40 Kuruş	Toplam	12.347,75
Birinci Defterin Yekûnu			26.222
Genel Toplam			38.569,75

* İkdam, nr: 2606, 10 Cemâziye'l-âhir 1319 (24 Eylül 1901), s. 1.

Ek 3. Pırlepe seylâb ve Biga harîk musâbini için taht-ı himâye-i müfehime-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âliye teslim olunan i'ânâtın mikdârını mübeyyin üçüncü defterdir*.

Bahk Pazarında Tüccârdan Kudsi-zâde Lütî Efendi'den	80 Kuruş	Yazar Alman Ticârethânesinden	400 Kuruş
Mösyö Boter'den	130 Kuruş	Olyon Ticârethânesi'nden	100 Kuruş
Kuyumcu Nişastacıyan Birâderlerden	100 Kuruş	Tuğlacı Şahbâz Efendi'den	100 Kuruş
Beyoğlu'nda Karlman Mağazası'ndan	200 Kuruş	Banker Mösyö Markordano'dan	100 Kuruş
Banker Mösyö Avram Penno ve şürekâsından	100 Kuruş	Banker Mösyö Elyasko'dan	50 Kuruş
Banker Mösyö Kilinkyan Baidik'ten	300 Kuruş	Şişe Fabrikası'ndan	100 Kuruş
Lokantacı Tokatlıyan Efendi'den	100 Kuruş	Matba'acı 'izzetlüSerdepçen Efendi'den	100 Kuruş
'Abud Efendi Hanında Tüccardan Kürkcü Salih Efendi'den	200 Kuruş	4. Dâ'ire-i Belediye'den	980 Kuruş
Mösyö Bomonti'den	200 Kuruş	5. Dâ'ire-i Belediye'den	245 Kuruş
Tüccârdan Karamanyan Efendi'den	100 Kuruş	İseyan Agop Efendi'den	60 Kuruş
Kağıt Tâciri Tabakçı Oğlundan	40 Kuruş	Banker Mösyö Agopyan ve Mahdûmundan	200 Kuruş
Banker Mösyö Koskolomango'dan	200 Kuruş	Goldenberg Elbise Ticârethânesi'nden	50 Kuruş
Toplam	4.225 Kuruş	Evvelki Defterin Yekûnu	38.569 Kuruş 30 Para
Genel Toplam	42.904 Kuruş 30 Para		

* *İkdam*, nr: 2608, 12 Cemâziye'l-âhir 1319 (26 Eylül 1901), s. 1; *Servet*, nr: 1198, 12 Cemâziye'l-âhir 1319 (26 Eylül 1901), s. 4.

Ek 4. Pirlepe seylâb ve Biga harik musâbîni için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âlîye teslim olunan i'ânâtun mikdârını mübeyyin dördüncü defterdir*.

Sa'âdetlü Azaryan Bedros Efendi'den	200 Kuruş	Banker Mösyö AlbretKaporal'den	100 Kuruş
Banker Mösyö Anastasyadis'ten	50 Kuruş	Banker Mösyö Halbik'den	200 Kuruş
Tüccârdan Karagözyan Kirkor Efendi'den	200 Kuruş	Tüccârdan Mösyö Fernandez'den	200 Kuruş
Tüccârdan Eseyan Mıgırđıç Efendi'den	200 Kuruş	Dersa'âdet Selânik İltisak Teymur Yolu Kumpanyası İşletme İdâresinden	750 Kuruş
Şark Teymur Yolu Kumpanyası'ndan	1.000 Kuruş	Hazine-i Hassâ-i Şâhâne Hey'et-i İdâresi Esnâfından ve Bâb-ı Ser-'askeri Müte'ahhitlerinden Ser-tahmîs hazret-i şehriyârî sa'âdetlü Hüseyin Efendi Hazretleri'nden	200 Kuruş
Balık Pazarı'nda Tüccârdan Tefvik Efendi'den	60 Kuruş	Şehremâneti müte'ahhitlerinden 'Alâü'd-dîn Efendi'den	100 Kuruş
Şile Kazâsi Kaymakamlığından	200 Kuruş	Mösyö Senger'den	100 Kuruş
Mösyö Rostanyadi'den	60 Kuruş	Banker Mösyö Nomiko'dan	200 Kuruş
Banker Mösyö Adler'den	100 Kuruş	Banker Mösyö Tahta Burunyan'dan	140 Kuruş
Banker Mösyö Leoidas Zarifi'den	216 Kuruş	Tarakçılarda Tüccârdan Âgâh Efendi'den	40 Kuruş
Ihlamur Tahta Tüccârından İlyas Efendi'den	100 Kuruş	Kağıt Tâciri Horasanlı Efendi'den	40 Kuruş
Balkanında Tüccârdan Canizdi Biraderlerden	40 Kuruş	Daçya Romanya Sigorta Kumpanyasından	200 Kuruş
Lanasyonel Sigorta Kumpanyasından	100 Kuruş	Toplam	5.296 Kuruş
Evvelki Defterin Yekûnu		42.904 Kuruş 30 Para	
Genel Toplam		48.200 Kuruş 30 Para	

* *İkdam*, nr: 2609, 13 Cemâziye'l-âhir 1319 (27 Eylül 1901), s. 1; *Servet*, nr: 1199, 13 Cemâziye'l-âhir 1319 (27 Eylül 1901), s. 4.

Ek 5. Pirlepe seylâb ve Biga harîk musâbini için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âliye teslim olunan i'ânâtın mikdârını mübeyyin beşinci defterdir*.

Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'nden	866,5 Kuruş	'Atüfetlü Uncuyan Ayık Efendi Hazretlerinden	1.500 Kuruş
2. Ordu-yı Hümâyûn 2. Fırkası Müte'ahhidi Taş Tüccârından Cebâre-zâde Sa'âdetlü Sa'îd Bey'den	300 Kuruş	Adalar Kazâsı Kaymakamlıĝından	500 Kuruş
Kantar İdâresime'mürin ve müstahdeminden	1.000 Kuruş	Mösyö Şamin'den	40 Kuruş
Bâb-ı ser-'askeri lehim müte'ahhidi Sa'âdetlü İsmâ'il ve Şâkir Efendilerden	500 Kuruş	Şehremâneti Lehim Müte'ahhidi Nûri Efendi'den	200 Kuruş
Şirket-i Hayriye'den	1.000 Kuruş	Kongordiyeye Müsta'cirinden	100 Kuruş
Asma Altında Tüccârdan Kakıcı-zâde Fu'ad Efendi'den	60 Kuruş	Tüccardan Avadisyan Biraderlerden	20 Kuruş
Mihran Kiseryan Efendi Ticârethânesi'nden	20 Kuruş	Zahirecilerde Gühenci Oĝlu Ticârethânesi'nden	20 Kuruş
Banker Mösyö Yamand Oĝlundan	20 Kuruş	Tuhafcı Tüccârından İpekçi Kânî Efendi'den	100 Kuruş
Tuhafcı Tüccârından Şamlı Mehmed Efendi'den	200 Kuruş	Balık Pazarında Tüccârdan Hulûsi-zâde Nûri Efendi'den	100 Kuruş
Nâfi'a Hanı Sâhibi Ahmed Bey'den	200 Kuruş	Toplam	6.746,5 Kuruş
Evvelki Defterin Yekûnu		48.200 Kuruş 30 Para	
Genel Toplam		54.947,10 Kuruş	

* *İkdam*, nr: 2611, 15 Cemâziye'l-âhir 1319 (28 Eylül 1901), s. 1; *Servet*, nr: 1201, 16 Cemâziye'l-âhir 1319 (29 Eylül 1901), s. 4.

Ek 6. Pirlepe seylâb ve Biga harik musâbîni için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âliye teslim olunan i'ânâtun mikdârını mübeyyin altıncı defterdir*.

Tepebaşı Gazinosu Müsta'cirinden	500 Kuruş	Kereste Tüccârından Bovanaki Efendi'den	250 Kuruş
Şekerci Hacı Bekir Ağa-zâde Muhiddin Efendi'den	100 Kuruş	4. Dâ'ireye Gönderilen Biletler Bedelinin Küsûn Olup Vürûd Eden	20 Kuruş
Balkapamında Tüccârdan İstilyanos Efendi'den	60 Kuruş	Bahk Pazarında Tüccârdan Mösyö Kokyon'dan	60 Kuruş
Galatada Cam Tâciri Ahmed Efendi'den	40 Kuruş	Terpenti Elbise Ticârethânesi'nden	40 Kuruş
Eczâci Nüzheth Bey'den	40 Kuruş	London İsorans Koryoriş Sigorta Kumpanyası'ndan	40 Kuruş
Bedestâni Kemahlı Mehmed Şerif Efendi'den	20 Kuruş	Bedestâni Hacı Tefvik Efendi'den	40 Kuruş
Bedestâni Hacı Ali Bey'den	20 Kuruş	Halı Tüccârından Şerif Efendi'den	20 Kuruş
Birahâne Sâhibi Yani Efendi'den	60 Kuruş	Mişel Mihran Efendi'den	20 Kuruş
Çay Tüccârı İsakolyan Efendi'den	40 Kuruş	Banker Kilinkyan Haygaz Efendi'den	20 Kuruş
(okunamadı)	50 Kuruş	Toplam	1.440 Kuruş
Evvelki Defterin Yekûnu		54.947,10 Kuruş	
Genel Toplam		56.387,10 Kuruş	

* İkdâm, nr: 2616, 20 Cemâziye'l-âhir 1319 (4 Ekim 1901), s. 1.

Ek 7. Pirlepe seylâb ve Biga harîk musâbini için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âliye teslim olunan i'ânâtın mikdârını mübeyyin yedinci defterdir*.

Telgraf ve Posta Nezâret-i 'Aliyesine Gönderilen Biletler Bedeline Mahsûben Vürdûd Eden	2.545,5 Kuruş	Dersa'âdet Liman İdâresi Tahlisiye Me'mûrlarından	2.000 Kuruş
Ser-Kuyumcu-yı Hazret-i Şehriyârî 'Atûfetlü Haronaci Efendi Hazretlerinden	300 Kuruş	Üsküdar'da Eczacı Kâzım Efendi'den	200 Kuruş
Tuhafçı Abdurrahman Tevfik Efendi'den	60 Kuruş	Banker İstanbulluyan Barsih Efendi'den	60 Kuruş
Balkapanında Tüccâr'dan Şefik Bey'den	40 Kuruş	Kitabcı 'İzzetlü Karabet Efendi'den	20 Kuruş
Kağıt Tüccârından Râgıp Bey'den	100 Kuruş	Toplam	5.325,10 Kuruş
Evvelki Defterin Yekûnu		56.387,10 Kuruş	
Genel Toplam		61.712,10 Kuruş	

* *İkdam*, nr: 2625, 29 Cemâziye'l-âhir 1319 (13 Ekim 1901), s. 1; *Servet*, nr: 1216, 1 B 1319 (14 Ekim 1901), s. 4.

Ek 8. Pirlepe seylâb ve Biga harik musâbîni için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâ'iresinde müteşekkil komisyon-ı 'âlîye teslim olunan i'ânâtun mikdârını mübeyyin sekizinci defterdir*.

Mülkiye Tekâ'üd Sandık Nezâret-i 'âlîyesi'nden	1.955 Kuruş	Üsküdar ve Kadıköy Gaz Şirketi'nden	300 Kuruş
Terkos Kumpanyası'ndan	500 Kuruş	Ticâret ve Nâfi'a Nezâret-i Celîlesi'nden	2.410 Kuruş
Zabtiye Nezâret-i Celîlesi'nden	4.652,5 Kuruş	Dersa'âdet Liman İdâresi'nden	4.000 Kuruş
Telgraf ve Posta Nezâret-i Celîlesi'ne Gönderilen Biletler Bedeline Mahsûben İkinci Def'a Vürûd Eden	1.434,5 Kuruş	Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Vesâtatıyla Edirne Vilâyet-i Celîlesi'nden	4.495 Kuruş
Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Vesâtatıyla Yanya Vilâyet-i Celîlesi'nden	700 Kuruş	Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Vesâtatıyla Aydın Vilâyet-i Celîlesi'nden	10.000 Kuruş
6. Dâ'ireden	900 Kuruş	Toplam	31.346,10 Kuruş
Evvelki Defterin Yekûnu		61.712,10 Kuruş	
Genel Toplam		93.059,10 Kuruş	

* *İkdam*, nr: 2650, 26 B 1319 (7 Kasım 1901), s. 1; *Servet*, nr: 1240, 26 B 1319 (7 Kasım 1901), s. 4.

Ek 9. Pirlpe seylâb ve Biga harîk musâbini için taht-ı himâye-i müfehhome-i hazret-i hilâfet penâhîde Şehremâneti dâîresinde müteşekkil komisyon-ı ‘âliye teslim olunan i‘ânâtın mikdârını mübeyyin dokuzuncu defterdir*.

Karstyanya Şehbenderliği Cânibinden İ'tâ Olunup İstokholm Sefâret-i Seniyyesi'nden Bâ-tahrîrât hâriciye Nezâret-i Celîlesi'ne Gönderilen Çek Bedeli	940 Kuruş	'Adliye Nezâret-i Celîlesi'nden	6.605 Kuruş 30 Para
Bâb-ı Vâlâ-yı Meşihatpenâhîden	2.945 Kuruş	Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'nden	3.338 Kuruş 30 Para
Tüccârdan Rifa'il Kamhi Efendi'den	100 Kuruş	Tüccârdan Şerif Ali Efendi'den	50 Kuruş
Tüccârdan HayimMaçe Efendi'den	100 Kuruş	Yanya Eşrâfından Sa'âdetlü Hakka Paşa Hazretlerinden	200 Kuruş
Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi vesâtatıyla Yanya Vilâyet-i Celîlesi'nden	1.000 Kuruş	Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi vesâtatıyla Yanya Vilâyet-i Celîlesi'nden	1.040 Kuruş
Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi vesâtatıyla Edirne Vilâyet-i Celîlesi'nden	1.954 Kuruş	Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi vesâtatıyla Edirne Vilâyet-i Celîlesi'nden	2.103 Kuruş 20 Para
Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi vesâtatıyla Yanya Vilâyet-i Celîlesi'nden	598 Kuruş 20 Para	Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi vesâtatıyla Çatalca Mutasarrıfîyet-i 'Aliyyesinden	1.500 Kuruş
Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi vesâtatıyla Çatalca Mutasarrıfîyet-i 'Aliyyesinden	1.000 Kuruş	Toplam	23.480 Kuruş 20 Para
Evvelki Defterin Yekûnu		93.059,10 Kuruş	
Genel Toplam		116.539 Kuruş 30 Para	

* İkdâm, nr: 2683, 29 Ş 1319 (10 Aralık 1901), s. 1; Servet, nr: 1273,29 Ş 1319 (10 Aralık 1901), s. 2.

ALMAN MİSYONERLİĞİNİN YAKIN DOĞU'DAKİ EN BÜYÜK MÜESSESESİ: SURIYE YETİMhanESİ (1860-1917)

MUTTALİP ŞİMŞEK*

Giriş

Genel anlamda Hıristiyan kiliselerin, Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak amacıyla kurdukları müesseselere misyon, buralarda görev yapanlara ise misyoner denilmektedir. Hıristiyan misyonerleri esas itibariyle İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine kazandırmak veya Hıristiyanlığın belirli bir mezhebinden olanları da kendi mezheplerine dâhil etmek gayesiyle faaliyet yürütmüşlerdir.¹ Diğer taraftan, 19. yüzyılın başlarında sanayileşmesini tamamlayan ve bunun doğal bir sonucu olarak hem sanayileri için ihtiyaç duydukları hammaddeyi temin etmek, hem de ürettikleri mallara yeni pazarlar bulmak isteyen Batılı devletler için misyon kuruluşları büyük önem taşıyordu ve bu devletler, nüfuz etmek istedikleri bölgelerdeki misyonerlerin çalışmalarını destekliyordu. Bu şekilde bağlı buldukları devletlerin desteğini yanında hisseden misyon kuruluşları da, bu destek mukabilinde onların ekonomik menfaatlerini temin etmek için gayret sarfetmişlerdir.²

Misyonerlerin faaliyet alanı olarak seçtikleri yerlerden biri ve belki de en önemlisi, Batılı kaynaklarda "Jerusalem" olarak geçen Kudüs'tür. Bölge, üç semavi dinin geleneğinde önemli bir yer tutan ve "kutsal toprak (Holy Land/Heilige Land)" olarak kabul edilen müstesna bir mekandır.³ Kudüs bu özelliğinden dolayı yüzyıllarca burada hakimiyet kurmak isteyenlerin mücadelelerine sahne olmuş ve

* Dr., Karlsruhe Eğitim Ataşeliği, Karlsruhe/ALMANYA, mutsimsek@gmail.com

¹ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harbul'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 3; Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yayınları, İstanbul 1963, s. 19-25.

² İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993, s. 33-35; Kieser'in misyon kuruluşlarıyla ilgili, "(...)Böylece misyonerler, isteyerek veya istemeyerek emperyalist bir alete dönmüşlerdir. Bu nedenle onların vaazlarına, hatta sevgilerine bile şüpheyle bakılması ve reddedilmesi hiç de şartırcı değil" ifadesi, misyon kuruluşlarının durumunu tespit etmesi açısından önemlidir. Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 707.

³ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul 2002, s. 326.

nihayet 1516 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Kudüs 1516 yılından 1917 yılına kadar, 1831-40 yılları arasında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın idaresi istisna edilecek olursa, yaklaşık dört yüz yıl Osmanlı idaresi altında kalmıştır.⁴ Osmanlı idaresine girdikten sonra sakin bir yaşam alanı olan ve farklı dinlerin huzur içerisinde bir arada yaşadıkları bu kutsal şehir, 19. yüzyılın ortalarına doğru Avrupalı kilise mensuplarının, misyonerlerin, arkeologların ve hümanistlerin ilgi odağı haline gelmiş ve artık Batılı devletlerin nüfuz etmek için yarış içerisinde oldukları bir bölge olmuştur.⁵

1831-40 yılları arasında bölgeye hâkim olan Mehmet Ali Paşa'nın Avrupalı devletlerin desteğini almak amacıyla Filistin ve Suriye'yi Avrupa etkisine açması ve farklı din mensuplarına eşit şartları sağlaması, bölgede yeni kiliselerin inşasına ve misyon kuruluşlarının teşekkülüne ortam hazırlamıştı. Bu doğrultuda ilk olarak 1838'de Kudüs'te bir konsolosluk açan İngiltere'yi ilerleyen yıllarda Prusya, Fransa, Avusturya ve Rusya gibi devletler takip etti.⁶ 1841 yılında Kudüs'te İngiliz-Alman Protestan Piskoposluğu'nun kurulmasıyla da "kutsal topraklar", protestan misyonerlerin dinî ve kültürel yer edinme yarışının merkezi haline geldi. Artık Kudüs'te Batılı misyon kuruluşlarının sayısı ve etkisi artmaya başladı.⁷ Bu şekilde Osmanlı toprakları üzerinde daha fazla görülmeye başlanan Protestanlara Bâbîâli, 1845 yılında çıkarılan bir fermanla, Kudüs'te kendi kiliselerini açma izni verdi. Özellikle İngiltere ve Prusya gibi Batılı devletlerin girişimi üzerine 15 Kasım 1850 tarihinde Protestan cemaati resmen tanındı.⁸

⁴ Kudüs Osmanlı idaresi altında iken, bağlı bulunduğu vilayet merkezi ve ismi zamanla değişmekle beraber, hep sancak olarak idare edilmiş ve en son Suriye Vilayeti içerisinde yer almıştır. 1872-1917 yılları arasında ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek merkezi hükümete bağlanmıştır. Kâmil Cemil el Aseli "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul 2002, s. 335.

⁵ Roland Löffler, *Protestanten in Palästina: Religionspolitik, Sozialer Protestantismus und Mission in den Deutschen Evangelischen und Anglikanischen Institutionen des Heiligen Landes 1917-1939*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2008, s. 37-38.

⁶ Löffler, *Protestanten in Palästina...*, s. 44-46; el Aseli, a.g.m., s. 336; Ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın idaresi altındaki bölgede yaptığı reformlarla ilgili detaylı bilgi için bkz: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 127-128.

⁷ Löffler, *Protestanten in Palästina...*, s. 39; Kudüs'te ilk Protestan misyon istasyonu İngilizler tarafından 1833'te İngiliz Misyoner Cemiyeti "London Society for Promoting Christianity Among the Jews (Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yaymak İçin Londra Cemiyeti)"ne bağlı olarak açılmış, yine Amerikalı ilk misyoner P. Fisk ve L. Parsons da Filistinli Yahudi ve Müslümanlar üzerinde çalışmak amacıyla Amerika misyoner teşkilatı "Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions" tarafından kutsal topraklara gönderilmişti. Catherine Nicault, *Kudüs 1850-1948: Osmanlılar'dan İngilizlere Râhane Birliklikle Siyasî Yırtılma Arasında*, Çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 73; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 34.

⁸ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 198.

Böylece Kudüs ve çevresi, daha evvel Katolik ve Ortodoks misyonierlerin çalışma alanı iken bu yıllardan itibaren başta Amerikan olmak üzere İngiliz ve Alman misyonierlerin hızla teşkilatlanıp faaliyet yürüttükleri bir bölge olmuştur. Bu Alman misyonierlerden birisi de teolog ve eğitimci Johann Ludwig Schneller (1820 Almanya-1896 Kudüs)'dir. Kudüs'te Alman nüfuzunun tesisinde büyük rol oynamış ve Protestan misyonierliğinin temsilciliğini yapmış olan J. Ludwig Schneller'in burada kurduğu Suriye Yetimhanesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte, Yakın Doğu'daki Protestan misyon çalışmalarının en büyüğü olmuştur.⁹ Bu noktadan hareketle, hem kurulduğu bölgede hem de Osmanlı topraklarında bulunan diğer misyon kuruluşlarını büyük oranda etkileyen Suriye Yetimhanesi, bu çalışmamızda detaylı bir şekilde değerlendirilecektir. Burada evvela Kudüs'teki ilk Alman misyon varlığı ve faaliyetleri ile yetimhanenin kurulup gelişmesinde büyük pay sahibi olan J. Ludwig Schneller'in hayatı hakkında kısa bir bilgi verilecektir. Çünkü onun görev yaptığı yerlerdeki izlenimleri ve buralarda kazandığı tecrübeler, yetimhanenin kuruluşu ve Protestanlık anlayışına göre gelişmesinde ona yol göstermişti. Yine, 1860 yılında sadece 9 çocuğun bakımı üstlenilerek kurulan yetimhanenin ilerleyen yıllarda yeni şubelerin eklenmesiyle yüzlerce çocuğa ev sahipliği yaptığı ve bu çocukların nasıl bir misyon disiplini içerisinde yetiştirildiği örneklerle açıklanacaktır. Ayrıca, yetimhaneye alınan çocukların hangi bölgelerden geldiği, çocukların temel ve meslekî eğitimi ile el sanatlarına dayalı olarak açılan atölyelerin durumu gibi hususiyetler hakkında bilgi verilecektir. Netice itibariyle, kuruluşundan itibaren devamlı gelişen ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde yüzlerce yetimin barındığı, atölyelerinde ve tarım işletmelerinde yüzlerce işçinin çalıştığı büyük bir kompleks durumuna gelen Suriye Yetimhanesi'nin Kudüs'teki Alman nüfuzu ve misyonierliği için taşıdığı önemi ortaya koymak, bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

1. Kudüs'te Alman Misyonierliği'nin Başlaması ve Suriye Yetimhanesi'nin Kurulması

Kudüs ve çevresinde İngiliz ve Amerikan misyon kuruluşlarının etkisi daha 1830'lu yıllardan itibaren görülmekle birlikte Alman misyonierleri ise 19. yüzyılın ortalarına doğru bölgede varlık göstermeye başlamıştı. Almanların Osmanlı topraklarındaki misyonierlik faaliyetlerinin öncülüğünü, Berlin merkezli "*Jerusalem-*

⁹ Alex Carmel, "Der Deutsch-Evangelische Beitrag zum Wiederaufbau Palästinas im 19. Jahrhundert", *Missiongeschichte, Kirchengeschichte, Weltgeschichte: Christliche Missionen im Kontext Nationaler Entwicklung in Afrika, Asien und Ozeanien*, Hrsg. Ulrich van der Heyden, Heike Liebau, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1996, s. 254.

verein (Kudüs Birliği)” adlı teşkilat yapmış ve bu teşkilatın girişimiyle 1851 yılında Kudüs’te bir misyoner evi, akabinde de Hıristiyan hacıların ihtiyacını karşılamak üzere bir otel, bir hastahane ve çok geçmeden bir kız okulu açılmıştı. Bu tarihte Kudüs ve çevresinde yaşayan Alman sayısı sadece 20 kişiydi ve misyonerlerin çalışmasıyla bu sayı 1860’ların sonunda ancak 100’ü bulmuştu.¹⁰

Kudüs ve çevresinde sadece “*Jerusalemsverein*” değil, “*Evangelische Bund (Protestan Birliği)*”, “*Deutsche Verein für Heiligeland (Kutsal Topraklar İçin Alman Birliği)*”, “*Palästinaverein (Filistin Birliği)*” ve “*Diakonie (Kilise Hayır İşleri)*” gibi Alman misyon kuruluşları başta okul olmak üzere, hastane, otel ve yetimhane gibi kurumlar açarak misyonerlik çalışması yürütmeye başlamışlardı.¹¹

Bunların yanında Templer cemaati de, kutsal topraklarda Alman varlığının teşekkülünde önemli bir yere sahipti. Templer cemaati, Christoph Hoffmann’ın 1854 yılında Almanya’nın Ludwisburg kentinde kurduğu “*Gesellschaft für Sammlung des Volkes Gottes in Jerusalem (Kudüs’te Tanrı Halkını Toplama Cemiyeti)*” vasıtasıyla yaklaşık 8-10 bin dindar Alman’ın Kudüs’e yerleştirilmesini hedeflemiş¹² ve bu yöndeki çalışmalarını Osmanlı’nın yıkılışına kadar devam ettirmişti.¹³

Kutsal topraklarda Alman misyonerliğinin belki de en önemli temsilcisi ise Johann Ludwig Schneller’di. Onun kurduğu Suriye Yetimhanesi, bu dönemde Yakın Doğu’nun en büyük misyon kuruluşu olmuştu. Yetimhanenin kurulup gelişmesinde, J. L. Schneller’in Almanya’da aldığı eğitim ve edindiği tecrübelerin büyük bir etkisi vardı. Ailesinin karşı çıkmasına rağmen daha gençlik yıllarında misyoner olmaya karar veren J. Ludwig Schneller, 18 yaşında yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra çeşitli bölgelerde öğretmenliğin yanında vaaz vermeye de başladı.

¹⁰ Frank Foerster, "The Journey of Friedrich Adolph Strauss to the Holy Land and the Beginnings of German Missions in the Middle East", *Christian Witness Between Continuity and New Beginnings, Modern Historical Missions in the Middle East*, Eds: Martin Tamcke, Michael Marten, Lit Verlag, Berlin 2006, s. 130.

¹¹ Sezen Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 29.

¹² Bu yerleşim planının ilk adımı, bizzat C. Hoffmann’ın 15 Eylül 1868’de Osmanlı makamlarına tarımsal faaliyetler için Kudüs’te kendilerine toprak verilmesi talebiyle atıldı. Bu girişimler sonucunda Yafa’nın Saruna Köyü’nde bulunan ve daha evvel Amerikan kolonizatörlerinin boşalttığı bölgeye, 1869 yılında Alman Templer kolonisi yerleşti. Kılıç, *a.g.e.*, s. 97; Yasemin Avcı, "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Filistin Limanı Yafa: Bir Çatışma ve Rekabet Odağı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XXX/2, 2015, s. 390; Löffler, *Protestanten in Palästina...*, s. 65.

¹³ Bu şekilde bölgeye yapılan dindar Alman göçü yüzyıl boyunca devam etmiş ve 20. yüzyılın başına gelindiğinde kutsal topraklardaki Templer yerleşimci sayısı 2.200’e ulaşmıştı. Löffler, *Protestanten in Palästina...*, s. 68.

Boş zamanlarında Göppingen’de bulunan “*Kinder Rettungsanstalt (Çocuk Yardım Kurumu)*”a gidiyor ve burada çocukların idaresi ve eğitimleriyle ilgili bilgiler ediniyordu ki, bu bilgiler ona ileride kuracağı yetimhane çalışmalarında rehberlik edecekti. Misyon çevrelerinde isminin duyulması üzerine Basel (İsviçre)’deki “*Pilger Missions Gesellschaft (Hac Misyon Topluluğu)*”dan Friedrich Spittler, onu St. Chrischona’da misyoner olmak isteyen gençlerin eğitimleriyle ilgilenmesi için İsviçre’ye davet etti. J. L. Schneller bu teklifi kabul etti ve böylece Protestan misyonerliğine ilk adımını atmış oldu. Buradaki yedi yıllık görevi esnasında, hac misyonunun yatılı öğrencileriyle ilgilendi. Onların yemek pişirmek, çamaşır yıkamak, ev temizlemek, yatak yapmak, odun kırmak ve su taşımak gibi gündelik işlerde yetişmelerini sağladı.¹⁴

Hac Misyonu Sekreteri Spittler, J. L. Schneller’in Kudüs’teki misyona bağlı “*Brüderhaus (Papazlar Evi)*”un bütün işleriyle ilgilenmesini istiyordu. Papazlar Evi’nin amacı, kutsal topraklarda büyük bir Hıristiyanlık değişimine öncülük edecek misyonerlerin yetiştirilmesini sağlamaktır.¹⁵ Spittler, Kudüs’ten Habeşistan’a kadar uzanan bir hatta toplam 12 istasyon kurmayı planlıyordu. Bu istasyonlar hem Müslüman ve Yahudilerin Hıristiyanlaşmasına hizmet edecek, hem de Protestanlığın Afrika’da yayılmasına olanak sağlayacaktı. Böylece J. L. Schneller, Kudüs’teki Hac Misyonu’na bağlı Papazlar Evi’nin bütün işleriyle ilgilenmek üzere, 1854 yılının Ekim ayında eşiyile birlikte Kudüs’e geldi.¹⁶

Önce Almanya’da, sonra İsviçre’de çocukların eğitimiyle ilgilenirken edindiği tecrübelerinin Kudüs’te hayata geçirilmesinde, 1860-1861 Lübnan ve Suriye olayları J. L. Schneller için büyük bir fırsat oldu. Bilindiği gibi, 1860-61 yıllarında Lübnan ve Suriye’de meydana gelen olaylarda birçok Hıristiyan ölmüş, geride bakıma

¹⁴ Hermann Schneller, *Johann Ludwig Schneller: Der Gründer des Syrischen Waisenhauses*, Verlag Ernst Franz, Metzingen/ Württemberg 1971, s. 9-14; Katja Baur, M. Landgraf, *Schule für Hoffnung, Zusammen Leben und Lernen von Christen und Muslimen in den Schneller-Schulen in Nahost*, Lit Verlag, Berlin 2010, s. 96-97.

¹⁵ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 18-20.

¹⁶ Jakob Eisler und Arno G. Krauß (Hrsg.), *Nach Jerusalem Müssten Wir Fahren: Das Reisetagebuch des Pädagogen und Missionars Johann Ludwig Schneller im Herbst 1854*, St. Johannis Druckerei, Lahr (Germany) 2002, s. 10-11. J.L.Schneller, 1860 yılına kadar Hac Misyonu’nun işleriyle ilgilendi, ancak 18 yaşından itibaren edindiği tecrübeleri, hepsinden önemlisi yetimlerin bakımı ve bu çocuklardan misyoner yetiştirme düşüncesi, onu misyonerlik çalışmalarında bağımsız hareket etmeye sevketti. Netice itibarıyla bir süre sonra Hac Misyonu ile yollarını ayırdı. Kudüs’te yerleşmek için başlarda Müslümanlarla meskun mahalleri tercih etmişti. Bu durum onun misyon çalışmalarında Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasına büyük önem verdiğini gösteriyordu. Jakob Eisler, "Die Loslösung des Syrischen Waisenhauses von der Pilgermissions St. Chrischona", *Themenschwerpunkt: Syrisches Waisenhaus und Schneller-Schulen im Nahen Osten 150 Jahre im Wandel*, Hrsg. Norbert Haag, S. Holtz und S. Hermle, Verlag Chr. Scheufele, Stuttgart 2011, s. 15-49; Alex Carmel und Jakob Eisler, *Der Kaiser Reist ins Heilige Land: Eine Bilddokumentation*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1999, s. 12-13; Baur - M. Landgraf, *a.g.e.*, s. 98-99.

muhtaç çocuklar kalmıştı.¹⁷ Bu durum misyonerleri hummalı bir şekilde yetimhane açmaya sevketti. İşte bu olayların devam ettiği sırada Kudüs'te bulunan J. Ludwig Schneller, Spittler'in de teşvikiyle 1860 yılının Ekim ayında Prusya Konsolosu G. Rosen ile Beyrut'a bir yolculuk yaptı. Onun amacı, Beyrut ve çevresinde meydana gelen olaylar nedeniyle yetim kalan çocukları toplayıp Kudüs'e getirmekti. Bu konuda Amerikalı misyonerlerden yardım talep etti ve onların yardımıyla Sayda (Sidon)'dan sadece 9 çocuğu Kudüs'e getirebildi. 11 Kasım 1860 tarihinde ise, misyoner arkadaşlarıyla birlikte "*Suriye Yetimhanesi (Syrischen Waisenhaus)*"ni kurdu.¹⁸ J.Ludwig Schneller, yetimhaneye aldığı bu ilk çocukları Suriye bölgesinden getirdiği için ismini de bu bölgeye izafeten Suriye Yetimhanesi koymuştu.¹⁹

J. L. Schneller daha Kudüs'e gelişinin hemen ertesi yılında, yani 1855'te bir arazi satın almış ve üzerine bir hane inşa etmişti. 1860 yılında Beyrut ve çevresinden toplayıp getirdiği yetimleri de işte bu hanede barındırmaya başladı.²⁰ Ancak zamanla çocuk sayısı arttıkça yeni araziler satın alındı ve bu geniş arazi üzerinde yetimler için müstakil binalar inşa edildi. Yetimhane Kudüs'ün Yafa yolu olarak da bilinen kesiminde, Esseyid Abdulkadir isimli bir Müslümandan satın alınan

¹⁷ 19. yüzyılda Suriye, bugünkü Suriye'den daha geniş bir alanı ifade ediyordu. Yani günümüzdeki Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin ve İsrail topraklarının büyük bir kısmı o dönem Suriye Vilayeti ya da Bilâd-ı Şam olarak adlandırılıyordu. Bölgede genel olarak farklı din ve mezheplere mensup gruplar bir arada bulunmakla birlikte 1840'lı yıllara kadar, bir kısım küçük anlaşmazlıklar istisna edilecek olursa, kayda değer bir sorun yaşanmamıştı. Oysa bu yıllardan itibaren gerek Tanzimat reformlarının bölgedeki uygulanışından, gerek bölgede yaşayan gayrimüslimlerin bedel-i askeri vergisini ödemeyi reddetmelerinden, gerekse yabancı devletlerin etkisiyle Suriye'de ticaret, bankacılık, kuyumculuk gibi alanların gayrimüslimlerin kontrolüne geçmesinden kaynaklanan sorunlar Müslim-gayrimüslim anlaşmazlığına kapı aralamıştı. Bir de bunlara Fransa ve İngiltere'nin Marûni ve Dürzileri kendi ekonomik menfaatleri istikametinde kışkırtmaları eklenince, tabiri caizse, 1860 yılında başlayan ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olan olayların yaşanması kaçınılmaz olmuştu. Bölgede meydana gelen olaylara irili ufaklı etnik gruplar da katılınca isyanın etki alanı genişlemiş ve Şam'da çok sayıda Hıristiyan öldürülmüştü. Bu olaylar üzerine Avrupalı devletlerin müdahalesi gecikmemiş ve 1861 yılında "*Lübnan Nizamnamesi*"nin yürürlüğe girmesiyle olaylar ancak durulabilmişti. Bu bilgiler için bkz. A. Haluk Ülman, *1860-61 Suriye Buhramı*, Ankara Üniversitesi Dış Münasebetler Enstitüsü, Ankara 1966, s. 20-28; İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 8-10; Ş. Tufan Buzpınar, "Lübnan (Osmanlı Dönemi)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul 2003, s. 251.

¹⁸ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 28-29; Eisler- A. G. Krauß, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁹ Frank Foerster, "Mission in der Stille: Die Gewaltlose Missionskonzeption Christian Friedrich Spittler für Jerusalem und Äthiopien", *Mission und Gewalt, der Umgang Christlicher Missionen mit Gewalt und die Ausbreitung des Christentums in Afrika und Asien in der Zeit von 1792 bis 1918/19*, Hrsg. Ulrich van der Heyden, Jürgen Becher, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2000, s. 65.

²⁰ R. Löffler'e göre, J.L.Schneller bu arsayı "*Amerikan Dostları Derneği*"nin desteğiyle satın almıştır. Bkz: Löffler, *Protestanten in Palästina...*, s. 251. Yetimhane ilk açıldığında yatak odası, oturma odası ve bir mutfağı bulunan alçak bir evden ibaretti. Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 137.

arazi üzerinde kurulmuştu. Ruhsat talebine dair arşiv kayıtlarında, yetimhanenin Kudüs-ü Şerif'te vakıf (kerem'ül-vakf) olarak hazineye kayıtlı bir arazi üzerinde kurulduğu ve Alman tebaasından "Yohanna Yakob Şineller" adına kaydedildiği bilgisi yer almaktadır.²¹

J. Ludwig Schneller yetimhaneyi açar açmaz ilk işi Württemberg (Almanya) ve Basel (İsviçre)'deki arkadaşlarından yardım talep etmek oldu. Onun bu talebi karşılıksız kalmamış ve kısa zamanda ihtiyaç duyduğu para ve eşyalar Kudüs'e gönderilmişti. O aynı zamanda yakın çevreden yapılan bağışların toplanıp yetimhaneye iletilmesi amacıyla Kudüs'te bir de komisyon kurmuştu. Komisyon burada uzun süre yetimhanenin gerek Avrupa'dan gerekse çevre bölgelerden ihtiyaç duyduğu kumaş, gıda ve diğer ürünleri temin etmişti. Bu komisyon 1888'e kadar çalışmalarını yürüttü. Bundan sonra Protestanlığın kutsal topraklarda gelişmesi için Schneller'e göre, Alman toplumunun artık elini taşın altına koyması gerekiyordu ki, Stuttgart merkezli "Evangelische Verein für das Syrische Waisenhaus (Suriye Yetimhanesi için Protestan Birliği/Vakfı)" bu amaçla kurulmuştu. Kısa bir süre sonra vakfın merkezi Köln'e nakledildi. Kudüs'ün Osmanlı hakimiyetinden çıkışına kadar yetimhane bu vakıf tarafından desteklendi ve önemli kararların alınmasında vakfın aldığı inisiyatif etkili oldu.²²

2. Yetimhanenin Gelişmesi ve Yeni Şubeler Eklenmesi

J. Ludwig Schneller, Suriye Yetimhanesi'ni kurduğu 1860 yılından yine bu görevi devam ettirirken hayatını kaybettiği 1896 yılına kadar kurumu idare etmişti. 1896 yılından Kudüs'ün İngilizler tarafından işgal edildiği 1917 yılına kadar ise yetimhaneyi büyük oğlu Theodor Schneller idare etti.²³ Diğer oğlu Ludwig Schneller ise Köln'de kurulan "Evangelische Verein für das Syrische Waisenhaus (Suriye

²¹ Yetimhanenin kurucusu J. L. Schneller'in ismi arşiv kayıtlarında "Yohanna Yakob Şineller" olarak geçmektedir. O, 1855 yılında Esseyid Abdülkadir'den aldığı ilk araziye daha sonra 1870 yılında satın aldığı araziye de ekleyince yetimhanenin kurulduğu alan genişlemiş ve etrafı duvarla çevrilmişti. BOA, ŞD 2720/9, Lef.3, 5 Cemâziyelahir 1319/21 Eylül 1901; BOA İ.HUS 79/15, 3 Şaban 1317/7 Aralık 1899.

²² H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 32.

²³ 1856 yılında Kudüs'te doğan Theodor Schneller, çocukluğunu burada geçirdi. Babası onun ileride yetimhanenin başına geçeceğini düşünerek daha iyi bir eğitim alması için 1869'da Almanya'ya gönderdi. Almanya'da teoloji eğitimi alan Theodor Schneller 1885 yılında eğitimini tamamlayarak Kudüs'e döndü ve yetimhanenin malî ve idarî işlerini denetlemekle görevlendirildi. Babasının ölümünden sonra ise, yetimhanenin idaresini üstlendi ve bu görevi, 1917'de bölgenin İngiliz işgaline uğraması ve yetimhaneye el konulması nedeniyle birkaç yıllık ara istisna edilecek olursa, 1928 yılına kadar sürdürmüştür. Ludwig Schneller, *Das Syrische Waisenhaus in Jerusalem: Seine Entstehung und Seine Geschichte*, Köln-Marienburg 1928, s. 27; Hans Niemann, *Ein Rundgang durch das Syrische Waisenhaus und seine Zweig-Anstalten in Heiligen Lande*, Marienburg-Köln 1929, s. 38.

Yetimhanesi için Protestan Birliği/Vakfı)”un yönetim kurulunda görev yapıyordu. Ludwig Schneller, daha sonra yine Köln’de, Alman toplumunda Suriye Yetimhanesi’ne karşı bir farkındalık oluşturmak amacıyla, “*Evangelische Jerusalem Stiftung (Protestan Kudüs Vakfı)*”u kurdu ve bu vakfın da idareciliğini üstlendi. Kızı Maria Schneller ise, yetimhane bünyesinde kurulan Kız Evi ve bu eve bağlı diğer işlerle ilgileniyordu. Dolayısıyla Suriye Yetimhanesi’ne “*Schneller Okulu*” veya yerel tâbirle “*Madrasat Şineller*” denmesi ve kurumun bu aileyle özdeşleşmesi boşuna değildi.²⁴

Yetimhaneye alınan yetim sayısı ilk yılın sonunda 41’e yükselmişti ve bu sayı her yıl artış gösteriyordu. Johann Ludwig Schneller’in daha fazla çocuğa ulaşma isteği, yetimhanenin devamlı gelişmesini gerektiriyordu. Bunun için sahip olunan arazilerin devamlı genişlemesi ve yeni binaların inşa edilerek kurumun geliştirilmesi, Schneller misyonunun en önemli hedeflerindendi.²⁵ Schneller ailesi, misyon çalışmaları için kutsal topraklarda araziye sahip olmanın değerini idrak etmiş olmalı ki, hem satın aldıkları arazilerin kayıt altına alınması hem de sahip oldukları arazilere yenilerinin eklenmesi için her fırsatta bağlı buldukları yabancı elçiliklerin yardımına başvuruyordu.²⁶ Osmanlı Devleti ise kendi toprakları üzerinde, yine devletin inisiyatifi ve desteğiyle kurulmuş olan yabancı devletlere ait bu tür müesseselerin kanun ve nizam çerçevesinde faaliyet yürütmesini istiyordu. Oysa bağlı buldukları devletin Osmanlı topraklarındaki kolonisi gibi hareket eden bu kurumlar devletlerarası anlaşmazlıklara da kapı aralıyordu.²⁷ Buna rağmen yetimhane idaresi, taleplerinin daha çabuk halledilmesi maksadıyla Kudüs Alman Konsolosluğu ve Alman Sefareti’ni bu meselelere dâhil etmişti. Neticede Osmanlı Devleti’nin bu dönem Almanya ile olan yakın ilişkilerinin de etkisiyle, yetimhanenin hemen bütün talepleri yerine getirilmiştir.²⁸

²⁴ Niemann, *a.g.e.*, s. 4.

²⁵ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 48. J. L. Schneller için yetimhane aynı zamanda, 19. yüzyılda Avrupa’da Hıristiyanlığın Kudüs’ü ele geçirmek için duyduğu özlemin ve bu amaçla açtıkları silahsız Haçlı Seferi’nin bir parçası olabileceğini ifade ediyordu. Roland Löffler; "Die Langsame Metamorphose einer Missions und Bildungseinrichtung zu einem Sozialen Dienstleistungsbetrieb. Zur Geschichte des Syrischen Waisenhauses der Familie Schneller in Jerusalem 1860-1945", *Europaer in der Levante, Zwischen Politik, Wissenschaft und Religion (19.-20. Jahrhundert)*, Hrsg. Dominique Trimbou, R. Oldenbourg Verlag, München 2004, s. 79.

²⁶ BOA YA.HUS, 419/6, 3 Cemâziyelevvel 1319/18 Ağustos 1901; BOA BEO, 3187/238951, 21 Kanunusâni 1323/3 Şubat 1908. Bu hususlarla ilgili ayrıca bkz: Samir Akel, *Der Pädagoge und Missionar Johann Ludwig Schneller und seine Erziehungsanstalten*, Dissertation zur Erlangung des Akademischen Grades Doktor der Sozialwissenschaft im Fachbereich, Pädagogik der Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1978, s. 5.

²⁷ BOA DH.MKT, 1037/52, 20 Şevval 1323/18 Aralık 1905.

²⁸ Schneller ailesinin sahip olduğu arazilerin kayıtları, arazi üzerine bina inşa talepleri ve müsaade

1860 yılında kurduğu yetimhanede burada kalacak çocukların dindar bireyler olarak yetişmesini amaçlayan J. Ludwig Schneller 1861'de yayınladığı “*Suriye Yetimhanesi Nizamnamesi*”nde misyon anlayışını ve pedagojik yaklaşımını şu şekilde açıklamıştı: “*Evimiz toplumdaki kimsesiz fakir çocukları Tanrı'ya, kiliseye ve topluma faydalı bireyler olarak yetiştirecek bir eğitim yuvasıdır*”.²⁹ Oğlu Theodor Schneller, yetimhaneye alınacak ruhsat için Osmanlı makamlarına kurumun Alman devleti himayesi altında olduğunu³⁰ ve “*bilâ tefrik din ve mezhep (din ve mezhep ayrımı)*” gözetmeksizin

mazbataları ile ilgili birkaç örnek için bkz. *BOA DH.MKT.*, 55/41, 28 Haziran 1309/10 Temmuz 1893; *BOA İ.DFE.*, 2/1, 14 Zilhicce 1310/29 Haziran 1893; *BOA DH.MKT.*, 130/12, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893; *BOA İ.DFE.*, 3/29, 19 Cemâziyelâhîr 1312/18 Aralık 1894; *BOA DH. MKT.*, 315/73, 15 Kanunusânî 1310/27 Ocak 1895; *BOA İ.DFE.*, 6/12, 27 Muharrem 1315/28 Haziran 1897; *BOA İ.DFE.*, 13/4 Lef.2-5, 22 Cemâziyelevvel 1320/27 Ağustos 1902.

Kurumların ruhsat almalarıyla ilgili anlaşmazlıklarda Alman Sefareti hemen müdahil oluyor ve Osmanlı topraklarında Almanya'nın menfaati için çalışan bu misyon kuruluşlarına yardımdan geri kalmıyordu. Nitekim bu dönemde Osmanlı Devleti ile Almanya'nın siyasi ve ekonomik ilişkileri olumlu bir seyir takip etse de Almanya Osmanlı topraklarını, diğer Batılı devletler gibi daima nüfuz kuracağı bir alan olarak görmüştür. Bilindiği gibi, Almanya 1871'de siyasi birliğini sağladığında Prens Bismarck, Almanya'nın Doğu'da hiçbir siyasi maksadının olmadığını (sınırlı ideal) ve bütün gayretlerini dost devletlerin menfaatlerinin temini yolunda kullanacağını ifade etmiş, ancak kısa bir süre sonra bu politikasından vazgeçmişti. Çünkü gelişen Alman sanayisi ve ticareti, Almanya'yı yayılmacı bir politika takip etmeye zorunlu kılıyordu. Bismarck bu düşüncesini “*güneşte yer edinmek*” şeklinde formüle etmişti. Deniz gücü yeterince gelişmemiş olan Almanya'nın hâlihazırda sömürü için daha kolay nüfuz edebileceği bölge olarak önünde Çin, İran ve Osmanlı Devleti bulunuyordu. Bunlar içerisinde de kendisine en yakın olan ve fazla engel olmadan nüfuzunu tesis edebileceği yer olarak Osmanlı Devleti öne çıkıyordu. Bu amaçla başlayan “*Doğu'ya Yönelim (Drang nach Osten)*” politikası doğrultusunda, 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların İstanbul ölelerine kadar gelmesi ve 1878 Ayastefanos Antlaşması'nda büyük kazanımlar elde etmesi Alman menfaatleri için tehlikeli bulan Bismarck, aynı yıl akdedilen Berlin Antlaşması'yla Rusların Osmanlı Devleti üzerinde kurmaya çalıştığı tahakkümü engellemeye çalışmıştı. Bu durum devletler arası denge politikası izleyen II. Abdülhamid'in, kendi ülkesini parçalamak ve idaresi altındaki azınlıkları destekleyip kıskırtmak isteyen ülkeler arasında bulunmayan Almanya'ya yaklaşmasına neden oldu. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 33-35; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 41. II. Wilhelm'in iktidara gelmesinden sonra ise Almanya, Osmanlı topraklarını ekonomik ve siyasi yayılma alanı olarak seçmiş ve bu hedefini de 1896'dan itibaren “*Welt Politik*” (Dünya Politikası) olarak adlandırmıştı. Bu politika, Osmanlı topraklarını bir Alman kolonisi haline getirmek ve Alman ekonomik gücünü bu geniş coğrafyada tesis etmek gayesiyle Berlin'den başlayıp Bağdat-Basra'ya kadar uzanacak olan demiryolu hattının inşasına talip olmayı da içeriyordu. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 87-90; Kılıç, *a.g.e.*, s. 42-43; Mahmud Muhtar, *Maziye Bir Nazar, Berlin Antlaşmasından Harb-i Umûmiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, Sad. Erol Kılınc, Ötügen Yayınları, İstanbul 1999, s. 51; Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Almanlar*, Vatan Yayınları, İstanbul 1998, s. 27.

²⁹ Löffler, “Die Langsame Metamorphose...”, s. 89.

³⁰ Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki ekonomik menfaatlerinin yerleşmesi noktasında, Osmanlı coğrafyasında bulunan bütün Alman dernek, vakıf, kurum ve kuruluşlar Alman İmparatorluğu'nun yakın ilgisini ve desteğini daima yanında bulmuştur. Doğu'nun en büyük Protestan misyon kuruluşu olan Suriye Yetimhanesi de, bu hususlara bağlı olarak Almanya'nın desteğini daima yanında görmüştür. Örneğin 1884 yılında I. Wilhelm yetimhanenin kuruluşunun 25. yıldönümü anısına ve Almanya'nın dâima yanlarında olduğunu ifade etmek adına, kurumun ana binasında bulunan kule için saat hediye etmişti. Bundan başka, II. Wilhelm'in 1898 yılında Kudüs'ü ziyareti esnasında, imparatora eşlik eden Ludwig Schneller (yetimhane

bütün çocukları kabul edeceğini ifade etmişti.³¹ Yine Remle Belediyesi'nden kiralanın 6 bin dönüm büyüklüğündeki arazinin tamamen kendilerine satışı ile ilgili Alman Sefareti'nden Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen 22 Şubat 1905 tarihli bir yazıda, yetimhanenin 50 seneden beri "*makâsıd-ı insâniyetkarâneyi tâkib etmekte*" olduğu, Schneller ailesinin hâlis niyetlerle hareket ettikleri ve bu iyi niyetten bölgedeki devlet görevlilerinin dahi şüphesi olmadığı gibi ifadelere yer verilmişti.³² Ancak Schneller ailesinin Kudüs ve çevresinde uygulamak istediği misyonun içeriği, Almanya'daki Protestan misyon çevreleri ile Schneller ailesi arasında vukû bulan yazışmalara yansımaktaydı. Örneğin 1897'de Almanya'dan Voller Stolz tarafından Theodor Schneller'e gönderilen bir mektupta şu ifadeler yer alıyordu:

"Bu büyük kompleks (Suriye Yetimhanesi), evlerin geleceği için daha fazla çocuğun bakımını sağlamakla sınırlı kalmamalı, hatta bütün Filistin'de misyon müessesesinin varlığı adına da büyük görevler ifâ etmelidir. Buraya (evin çevresine) yıldan yıla birçok Protestan Arap aileler yerleştirilmelidir. Bunlar kilise ve Suriye Yetimhanesi çevresinde kader birliği içerisinde yaşamalı ve daima büyüyen, genişleyen aileler teşkil edilmelidir. Bu cemaat üyeleri ekmeklerini ve kazançlarını Kudüs'ün endüstri hayatından ve Suriye Yetimhanesi'nin endüstri işletmelerinden temin etmelidirler"³³.

J. L. Schneller yetimhaneyi kurarken Kudüs ve çevresinde bir Protestan Arap topluluğu oluşturma fikrine sahipti. Onun nihai hedefi, kutsal topraklarda Almanya'nın himayesi ve Alman Piskoposluğu'nun yönetimi altında Arap Protestan Ki-

kurucusunun oğlu), Kayzeri yetimhaneye götürmüş ve kurumu gezdirmişti. Kayzer burada, yetimhane müdürü Theodor Schneller'den kurumun ihtiyaçları ve sıkıntıları hakkında bilgi de almıştı. 1910 yılında ise kuruluşun 50. yıldönümü anısına yapılan törenlere Alman Prensi ile bayan Kayzer August Viktoria Stiftung da katılmıştı. Hatta kutlamalar esnasında yetimhanede çıkan yangının etkisiyle ana bina büyük bir hasar almış ve neredeyse yetimhanenin kapatılması gündeme gelmişti ki, Alman Kayzerinin yaptığı büyük bir bağışla kurum kısa bir sürede tadilatın geçirilerek faaliyetlerine devam etmişti. Dolayısıyla Schneller ailesinin misyon çalışmaları, aynı zamanda Almanya'nın kutsal topraklardaki yerini sağlamlaştırdığı için dâima "*politik ilgiye*" mazhar olmuştu. Hermann Schneller, *Das Leben des Direktors D. Theodor Schneller vom Syrischen Waisenhaus in Jerusalem 1856-1935*, Dem Institut für Missionswissenschaft gewidmet vom Verfasser, Leonberg 1977, s. 40; L. Schneller, *a.g.e.*, s. 11-13; Löffler, "Die Langsame Metamorphose ..." s. 99; Baur - Landgraf, *a.g.e.*, s. 108; Alman devletinin desteği ve yönlendirmesiyle sadece Kudüs'te kurulan Alman misyener teşkilatlarına ait hastane, okul, misafirhane, yetimhane ve bakımevi gibi kurumların sayısı 1916 yılında 37'ye ulaşmıştı. BOA HR.HMŞ.İŞÖ., 136/14, 28 Şubat 1331/16 Mart 1916.

³¹ "...30 sene evvel Almanya Devleti'nin himayesi altında olmak üzere bilâ tefrik din ve mezheb fırkalarına mahsus liecel't-terbiye meccânen kabulleri zımnında Suriye Yetimhanesi namıyla ma'ruf." BOA İ.HUS, 79/15, 3 Şaban 1317/7 Aralık 1899.

³² BOA BEO, 2516/188680, Lef. 2, 17 Zilhicce 1322/22 Şubat 1905. Bu hususla ilgili Alman Sefareti'nden Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen 8 Kanunusâni (Ocak) 1905 tarihli takrir sûreti ve transkripsiyonu için bkz: BOA BEO, 2516/188680, Lef. 3 (Ek- 4).

³³ Baur-M. Landgraf, *a.g.e.*, s. 108.

lisesi kurmaktı. Bunu temin etmek için, bölgede daha uzun yaşayacak ve birbirine sıkı sıkıya bağlı ve uyumlu hareket edebilecek bir Protestan cemaati kurulmalıydı. Bu hususta ne yapması gerektiği ile ilgili farklı öneriler oluyordu. Ancak bunlar içerisinde ona en makul geleni bir Rus misyonerden aldığı tavsiyelerdi. 1872'de Rusya'dan Kudüs'e gelen misyoner dostu ona Kudüs'te oluşturacağı müesseseyi bir "Protestan Bölgesi (kolonisi)" şeklinde düzenlemesini ve kız evlerinde kalan çocuklarla (bunlara Alman kökenli diğer Protestan misyoner grupları da dâhil) erkek öğrencileri evlendirerek örnek bir toplum oluşturmasını tavsiye etmişti. Bu tavsiye üzerine J. Ludwig Schneller, kutsal topraklarda Protestan misyonerliğinin en büyük müessesesini kurmak için araziler satın almış ve çalışmalarını bu istikamette yürütmüştü. İşte Güney Akdeniz'de Yafa'dan Yahudi Dağı'na kadar olan geniş arazinin satın alınarak yetimhaneye ait binaların merhale merhale inşası, belirtilen amaçlara matuf çalışmalardı.³⁴

J. L. Schneller başlangıçta yetimhaneye sadece fakir ve kimsesiz çocukları alıyordu. Ancak ilerleyen zamanlarda, hem bu telkinlerin hem de Stutgart/Köln merkezli misyon çevrelerinin etkisiyle, Kudüs'te bir Protestan Arap orta sınıfı oluşturulabilmesi için yetimhanede zengin ailelerin çocuklarına da yer verilmesi gerektiğini anlamıştı. Bunun için yetimhaneye 1870'li yıllardan itibaren zengin ve kültürlü Arap ailelerin çocuklarını da almaya başladı. Ona göre, ancak bu şekilde bölge halkının davranışlarında istenilen yönde bir değişim sağlanabilirdi. Bu okullarda aynı ortamı paylaşan fakir ve kimsesiz çocuklarla zengin ailelere mensup çocuklar, hayalindeki toplumu inşa edebilirdi.³⁵

Bilindiği gibi, 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'ne göre yabancı bir devlet adına açılacak eğitim kurumlarına ruhsat alma mecburiyeti getirilmişti. Bu düzenlemeden evvel yabancılar herhangi bir zorlukla karşılaşmadan diledikleri mahalde ve şartlarda bu tür kurumları açabilmişlerdi. Ancak ilgili düzenlemenin 129. maddesi gereğince artık bu kurumların ruhsat alması gerekiyordu.³⁶ Suriye Yetimhanesi ilk yıllarda çocuk sayısına bağlı olarak küçük evlerde hizmet verdiğinden ne mahallî ne de merkezî idarenin herhangi bir baskısına maruz kalmamıştı.³⁷ Ancak bu geniş arazi üzerine yeni binalar eklendikçe ve bir de yetimhanenin

³⁴ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 49; İnan, *a.g.e.*, s. 142-143.

³⁵ Löffler, "Die Langsame Metamorphose...", s. 94; Akel, *a.g.t.*, s. 70.

³⁶ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 75-80.

³⁷ Kudüs'teki Alman kurumlarının çok rahat bir şekilde faaliyetlerini yürüttükleri ve Osmanlı makamlarınca herhangi bir olumsuz muameleye maruz bırakılmadıkları ile ilgili bkz., Akel, *a.g.t.*, s. 5.

ana binası olarak bilinen bölümü oldukça büyük bir şekilde (cesim) inşa edilince, dikkatleri üzerine çekmiş ve ruhsat alma lüzumu ortaya çıkmıştı. Kudüs Alman Konsolosluğu tarafından Kudüs Mutasarrıflığı aracılığıyla Şûrâ-yı Devlet'e yapılan müracaatta, Suriye Yetimhanesi'nin çevrili olduğu alanın toplam 40.233 zira' (yaklaşık 23.000 m²) büyüklüğünde, arazi üzerine inşa edilen binanın ise 117-13 metre genişliğinde olduğu (bina izin alınmadan inşa edilmişti) ve geniş bir alanın da talebenin teneffüste vakit geçireceği mahal olarak ayrıldığı belirtilerek ruhsat talebinde bulunulmuştu. Yetimhanenin bitişğinde bir de iki katlı ve toplamda sekiz odalı yetimhane idaresine mahsus hane mevcuttu.³⁸

Kudüs Suriye Yetimhanesi 1880'li yıllardan itibaren öylesine gelişti ki yetimhane binası, bünyesinde müzeden kiliseye, matbaadan fırına, terzihaneden marangozhaneye kadar birçok mekanı barındırıyordu.³⁹ 1884 yılında yetimhanenin farklı birimlerinde çalışan personel sayısı 413 kişiyi bulmuştu. Örneğin bu personelin 12'si öğretmen, 21'i atölyelerde üretilen ürünlerin satışıyla ilgilenen esnaf ve bakkal, 3'ü eczacı ve doktor, 6'sı tercüman ve rehber, geri kalanı ise büyük oranda atölyelerde çalışan işçi ve gündelikçilerden oluşuyordu. 1886 yılında kuruma ilk defa gözleri görmeyen yetimler kabul edildi. İlerleyen yıllarda bu çocuklar için derslik ve atölyeler açıldı.⁴⁰

1896 yılında yetimhanenin idaresini Theodor Schneller alınca yetimhane genişlemeye devam etmiş ve birbiri ardınca yeni bina inşa izni başvurusunda bulunulmuştu.⁴¹ İnşa edilmek istenen binaların büyük olması, 1884 yılında çıkarılan ve Yahudilerin Filistin'e yerleşmesini yasaklayan talimat uyarınca,⁴² bu binalara Yahudi göçmenlerin yerleştirileceği düşüncesini uyandırmıştı. Üstelik Kudüs Mutasarrıflığı, kesinlikle inşa ruhsatı verilmemesi yönünde görüş beyan etmiş olmasına rağmen Şûrâ-yı Devlet, bölgeye Yahudi göçmeni girişinin yasak olmasından dolayı böyle bir ihtimalin bulunmadığını belirterek inşaata ruhsat verilmesini kararlaştırmıştı.⁴³

³⁸ BOA ŞD, 2720/9, Lef.11, 4 Cemâziyelâhir 1318/29 Eylül 1900.

³⁹ Niemann, *a.g.e.*, s. 11-30.

⁴⁰ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 54-55.

⁴¹ BOA İ.DFE., 17/31, 3 Muharrem 1324/27 Şubat 1906.

⁴² Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890-1914*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, s. 78-82.

⁴³ BOA İ.DFE, 18/42, 30 Receb 1324/19 Eylül 1906; Yahudilerin Filistin bölgesine yerleşmeleri yasak olmasına rağmen Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898'de Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaret sonrasında, Alman tabiiyetindeki Yahudiler Alman bürokrasisinin de yardımıyla bölgeye yoğun bir göç seferberliği başlatmışlardı. Almanların bu şekilde Yahudi kolonizasyonuna destek vermelerinin sebebi, bölgedeki

Yetimhane açıldıktan sonra burada kalan Hıristiyan çocuklar pazar günleri ayine katılmaları için şehirdeki diğer Protestan Kiliselerine götürülüyorlardı. Ancak yetimhanenin imkanları genişleyip yeni binalar inşa edilince ana binada bir de kilise açıldı. Kilise aynı anda 400 kişinin ayine katılabileceği büyüklükteydi. Her pazar düzenli olarak Arapça, 14 günde bir de Almanca ayin yapılıyordu. Aynı şekilde kilisede akşam duaları da Arapça yapılıyordu.⁴⁴ J. Ludwig Schneller Kudüs'e geldiğinde Arapça öğrenmeye başlamış, daha sonra dile hâkim bir seviyeye gelmişti. Onun için bu Arapça ayinleri de kendisi yönetiyordu. Babasının ölümünden sonra ise ayinleri Theodor Schneller idare etmeye başladı. 1884 yılında kurumda görev yapan 4 vaiz ve Protestan papazı vardı. Kurumdaki kilise ve Hıristiyan öğretileri, J. L. Schneller'e göre yetimhanede verilen hizmetin merkezinde yer almaktaydı.⁴⁵

Kurumda bir de, hem çevre kültürüne dair bir farkındalık oluşturmak amacıyla yetim çocukların, hem de kutsal toprakları ziyarete gelip yetimhaneyi de görmek isteyen Avrupalı hacı adaylarının gezebilecekleri müze bulunuyordu. Müzede topraktan yapılmış eşya ve çiftliklerde kullanılan aletler sergileniyordu. Ayrıca kutsal topraklarda bulunan ve içleri definciler tarafından boşaltılmış eski tabut formları ile eski müzik aletleri de müzede sergilenen diğer eserlerdi.⁴⁶

19. yüzyılın sonlarına doğru Kudüs Suriye Yetimhanesi'ne Anadolu'dan, Afrika'dan ve çevre bölgelerden gelen yetim sayısı artınca, Kudüs çevresinde yeni şubeler açma lüzumu ortaya çıkmıştı. Bu istikamette ilk adım daha 1885 yılında, Yafa Kazası'na bağlı Remle Belediyesi'nden Kudüs'teki yetimhanede kalan çocukların ziraat talimi için altı bin dönüm genişliğindeki bir araziyi 40 seneliğine kiralamak suretiyle atılmıştı. Schneller ailesi bu arazi üzerine herhangi bir bina inşa etmeyeceklerini ve amacı dışında kullanmayacaklarını Remle Belediye Dairesi'ne taahhüt etmelerine rağmen 1892 yılında 120 odalı bir bina inşa etmek için ruhsat talebinde bulunmuşlardı.⁴⁷ Dâhiliye Nezâreti ise bu talebin araziyi kiralarken yapılan mukaveleye aykırı olduğu gerekçesiyle kabul edilemeyeceğini bildirdi. Mukavelede, kira süresince arazi üzerine yapılacak binaların değeri, söz-

Amerikan ve Fransız varlığı ve faaliyetleriyle mücadele ederek kendilerine ekonomik alanda destek olacak bir topluluk oluşturmak. Böyle yapmakla Alman nüfuz sahasının genişletilmesi hedefleniyordu. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 100.

⁴⁴ Niemann, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁵ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 55.

⁴⁶ Niemann, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁷ BOA DH.MKT, 1990/38, 27 Muharrem 1310/21 Ağustos 1892.

leşmenin bitimiyle birlikte Belediye Dairesi tarafından kiralanayan şahsa ödenecekti. Dolayısıyla böylesine büyük bir binanın değeri yüksek olacağından belediye bu bedeli ödemekte zorlanacaktı.⁴⁸ Osmanlı idarecileri meseleyi kanunlar ve belediye ile yetimhane idarecileri arasında imzalanan mukavele çerçevesinde çözmeye çalışmasına karşın, Schneller ailesi arazi üzerinde daha rahat bina inşa edebilmek için burasının tamamen kendilerine satılmasını talep etmişti. Bu talebin normal şartlarda yerine getirilmeyeceğini anlayan Theodor Schneller, araziyi satın alabilmek için Alman Sefâreti'ni de meseleye dâhil etti. Alman Sefâreti'nden 8 Ocak 1905 tarihinde Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen arzuhalde Remle Belediyesi'nden kiralanayan ve “*Birsalem*” olarak bilinen bölgedeki arazinin Schneller ailesine “*münâsib bir fiyat ile sûret-i kat'îyyede bey' ve fûruht (satış)*” edilmesini talep etmişti.⁴⁹ Hâriciye Nezâreti ise Schneller ailesinin 50 senedir hayır işleriyle anıldığını, talep edilen arazinin ilgili belediye dairesince de uygun görüldüğü takdirde Schneller ailesine satılabileceğini, Alman Sefâreti'nin de bu yönde ısrar ettiğini belirten bir yazıyı Sadâret'e göndermişti.⁵⁰ Arazi ile ilgili bu yönde yazışmalar devam ederken 1906 yılında Sadâret'ten Dâhiliye, Hâriciye, Mâliye, Defter-i Hâkanî ve Evkâf-ı Hümâyun Nezâretlerine gönderilen yazıda bu arazi üzerinde kurulmak istenen yetimhaneye ruhsat verildiği ifade edilmişti.⁵¹

Schneller ailesi yetimhaneye ruhsat almakla kalmamış, kısa bir süre içerisinde bizzat Alman Kayzeri'nin tavassutuyla arazinin de kendi üzerlerine kaydedilmesini sağlamışlardı. Böylece Suriye Yetimhanesi'nin ilk şubesi Birsaleme'de “*Philistäische Waisenhaus (Filistin Yetimhanesi)*” adıyla kuruldu. Birsaleme, Hıristiyanlar tarafından İsa Peygamberin havarilerinin yaşadığı yer olarak görülmesi itibarıyla misyonerler tarafından değer verilen bir yerdi. Ayrıca Akdeniz kıyısına yakın ve arazisinin düz olması tarımsal faaliyetler için önemini artırıyordu. Schneller ailesi, bu altı bin dönümlük arazide Kudüs'teki yetimlerin uygulamalı ziraat eğitimi almalarını istiyordu. Ancak onların asıl gayesi, bu geniş arazide üretilecek portakal, zeytin, üzüm, elma, limon, şeftali, badem ve kavunlardan yetimhanenin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra Avrupa'ya ihraç edilerek bir gelir kalemi oluşturulmasıydı. Bunlara bir de, Kudüs Yetimhanesi'nde barınan yüzlerce çocukla işletmelerde çalışan personelin günlük ekmek ihtiyacı için gerekli olan buğdayın büyük oranda

⁴⁸ BOA BEO, 1284/96291, Lef.2, 7 Şevval 1316/18 Şubat 1899; BOA DH.MKT., 2185/84, 23 Zilkâde 1316/4 Nisan 1899.

⁴⁹ BOA BEO, 2516/188680, Lef.3, 2 Zilkâde 1322/8 Ocak 1905.

⁵⁰ BOA BEO, 2516/188680, Lef.2, 17 Zilhicce 1322/22 Şubat 1905.

⁵¹ BOA BEO, 2765/207361, 6 Şubat 1321/19 Şubat 1906.

Birsalem'den karşılanıyor olması eklenince, bölgenin Schneller ailesi için önemi daha iyi anlaşılacaktır. Nihayetinde, Birsalem'deki arazi üzerinde hem bir yetimhane kuruldu hem de bir tarım işletmesi oluşturuldu.⁵²

Suriye Yetimhanesi'nin ikinci şubesi, yine Hıristiyanlarca İsa Peygamberin memleketi olarak kabul edilen Nasıra'da, şehrin kuzeyinde yer alan Galile Dağlarının ismine nispetle “*Galiläischen Waisenhaus (Galile Yetimhanesi)*” adıyla kuruldu. Kudüs'teki yetimhaneye Nasıra bölgesinden 40-50 yetimin gelmesi, burada da bir yetimhane açılmasını gerekli kılmıştı. 1910 yılında şehrin dağlık kesiminden bir arazi satın alındı ve yetimhanenin inşasına başlandı. Yetimhane inşa edildi ancak idarî makamlardan ruhsat alınması hususunda yine Alman yöneticileri araya girdi. Neticede yetimhaneye ruhsat 1914 yılında verildi.⁵³ Yetimhane'de yaklaşık 60 çocuk barınıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda bölge İngiliz işgaline uğrayınca (1917), yetimhane arazisi Amerikalılara verilmiş, onlar da bu yetimhaneye Ermeni yetimleri yerleştirmişti. Yetimhanenin bünyesinde bir ilkokul ile eğitim verilen ve ticarî üretim yapılan bir tarım ünitesi vardı.⁵⁴

3. Yetimhaneye Alınan Çocuklar

Johann Ludwig Schneller yetimhaneyi “*kurtuluş evi*” olarak adlandırıyordu ve yetimhaneye giren çocukların yeni bir kimliğe sahip olarak buradan ayrılmalarını istiyordu. Ona göre Suriye Yetimhanesi sadece sosyal bir ortam değil aynı zamanda Hıristiyan inancına bağlı olanların sesinin duyurulacağı mekanlar da olmalıydı. İşte bu düşüncelerle kurulan yetimhaneye ilk yılın sonunda 41 yetim alınmıştı.⁵⁵ Yetimhaneye alınan çocuk sayısı devamlı artış göstermiş ve 1870 yılında bu sayı 70'e, 1877 yılında ise 210'a ulaşmıştı.⁵⁶

J. L. Schneller 1877'de, yetimhanenin kuruluşundan 17 yıl sonra, ilk defa bir öğrenci istatistiği hazırladı. Biraz evvel de belirttiğimiz gibi, bu yıla kadar yetimhanede 210 çocuk kalmıştı. Bunlardan 90'ının hem annesi hem de babası yoktu. Ayrıca 61 çocuğun sadece annesi, 46 çocuğun ise sadece babası vardı. 1877'ye kadar yetimhanede kalan bu 210 çocuktan 88'i çevre bölgelerden, 64'ü küçük esnaftan, 20'si yoksul kesimden, 16'sı tüccarlardan, 12'si eğitilmiş ailelerden, 10'u da sahipsiz ve Afrika bölgesinden gelen çocuklardan oluşuyordu. Yetimhaneye alınan

⁵² L. Schneller, *Das Syrische Waisenhaus. ...*, s. 14-16.

⁵³ *A.g.e.*, s. 17-18.

⁵⁴ Niemann, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁵ Baur - M. Landgraf, *a.g.e.*, s. 103-104.

⁵⁶ Eisler - Krauß, *a.g.e.*, s. 14.

çocukların sağlık durumuna gelince, 210 çocuktan 148'i genel olarak sağlıklıydı. Bunlardan 60'ı tüberküloz, 2'si keldi. Hasta olan çocukların tedavisi Kudüs'teki Alman misyon hastanelerinde yapılıyordu.

Yetimhaneye gelen çocukların %50'sini Filistin bölgesinden, %30'unu Suriye'den, %7'sini Afrika (Orta Afrika, Mısır ve Habeşistan)'dan, geri kalanını ise Anadolu'dan gelenler (Ermeniler dâhil) oluşturuyordu. Yetimhanede kalan çocuklardan 4'ünün herhangi bir dinî mensubiyeti bulunmazken 32'si Müslüman, 174'ü Hıristiyandı. Bu Hıristiyanların da 29'u Katolik, 29'u Marûni, 87'si Ortodoks, 8'i Kıptî, 1'i Ermeni ve 19'u Protestan'dı.⁵⁷

Yetimhaneye gelen çocuklardaki bu inanç ve mezhep çeşitliliği, ilerleyen yıllarda Protestan mezhebi lehine değişecekti. Ancak bunlardan daha önemlisi yetimhaneye alınan Müslüman çocuklara uygulanan muameleydi. J. L. Schneller'in bölgede örnek bir Hıristiyan yaşantısını hâkim kılma isteği, yetimhaneye gelen Müslüman çocukların da, Hıristiyan öğretilerine göre yetiştirilmeleri ve neticede Protestan olmaları düşüncesini kapsıyordu. Müslüman çocuklar, pazar ayinleri ve günlük dualarda diğer Hıristiyan çocuklarla aynı ortamda tutuluyordu. Böyle yapılması, Schneller'in ifadesiyle, "*çocukların taklit yoluyla cesaretlendirilmesi*" ve Hıristiyanlığa kazandırılması için gerekliydi. Öyle ki, yetimhaneyi ziyaret edenler, J. Ludwig Schneller'i misyon çalışmalarında en fazla mutlu eden hususların başında Müslüman bir çocuğun din değiştirip vaftiz edilmesi için yapılan merasimlerin geldiğini belirtmekteydiler. Yetimhanede farklı dinden olan çocukların Hıristiyan yapılması ve Hıristiyanlığın diğer mezhebenden olanların da Protestanlığa kazandırılması çalışmaları, misyon içerisinde burasının bir "*Protestan kurumu*" olduğu yönündeki söylemi doğruluyordu. Yetimhanede verilen din eğitimi neticesinde daha 1863'te, yetimhanenin kuruluşundan üç yıl sonra, öğrencilerden dördü kilisede yapılan ayinle Protestanlığa geçmişti.⁵⁸

Misyonerler Osmanlı topraklarına gelirken Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekmemek için başlangıçta Müslümanların Hıristiyanlaştırılması hususuna mesafeli yaklaştılar. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1880'li yılların başından itibaren gerek merkezî otoritenin zayıflaması, gerekse taşra ile merkez arasında meydana gelen koordinasyonsuzluktan yararlanarak Müslümanlar arasında da yoğun bir şekilde çalışmaya başladılar. J. Ludwig Schneller Kudüs'e geldiğinde

⁵⁷ Akel, *a.g.t.*, s. 67-68.

⁵⁸ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 49; İnan, *a.g.e.*, s. 139.

misyon çevresindeki arkadaşları ona bir Hıristiyan mahallesinde oturması yönünde telkinlerde bulunmalarına rağmen o, bir Müslüman mahallesinde ikamet etmeye başlamıştı. Bu durum onun misyon çalışmalarında Müslümanlara ayrı bir önem vereceğini gösteriyordu. Nitekim Anadolu'daki Alman yetimhaneleri ile kıyaslandığında Suriye Yetimhanesi'nde daha fazla Müslüman çocuk kalıyordu. J. L. Schneller Müslüman çocukların Protestanlaştırılmasına ayrı bir ehemmiyet verse de, bu konuda büyük bir başarı elde edemediği gibi Müslüman halk arasında misyonerlere karşı tepki de oluşmaya başladı.⁵⁹ Üstelik II. Abdülhamid Müslüman çocukların misyoner okul veya yetimhanelere alınmaması yönünde taşra yöneticilerine kimi zaman uyarılarda bulunuyordu. Kudüs Mutasarrıflığı da bu uyarılara bağlı olarak Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir yazıda, Müslüman çocuklara eğitim vermek amacıyla onları okullarına alan misyon kuruluşlarının bu çocukları daha sonra din değiştirmeye zorladıklarından bahisle, Kudüs ve çevresinde yabancılar kuruma açma ruhsatı verilirken daha dikkatli davranılmasını talep etmişti.⁶⁰

Bilindiği gibi, 1890'lardan itibaren Osmanlı coğrafyasında vuku bulan Ermeni tedhiş eylemleri nedeniyle birçok Ermeni yetim ortada kalmıştı. Bu yetimleri kendi misyonlarına dâhil etmek isteyen Batılı misyon teşkilatları büyük bir yarış içerisine girmişlerdi⁶¹. Misyonerlerin bu çalışmaları neticesinde topladıkları Ermeni çocuklarının sayısı o kadar çok arttı ki, artık Harput, Maraş, Van, Diyarbakır ve Urfa'daki Alman yetimhanelerinde yer kalmamıştı. Bu çocukları devletin uhdesine de vermek istemeyen misyonerler, burada yer bulamadıkları Ermeni yetimlerin büyük bir kısmını Kudüs Suriye Yetimhanesi'ne gönderiyorlardı. Örneğin daha 1896 yılında İstanbul Beyoğlu'nda bulunan ve Doğu bölgelerinden getirilen 32 Ermeni yetimi ile Maraş'tan toplanan 50 yetim Alman Hastanesi'nde çalışan bir hizmetlinin gözetimi altında Kudüs'e gönderilecekti.⁶² Bununla ilgili

⁵⁹ Mutlalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)", *History Studies*, Volume 8, Issue 3, September 2016, s. 164-169. Buna rağmen Suriye Yetimhanesi Müslüman çocukları almaya devam etmiş, yoğun misyonerlik çalışması yürüttüğü halde Müslüman çocuklar arasında din değiştirenlerin sayısı fazla olmamıştır. Neticede Protestanlaştırılan Müslüman çocuklarına halk sert tepki gösterdiği durumlarda da, bu çocukları baskıdan kurtarmak için yurt dışına çıkarmışlardır. İnan, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁶⁰ BOA Maârif Nezâreti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği (MEMGM), Dosya 7; MEMGM., 6/122, 14 Eylül 1320/24 Eylül 1904.

⁶¹ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 32; Hatip Yıldız, "II. Abdülhamit Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2010), s. 104.

⁶² BOA A. }MKT.MHM., 539/15, Lef.4, 28 Kânunuevvel 1312/10 Aralık 1896; Aslında Yetimhane Yönetim Kurulu, Ermeni olayları başlayınca yetimhaneye sadece 10 Ermeni çocuğun alınmasını kararlaştırmıştı. Daha sonra bu sayı artırıldı. İlerleyen yıllarda yetimhaneye gelen Ermeni çocuk sayısı

Alman Sefâreti, bu yetimlerin Kudüs'e götürülmesi esnasında Halep Vilayeti'nin zorluk çıkarmaması ricasında bulunmuştu.⁶³ Meclis-i Vâlâ'da görüşülen bu talep uygun görülerek 82 yetimin Kudüs'e götürülmesine müsaade edilmişti.⁶⁴ Aynı yıl içerisinde Maraş'tan ilk seferinde 30⁶⁵, daha sonra 20 Ermeni yetim daha Kudüs yetimhanesine gönderildi.⁶⁶ 1898 yılında Siverek Karyesi'nden 5, Çermik Karyesi'nden 7, Adıyaman Kasabası'ndan 6⁶⁷; ilerleyen aylarda yine Siverek'ten 21 Ermeni yetim Kudüs'e gönderildi.⁶⁸ 1899 yılında ise Mardin'den 18 yetim daha Kudüs'e gönderilmişti.⁶⁹ Ermeni yetimlerin bu şekilde Kudüs'e gönderilmelerini Alman Sefâreti yakından takip etmiş ve bu çocukların yetimhaneye ulaşmalarına Osmanlı makamları da pek zorluk çıkarmamıştır.⁷⁰

Suriye Yetimhanesi sadece erkek çocuklara ev sahipliği yapmıyordu. Daha sonra kız çocukları için de bir "*Kız Evi*" inşa edildi. Aslında Kudüs'te kızların bakım ve korunması amacıyla Alman Kaiserwerther Diakonie adlı misyoner kuruluşu tarafından bir Protestan Kız Okulu açılmıştı. Ancak burada sadece akademik eğitim veriliyordu. Kız çocukların ev ekonomisi, el sanatları ve ticaret eğitimi gibi alanlarda kapsamlı bir eğitim almaları, Suriye Yetimhanesi sayesinde olmuştu. Kız evlerinin bütün işleriyle J. L. Schneller'in kızı Marie ilgileniyordu.⁷¹

1911 yılına kadar yetimhanede toplam 1.169 çocuk kalmıştı. Bunlardan 11'i başka dinden Hıristiyanlığa, 376'sı ise Hıristiyanlığın diğer mezheplerinden Protestan mezhebine geçmişti. Protestan mezhebine katılanların büyük bir kısmı

daha da artınca, bu çocukların bakımları başlarına bir papaz verilerek yetimhaneden ayrı mekanlarda sağlanmaya başlandı. Inan, *a.g.e.*, s. 163.

⁶³ BOA DH.TMIK.M., 26/18, Lef.8, 15 Şevval 1314/17 Şubat 1897.

⁶⁴ BOA MV, 91/10, 7 Şaban 1314/11 Mart 1897; Meclis-i Vâlâ'da alınan kararın Beyrut ve Yafa mahalli idarelerine telgrafla mâlumat verilmesiyle ilgili bkz. BOA A.}MKT.MHM, 539/13, Lef.4, 1 Haziran 1313/13 Haziran 1897.

⁶⁵ BOA DH.TMIK.M., 37-1, Lef.5, 23 Temmuz 1313/4 Ağustos 1897.

⁶⁶ BOA DH.TMIK.M., 41-50, Lef.1 ve 3; BOA DH.TMIK.M., 46-44, Lef.1, 20 Teşrinisâni 1313/2 Aralık 1897.

⁶⁷ BOA DH.TMIK.M., 53/8, 12 Mayıs 1314/24 Mayıs 1898.

⁶⁸ BOA DH.TMIK.M., 57/4, 16 Temmuz 1314/28 Temmuz 1898; BOA DH.TMIK.M., 59/20, 25 Ağustos 1314/6 Eylül 1898.

⁶⁹ BOA DH.TMIK.M., 53/8, Lef.12, 13 Nisan 1315/25 Nisan 1899.

⁷⁰ BOA Y.MTV., 177/67, 16 Mayıs 1314/27 Mayıs 1898. Bölgede diğer misyonların yetimhaneleri de vardı. Muhtemelen Kudüs'e gönderilen bu yetimlerin bir kısmı Suriye Yetimhanesi'ne gelmiştir.

⁷¹ Kızlar okul saatleri ve pazar ayinleri dışında erkeklerle aynı ortamları paylaşmıyordu. Kızlar ders saatleri dışında dikim evi veya mutfak gibi alanlardaki işlerle ilgileniyordu. Çamaşırhanede çalıştıkları gibi yakanan çamaşırların ütülenip dolaplara yerleştirilmesinden de onlar sorumluydu. Böylece ev hanımlığını şimdiden öğrenmeleri hedefleniyordu. Niemann, *a.g.e.*, s. 27-30.

Ortodoks, Katolik, Gregoryan veya diğer Doğu Kilislerine mensup çocuklardı.⁷² Birinci Dünya Savaşı yıllarında Suriye Yetimhanesi'nde kalan yetim ve çalışan sayısı toplam 500'ü bulmuştu. Ancak savaş şartlarında, yiyecek temininde yaşanan sıkıntılar nedeniyle durum biraz ağırlaşınca 250 çocuk yetimhaneden çıkarıldı. Bu yıllarda Birsalem'deki yetimhanede 40, Nasıra'daki yetimhanede ise yaklaşık 40-50 civarında çocuk kalıyordu.⁷³

4. Çocukların Eğitimi

a. Temel Eğitim

Yetimhane ilk kurulduğunda J. Ludwig Schneller'in okulla ilgili esaslı bir eğitim planı yoktu. Temel eğitim ve meslek eğitimiyle ilgili düzen zamanla oluşmaya başladı. Yetimhaneye çocuklar 6 yaşından itibaren alınıyordu ve Schneller için bu yaş çocukların eğitiminde ideal bir dönemi ifade ediyordu. Burada kurulmak istenen düzen, Württemberg'deki Protestan Halk Okulu ve Göppingen'de bulunan "*Kinder Rettungsanstalt (Çocuk Yardım Kurumu)*" örnek alınarak oluşturulmuştu. Buna göre temel eğitim (Elementarschule) 4 bölümden oluşuyordu ki, çocuklar ilk olarak bu eğitimden geçiriliyordu. Dersler Arapça ve Almanca dillerinde veriliyordu. Okulda dersler haftada 30 saatten ibaretti ve bir ders saati 60 dakika idi. Bir sınıfta başarılı olabilmek için yıl sonunda yapılan sınavda başarılı olmak gerekiyordu.

Okulda verilen dersler; dil eğitimi (Almanca, Arapça), yazı çalışmaları (Almanca, Arapça), tarih (İncil, Kilise Tarihi ve diğer konular), coğrafya (İncil, kroki, doğa tarihi, çizim), hesap (kafadan ve tahtada hesap yapma) ve müzikten (nota ile şarkı söyleme, kilise şarkıları öğrenme) oluşuyordu. Derslerde işlenen konulara 1880'li yıllardan itibaren geometri, Dünya Tarihi, Hayat Bilgisi ve Piyano Çalma Dersleri eklendi. Başlangıçta 4 yıl olarak belirlenen temel eğitim süresi, 1866'da 5'e, 1881 yılından itibaren de 6 yıla çıkarıldı. Okulda derslere önem veriliyordu ancak Schneller için akademik bilginin yanında eğitimin ayrı bir önemi vardı. Ona göre eğitimsiz öğretim faydasızdı ve bu anlayışını "*eğitimsiz öğretim nihayetinde öğrenim almış dilenciler yetiştirir*" şeklinde ifade etmişti.⁷⁴

Yetimhane okulunda Alman ve Arap öğretmenler ders veriyordu ve ders yılı ilerledikçe derslerin içeriği artıyordu. İleriki sınıflarda İngilizce de derslere dâhil

⁷² Löffler, "Die Langsame Metamorphose...", s. 93-94.

⁷³ L. Schneller, *Das Syrische Waisenhaus...*, s. 20; Niemann, *a.g.e.*, s. 36-37. 20. Yüzyılın başlarında yetimhanede aynı anda 325 çocuğun bakımı yapılıyordu. H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 60.

⁷⁴ Akel, *a.g.t.*, s. 75-79; İnan, *a.g.e.*, s. 157.

ediliyordu. Temel eğitimi bitiren çocuklar için önlerine iki seçenek konuluyordu. İsteyen ve yeteneği olanlar ortaokul (üst sınıflar ortaöğretim) diye tabir edebileceğimiz “*Sekunderschule/Seminar/Lehrerberuf*”a devam edebileceği gibi, akademik başarısı düşük olanlar ise Sanayi Mektebi’ne devam edebiliyordu.⁷⁵

b. Din Adamı ve Öğretmen Yetiştirme Okulu (Seminar/Lehrerberuf)

Suriye Yetimhanesi’nde temel eğitimden sonra önem verilen diğer bir husus din adamı (papaz) yetiştirilmesiydi. Bu kurum, yetimhaneye ait okullar için gerekli olan öğretmenleri yetiştirdiği gibi akademik mesleklerin yolunu da açıyordu. Örneğin doktor, avukat veya yüksek okul öğretmenliği gibi meslekler için bu okulun vereceği eğitim önemliydi. Bu okulu kurarken örnek aldığı Württemberg Öğretmen Okulu’ndan farklı olarak J. Ludwig Schneller, Suriye Yetimhanesi’ndeki “*Din Adamı Yetiştirme Okulu*”nda sadece teoloji ve pedagoji dersleri vermiyor, aynı zamanda öğrencilere muhasebe ve işletme gibi dersleri hem teorik hem de pratik olarak öğretiyordu. Böylece yetimhaneye ait işletmelerde çalışacak personeli de yetiştirmiş oluyordu.⁷⁶

Bu okul 1888 yılında kurulmuş ve yetimhanenin ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanın yetiştirilmesinde önemli yer tutmuştu. Burada öğrenim gören çocuklara İngilizce ve Fransızca dilleri de mükemmel düzeyde öğretiliyordu. Okulda günlük 6 ders (sabah 4, öğleden sonra 2) veriliyordu ve ilk 2 derste genelde dinî konular anlatılıyordu. Sonraki dersler ise, öğrenci hangi mesleği seçecekse ona göre şekilleniyordu. Burada işletme eğitimi de veriliyordu. Okulda teorik eğitim alan öğrenciler, Kudüs’teki Alman firmalarında pratik (staj) yapma imkanı bulabiliyordu. Okula 15-18 yaş arası çocuklar kabul ediliyordu ve 3 yılın bitiminde yapılan sınavda başarılı olanlara diploma veriliyordu. Diploma alanlar öğretmen veya papaz olabileceği gibi Beyrut’taki Amerikan Üniversitesi’nde akademik öğrenimine devam edebiliyordu.⁷⁷

Bu okulda okuyan öğrencilerle J. L. Schneller yakından ilgileniyordu. Hatta küçük çocuklar akşam istirahate gittiğinde Schneller öğretmen veya papaz ola-

⁷⁵ Niemann, *a.g.e.*, s. 13-15.

⁷⁶ Akel, *a.g.t.*, s. 80.

⁷⁷ Löffler, "Die Langsame Metamorphose....", s. 91; Mezun olanlara verilen bir Arapça diploma örneği için bkz: Ek-3. Akel, *a.g.t.*, s. 81. J. L. Schneller başlarda yetimhaneden ayrılma yaşını 14 olarak belirlemişti. Ancak, Kudüs’te sayıca fazla olan Katolik ve Müslümanların bu yaşta ayrılan çocukları etkileyerek Protestanlıktan döndürebileceklerini düşünerek yetimhaneden ayrılma yaşını daha sonra 18’e çıkarmıştır. İnan, *a.g.e.*, s. 138.

çak çocukları toplayıp onlara İncil'den dersler veriyordu. Onun gayesi, bu başarılı öğrencilerin günün birinde öğretmen, papaz veya işletmelerde görev alacak Protestan bir görevli olarak misyonerliğin bayraktarlığını yapmalarını sağlamaktı. En büyük hayali ise, yetişen bu Hıristiyan Arap çocukların ileride hemşehrileri olan diğer Araplar üzerinde misyonerlik yaparak yetimhaneyi bir koloni haline getirmektir.⁷⁸

c. Meslek Eğitimi (Sanayi Mektebi)

Yetimhanede temel eğitimi bitiren öğrencilerin büyük bir bölümüne Sanayi Mektebi çatısı altında, ileride geçimini sağlayabileceği en az bir el işçiliğine dayalı meslek öğretiliyordu. Burada çocukların sadece iyi bir okul eğitimi alması istenmiyor, aynı zamanda yetimhaneden ayrıldıklarında günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir mesleğe sahip olmaları da hedefleniyordu. Dolayısıyla Schneller'in misyon faaliyetleri herşeyden önce el sanatına ve tarım alanındaki uygulamalı eğitime dayanıyordu. Ona göre çocuklara bu el sanatları “*Protestanlık anlayışı ve din formasyonu*” çerçevesinde verilmeli ve 18 yaşına gelen çocuk hayatta artık kimseye yük olmamalıydı. Temel eğitimi tamamlayan çocuklar sistematik olarak meslek eğitimine tabi tutuluyordu. Öğrenilen bilgilerin uygulaması ise günde 8 saati bulan atölye çalışmaları ile mümkün oluyordu. Bu aşamada teorik dersler, ilkökul derslerinin devamı, muhasebe ve din derslerinden oluşuyordu. Bu eğitim süreci çocukların 12-15 yaş arasındaki dönemi kapsıyordu. Bundan sonra 18 yaşına kadar atölyelerde çalışan gençler için iki tecih vardı: İsteyen yetimhaneden ayrıлып istediği yerde çalışabilir veya yetimhaneye ait işletmelerde çalışarak hayatını devam ettirebilirdi. Her iki durumda da 18 yaşına gelen çocuk artık yetimhanede barınmazdı.⁷⁹

Kudüs Suriye Yetimhanesi el işçiliği/sanatu alanında çocuklara tarım, bağ ve bahçe işleri dışında toplam 10 farklı alanda teorik ve uygulamalı eğitim veriyordu. Bunlar terzilik, tornacılık, kunduracılık, kiremitçilik/tuğla imalatı, marangozluk, nalbantlık/demircilik, çömlekçilik, matbaacılık, dikim ve fırın işleri idi. Daha sonra bunlara değirmencilik (buharla işleyen) ve makine tamirhanesi gibi kurumun ihtiyaç duyduğu birimler de eklendi. Örneğin terzihane, Almanya’da eğitim almış bir Arap usta nezaretinde işliyordu ve burada yetimhanede kalan çocukların hem okul giysileri dikiliyor hem de Kudüs ve çevresinden gelen siparişlere göre üretim

⁷⁸ Baur - M. Landgraf, *a.g.e.*, s. 105.

⁷⁹ Niemann, *a.g.e.*, s. 6; Baur - M. Landgraf, *a.g.e.*, s. 106; Akel, *a.g.t.*, s. 84.

yapılıyordu. Yine kiremithanede yılda 1 milyon delikli taş üretiliyordu ki bunların büyük bir kısmı sipariş üzerine yapılıyordu. Tuğlaların kurutulduğu odaların altında 2.200 m³ su alan bir de sarnıç bulunuyordu. Marangozhane ise yetimhanenin en büyük atölyesi idi. Burada yaklaşık 40 işçi çalışıyordu.⁸⁰

Yetimhanenin bünyesinde yer alan bir diğer çalışma alanı da matbaaydı. Babasının ölümünden sonra yetimhanenin idaresine bakan Theodor Schneller, 1898 yılında burada açtığı matbaa için Osmanlı makamlarından ruhsat talebinde bulunmuştu. Yapılan incelemeler neticesinde matbaanın çalışmasında herhangi bir mahzur olmadığı anlaşılmış ve gözetim altında tutulması kaydıyla ruhsat verilmişti.⁸¹ Matbaada sadece Almanca ve Arapça değil, İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve yerine göre İbranice, Rusça ve Çekçe kitaplar da basılıyordu. Kudüs bütün din ve dillerin buluştuğu yer olması nedeniyle matbaa, her türlü talebi karşılamaya çalışıyordu. Matbaada yetimhaneye gereken büro malzemeleri ile herşeyden önemlisi Arapça okul kitapları da basılıyordu. Burada çocuklara basım teknikleri öğretiliyordu ve farklı dillerde yapılan basımlar için matbaada bir uzman (spezialistentum) bulunuyordu.⁸²

Meslek eğitimi içerisinde değinmemiz gereken önemli alanlardan birisi de tarımsal faaliyetlerdi. Özellikle Remle Belediyesi'nden kiralanan altı bin dönümlük arazi üzerinde (Birsalem) çocukların tarım alanında donanımlı bir şekilde uygulamalı eğitim almaları amaçlanıyordu. Bu arazi oldukça verimli olduğundan Schneller ailesi 40 yıllığına kiraladığı bu araziyi satın almak için çok çaba sarfetmişti. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, Osmanlı yöneticileri Schneller ailesini arazinin satışı meselesinde Alman Sefâreti ve Kudüs Alman Konsolosluğu'nu işin içine katmadan doğrudan mutasarrıflık kanalıyla ve merkezî idare ile çözmelerini istiyordu. Schneller ailesi böylesine büyük ve verimli bir arazinin tapusunu, Alman Sefâreti'nin de çabalarıyla 20. yüzyılın başlarında almayı başarmıştı.⁸³ Bu arazide

⁸⁰ Akel, *a.g.t.*, s. 85; Niemann, *a.g.e.*, s. 19-26; L. Schneller, *Das Syrische Waisenhaus.* ..., s. 10; 19. Yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Suriye ekonomisi ile ilgili bir araştırma yapan Arthur Ruppın, yetimhanenin yaptığı kiremitlerin kalitesinin Fransa'nın Marsilya şehrinde üretilen kiremitlerle neredeyse aynı kalitede olduğunu ifade etmiştir. İnan, *a.g.e.*, s. 155.

⁸¹ BOA DH.MKT, 2101/16, 18 Rebiulevvel 1316/6 Ağustos 1898.

⁸² Niemann, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁸³ BOA DH.MKT, 1037/52, Lef.1-5, 25 Cemâziyelevvel 1324/17 Temmuz 1906. Bununla birlikte yetimhane yönetiminin bu tarım işletmesiyle ilgili yazışmalarda kimi zaman "*Koloni Agrikultur*" tabirini kullanması, merkezî idare tarafından uygun görülmemiş ve Kudüs Mutasarrıflığı'na bir yazı gönderilerek yazışmalarda bundan böyle Türkçe olan "*Ziraat Müessesesi*" tabirinin kullanılmasını istenmişti. BOA HR.HMŞ. İŞO., 84/36 Lef.9 (2 Mayıs 1319/15 Mayıs 1903); Benzer bir kayıt için bkz: BOA ŞD, 2723/74, Lef.3, 1 Şaban 1320/3 Kasım 1902; BOA ŞD, 2724/3, 23 Şaban 1320/25 Kasım 1902.

zeytinden portakala, elmadan limona kadar birçok tarım ürünü üretilip ihtiyaç fazlasının Avrupa'ya ihraç edildiğini yukarıda belirtmiştik. Nasıra ve Birsalem'deki tarım işletmelerinde üretilen meyvelerin büyük bir kısmı Avrupa'ya ihraç edilmek suretiyle önemli gelirler elde edilmişti. Bunlardan sadece Birsalem'deki 345 hektar büyüklüğündeki arazide yer alan 10 bin portakal ve meyve ağacından elde edilen meyve ve Yafa portakalının büyük bir kısmı Almanya'ya ihraç edilmişti. Bu ticaretten yetimhanenin, 1910 yılında 20 bin Frank gibi bir gelir elde ettiği⁸⁴ göz önünde bulundurulduğunda, hayır kurumu olarak kurulan yetimhanenin zamanla nasıl bir ekonomik işletmeye dönüştüğü anlaşılacaktır. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede gıda temini konusunda büyük sıkıntılar yaşanmasına karşın buradan gelen buğday ve meyveler başta Kudüs olmak üzere Nasıra'daki yetimhanenin 1917 yılına kadar faaliyetlerini sürdürebilmesini sağlamıştı.⁸⁵

Başlangıçta yetimlerin hayata hazırlanması amacıyla oluşturulan bu atölyeler giderek birer işletme haline gelmişti. Bu işletmelerde yetişen çocukların kalfalık ve ustalık eğitimine de önem verilerek bunlar için ayrı ayrı evler inşa edildi. Bununla birlikte, kutsal topraklarda örnek Protestan Arap toplumunun oluşturulmasında kırsal nüfusa önem verilmesi gerektiğini düşünen J. Ludwig Schneller, bu kesimi de üretime dâhil etmeyi düşündü. Bunun için kırsal nüfusun da hayatını devam ettirebileceği en az bir el işçiliği öğrenmesini istiyordu. Schneller misyonu bu konuda öylesine hummalı bir çalışma ortaya koydu ki, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde yetimhane, Orta Doğu'nun en büyük meslek okulu ve atölyelerine sahip bir kurum haline geldi.⁸⁶ Dolayısıyla, yetimhaneye ait işletmelerde sadece çocuklara eğitim verilmiyor, bölgede yaşayan insanların da çalışmasına müsaade ediliyordu. Hem yetimhanede yetişen ve 18 yaşından sonra işletmelerde çalışmaya devam eden, hem de yetimhanede kalmadığı halde geçimini sağlamak üzere buradaki işletmelerde çalışanlar, Schneller misyonuna göre, Protestanlığın Kudüs'ten Nil'e kadar uzanan bölgedeki temsilcileri olmalıydı. Yetimhanenin de bulunduğu Kudüs'ün "*Havariler Sokağı (Apostelstrasse /Yafa Yolu)*", ancak bu sayede Protestanlığın kutsal topraklardaki merkezi olabilirdi.⁸⁷ Bu yüzden yetimhaneden ayrılan çocuklarla irtibat kesilmiyor, belirli aralıklarla (yılda iki defa) ziyaret ediliyordu. Bu ziyaretlerden birini bizzat J. L. Schneller yaparken diğerini Arapça öğretmenlerinden

⁸⁴ Arno G. Krauß, "Oranges aus Birsalem: 120 Jahre Schneller - Magazin", *Schneller Magazine on Christian Life in the Middle East*, 4 (2005), s. 18.

⁸⁵ Löffler, "Die Langsame Metamorphose...", s. 95.

⁸⁶ Eisler - A.G. Krauß (Hrsg), *a.g.e.*, s. 15-17.

⁸⁷ L. Schneller, *Syrische Waisenhaus in Jerusalem...*, s. 3.

veya eğiticilerden seçilen bir görevli yapıyordu. Dolayısıyla serbest kalan çocuğun misyonerlik bilinci canlı tutulmaya çalışılıyordu. Bazen bu gençler haftanın belirli günleri yetimhanede yapılan akşam toplantılarına çağrılıyor ve onlardan, küçük çocuklar için örnek teşkil edecek anekdotlar anlatmaları isteniyordu.⁸⁸ Herhangi bir el sanatında becerikli olan çocuklar seçilerek Almanya'ya gönderiliyor ve alanlarında iyi bir eğitim almaları sağlanıyordu. Bu şekilde aldıkları eğitimle alanlarında uzmanlaşanlar tekrar Kudüs'teki işletmelere dönüyordu. Donanımlı bir şekilde gelen bu gençler, üretimde verimliliğin artmasına katkı sağlıyordu.⁸⁹

d. Körler Okulu/Enstitüsü (Blindenanstalt)

Suriye Yetimhanesi'nin önemli bölümlerinden biri de körlere mahsus binalardı. J. Ludwig Schneller daha Almanya'da iken körler okulunda uzun yıllar teorik ve pratik eğitim aldığı için körlerin eğitimiyle ilgili kafasında bir plan bulunuyordu. Çevreden gelen istekler üzerine, yetimhaneye ilk defa 1882 yılında 8 kör çocuk alınmıştı. Çocuklar için bir öğretmen görevlendirilmiş ve büyük bir oda hazırlanmıştı. Bunlar diğer çocuklarla birlikte yemek yiyor ve aynı mekânlarda uyuyordu.⁹⁰ Bu düzen uzun yıllar böyle devam etti. Ancak bu çocukların düzenli bir okula sahip olmaları gerektiğine inanan J. L. Schneller önce körlerin çalışabileceği bir atölye kurarak işe başladı. Kısa bir süre sonra okuma, yazma ve coğrafya gibi derslerin öğretiminde yaşanan sıkıntılar nedeniyle bu çocuklar için Arap diline ve yazısına uygun Körler Alfabesi (Braillesche Punktchrift) geliştirildi. Bu alfabeyle basılacak kitaplar için yetimhaneye yeni baskı makineleri getirildi. Bu makinelerde okul kitapları basıldığı gibi, Arapça İncil ve Hıristiyanlığa dair diğer kitaplar da basılıyordu.⁹¹

1902 yılında ise Yetimhane Müdürü Theodor Schneller, içerisinde kız ve erkekler için ayrı okulların yer aldığı, yine bu okulların yanında matbaa ve el işleri atölyelerinin bulunduğu "*Körler Enstitüsü*"nü açtı. Burada çocuklar Lübnanlı bir öğretmenin idaresi altında eğitim görüyorlardı. Görme yetisini gençlik yıllarında kaybetmiş olan Solami ismindeki bu eğitici, Almanya'da aldığı eğitim sonrasında bu kurumda görevlendirilmişti. Enstitü gelişip de çocuk sayısı arttıkça alanında uzman eğiticilere daha fazla ihtiyaç duyuluyordu. Bunun için bazı öğrenciler, gözleri

⁸⁸ Baur - M. Landgraf, *Schule für Frieden...*, s. 103.

⁸⁹ Akel, *a.g.t.*, s. 72.

⁹⁰ Arno G. Krauß und Claudia Schiffner, "Die Blindenanstalt im Syrischen Waisenhaus- eine Fallbeschreibung", *Themenschwerpunkt: Syrisches Waisenhaus und Schneller-Schulen im Nahen Osten 150 Jahre im Wandel*, Hrsg. Norbert Haag, S. Holtz und S. Hermle, Verlag Chr. Scheufele, Stuttgart 2011, s. 88. Körler Okulu'na ait fotoğraflar için bkz: Ek-2.

⁹¹ Ludwig Schneller, *Bitte für die Blinden Palästinas*, Köln-Marienburg 1900, s. 2-4.

görmeyen çocuklara eğiticilik yapabilecek birikime sahip olmaları için seçilerek Almanya'ya gönderiliyordu.⁹²

20. yüzyılın başlarında yetimhaneyi ziyaret eden H. Niemann, Körler Enstitüsü'ndeki izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır: “*Buradaki çocuklar körler alfabetesiyle akıcı okuyabiliyor, bütün harfleri kağıt üzerine yontulmuş kalemle yazabiliyorlardı. Sınıfların duvarında asılı olan kabartma haritalarda coğrafya öğrenebiliyorlardı. Körlere ait bütün müesseselerde olduğu gibi, burada da körlerin melodi ve müziğe özel ilgilerinin olduğu gözleniyor*”. Atölyelerde ise erkek çocuklar cilt fırçalama, sepet, paspas ve ip örme gibi çalışmalar yaparken kız çocukları yün ipliği örme eğitimi alıyordu.⁹³

e. Yetimhanede Günlük Yaşam

Yetimhane kurulduğu ilk yıllarda çocuklarla eğiticiler (gözetmen/nöbetçi) aynı odalarda kalıyordu. Yeni binaların inşa edilmesiyle eğiticiler için ayrı odalar tahsis edildi. 1883 yılına kadar bütün çocuklar aynı yemekhanede yemek yedi. Yetimhanede çocuk sayısı artınca kızlar, erkekler ve hatta körler grubu şeklinde bir ayrıma gidildi ve bunların yemekhaneleri ayrıldı. Çocuklar uykudan yaz aylarında sabah saat 5, kış aylarında ise saat 6'da kaldırılıyordu. Yataklar düzeltildikten sonra kahvaltı için yemekhaneye gidiyorlardı. Ancak bunun hemen öncesinde çocuklar ayakkabı ve giyim bakımından denetleniyordu. Kahvaltudan önce ve sonra bütün çocuklar dua ediyordu. Kahvaltı sonrasında 6-14 yaş arası çocuklar ders için sınıflara, daha büyükler ise meslek eğitimi için atölye, büro veya tarımsal birimlere gidiyorlardı. Öğle yemeği, yine öncesi ve sonrasında dualarla, saat 12'de yeniyordu. O gün doğum günü olan veya derslerinde fevkalade başarı gösteren çocuklar, bir ödül olarak müdürün masasında oturabiliyordu. Yemekten sonra yine öğrenciler derse veya iş alanlarına dönüyordu. Dersi biten çocuklar saat 15'ten akşam yemeğine kadar avluda veya bahçede oyun oynayabilirdi. Büyük çocuklar ise saat 18'e kadar atölyelerde çalışmalara devam ederdi. Akşam yemeğinden önce açık havada dinî şarkılar söylenir, yemekten sonra ise okul çocukları ödevlerini yapardı. Yatmadan önce bir saatlik İncil dersleri olurdu. Küçük çocuklar saat 21'de yatakhanelere giderken din adamı veya öğretmen olacaklar J. L. Schnellerin gözetiminde 2 saat (misyon saati) ders yaparlardı.⁹⁴

Hafta içi derslerin olmadığı öğleden sonraları ile cumartesi günleri bahçe te-

⁹² Akel, *a.g.t.*, s. 89.

⁹³ Niemann, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁹⁴ Akel, *a.g.t.*, s. 64-66.

mizliği yapılyordu. Ayrıca domuz ahırının bakımını yapmak da büyük öğrencilerin görevleri arasındaydı. Pazar sabahı ayine kızlar ve erkekler birlikte katılıyordu. Öğleden sonra ise erkekler yine çiftlik veya bahçe işleriyle ilgilenirken kızlar el işleriyle meşgul oluyorlardı.⁹⁵ Hem baba (Johann Ludwig) hem de oğul (Theodor) Schneller yetimhanenin ev babasıydı (Hausvater). Haftada iki akşam yetimhaneden ayrılan çocukların da katılımıyla ev babası refakatinde bir toplantı yapılırdı. Burada misyon haberlerinden ve misyoner mektuplarından bilgiler aktarılır, Hıristiyanlık öğretileriyle ilgili kitaplar okunurdu.⁹⁶

Sonuç

19. Yüzyılın ortalarından itibaren, Kudüs ve çevresinde başta hastane, okul ve kilise olmak üzere yetimhane, misafırhane ve bakımevi gibi hayır müesseseleri açan Alman misyonerler, bölgede bir Protestan Arap toplumu oluşturmak için gayret sarfetikleri gibi, Almanya'nın nüfuz sahasını genişletmek için de çalışmışlardı. Bunlardan birisi de Alman misyoner Johann Ludwig Schneller'di. J. L. Schneller, 1860 yılında burada kurduğu Suriye Yetimhanesi ile kutsal topraklarda Protestanlığın en büyük temsilcilerinden birisi olmuştur. Bu çalışmamızda, Kudüs'te Alman misyoner J. Ludwig Schneller tarafından kurulan Suriye Yetimhanesi'nin yıldan yıla büyüyerek 20. yüzyılın başlarında 325 çocuğun barınabileceği büyüklüğe ulaştığı, yetimhaneye başta Filistin ve çevre bölgeler olmak üzere Afrika ve Anadolu'dan da çocuk alındığı ve bu çocukların büyük bir kısmı Hıristiyanlığın farklı mezheplerine mensup iken burada verilen eğitim neticesinde bir kısmının zamanla Protestanlaştırıldığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Yetimhaneye alınan Müslüman çocukların da din değiştirmeye zorlandığı, ancak bu durum karşısında gerek merkezi hükümetin ve taşra idarecilerinin aldığı tedbirler ve gerekse bölgedeki halkın sert tepkisi neticesinde bunlardan çok az bir kısmının Protestanlaştırıldığı, hatta halkın tepkisi karşısında bu baskıdan kurtulmak için bazı Protestanlaştırılmış Müslüman çocukların Avrupa'ya gönderildiği ifade edilmiştir.

Kuruluşundan 1917 yılına kadar yetimhaneyi idare eden J. Ludwig Schneller ve oğlu Theodor Schneller, yetimhaneyi bir Protestan kurumu haline getirmişler ve Hıristiyan öğretilerini eğitimin merkezine almak suretiyle buradan çıkacak çocukların topluma birer misyoner olarak katılmalarını sağlamaya çalışmışlardı. Yetimhanede kız çocukları için evler açılması, ilerleyen yıllarda körlere mahsus ev,

⁹⁵ Niemann, *a.g.e.*, s. 16 ve 31.

⁹⁶ H. Schneller, *Johann Ludwig Schneller...*, s. 36-37.

okul ve atölyelerin hizmete sokulması; yine yetimhane bünyesinde kurulan işletmelerde çevre bölgelerde yaşayan insanların çalıştırılması ki, bütün bu çalışmaların amacı, toplumun her kesimine ulaşmak ve Filistin topraklarında bir Protestan Arap orta sınıfının oluşmasını sağlamaktır. Burada çocuklara farklı alanlarda el işçiliği öğretildiği gibi onların tarımsal üretimde de tecrübe sahibi olmaları sağlanmış, özellikle Birsalem'deki arazide çocuklara uygulamalı tarım eğitimi verilmişti. Burada bulunan altı bin dönüm büyüklüğündeki arazide yer alan on bine yakın portakal, elma, incir, seftali, kayısı ve diğer meyve ağaçlarından elde edilen ürünlerin büyük bir kısmı Almanya'ya ihraç edilmişti. Dolayısıyla bu çalışma ile kutsal topraklarda, misyonerlerin ifadesiyle “*insanî maksatları takip etmek*” gayesiyle kurulan bir yetimhanenin, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ağaç işlerinden inşaat malzemelerine, giyimden tarımsal ürünlere kadar farklı alanlarda üretim yapan ve bunlardan büyük gelir elde eden bir “*ekonomik işletme*” konumuna geldiği tespit edilmiştir.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra oldukça büyük bir kurum haline gelen ve zamanla bünyesine iki yeni şube (Nasıra ve Birsalem'de) daha eklenen Suriye Yetimhanesi, 1917 yılında Kudüs'ün İngiliz askerleri tarafından işgal edilmesiyle faaliyetlerine, geçici bir süre dahi olsa, son vermiştir. Çünkü İngiliz Generali Allenby Kudüs'e girince Suriye Yetimhanesi'nin ana binasına el koymuş ve burasını karargah olarak kullanmıştı. Allenby yetimhanenin diğer bölümlerini de “*Das Amerikanische Rote Kreuz (Kızılhaç)*”a devredince kurumun Müdürü Theodor Schneller bir süre sonra Almanya'ya dönmek zorunda kaldı. Kızılhaç ise bir yıl sonra yetimhanenin idaresini yine bir Amerikan yardım kuruluşu olan “*Near East Relief (Yakın Doğu Yardım Komitesi)*”ne devretti.⁹⁷

⁹⁷ Suriye Yetimhanesi 1921 yılına kadar Amerikan yardım kuruluşu olan “*Near East Relief (Yakın Doğu Yardım Komitesi)*”in denetiminde kalmış, daha sonra İngilizler yetimhaneyi 1 Temmuz 1921 tarihinde tekrar Theodor Schneller'e teslim etmiştir. Bkz: Eisler - A.G. Krauß, *a.g.e.*, s. 7.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbı Âli Evrak Odası (BEO): 1284/96291, Lef.2; 2516/188680, Lef. 2-3; 2765/207361; 3187/238951.

Maârif Nezâreti Mekâtüb-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği (MF.MGM), Dosya 7; MF.MGM., 6/122.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi (DH.MKT): 55/41; 130/12; 315/73; 1037/52 Lef 1-5; 1990/38; 2101/16; 2185/84.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.): 26/18, Lef.8; 37-1, Lef.5; 41-50, Lef.1 ve 3; 46-44, Lef.1; 53/8; 53/8, L e f . 1 2 ; 57/4; 59/20.

Hâriciye Hukuk Müşavirliği İstişâre Belgeleri (HR.HMŞ.İŞO): 84/36 Lef.9; 136/14.

İrâdeler Defter-i Hakâni (İ.DFE): 2/1; 3/29; 6/12; 13/4 Lef.2-5; 17/31; 18/42.

İrâdeler Husûsî (İ.HUS): 79/15.

Meclis-i Valâ (MV): 91/10.

Şura-yı Devlet (ŞD): 2720/9, Lef.3 ve 11; 2723/74, Lef.3; 2724/3.

Sadâret Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM): 539/13, Lef.4; 539/15, Lef.4.

Yıldız Husûsî Maruzat (Y.A..HUS): 419/6.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV): 177/67.

II. Basılı Kaynaklar

Acar, İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2003.

Akel, Samir, *Der Pädagoge und Missionar Johann Ludwig Schneller und seine Erziehungsanstalten*, Dissertation zur Erlangung des Akademischen Grades Doktor der Sozialwissenschaft im Fachbereich, Pädagogik der Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1978.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890-1914*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.

- _____, “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Filistin Limanı Yafa: Bir Çatışma ve Rekabet Odağı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XXX/2, 2015, s. 385-411.
- Baur, Katja, M. Landgraf, *Schule für Hoffnung, Zusammen Leben und Lernen von Christen und Muslimen in den Schneller-Schulen in Nahost*, Lit Verlag, Berlin 2010.
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Buzpınar, Tufan, “Lübnan (Osmanlı Dönemi)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul 2003, s. 248-254.
- Carmel, Alex, “Der Deutsch-Evangelische Beitrag zum Wiederaufbau Palästinas im 19. Jahrhundert”, *Missiongeschichte, Kirchengeschichte, Weltgeschichte: Christliche Missionen im Kontext Nationaler Entwicklung in Afrika, Asien und Ozeanien*, Hrsg. Ulrich van der Heyden, Heike Liebau, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1996, s. 249-258.
- _____, Jakob Eisler, *Der Kaiser Reist ins Heilige Land: Eine Bilddokumentation*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1999.
- Çolak, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Eisler, Jakob, “Die Loslösung des Syrischen Waisenhauses von der Pilgermissions St. Chrischona”, *Themenschwerpunkt: Syrisches Waisenhaus und Schneller-Schulen im Nahen Osten 150 Jahre im Wandel*, Hrsg. Norbert Haag, S. Holtz und S. Hermle, Verlag Chr. Scheufele, Stuttgart 2011, s. 15-49.
- _____, Arno G. Krauß (Hrsg.), *Nach Jerusalem Müssen Wir Fahren: Das Reisetagebuch des Pädagogen und Missionars Johann Ludwig Schneller im Herbst 1854*, St. Johannis Druckerei, Lahr (Germany) 2002.
- El Aseli, Kâmil Cemil, “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul 2002, s. 334-338.
- Foerster, Frank, “The Journey of Friedrich Adolph Strauss to the Holy Land and the Beginnings of German Missions in the Middle East”, *Christian Witness Between Continuity and New Beginnings, Modern Historical Missions in the Middle East*, Eds. Martin Tamcke, Michael Marten, Lit Verlag, Berlin 2006, s. 125-132.
- _____, “Mission in der Stille: Die Gewaltlose Missionskonzeption Christian Friedrich Spittler für Jerusalem und Äthiopien”, *Mission und Gewalt, der Umgang Christlicher Missionen mit Gewalt und die Ausbreitung des Christentums in Afrika und Asien in der Zeit von 1792 bis 1918/19*, Hrsg. Ulrich van der Heyden, Jürgen Becher, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2000, s. 55-66.

- İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Kırşehirlioğlu, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Bedir Yayınları, İstanbul 1963.
- Harman, Ömer Faruk, "Kudüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul 2002, s. 323-327.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Kılıç, Sezen, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Kocabaş, Süleyman, *Tarihte Türkler ve Almanlar*, Vatan Yayınları, İstanbul 1998.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Krauß, Arno G., "Oranges aus Birsalem: 120 Jahre Schneller - Magazin", *Schneller Magazine on Christian Life in the Middle East*, 4 (2005), s. 18-19.
- Krauß, Arno G., Claudia Schiffner, "Die Blindenanstalt im Syrischen Waisenhaus-eine Fallbeschreibung", *Themenschwerpunkt: Syrisches Waisenhaus und Schneller-Schulen im Nahen Osten 150 Jahre im Wandel*, Hrsg. Norbert Haag, S. Holtz und S. Hermle, Verlag Chr. Scheufele, Stuttgart 2011, s. 87-104.
- Löffler, Roland, *Protestanten in Palästina: Religionspolitik, Sozialer Protestantismus und Mission in den Deutschen Evangelischen und Anglikanischen Institutionen des Heiligen Landes 1917-1939*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2008.
- _____, "Die Langsame Metamorphose einer Missions und Bildungseinrichtung zu einem Sozialen Dienstleistungsbetrieb. Zur Geschichte des Syrische Waisenhauses der Familie Schneller in Jerusalem 1860-1945", *Europaer in der Levante, Zwischen Politik, Wissenschaft und Religion (19.-20. Jahrhundert)*, Hrsg. Dominique Trimbur, R. Oldenbourg Verlag, München 2004, s. 99;
- Muhtar, Mahmut, *Maziye Bir Nazar, Berlin Antlaşmasından Harb-i Umûmiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, Sad. Erol Kılınc, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2005.
- Nicault, Catherine, *Kudüs 1850-1948: Osmanlılar'dan İngilizlere Rûhani Birliklikle Siyasî Yırtılma Arasında*, Çev. Estreya Seval Vali, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

- Niemann, Hans, *Ein Rundgang durch das Syrische Waisenhaus und seine Zweig-Anstalten in Heiligen Lande*, Marienburg-Köln 1929.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993.
- Sneller, Hermann, *Johann Ludwig Schneller: Der Gründer des Syrischen Waisenhauses*, Verlag Ernst Franz, Metzingen/ Württemberg 1971.
- _____, *Das Leben des Direktors D. Theodor Schneller vom Syrischen Waisenhaus in Jerusalem 1856-1935*, Dem Institut für Missionswissenschaft gewidmet vom Verfasser, Leonberg 1977.
- Schneller, Ludwig, *Das Syrische Waisenhaus in Jerusalem: Seine Entstehung und Seine Geschichte*, Köln-Marienburg 1928.
- _____, *Bitte für die Blinden Palästinas*, Köln-Marienburg 1900.
- Şimşek, Muttalip, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)", *History Studies*, Volume 8, Issue 3, September 2016, s. 151-173.
- Ülman, A. Haluk, *1860-61 Suriye Buhramı*, Ankara Üniversitesi Dış Münasebetler Enstitüsü, Ankara 1966.
- Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.
- Yıldız, Hatip, "II. Abdülhamit Döneminde Diyarbekir Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2010), s. 103-118.

Ek 1. Suriye Yetimhanesi'nin 20. Yüzyılın başlarındaki görüntüsü.

Kaynak: Kaija Baur, M. Landgraf, *Schule für Hoffnung, Zusammen Leben und Lernen von Christen und Müslimern in den Schneller-Schulen in Adhast*, Lit Verlag, Berlin 2010, s. 104.

Ek 2a. Suriye Yetimhanesi Körler Okulu

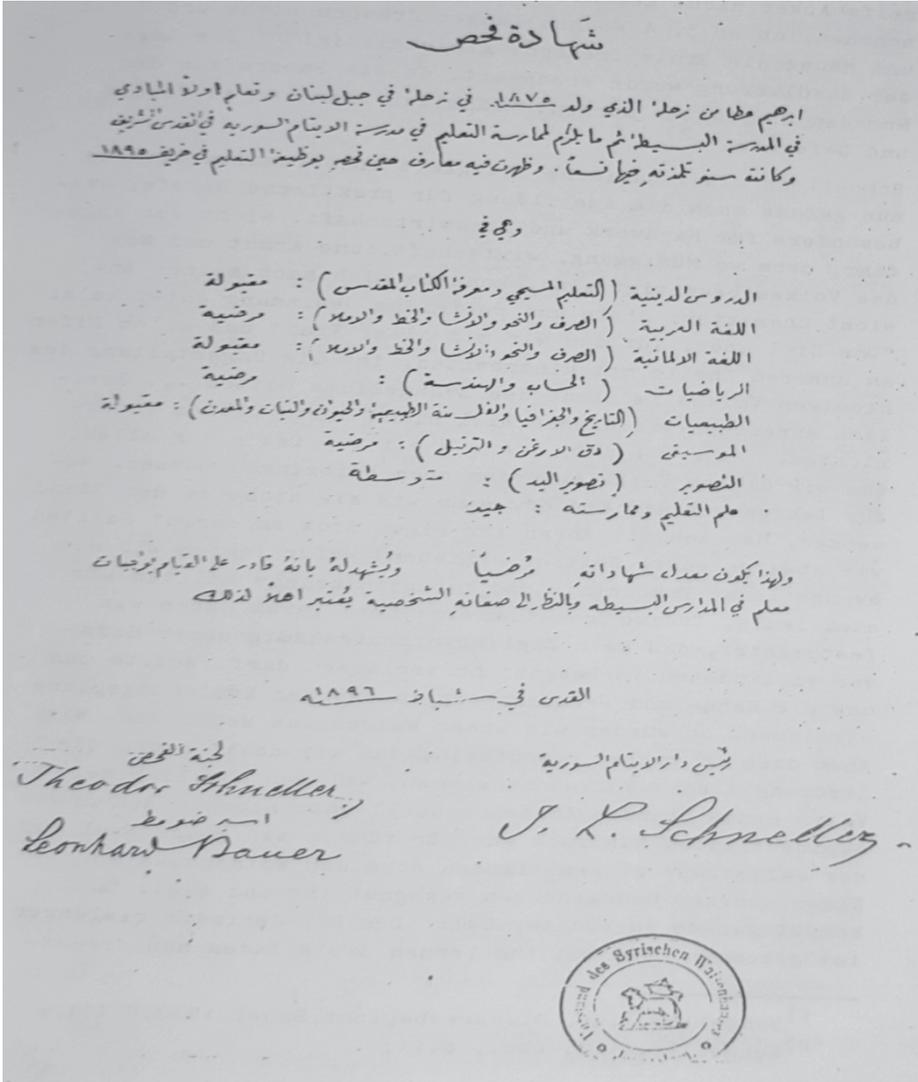
Kaynak: Hans Niemann, *Ein Rundgang durch das Syrische Waisenhaus und seine Zweig-Anstalten in Heiligen Lande*, Marienburg-Köln 1929, s. 32.

Ek 2b. Körler Okulu'nda çocukların harita çalışmasına dair bir fotoğraf.

Kaynak: Arno G. Krauß, Claudia Schiffner, “Die Blindenanstalt im Syrischen Waisenhaus- eine Fallbeschreibung”, *Themenschwerpunkt: Syrisches Waisenhaus und Schneller-Schulen im Nahen Osten 150 Jahre im Wandel*, Hrsg: Norbert Haag, S. Holtz und S. Hermle, Verlag Chr. Scheufele, Stuttgart 2011, s. 104.

Ek 3b. Din Adamı/ Öğretmen Yetiştirme (Seminar/Lehrerberuf) Okulu'nu bitiren öğrenciye verilen diplomanın Arapça süreti.

Kaynak: Samir Akel, *Der Pädagoge und Missionar Johann Ludwig Schneller und seine Erziehungsanstalten*, Dissertation zur Erlangung des Akademischen Grades Doktor der Sozialwissenschaft im Fachbereich, Pädagogik der Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1978, s. 83.

Ek 5. Schneller Ailesi (Oturanlar: ortada baba Johann Ludwig Schneller, solunda eşi Magdalene, sağında kızı Marie; ayakta duranlar (sağdan sola): oğulları Theodor, Ludwig ve Johannes)

Kaynak: Katja Baur, M. Landgraf, *Schule für Hoffnung, Zusammen Leben und Lernen von Christen und Müslimen in den Schneller-Schulen in Nahost*, Lit Verlag, Berlin 2010, s. 107.

Kitap Tanıtma:

SÜLEYMAN BERK, *Zaman Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, I. ve II. Cilt, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları: 8, 2. bs., İstanbul, Aralık 2016, 735 – 1622 s. 978-60-66568-2-8 (tk.) / 9786056656835 (1. c.) / 9786056656842 (2. c.).

Mezar taşları tarihçiler için önemli veriler barındıran birer belge hükmündedir. Görsel-estetik ve pratik değerlerinin yanı sıra belge özelliği göstermeleri sebebiyle bugüne kadar hazîre ve mezarlıklar üzerinde çokça çalışma yapılmıştır ve son zamanlarda bu çalışmalar artarak devam etmektedir. Bu çalışmaların en özenlilerinden biri Zeytinburnu sınırları içindeki tarihî eserlerde bulunan kitabeleri ve çeşitli hazire ve mezarlıklarda bulunan mezar taşlarını konu alan ve Süleyman Berk tarafından hazırlanan *Zaman Aşan Taşlar* başlıklı çalışmadır.

Eserde mezar taşları, kitabeleriyle birlikte tespit edilmiştir. I. Cilt konunun önemini ve çalışmanın metodunu açıklayan bir mukaddimeden sonra “Mezar Taşı Kitabelerinin Yapısı” başlıklı bir bölümle başlamaktadır. Mezar taşı kitabelerinin yapısı “başlık ve semboller” (kavuklar, fesler ve tarikat taçları); “serlevha”; “kimlik”; “dua” ve “tarih” alt başlıklarıyla ele alınmıştır. Mezar taşlarındaki tarih kayıtları ise mezar taşlarında ebced, yazı sanatı, mezar taşı kitabelerinin hazırlanışı, mezar taşlarında hattat imzaları olarak dört grupta toplanmıştır. Bu dört gruptaki eserleri hakkında ortaya koyabilmek için tarih bilgisinin yanı sıra ciddi anlamda hat ve geleneksel sanatlar bilgisi de gerekmektedir. Bu tür kayıtlar özel bir dikkat ve ilgi istemektedir.

Süleyman Berk, giriş kabilinden yazdığı bu sayfalardan (s. 21-59) sonra ilk ciltte Zeytinburnu sınırları içinde bulunan cami, türbe, mevlevîhâne, çeşme ve sebîl kitabeleriyle diğer bazı binalarda yer alan kitabeler ve iki mezarlıkta bulunan mezar taşlarını; ikinci ciltte ise çeşitli mezarlıklardaki mezar taşlarını; resimleri ve yazılarını, çeviriyazılarıyla okuyuculara, araştırmacılara sunmaktadır. Fotoğraflar Mustafa Yılmaz, İsmail Küçük, Abdüsselam Ferşadoğlu, Murat Aydın ve Süleyman Berk tarafından çekilmiştir.

I. Ciltte yer verilen cami kitabeleri Merkez Efendi Camii avlu giriş kapısı kitabesi; Takkeci İbrahim Çavuş Camii, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Camii ve Kazlıçeşme Camii kitabeleridir (s. 61-65). Kitabeleri verilen türbeler ise Seyyid Nizam Türbesi, Merkez Efendi Türbesi (saçak yazısı)'dır (s. 66). Zeytinburnu sınırları içinde kalan Yenikapı Mevlevîhânesi ise on farklı kitabesiyle oldukça ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Bunlar mevlevîhânenin cümle kapısı, hünkâr-giriş kapısı, muvakkithâne, Abdurrahman Nâfiz Paşa Kütüphanesi; Mescid giriş kapısı; “matbah” giriş kapısı; selâmlık cümle kapısı, semâhâne giriş kapısı ve sarnıç kapısı kitabeleridir (s. 67-74). Berk, çok sayıda çeşme ve sebîl kitabesine de yer vermiştir: Merkez Efendi çeşmesi, Takkeci İbrahim Çavuş sebîli ve çeşmesi, Derviş Paşa

çeşmesi; Bezmiâlem Vâlide Sultan çeşmesi, Hacı Bayram çeşmesi ve namazgâhı, Kazlı Çeşme ile Seyyid Nizam sarnıç kitabeleri, ilk ciltte yer verilen kitabe örneklerindedir (s. 75-81). “Diğer kitabeler” ise Merkezefendi Abdülbâki Paşa Dârülkurrâsi, Zeytinburnu Belediye Başkanlık Binası ve Yedişehitler Mezarlığı kitabeleridir (s. 81-84).

Bütünüyle mezarlıklara tahsis edilen II. Ciltten önce I. Ciltte mezarlıklar envanteri başlamaktadır: Merkez Efendi Camii haziresi ve mezarlığı (s. 97-575) ve Yeni Kozlu Mezarlığı’ndaki mezar taşları (s. 579-735) ilk ciltte yer almakta ve bu cildin büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Mezarlık envanteri II. ciltte Eski Kozlu Mezarlığıyla başlamakta, Seyyid Nizam Haziresi ve Mezarlığı ile devam ederek Çamlık Mezarlığı, Eski Topkapı Mezarlığı, Yenikapı Mevlevihânesi Haziresi ve Hâmuşanı, Silivrikapı/Ayvalık Mezarlığı, Maltepe Mezarlığı, Yedikule Mezarlığı, Dedeler Mezarlığı, Tahir Efendi Mezarlığı, Erikli Baba Tekkesi Haziresi, Arakiyeci Mehmed Çavuş (Takkeci) Camii Haziresi, Abdülbâki Paşa Dârülkurrâsi Haziresi ve Yeni Topkapı Mezarlığı ile sona ermektedir (s. 745-1573).

Zeytinburnu sınırları içinde yer alan Gayrimüslim mezarlıkları da çalışma kapsamında ihmal edilmemiş, ancak bunlar için bir envanter çalışmasına girilmemiştir. Bahklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı, Balıklı Rum Mezarlığı, Balıklı Ermeni Mezarlığı ve Kozlu Süryani Kadim Mezarlığına ait genel görünüm fotoğrafları (s. 1576-1583) kitabın son bölümünü oluşturmaktadır. Birinci ciltte yer alan bibliyografya ve ikinci cildin sonundaki dizin de kitabın yararlanılabilirliğini artıran unsurlardır. Konuyla ilgili kitap ve makale birikimini ana hatlarıyla buradaki bibliyografyadan görmek mümkündür diyebiliriz.

Kitapta kullanılan görsel malzemeyle birlikte bu görsellerde yer alan manzum ve mensur yazılar da dikkatli bir çeviri çalışmasıyla hemen yan taraflarında verilmiştir. Her sayfaya iki veya bazen üç mezar taşı resmi konulmuş olduğundan sayfalar rahat bir düzen içinde ilerlemektedir. Ne var ki mezar taşı fotoğraflarının koyu renkli zemin baskısı -estetik açıdan güzel görünmekle beraber- zaman zaman malzemeyi boğan bir görüntü ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan çeviri çalışması kitabın metinleriyle resimleri karşılaştırmak isteyen bir okuyucu zorlanacaktır. Fakat her hâlükârda oldukça geniş bir mezarlık ve hazire sahasının taranıp iki hacimli cilt içinde sergilenmiş olması dahi yeterli görülebilir. Zaten fotoğraflar, neredeyse sayfayı dolduracak büyüklükte -ve dolayısıyla okunabilirliği yüksek bir boyutta- verilmeye çalışılıyorsa bu durum kitabın basılabilmesini de zorlaştıran bir etken olurdu şüphesiz.

Resim / fotoğraf ihtiva eden çalışmalarda genellikle rastlandığı gibi *Zamanı Aşan Taşlar*’da da gramağı yüksek bir kâğıt kullanılmış ve belgesel değer taşıyan bu çalışma zamanın yıpratıcılığına karşı da dirençli kılınmıştır. Tıpkı mezar taşlarının mermere veya zamana meydan okuyabilecek sağlamlıkta taşlara kazınmış olması gibi. Dolayısıyla konuyla biçim

arasında bir uyum söz konusudur. Ayrıca formalı ve iplik dikişli basılmış olması da kitabın bu yönünü güçlendiren bir unsurdur. Nihayet hem sağlam hem de estetik bir cilt kapağı, bu görünümü tamamlayan en dıştaki koruyucu etkidir. Sadece Zeytinburnu Belediyesi Yayınları arasında basılan kitaplarda rastladığımız bir cilt kapağı düzeninin, bu bakımdan ayrıca takdir edilmesi gerekmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri mezarlıklara ve mezar taşı kitabelerine özel bir önem veren ve bu alana ilgisini "Mezar Folkoru" başlıklı yazısıyla taçlandıran Hikmet Turhan Dağlıoğlu (1900-1977), *Merâkid-i Mûtebere-i Üsküdar* adlı bir eseri bulunan Behcetî İsmail Hakkı Hoca'dan bu alanda çok yararlandığımız belirttikten sonra ondan şu cümleyi nakletmektedir: "Başka yerlere seyahate çıkmayanlar için mezarlıkları dolaşmak seyahat yerine geçer."¹ Gerçekten de mezarlıklar, sakinleri dilsiz ve vücutsuz ama kendilerine ayrılmış mekânları bulunan kimselerden oluşmuş birer ülke gibidir. Büyük mezarlıklar, bölme (mahalle) ve sokaklara da sahip olmakla âdetâ birer şehir teşkil etmektedir. Dolayısıyla ziyaretçileri buraları dolaşmakla âdetâ seyahat etmiş gibi olurlar. *Zamanı Aşan Taşlar*'da da, büyük mezarlıklara sahip İstanbul ölçeğinde bu havayı koklamak mümkündür.

Başlıkta ikinci baskı olduğunu belirttiğimiz *Zamanı Aşan Taşlar*'ın ilk baskısı (İstanbul 2006, 352 s.) tek cilt ve daha büyük boy idi. İlk baskıda görsel malzemenin sayfalara yerleştirilme biçimi kitaba savruk bir manzara kazandırmış durumdaydı. Dolayısıyla ikinci baskının mezar taşları neşriyatı arasında daha örnek bir baskı olduğu söylenebilir. Bu tür neşriyatta bir standart oluşturulması düşünüldüğünde ikinci baskı -belki bazı mizanpaj tercihlerini yeniden düşünerek- örnek teşkil edebilir.

Bütün İstanbul mezarlıkları, başlı başına bir araştırma konusu olmakla beraber Zeytinburnu ilçesindeki hazire ve mezarlıkların bu toplam içinde büyük bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*'da bu durumu tam anlamıyla görünür kılmış bulunmaktadır.

Yusuf Turan GÜNAYDIN
Türk Tarih Kurumu

¹ Dağlıoğlu, "Mezar Folkoru", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. II. Halk Edebiyatı*, Ankara 1976, s. 31-36.

Türkçe Özetler

SERAP ÖZDÖL KUTLU: *Erbaba'dan İçi Buğday Dolu Minyatür Bir Çömlek ve Çatalhöyük Kanıtları Bağlamında, Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel*

Erbaba'da, içi karbonlaşmış buğday kalıntıları ile dolu minyatür bir çömlek ele geçmiştir. Bu çömlekçik, Neolitik dönemin tipik pişirme kaplarından mineral içerikli, kanca tutamaklı ve şişkin gövdeli çömleklerin, pişirme kabı olamayacak kadar küçük bir formunu oluşturmaktadır. Söz konusu küçük çömleği işlevsel ve sembolik açılardan değerlendiren bu çalışma, Erbaba'daki ve Çatalhöyük'teki kanıtlardan yola çıkarak, MÖ yak. 6600 yıllarından itibaren görülen bu pişirme kaplarının boğa başlarını (bukranyum) simgelediğini ve hayvan biçimli ritüel kapları olan ritonların öncülleri sayılabileceğini öne sürmektedir.

Çatalhöyük'ün erken tabakalarında ritüelistik sistem büyük oranda, yabani erkek sığırın toplu halde avlanması ve açık alanlarda tüketilmesi, sonra kalıntıların evlerin içine yerleştirilip, sergilenmesi ve birer "rölik" gibi yeni nesillere aktarılması üzerine kurulmuştur. Orta tabakalardan sonra sosyal organizasyonda görülen değişim, evlerin artan ekonomik bağımsızlığı ve evcil sığırın da günlük hayata girmesi ile birlikte ritüel anlayışının değiştiği, eskinin nadir ve tahrik gücü yüksek, coşkulu ritüellerinden (imgesel), daha sık ve kolay, ev-merkezli ve coşku oranı düşük ritüellere (dogmatik) bir geçiş olduğu anlaşılmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak boğa sembolizmi ev içi sabit uygulamalardan çanak çömlek gibi hareketli nesnelere taşınmaya başlamıştır. Böylece erken tabakalarda ev dışında yapılan yabani boğa ziyafetlerinin yerini, kazılarda çok az sayıda bulunan özel çömlekler içinde pişirilen yemeklerle yapılan "ev içi kutlamaları" almış olabilir.

İçlerinde kemikli etlerin pişirildiği tespit edilen bu kaplarda, büyük olasılıkla buğdayın da eşlik ettiği bir tür günümüzdeki "özel gün" yemeği "keşkek"i andıran Prehistorik bir şölen yemeği yapılmış olabilir. Bu yeni uygulama, belirli sosyal gruplar ya da tüm aileler tarafından, belirli günlerde ya da günlük kutlamalar şeklinde gerçekleştirilmiş olabilir. Belki de bu tür bir kutlama, bu dönemle birlikte Çatalhöyük'ün sofrasına girmeye başlayan, bir bakıma "ev içine alınmış evcil boğanın temsili kurban edilmesi" idi. Kabın kendisi, yerleşmenin başından sonuna kadar en güçlü semboller-

den biri olan boğayı andırıyor ve içinde boğa eti pişiyordu –kuşkusuz diğer hayvanların eti de pişmiştir.

Varsıl Çatalhöyük'e göre oldukça küçük boyutlu Erbaba ve çevresindeki yerleşmelerde bu türde uygulamalarla ilgili herhangi bir bilgi kaynağımız olmasa da, tarif edildiği gibi olası bir şölen anı, Çatalhöyük dahil tüm bu yerleşmelerde yiyeyeceğin ve hayatta kalmanın kutsandığı ve kutsallığın tüm insanlara geçtiği bir ritüelin bir parçası olarak düşünülebilir. Bu çalışma, sonuç olarak içlerinde Erbaba'nın da yer aldığı Geç Neolitik yerleşmelerin tümünde seramikler üzerinde rastladığımız boğa sembolizminin, Çatalhöyük'teki gibi dogmatik bir hale gelmiş yaygın bir sembolü ve daha çok evlerin içinde uygulanan "ev-merkezli" bir ritüel anlayışını temsil ediyor olabileceğini öne sürmektedir. Bu olası ritüel, aynı zamanda Neolitik toplumların sosyal sistemlerini sürdüren ideolojik ve birleştirici bir işlev de görmüş olmalıdır.

Anahtar Kelimeler Neolitik, Erbaba, Çatalhöyük, çanak çömlek, boğa sembolizmi, ritüel, din, kutsal, Prehistorik şölen yemeği.

ETİ AKYÜZ LEVİ - BURCU TAŞÇI: *Kent İçi Arkeolojik Alanlarda Katmanlaşmanın Analizi ve Koruma Sorunları: Foça Örneği*

Yer altı ve yer üstünde arkeolojik mirasa sahip olmakla birlikte, kent merkezinde çağdaş yaşamın sürdüğü pek çok yerleşim vardır. Sözkonusu arkeolojik mirası farklı tarihsel katmanlar oluşturmaktadır ve bu katmanlaşma kent merkezinin tarihsel süreç boyunca kesintisiz yerleşim görmesinden kaynaklanmaktadır. Modern kentin aynı konumda yapılaşmaya devam etmesi ile kent içinde çok katmanlı arkeolojik alanlar ortaya çıkmıştır. Katmanlaşmaya yönelik mevcut ve tarihsel birikimin doğru bir şekilde ortaya konulabilmesi için kentsel arkeoloji bilimsel bir çalışma alanı olarak kabul görmektedir. Türkiye'de katmanlaşmanın özellikle kent merkezlerinde yasal, yönetsel, sosyal ve ekonomik nedenlerle kısmen yok olmasına karşın günümüzde farklı katmanlara ait izler taşıyan yerleşimler hala mevcuttur. Bu yerleşimlerden Foça Prehistorik dönemden başlayarak Arkaik, Klasik, Helenistik, Roma, Bizans, Ceneviz kolonisi ve Osmanlı dönemlerinde sürekli iskân görmüş, çok katmanlı bir kenttir. Kent içindeki katmanlaşmanın analiz edilebilmesi için belirli bir envanterleme sistemi ile güncellenmesi gereklidir. Bu kapsamda kentte belirlenen dokuz tarihsel katmana ait arkeolojik veri ve mimari birikim dijital ortama aktarılarak, dönem paftaları hazırlanmıştır. Bu paftaların çıkarılmasıyla kentteki çok katmanlı kimlik alanları belirlenmiş ve her alan için analiz paftaları hazırlanmıştır. Bu paftalarda alanın ada-parcel numaralarına göre konumu, kazı çalışmaları ve koruma durumları hakkında bilgi, alanın kazı çalışmaları sırasındaki ve günümüzdeki fotoğrafları, bulguların dönemlere göre renklen-

dirilmiş çizimleri bulunmaktadır. Bu çalışmanın süreç içerisinde daha detaylı olarak hazırlanacak envanterleme sistemine altlık olması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler Koruma, kentsel arkeoloji, arkeolojik miras, katmanlaşma, Foça.

HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ: Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri

Göktürklerin mitolojisi daha önce bazı araştırmalarda incelenmiş ve bu mitolojiye ait anlatıların yer aldığı Çince metinlerin çevirilerinin çoğu yayımlanmıştır. Ancak bazı metinlerin Türkçeye yalnızca özetlenerek çevrildiği görülmüştür. Tibetçe bir belgede yer alan Göktürk mitleri ise bu bağlamda pek fazla incelenmemiştir. Bu çalışmada Göktürlere ait Çin ve Tibet kaynaklarında aktarılmış olan mitler incelenmiş, metinler arasında karşılaştırmalar yapılmış ve Türkçeye tam çevirisi yapılmamış bazı metinler üzerinde ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır. Göktürk mitlerini aktaran Çince ve Tibetçe metinler, çalışmanın sonunda ek olarak okuyuculara sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler Göktürkler, Mitoloji, Mit, Köken Miti, Çin ve Tibet Kaynakları.

AHMET SAĞLAM: Memlûk - İlhanlı Diplomatik İlişkileri

Tarih boyunca devletlerarası ilişkilerde diplomasi daima belirleyici bir unsur olmuştur. Savaşlar ve barışlar da diplomatik gelişmelerin seyrine göre neticelenmiştir. Bu bağlamda tarihte devletlerin varlık mücadelesi ve amaçları gibi hususları takip ve tespit etmenin en önemli aracı diplomatik vesikalardır. Günümüzde Ortadoğu olarak isimlendirilen bölgede hâkimiyet mücadelesi vermiş İlhanlılar ve Memlûkler Hazar'dan Nil'e Karadeniz'den Yemen'e geniş bir bölgenin kaderini bir dönem belirlemiş iki devlettir. İslâm dünyası Haçlı işgalleri ve Moğol istilâlarıyla sarsılırken gelişmeler Mısır ve Suriye'de hanedanın yönetmediği kuvvet ve kudret sahibi güçlü ve nüfuzlu emirlerin sultan olabildiği siyasi bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bir tarafta İlhanlılar Cengiz Han'ın varisi sıfatıyla tehdit ve korkutmaya dayalı geleneksel Moğol diplomasisini sürdürürken diğer tarafta Memlûkler Müslümanları himaye politikası temelinde hilafet kurumunu yeniden tesis ederek politika geliştirmişlerdir. Memlûkler orijinal siyasi yapılarıyla İlhanlılar karşısında başarılı savunma savaşları vererek diplomatik ilişkilerin seyri zamanla değişmiş ve düşmanca ilişkiler eşitlik esasına dayalı politik münâsebetleri doğurmuştur. Sonunda barış tesis edilmiştir. Çalışmamızda Memlûk-İlhanlı diplomatik ilişkilerinin değişen seyrini karşılıklı elçilik teatileri ve mek-

tuplaşmalar temelinde ele alıp her iki devletin karşılıklı dış politikasını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler Memlûkler, İlhanlılar, Diplomasi, elçiler, mektup.

FEYZAN GÖHER VURAL: *Çeng Çalgısının Selçuklu Seramiklerine Yansımaları*

Tarihsel müzikoloji, yazılı tarihi kaynaklar kadar, geçmiş dönemler hakkında ipuçları barındıran her türlü materyalden faydalanır. Araştırılan döneme ilişkin resim, heykel, mimari eserler gibi seramikler ve seramik dekorları da tarihsel müzikolojinin araştırma alanına girer. Bilhassa Büyük Selçuklulara ilişkin pek çok eser ve yazılı kaynağın tahribata uğradığı göz önünde bulundurulduğunda, bu seramiklerle günümüze taşınan bilgileri okumak, daha da önemli olmaktadır.

Günümüzde kullanımı son derece azalmış olan, ancak Türk müzik tarihinde miltattan önceki dönemlere kadar takip edebildiğimiz “çeng”in Selçuklu seramiklerinde yer alma durumuna ilişkin gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada, dünyadaki çeşitli müze ve koleksiyonlardan edinmiş olduğumuz Selçuklu seramiklerinde yer alan çeng çalgılarını tespit edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, Selçuklu dönemi çenglerinin açık ve köşeli arplar sınıfına dâhil, kasnağı işlemeli ve farklı burguluk özelliklerine sahip bir çalgı olduğu görülmüştür. Çalgının incelenen dönemde son derece popüler olduğu, sıklıkla kadınlar tarafından icra edildiği, hükümdarın da bulunduğu eğlence sahnelerinde tek başına ya da ud, tef gibi diğer çalgılarla birlikte yer aldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler Çeng, Selçuklu Müziği, Selçuklu Seramikleri, Tarihsel Müzikoloji.

METHİYE GÜL ÇÖTELİ: *Vakfiyelere Göre Ticaret Yapılarına Dair Kentsel Bilginin Mekâna İndirgenmesi*

Bu araştırmanın temel amacı oluşumu ve inkişafı açısından yapılı çevre üzerinde vakıfların etkisini incelemek ve vakfiyelerden elde edilen kentsel bilgiyi mekânsallaştırmaktır. Çalışmada bilhassa Kayseri tarihi ticaret bölgesinin oluşumu ve yayılımı üzerine vakıf etkisinin izlerini keşfetme yoluna gidilmiştir. Araştırma Kayseri kentinde ticari gayrimenkuller ile ilişkili Osmanlı dönemi vakfiyelerine ve kentin iki boyutta mekânsal niteliklerini tasvir eden haritalarına dayanmaktadır. Ortaya çıkan harita ve tablolarda vakıfların tarihi ticaret bölgesindeki çeşitli ticari gayrimenkulleri vurgulanmıştır. Çalışmanın bulguları navigasyonel bir araç olarak kullanılabilen vakfiyelerin

hem kentsel hem de kırsal alanlarda yapılı çevrenin öznel bir kartoğrafyası olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler Vakıf kurumu, kentsel mekân, mekânsal dağılım, yapılı çevre, kentsel bilgi, navigasyon, tarihi ticaret bölgesi, çarşı.

MEHMET GEL: *İslâhat Çağında Osmanlı Halkının Dinî Hayatını “İslâh”a Yönelik Saçaklızâde’nin İlginç Bir Önerisi: “İlim ve ‘Amele Da’vet ve İcbâr”*

Bu çalışmada 17. ve 18. yüzyıllarda yaşamış bir Osmanlı taşra âlimi olan Saçaklızâde Muhammed el-Mar‘aşî (ö.1732)’nin *Mektûb ilâ ulemâi’l-bilâd ve Nasîhatü’l-ulemâ* başlıklı iki risâlesindeki fikirleri incelenmektedir. Saçaklızâde bu risâlelerinde yaşadığı dönemde Osmanlı toplumunda dinin geri plana itildiği, ulemâ ve ümerânın halkı din işlerine “da’vet” ve “icbâr” etme konusunda yeterince gayret göstermedikleri gibi dikkat çekici iddialar dile getirmektedir. Ayrıca o, bu risâlelerinde daha dikkat çekici bir husus olarak o dönemde ulemânın şeri‘atı canlandırma (ihyâ), dini yenileme (tecdîd) ve müslüman halkın din işlerini düzeltme (ıslâh) lüzumunun doğduğunu öne sürmektedir. Şüphesiz ki bu fikirler gerek bir âlim olarak onun ilmî zihniyeti, gerekse Osmanlı dinî-sosyal tarihi bağlamında çok önemli veri niteliğinde olup tahlil edilmeyi fazlasıyla hak etmektedir.

Anahtar Kelimeler Saçaklızâde, ulemâ, halk, din işleri, ıslâh, tecdîd, ihyâ, 18. yüzyıl.

TOGAY SEÇKİN BİRBUDAK: *1853-1856 Kırım Harbi’nde Osmanlı - Avusturya İlişkileri*

1853-1856 yılları arasında yaşanan Kırım Harbi, başlangıçta Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan ancak ilerleyen yıllarda İngiltere, Fransa ve Piyomente’nin de Osmanlı lehine dâhil olduğu bir savaş haline bürünmüştür. Bu süreçte Avrupa’nın diğer önemli güçleri olan Avusturya ve Prusya’nın Osmanlı Devleti ile birlikte savaş girmemle birlikte siyaseten Osmanlı Devleti’ne yakın durduklarını söylemek mümkündür. Bilhassa Avusturya, savaş müddetince Rusya’nın barış masasına oturtulması ve makul mütareke şartlarının sağlanabilmesi için girişimlerde bulunmuş, bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet alanı içerisinde yer alan ancak savaşın başından itibaren Rus işgali altında bulunan Eflak-Boğdan topraklarının işgalden kurtarılması adına Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması imzalayarak Tuna’nın kuzeyindeki mücadeleye dâhil olmuştur.

Savaş yıllarında Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında kurulan bu yakın siyasi ilişki sayesinde Rusya'nın savaşı devam ettirmek için Avrupa'da müttefik bulma imkânı ortadan kalkmış ve Rusya neredeyse tüm Avrupa ile ya savaş meydanında ya da diplomasi masasında mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca iki ülke arasında imzalanan 14 Haziran 1854 tarihli antlaşma ile savaşın ilk gününden itibaren Rus işgali altına giren Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk Eflak ve Boğdan prenslikleri, Rus askerlerinin çekilmesinin ardından Avusturya birlikleri tarafından savaşın sonuna kadar denetim altına alınmıştır. İlâveten Viyana, Kırım Harbi müddetince taraflar arasında yapılan müzakerelerde diplomasi masasının merkezi olmuş, gerek 1853 yılı Temmuz ayında gerekse 1855 yılı Mart ayında mütareke görüşmeleri düzenlenmiştir. Nitekim çatışmalara son verilen 1 Şubat 1856 tarihli protokol de Viyana'da imza edilmiştir. Tüm bu gelişmeler Kırım Harbi süresince Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki açıktan veya dolaylı siyasi birlikteliğin ana hatları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Söz konusu çalışma Kırım Harbi yıllarında Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Bu kapsamda Avusturya yönetiminin Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması karşısında takınmış olduğu tutum, savaşın sona erdirilmesi adına yapılan girişimler ve Viyana'daki diplomatik temaslar, Tuna'nın kuzeyinde Rus işgaline uğrayan Rumen prensliklerinin kurtarılması adına imzalanan 13 Haziran 1854 tarihli Osmanlı-Avusturya Antlaşması ve bu antlaşmaya bağlı olarak yaşanan gelişmelere değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler 1853-1856 Osmanlı- Rus (Kırım) Harbi, Osmanlı Devleti, Rusya, Avusturya, Memleketeyn (Eflak-Boğdan), uluslararası ilişkiler.

HASAN DOĞAN: *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-i Eşgâl Kanunu*

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren her alanda geçirdiği değişim ve dönüşümle bağlantılı olarak iş, işçi ve işveren gibi kavramların da iş hayatında ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda modern çağın getirdiği ihtiyaçlar neticesinde oluşan icraatlar, işçilerin hak taleplerinde bulunmasına ve bazı karışıklıkların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Devletin ortaya çıkan yeni durumlar karşısında, nasihat yolu, kuvvet kullanma ve hukuki düzenlemeler ortaya koyarak kamu düzenini ve asayişini sağlamaya çalıştığı görülmektedir.

Nitekim işçilerin grev ve sendikal talepleri ile artan iş bırakma eylemleri ve devlet otoritesini bozacak çapta meydana gelen gelişmeler karşısında Osmanlı Hükümeti, II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte daha somut adımlar atma yoluna gitmiştir. Meselenin halledilebilmesi adına meseleye hukuki mecrada bir çözüm aranmıştır. Bu kapsamda işçilerin sorunlarına çözüm bulma ve taleplerini karşılama gayesiyle 9 Ağustos 1909'da

Ta'til-i Eşgâl Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanunun çıkmasına zemin hazırlayan süreçte şüphesiz, işçilerin ayaklanma girişimleri, grev ve çalışma şartlarına ilişkin artan seviyedeki talepleri önemli bir pay sahibidir.

Makalemizde gerek 1909 öncesi ve gerekse 1909 Kanunu sonrası bu konuda vuku bulan gelişmeler, talep edilen grev ve sendikal haklar ile çıkartılan kararlar, dönemin arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır. Günümüzle karşılaştırılması bakımından Osmanlı döneminde geçerli hukuk metinleri ekseninde, konuya ilişkin önemli ölçüde istifade edilen bu belgeler tahlil edilmiştir. İşçilerin grev girişim ve isteklerine ilişkin çok ayrıntılı malumatın da verildiği bu makalede, araştırma eserlerinden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler Osmanlı Devleti, Ta'til-i Eşgâl, Grev, Sendika, Meşrutiyet, İslam Hukuku.

HÜSEYİN BAHA ÖZTUNÇ: 20. Yüzyılın Başında Biga'da Yangın Afeti ve Sosyal Yardımlaşma

Tarihte insanların karşı karşıya kaldıkları pek çok afet bulunmaktadır. Bunlardan birisi de yıldırım düşmesi gibi doğal nedenler veya dikkatsizlik ya da sabotaj gibi insan eliyle meydana gelen yangınlardır. Çalışmada yirminci yüzyılın hemen başında Biga kasabasında kısa aralıklarla çıkan iki yangın konu edilmektedir. Her iki yangının çıkış nedenleri ve meydana getirdikleri zararlar belgeler ışığında ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Gerek yerel yöneticilerin gerekse merkezi hükümetin bu yangınlar karşısında ortaya koydukları tavır ve yapılması gerekenler noktasındaki fikirleri de çalışmada incelenen konular arasındadır. Yine Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan dolayı her iki yangının da yaralarının sarılmasında gereken paranın büyük çoğunluğunun yardım toplama kampanyalarıyla halk tarafından karşılanması da incelenen noktalardan birisidir. Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin çeşitli tasniflerindeki belgelerden, dönemin gazetelerinden ve araştırma eserlerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler Biga, Yangın, İane, Yardım Kampanyası.

MUTTALİP ŞİMŞEK: Alman Misyonerliğinin Yakın Doğu'daki En Büyük Müessesesi: Suriye Yetimhanesi (1860-1917)

19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı Devleti'nde Batlı misyonerlerin en faal olduğu zaman dilimini ifade etmektedir. Osmanlı sınırları içerisinde misyonerlerin en fazla önem verdiği bölgelerden birisi de, üç semavî din

mensuplarınca kutsal kabul edilen Kudüs ve çevresidir. Alman misyoneri Johann Ludwig Schneller tarafından Kudüs'te kurulan Suriye Yetimhanesi, bölgede yürüttüğü misyon çalışmaları, bakımı üstlenilen çocuklara verilen eğitim ve kurumun bünyesinde oluşturulan akademik birimler, atölyeler ve tarımsal işletmeleri ile bölgenin en büyük misyon kuruluşu olmuştur.

Yetimhane kurulduğunda sadece erkek çocukların bakımı sağlanırken kısa bir süre sonra yetimhaneye kızlar ile gözleri görmeyen çocuklar da alınmaya başlanmış ve bu çocukların temel eğitimden mesleki eğitimlerine kadar bütün ihtiyaçları burada karşılanmıştır. Yetimhaneye her din ve milletten çocuk alınmış, ancak Kudüs'te bir "*Protestan Arab orta sınıfı*" oluşturmayı hedefleyen Schneller ailesi, yetimhanede kalan çocukların büyük bir kısmını Protestan yapmışlardı. Üstelik yetimhaneye ait atölye ve tarımsal birimler zamanla öylesine büyümüşü ki, bir hayır kurumu olarak tesis edilen Suriye Yetimhanesi, 20. yüzyılın başlarında pek çok alanda üretim yapan bir ticarî işletme haline dönüşmüş ve bölgede Alman nüfuzunun yer edinmesinde önemli bir rol oynamıştı.

Anahtar Kelimeler Almanya, Kudüs, Misyonerlik, Osmanlı Devleti, Protestan, Suriye Yetimhanesi.

Abstracts

SERAP ÖZDÖL KUTLU: *In the Context of a Miniature Vessel Filled with Wheat from Erbaba and of the Evidence from Çatalhöyük, Bull Symbolism and Ritual in the Neolithic*

A miniature pot filled with the remains of carbonized wheat was found at Erbaba. This little pot is typical of Neolithic cooking pots with mineral temper, hook handle and globular body, but made in a form so small that it could not be used as a cooking pot. By evaluating the small pot in question from the point of view of functionality and symbolism, using the evidence from Çatalhöyük and Erbaba, this work suggests that the cooking pots seen from around 6600 BC onwards represent the bull head (bucranium) and can be counted as the forerunners of the animal form ritual cups known as rhytons.

In the early levels of Çatalhöyük a large proportion of the ritual system was founded on the group hunting of wild male cattle, their consumption in open areas, the later placing and exhibition of the remains within houses and their transfer to new generations as 'relics'. With the change seen in social organization after the middle levels, the increasing economic independence of houses and the entry of domesticated cattle into daily life, the change in ritual practice is understood to be a transition from the old rare and strongly rousing, rapturous rituals (imagistic type) to more frequent and easy, house-centred and less rapturous rituals (dogmatic/doctrinal type). In association with these developments bull symbolism started to be carried on movable objects such as pottery rather than in static deployments within houses. Thus the place of the wild bull feasting that took place outside the household might have been taken by 'in-house celebrations' carried out using the few examples found during the excavations of special ceramics in which food was cooked.

In these vessels, in which it has been determined that meats on the bone were cooked, probably in combination with wheat, a prehistoric feasting food reminiscent of today's 'special day' food 'keşkek' (made from a combination of wheat and meat) might have been prepared. This new practice might have been carried out by specific social groups, or by all families, on specific days or as a daily celebration. Perhaps also this sort of celebration was 'the representative sacrifice of the domesticated bull brought into the house' that also began to enter the Çatalhöyük peoples' dinner tables.

The jar itself evokes the bull, one of the strongest symbols from the beginning to the end of the settlement, and inside it bull meat was cooked – undoubtedly the meat of other animals was also cooked.

Although there is no source of evidence of such a practice at Erbaba and its surrounding settlements, which are very small in scale compared to rich Çatalhöyük, the feasting moment described can be thought of as the making-sacred of food and survival, the sacredness of which was part of a ritual experienced by all people at Çatalhöyük and all these settlements. This work shows that, like at Çatalhöyük, the bull symbolism that we find on ceramics in all Late Neolithic settlements, including Erbaba, had become a common dogmatic symbol and presents the possibility that it might represent a 'house-centred' ritual concept mostly practiced in houses. At the same time this possible ritual must have seen an ideological and connective role perpetuating the social systems of the Neolithic social groups.

Key Words: Neolithic, Erbaba, Çatalhöyük, pottery, bull symbolism, ritual, religion, sacred, Prehistoric feasting.

BURCU TAŞÇI - ETİ AKYÜZ LEVİ: *An Analysis of Stratification in Urban Archaeological Areas and Conservation Issues: A Case Study of Foça*

There are many settlements that have archaeological heritage from underground and aboveground besides remaining the contemporary life in the city center. These archaeological heritage consist of different historical layers and stratification is due to the continuous settlement along the historical process. Multilayered archaeological sites have been emerged in the city center because modern city is located in the same area with historical city center. Urban archaeology is a scientific way of determining existing and historical data for stratification in a accurate way. Therefore, especially city centers are losing the traces of stratification because of legal, administrative, social and economic reasons but there are still some settlements that reflect the traces of different layers. Foça is a multilayered city which was settled from the Prehistoric period to the Archaic, Classical, Hellenistic, Roman, Byzantine, Genoese and Ottoman periods. It is required to be updated specific inventory system for the analysis of the stratification in the city center. In this context, archaeological and architectural data belonging nine historical layers digitize and create layer maps. The multilayered identity areas were determined in the city by superposing the analysis sheets of different layer maps and analysis sheets for each layer are generated. Analysis sheets have the location of excavation area, history of excavation and conservation works, photographs from

today and past and colored drawings based on the period of the findings. It is aimed that this study will be a template for the next works about inventory of cultural heritage.

Key Words: Conservation, urban archaeology, archaeological heritage, stratification, Foça.

HAYRETTİN İHSAN ERKOÇ: *Myths of the Turks According to Chinese and Tibetan Sources*

The mythology of the Turks (Tujue 突厥, Gokturks) has been previously studied in some publications and translations of most of the Chinese texts containing narratives from this mythology have also been published. However, some of these texts have been translated to Turkish only as summaries. Turk myths recorded in a Tibetan document have not also been studied in detail within this context. In this study, myths of the Turks given in Chinese and Tibetan sources have been studied, comparisons between different texts have been made and some texts that have not been fully translated to Turkish have been studied in detail. Chinese and Tibetan texts containing the narratives of Türk myths have been added to the end of this study.

Key Words: Turks, Mythology, Myth, Origin Myth, Chinese and Tibetan Sources.

AHMET SAĞLAM: *Diplomatic Relations between Mamluk and Ilkhanate States*

Throughout the history, diplomacy has been a decisive factor in inter-states relations. Wars and peace came out according to the diplomatic processes. In this sense, diplomatic documents are among the most important sources to determine the struggle and aims of the existence of the states. Mamluk and Ilkhanate were two states that struggled for dominance in the region, where is called Middle East today, and they determined the destiny of a large area from the Caspian Sea to Nile River and from Black Sea to Yemen. While the Islam world was shattered because of the Crusades and Mongol invasions, a political atmosphere at which mighty and influential emirs could be sultans emerged in Egypt and Syria. As the Ilkhanates, as descendants of Cenghis Khan, were keeping the traditional Mongol diplomacy with threat and frightening, Mamluks developed a new politic by re-settling the Caliphate based on defending the Muslims. Mamluks, with their original political organization, carried out successful defensive wars against the Ilkhanate and diplomatic relations changed in time; and hostile relations resulted in the equality based political relations. Eventually peace was

achieved. In this study, I will try to analyze the change of the diplomatic relations between Mamluk and Ilkhanate states through envoy sending and letters and to reveal the foreign policy of these states.

Key Words: Mamluk, Ilkhanate, Diplomacy, envoys, letters.

FEYZAN GÖHER VURAL: *The Reflection of Çeng on Seljuk Ceramics*

Historical musicology uses every kind of materials which have information on the past as well as manuscript resources. Not only pictures, sculptures, architectural elements which belong to the period investigated, but also ceramics and ceramics decors are included in field of historical musicology. Speaking of destruction of various works and manuscripts of Great Seljuq's, these ceramics have utmost importance.

Çeng playing is not common in these days but we can see it in Turkish music history from before Christ periods. This research, based on investigation on museums and collections in all the world, have been detected Seljuq ceramics which have çeng instrument and have been investigated and evaluated this instruments structure, features, playing areas and musicians. As a result of the studies, it has been determined that the çeng was an angular and open type instrument with inlaid boat and different types of tuning pegs in Seljuq period. It has been found that the çeng was extremely popular in the period studied and often performed by women. It has been found that in the entertainment scenes in which the monarch was also present, it was played alone or with other instruments such as oud, tef, mostly by women.

Key Words: Çeng, Seljuq Music, Seljuq Ceramics, Historical Musicology.

METHİYE GÜL ÇÖTELİ: *Spatialization of the Urban Knowledge Related to the Commercial Real Estate of Waqfs*

The major aim of this research is to examine the impact of waqfs on built urban environment in terms of formation and development, and to spatialize the urban knowledge obtained from the waqfiyas. In particular, the study will trace the influence of waqfs on the creation and sprawl of the historical commercial zone of Kayseri, in Turkey. The research is based on waqfiyas and maps during the Ottoman period. The resulting maps and tables highlight commercial real estate of waqfs in the city. The findings of the study indicate that waqfiyas which can be used as a navigational tool are the subjective cartography of the built environment both in urban and rural areas.

Key Words: Waqf institution, urban space, spatial distribution, built urban environment, urban knowledge, navigation, historical commercial zone, bazaar.

MEHMET GEL: *An Interesting Project of Saçaklızade Aiming at "Improvement" Religious Life of Ottoman Public in Reform Age: "Invitation and Forcing to Knowledge and Action"*

In this study, ideas in two treatises titled *Mektûb ilâ ulemâi'l-bilâd* and *Nasihatü'l-ulemâ* of Saçaklızade Muhammed el-Mar'âşî (death 1732), a scholar from rural areas lived in 17th and 18th centuries, are examined. Saçaklızâde mentions striking claims that religion was pushed back in Ottoman society and that scholars and rulers did not put sufficient effort in "inviting" and "enforcing" public to religious affairs. In addition, he asserts that it was required to revive sharia (ihyâ), renew religion (tecdîd) and improve religious affairs of Muslim public (islâh) in that age as a more striking matter. No doubt that these ideas are very important in terms of both scientific mindset of Saçaklızâde, as a scholar, and religious-social history of Ottomans and deserve an analysis.

Key Words: Saçaklızâde, scholars, public, religious affairs, revival, reform, improvement, 18th century.

TOGAY SEÇKİN BİRBUDAK: *Ottoman-Austrian Relations during the 1853-1856 Crimean War*

The Crimean War, occurred between 1853-1856, has become a battle which initially started between the Ottoman Empire and Russia but get involved in by England, France and Piymonte in the following years in favor of the Ottoman. In this process, it is possible to say that although Austria and Prussia, other important powers in Europe, did not go to war in the company of the Ottoman Empire, they stood politically close to the Ottoman Empire. Especially Austria made attempts to make Russia sit down at the negotiating table and at insuring reasonable armistice conditions throughout the war; but not satisfied with that, it was included in the struggle in the north of Danube by concluding an alliance agreement with the Ottoman Empire for relieving the territories of Moldavia and Wallachia, which fell within the sovereignty area of the Ottoman Empire but were occupied by Russia from the beginning of the war.

Thanks to this close relationship established between the Ottoman Empire and Austria during the years of war, Russia's possibility of finding an ally in Europe to keep up the war disappeared, and Russia had to struggle against almost the whole Europe either in the battlefield or in the field of diplomacy. Furthermore, upon agreement dated on June 14, 1854 concluded between two countries, principalities of Moldavia and Wallachia, which were dependent on the Ottoman Empire but had

been occupied by Russia from the very first day of the war, were taken in hand by Austrian troops after Russian soldiers retreated and were kept until the end of the war. Moreover, Vienna acted as the centre of diplomacy in the negotiations between the parties throughout the Crimean War and arranged negotiations both in July 1853 and in March 1855. As a matter of fact, protocol dated on February 1, 1856 ending the conflicts was also concluded in Vienna. All these developments confront us as the outline of the direct or indirect political togetherness between the Ottoman Empire and Austria during the Crimean War.

The study handles the relations between the Ottoman Empire and Austria during the Crimean War years. Within this framework, it focuses on the stance taken by the Austrian government in the face of the outbreak of the Ottoman-Russian War, attempts at giving an end to the war and diplomatic contacts in Vienna, Ottoman-Austrian Agreement dated on June 13, 1854 concluded in the name of saving the Romanian principalities occupied by Russia in the north of Danube, and the developments experienced based on this agreement.

Key Words: 1853-1856 Ottoman-Russian (Crimean) War, Ottoman State, Russia, Austria, Romanian principalities (Wallachia-Moldovia), international relations.

HASAN DOĞAN: *Strike Right and Strike Law at the Last Period of the Ottoman State*

It is seen that some concepts such as employment, employee and employer occurred in work life in relation to the alteration and transformation experienced in all fields in the Ottoman State after the second half of the 19th century. In this context activities as a result of the modern age's needs caused confusion and gave rise to employees' demands for right. It is seen that the state tried to maintain public order and safety under these new circumstances by advising, using force and imposing legal regulations.

Hence employees increased strike actions and their demands for union rights; and in relation to the developments damaging state authority the Ottoman Government resorted to take more concrete steps after the 2nd Constitutional Period and sought a solution through legal means to solve the problem. Within this scope, the Strike Law (Ta'til-i Eşgal Kanunu) was enacted on August 9, 1909 in order to solve the problems of employees and to meet their demands. Employees' attempts to rebel and increasing demands for strike and working conditions played undoubtedly a significant role in the period paved the way for this law.

This article deals with the developments on this issue before 1909 and after 1909 Law; demanded rights for strike and union; and issued decisions in the light of archival documents of the time. The related documents were considerably utilized and analyzed with regard to legal texts valid during the Ottoman period with a view to compare today's conditions. Detailed information concerning employees' attempts and demands for strike is given in this article and related reference works were used, as well.

Key Words: Ottoman State, Ta'til-i Eşgal, Strike, Union, Constitutionalism, Islamic Law.

HÜSEYİN BAHA ÖZTUNÇ: *Fire Disaster and Social Assistance in Biga at the Beginning of 20th Century*

In the history there are many disasters that people are faced with. Some of these are natural causes such as lightning, or fires coming from people, because of carelessness or sabotage. In the study, two fires which occurred in the town of Biga at the beginning of the twentieth century are evaluated. The causes of both fires and the damages they cause will be tried to be revealed according to documents. Both the attitude of the local administrators and the central government towards these fires and the points to be taken are among the topics examined in the study. Again, due to the economic troubles in the Ottoman State, the fact that majority of the money required for the wounding of both fires is met by the people with various aid campaigns is also one of the examined points. In the study, periodicals and research studies were benefited from the documents in various grades of the Prime Ministry Ottoman Archives.

Key Words: Biga, Fire, Donation, Aid Campaign.

MUTTALİP ŞİMŞEK: *The Biggest Foundation of German Missionary in the Near East: Syrian Orphanage (1860-1917)*

The second half of the 19th century and the first quarter of the 20th century were the most active periods of the westerner missionaries in the Ottoman Empire. The region that was regarded as the most important in the Ottoman Empire by the missionaries was Jerusalem and surrounding which was considered as a holy city by the members of the three religions. The Syrian Orphanage that was founded by German missionary Johann Ludwig Schneller in Jerusalem was the biggest mission foundation of the region with regard to its missionary studies, quality of the education which was

delivered to the children as well as the academic units, workshops and agricultural plants which were constituted within the foundation.

At the beginning of the orphanage only boys were accepted but after a short time girls and blind children were also accepted and the needs of these children were provided by the foundation from primary education until vocational education. Although the orphanage accepted children from all the religions, the Schneller family, which was trying to constitute an *“Arab protestant middle class”* converted important part of the children to Protestantism. Furthermore at the beginning of the 20th century the workshops and the agricultural units, those actually belonged to the orphanage which was founded as charity, extended to such a great magnitude that turned into a large-scale commercial business which was active in very different fields and Syrian Orphanage played an important role with regard to establishing of German influence in Jerusalem and surroundings.

Key Words: Germany, Jerusalem, Missionary, Ottoman Empire, Protestant, Syrian Orphanage.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.ge.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.ge.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
ÖZDÖL KUTLU, SERAP: In the Context of a Miniature Vessel Filled with Wheat from Erbaba and of the Evidence from Çatalhöyük, Bull Symbolism and Ritual in the Neolithic.....	1
TAŞCI, BURCU - AKYÜZ LEVİ, ETİ: An Analysis of Stratification in Urban Archaeological Areas and Conservation Issues: A Case Study of Foça.....	31
ERKOÇ, HAYRETTİN İHSAN: Myths of the Turks According to Chinese and Tibetan Sources.....	51
SAĞLAM, AHMET: Diplomatic Relations between Mamluk and Ilkhanate States.....	83
GÖHER VURAL, FEYZAN: The Reflection of Çeng on Seljuk Ceramics	159
ÇÖTELİ, METHİYE GÜL: Spatialization of the Urban Knowledge Related to the Commercial Real Estate of Waqfs.....	185
GEL, MEHMET: An Interesting Project of Saçaklızade Aiming at “Improvement” Religious Life of Ottoman Public in Reform Age: “Invitation and Forcing to Knowledge and Action	211
BİRBUDAK, TOGAY SEÇKİN: Ottoman-Austrian Relations during the 1853-1856 Crimean War	241
DOĞAN, HASAN: Strike Right and Strike Law at the Last Period of the Ottoman State	265
ÖZTUNÇ, HÜSEYİN BAHA: Fire Disaster and Social Assistance in Biga at the Beginning of 20 th Century	295
ŞİMŞEK, MUTTALİP: The Biggest Foundation of German Missionary in the Near East: Syrian Orphanage (1860-1917).....	325
Book Review:	
GÜNAYDIN, YUSUF TURAN: Süleyman Berk, <i>Zamanın Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihi</i> <i>Mezar Taşları</i>	357
Turkish Abstracts	361
Abstracts.....	369
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	377
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	380

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: LXXXII

No. 293

April 2018

ANKARA - 2018